

पराशर-स्मृतिः

पराशरमाधवः ।

यद्यनौऽप्यायः ।

आचार्य-वाक्यम् ।

(जीवाश्मः ऐतद्वाच्यमस्ति ॥)

माणीमायाः सुमनसः सर्वोपायानुपपन्ने ।
 यं गत्वा कलकत्तायाः कुतं गमामि गमामयम् ॥१॥
 येऽहं प्राप्य विवेक-तीर्थ-पदवीमायाच-तीर्थे परं
 मन्त्रम्, वज्र-तीर्थ-वज्र-त्रिपुण्ड्रः, वज्र-तीर्थे ययम् ।
 वज्रामाकलयन् प्रभाव-वहरो श्रीभारती-तीर्थतो-
 विद्या-तीर्थेष्टपाययन् यदि भवे जीवन्मुक्तमात्मनः ॥२॥
 कलक-मन-पाययो त्रिपुण्ड्रीत्यर्थी यदुर्वेदिता
 पञ्चसूत्र-कृती यद्वचन-द्वयः वज्राङ्ग-वर्षेष्टुः ।
 जग-व्यक्ति-वशा-धरोऽयं नम-निधिः पुण्ड्र-वैद्यकः

* सत्यः सत्त्ववीर्यनिष्ठः,—इति आश्रमाश्रयेण सत्यः

† अङ्गुलिप्रमाणवरी,—अवि सो० वि० मुखने पाठः । अङ्गुलिप्रमाणवरी,—अवि सो० प्र० मुखने पाठः ।

॥ गणपतये नमः, इति श्री. वि. सुबोधे वाक्यः ।

प्रजा-भूक-मही विवेक-वसिष्ठेः विद्या, वसोपत्रिका*
 अन्तेः† पद्धतिता, विद्या-विद्या वस्यदिभिः वसुधैः ।
 ज्ञाना वारकिता, वसः-धुरकिता, विद्या वसुधैः
 संज्ञात मुचि भाति नीति-वसिष्ठेः वसोपत्रिका माधवम् ॥१॥
 श्रीमती वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ।
 वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ॥२॥
 वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ।
 भारद्वाजं वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ॥३॥
 व माधवः वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः
 वसुधैः, वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ।
 पराशर-वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः
 पराशर-वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ॥४॥
 पराशर-वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ।
 वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः वसुधैः ॥५॥

-
- * वसोपत्रिका,—इति सो० वि० वसुधैः पाठः । वसोपत्रिका,—इति
 सु० वसुधैः पाठः ।
 † अन्तेः—इति सो० वसुधैः पाठः । वसुधैः वसुधैः पाठः ।
 ‡ श्रीमती वसुधैः वसुधैः—इति सु० वसुधैः पाठः । वसुधैः वसुधैः
 वसुधैः वसुधैः वसुधैः—इति सो० वसुधैः पाठः ।
 § अनोपत्रिका,—इति सु० वसुधैः पाठः ।
 ॥ वसुधैः,—इति सु० वसुधैः पाठः ।
 ॥ वसुधैः,—इति सो० वसुधैः पाठः, वसुधैः वसुधैः पाठः ।
 ** वसुधैः वसुधैः,—इति सु० वसुधैः पाठः ।

ननु, नेयं स्मृतिर्यास्यानमर्हति, तत्-प्रामाण्यक^(१) दुर्भिक्षपत्नात् ।
 अतः—वेद-प्रामाण्य-कारणं जैमिनिना स्मृतिम्,—“तत् प्रमाचं
 वादराज्यस्यान्वागपेक्षत्वात्” (मी० १, १, ५४०)—इति । न तत्
 यैश्चेषेयु^(२) मूलप्रमाच-वापेक्षेयुं पृथेयुं बोधयितुं शक्यते^(३) ।
 तर्ह्येतु मूल-प्रमाचसुपजीव्य प्रामाण्यम् । तस्य, मूलस्य दुर्भिक्षात् ।
 न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । धर्मशास्त्रीश्रियत्वात्^(४) । नाव्यनुमा-
 नम्,^(५) तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात्^(६) । नापि पुरुषानन्द-वाक्यम् ।
 (१) विप्रक्षमकस्य भुञ्जेत ऐषया-दृष्टार्थ-वादिनाभावात् ।

* यथेयु,—इति सो० प्र० पुस्तकपाठः ।

† दुर्भिक्षत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ तस्मातीश्रियत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ वचार्थदृष्टार्थ,—इति सो० स० पुस्तकपाठः ।

- (१) तदिति स्मृतो परामर्शः ।
 (२) यैश्चेषेयम् मूलप्रमाचसापेक्षते हेतुर्गर्भविशेषकम् । भुञ्जेषां मूल-
 प्रमाचसापेक्षान्नेव प्रामाण्यस्युपगमादिति भावः ।
 (३) जैमिन्मुक्तस्य ग्राम-पृथेयोरन्वागपेक्षत्वात् तत्राभावादित्यभिप्रायः ।
 (४) स्मृतादिवदात्मगुणत्वाविशेषेपि अयोध्यात्वादतीश्रियत्वं धर्मस्य । धर्मे
 प्रमाचं न मूलमित्येतच्च,—“सत्सम्पदोमे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धि-
 कस्य तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यामानोपलम्भनत्वात्” (१, १, ७)—इति
 मीमांसाकृत्यादौ वक्ष्यम् ।
 (५) अथ ‘मूलम्’—इत्यनुवक्षणीयम् । अयं परत्वं ।
 (६) अतुल्यस्य वात्यादिप्रत्यक्षसापेक्षत्वादित्यर्थः । तच्च,—“अथ तत्पूर्वक-
 मनुमानम्”—(१, १, २)—इति नाव्यनुमादौ वक्ष्यं वक्ष्यम् ।
 (७) पुरुषान्तराणां हि विप्रक्षमत्वाविप्रक्षम्यकमेवेति हेतुविधिः । विविधा-
 भासवि तेषां नास्ति न मूलमिति कमेव प्रतिपादयति विप्रक्षम्यकस्येति ।
 प्रवृत्तिरामायणः ।

अविप्रत्यक्षस्यापि संशय-विपर्यय-व्यवहारः^(१) । नापि चोदना^(२)
तथा अनुपपत्त्येः । ^(३)नोऽप्यु^{*} कार्यमाशङ्गां प्रीत्याशङ्काराणां
मूलभूतां काश्चिदोदनां प्रत्यक्षतत्त्वप्रमाणम् । ^(४)नाप्यनुमातुं शक्यते,
शास्त्रादि-प्रणीत-वैद्या-वन्द्यादि-स्मृतिव्यतिप्रसङ्गात्^(५) ।

अथोच्यते,†—‘मन्त्रादि-स्मृतीनां शास्त्रादि-स्मृतीनां[‡] काश्चि
महदेवत्वम् । प्रत्यक्ष-वेदेनैव शास्त्रादि-स्मृतीनां प्रामाण्यप्रीत्या-

* नः अनु—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अथोच्यते—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ शास्त्रादिप्रमाणानां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) संशय इत्यस्मिन् अस्मिन् विचित्रगणानामर्थप्रकारप्रमगणकारकालम्
ज्ञानम्, ‘आनुमी पुनश्चो वा’—इत्यापाकारकम् । विपर्ययो विपरीत-
ज्ञानं, अतएव तत्प्रकारकविचित्रात्मकमिति वाच्यम् । तथा काश्चि,
पुनश्च इति पुनश्चो आनुमिति चेदभावि विचित्रा । कल्पवृक्षानयोः
परस्परपादव्यतिरेकमूलकविशेषदर्शनाभावादित्य इति वचनवचन-
मीयम् ।
- (२) “चोदनेति शिवावाः प्रवर्तय कल्पमात्रः”—(१, १, २)—इति मीमा-
साभाष्यम् । तत्र शास्त्रं वैदिकमेव, शौख्येव च मूलमात्रात्परत-
वेकत्वादिति भावः ।
- (३) उक्तमेव विचित्रोऽपि नोऽभिप्रायः ।
- (४) ननु प्रत्यक्ष-चोदना मूलं, अनुमेवा तु शास्त्रादिनाम् विचारोऽपि
‘नाप्यनुमातुं शक्यते’—इति । चोदना,—इति अनुपपत्त्येः ।
- (५) शास्त्रो नौशास्त्रार्थः । चैवं नुप्रतिमा । आदिनाम् नैवाशङ्कादि-
मीमांसयापुमास्यदिस्मृतिगदित्यत्र । अतिप्रसङ्गादिधि-अनुमेचोदना-
नुमाप्यन्ते वाक्यानि स्मृतिवत् तत्रापि चोदनानुमानप्रमाणदिवर्कः ।
तथाच वेदशास्त्रादिव्यति अतिप्रसङ्गात् न शास्त्रो चोदनानुमानकत्वम्
इति तात्पर्यम् ।

रात् । “यदे किं च” मनुष्यवदन्तमेवम्—इति ज्ञानाद्यते । अनेन
ज्ञानादि-साधनग्राहकं किञ्चिद्वैदिकं यथोक्तं । अतो नोक्तानिप्रवृत्तः—
—इति । तच्च, “यदे किं च”—इत्युक्तार्थवादेन कार्ये तात्पर्या-
भावात्^(१) । “मात्सी अथो धाम्ने कुर्व्यात्”—इति विधानात्

(१) कार्यवायोपपन्नप्रत्ययसमभिव्याहृतं वाच्यमर्थवादः । अयमभिव्यक्तिः ।
प्रथमतोऽत्रव्यवहारादेव सम्यक्तत्वात् प्रक्षिप्यः आकट्यादीनां
व्यवहाराधीनप्रक्षिप्यमनुबन्धत्वात् । व्यवहारश्च प्रत्ययनादिव्ययः
‘त्राभावात्’—इत्यादिवाच्यवाचिप्रत्ययसमभिव्याहृतवाच्यत्वात् । ‘त्रौ-
दक्षि’—इत्यादितोऽव्यवहारात्त्वात् । तथाच प्रवर्तकवाच्यवत्
कुत्पत्तिप्रद्वैक उपक्षिप्तत्वात् कार्यवाच्यवदोषं प्रत्येकप्रधानं हेतुत्वं
कुत्पत्त्युत्तरवधारयति । तत्कार्यवधारकत्वे न ज्ञान्यवोचः, किन्तु यदा-
र्थाभासुपक्षिप्यनन्तरं अस्मत्सर्गाद्यवभाषम् । प्रत्येकजन्यमर्थवादानां
विविक्तुमि-निवेद्यनिष्ठायां प्रवृत्ति-निवृत्ती इव । तथाचि, वक्ष्यन्ति-
व्यवहारात्मकत्वे, यागादौ मुख्यं प्रवर्तयितुमधारयन्तो विविक्तुमि-
वसीदति, ता च कुत्वा उत्पद्यते, इति प्रवृत्तिवर्तितायां ज्ञान्यां
भावनायां अङ्गत्वं कुत्पर्यवधारयाम् । तदुक्तम् । “विक्रोऽभिवा जैव च
शब्दभावना भावा च तस्यां पुंस्त्वप्रवृत्तिः । संवन्धवोचः करत्वं तदीयं
प्रदोषना चाङ्गत्ववैयर्थ्यम्”—इति । एवं निवृत्तिवर्तितायां भावना-
वान्धत्वं निवृत्त्यवधारणां बोध्यम् । कुत्पत्तिव्ये च, “तस्य दर्शनयो
मुज्जर्भवति न च पापक्षोभं प्रयेति”—इति, “तस्य वदन्तुवसीत्येव
सम्यक्तमभवत्”—इति जैननादिवदसामर्थ्येन दृष्टेति,—इति न
कार्ये तात्पर्यार्थवधारयाम्,—इति मीमांसकविज्ञायाः । स्याद्वैतत्वं
पूर्वमीमांसादार्ढ्यवधारयाम् । यथा योदाहृतार्थवादेनो
(इत्युक्तमनीत्यादि तस्य वदन्तु इत्याद्यो) अर्थे न वक्ष्यतः सन्तो,
तथा मीमांसादार्ढ्यनसा यत्तुर्वाच्यवक्ष्यतीवधारका द्वितीयवक्ष्यस्य, एवं
तस्यैव प्रथमाभाष-द्वितीयवद इत्यनवधारकं ज्ञानरभाष्ये वक्ष्यत्वं
स्यात्कम् ।

तद्विधिवान्वयेन, 'यदे किं च'—इत्यादेः पठितमात् । तच्च* विवे-
रणमर्थः ;—इति-विकृतिरूपे चोमारौद्धे वराहनिर्देशतः प्राप्तोऽस्य
आग्निधेनीषु मन्त्रेषु प्रवेत्तव्यौ धाम्ना वंशव्यौ चौ द्वौ मन्त्रौ, तौ मानवौ
कर्णव्यौ,—इति । तच्च, मानव-वचनमुक्तार्थवादेन प्रकृतेः । अतोऽपि
अस्ति-ग्रामाख्यं वेदेनोक्तम्—इति आख्यादि-अस्तिपदप्रमाणभूताएव
मन्त्रादि-अस्तयः । तथाचोक्तम्,—

“प्रायेवानुत-नास्मिन् पुंषां आख्यादि-अस्तयान् ।

चोद्भवाऽनुपपन्नस्य ब्रह्माणां चान् प्रमादता”^(१) ॥

इति । ^(२) अमुं वा, कथञ्चित् मनु-कृतेः ग्रामाख्यम्,† तथापि, प्रकृताद्याः

* तच्च च,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† तच्च मानवत्वमुक्तेगार्थवादेन प्रयुज्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ दुर्लभत्वं प्रमादं,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) ‘पुंषाम्’—इति मध्यपठितं मध्यमविन्यासात् पूर्वोपरयोरन्वयेति ।
‘ब्रह्माणां चान्’—इत्यनेन, अग्रमावभूताएव अस्तयः, अज्ञा-अनुकूलैश्च
तु परं तच्च ग्रामाख्याभिमानः,—इत्युक्तम् ।

(२) अथपि आर्यताबोधप्रयत्नात्तर्भावेनैव वराहामन्यबोधप्रयत्नं पूर्वोप-
पन्नं, तथाप्यर्थवादेन्योपि ब्राह्मणेयत्वात् तस्याद्यानुभवसिद्धि-
त्वेनाप्यप्यितुमशक्यत्वात् तदर्थं तदुपेक्षते, पूर्वोद्भवीपक्षापरिहार्थ-
त्वानिवन्मात् । तदुक्तम् “आर्यत्वस्यान्यवज्ञाने प्राक् ऋषीणां हि तृणा ।
वदमानसर्ववारेण प्रकाशबोधादुपेक्षते”—इति । विधिवान्वय-
मध्यवर्थादां अस्ति वाच्ये आर्यवारेण, तं च आर्यपरिहारेण ।
अन्वयात्, “वक्ष दुःखेन सम्मिश्रं न च यत्तमममरम् । सुभिषाबोप-
नीतं वत् तत् सुखं जगदात्मरम्”—इत्याद्यर्थवारेण अर्थादिप्रमपि
न सिद्धेति । तद्विदुः । “आर्यवारेण धातुपदं तस्य अर्थादिप्र-
विधौ”—इति । तस्मिन् आर्यविज्ञानं वक्ष्यमाणानुसरणीयाधि-
क्षात्तस्य ममसि विद्यावाहक इति चेति ।

पराब्रह्मसूत्रेः किमाधातम् ? । नहि मनोरथि पराब्रह्म मन्त्रिमानं
कश्चिदेदः प्रस्थापयति^(१) । तच्चात्, तदीय-सूत्रेर्दुर्भिक्षं ग्रामाद्यम्^(२) ।

अथोच्यते । ग्रामाद्यास्त्यन्तस्थान् अग्रामाद्ये कारणाभावात्
कृतवः प्रमाद्यम्^(३) । यत्तु,—अग्रामाद्य-बाधकमनृत-आदिनादि
वैतुषयकपक्षस्तम् । तद्विद्वद्भ्यः^(४) आ-जक-चिद्वैतु मनु-पराब्रह्मादिषु
कृत-वदना-आन्धोरत्यन्तानामहितमेव हेमोः^(५) कष्टपाषाणैः ।
नवा आचम्य-चिद्वैतं विवदितव्यम्, पराब्रह्मादि-वज्राव-बोधिना-
मेव^(६) मन्त्रार्थशादेतिहाय-पुराणानां^(७) तदीय-विद्वि-बोधकानाम् ।

* तदीयसूत्रेः ग्रामाद्यां दुर्भिक्षमिति,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† बाधन,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ न आचम्यविज्ञापेयं,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ कष्टपाषाणबोधकानामेव,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) यथा मनोर्मन्त्रिमानं वेदः प्रस्थापयति, तथा पराब्रह्म न,—इति
वृत्तिरित्येकं दृष्टान्तः ।
- (२) धियां तत्त्वपक्षपातस्याभावात् प्राप्नोत्यास्त्यन्तस्थम् । अथेद्वयम्,—
“निबन्धनभूतार्थसमावृत्तिं विधर्मेयैः । न बाधो यन्त्रत्वेति युक्तेषां
पक्षपाततः”—इति । अत्रापि धियां तत्त्वपक्षपातस्याभावे तत्तिर्य-
यादिदुर्जीनां तदग्रामाद्यं तद्विषयेव, कृतिषु च न बाधोति भावः ।
- (३) ‘तद्विद्वद्भ्यः’—इतिग्रामाद्याभावे विशेषाभावाद्भूतस्य हेतुत्वमात्रं आ-
जमेति ।
- (४) कष्टवदनमन्त्रोऽग्रामाद्यावद्विज्ञापेयः ।
- (५) पराब्रह्मादिवज्रावैव बोधयितुं शीघ्रं चेतिमिति किम् ।
- (६) “तत्त्वोद्देशेन मन्त्राणां” (२, १, २२) इति तैमिनिषूक्तम् । अमिधा-
मन्त्रं ‘चोदयेत् मन्त्रसंज्ञा इति तदर्थः । “प्राथमिकमिदं पक्षवत्,
अमिधावका” अपि चेत्तु मन्त्रा इत्युच्यते”—इति ब्राह्मसूत्रम् ।
“अमिधस्यार्थं मन्त्रोऽयमिति मन्त्राणां मन्त्रकथनम्”—(२, १,
२७) इति व्यासनाथविश्वरूपे । अथवादयन्तं पूर्वमुक्तम् । इति-

मन्त्राक्षप्रामाण्ये च पराशराक्षयद्वयवैभवावधिः केन कार्यते^(१) ;
 मानाक्षराविद्वद्भाष्यमनुवादिना^(२) मन्त्रादीनां कार्ये प्रामाण्यपुन-
 रमीमांसायां देवताधिकरणे (१, २, ६ च०) व्यक्ताणिम् । अर्थ-
 वादाधिकरणे तु (मी० १, २, १ च०) कार्ये प्रामाण्यनिराकरणं
 विद्वद्भाष्यादयोः सावकानम् । अतः,—‘वदे किं च’—इत्यर्थवादक-
 विधिवाक्यकस्य कार्येपि तात्पर्यमस्ति,—इति, न मानादि-कति-

^१ केन वा कार्यते, इति नु० सुस्पष्टवाक्यम् ।

^२ मानाक्षराविद्वद्भाष्यानां मन्त्रादिकृतीनां,—इति नु० सुस्पष्टवाक्यम् ।

वाक्यं पुराहणम् । पुराहणम्, “अर्थश्च प्रतिस्वर्थश्च वंशान्मन्त्रादि-
 च । वंशानुचरितैश्च पुराणं पश्यन्मनुजम्”—इत्युक्तपञ्चमोपपत्त्या ।
 प्राज्ञाक्षमात्रकार्यवादे भारतादीनामितिहासे, उपपुराणानां पुराणे-
 ऽन्तर्भावः । विधेः पराशरादिसङ्ख्यावयवप्रत्यक्षमात्रमात्रात् एका वाचो-
 मादामिति चेन्न ।

(१) व्यक्ताणिम् । पराशरोऽन्वयवादी मुख्यतया इत्यादिरीत्या पराशरव्य-
 क्तानुमानेन तत्त्वानुवचयिन्ने प्रकाश, पराशरद्वयवैभवात् मुख्य-
 वाक्यत्वात् निष्ठावाक्यत्वात् इत्यादिरीत्या प्रकृत्यायां ह्यवेरप्रामाण्यं
 भवता सिद्धान्तयितुम् । तत्र च, पराशरादीनां प्रमाणात्प्राप्तोप-
 त्तया मन्त्रार्थवादविच्छेदश्च अनुसिद्धिरासीत् । तत्राथ मन्त्रादीनां
 प्रामाण्ये तदीयसिद्धेरपि तत्त्ववाक्यमात्रात् प्राप्तावधारितदोषेण,
 मन्त्रादेरप्रामाण्ये च पराशरादेरेवासिद्धत्वादावप्यधिकः,—इत्युक्तवा-
 याया दृष्टम् ।

(२) प्रत्यक्षविद्वद्भाष्यादिना “प्रमाणाः कुर्वन्ते”—इति, “अनस्यस्य सं-
 मासव”—इति चैवमादीनां अर्थवादानां कार्ये प्रामाण्यं नास्तीति
 व्यर्थमन्वयम् । अतश्च मीमांसाप्रामाण्यादे व्यक्ततत्त्वविधेवादे । च
 स्पष्टम् । प्रमाणाक्षराविद्वद्भाष्यस्य वदन्मनुष्याः । मीमांसकवदने एका
 मानाक्ष्यं वाकि, अनपिमतार्थविधिवत्तत्त्वस्य तन्मते प्रमाणाक्षयवद-
 न्मादिनि योऽर्थः ।

वन्,—इति युक्तम्^(१) । इत्यादिभिर्गोत्रैः^(२) चतुर्भिर्गणिते प्राच्यादि-
प्राच्यानामनादरधीकृतमुक्तम्,—

“कर्त्तव्यार्थकमाद्यानि वीर्यादि-पठितानि तु ।

विमलधन-प्राच्यानि तानि कर्मणि कर्त्तव्येत्”^(३) ।

इति । न च, पराशर-मन्त्रिणोऽनौतमन्, “वक्षेयाच जायः पारा-
शर्यः”—इतिभुक्तौ पराशर-पुत्रमनुपनीच जायन्त इत्यन्तात् । नदा
कर्म वस्तुनिपथानिहोवेदकावकापि कृतये पराशर-पुत्रमनुपनी-
चते, नदा किन्तु कर्मकनपिष्मदिना पराशरः,—इति । किञ्च
प्राजपतेरपि-प्राच्याणां संज्ञाज्ञाने वेद-वस्तुदाह-प्रवर्तक-मुद-वि-
परम्पराणां पराशरक पुत्र-पौत्रौ भूयतेः^१—१ “यूनकौशिकः

* न प्राच्यादियतिवन्निर्मुक्ता,—इति मु० युक्तवाक्यम् ।

† अथ चार्त्तव्य,—इति मु० युक्तवाक्यम् ।

‡ युचपौत्राः भूयते,—इति मु० युक्तवाक्यम् ।

§ ‘यूनकौशिकान् इतकौशिकः’—इति यो०म०पुत्रके वाक्यम् । कुशिकाय
निर्द्धवकौशिकान् इतकौशिकः,—इत्यादि मु० युक्तवाक्यम् ।

- (१) प्राच्यादिकर्त्तव्यवत् महाभरतादिकृतवैद्यवैद्यप्रमादमिति युक्तं नैवार्थः ।
(२) मन्त्रादिसङ्गावबोधकार्यवाक्यत्वात् तदीयसूत्राणां ग्रामाकम्, प्राच्या-
दिसङ्गावबोधकार्यवाक्यत्वात् तदीयसूत्राणां ग्रामाकमितिचेद-
‘मिथेयेत्यर्थः ।
(३) जैवानां वीर्यवैदःऽर्थात् । चार्त्तव्यस्य वीर्यावतिकापरमानर्धवो-
माश्रित्य । “अङ्गनामिङ्गनादिकम् उक्तयेव परममुच्यते”—इत्यादि
उक्तयननदमयीकवाक्यवैद्यवैद्यवत् चार्त्तव्यम् तस्य । युक्तौ वीर्य-
कर्त्तव्येदेव । आदित्यवत् कर्त्तव्ये वेदकाज्ञा जायतिवाक्यो-
पपन्नम् ।

पाराशर्यावधानम्, पाराशर्यावधः पाराशर्यान्, पाराशर्यामाह्व-
र्यान्”—इति । तस्मात्, पाराशर्याऽपि अनु-वमानस्य ।

एवं आद्योपनिषादि-शास्त्रपरम्परादिषु बोधनीयः, तत्तद्विषय-
बुनीनामुपपन्नात् । “अथ ये वा दृष्टं प्रत्यक्षमपश्यन्” “अभिष्टः प्रत्य-
क्षमपश्यत्” “अग्निरदृष्टादौर्भावं ज्ञात् पुनः-कामात्” “अथ आर्त्तम-
पश्यत् हे भार्गवो बभूवुः”—इत्याद्याः सुतयः । न केन इति मन्वा-
दि-स्मृतौ कुतोऽनादरः,—इति ब्रह्मणीयम्,^(१) मन्वादि-स्मृत्येर्भेदाति-
शयादिभिर्भाष्यज्ञानमात्रम् ।

(१) वा न मूकभूत-बोदना-अनुपपत्तिरप्यवकाशः, वाऽप्यविदुः ।
“यस्य वा हस्ते मन्त्राक्षराः सन्ति ज्ञातव्ये सन्ति नन्तिष्ठन्ते;—देववचः
पितृ-ब्रह्मभूत-ब्रह्मोमनुजब्रह्मोऽमन्त्र-वचः”—इत्यादीनां आर्त्तार्थ-
मूकभूत-बोदनामाहुपपन्नात् । ‘सन्ति’ ज्ञानमित्यर्थः । अत्रापि
ग्रीवादी बोदना नोपपन्नन्ती—तत्रापि वा ज्ञानावरोधः^(२) । तत्रापोक्तं
भट्टाचार्यैः,—

* दत्त दत्त,—इति सु० पुनश्चकार ।

† सततं विज्ञानमित्यर्थः—इति सु० पुनश्चकार ।

‡ बोदना इति शेषः स० पुनश्चकारोर्थाति ।

(१) मन्वादिस्मृत्यादिषु ज्ञानमिवावरोधमप्यवकाशः । (इदं वदन् ।) मन्वादि-
स्मृतिसमाख्याय पाराशर्यादिदेव कुलोपाख्यायने राजाश्रयार्थः ।

(२) अपमानादसाधिवानामनुपपन्नबोदनादनुपपन्नोदति अथवापिदं प्रति-
पादयितुमात्रं वाच्येति ।

(३) ज्ञानावरोधे ज्ञानमीयते । आर्त्तार्थं ज्ञानसाधकत्वं मूकभूतबोदनायाः
साक्षादनुपपन्नाम् अनुपपन्नबोदनावापि आर्त्तार्थं ग्रीवादीनां
मन्त्रभूतबोदना ज्ञाना ज्ञानमर्थः । अथ हि मन्वादकं ज्ञानसाधका-

“वैदिकैः सर्वमात्मनात् परिग्रह-कर्मणः” ।

कल्याण-वेद-मूल्यमात् कर्तव्यं मानतोऽपि^(१) ।

इति । मनुनाऽप्येतदेवाहम्,—

“सुतिं यजन्ति कुम्भः करणि च तथा कृत्तिम् ।

तस्मात् प्रमादकुम्भं प्रमादैः प्राप्तिर्ना सुति ।

योऽस्मभ्यं ते कुम्भे वैतु-नाकावधानात्^(२) दिवः ।

च सधुभिर्भविःसार्धोनालिकोवैदग्ध्यम्” ।

इति । शानुभाषणिभेऽपि,—

“अथै विद्यायमानानां प्रमादं कर्तुं सुतिः ।

* तत्परिग्रहार्थकं,— इति कु० मुक्तवाक्यः ।

† प्रमितं—इति कु० मुक्तवाक्यः ।

‡ ते मूढे,—इति कु० म० वाक्यः ।

§ मरुः,—इति कु० मुक्तवाक्यः ।

॥ प्रचर्तुं—इति कु० मुक्तवाक्यः ।

दीनां कर्तव्यकर्मणोऽपि । तदेतत् मीमांसाप्रमाण-कृती-
प्रमाणविकारणे कृतं । वरन् विकारज्ञात् वेदानां प्राचीनवेदादा
या वेदानां नास्तीति निश्चयमभवत् । अतएव यत्, आद्यं कुतश्च
ज्ञातौ प्रमाणविकारमिति च यथावत् कृतम् ।

- (१) वैदिकैः सर्वमात्मनात्,— इति कल्याणवेदमूल्यमात् वैतुः । तथाच
मैत्रिनिबन्धम् । “अथि वा कर्षुसामायात् प्रमादमनुभावं आत्”
(मी० १, २, २) इति । परिग्रहात् श्रिकपरिग्रहः । च च वैदिके कर्तव्ये
च वेदायै समानः । अतएव कल्याणवेदमूल्यमात् वैतुः । अतएव
प्रमादं श्रिकपट्टिः प्रमादवेदमूल्यमात् । कल्याणवेद-
मूल्यमात् कर्तव्यमनुभावं वेदमूल्यमात् ।

- (२) वैतु-नाकावधानात्,— इति कल्याणवेदमूल्यमात् ।

(१) कारीर्यादिजीतधर्मादृष्टैक*प्रत्ययोपपत्ता ।

ज्ञान-पूजा-आप्ति-ज्ञान-पूजा व्यवहृतिकथा ।

वैतुर्लोभादिभिर् तदन् पराजितुश्च दृष्टवन् ।

तामेव कर्म-करकौ विस्मयप्रतिविद्धौ ।

(१) अनु, राजस्य कर्मानां वाचिनां वाच्यवाक्यौ ।

प्रत्ययवाच्यव्यवहतिः पर्योक्तप्रयोगत्वात् ।

(२) "अदृष्टान् दृष्टवन् राजा दृष्ट्यादिव्यवहदृष्टवन् ।

तत्प्रयोगोक्तमिति नरकं वाङ्मयीं नन्दति" ।

"कथा वा न प्रवेष्टव्यां कर्म वा नमस्तवम् ।

* कर्मैव,—इति दु० मुक्तवशात् ।

† नरकचैव,—इति दु० न० वाक्यम् । नरकं वाचि,—इति दु० मुक्तवशात् ।

‡ कर्म वा न प्रवेष्टव्यं—इति दु० न० वाक्यम् ।

(१) कारीर्यीयमविशिक । य जीमिन्मनाभक्त्यका व्यवहृत्य मुक्ततां प्रत्या-
नां कथा सञ्जीविनस्यैव तत्त्ववशात् । व्यवहृत्य वाच्यमुक्तिरेव यदि
भवेति, तत्प्रत्येव तत्त्वमात्रमनुसिद्धये ।

(२) व्यवहारवैशेषिकमाभक्त्यकामविशेषिकाप्रत्यये न विधिः । अथ च,
पुत्रिपुत्र्यभक्त्यावरणस्य राज्ञः कथानाश्च प्रत्येव । सर्वेषां वाच्य-
कारित्वं निर्वये ज्ञेये तु वल्लभोऽप्यत्रात्मैव व्यवहारदर्शित्वां शेषेण
भवतीति बोध्यम् । व्यवहृत्य जीमनेव, "व्यवहारमुक्तये सर्वोऽप्युक्तयेन
संयुक्तं व्यवहारान्नं नमस्ते" —इत्यभिप्रेत्य, "कथा वा नमस्तव्यमवि-
श्वित्वा" —इत्युक्तव्यम् ।

(३) कथा वा नमस्तव्यं वाच्यवाच्यं प्रत्येव ज्ञानवीर्यं वाच्य
व्यवहारव्यवहति "अदृष्टान् दृष्टवन्" इत्यभिप्रेत्य ।

इतयोः-प्रधानोः पर-लोकोपसर्जनः ।
 च धर्मोऽथवाः आदाचारस्य विपर्ययान्^(१) ।
 प्राधान्येऽथवा लोकात् आदेकवाच-भूतता ।
 नात्मनोऽप्यपेक्षेण तादृकेषु तदीक्यता^(२) ।
 (३) अथाह वाक्यस्योदात्तं वानभ्योनीतिमेव च ।
 समुपसर्गादभिनवान् रसानाथमेवोदात्तं ।
 किं वक्ष्यताऽयमाचारः पर-लोकोप-वृत्तिमान् ।
 व्यवहारस्य नाथेयत्वं किन्तु वृत्तिवाममुक्तं^(४) ।
 राज-धर्म-प्रसङ्गेन,^(५) 'चितिं धर्मैव वाक्येन' ।
 इति कुलं राज-वृत्तं व्यवहारमवस्थान् ।
 (६) वाचादिवाक्-वैतुणादाचारः पूर्वमीर्षते^(७) ।

* विपर्यये,— इति सु० पुनश्चावाक्यः ।

† नादमपेक्षान्,— सु० पुनश्चावाक्यः ।

‡ वानाभाधर्मोदात्तम्,— इति सु० पुनश्चावाक्यः ।

§ पूर्वमीर्षते,— इति सु० पुनश्चावाक्यः ।

- (१) इतयोःप्रधानोः परलोकोपसर्जनोऽर्थः आचार इत्यर्थः ।
- (२) तादृकेषु इतयोःप्रधानेभ्यः । तदीक्यतां आचारमूलपर्यवर्तनात् ।
- (३) नात्मनोऽप्यपेक्षयावमूलमे तमधिकृत्य वक्तिं वाक्यमुदाहरति अथा-
 वेति । अभिनवान् "अपेक्षमिनोऽयमवमूलपर्यव-
 र्त्तनात् । रसान् अन्तरादीन् । रसमुपसर्गमेव सन्तु विधेयो नात्मनोऽप्य-
 (४) उपसर्ग इति किं वक्ष्यते । अमुं व्यवहारं ।
- (५) राजधर्मप्रसङ्गेन,— इति शब्दः । इतस्य "वृत्तिवामम्" इति पूर्वोक्त-
 मर्थः । व्यवहारपरमेव वाक् चित्तिभिर्वादिता ।
- (६) रसानीनाचारकाल-प्रावृत्तिवामयोः पूर्वोक्तमवमूलपर्यवर्त्तनात्
 वाचादिवाक् ।

प्रथमात् पुन-भेदादि मोक्षं परिदेवम्^(१) ।
 प्रतीक-भेदः, संस्कारः चास्तितामोक्षं नश्यते ।
 (१) अथावदे च वहीर्षे तथा विवायपतामे^{*} ।
 प्राचक्षिणं वक्ष्यन् इन्द्रियान्ते रवेऽपि ।
 अचक्षि-इन्द्र-इन्द्रिः कलमाचार्यरितम् ।
 प्राचक्षिणं मोक्षे वां कामान्मेनाद्वये कलम् ।
 रोधमादिविभेदेन न्यवे तदुदीरितम् ।
 अलम्बा-नमवे प्राचक्षिणं इन्द्रोदीरितम् ।
 अमोक्ष-मोक्षमादौ तदेकमद्वयदीरितम् ।
 इन्द्रः परिभेदः आत्मा काचचोपमवेकमेव ।
 इन्द्रोद्योतमनुमानावापुपक्षकसीकलाम् ।
 अनुपातकमुदीरुं प्राचक्षिणं कश्चिन् कश्चिन् ।

* वहीर्षेपरवेचोपपतामे,—इति सु० मुक्तपताम् ।

† मोक्षक,—इति सु० मुक्तपताम् ।

‡ कामान्मेनामिति सु० मुक्तपताम् ।

§ मुक्तिम्,—इति सु० वि० मुक्तपताम् ।

(१) परिदेवम् त्वेते कलम् विवादे कलमाधिपते च कश्चिच्छत तदुभय-
 करम् । तच्च “भेदे कश्चिन्निर्दे कलमां विभिन्नम् परिदेवम्
 भवति” इत्यादि कृतिषु कलम् ।

(२) “कश्चिन्निर्देवोद्योतमनुमानमोक्षम् । त्वेवम् कुलमोक्षमोक्षं
 मन्वावहम्”—इत्युक्तपताम् । त्वेवम् मन्वावहमन्वावहम् । वहीर्षे
 करम् । तदपि,—“कराचोद्योतमनुमानमोक्षमोक्षम् । वही-
 र्षेवम् त्वेवम् मन्वावहमोक्षम् च”—इत्युक्तपताम् । त्वेवम्
 मोक्षमाधिपतमन्वावहम् मन्वावहम् ।

मोक्षं, तथा रक्षकं प्रायश्चित्तं च वर्धितम् ।
 नापि कर्मणि कदापि नोदितात्मन कामिणिम् ।
 मोक्षः कर्मविपाकश्च तत् कर्ममुपपन्नितम् ।
 इत्थं नवशिरसाद्यैः प्रायश्चित्तं प्रपन्नितम् ।
 कश्चिं प्रति प्रहसन्नात् प्रायश्चित्तं प्रपन्नितम् ।
 कस्यो हि वापवाङ्मनं दृश्यते कर्मतेऽपि च ।
 अतः प्रायोऽस्त्वयामर्त्योऽसौ ननु विनृणा ।
 कर्मवोच्यदाचारं प्रायश्चित्तं ज्ञानि च ।
 “तेषां निम्दा न कर्तव्या कुम्भवादि ते दिवाः” ।
 इत्युक्त्वादात्मनो च, प्रभुर्निर्वाः कृपाचतुता ।
 नैवेकदेवाभयनं कृत्वा विनाहि-वीर्यम् ।
 इत्यादिपुत्राऽऽचारे बह्वेकैवाचरे कुतम् ।
 प्राजापत्यं गो-वधे ज्ञातुं, ब्रह्म-वेदेष्ट-दर्शनम् ।
 इति कुलज्जन्मोक्तैः बह्वेकैऽपि वन्दते ।
 कर्मकारानुचारेण विषयश्च व्यवस्थितिः ।
 कर्मणीचेतिरेद् बुद्धिं कार्यज्ञानं मन्त्रवे कथम्^(१) ।

* प्रायश्चित्तमित्यात्मनो ज्ञानवीर्यनं बुद्धिप्राप्तिरिह कुलमेव प्राप्तिः ।

† प्रायश्चित्तमपि च,—इति सु० कुलमेवाह ।

‡ प्रायश्चित्तम्,—इति सु० कुलमेवाह ।

§ मन्त्रवेकम्,—इति सु० कुलमेवाह ।

(१) गोवधे प्राजापत्यं ब्रह्मवेदेष्टं न कुलमेव नैव बह्वेकैः सिद्धेति
 किन्तु “वयं वयो वया चापं वया प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तं

वाचकः क्षुण्णवासां सर्म्भवासमुच्चारतः ।
 वाकस्यापेक्षयादेवञ्च त्रिनिर्विघ्नते^(१) ।
 क्षेत्रे वृष्टासु वाक्यस्यापानिष्ठमपुच्छिमत् ।
 क्वचित् कदाचिद्व्यासां दर्शनादवस्थितेः^(२) ।
 (१) अस्मिका मातुषी बुद्धिस्तान्मन्वतिष्ठते* ।
 अतएव विपत्तेषु वृक्षते नेकवाक्यता ।
 कर्मैवं कथ्यते तत्रां भवेत्त-मवाक्यसि ! ।

* अस्मिका मातुषी बुद्धिः सा च न कथयिष्यते,—इति सु० वृक्षते
 पाठः ।

अवस्थितं त्रास्यैर्देवीवाठकैः । तस्मात् क्षुण्णवासां वाचं वापि वि-
 धातुः । आत्मा कथयन् वाचं वाचयितुं प्रवक्ष्यते—इत्येवमादि-
 क्षुण्णवाटदर्शनात् त्रैविध्यं त्रैमासिकारिणमविधावत्क्षुण्णवाटदर्श-
 नात् वचनमप्यत्रादिनिबन्धनात् वक्ष्यताप्यीवमिच्छावृत्ते क्षुण्ण-
 वाटैः । प्रह्लादमुपवृत्तति सार्धं प्रमिति । सार्धं च विना क्षुण्ण-
 वासां सामर्थ्येन क्षुण्णवासात् सार्धं प्रह्लादवाटानुवाटेन विव-
 द्यवासाः कर्तुमशक्तादित्यभिधातुः ।

- (१) वाचकः क्षुण्णः क्षुण्णेन तासां सर्म्भसां दर्शनादिवक्ष्यवत्ता, क्षेत्र
 वाचको वृष्टाक्षुण्णवासां वाचः । आसौ वाचक इति । एष वाचकः
 क्षुण्णवासां सर्म्भसां दर्शने, कथयति—त्रिनिर्विघ्नते ।
 (२) द्वितीये तत्र क्षेत्रेति । न बुद्धिमत् अवुच्छिमत् । तत्र क्षेत्रे क्वचि-
 दिति । क्वचित् क्षेत्रे कदाचित् वासे अस्यासां कूर्महृत्वाक्षिणां
 क्षुण्णीनमित्यर्थः । तत्रा च पूर्वं कियतीः क्षुणीर्हृत् वा विषयव्यवस्था
 कथ्यता, उपरकाचमन्वासां क्षुणीनां दर्शने तस्या विषयव्यवस्था
 (३) मनुष्यानामप्यबुद्धिस्तादृषि वक्ष्यन् विषयव्यवस्थां प्रकाशयेत्तु-
 मित्याह अस्मिकेति ।

न कच्छये—वारचेष्टु पक्षिनाशक्या तत्र^(१) ।
 इष्टु विर्यमय तं कतः प्रामाद्य-वादिनः ।
 प्रतीदेऽर्धेऽधिकं प्राचं प्रमाचं वाधया निना^(२) ।
 न पराज-वाक्यक वाधः कुञ्जानरे कश्चिन् ।
 प्रताभरोपदेष्टव्यं न वाधोऽस्मान्निवारणात्^(३) ।
 मिश्रु-कोद्व-मीति-मोक्षमादीन्येकत्रः ।
 वाधनामि नैकक्याकुतेर्दृष्टान्वाधया ।
^(४) वधा च कर्त्तुं एकस्मिन् विविचिन्नाग्निहोचकम् ।
 अग्निहोमम् दर्भाया हेतवोवस्यः युताः^(५) ।
 वधा वा प्रज्ञयोक्तव्यं लोकस्य प्राप्ति-हेतवः ।
 उपाकृतो विकल्पतो प्राक्किञ्च-इतरादयः^(६) ।

* कृताः,—इति स० वे०० पुस्तकवेष्टा वीर्य ।

- (१) पूर्वमन्त्री प्रकृते वनोति । इत्यन्वयाद्यनोति निवन्धनवशात्वा यन्मात्रे
 वरस्वरविरोधेन सर्व्वेयामेव प्राक्कायनप्रामाद्व्यपदेशेदिति भावः ।
 सिद्धांती समाधत्ते न कच्छये इति ।
- (२) प्रामाक्यस्य कतत्वात्, अस्मिन्वाधने प्रतीदेऽर्धे प्रामाचं निरावार्य
 वारवान्तरायेकाविरहादिमर्थः ।
- (३) कुञ्जानरेषु प्रताभरोपदेष्टव्यं पराशरोक्तप्रत्यक्षं वाधः, प्रताभरोपदे-
 ष्टव्यं प्रताभरोपदेष्टव्यमाश्रयणात् । कुञ्जानरेष्वपि पराशरोक्तप्रतादे-
 र्निवारणाभावात् ।
- (४) मिश्रं युग्मयौवाग्निविशेषेभ्यु हेतुनात् कर्त्तुं तत्र विकल्प इत्याश्रयाद्
 वधा चेति ।
- (५) दृष्टान्वाधनामाह वधा चेति । प्राक्किञ्चेतिवाक्यं, “सर्व्वे कर्त्तुं प्रमाचं”
 —इत्यन्वयः, “तच्छुं कुञ्जानं जनेत्यत्र वाधशरीरो प्राक्काय” —

तद्यैवेकस्य पापस्य विहारी नश्यः शताः ।
 अतमेव विहारीनां नृणां पापस्य ते वृथा^(१) ।
 ननु कं पशुमवादिः कुत्र कं मरणात्मिकम् ! ।
 तयोः सम-विहारीनां वदन्त्येति वाच्यम् ! (२) ।
 कं विहारीनां ज्ञातिहोत्रं कर्म वाच्यतोऽप्येवोः—
 विहारीनां वदन्त्ये वा कुतोऽन्येति वाच्यम् (३) ।
 कर्माधिक्यात् फलाधिक्यमिति वाच्य-समाश्रयात् ।
 वाच्यं परिहर्तव्यमित्येतदुक्तयोः समम्^(४) ।

* अतमेव विहारीनां नृणां पापस्य ते वृथा,—इति हो० स०
 मुक्तकयोः शङ्का ।

इत्यादिना ज्ञानोपादौ विहितः । इत्यनेन शक्तिस्त विद्यमानावते ।
 इहोपाधिकु,—“अथ यदिदमस्मिन् नष्टपुटे इहरे मुक्तरीर्षं
 वैश्वम्”—इत्यादिना ज्ञानोपादौ विहितः इहरेविद्या वाच्यवते ।
 आदिज्ञानात् वैश्वानरविद्यावत् ।

- (१) तथा च मोक्षपादौ पराशरोक्तं प्राणायामादिवं कृतान्तरोक्तं प्राण-
 चित्तान्तरं इत्यनेन मुक्तमेव इत्यनेनोक्तिस्तदर्थेन वाच्यमिति भावः ।
- (२) पूर्वपक्षी प्रकृते नृणां । अतमेवः । अविदेवेन मुनिना पशुपादादि
 जन्तुप्रावक्षितमुक्तं, तमेव प्राणायामे ज्ञानेन मुनिना प्राणायामिकमुक्तं ।
 तदर्थेनोक्तं जन्तुप्रावक्षितयोः समविहारीनामसमस्तदुक्तमिति भावः ।
- (३) विहारीनां समाश्रिते ज्ञानिनादिति । तथाच विहारीनां समाश्रिते
 जन्तुप्रावक्षितयोः समविहारीनामसमस्तदुक्तमिति भावः ।
 इति भावः ।
- (४) पूर्वपक्षः । विहारीनां विहारीनां विहारीनां विहारीनां विहारीनां
 ज्ञानमिति भावः । जन्तुप्रावक्षितयोः समविहारीनामसमस्तदुक्तमिति भावः ।

मुक्ताद्यैर्मन्त्रगतयो मुक्तपादयो हि केवलम्^(१) ।
 अन्यथाऽप्यस्य पापस्य कृते द्वादश-वार्षिके ।
 मन्त्राभिरुत्तिष्ठन्-प्रोक्ता यवस्या तादृशी भवतः^(२) ।
 यथाऽप्यं मन्त्रा मन्त्रेणाप्येवाव्यक्तं, तदा वद ।
 द्वादशस्य मन्त्रेदेमिति ते किं विचारकम् ।
 मन्त्रावाक-मन्त्रावाकौ यवस्य-मन्त्रयोः—
 * हेतुर्वाङ्मन्त्रावर्हि मन्त्रेणः स्वकारः !^(३) ।
 विंश-वाङ्मन्त्रादि-भूषादौ मन्त्राव-वङ्मन्त्राः ।
 यव-मन्त्रात् प्रवक्तव्यं मन्त्राव्यक्तं ते भवेत् ! ।
 इति कर्तव्य-वाङ्मन्त्रं मन्त्राव्यक्तं, तदाऽप्यन्ता ।
 मन्त्राव्यक्तादि-मन्त्रेण प्रवक्ष्येन मन्त्राव्यक्ता^(४) ।

* हेतु मन्त्राव्यक्ता—इति सु० मुक्तये पाठः । *

† मन्त्राव्यक्ता मन्त्रः—इति सु० मुक्तये पाठः ।

‡ मन्त्राव्यक्तादि—इति सु० मुक्तये पाठः ।

- (१) ननु यदि मुक्तपादादुक्तारोक्तं मुक्तपादवचनार्था विवक्ष्यन्त्या न प्रा-
 मादिकी, तर्हि कथं सर्वैरेव प्राचीनविद्वद्भिरुक्तमिति वाच्यम्—
 कवेत्यादिना तेनाभाजनं प्रकाशयति सखीति । तथा चर्यासतो विद्व-
 द्बन्धवर्द्धनात् मन्त्रवृद्धयो नामुक्तेरन् इति यत्प्रयोचाय तैसादृशी
 यवस्या कृता, येन केनचित्मुक्तिर्तेनैव यवविनिर्दिष्टमप्येव वक्तुमर्ह-
 त्मादिति भावः ।
- (२) द्वादश वार्षिके कृते यवस्य वाक्य विवक्षितं स्थात् । मन्त्राव्यक्ता
 यव मन्त्रेणुताया यवविनिर्दिष्टमर्थः ।
- (३) तेनाभावादिभिरुक्तमिति भावः ।
- (४) यवस्यादिप्रवेष्टव्यं मन्त्राव्यक्तादप्यन्ता यवस्य मन्त्राव्यक्ता मन्त्रे-
 णोक्तमिति भावः ।

तस्मात्प्राप्तये वृत्तोक्ता प्रवृत्ता, तस्मात्प्राप्तम्^(१) ।

(१) वृत्तं वा वैन-दुःखस्य* वृत्तकलापकालम् ।

(२) वृत्ताऽस्य-वाग्येनान्ता महाप्रवृत्तवाऽन्ताः—

किं न ज्ञातुः? विष्णुस्त्रिणेन वृत्त-रात्रिर्षिं दृष्टते[†] ।

(३) विष्णुस्त्रिणे वरुणानो दृष्टये[‡] न तु ज्ञानम्—

वरुणे, ज्योतिषवाग्ये निःशेषो न भवेद् यदि ।

तर्कदेव-वाग्येऽस्य तत्त्ववस्तुपुष्कलम् ।

जगुर्लोकानि पापक वानि भावा वयोपिमा[§] ।

जगद्वैदेन वायेन दुःखं वृत्तविषं कुतः^(५) ।

* वृत्तकलापम्—इति वाग्येनान्तरम् ।

† वृत्तरात्रिर्विदृष्टये,—इति वृ० वृत्तये वाक्ये ।

‡ वयोपिमा,—इति व० वयो० वृत्तवयोः वाक्ये ।

(१) वृत्तसंज्ञरति तर्कादिति । तस्मात् वृत्तमन्त्रादिरपि मुच्यमानाप्रवृत्तवा विधानमुक्तेन प्रवृत्तवाः प्राप्तेर्लोकात्माद् तदपि महाप्रवृत्तयेपि वाच्यम् ।

(२) वैशेषिकादिभिः महाप्रवृत्तयेतुदयो न वृत्तवादिभ्योऽपि वृत्त इत्येतदनु-
यन्त्येति वक्तव्येति ।

(३) जगुर्लोकानि विषयवस्तुनां दूषयति वयेति । तत्वापीत्यादिः । विष्णु-
स्त्रिणेऽधिकारः । तस्मात् त्रिनेत्रनेत्रा विषयवस्तुनेति भावः ।

(४) भूमेरपि वृत्तते विष्णुस्त्रिणे इति । विष्णुस्त्रिणुकलात्वादिं न दृष्टति
विष्णु कदाचन वरुणानो महाप्रवृत्तये दृष्टति,—यत् न तु ज्ञेयं वरुणे,
तस्मात् मान्येन प्रवेय महाप्रवृत्तवा वाक्य इत्यर्थः । विज्ञान्ती दूषयति
यत् इति । तस्मात् प्रादुर्भावात् जगद्वैदेन प्रवेय महाप्रवृत्तवा विष्णवे
वाग्ये जगुर्लोकवस्तुपुष्कलं वादित्यर्थः ।

(५) जगद्वैदेन वायेन दुःखं वृत्तविषं कुतः इत्यभिप्रायः ।

तथा महाभरतस्यापि भार्गवोक्त-विनाशने ।

भार-भेद-विपाकेन सञ्च्यते वृद्धं युवम् ।

(१) कृतोऽर्थं वा महाभरतं इतं पाप-विमर्शकम्* ।

कर्तुं वा पश्चिन्तां वा वाक्येनं कथयन् ।

(२) महाभरत-वैश्वं पापकारकेनाक्रमे ।

अस-भारोर्द्धभाविनां सुखादौ ‡ चोपशोभतः ।

एवमेकं पापकं प्रत्येकमेव पुमान् ।

प्रवर्ततेऽतिविशेषं † कश्चिन् कश्चिद्विद्वत् (३) ।

अथवा नाकं विमर्शो ॥ विमर्शकं कथयितुम्—

कथयितुं जानतोऽपि कथयन्त-महता ।

कथयितुं कथं पुं प्रत्येकं (४) नरति स्ते ।

* कृतोक्तमहमेति इतं प्राप्तिरुक्तम्,— इति स० चो० युक्त-
कथोः पाठः ।

† कर्तुं वामखिलात्,— इति सु० युक्तोः पाठः ।

‡ वापयार्थोर्द्धभाविनां सुखादौ,— इति स० चो० युक्तयोः पाठः ।

§ प्रवर्तयति विमर्शम्,— इति स० चो० युक्तयोः पाठः ।

॥ विमर्शकं कथयितुम्,— इति स० चो० युक्तयोः पाठः ।

५ प्रत्येकं, इति सु० युक्तोः पाठः ।

(१) अर्थं महाभरतं भवतु सर्वमेव इतं कथयन्तमहमेति इत्येतत् कर्तुं-
वामखिलात् वाक्यं । तथाचात्र “कथयन्तमहमेति युक्तम् इत्य-
कारत्” इत्यादिभिन्नम्, “इते कथाः समन्ता वा प्रत्येकमेकमेव” इति
वा । यातव्यमिदं सर्वं वापकेन प्रवर्तयन्— इत्यादि विन्नाभिभादि
वचनान्तरसम्भवाणि ।

(२) अथवातेन महाभरतनाम्ने महाभरतं कथं कथयितुं कथयितुं इति नेति ।

(३) एवमेकं सर्वमेव सर्वमेव कथयन्तम् च । प्रवर्तयतीति कठं कथं विद् ।

(४) निर्धारणे सामीप्यम् ।

- (१) ज्ञानाकारोक्तिमात्रेण* न विरोधः प्रवक्ष्यते ।
 समुच्चये विकल्पो वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ।
 ज्ञानं दानं जपो ज्ञान इति त्रैविनिका ज्ञाना ।
 उपरामे समुच्चया कथा ज्ञान-समुच्चयः†(२) ।
 (३) ह्येव नाश्रिते पापे द्वितीयं चेत् निर्दोषम् ।
 न, तयोक्तपक्षकां कर्म-हेतुत्व-सम्भवात् ।
 (४) चात्रावकाशादवच्छेदं तत्पक्षेण तदीयत्वात् ।
 भिन्ना-ब्रह्मकथाकादौ ज्ञात् कथं ननुपाश्रयः ।
 (५) ह्यं तर्हीदृशे ज्ञाने विकल्पोऽस्य निवृत्त्येवा ।

- * ज्ञानाकारोक्तिमात्रेण,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।
 † ज्ञानभिन्नादभ्य समुच्चय इत्यनां स० शेष० पुस्तकयोर्निरासः ।
 ‡ न तयोक्तपक्षकां,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।
 § अस्मिन्नेव तदीयत्वात्,—इति स० शेष० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) समुच्चयस्याप्येव ज्ञानाभ्यासविशेषविरोध इत्याशङ्क्य, इत्येव ।
 (२) समुच्चये दृष्टान्तमात्रं ज्ञानेनादिना । उपरामोपश्रवम् ।
 (३) पूर्वपक्षी समुच्चयस्य भाष्यमिति ह्येवेति । अत्रेवेति शेषः । सिद्धान्ती
 तन्मात्रेणेति । तस्य ज्ञानस्य ; अत्र न सत्यम् । न तयोक्तपक्षकां
 पाठे, अत्रेवेति तयोक्तपक्षे तस्य द्वितीयस्य कर्महेतुत्वसम्भवात् न
 निर्दोषकम् तस्यैवार्थः ।
 (४) पूर्वपक्षीयज्ञाने चात्रावकाशादिविधि । चात्रावकादौ तत्पक्षस्य अत्रेवेति
 चात्रावकाशादिविधि कथमवकाशत्वात् न चात्रावकाशे द्वितीयस्य कर्महेतुत्व
 सत्यम्, भिन्नादौ तत्पक्षानभिधानात् अत्रेवेति चात्रावकाशात् न कथं तस्य
 कर्महेतुत्वसम्भवादिमिति पूर्वपक्षार्थः ।
 (५) सिद्धान्ती समाश्रिते ह्यं तर्हीति । तस्याच-अत्र कर्महेतुत्वं ज्ञाना-
 इत्यवस्थाने, तत्र नात्रावकाशादिविधि समुच्चयः इत्येव पापनाशेऽप्यपरेण
 कर्महेतुत्वसम्भवात् । अत्र तु कर्मसाधनत्वे ज्ञानाभावस्य तत्र

मङ्गल-निष्ठाया" (भा० १, १, १४०) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रप-
क्षितम् । आत्मनी च मङ्गल, मङ्गल-विषयं आत्मान्यज्ञानम्^(१) ।
आत्मन्यज्ञाने विवेकेण* ज्ञाते वा प्रज्ञादर्शनात् । अर्थ-विषयानु-
आत्मान्यज्ञानं—“अर्थेण वापनमनुदति” “अर्थे करोत्”—इत्यादि-
वेद-वाक्यावयवनादुपपद्यते । ^(१)महादेवस्यनाममर्थमन्यज्ञानार्थः ।
कथम् । ‘वर्तमाने कसौ’—इति विवेकवान् पुनाकार-अर्थज्ञानान-
मर्थमनु^(२) ।

अनु, एकाराक्षे मङ्गलावयवस्य शिष्टाकार-आत्मनात् माङ्गलमनु^(३)।
अर्थ-अर्थेण कुतोनाभिधीयते ? । ^(४)अद्वय-आदि-धर्मवद्व-अर्थ-
अर्थ-आर्थेण माङ्गलम् । चिद्वैरिति शूनः । आद्ययोक्तम्,—
“एकाराक्षेण-अर्थेण दायेतौ मङ्गलोपपत्त्यात् ।

* यदिवेकेण,—इति दु० पुन्ये वाक्ये ।

† अर्थेण,—इति दु० पुन्ये वाक्ये ।

‡ विवेक-अर्थेण,—इति दो० अ० पुन्ये वाक्ये ।

§ मङ्गलम्,—इति दो० अ० पुन्ये वाक्ये ।

|| माङ्गलम्,—इति दो० अ० पुन्ये वाक्ये ।

¶ मङ्गलम् पुनः,—इति मङ्गलावयवे वाक्ये ।

(१) आत्मन्यज्ञानं निर्देष्टुं । तेन अर्थविषयज्ञानान्यज्ञानं तद्विषयविषये-
मज्ञानमात्रस्य अर्थेण इति कथ्यते । रघुपञ्चरत्नेन अद्वयम् ।

(२) महादेवाभ्यासात् अर्थविषयं आत्मन्यज्ञानं जायते, महादेवाभ्यास-
मात्रमर्थमन्यज्ञानार्थं इत्यर्थः ।

(३) अर्थमन्यार्थे,—इत्यनुक्तमन्येन अर्थेण ।

(४) मङ्गलमेव माङ्गलम् । अर्थेण तद्विषयः ।

(५) कुतोनाभिधीयते,—अर्थेण अर्थमन्यज्ञानेन, अद्वयपक्षेण अद्वय-
विषये ।

कथं विना विविच्यते तेन* मातृशिक्षादुभौ” ।

इति । एवमपि, ईकारेण प्रवृत्तामिति चेत् । न, तत्र युति-
विवक्षणा । अतएवाचार्यैः प्रत्यक्ष-कारेण विहितम् ।

“अथ^(१) वेदादिनाम् कर्म-मन्त्रा^(२) प्रवृत्तये स्मार्त्^(३)—इति ।

ततः स्मार्त्कारणवत्प्रवृत्तये प्रवृत्तिः प्रवृत्तये । अधिकारि-कर्म-
लोचनेनाविष्टे ईकाराद्यन्वयोक्त-विवक्षणा विधिति । वैदिक-
मातृशिक्षा हि युतिः प्रविष्टा^(४) । ईकारस्य तत्राधिक^(५),
‘‘सावित्रीं प्रथमं मनुष्यं^(६) । स्त्री-कुर्याद्वैदिकं^(७)—इति युतेः । अथ-

* तस्मात्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† युतिमात्रविवक्षणा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ तु वेदादिनां कर्ममन्त्राणामप्रवृत्तया,—इति के० च०
पुस्तके पाठः ।

§ अधिकारिकर्मविषयत्वात् न,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्त्रीमन्त्राणां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अथ ईकारस्य । प्रवृत्तये विवक्षणात् ।

(२) मन्त्राणां । अथ वैदिक मन्त्राणां ।

(३) वैदिकं मातृशिक्षाविवक्षणाकारणम् । कार्यं विहितम् । प्रविष्टे-
नैव तत्रैव विद्या नास्तीति सूचनात् न तत्रैव विद्या न्यूनेति चेत् ।

(४) तत्राधिक वैदिकमातृशिक्षा ।

(५) सावित्रीं प्रथमम् । प्रथमः ईकारः । अथ मातृशिक्षाविषये ईकारस्य
प्रविष्टमस्ति मन्त्रमात्रम् । तस्यापि विहितम् । “श्रीं प्रवृत्तये”
(१, २, ३० इति । अथ सामान्ये मन्त्राणां प्रवृत्तये इति तदर्थः ।
अतो नोपीतम् । अथ मनुष्यमविष्टे ईकारे “अथ मन्त्रं वा,
“स्त्रीमन्त्रे वा विहितम्”—इति युता वेदाद्यान्वयवत्ता सावित्री-
वेदादिमातृशिक्षाविषयत्वम् ।

अथैवौद्योतयामास कर्म-कर्म-विवक्षणात्^(१) बह्व तेषु योऽयः ।

अतः अदोहेतव्यः । अथादेव-वाक्यान्वाविमोषादेव-धर्म-ज्ञानं,
अथाच बुधानां-धर्मोपनिषदा न कश्चि-धर्मोपनिषदः, तस्मात्,—
इति चेत्तुर्द्वयः ।

अथैव-धर्म-मूलभूतानां विवक्षीर्यावन्त-वेद-वाक्यानां योमि-
दृश्येन वाक्यानाम् तस्मात् दृष्टेर्धोमावकाशा^(२) कथंवात् तदवका-
शोऽयं देव-विशेषं यद्-इत्येव निर्दिशति,—‘हिम-वैकाशे देवदा-
वनासवे’—इति । तत्र, ‘हिम-वैकाशे’—इत्यनेन कर्म-प्राप्ति-दुर्ग-
मत्वेन^(३) विवक्षितमाह । तच्चात्र, कैवलोपनिषदि श्रूयते,—

“विविक्त-देवे च सुखावनासः”

इति । कुरेकायासपि श्रूयते,—

“मिःकम् देवनास्राय तचावनसुपाशितः”† ।

इति । ‘देवदाव-वनासवे’—इत्यनेन सर्वोऽनुकूलतामाह । अतएव
सेतावनराणां जलोपनिषदि श्रूयते,—

* बुद्ध्यावकाशा, — इति सु० बुद्धये पाठः ।

† तचावनसुपाशितः, — इति सु० बुद्धये पाठः ।

(१) औद्योतयामास कर्मकर्मविवक्षणात्, “अनुवर्तमानि कर्मणां वाणि प्रो-
क्षन्ति मेवमे । कर्मवाक्यादि-प्रायेण ! अयं वाणि कपोतानां”
इत्यादि अर्थानुरागवचनवादिभ्योऽसमाधत्तत्वादौ चक्षम् ।

(२) “याम्नाशितमिवाशः” (१, १५) इति याम्नाशितम् । आकाशोऽव-
राजः । याम्नाशितं यमो यमजलेन सुखयित्वे ।

(३) विविक्त्या विमर्श्या ।

“यत्ने इष्टवी० सर्वैर-वर्जित-वायुका—

विचिन्त्येते† वाऽथ यथावसादितिः^(१) ।

मनोऽनुकूले न च यत्तुःसीदये

मुदा-विवातामयचे, प्रयोक्तव्येत्” ।

इति । यत्तुःसीदयेत्यनेनोपेतोदेहः ।

यत्तु “यथैकाग्रता तथाविधेवात्”^(२) (भा० ३, १, ७४०) इत्यस्मिन्
यथैकाग्रते (भा० ३, १, ६४०) योजनान्वाक्यं दिग्देश-काक-मिच-
मोचार्थितः^(३) । ^(४) वाङ्म । अहृद-हेतु-वैच-मिचमज्जायैऽपि हेतु-
चित्तिकाव्यक हेतुनिष्पन्नोप निवार्यते ।

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन यत्तुविधासु चित्त-अग्निषु^(५) अतीन्द्रिय-
यत्तु-इष्टेन-योज्या यत्तुर्ची अग्निनिर्दिश्यते । तथाचि, यत्तुचि-
प्रसक्तानी योज-सुचानी व्याख्याने विवादि-शब्दे अग्नि-यत्तुचं

* सर्वैरा, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† यथावसावसादिति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न योजयेत्—इति क० यो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ यत्तु, ‘यत्तु’—इति मु० पुस्तके पाठि ।

॥ वैवाक्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) सर्वैराः सुप्रपाकाः । यथावसावसावः श्रीवमिहिरः ।

(२) यथैव दिशि देशे काके वा मनसः एकाग्रता भवति, ‘यथैव’ यथाधीन,
इत्याद्या एकाग्रतायाः सर्वनामिष्टेयत् इति सूचार्थः ।

(३) यथाच कथं हिमश्रीवाये,—इत्यादिवा योजोपयोगिदेशविशेषविदेश
इति व्याख्यादमिति पूर्वमस्यार्थः ।

(४) पूर्वमस्यमनुपपन्नं यदिह इति वाङ्मिति ।

(५) चित्तमनुमतेऽवसावितिवाः ।

तेऽपि चेत्तसि, विद्येपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योऽप्यस्य वर्जते”० ।
 (१) विद्येपोपसर्जनीभूतः इत्यात्मार्थत-वीक्यदकिञ्चित्करत्नाम् । (२) “व-
 र्जोवापे येमपि बहुतमार्थं प्रक्षेपयति, क्षिपेति च क्षेपान्, कार्य-
 बन्धनानि क्षययति, निरोधमपि मुञ्चं करोति, च संन्यासेन मोक्षः,—
 इत्याख्यायते” । तत्र संन्यासविशेषात् नानाविध-बोद्धव्यमर्थार्थ-
 ०

* विद्येपोपसर्जनीः समाधिर्न योऽस्य,—इति मु० पुनश्चैव पाठः ।

पठति विशिष्टेऽपीति । समाधिर्न विनिरोधः । ‘न योऽप्यस्योपसर्जने’ —
 इत्यत्र हेतुमभिव्यञ्जकं विद्येपोपसर्जनीभूत इति ।

- (१) विद्येपोपसर्जनीभूतः,—इत्यनेनोद्दिष्टं हेतुमात्रं विपक्षवर्तेति ।
 (२) पुनरपि योऽस्यार्थं (१, १५) पठति कल्पेकार्ये इति । न इति समाधेः
 प्रदानार्थः । यत् सर्वं । कल्पेकार्ये विचार्यमाणस्यैव कार्यायितव्यासत्त-
 त्वात् । कल्पे क्षेपमन् । अनेन निराकृतोक्त्यर्थः । विचारयति हि
 क्षायात्मने सत्ये तत्तसि भवत्येकार्यं, किन्तु तद्वत्कल्पं तस्मै न होमं
 क्षेपहेतुत्वात् । तस्मै तत्त्वार्थं, प्रत्ययेव तस्य वाचात् कारत्वात्मात्रं ।
 प्राज्ञानुमान-प्रमन-परिच्छ-सत्यज्ञानसापेक्षमिच्छाज्ञानविवर्तकभा-
 वात्, दिक्षोद्वादी तथाऽर्थज्ञानात् । तत्त्वज्ञानेन मिच्छाज्ञानव्यथा-
 विद्याविनाशे हतता तत्त्वज्ञानमक्षिपतादीनामपिनाशः—इत्याह क्षि-
 पेति च क्षेपान् इति । क्षेपा अविद्याविनाशकः । तथा च प्राप्तव्य-
 क्तवन् । “अविद्याऽक्षिपतादास्येकमिविषयाः क्षेपाः” (१, ५) ।
 इति । यत् विवरणं तन्मैवमर्थः । अर्थोक्त्येव यन्मात्रानि क्षययति-
 क्षायाकार्यवत्तादयति । कल्पेनैव अर्थोपसर्जनीः परिग्रहः कार्यकार-
 योपवादात् । निरोधमसंन्यासं किञ्चित्करत्नाभिः । न तत्र किञ्चित्-
 प्रज्ञात्वे इत्यसंन्यासः । तस्मात् विचार्य संन्यासे योऽस्यत्वात् ।
 संन्यासेन तदीयसमाधौ योऽस्य भावश्च चाप्येव । अद्वैतसत्यं वा-
 च्यं समाधिपदे ।

(१) तेनैव भाष्येनानेकविध-वेद-भाषा-ज्ञानप्रतिपक्षेण 'इत्युक्तम्'—
इत्युक्तम् ।

इत्युक्तम्भाषीकृतं भाष्यम् : 'साधीनम्'—इत्याह । तथा च
भाष्य-सूत्रम् । "साधीनः संभवान्" (भा० ३, च० १ पा०, ० सू०) इति ।
(१) अथान्यथाकृत्यदेव निरूपितम्, अत्रिण्यस्य देव-भाषीकृत-
भाष्यात्, (२) अथान्यथाकृत्यस्य विवेक-भाष्यात्, अत्रिण्यस्य साधीन-
कृत्यभाष्यात्-अथान्यथा साधीनः दोषमन्वयकृत्यभाषीतेत्यर्थः ।

अथान्यथाकृत्यभाष्यां अथान्यथाकृत्यभाष्यामिति, 'अथान्यथा'—
इत्युक्तम् ।

"तद्विद्वि अत्रिण्यस्य अत्रिण्यस्य वेदभाषा" ।

इत्युक्तम् : "अथान्यथाकृत्यभाष्यात्"—इति अत्रिण्यस्य ।

"अत्रिण्यः अथान्यथाकृत्यभाष्यात्-अथान्यथाकृत्यभाष्यात्" ।
अथान्यथाकृत्यभाष्यात्-अथान्यथाकृत्यभाष्यात् । (१) अथान्यथाकृत्यभाष्यात्-
अथान्यथाकृत्यभाष्यात् । (२) अथान्यथाकृत्यभाष्यात्-अथान्यथाकृत्यभाष्यात्—

• इत्युक्तम्भाष्यात्-अथान्यथाकृत्यभाष्यात्,--इति सू० सूत्रके वाक्ये ।

- (१) अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात्
अथान्यथाकृत्यभाष्यात् ।
- (२) अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् ।
- (३) अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात्,--
इति भाष्यम् ।
- (४) अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् । अथान्यथाकृत्यभाष्यात्
अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् ।
- (५) अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात्--इति भाष्यम् । अथान्यथाकृत्यभाष्यात्
अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात्
अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् अथान्यथाकृत्यभाष्यात् ।

इति ब्रह्मणः, तदन् । ब्रह्मणा, ज्ञातृविधायै पञ्चमार्ता तेषामनुपु-
तया मन्त्रोऽयं संन्यते । अथ वा, अथमनुपुतयापि मन्त्र-पुस्तपु-
तया चोक्त-विधायै वा (१) मन्त्रोऽयम् ।

अथ च—इत्यनेनैवातीतत्वात्मे विद्वे(१) 'पुरा' इत्यं प्रमुखाः
कर्त्तव्यं कथयेन्मीदृशीं धर्मशास्त्र-मन्त्रादीति चेन्निति । तच्च
विद्यावार्तिप्रवोत्पादने कारकम् । अथान् जुषीमुपेक्ष्य आचक्षते
इत्यन्तादधीमान्,—वेदिक-धर्मं वेदवाचः प्रवीचः,—इत्याशयः ।

तदेवं विधीयितव्यं एकैकां जुषि-प्रत्येकं वाचान् संवत्सः,
विद्विष्येवोत्पादन-दारेण ब्रह्मण्येव संवत्सः,—इति संवत्स-इत्य-
मस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अथिवादि-ब्रह्मण्यु(१) द्वितीय-श्लोके
प्रतिपाद्यते ॥

अथ, "ब्राह्मणोऽयमस्मिन्नेव चर्तत" "राधा राधेन चर्त-
त" वैदिकोऽयमेव चर्तत,"—इत्यधिकारि-विधेयोक्तया भूयते,
न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेयाः,—इति किञ्चित् वचनमस्ति,
तन् कार्यं निर्दिष्टः,—इत्यन्ताह 'आपुतावात्'—इति । अर्थाधीमान्

* धर्मशास्त्रे,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† यत्रापि,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ब्राह्मणोऽयमस्मिन्नेव चर्तत,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रह्मण्येवोत्पादने मन्त्रपुस्तपुतया कर्त्तव्यं चेन्निति, यत्रापि, यत्रापि सन्तोऽयमनुपु-
तया, ये च तदाचक्षते चर्ततानामनुपुतया इत्यनुपुतया ।
धर्मपुस्तपुतया धर्मशास्त्रावः धर्मशास्त्राचारः ।

(२) अथ च—इति ब्रह्मण्येवोत्पादने विद्यावार्तिप्रवोत्पादने ।

(३) अथिवादि-विधेय प्रयोगश्चायम् ।

महादीनामसामर्थ्यात्^(१) उत्तमाणां देवादीनां कर्मापुत्राने प्रयोग-
नाभावाच्च मनुष्याश्च परित्रिष्यन्ते । त्रिवेदानिर्दिष्टे तु कर्मणां
मनुष्याणामधिकारोऽप्यु ।

अनु, मन्वेष्टादौ देवानामधिकारः सूचते.—“अग्निर्वा यजाम-
यतः यथादौदेवानां यामिति, न हतजघ्ने क्षत्तिकामः पुरो-
क्षाग्रमहाकपाद्यं निरवयत्”—इति । ऐतन् । अनुमन्वेष्टे कक्षात्
यजमानस्य अग्निर्वा यजामासि त्रयमात्मोपाक्षिप्यदेव यजहा-
रात्^(१) । अजघा नुमन्वेष्टि-यज-सहि-यजत्रात्^(२) । अनु, यज
दिगुष्ण-दोषोमासि तथाच देवाऽधिकारः । तथाच सूचते ।
“युक्तातिरिक्तकाला, अन्ते देवादधीर्या नन्वेष्टं पुरोषामिति, न हतं
यत्तुर्निष्ठतिरायजयज्या, तमायत् तमायजत, ततो वै तस्य देवाः
अदधन्ते यज-यजत् पुरोधात्”—इति । अर्वा विवाहम् । ते जघि

* संवत् १९८१, - इति भू. पुनः सारः ।

† देवदेहाय,--इति मू० पुष्पके पाठः ।

‡ जज्ञां देवानाम्,— इति क० यो० पुनश्चैतः पाठः ।

§ तस्यै नन्देन नन्दकृत, — इति भु. सुपाये पाठः ।

॥ अत्रान्,—इति स० श्लो० बुद्धयर्थः वाच्यः ।

॥ नै सवि, — इति ख० यो० पुनश्च यो नैति ।

(१) मन्त्रपाठमन्त्राग्राह्यतामर्च्यदिनैः।

(२) कश्चिन्नमुनेन कश्चिन्नेति कश्चिन् कश्चिन् । तस्य भाषितवाक्यो-
नरवाक्यभाषित्वा कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति
इति, भाषित्वाक्यमुनेन कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति कश्चिन्नेति ।

(१) अनुविद्य सत् तन्मासम्भवात् शोषप्रसङ्गात्, अत्रानुविद्येति शब्दप्रसङ्गात् ।

ककचिद्वर्णवादस्य कार्ये प्रामाण्यं मयिस्मिन्,—इति मयेन चर्चवा-
दैक-प्रविष्टानां चर्चुणां मन्त्रदीपां जीर्णवा-माच-—कृतोऽनेनित्येन
चङ्गावर्णैः। परित्यक्तव्यमात्। चर्चवेतिहायचोप-प्रवृत्तात्^(१)।
तस्मात् प्रमाचनेन भ्रमार्थवादः^(२)। तच्चायं सति, “तं मन्त्राधत्त”,
“तं पुष्पाधत्त”, “तं लङ्गाधत्त” “तं चान्ताधत्त”,—इत्यर्थवाद-
ककदाचायमपि देवानां किं नद्यात्। प्राङ्गवाचभावे तुः कामं
वदन्तादि-काक-विशेष-नियमोपभन्तः; किमाचानमाधत्त?।
किञ्च, कन्तरेषापि चाधानं लौकिकेऽग्रे ज्ञानः कश्चिदुपसभ्यते।
“कवकीर्ण-पद्मं तद्वदाधानमात्राकाकमात्” (मी० च० १
पा० १५०) इति जैमिनिस्त्वयात्। “योमङ्गपारी विचमुपे-
यात् स नर्धं पद्ममाकभेत”—इत्यवकीर्णपद्मः। यथा चपन-
कन-होमोऽलौकिकाग्रे, तथा चर्चो पद्मः,—इति सूचार्थः।
इत्यन्तता प्रकाशेन देवानां कर्माधिकारे बाधिते किं तव फलिकिति?
तथा जीर्णवाचाः? किं लिखते?। चर्चिर्विशेषः केचन लिखते,

* जीर्णवाचं कथं (जीर्णवाचाका?) इति स० चो० पुस्तकयोः पाठः।

† चङ्गावर्णैः,—इति स० चो० पुस्तकयोः पाठः।

‡ यत्र, ‘प्राङ्गवाचभावे तु’—इति वाठेर भवितुं युक्तः।

§ यत्र वा जीर्णवाचा,—इति स० चो० पुस्तकयोः पाठः।

(१) देवार्चनार्थवैकल्यादिदिवाकः।

(२) विचङ्गानुवादः (मोऽर्चनार्थवैकल्यादिदिवाकः)। तथा चोक्तम्। “विरोधे
सुखवादः सादृश्यादेऽनकारणे। सुखार्चनार्थवैकल्यादिदिवाक-
मन्त्र” —इति।

कर्मं तु जगद्विर्भावः,—इति पूर्वोक्तोक्तम् । अत्रेवात्र पुरावाहयः
 एवं इति अनुस्यूतामवन्ति । अनुस्यूदेवानां कर्माच्च कर्माणि
 जायन्तम्, जगद्विर्भावश्च तु जगद्विर्भावः । तत्रैव तद्विर्भावः,—इति
 चेत् । न, “दान-दान-दान-दान-दानादि-व्यतिरिक्तं तप-
 योऽनुपपन्नम् । अतएव दत्त-वृद्धयोऽपि परमेवरः राम-ब्रह्माद्य-
 वतारेषु कौशिक-वैदिक-कर्मा-मृतेभ्यः जगद्विर्भावः । देवाद्यपि
 तस्य मृत्युः,—इति चेत् । इत्यपि मृत्नीच-कर्माधिकारोक्तवता-
 ऽनुपपन्नताम् । एवं तर्हि, ‘अनुस्यूताम्’—इति कथमुक्तम्,—इति
 चेत् । पौरुषेय-पञ्चायेक्याः इति वदामः । न कस्युं सर्वप्रभात-
 निश्चित-वेदानां देवानां कर्म-ज्ञानाच्च पौरुषेय-पञ्चायेक्यं अस्ति ।
 अनुस्यूताम् अन्तर्भाविकताम् अन्तर्भाविकम् ।

अनु, पञ्चानामपि कर्म अधिकारः सूचते,—“नाथो वासन्त-
 वचमाधताद्भुताः कर्माः भुङ्क्ष्वपि मोक्षायना,—इति कालेय, ताव-
 द्वा नाथ निवन्ताधताम्, अथ, भुङ्क्ष्वपि नाथना, तावदतिष्ठन्त-
 का इति, कामिताः ॥ संवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्त-का”-इति मुखा-
 निरुद्धा गवां उपायुडाहमाभिधानात् । अतएव इति, कामितार्थ-
 विधिं प्राप्ताः,—इत्यर्थः । नाथं देवः । अन्ताः सुतेरर्थवादमात् ।

* अथ, ‘दान’—इति अर्थः स० दान० वक्तव्योः ।

† वचनार्थेयता,—इति सु० वक्तव्योः ।

‡ सर्व प्रभात,—इति स० दान० वक्तव्योः ।

§ अन्तर्भाविकता,—इति सु० वक्तव्योः ।

॥ अथ अन्तर्भाविकता, नाथ,—इति स० दान० वक्तव्योः ।

“वह्नं विद्यात्, य संवत्सरसुपयन्ति”^०—इति वृद्धिप्रामाण्यं यत्
विधातुं प्रवृत्तः,—“मो-यत् वै संवत्सरः”—इति प्रवृत्त्या कृता, तां
वृत्त्यावधितुं ‘मावोवा’—इत्यादि पठितम् । न चैतच्छार्धवादश्च,
“यदे किञ्च मनुष्यमदत् तद्देवयजम्”—इत्यादिवत् शार्धेऽपि तात्पर्यं
कर्तव्यं प्रवृत्तम् । प्रवृत्तेन युक्तत्वेन च विदुःश्रुतात्^(१) । निरुद्धां हि
मन्त्रोच्चारणे कर्तव्यतायां च सामर्थ्याभावः प्रवृत्त-विदुः । युक्तत्वेन,—
“यद्येतरेषां पशूनां जन्मनाया-पिपासे वा अभिज्ञानां वदन्ति, न
विज्ञातं पश्यन्ति, न विदुः सक्तमम्”—इति पशूनां विवेकाभावं दर्श-
यति । अथ वा, शार्धवादश्च शार्धे तात्पर्यम्, मो-यत्वेन गवा-
भिमानि-देवतानां निश्चितत्वात् । अथ “अभिमानि-व्यपदेशश्च”
(भा० १५० १ पा० १५०) इति सूत्रे भववान् वादरायकः सर्वेषां
वृद्धादि-वृद्ध्यानां मुनिमूल्येनाभिमानि-देवताः प्रतिपादयामास ।
सर्वेषां, मनुष्यमाणांभिकारकं कतिञ्चात्मन् ।

‘हितम्’—इति, जनेन जन्मेन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभिमान-
फल-प्राप्त्यर्थं हि धर्मकं हितम् । तच्च फलं देधा;—दैविकमाहु-
षिकञ्च,^(२)—इति । अष्टकादि-वार्धक्यं^(३) पुण्यादिकर्मैकिकम् । आहुषिकं

* स य वह्नं विद्यात् संवत्सरसुपयन्ति,—इति स० यो० युक्तकथो वाक्यं
† न विज्ञातं,—इति स० यो० युक्तकथो वाक्यं ।

(१) विदुःश्रुतावदंशशार्धवादश्च न शार्धे प्रामाण्यमिति युक्तोक्तमप्य-
कर्तव्यम् ।

(२) अमुष्मिन्-वरयोक्ते भवमाहुषिकं वादयौषिकमित्यर्थः ।

(३) “अष्टका दानिदेवता मुष्टिकम्” (१५० १, पा० १, २५०) इति
त्रैलोक्यवाक्यमाहुषिकमित्यर्थं बोध्यम् ।

देधा,—अभुदकोनिःशेषकम्^(१) । तथाभुदकं वाचान् वाचनं
धर्मः * ^(१) । निशेषकं तु तत्तन्नामोत्पादन-कारकं । तथा च
कर्मते,—

“अर्थान् सुखाद्यं ज्ञानं ज्ञानाद्योषोऽधिगच्छते” ।

इति । अथ केचिदाहुः—“चित्त-कर्माणां कर्मणो नास्ति; अकारणे
प्रत्यवायाद्वीतेः केवलमनुष्ठीकते; तथा, कुतोऽभुद-हेतुं निशेष-
हेतुमह,”—इति । अथरे + पुनराहुः,—“अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात्
(१) अकारणे प्रत्यवायोप-सुम्भितः, नास्ति, तत्र प्रत्याकमसि । ननु,
उपपन्नमाश्रयत्वादि-व्यतिपाद्यमकारणे प्रत्यवायः कर्मते,—

“अतर्कं कान्तेते अवाकाकमपञ्चताः ।

वाचिनी-वसिताम्राज्यमन्वाहं-विमर्शिताः” ।

“नोऽनधीन दिशोऽपेक्षन्त्यं कुरुते नमः ।

* वाचान् वाचनम्,—इति व० पुनरेव यत् ।

+ पुनरुच्यते,—इति व० यो० पुनरेव यत् ।

- (१) अभुदकं कर्मतेः । निश्चितं नैवास्तिनैवम् इति । अथ हि कर्म
येन ज्ञानाद्ये, न विविदयतिनये ।
- (२) इत्यथ विविदयतिनयमहं कर्म,—इति आवादिनयमन्ते-
नाभिहितं । अनेदुक्तं । “विविदयतिनयमोक्तं पुत्रोत्पत्ते-
नः”—इति । विविदयतिनयमेव कर्मत्वमिति भीमाद्याने तु
अपूर्वकारेण तस्याभुदकत्वमर्थं न्यतम् । अथ भीमाद्य-अन-
दितोवाचिकरते ज्ञानरम्यकारौ कर्मम् ।
- (३) अभावात् कर्मणः कर्मणः कर्मणः कर्मणः कर्मणः कर्मणः कर्मणः
ज्ञानम् । अर्थवादकर्मणः वाचनमितिनामोप-
पन्नम् । अर्थवादकर्मणः वाचनमितिनामोप-
पन्नम् । अर्थवादकर्मणः वाचनमितिनामोप-
पन्नम् ।

विशदमभाषते । (१) “एवञ्च वति, कर्मोक्त-वाक्य-रहितानां
नित्य-वर्षकां चतुर्दश-वर्ष-हेतुम्” दूरापेतम्—इति । यथोच्यते ।
चतु प्रत्यवाय-विरोधिन्म । यैतास्ता कलाभावाः^(१) । जन्मक्षिप्तेन
मृति-मृति-वश्यान्वाह तत्तत्-कलाफलमात् । “अति वर्षोक्तसो-
मोविधत्त”-इति मन्त्र क्षिप्त्म् । ह्यन्धोऽन्ध-वाक्यं च, चायम-वयस्य
लोच-हेतुतां, चतुर्थायमस्य लोच-हेतुतां^(१) इत्येवति । “यथोक्त-
ह्यन्धाः,—यन्धोऽन्धकं दायम्—इति, प्रथमस्यपक्ष, द्वितीया
मन्त्रवाक्यार्थार्थकुलाशी, तृतीयाऽयमन्त्राभावात्कर्मोक्त-वश्या-
वत्^(१) कर्मरते पुनः-लोका भवन्ति, मन्त्र-संसोऽन्धतमेति” इति ।
एवञ्च वाक्यक चायम-वरमन्त्र,—“परमार्थं मेनिनिः” (भा० सूच०
७ पा० १ अक्ष०) इत्यादिभिर्वाक्य-द्वयैः प्रतिपादितम् । अति-वाक्यं
वैतन्,—“तद्यथा,—आमे कलार्थे विधिंते आचारान्तरात्तन्मते,
इदं धर्मं कर्मनाकर्मार्थं कर्ममते”^(१) इति । (१) इदञ्च वाक्यं
नित्यवर्ष-विषयमेव धार्मिके किञ्चनवाक्यार्थ-उदाहरणः—

* धन, — इति च. वि. मुक्तयोर्यापि ।

† अमुत्यसदे,—इति स० यो० दुष्कर्मयोः श्रावः ।

- (१) 'अथ केचिदाहुः'—इत्यादिनोक्तार्थं पूर्वोक्तमुपसंहरति यद्वेति ।
मत्तद्वेति समानोऽप्यभाष्येन इत्युक्तमेवम् ।
- (२) अथ ननु यदं अथभोक्तव्यमवम् ।
- (३) 'अतएव' अत्रानभिप्रायः प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष-मिच्छा-व्यवहारः । यत्
पूर्वोक्तं ननु प्रत्यक्षोपपत्तिनोऽप्यभिप्रायः, यत्पूर्वोक्तं नोऽप्यभिप्रायः । यत्पूर्वोक्तं
नोऽप्यभिप्रायः ।
- (४) 'अतएव' अत्रानभिप्रायः प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष-मिच्छा-व्यवहारः । यत्
पूर्वोक्तं ननु प्रत्यक्षोपपत्तिनोऽप्यभिप्रायः, यत्पूर्वोक्तं नोऽप्यभिप्रायः । यत्पूर्वोक्तं
नोऽप्यभिप्रायः ।
- (५) 'अतएव' अत्रानभिप्रायः प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष-मिच्छा-व्यवहारः । यत्
पूर्वोक्तं ननु प्रत्यक्षोपपत्तिनोऽप्यभिप्रायः, यत्पूर्वोक्तं नोऽप्यभिप्रायः । यत्पूर्वोक्तं
नोऽप्यभिप्रायः ।
- (६) 'अतएव' अत्रानभिप्रायः प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष-मिच्छा-व्यवहारः । यत्
पूर्वोक्तं ननु प्रत्यक्षोपपत्तिनोऽप्यभिप्रायः, यत्पूर्वोक्तं नोऽप्यभिप्रायः । यत्पूर्वोक्तं
नोऽप्यभिप्रायः ।

(१) “आद्ये कथार्य-इत्यादि ज्ञापकम्-स्यतेभ्यः ।

कथयन् कथाद्ये निष्ठावानपि कथ्यमाण” ।

इति । तथा च मनुः—

“वेदोदितं कथं कथं मिथं कुर्वादात्मितः ।

तद्वि कुर्वन् कथायति प्राप्नोति परमां गतिम्” ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

कथायति चरेत्कथं निन्दितानि विस्मयेत् ।

विभूय मोक्ष-कथितं कथां योग्यमनुसमम् ।

उपशोभयते कथाम् वाच कार्त्तुं विचारया” ।

इति । मनुः, कथोपशोभय-वेदम्, निःशेष-वेदमनु न कथयति,
प्रमाणाभावात् । प्रसूतं युति-स्यतिर्वा तच्चिचिचते ।

“न कथंवा न प्रमया धवेत्”—

इति युतिः ।

“ज्ञानादेव तु कैवलयम्” ।

इति सतिः । जैकम् । परमात्म-प्रकरणे निःशेष-वेद-वेदनेष्टा-
वाचनमेव ज्ञानादीनां विधानम्, “तस्मै वेदानुवचनेन प्राज्ञाया
विनिर्दिष्टा; चक्रेण दामिन्”—इति युतेः । विवेक्ष्य वाचाभिः—
• जैक-वाचनम् श्रोतव्यमिति । तस्मात्,—न कुत्रापि कथाया-
नादि-कथयितुं शक्तिः । वेदोत्पत्तौ वा विद्यते । इत्यत्र उच्यते—
“ज्ञानं प्राज्ञान्वाचनयोश्च” (भा० १५० उपा० ११ सू०)
“कथ्यमाणं च ज्ञानादिभ्यः” (भा० १५० उपा० ११ सू०)

(१) कथयितुं शक्तिः वाच्ये इति ।

इत्याभ्यामधिकारवाच्यां निर्णीतम् । तथा च, कर्मणां परम्परया
नोपदेष्टुम् वाच्यीयवर्णित्वाभ्यामभिहितम्,—

“कर्मोतिष्ठकमावाच्य पवीः पाप-परिहृतः^(१) ।

एवं प्रचीक-पापकं वक्तुमिच्छतिः कर्मात् ।

अथेदिरक्त-वेराजं वेराज्याङ्गाव-भोजनम् ।

आव-इत्युपपन्नकं किञ्चिद्भोजन-वस्तुम् ।

ज्ञान-ज्ञान-मिषुक्तं च पुषोद्योगः प्रवर्तते ।

कोमेन तु परा भक्तिः प्रवादस्तदनन्तरम् ।

प्रवादामुच्यते कर्मावृत्तः त्रिव-रसो भवेत्” ।

इति । ननु, “प्रवृत्तान्-परिहारात्, पुष्क-लोके-प्राप्तये, वक्तु-भेदे-
नाथ च, प्रतिदिनं नित्य-कर्मवृत्ति-प्रयोगः प्राक्तः^(२) । तथा,
आदिरक्तं वक्तुं प्रलुप्तस्य वक्तु-अर्थेन-भेदेन वक्तु-भेदोपपत्तेः ।
“आदिरक्तपुषोद्योगति”-इति वक्तु-वस्तुम् । “आदिरक्तं वीर्य-

* पाठः,—इति तु० पुष्कले वाटः ।

† ज्ञान-ज्ञानाभिप्रायः,—इति क० वे० पुष्कले वाटः ।

‡ प्रतिप्राप्तिः,—इति क० वे० पुष्कले वाटः ।

§ आदिरक्तं,—इति तु० पुष्कले वाटः ।

(१) पश्येत्प्रीतिः । वाच्यमर्थः । वाच्येति वाटे नच-कर्म भावा-प्राप्तये-
कर्मवृत्तयुक्तिः प्राप्तेरपेक्षः । इत्यत्र त्रैवर्ण्ये प्रसिद्धम् । वेदाः
चित्तप्राप्तयेनोत्पन्नं इति वाच्यमर्थप्राप्तेरपेक्षः । प्रसादः त्रैव-
र्ण्येति त्रैवर्ण्यं प्रसन्नमिति । वेदाप्रसादौ वक्तुमर्थं चित्त-
वृत्तिनिरोध-परवेदाख्यापनमेव ज्ञानमर्थप्राप्तये । ज्ञानमर्थप्राप्ते
वा वक्तुम् ।

(२) वक्तुमर्थप्राप्तये । वेदादिप्रवृत्तिपरवृत्तिप्रसन्नम् । ज्ञानमर्थप्राप्ते-
मेवार्थप्राप्तये वक्तुमर्थप्राप्तये ।

अथान्नं पूर्वं कुर्वीत”-इति नक्तं पुनराचमम् । तदेतत् इवम्-
इवम् इवमेव सादिरक्त प्रयोजन-वैविध्यं हेतुः । “इवमेव प्रयोजने
प्रयोजन-इवमेवम्”-(मी० ४५० ४ पा० २१४०)-इति त्रैविमि-
त्युपात्तम् । इवमेवमपि पूर्वोदाहरत-इवम्-एव-इवम् प्रयोजन-वैवि-
ध्येऽपि वदन्त्येव प्रयोजनः । तच्च, “विहितमाचारम्-कथापि” (भा०
२५० ४ पा० २२४०)-इत्यधिकारिके निर्वीतम् । न च,
नित्यकापि प्रयोजने नित्य-काम्ययोर्भेदाभावात्,-इति कङ्कणीयम्,
कारणे एक-काम्येऽपि ककारे प्रत्ययाद्य-तदभावात् तद्भेदात् । न
तद्यु, कापुन्यामेदि-वृद्धिकामेधात्कारणे* कश्चित् प्रत्ययाद्यः भूयते ।
इवमेव नित्य-काम्ययोर्भेदमिदमेवमन्वयः । “कश्चिन्नुच्यते”
“नित्ये कुच्यते”-इत्यादि कश्चित्-भेदादि-कार्यविशेषोपेतं
त्रैविमिकम् । “नित्यम् काम्यकापि विहितमेव (१) इदृश-हेतुनात्
नोक्त-काम्यम्”-इति चेत् । न, एव-माधानम् (२) । इदृश-
उपसर्जनमेव-एव-विहित-भोक्त-काम्योपधीयते । अतएव,
गीतायां भक्त्या सुखोत्पन्नस्य कथावक्तिर्विहिताः (३)-

* कापुन्याद्यदिमानेनादि वाक्यं नु० वृत्त्ये ।

(१) इति वाच्यम् ।

(२) रामेऽयं नैवमात्रं, सुखकाम्यं च विवक्ष्यम् । किन्तु विवक्ष-यो-
-कथामिकात् । “सुखानुप्रायी राम” (१ पा० ७ ४०) इति वेद-
उपात्तम् । “सुखकाम्यम्” (२ पा० १ ४०) इति वैशेषिक-
उपात्तम् । रामस्य कर्महेतुरेव, न नोक्तहेतुः । “यज्जलं यज्जलमा-
चारात्”-इति त्रैविमिकम् ।

(३) कथावक्तिषु रामरेषेति नोक्तम् ।

“कम् करोषि चंद्रमाचि कम्पुहोषि ददाषि कम् ।

कम् तत्पुत्राचि कौमोच । तम् कुदन्त मरुपंजम्” ।

इति नीतावामिति । तच्च, चंद्रमारेच चित्तस्य वेदन-योग्यता-भावं कल्पयते,* विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य कल्पं वेदनं वप्नादवति । तस्मात्, कुदुचोरीकरारवं प्रवक्तुम् । तदेवं हितकन्देन धर्म-काशितानुवाचनानिजानात् ‘कमीरु-चिद्विः, प्रवीजनम्’—इत्युक्तं भवति^(१) ।

‘कर्म,—कन्देन चित्तो निर्दिश्यते । कम्पुदन्त-निःशेषे वाधन-मेव धारयति,—इति धर्मः । च च, कल्प-प्रसादाभां चोदना-द्वये^(२) कल्पकाशितः । कम्, “चोदनाऽवयवस्य च क्षतिविवरणम्, कर्मणामन्व-कल्पकैव चित्तव्यापनमात् । अथ, कल्पे,—चोदना-मयोऽपि, चर्मवाद-परिहारेच, प्राक्तन-कर्म-विशेषोपसंहारेच च, कम्पुदन्त-कर्म-कैवल्यं च चंद्रमारे,—इति । तच्च, कल्प-द्वये^(३)

* ‘विविदिषा कल्पकम्’—इत्यारम्भ, ‘कल्पकन्दे’—इत्यन्तं तु० पुत्रके नास्ति ।

- (१) ‘विविदिषायेन कन्देन प्रयोगार्थं निर्दिश्यते’—इति कम् पूर्वमुपपत्त्यात्, तस्मात्कम्पुदन्तारं चंद्रमा । कल्पे च चोदनात् ।
- (२) ‘चोदना-कर्मयोऽर्थोक्तः’—(१ क० १ वा० २ क०) इत्यस्मिन् मी-मांसाद्वये इत्यर्थः । तत्रैव चिद्विः,—शेषकारणं कल्पं, चोदना-प्रसादम्,—इति । तच्च, तत्रैव आचार्यो विचारोऽप्रवृत्तमात् ।
- (३) कल्पद्वयादि च नासाक्षात्कर्मवृत्तिनादिप्रवृत्तिनामि प्रवृत्तयेदम्पु-त्राचि कौमोचैतानुपपत्त्यमवशिष्टादथापि । अथ च, नासाक्ष-कौमोचनादिभिः कौमोचानि, तस्मात्प्र प्रवृत्तिनामि, कौमोचवाध-नकल्पेनामि वृत्तिनि ।

तथा वन्द्यशीतलात् । अतोऽयं वर्णश्च निवर्णम्—इत्याद्यङ्गात्,
'श्रीवापारम्'—इति । अर्थः सातः । द्विविधोऽर्थः ; शीतः स्यात्तस्य ।
तत्र, * वाधाभादि-पूर्वकोऽधीत-प्रत्यय-वेद-मूढोदर्थ-पौरुषमाहादिः
शीतः, अनुमित-परोक्ष-वाचा-मूढः श्रीवापारमादिः स्यात्तः । तत्र
वाधाभादेः कस्य-स्य चेतुः संज्ञेऽपि श्रीवादेरव्यवहारात् निवर्णम्,—इति ।

अनु कृत्यकारेणपि श्रीवादिहृत्,—इत्याद्यङ्गात्,—'वर्णमात्रे
कस्यो पुमे'—इति । कस्यो पुमे वर्णमात्रे इति, वाक्यान्वायाभादीनां
श्रीवनाथ सत्यभूतैः, मातुषाकां श्रीवनाथ, कन्दुदवाच,† विःश्रेयसाथ
च, स्तिः, श्करोषोऽर्थः,—आङ्गात्-कर्मकः कथादिः, शीत्येव वाचा-
मेव प्रतिपाद्यते, इति 'अन्य-कथनात् निवर्णम्'—इत्यर्थः ।

'अवगतम्'—इतिपदेन कार्त्तुमाभिधायिनां बहुषोऽं विचारयति ।
अन्यथा कथनम् निवार्यते, कार्त्तुमां भवति-विमलमाद्यप्यङ्गात्‡(१)।
अतएव 'सत्यवती-सुतः'—इति, कस्योऽर्थः । अथा, योविदपि कस्यो
माता, कस्य-बाहिनी, तदा किञ्च कस्यं देहाचार्यम्-पुनः कस्य-
वाही,—इति । 'च'कारेण दु-पदं कस्यचित्तेति ।

* वाधाभाभादि,—इति, स० शो० पुनश्चेति याठ ।

† श्रीवनाथुदवाच,—इति दु० पुनश्चेति याठ ।

‡ कार्त्तुमाभिधायकः—इति स० शो० पुनश्चेति याठ ।

§ कार्त्तुमाभिधायकविमलमायां तदप्रत्यये,—इति स० शो० पुनश्चेति
याठ ।

॥ योविदपि सत्यवती,—इति दु० पुनश्चेति याठ ।

(१) अमादिभिरेव निष्ठाकर्म सत्यवतीनिमित्तः । अतएवपुनश्चेति ।
कार्त्तुमां कर्मैव आत्ममयिनिः सत्यवतिनेकमापारकज्ञेयं मयि-

अथ, प्रोक्तावान्* अधिकारि-प्रबोध्य-विषयायां वरहरवन्-
 ऽवोचिच्छः । तथ, प्रबोध्यनाधिकारिभोरर्थमाचार्यमन्त्रः अधिकारि-
 रिभिः प्रबोध्यमर्थते । प्रबोध्य-विषयबोध जन्म-जनकभावः; ज्ञाने
 धर्मे तदनुष्ठानेनास्तुत्य-निःशेषक-विद्वेः^(१) । अधिकारि-विषयबो-
 धोपकार्योपकारकभावः; विषयः प्रबोध्यस्तुत्याय अधिकारिणं प्रत्यु-
 क्तरोति । विषय-जन्यबोध प्रतिपाद्य-प्रतिपाद्यकभावः । तदेव-
 मनुकम्-पशुवृक्षस्य सुखमगात् ज्ञासित-मयस्यैः शोढमिरक्षिन्
 कथे प्रवर्तनीयम्,—इति शोक-वृक्षस्य तात्पर्यार्थः ॥

अथ, वराहर-काम्यस्तारे चार्थं प्रति-प्रबोध्यधिकारकः,—इत्या-
 म्ना शोक-वृक्षेन परिहरति,—

तत् श्रुत्वा अवि-वाक्यन्तु स-त्रिषोऽग्न्यर्थ-सन्निभः† ।
 प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृति-विचारदः ॥३॥
 न चार्थं सर्व-तत्त्व-ज्ञः कथं धृक्वा कदाञ्चिदम् ।
 अस्मात्-पितैव प्रवृत्तः—इति व्यासः सुतोऽजबोत् ॥४॥

* प्रोक्तावान्,—इति सु० वृक्षस्य वाक्यः ।

† सन्निभश्चाग्न्यर्थसन्निभः—इति सु० अ० वृक्षस्य वाक्यः ।

‡ सुतोऽजबोत्,—इति सु० अ०, स० शो० वृक्षस्य वाक्यः ।

भाति । अन्तः, भीमाकाशः वृक्षस्यैवावे कदापिदे विरोधाधिकारदे
 भाव्यकारादिभिः कार्युक्तमपि व्याप्तिः समर्थिता दृश्यते । अतएव,
 “विरोधे तन्मतेषां स्थायसति क्षमतायम्” (श्री० १८०० १५०० १४००)
 इति अन्वयार्थमनेः सूचयन्, “अपि अविपिरोधे तु अविपिरोधे मदी-
 कस्य” इत्यादि भाषायादिवचनस्य संज्ञक्यते इति ।

(१) वनेत्यानुरूपहेतुर्मां वाक्याय, किमेवमहेतुमन्त्रं विरान्विशारा
 वेरवेतापदेनेपि कार्यम् ।

इति । सुमन्तु-वेद्यभावन-वेदिनि-वेद्यैः बहुर्वेद-जननीः; पुरा-
प्रवर्णक-सूत-वदितैः, त्रिवैः बहु वर्तते,—इति वदितम् । यथा चत्ति-
आद्याभिरुपेतः, यथा सुर्वोरजिनि, हवमधी सुवमान-विद्यैः त्रिवै-
दयेतः । अतएव मयतेवकात् । तेनः मयदेवाच ब्रह्म-वर्चसं^(१) वि-
हितम्, इतरेव तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विद्यां “मुनि-वि-
हारः”—इत्यनेन सादृशति । मुनि-संज्ञाः कमेवाम्बर्क-दृष्टान्ती
योजनीयौ । चत्तिः चत्तिरुदयेव दृष्टयि, यदपि रापी चाविशेषेव
दृष्टिः । हवमधीवमान-प्रत्यय-मुनिषु कतिपयाएव धर्माः । ब्रह्म-
मात्रमावति । कुलवकाशामकमावकावाद्यास्त्रिवैद्यैः ब्रह्मकोटः ।
चर्कैर्दिवैव भावयन्ति, चत्तिरुदये विमलरुदय चत्तिर्दं भावयति । एवं
मुनिमात्राभावेव कर्ममात्रावपि, विमलीर्वायेव-ब्रह्म-विद्य-धर्माः
वर्मेऽपि कर्मको । यद्य वा,—तपसा चत्ति-परिग्रहोऽयम्,—
इत्यपिचर्चैः, चत्ति-दृष्टान्तः । “चत्तिः ग्रहि-मन-तमः” इति कुतेः ।
वक्त-विद्यवाभिचत्ति-कामे, चर्क-दृष्टान्तः ॥

ननु, एवं वति, “न चाहं कर्म-तम-ज्ञः”—इति कर्मं ज्ञातम्,
न, तच्च विद्य-मार्गका-कर्मार्थ-वादान् । “कर्मवैवाच्ये ओ-

* मुनिरुदयिवादिदः,—इति ख० घ० मुक्तवयोः वाक्य ।

† भावमात्रा,—इति छ० मुक्तवयोः वाक्य ।

‡ मुनिमात्रावाच्य विमलरुदय,—इति घ० घ० मुक्तवयोः वाक्य ।

§ भावको,—इति झ० मुक्तवयोः वाक्य ।

॥ अविमलरुदय,—इति छ० घ० मुक्तवयोः वाक्य । *

कवेभः—इति कर्त्तुं कदा अनाद्य-प्रसंगार्थं, न मन्वादीनां पद्यत्वं
विशेषयति; अक्षर-विरोधान्, चतुर्विंशतीनादि-पद्य विरोधाच्च, ह्य-
मिदं चाव-वचनं न चावच्छेदकत्वं विशेषयति, किन्तु पितरं
प्रसजयति । अद्वा,—गुरु-विशेषे निवः कर्त्तव्यः,—इत्याद्याचार-विद्या-
र्थमद्वयम् । अथ वा,—‘मन्वाद्’—इति कर्त्तुं अनाद्याचारमात्राः;
—अस्ति कश्चि-धर्मः इत्यन्तो, “न तावदर्थं कृतः कश्चि-धर्म-तर्कं
कल्पयति, अन्तः-पितुरेव तत्र प्राचीनान्; कतश्च, “कौटिल्यादिर-
हतिः”—इति वक्तव्ये, यदि, पितृ-प्रसादात् तत्र तदभिज्ञानम्,†
तर्हि, तद्वत् किं प्रत्यक्षः; न हि, गुरु-व्यक्ति-कल्पनात्, प्रसा-
दिका(१) पुण्यते,—इति ।

पाठान्तात् ‘विद्या’ । पाठकत्वं च अत्र, कश्चि-धर्मोपदेशेन,—
इति प्रमाणानुसारेण द्रष्टव्यम् । अत्रैव विरक्त्या कल्पक-भागादिः
प्रमाणेषु पितृ-तर्कं प्रयुज्यते । ‘ह्य’कारेण, कवे कर्त्तारोक्त्या-
वर्त्तते । अत्रापि, मन्वाद्यः कश्चि-धर्मोपदेशः, तथापि, परावर-
कालिन् निवसे तयोर्विज्ञेय-वसादवाधारः कश्चिदभिज्ञानोद्भवः ।
अथा, काव्य-भाष्येन काव्य-वैयर्थ्य-नैतिरीयादि-वाचासु कदा-
हीनामवाधारकम्,(१) तद्वत्पाठकत्वम् ।

* अत्र, ‘वद्’—इति कश्चिं क० वे० पुण्यतेः ।

† तदभिज्ञानं—इति पु० पुण्यतेः वाक्यं ।

‡ गुणोदि,—इति क० पुण्यतेः वाक्यं ।

§ मन्वाद्यर्थी,—इति पु० पुण्यतेः वाक्यं ।

(१) प्रमादिक-वदन्त्यः ।

(२) वेदवाक्येनादि कवे प्रमाणवीक्षणम्, अत्र गुणोदि, च अत्र कृत-

‘आयः सुतः’ इत्युक्तेरसमाश्रयः—कश्चि-धर्म-सम्प्रदायोपेत-
त्वापि पराशर-सुतस्य यदा तदुक्त-रक्षसाभिधाने वक्ष्यीत, तदा
त्रिस्तु कथमन्येनाम्,—इति । तदेवं आश-बुद्धेन पराशरे नौरवा-
तिप्रत्य-बुद्धिबुद्ध्यादिति पराशर-कथयतारेऽपि आशं प्रति प्रभो-
नधिकारः—इत्यन्यथायम् ॥

अथाविधि-मुद्रपत्त्या विद्या-प्राप्तिः,—इत्यभिप्रेत्य, उपपत्तिं
इदं प्रति,—

ततस्ते श्रवयः सव धर्म-तत्त्वार्थ-सांख्यिकः ।

अर्थि आसं पुरस्कृत्य मत्वा* बदरिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

इति । सर्वेषु वक्ष्यमि सामान्येन ज्ञाते विभेदेषां ज्ञाते ज्ञाता-
काङ्क्षा भवति । धर्म-ब्रह्मोऽय सामान्यसमिधर्मे, तत्त्वार्थ-ब्रह्मो
विभेदम् । तच्च, सामान्यम्—वधीत-वेदेन कुत-लोकरणेन कथ-
प्रमाण-बुद्धयेन^(१) मुद्रयेन ज्ञायते । वेदोचि धर्म-सामान्यं विरु-
पति,—“धर्मो विरुप कलः प्रतिष्ठा”—इति । ^(२)आकाशरागादि-

* जवा,—इति स० को० सु० नू० मुद्रयेन । जम्बु,—को० नू०
मुद्रये शङ्का ।

ब्रह्म-परिचयेनाप्यतिशयेऽनेनोपि विप्रकृते । इत्यभिप्रेत्यैव कठारि-
शंभोविधेयाः प्राकारविधेयायाम् । तथा च कैविलिखनम् । “आका-
शप्रवचनाम्” (मी० १ अ०, १ वा० ३ सू०) इति । अत्रार्थं धर्म-प्र-
थनम् । तदुक्तता कठारिसमाकाशेदप्राकाराणि विप्र-
थनम् ।

(१) सामानासमानादीन्वेनो वक्ष्येदम् । ननु, तन् वक्ष्यम् । प्रविधि-
साधनं प्रमाणम् ।

(२) ननु कदा प्राकाराणि निर्दिष्टाणि तत्त्वरागादिनां धर्म-सामान्यो

यस्य चात्करव-वशात् तद्विज्ञानम् । अमुद्व-विशेषेण धार-
यति,—इति कुतश्चेद्विज्ञानम् । (१) शौचादिक-प्रतिपाद्यामनुष्ठान-
योगं कथमेव ज्ञायति* । अर्थेने इति शौदना-मन्त्रोपार्थः,—इति
कथम् । तत्र, अर्थ-कथनेन श्रेयासविचारार्थम् अर्थोपायं निरूपितः ।
“श्रेयेनाभिपद्यते” इति कुतश्चेद्विज्ञानम् । अर्थ-मानस-मान-कथन-
अनुष्ठान “न विज्ञात् सर्वोपार्थानि”† इति विशेष-विषयमेव
अर्थोपायं तद्विज्ञानं ; अर्थेन कथयितोविशेष-
विषयान् विशेषमन्त्रविद्वद्भ्यः(१) । न च, विशेष-विषयमेवार्थो-
पायान्-वश्यापि अर्थकथनेन आदर्शमन्त्रादिभिः,—इति वदनीयम् ।
तत्र, विशेष-विधिना ज्ञानान्-विशेषकं ज्ञेयमित्याह । शौदना-

* ज्ञानम्,—इति च० शौ० पुस्तकयोः शब्दः ।

† श्रेयाभिपद्यते इति,—इति च० पुस्तके शब्दः ।

‡ इति कुतश्चेद्विज्ञानम्,—इति च० पुस्तके शब्दः ।

§ सर्वोपार्थानि,—इति च० पुस्तके शब्दः ।

॥ अर्थोपायान्,—इति च० शौ० पुस्तकयोः शब्दः ।

अर्थोपायमिच्छायां च शास्त्रान्तराभावेन इति । अर्थेन वदनीयम् ।

अर्थोपायमिच्छायां विचारणेन च वदनीयम् ।

(१) इति शौचादिक-प्रतिपाद्यामनुष्ठान-
योगं कथमेव ज्ञायति शौचादिकेति ।

(२) “न च श्रेयादेः कथयितोविशेषकं वाक्यमेव । अथवा तत्र अर्थ-
मौपचारिकमेवेति भावः । वदनीयम् (गी० शौ० वा० १५० १ वा०
१ सू०) । “श्रेयादीनां विशेषमन्त्रादिभ्यः च ज्ञानम् । उपचारा-
दर्थमर्थं कथयितुं वदनी” इति । अर्थमेव शौदनाद्युपार्थमे-
विचारितो विचारितम् ।

अनेन प्रत्ययार्थोद्दिष्टः । 'यत् सुद'—इति शौचिक-विशेष-
त्यागिः^(१)—इति चेत् । न, चोदना-कर्मण्य वेद-विषये प्रविष्टत्वात्,
पदवादादिषु अन्यकार्येषु प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात्^(२) । अतः कर्मवाचि-
धामेभ्यः 'यत्' चोदना प्रमाणात्—इत्यर्थोद्दिष्टिः प्रवर्ति^(३) । इदं
कर्मवादिभिः नामान्येन ज्ञातेऽपि कर्मोक्तं तद्विषये-ज्ञाने अन्य-
वाक्याद्वा ।

तत्र, विषये-प्रज्ञ-सुखत्वात् कारकं पुरस्कृतः^(४) । कश्चि-
कल्प-विशेष-हेतुत्वात् कर्म-प्रज्ञ-हेतुत्वाच्च हरिकाक-
निवाहः^(५) । तदुक्तं कूर्म-पुराणे,—

“वद्व्याममनावाहं हृष्येत कश्चि-कल्पवात् ।

तत्र नारायणोद्देशेनरेवाहो कमात्मः ।

अकर्म तत्र दर्शनं सामर्थ्यं वाऽपि तथाविधम् ।

महादेव-त्रिंशद्भीष्टं प्राप्तं तद्विषयतः ।

तारणेन पिबन् कर्मन् दत्त्वा मातुं विवेकतः” ।

इति ॥ ५ ॥

(१) तस्यापि शिवाप्रवर्तकत्वात्तन्नेन चोदनात्ताद्विषयविशेषविशेषः ।

(२) तथाच चोदनाशब्दादप्युक्त्यादिप्रत्ययस्य योऽन्यत्वं, इति न योऽन्यत्वंतार्थं
तत्र प्रवृत्तिविशेषं चेत् शौचिकविशेषविशेषात्त्यागिः ज्ञात् । विष्णु-
प्रवृत्त्या वैदिकविशेषविशेषात्तन्नेन तस्य प्रवृत्तिविशेषः ।

(३) “चोदनाकर्मोद्देशार्थः”—(गी० १५०, १ वा०, १ सू०) इति सूत्रं
प्रत्ययवा नैतिविशेषिकः ।

(४) पुरस्कारोऽयम् कारकम् ।

(५) हरारक्षोति श्रेयः । हरारक्षः सुखदयीत्यर्थं तत्र तन्नेन तस्य शक्तिर-
त्तत्वं प्रतीतेः ।

वराहसंहिता तपोमन्त्रिणं प्रजापतिमात्मन् विप्रिन्द्रि—

नामा-पुण्य-सताऽऽशीर्षं पुण्य-पुण्यैरसङ्कृतम् ।
नदी-प्रसङ्गोपेन पुण्य-तोषोपशोभितम् ॥ ६ ॥
सङ्ग-पक्षि-निनादात्मं देवताऽऽवतमासतम् ।
सङ्ग-मन्त्रार्थ-सिद्धेशः ॥ ७ ॥

इति । अमुकदेव तपसा कस्मिन्निवासिर्भवति । तथा धत्ति,
सादृशं कस्यदुक्तद्वयपञ्चमे, तादृशस्य तपसकर्मवैमिश्रितस्यः । इह
च, तेषु तेषु अमुकं चत्वारिमासानां पुण्याणां नामविधानां
विराजतं लक्ष्मीर्जनद्वयपञ्चमे, ततोदेवार्चन-कर्मं तपः पश्यन्,—इति
जन्मते । एवं कस्य-दुक्तद्वयं साधार-विद्यतेः ॥ परिपाषा-

* नामावसतमाशीर्षम्,—इति दु० मू० के० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† अमपक्षिमसाक्षम्,—इति दु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ देवतावतमासतम्,—इति के० मू० पुस्तके पाठः ।

§ सङ्गविप्रसिद्धेशः,—इति के० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कस्मिन्निवासिर्भवति,—इति स० के० पुस्तकयोः, अतस्तीतसमाप्तम्,
—इति दु० मू०, के० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

१ अमुकम्,—इति स० के० पुस्तकयोर्पाठः ।

२० नामविधानां पुण्याणाम्,—इति स० के० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “कस्य वराहोमिनोऽर्चनं प्राकृत्यापिबन्”,—इति चम्पिका ।

(२) निवर्तिर्निवर्तः । कस्मिन्निवासिर्भवति कस्मिन्निवासिर्भवति कस्मिन्निवासिर्भवति
पाठः विप्रिन्द्रिणस्य चम्पिकम् । तथा, अस्मिन्निवासिर्भवति कस्मिन्निवासिर्भवति
मन्त्रानम् । तेषु कस्य नामावसतमासतम्-पादादौ । पुण्याणां च तपसा प्रस-
ङ्गेति आह्वानोन्मर्क आहार-विषयस्य कस्यचन चम्पिके,—इति
भावः । एवं चम्पिके ।

निशीयते । धर्म-भावेऽपि अविच्छिन्नेन पदी-प्रवाहेन स्यात्-निय-
ति-प्राकाशमः । पुच्छतीर्थे* विष्णु-मूर्त्तिर्दिता । पुच्छ-तीर्थ-शोभना
य चात्रमस्यैतत् तयोऽतिव्रत-मन्त्रमे हेतुदपन्थः ॥

क्षणादीनामस्योक्त-वैर-स्वात्मैव निर्भयाणां विष्णोर्बोनिनाहः,
तेनाविंशानुष्ठान-चिह्निर्दिष्टा । तत्रात्र शोभ-भावे फलकसि,
धन-निवन्मारीणां क्लेशेव चिह्नि-चिह्नानि^(१) ह्यनन्तं अविंश-चिह्निं
ह्यनन्तमाहः—“तत्त्वविधौ वैर-स्वात्मः”—(१ पा० २५ सू०)^(१) इति ।

पूर्वे मन्त्रयोऽप्यनन्तरम् एवैकं देवालयं निर्मितमिदं तैः
धर्मैराहुतमन्त्र-कलाभक्तस्य तयोऽतिव्रत-हेतुतायां, धर्म-सम्प्रतिप-
त्तेर्लिङ्गम्^(२) । अत्राह, —अत्र-ह्यनन्तदेवाः पूर्वसिन्धुमन्त्रमनुवाहः
शक्तोऽप्येव भागविधेयावतमेव तपस्यया देवत्वं योगिरे,—इति विव-
क्षया देव-भागादितैरावन्तीरावन्तम्,—इत्युक्तम् । अत्राहः, पूर्व-
मन्त्रानुष्ठित-तपः-फलं • देव-योगिमनुभवस्योऽप्यवन्तस्य इतिदीप्त-

* उच्छतीर्थं,—इति सु० पुच्छते पाठः ।

† विष्णुमूर्त्तिः,—इति सु० यो० पुच्छते पाठः ।

‡ निर्मितवन्ता,—इति सु० यो० पुच्छते पाठः ।

§ मन्त्रादयः,—इति सु० यो० पुच्छते पाठः । एवं हरच ।

(१) धननिवन्मादयश्च, “धन-निवन्मन्त्र-प्रभावान्-क्षणादिव यदाहरमाधकः
समाधयोऽनन्तरम्” (१ पा०, २६ सू०) इति योगसूत्रोक्ताः ।
अत्राह विवरणं धर्मैव मन्त्रम् ।

(२) तस्य अविंश-प्रतिफलं लक्षितवान् आश्रयित-वैरावन्मन्त्र-चिह्न-
दीनां वैरभावे भवतीत्यर्थः ।

(३) यदि हि कलाभक्तस्य अयोनिव-हेतुतायां कलाविधिप्रतिपत्तिः स्यात्,
यदा धर्मैराहुतमन्त्रं तपः तपस्यरत्नं देवालय-निर्माणस्य योग्यपदे,—
इति भावः ।

तयोऽतिवयं दृष्ट्वा ह्यन्योन्यात्मनि भावयति च । अनेन देवैरपि
 चरणीयत्वं चात्मनः प्रदर्शितम् । यत्तं वैभत्, देव-अन्योन्यात्म-
 नः^(१) अत्यन्तं अन्नाद्विदुं प्रकल्पितम् । अथवा,—यथाहोस्तु-
 त्तः अन्योन्यात्मनः मोक्ष-वाच्यत्वेन नृप-जीताभ्यां ईश्वरं भजते ।
 अतएव वाजसनेयिनेदमुक्तम्—

“वीचा-वादन-तत्त्वज्ञः कृति-जाति-विशारदः ।

तात्त-ब्रह्मप्रपादेन मोक्ष-मार्गं विनश्नति”^(२) ॥

इति ॥

गुरुपञ्चतानुष्ठेयं प्रकार-विशेषं इच्छति,—

तस्मिन्नुप-सभा-मध्ये शक्ति-पुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महातेजाः मुनि-मुख-गच्छावृतम् ॥ ८ ॥

ह्यन्नाश्रयि-पुटोभूत्वा व्यासस्तु श्रुतिभिः सह ॥

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

* मोक्ष,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† अन्वजीताभ्यां,—इति ल० वी० पुस्तकेनोपाठः ।

‡ शक्ति,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ महात्मनः,—इति सु० मू० पुस्तके, महातेजोसुविपुल,—इति वी०
 मू० पुस्तके पाठः ।

॥ व्यासश्च श्रुतवैश्या,—इति वी० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ समपूजयत्,—इति वी० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) मोक्षप्रत्येक्यः ।

(२) कृतिर्नाम कलावयवः शब्दविशेषः । ज्ञातव्यः यद्वाचा कलामेता-
 सतः सुखा, सुखीर्वाचैसादृशः । भिक्षुना लब्धव्यं भवति । वाचः
 वाचस्त्वित्यात्मनः जीवप्रमादमिति वाच्यम् ।

इति । 'तस्मिन्',—इति आश्रयोक्तिः । यच्च माय-धर्माणामत्रेव-
सुनि-व्यक्तत्वं दर्शयितुम्, 'अवि-यमा'—इत्युक्तम् । अवि-यमि नि-
शेषेण अस्ति-कारिणा नोप-प्रवर्तमाना^(१) च, अवि-वाश्रयवत्त्वादीनां
व्यभि-विबधित्वा आह, 'सुनि-सुख'—इति । न केवलं तयोमन्त्रेण
पराशरस्य महिमा, किन्तु विविध-व्यवसायि,—इत्याह, अस्ति-पुनम्,—
इति । अथह महिमा, 'पराशर'—सम्-निर्म्मल-पद्माद्योचनया
विस्तृतमवगच्छते । तच्च निर्म्मलं महद्भिदराद्यतम्,—

“पराशराः शराः कलात् राक्षसाणां वधार्थिणाम् ।

अतः पराशरोनाम अविदग्धेभ्योऽपिभिः ।

परस्य कामदेवस्य शराः संशोभनादयः^(२) ।

न विद्यन्ते कस्येन अविदग्धः पराशरः ।

परेषु पाप-विशेषेषु नादत्ते शोप-अवयवम् ।

शरं, कलात् तलः शोक अविदेव^० पराशरः ।

परं मातुर्निजायावपुर्हरं तद्वत् कतः ।

अथपुचात्वं निर्मलं निरमात् न पराशरः” ।

इति । 'सुख'—सन्देशैकान्तं च विवक्षितम्,—चित्तशान्तेर-विशेष-

* अविदेव,—इति सु० मुक्तये पाठः ।

(१) गीर्त्तं शंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुत्रवमाद्युपपन्नम् । यच्च काश-
मादि प्रसिद्धमेव ।

(२) संशोभनादयः,—“संशोभनोपादनौ च शोभनसाधनयोः । कस्य-
नचेतिनामस्य पक्षे वाचाः संशोर्विवाः”—इत्यनेनोक्ताः ।

परिशारेऽपि काष्णं कथा भवति, तद्योपविष्टमिच्छते । ऐकाग्र्य-भावीन-
महातेजः-पदानि पूर्वे वास्वातानि ॥

‘कक्षसि’-पदेन भक्त्यतिशयोक्त्यते । परमा भक्त्या गुरुपदि-
ह्यस्यै-तत्त्वमाविर्भवति । तथाच, केतुसुतर-शास्त्रार्थां सूचते,—

“कक्ष देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा मुरौ ।

तद्योते कक्षिता क्षर्थाः प्रकाशन्ते महाशूनः” ।

इति । शूनरेण गुरुमन्त्रिपदिष्टोऽप्यर्थो निश्चितो भवति । तदपि
कक्षि सूचते,—

“कक्षायिता ये गुरुन्* नाद्रिषन्ते

किमावाचा मनसा कर्षसा वा ।

कथैव ते न गुरुभिर्भोजनीयाः†

तथैव तान् न मुनक्ति मृतं तत्” ।

इति । यथा गुरुमनाद्रिषसाधः शिष्याः न गुरुया शास्त्रनीचाः^(१)
तथा तान् ननुतमपि तान्† शिष्यान् क-कक्ष-दानेन न पाक्षयति,—
रक्षयः । हेतुदुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयोपजन्ते ।
तर्हि, आवाहनावन-आगतादयोऽप्युपकाराः प्राप्यन्ते,—इति चेत्,
प्राप्यन्तां नाम, प्रदक्षिणादीनामुपजन्तव्यत्वात् । अथवा,—दूरादागत्य

* गुरु,—इति ख० यो० मुक्तयोः पाठः ।

† गुरोर्भोजनीयाः,—इति ख० यो० मुक्तयोः पाठः ।

‡ यत् ननुतमीदृशम्,—इति सु० मुक्तयोः पाठः ।

(१) ‘कक्षायिताऽप्युपकारयोः’—इति यादुकादयस्कर्तव्यते ।

गुर-दर्शनं कुर्वन्तास्तुष्टिः। प्रदक्षिणादक्षयः,—इति तावन्मोऽयं
विदिष्यन्ते ॥

अथोपपत्तेर्यथाविधिं चोतयितुं, गुरोः परितोष-पूर्वकं कृत-
विशेषमादर्शयति,—

ततः * सम्पुष्ट-हृदयः† पराशर-महामुनिः ।

आह सुखागतं ब्रूहीत्यासीनोमुनि-पुत्रयः ॥१०॥

इति । गुर-उन्तोषक मेघोद्वेगममय-कतिरेकाभ्यां पुराणकारेऽधि-
क्षितम्,—

“पुराणद्वेष्टुडाः शुः कर्मे देवाः द्विषोत्तमाः ।।

द्वेष्टे तुहाकलकलान् कर्मे-देवमयोगुरः ।

मेघोऽर्षीं वरिः कर्माज्ञां नमसाऽपि न कृणोते ।

गुर्वाज्ञा-पाकनौकसात् ज्ञान-कल्पितममुते” ।

इति । आदर-पूर्वकैश्च ज्ञान-प्रमेयं कृपाविशेषोद्दिष्टः । आद-
रायां सु-मन्त्रस्य दिव्यः^(१) । जयना,—सु-मन्त्रेनेकेन ज्ञानमनेः
कोपितं वीर्यवृत्तम्, द्वितीयेन कृपाविशेषवृत्ति-कथनं प्राप्तीयं
वीर्यवृत्तम् । अविज्ञानतेषु पराशरेषामुत्पातकम् ॥ इति ब्रह्मा

* जय,—इति स०, बो०, सु० मू० मन्त्रेषु पाठः ।

† सम्पुष्ट-मनसा,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ ज्ञानमने,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ पराशरेषामुत्पातकम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ज्ञानमन्त्रेण सुमन्त्रस्य प्रविष्टत्वात् यथा दिव्यवृत्तिरिति बोध्यम् ।

वारयति 'वाचीनः'—इति । तत्र चेतुमेव पराशरोमहाशुनि-शुनि-
पुत्रव-अ-इवेन० विभज्यते । महाशुनि-शुनिपुत्रव-अदौ क्रमेण
वक्ता विद्या च ज्येष्ठमाहृतुः । उभयविध-ज्येष्ठतां न जनेना-
भ्युत्थानकम् ॥

वाचीनेन कथा ज्ञानं हृत्तुम्, ह्यमानतेनायवक्षितया सुज्ञं
ब्रह्मम् । अतः प्रथमं तत् हृत्तां गुरुणा शकीये सुज्ञोऽभिहिते
यति पश्चात् सुश्रुतिनाथे इत्यसि,—इत्याह,—

कुत्रार्थं सम्यगित्युक्ता व्यासः पूज्यतमस्तम् ।

इति । उक्ता, गुरु-सुश्रुतां सुज्ञं मुना च,—इत्याहृतयते धीम-
नीयम् ॥

सुश्रुतिनाथे अक्ष-प्रकारं दर्शयति,—

यदि जानासि भर्त्ति मे॥ खेप्रादा भंक्त-वत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात ! अनुराधोद्धारं तथा ।

● पराशर इत्यद्वयेन,—इति त० चो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अतः प्रथमं तत्प्रविद्या,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यासः सुश्रुतां तं च ज्ञापयन् समस्ततः । कुत्रार्थं सम्यगित्युक्ता व्या-
सोऽप्युक्ताः परम्,—इति चो० म० पुस्तके पाठः । म० म० पुस्तके
सु, पूज्यतमेवमेव । अतएवैव दु,—कुत्रार्थं कुत्रोक्त्या व्यासः इत्य-
ततः परम्,—इति विशेषः ।

§ इत्याहृत्या,—इति त० चो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे भर्त्ति—इति चो० म०, म० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ अनुराधोद्धारं तथा,—इति म० पुस्तके, अनुराधोद्धारकम्,—इति
चो० म० पुस्तके पाठः ।

इति । प्रियः प्रियः पुत्रोवा एवोपदेवमर्हति, नेतवः । योऽयमर्थः
इन्दोर्नेमधु-विद्यायामायायते । “इदं वाच ज्योताय पुत्राय पिता
ब्रह्म प्रभूयान् प्रयाव्याक^(१) वाऽतोवाचिने नान्वसी^० कस्यैवम्”—
इति । अतोऽयं, आद्यस्य पुत्रस्य त्रिपत्न्यं च अस्ति,—इत्यभिप्रेत्य
यव-इवोपस्थापः । यदि किञ्चिदर्थदीने जानये मन्त्रि-विशेषोऽनुमीयते,
तदा तव भद्र-सम्पत्कामान् प्रिय-बुद्ध्या मामनुवृत्ताय, अनुमानेऽपि
पुत्र-लोभान् अनुपाह्वोऽहम् । कर्मवाऽनुपदेहयस्व धर्मः ॥

अनु, कस्मि नहयोधकाः मन्त्रादिभिः श्रोताः, तव कीधर्मा
भवता बुधुर्नितः ? इत्यादि, बुधुर्नितं परिशेषचित्तं बुद्ध्या
धर्मानुपपन्नकति,—

श्रुतामे मानवाधर्मीयानिष्ठाः काश्चपास्तवा ॥ १२ ॥

गार्गेयागौतमीयाश्च । तथा योश्चनसाः श्रुताः ।

अथैर्मिष्योश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तवा ॥ १३ ॥

* प्रायाव्यायवेऽतोवाचिने वाऽहम्, —इति मु० पुत्रके पाठः ।

† गार्गेय-गौतमीयाश्च,—इति मु० पुत्रके पाठः ।

‡ ‘श्रुताः’ इत्यत्र, कृताः—इति य० यो० पुत्रकयोः पाठः । इदं ज्यो-
तार्नेमान्वाव्याय मठितम् । तथाहि,—गार्गेया गौतमाश्चैव तथा,
यौश्चनसाः कृताः,—इति मु० मू० पुत्रके, गार्गेय-गौतमाव्यायः तथा,
गौतमानस्य च,—इति यो० मू० पुत्रके पाठः ।

§ अथैर्मिष्योश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तवा,—इति मु० मू० पुत्रके,
अथैर्मिष्योश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरस इव च,—इति यो० मू० पुत्रके-
पाठः ।

(१) प्रयाव्याय सम्प्रदायः ।

मृतातपाश्च शरीतात् वायव्यमृतातप्यैव च* ।

आयस्तम्य-कृता धर्म्याः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १३ ॥

कात्यायन-कृताद्यैव तथा प्राचेतसान्मुनेः† ।

इति । 'ये जुनाः' मया जुनाः,—इत्यर्थः । संकल्प-वासान्न-वाचिन्त्याः
धर्म्याः ‡ कर्तुं-कृति-कर्मणे विभेदे धर्म्यकृतानात् । 'अथैः'—इत्यादीनां
पञ्चम्यनाम्नां 'जुनाः'—इत्यनेनानुबन्धेन संबन्धः । आयस्तम्येन कृताः
श्रीकाः,—इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य च संबन्धिगोभर्थाः(१) ।
नाम्नां श्रीकल्पं तत्संबन्धिमतम् । प्रचेतस्य प्राचेतसः । वायव्य-राज-
कादायिष्य कार्ष्णे तद्विगतः(२) । अथ वा, प्रचेतसः पुनः कश्चित् धर्म-
प्राप्तकारः ।

अनु, भागवादकः(३) कार्ष्ण-धर्म्याः जुनाद्येत्, तर्हि मा नाम ते
पुस्तकानां मैत्राक्षत्रिणोपादयोपुस्तकविषयोरे इत्यादिप्राप्तिः—

* मृतातपाश्च-शरीता वायव्यमृतातप्यैव च,—इति मू० नू० पुस्तके,
मृतातप्यश्च शरीता वायव्यमृतातप्यैव च,—इति वे० नू० पुस्तके
पाठः ।

† प्राचेतसकृताश्च,—इति जु० नू० पुस्तके पाठः । आयस्तम्य,—
इत्यादि, कात्यायन, इत्यादि क्षेत्राधिकारं विषयस्य पठितं जु० नू०
पुस्तके, वे० नू० पुस्तके च ।

‡ संवत्सरात्मकवाचिन्त्या धर्म्या,—इति जु० नू० पुस्तके पाठः ।

§ पुस्तकानि,—इति जु० नू० पुस्तके पाठः ।

(१) जुनाः,—इत्यनुबन्धेनानुबन्धः ।

(२) एक (पक्षी) दय, वायव्य, दय दय दयव्य,—इति कार्ष्णे तद्विगतः ।

(३) मन्त्रोदिते भागवाते (श्रीकल्पं तद्विगतम्) ते कार्ष्णधर्म्या कार्ष्णधर्म्यानां
ते वक्ष्यन्ताः ।

श्रुतास्ते भवन्-प्रोक्ताः श्रुतार्थानि* न विद्युताः ॥ १५ ॥
अस्मिन् मन्त्रनरे धर्माः कृत-चेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्ष-श्रुतीनामर्थाः अत्रिहोपादयोधर्माः, इति मया
श्रुताः । तदेतत् तथापि प्रविष्टम्,—इति सोमपार्थोक्ति-शब्दः । अत्र
चेतुः, 'भवन्-प्रोक्ताः'—इति । व्यासः पराशरादधीतवान्,—इति
पौराणिकाः । श्रुतानामपि विद्यति चेत्, पुनरपि अरथमपेक्षेतां,—
इत्याद्यस्य 'न विद्युताः'—इत्युक्तम् । प्राचेष्टात्रिहोपादीनां कसौ
दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृत-चेतादिके' इत्युक्तम् । आदि-शब्देन आप्तं
युज्यते । 'अस्मिन् मन्त्रनरे'—इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । यत्, मन्त्र-
नारायणीताम्यनामनामि वा कवचिकस्यौ । तस्यावच्छेदे प्रबोधना-
भावात् । न हि, ज्ञानाविधेयु मन्त्रनरेषु धर्मं विद्यमानं कश्चिदुप-
समासये । अस्मिन् मन्त्रनरे कृतादिकेषु युगेषु प्राचेष्ट सञ्जावि-
तानुष्ठानाः प्रत्यक्ष-श्रुतीर्थाः चे, धर्माः, तेषां नामवादि-कार्त्त-
धर्मवत् श्रुतानाम् अनुष्ठानाः ॥

इदानीं परिशिष्टं बुध्तिर्न दृश्यति,—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे महाः कसौ युगे ॥ १६ ॥
आतुर्वर्ण्य-समाचारं क्षिप्रित् साधारणं यद ।

इति । सर्व-शब्देदेव-काकावस्थादि-भेदेन धर्माणां, वक्ष्यविधत्मा
यते । एतच्च महाभारते आनुष्ठानिके पर्वणि जना-मनेष्टर-युगार्दे
प्रपञ्चितम्,—

* औत्तार्थको,—इति क०, बो०, पु० मू० युक्तं पु० पाठः ।

† अथमपेक्षेत,—इति समीचीनः पाठः ।

“धर्माः सञ्जविष्ठाः* बोधे श्रुति-भेद-बुधोद्भवाः^(१) ।

देव-धर्माश्च ब्रह्मणो ब्रुव-धर्मास्तथैव च ।

माति-धर्माः ब्रह्मणो-धर्माः नृप-धर्माश्च बोधने ! ।

शरीर-काय-धर्माश्च चापद्-धर्मास्तथैव च^(२) ।

एतद्-धर्मस्य नामानां विधये श्लोक-वाचिभिः” ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राचिभिः कृत-बुधे ब्रह्मादनुष्ठिताभवन्ति,
बुध-ब्रह्मण्येन धर्मस्य सत्त्वबुद्धौऽपि अपरिचयान् । चेतादिषु
कलेषु बीजमात्राधर्माः कश्चि-युगात्पदाने धर्मास्तत्रा विनष्टाभवन्ति ।
तदेतत् सर्वं पुराण-कारैः विकारेण प्रदर्शितम्,—

“कृते सत्त्वान् कल्लोकाद्योपाधि-विशर्जितः^३ ।

* सत्त्वविष्ठाः,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

† अपरिचयः,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुराणकारैः,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

§ निर्लोकोपाधिनिर्जितः,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ब्रुव-धर्मोऽयं व्याख्येयः । श्रुतिभेदपुष्टेय उद्भवोवेति ते तथोक्ताः ।

(२) वैश्वक्येनैः प्राणादिभिर्मनुष्यमात्रादौ प्राणादयः । पुनश्चक्येनैः, “वा
मिष्टाः सञ्जविष्ठाः सञ्ज”-इत्यादयः । मातिधर्मैः । मात्तवादीनां
धर्ममादयः । ब्रह्मण्येनैः सत्त्वबुद्धौऽप्यनुष्ठेयमित्येवमादयः । ब्रुव-
धर्माः अभिहितस्य प्रमाणावबन्तिमादयः । ब्रह्मेदमुक्तम्, “वेदा-
जेन प्रवेष्टुं ब्रह्मण्येनैः स उच्यते । तथा सर्वैर्भविष्यन् प्रमाणं
परिमत्तम्”—इति । शरीरधर्मैः । शरीरधर्मैः कल्लोकाद्योपाधि-
विनष्ट-अवबन्तिमादयः । मात्तवादीनां धर्ममादयः । प्राण-
धर्मैः प्राणादि धर्मैः प्राणमात्रावबन्तिमादयः ।

द्वयः^(१) प्रतिष्ठितो धर्मोऽन्युद्योगमन्^{*} पुरा ।
 धर्मः पाद-विहीनस्तु विचिरं वैः प्रतिष्ठितः—
 चेतासां, दापरेऽर्थेन आत्मनो धर्मो ह्यते[†] ।
 वि-पाद-हीनकिके तु कला-भावेन तिष्ठते[‡] ।

इति । तिष्ठः किकिः । तथा कदाचित्तिरपि—

“कलेऽभ्युक्तं कलाधर्मोऽनेतासां विपदः[§] क्षितः ।
 पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सर-देव-वत्सलः^(१) ।
 धर्मोऽधर्मो वमौ भव्या विपादौ दापरे क्षितौ ।
 तिष्ठेऽधर्मोऽविधिः पादः ॥ धर्मः पादेन संक्षितः” ।

इति । तथा कैत्र-पुराणे कौ धर्म-नामं प्रकृत्य तदेतन्मेष पुर-
 षोऽप्यन्यः,—

“आद्ये कते तु धर्मोऽर्थः च चेतासां प्रवर्तते ।
 दापरे आत्मनोऽभ्युक्तः प्रकृत्यति कौ धुने ।
 तिष्ठे भवामस्यैव धर्मोऽर्थः तपस्विनाम्—

* अन्युद्योगमन्,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दापरे तत्रै तदा धर्मोऽवतिष्ठते,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कदाचित्तिरपि,—इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

§ विपदः,—इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ तिष्ठे धर्मः क्षितिः पादः,—इति सु० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्वयः द्वयव्ययी ।

(२) मत्सरदेववत्सलः प्रकृत्यति पादः धर्मस्य जीव्यायकाले प्रविष्ट
 इत्यर्थः ।

काधयन्ति नरास्य तमवा बाधुलेन्निवाः” ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“वर्षासमाचारकृतौ प्रवृत्तिर्न कसौ नृकाम् * ।

न वाम-वज्रचर्म-विनिष्पादन-हेतुका”† ।

इति । अद्विष्ट-पुराणेऽपि—

“यस्य कर्म-कुले धर्मो न कर्मवः कसौ कुले ।

याप-प्रकाश कुलः कसौ नार्थो नरास्यवा” ।

इति । अतः कसौ माहिना प्रवाच-वाच्ये धर्मो प्रवृत्तवशवान्
सुहृदोऽर्थोऽपि वृत्तवितः । य य द्विविधः चतुर्थी वयोना वाधा-
रणोऽप्यधारकः । तत्र, वाधारणोऽवस्थतिना निरूपितः,—

“इवा कमाऽनसुवा च व्रीचानावाह-मङ्गलम्(१) ।

अकार्पण्यसुक्ते च कर्म-वाधारकादने”‡ ।

इति । तथा विष्णुनाऽपि,—

“कमा कस्य दमः व्रीचं दानमिच्छि-वंधवः ।

अर्हिवा नृह-द्रुमुवा तीर्थानुसरणं दवा ।

* कुले,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† न कामन्यवर्णनं विनिष्पादनहेतुकी,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कर्मसाधारणोविधिः,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) दवादिशब्दाणि वृत्तवित्तैव दर्शिताणि । यदन्तु प्रसिद्धतात्ताम्बु-
नेन केनकमावाह-मङ्गल्योर्वैश्वस्युच्यते । “प्रदीर्घं दीयते केन
हृद्यमेवापि कर्मणः । अथवा तत्र कुर्वन्ति कमापातः य उच्यते ।
प्रवृत्तवाचर्यं विप्रमप्रवृत्तवित्तैव । अर्हिवा मङ्गलं प्रोक्तमविनि-
श्वरदर्शिनः”—इति ।

आत्म-पल्लवसौम्यं^(१) हेतुनाच्च पुनर्युग्मं ।

अनभ्यस्यन् च तथा कर्म्यः सामान्यतया^(२) ।

असाधारणोऽपि कदाचित् कर्म्योति—

“आध्यायोऽन्त्यात्मन्यपि सत्त्वं आत्मनं तथा ।

दानं प्रतिपद्यतापि सद् कर्म्यकर्म्यजनः ।

इत्याऽन्त्यात्मन-दाने च प्रकाशं परिपाकनम् ।

असाधारणधर्म^(३) केवा कर्म्योति अविपक्ष तु ।

आध्यायोऽत्मनं दानं पश्यन्तं पाकनं तथा ।

सुवीर-कर्मि-वाचिन्^(४) केवा-कर्म्योति यत्त वै ।

शौचं ब्राह्मण-शुद्ध्या सत्यमक्रोधश्च ।

शुद्ध-कर्म्यं तथा मनोमनस्कारोऽस्य चोदितः” ।

इति । शीताक्षपि भगवानाह,—

“ब्राह्मण-कर्मि-विज्ञां शुद्धाचारं धरन्तया ।

कर्म्योति प्रविभक्तानि आभास-प्रभवेर्गुणैः ।

* आत्मवतसौम्यं—इति स० शो० मुद्राणां । आत्मवतसौम्यं,—
इति सु० वि० ल० पाठः ।

† देवमात्रात्मपल्लवम्,—इति सु० वि० ल० पाठः ।

‡ असाधारणोऽपि कदाचित् कर्म्योति,—इति सु० मुद्राणां पाठः ।

§ ब्रह्मणः,—इति सु० मुद्राणां पाठः ।

(१) आत्मपल्लवसौम्यं ।

(२) येन शुद्धीयेन परोक्षतया, यद् दृश्यम् । येन च मुक्तये, वरदाय ।

(३) सुवीरं कर्मिणीविष्णु ।

प्रत्येकमक्षयः शीघ्रं क्षमिरार्थमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमाक्षयं ज्ञानं कर्म* क्षमावयम् ।

शीघ्रं तेजोहृतिर्दाहं युद्धे पापपञ्चावयम् ।

दानमीश्वरभावश्च शान्तिं कर्म क्षमावयम् ।

क्षान्ति-शौच-वाचिभ्यं वैश्वं कर्म† क्षमावयम् ।

परिचर्याऽक्षयं कर्म ‡ क्षमापि क्षमावयम्" ।

इति । एवं दीव्ये इति साधारणोऽस्मिन् शीघ्रं दृश्यते । 'क्षिति'—इति क्षिप्ता-विशेषणम् । तथा इति, क्षिप्तः सङ्कोचवाचिनात् संश्लेषेणैवैवैः कर्मणोः ।^(१) युक्तश्चेत्तत्, असाधारण-कर्म-प्रत्ये "विसरात्" इति वक्ष्यमाकम्नात्^(२) इति ॥

अथ, असाधारणं कर्म दृश्यते,—

चतुर्थीमपि कर्माणां कर्मण्यं धर्म-शोचिदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्म-स्वरूप-त्र । सूत्रां, सूत्राच्च विसरात् ॥

इति । धर्म-स्वरूपे वादि-विप्रतिपत्तेः तदीय-विशेषणं दुःप्रस-

* प्रत्येकमर्थः—इति स० शौ० युक्तश्चेत्तत्, इ० शीघ्रं च पाठः ।

† वैश्वकर्म,—इति स० शौ० युक्तश्चेत्तत्, इ० शीघ्रं च पाठः ।

‡ कर्म,—इति स० युक्तश्चेत्तत् पाठः ।

§ शोचिदैः स० स० युक्तश्चेत्तत् पाठः ।

(१) अथ शीघ्रं साधारणकर्मण्यं इत्येवदुपपादयति युक्तश्चेत्तदिति ।

(२) तथा च, असाधारणकर्मण्यं संश्लेषेण कर्मण्यं असाधारणकर्म तु विसरेण,
—इति प्रदुष्टावयवः ।

नाम् च० तत्र प्राचीनी विधिना 'धर्म-सङ्ग्रह-ज्ञा' इति उच्यते ।

(१) तार्किकाद्यायन् चाल-मुक्तौ धर्मोपपत्तौ,—इत्याहुः ।

“विहित-क्रियायाः साधोर्धर्मः पुंवोऽनुमेयतः ।

प्रतिविद्ध-क्रिया-वाक्यः च मुक्तोऽधर्मोऽप्युच्यते” ।

इति । मीमांसकाश्च, “चोदना-कर्मोऽर्थोऽर्थः” (जी० १४०१

पा० १४०) इत्युच्यते । तत्र, आह्वानम्,—

“इत्य-क्रिया-मुक्तादीनां धर्मं न जापयिष्यते ।

तेषामेन्द्रियकर्मोऽपि न तादृशेष धर्मता ।

शेषः-साधनता शेषां निमित्तं वेदान् प्रसीकते ।

तादृशेष च धर्मं न तादृशेष-नोच्यते” ।

इति । प्राभाकराश्च, कार्य-निबोधापूर्व-सर्वैकमानं धर्म-सङ्ग्रह-सङ्गति-सङ्ग्रह-साधनमात्र-मुक्तं धर्ममाहुः । (२) दुर्भिवेचनद्वये महा-भारते धृष्टपुत्रेणोक्तम्—

“अधर्मोऽधर्म इति च सर्वसाधनं, कथ्यते ।

कर्तुं न कथिष्येन्नृणः ! कथो नः अश्वत्थामहम्” ।

* दुःश्रवणात्,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुंवोऽधर्मोऽनुमेयतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुंवोऽधर्मोऽनुमेयतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्भिवेचनम्,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अत्र, मोक्षपत्त्यर्थि,—इत्यर्थः स० वे० पुस्तकयोः ।

१ ततोऽन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्मो वादिविधितयर्थि धर्मोऽपि तार्किका इति ।

(२) धर्मोऽपि वेचनं दुःश्रवणात् दुर्भिवेचनयोः ।

इति । ईदृशकापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलौघाभातीत्यस्ति तत्र
प्राचीकम् । धर्म-स्वरूपस्य विद्यामित्राद्य,—

“धर्माः क्रियमाधवन्तु ब्रह्मन्नामवेदिनः” ।

सधर्मोऽयं दिगर्हको तमधर्मं प्रपन्नो ।

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं साकुलोऽननु ।

आभातीत्यस्ति तथापि प्राचीकं धर्म-व्याकुलम्” ? ।

इति । अनुरपि,—

“विद्वद्भिः चेषितः कङ्किर्निजमदेव-रानिभिः ।

चद्वेनाभ्यनुज्ञातोऽधर्मस्यं विवोधत”^(१) ।

इति । नन्वेवं धर्म-स्वरूपमनिवृत्तमेव ज्ञातुं तत्रापि, विद्यामित्र-
जन-व्याख्यानां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते, ननु ब्रह्म-गुणादि-

* ब्रह्मन्नामवेदिभिः,—इति विधितत्वे ज्ञातुं । “आममवेदिभिः क्रिय-
माधमिति संबन्धः,—इति आश्वासनं धर्मं ।

† दिगर्हन्ति,—इति निमित्तत्वे पाठः ।

‡ इतदनन्तरं ‘इति’शब्दोऽनित्यपक्षे प्रामादिक इति ज्ञायते । अत्र-
लोकस्यापि विद्यामित्रोक्तं यत्तत्तं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं । विद्यामित्र
वाक्येनार्थे च ‘इति’शब्दो न सङ्गच्छते ।

§ ज्ञानोऽयं स० ज्ञो० वृत्तमवेतिर्वाचि ।

॥ कर्णोऽभिव्यक्तिरयं ज्ञातुं,—इति तु० वृत्तमे पाठः ।

(१) ‘विद्वद्भिः चेषितः कङ्किर्निजमदेव-रानिभिः’—इत्यनेन वेद-
प्रामादिकमर्थः । चद्वेनाभ्यनुज्ञातोऽधर्मस्यं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं । तत्र
हि चद्वेनाभ्यनुज्ञातोऽधर्मस्यं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं । तत्र च, वेदप्रामादिकः ज्ञेय-
ज्ञानं ज्ञानं ।

कपोविशेषाकारः, वादिनस्तत्र विप्रतिपत्ताः,—इति भवतिवैतनम् ।
एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राम-धर्मो कथ्यते,—

“न कस्याचोन कपिवोन कप्योन च कोपिनः ।

कपीवान् बुर-धाराणाः कोपस्यै वनमर्हति” ।

इति । ॥ दोषः । उक्त-शब्दयोरेकधर्म-आकृत्याकार-विशेषस्य कृतं
प्रतीकमानत्वम् । वादि-विप्रतिपत्तेरस्य समाधातुं प्रयत्नम् । कर्मादि-
साधनस्य आत्मैक्यमभिगम्यसातिव्यक्त्यर्थमेव धर्म-कल्पितपत्तेः ।
एव वातिव्योदिविधः द्रव्यादि-निष्ठः, सात्त्विक-निष्ठश्च । तत्तत्त-निष्ठ-
सातिव्यक्त्यस्य सात्त्विक-साधनत्वम्, कर्मादि-निष्ठ-वर्त्मनश्चिर-
कालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मनुकोऽपूर्व-व्यक्त-वाच्योपधर्मः,—
—इति तार्किक-प्रभाकराश्रयः । उक्तस्यापूर्वक-कथोक्त्यति-इत्या-
त्ममभिप्रेत्य तत्-साधनभूतद्रव्यासातिव्यक्त्यो धर्मः,—इत्यात्ममहाः ।
ब्रह्मादिनामयेतद्विवक्षितम्, “व्यवहारे भद्र-मयः” (१) इत्यात्मम-
मानम् । एवं धर्म-आकृत्ये निवृत्तये वृत्तिः, कस्याप्युक्तमेव तद्विवक्षितं
व्यवसति* ।

चतुर्थी वर्णनां लभ्ये धर्म-कैवलेरसाधारक-धर्मोभिधैः कर्तव्यं
विवक्षितम् । एव च कर्तव्योपधर्मोदिविधः,—कृतः कृतश्च । अन्त-

* भवति,—इति कु० पुस्तके वाक्यम् ।

(१) यद्यपि कर्तव्यवादिनां नास्मिन् ब्रह्मादिनिष्ठं विहितं, तथापि तेनैव
मतेऽपि धर्ममार्गद्वारात्मेव तत्त्वम् । व्यवहारद्वारात्मेव भावमर्थं
निरनुचितमेव,—इति भावः ।

मतिविरपि सुखेन पुन्यमानः श्रीपादमन्त्र-वन्द्या-वन्द्यादिः कृत-
धर्मः । तत्र-वारहमिहिरः पञ्चितैरेव वेदुः चोद्यः ; इतरेषामधर्म-
भावानि-विश्वोद्देशपदी-विशेषादिः सुखोपार्थः । तथा च महाभारते,—
इषदः एककाः चोषिते* वज्र-पतितं शोक-वेद-विदुः मन्त्राः
सधिविधेर्पा^(१) । तत्र, शोक-विरोधः सुदृष्टव्यं निर्वन्धपि, एककां
नवि उपपन्न-वज्र-वृद्ध-दर्शनात् । वेदेष्वेव मूकते । “एकका वज्रो
काशमवति, नैवकावहः कुः पततः”—इति । “वदेकस्मिन्
पूये दे रज्जवे परिक्रमति, तज्जदेवेदे जावे विन्दते, पक्षीकां गुं
रज्जवां दधोर्ध्वयोः परिक्रमति तज्जदेवेदे ही पती विन्दते”—
इति च । तत्र, इषद-भावानि-विदुषोः पुनर्विचारः—

“शोक-वेद-विदुः धर्मोपार्थं भवः । ।

सुखोपार्थमवधारय ! वाच विदुः पतिं वचम्” ।

इति । धर्ममन्त्र वज्र-पतितक तत्रैव वज्रपां प्रपञ्चितम् । एवं धर्म-
काशोपाख्याने,—विश्वोद्देशपदी-वशी मातापित्र-इषूया, विना-
ऽप्यध्यायं तन्मूक्येव तत्र प्रयोक्तव्ये,—इति प्रतिपाद्यं सुखानं
धर्मक विगमिन्,—

* ककावाः,—इति स० शो० पुन्यवेदेऽऽह ।

† कावपहः,—इति कु० पुन्यवेदेऽह ।

‡ सुः,—इति स० शो० पुन्यवेदेऽह ।

§ वषेर्वाः,—इति स० शो० पुन्यवेदेऽह ।

॥ धर्मोपार्थं वदः,—इति कु० पुन्यवेदेऽह ।

“वडुधा वृक्षो धर्मः सुखद्वयं दिव्यात्मनः ।”

इति । इत्थं कृत्स्न-सूक्तयोः कृत्वावात् सुखसदुभय-विषयः प्रज्ञः ॥

उक्त-प्रज्ञस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च कथाकृत्याद्योत्तरमकारयति,—

व्यास-वाक्यावसाने तु मुनि-मुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्वर्त्यं ग्राह्यं सुखं स्तूयन् विस्तरात् ।

इति । ‘मुनि-मुख्य’—इति विशेष्येन सूक्त-निर्वर्त्य-कौत्स इति-
तम् । ननु, “कथायं श्लोकः १, न तावत् यावत्, प्रज्ञ-रूपता-
भावात्, नापि पराशरस्य, उत्तर-रूपतायाः समावात् । ननु,
प्रात्यक्षनिदुष्यते, वाच-श्लोकेऽपि समानमिदं श्लोकम् । इत्येवमि-
दं दुष्टेषु धर्मेषु परिहारोऽन्वेष्टव्यः” । उच्यते,—पराशरस्य भावि-
मित्र-बुद्धि-समाधानाय कवीय-हनाया-ज्ञापकान् ईदृश-श्लोकान्
निर्वर्त्ये,—इति द्रष्टव्यम् । आरतादीं वाच-हनाया-श्लोकानां यावे-
नैव निर्वर्त्येनैव धर्म-अतिपत्तेः^(१) ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-रसक-प्रत्यक्ष-अनन्तरं विधत्ते,—

- (१) ‘वाचार्थोक्तमिदं श्रौतम्,—यत् वाभिप्रायमपि परीषदेष्टमिव धर्म-
वर्णित’—इति श्रौतोऽनन्तरं । अन्यैव श्रौतम्,—“कर्मोक्तमपि
श्रौतमिदं श्रौतार्थत्वात्” (श्री० १ पा० १ वा० ४ सू०) इति श्रौतमिदं,
“तदुपर्यपि वादराशकः समवात्” (श्री० १ पा० १ वा० ४ सू०)
इति वादराशकस्य च सूत्रमुपपद्यते । यदि तु, पराशरोक्तो धर्म-
योगश्चित् तन्निर्णयक-वक्ष्यादुपनिबद्धः,—इति समाधीवने, यदा च
वाचिदुष्यति । पराशरोक्तधर्मोपनिबद्धविवादस्य वा तु यत्प्रकारस्य परा-
शरीयस्य व्याप्यपदोदितं भवेत् ।

मृशु पुच । प्रवक्ष्यामि मृशन्तु मुनवस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र, मुनि-सम्बोधनेनैव पुचस्य सम्बोधने विद्महेऽपि सम्ब-
दाय-प्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्-सम्बोधनम् ॥

धर्म-सङ्ग्रहितवाच्य धर्मस्य प्रवास-रूपेण जनादिनां वक्तुं क्षति-
जायक कर्मणां च दृष्टि-वृत्तारौ संक्षिप्यार,—

कस्ये कस्ये क्षयोत्पत्तौ* ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-स्मृति-सदाचार-निर्बोत्तारस्य सर्वदा† ॥ २० ॥

इति । कस्यते जनद्वयिन् काये,—इति ब्रह्मादिभारभ्य प्रकथो-
पक्रम-पर्यन्तोक्तद्विविधः॥ कायः कस्यः । स च द्विविधः,—
महाकस्योऽवाभार-कस्यश्च । (१)मूल-प्रकृतयोः स्वर्गः, तमारभ्य चतु-
र्भुजाद्यु-परिमितोऽमहाकस्यः, चतुर्भुजस्य दिनमात्रमवाभार-कस्यः ।
तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

* क्षयोत्पत्तौ,—इति तु० पुस्तके, क्षये दृष्टे,— इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† सर्वदा—इति तु० पुस्तके पाठः । चतुर्भुजदृष्टे, 'स क्षयस्ये सदाचन'
इति सो० मू० पुस्तके पाठः । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचाराभिर्बोत्तारस्य
सर्वदा,—इति तु० मू० पुस्तके सदाचारस्य पाठः ।

‡ अमरद्विविधः,—इति सो० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मूलप्रकृतिः* समस्तमदुपादानं चारवमयम् । तत्र साक्षात्क्षयो-
पक्षिणं क्षयादिमुक्तवम् । क्षय-रूपकमसाद्य जगदुपादानतया
अधर्मं योजयन् । तेषु मुख्यमयदेवः मुख्योपकरकत्वादिना भाक्ता,
वक्ष्य सर्व साधारण्ये यज्जम् ।

“ब्राह्मणेकमहः कस्यसावती रात्रिश्चते ।

चतुर्थेन-सहस्रान् कस्यमाऽऽर्मेनीविशः” ।

ति । योऽयमवाप्तरः कस्यः । महाकस्यस्य ब्राह्मणे मानेन^(१) ज्ञान-
वशस्य-परिमितः,—इति पुराणादिषु प्रचिदम् । ‘कस्ये कस्ये’,—
ति वीरुषा द्विविधानामपि कस्यानामसंज्ञां विवक्षितम् । तथा
॥ सिद्ध-पुराणे,—

“एवं कस्यास्य संज्ञानाः” नक्षत्रोऽयस्य-जन्मनः ।

कोटि-कोटि-सहस्राणि कस्यानां बुद्धि-वृत्तनाः ।” ।

ति । तत्र, दशोर्ध्वोः कस्यधोर्मणे चोभयमिति । यच्च चयस्य-
विंशः,—नित्योन्मेषितः प्राकृतिकचालान्तरिकश्चेति । तदुक्तं ब्रूय-
पुराणे,—

“नित्योन्मेषितकस्यैव प्राकृतमात्मनिकौ तथा ।

चतुर्थोऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिपक्षः^(२) ।

योऽयं संदृश्यते निम्नं कोटिं भूत-कवक्षिण ।

नित्यः संकीर्णतेनावा बुद्धिभिः प्रतिपक्षः ।

ब्राह्मणेनित्यिकोनाम कस्यान्ते चोभयिच्यति ।

* एवं कस्यास्यसंज्ञानाः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अथ, नित्यः च कीर्णते,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) ब्राह्मणोमानस,—‘द्विविधानां बुद्धानाम् सप्तमं परिचंक्षात् । प्राक-
मेकमहर्षेयं सावती रात्रिरेव च”—इति मन्वापुराणम् ।

(२) प्रतिपक्षः प्रत्यक्षः ।

(१) महदादि-विशेषार्थां वद्वा संवाति संख्यम् ।

प्राकृतः प्रतिस्मृत्यऽयं प्रोक्तो कास-चिन्तकैः ।

ज्ञानादत्यन्तिकः प्रोक्तो बोधिनः परमात्मनि ^(२) ।

इति । तत्र, प्राकृतः प्रत्ययः स्कन्द-पुराणे सूत-संहितायामेवं निरु-
पितः,—

“विज्ञेयैः वद्विभिः कथैर्ननुकोर्वमीरितम् ।

वर्षाणां क्व क्वं तस्य तत्परार्द्धमिहोक्तम् ।

अज्ञातोऽग्रे बुद्धि-बोधाः ! जायातां लीलने क्वम् ।

तथा विष्णुश्च वद्वश्च ज्ञेयौ विस्वं जेतौ ।

(१) प्राकृतप्रत्ययमात्रं महदादीति । महदादिविशेषार्थानामिति महद्वह-
ङ्गारमहात्म्यभाष्येकादशेऽध्याये महद्वहङ्गारमहात्म्यभाष्ये । तत्र महत्तत्त्वं प्राकृते
प्रथमः परिचयः, तत् बुद्धिबलमिदमप्युच्यते । तत्रेकादशेऽध्याये
महद्वहङ्गारमहात्म्ये च,—इति बोद्धव्येयमर्थो विशेषश्च उच्यते । महद्वह-
ङ्गारमहात्म्ये च इति वद्विविशेषः । तत्राहङ्गारमहात्म्ये विशेषः
एकादशेऽध्याये, तत्राहङ्गारमहात्म्ये विशेषः । विशेषः प्रथममहा-
त्म्यमीति विशेषः । महत्तत्त्वम् न विशेषोनाम्यविशेषः किन्तु निष्क-
मार्जनस्यावश्यम् । प्रकृतिसारिणीमिदमप्युच्यते । इतम् सर्वं प्राप्तव्ये
कार्ये च क्वम् । क्व महदादीनां सर्वेषां प्रकृतौ क्वात् प्राकृतेऽयं
प्रत्ययः ।, प्रतिसर्गः प्रत्ययः ।

(२) ज्ञानात् सत्यपुत्रात्मनो-साक्षात्परात् बोधिविशेषः परमात्मनि क्वः
बोद्धव्यमात्मनिकः । न तस्य पुनरावृत्तिरिति, “न स पुनरावृत्तिरिति”—
इति श्रुतेः । प्रकृतिसौख्यं त्वं पुनरावृत्तिरिति च ते विवेकस्यापेक्षित-
कार्ये प्राप्यते च क्वम् । तस्मात् प्रकृतिसौख्यं मायात्मिक-
प्रथममिति बोध्यम् ।

ब्रह्मण्य तया विष्णोस्तथा रुद्रश्च सुताः ! * ।

मूर्तयो विविधास्तु कारणेभ्यु ज्ञेयं तेषु ।

माया च प्रकृतेः काये परस्मिन् परमेश्वरे ।

तद्य-बोध-सुखानयो ब्रह्म-रूपादि-वञ्जिते” ।

इति । तथा कूर्मे ब्रह्म-विष्णादि-कल्याणमार्गं पञ्च-भूतादि-ज्ञेयं ।

पद्यते,—

(१) वञ्जितेऽप्य देवेभ्यु ब्रह्म-विष्णु-पितामिभ्यु ।

गुह्यैर्येषैः प्रविष्टो जित्वा याति कारिणु ।

तद्धारि-तत्त्वं तनुषं पश्यते इत्य-वाक्यः ।

तेजस्तु गुह्य-संयुक्तं वायौ संयाति संययन् ।

आकाशे समुद्योवायुः प्रसृतं याति विश-भूतम् ।

भूतादी च तयाऽऽकाशोत्थिते गुह्य-संयुतः ।

इन्द्रियाणि तु-सर्वाणि तेजसे यानि संययन् ।

वैकारिकसौमनस्य भूतादिष्वेति ज्ञानमाः ! ।

विविधोऽयमहङ्कारोमहति प्रसृतं जनेषु ।

जहान्मनेभिः बद्धिं प्रकृतिर्मने हिमाः !” ।

* सुप्रतः इति सु० पुण्यके पाठः ।

† प्रथयानन्तरं,—इति स० बो० पुण्यकयोः पाठः ।

‡ पञ्चभूतादिप्रथय,—इति स० बो० पुण्यकयोः पाठः ।

(१) संययत् मर्यादं प्रथय इति वाक्यम् ।

इति । एवं विष्णु-पुराणादिषु प्राक्तन-प्रसङ्गोद्भूतः* । एषमेव प्रसङ्गमभिप्रेक्ष्य भगवान् वाङ्मयः सुप्रसङ्गात्,—“विपर्ययेण तु क्रमोऽप्रत्ययस्यते च” (शा० १५० १ पा० १४ सू०) इति । अतोऽस्यात् सृष्टि-कालात् विपर्ययेण प्रत्यय-क्रमोऽभ्युपगम्यः । सृष्टि-कालस्य तत्त्वेषु पूर्व-सृष्टेः विधारितत्वात् ‘कतः’ क्रमेण परामर्शः । उपपद्यते क्वचं विपरीत-क्रमः, उपपदान्-कारण-भूतानां व्यवस्थित-तानां कार्यस्य फलस्य विधीयमानत्वात् । यदि, सृष्टि-कालस्य प्रत्ययेऽप्राप्तिर्येतां तर्जयन्ति ते फले सृष्टिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् भूतम् । तस्मादुपपत्तौ विपरीत-क्रमः । तथा कति, सृष्टौ परमात्मा-देरसृष्टिनाशकं क्रमस्य व्यवस्थितत्वात् प्रत्यये तद्विपर्ययेण चकद्दे-सादिः परमात्मानः क्रमोक्तः । प्राक्तन-प्रसङ्गे प्रकृत्यन्तः क्रमोक्तः,—इति चेत् । वाङ्मयम् । उच्यते एवाचौ,^(१) परमात्मनः प्रकृति-त्वात् । तथा च, बहुबोधनिवदि परमात्मनोऽव्यक्त-प्रकृतित्वं श्रूयते,—“वाक्ता वाङ्मयेऽकृतापवाचीत्यात्मन् विज्ञानमिवत्, च ईशतः शोकायु सुखा इति, च इवान् शोकानन्दमत” इति ।

* प्राक्तनप्रसङ्गोद्भूतः,—इति तु० पुनश्चे पाठः ।

† प्रसङ्गमभिप्रेक्ष्य,—इति तु० पुनश्चे पाठः ।

‡ परमात्मनोऽव्यक्त-प्रकृतित्वम्,—इति तु० पुनश्चे पाठः ।

(१) एवौ प्रकृत्यन्तः क्रमः उच्यते एवाचौ इति । अन्तः परमात्मनः क्रमस्य पूर्व-सृष्टेः च प्रकृत्यन्तः क्रमः इत्यादिवाङ्मये परमात्मन इति । तथा च परमात्मनः प्रकृतित्वान् परमात्मनोऽव्यक्तमन् प्रकृत्यन्तः क्रमस्य भावः ।

ननु, 'शैलाद्यतरोपनिषदि मायावाः^(१) प्रकृतित्वं परमात्मन-
स्यविषयत्वं युज्यते,—

“मायायां प्रकृतिं विद्यायाश्चिन्मां महेष्टरम्” ।

इति । भाष्यं देवः । मायावाः परमात्म-वृत्तित्वेन वृत्तिमतेऽप्यात्मनः
प्रकृतिभावस्यभावात् । इह-वृत्ति-युक्ते च्यौ दृष्टव्यः कथं-
दर्शनम् । आत्म-वृत्तित्वस्य मायावास्यकारणेवोपनिषदि युतम्,—

“ते आन-योगानुगताश्चयम्

देवात्म-वृत्तिं क-मुदैर्निवृत्ताम्” ।

इति । वादरायणस्य प्रथमाध्यायस्योपाध्यायधिकारके^(२) माया-विक्रिष्टस्य
प्रज्ञायः प्रकृतित्वं निमित्तस्य,—इत्युभयविध-कारणस्युपपादभावात् ।
सुखाक्षयं चेन्नमनान् निमित्तत्वं, कटे खट्वश्च कार्यौ । तस्मान्ममाम्

* दृष्टव्यः,—इति सु० पुस्तके वाक्यः ।

† अकार्ये,—इति सु० च० पुस्तके वाक्यः ।

(१) माया तु निवृत्तातिमा लक्षणाभिर्भेदा विमुक्त-सत्य-प्रधाना
भावात्मा । यथेदमुक्तम् । “विद्यावन्दन-वृत्ति-प्रतिविम्ब-समन्विता ।
तमोदयः-सत्य-युवा प्रकृतिभिर्विद्या च सा । सत्य-अक्षयिष्ठविद्या
मायाऽपि च ते मते”—इति ।

(२) “प्रकृतिश्च प्रतिष्ठा-इत्यान्त्यामुपैषात्” (भा० १५० ४५० २३ सू०)
इति चिन्मां अधिकारके । प्रकृतिश्च लघुत्वात्कारणस्य प्रज्ञान्युपगतार्थः,
निमित्त-कारणस्य दृष्ट-विज्ञानेन सर्व-विज्ञान-प्रतिष्ठायाः लक्षणादि-
इत्यान्त्या च लघुत्वादेवोपपत्तेरिति सूचार्थः । कारणे हि विज्ञाये
कार्ये विज्ञानं भवति आदयातिरिक्तस्य वस्तुस्य कार्यसामानाधिकार्यम् ।
विवर्त-वादोपपत्तेरनेन कार्यस्य कारणत्वविरोधम् । एतच्च लघुत्वं
प्रकृत्यम् ।

प्रकृतिसम्, कृत्यमते* हि कर्मणि भाषा-विभिन्नं वक्तुम् । तत्र, वचि-
दान्दम् नञ्प्रयोगकर्म विकारितम् भाषाभाः । तदुभयमपि कर्म-
त्ववेधानरे; 'यतोऽधि'—इति वदूपम्, 'यतोऽभाति'—इति चिदूपम्,
'यतः भिषः'—इत्यानन्दरूपम् । 'यतः कृत्यमते, विनयति च'—
इति विकारितम् । कर्मवेदान्तः उत्तर-साधनीचे कृत्यम्,—“वचिदा-
नन्दरूपमिदं कर्म कम् वदिति चित्तिं कर्म प्रकाशते च” इत्यादि ।
तदेवमौपनिषदे मते नञ्प्रयोगकर्म-प्रकृतिसम् कति-पुनराचरोक्तं कृत्य-
पुनारितम् ११ नञ्प्रयोगो ॥ कर्मविकारोऽपि विकारितः—इति मत्त-
कर्म । वैशेषिकादि-मत-विद्वद् कर्मोऽस्माभिर्मात्रं प्रपञ्चते**
तत्र पुनर-वुद्धि-रूप-तर्क-मूलमेव बुद्धिमत्तिः कर्मवेदान्ति-
वक्तव्यम् ।

अर्थात् कृत्यपुनारेवोपनिर्भयिके । अति हि वृद्धि-प्रति-
पादिकाः नञः कृत्यः । तत्र, “नञ्प्रयोगाद्दमेकस्यापचासीत्”—
इत्यादि कृत्योपनिषदात् पूर्ववदुदाहरणम् । “कर्मं ज्ञानमनन्तं

* कृत्यमते,—इति वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

† इत्यानन्दरूपम्—इति वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

‡ कर्मोदं कर्म वदिति चिदित् कर्म वाच्ये वाच्ये च,—इति वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

§ कृत्यपुनारितम्,—इति वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

॥ नञ्प्रयोगो,—इति वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

११ इत्यनन्दरूपम्—इति वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

** वैशेषिकादिमतप्रतिपक्षं प्रपञ्चोपासामि प्रपञ्चते,—इति वृ० वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

†† कर्मणि,—इति वृ० वृ० पुनरेव वाक्यम् ।

ब्रह्म"—इत्युपक्रम्य, "तस्मादाहतस्मादात्मनचाकाशः व्यभूतः"—
इत्यादिकं तैत्तिरीयक-वाक्यम् । 'सदेव योऽय्येदमग्रमासीत्"—इत्युप-
क्रम्य, "तदेतत्; यज्ज कां प्रजावेयेति, ततोऽयोऽसृजत"—इति
अप्सहोम-वाक्यम् ।

"तथा सुदीप्तान् पावसादित्थुक्तिपुत्राः

सकलजः प्रभवन्ते सकृपाः ।

तथाऽपरादिविधाः योष्य ! भावाः"

प्रजायन्ते तत्र यैवापि वर्णिताः ॥

इत्युपसर्ग-वाक्यम् । "तदेवं† तर्क्षयाकृतमासीत् तन्नाम-रूपाभा-
मेव व्याप्तिस्त"—वायव्यमेव-वाक्यम् । यज्ज, यैतेषु वाक्येषु सृष्टि-
संवेद्यापयितुं प्रयत्नते, विप्रतिपत्तेर्न्यञ्जकत्वात् । यज्ज, ब्रह्म-यद्-अपरा-
ऽप्राकृत-वर्षद्वैधाद्यानि वस्तूनि कारकतया सूचयन्ते । य य, एकस्य
जगतो विलसत्त्वानि सङ्ग-मुपादानानि कुम्भानि† । यै दीवः । आत्मादि-
वर्षद्वैकस्यैव वस्तुमेतदभिधीयमानत्वात् । आत्मा-ब्रह्म-वर्षयोस्तावदे-
कार्थं सृजन् । ब्रह्म वाक्यत्रये "तस्मादाहतस्मादात्मनचाकाशः
व्यभूतः"—इत्युक्तत्वात् । यद्-आत्मा-वर्षयोऽसौकार्यत्वम् सूचन् । आत्मा-
वर्षस्य सकृप-वाक्यत्वात्, कृतावाहीपनिवदेः सर्व-सकृपस्याभ्युप-
गमात्, अनुभूयते च कृतावाः सर्व-सकृपम्, नर-विद्याद्यादीनामपि

* तथाऽपरात् प्रभवन्ते हि भावाः—इति मु० पुनश्चै वाक्ये ।

† यज्ज 'यैव' इत्यभिधेयं वर्णयति स० यो० वृत्तव्येति ।

‡ तदेवं—इति मु० पुनश्चै वाक्ये ।

§ वृत्तानि,—इति मु० पुनश्चै वाक्ये ।

ज्ञान-जनकभाकारेण सत्-कारणत्वात् । अकर-कम्प-—‘कमुतः’—
इति वा, ‘न करति’—इति वा, परमाद्यावमाचष्टे । अथाज्ञानकम्पे-
ऽपि, तस्मिन् बोधविर्हा अज्ञाने; ‘नि आहम् वा ज्ञानात् ज्ञानम्’
—इति सुवचनं, ज्ञानः प्रतीति-बोध्य-सूक्ष्म-दशा व्याकृतम्, ‘न
व्याकृतम्’—इति, अथाज्ञानकम्पः सूक्ष्म-दशमाच* । एकस्यैव वस्तुना
सूक्ष्म-सूक्ष्म-दशे जगद्-अकर-कम्पाभावाद्युच्येते । विवर्त-बादिभिर-
कम्पैकरकम्प-सङ्गबोधनदूषेण प्रतिभावाभ्युपगमत्^(१) । तस्मात्
अथाज्ञानज्ञादीनां वक्ष्यानां ज्ञानानाम्^(२) एकत्वार्थः ।

अनु, कस्मिन् सूक्ष्मत्^(३) जगत्-कारणत्वं श्रूयते;—‘अथवाहदमस्य
प्राचीनं, ततोऽपि कदाचित्’—इति । मैवम् । तच्च, सद्-अवग-
म्यद्वाणी व्याहृताव्याकृतबोधिभावात् । सुखमरे, ‘कचमचतः

* सूक्ष्मा दशमाच, —इति स० शै० मुद्राचवोः पाठः ।

† एकस्यैव च, —इति स० शै० मुद्राचवोः पाठः ।

(१) विवर्तवादे अकम्पाकम्परेण प्रतिभासमर्थं नापिचम् । न तु वस्तुनो-
ऽवधानमात्रं । तथा रज्जुरेव सर्पकारेण प्रतीयते, न तु रज्ज्वाकम्प-
धानं भवति, सर्वं तस्यैव जगदाकारेण प्रतीयते न तु अज्ञानोऽवधा-
भावोऽभवति । तथा वैयाकृतम् । “स-वस्तुतोऽवधा प्रका विवर्तदमुदी-
रितः”—इति । तथाच, तस्मात् सूक्ष्मत्वं प्रतिभातिर्त्वं कदाचन-
मन्य नापिचमिति विवेकः । कदाचित्वादे तु सूक्ष्मत्वत्वमवासा-
कम्पमिति मत्तोक्तम् । आरज्यकारणं वैशेषिकाद्यनुमतं धृष्टवदुक्त-
प्रकाशार्थमेव इति सूक्ष्मभावमोक्षादुपेक्षित इति मन्वचम् ।

(२) अथाज्ञान-सङ्ग-अनु-अकर-व्याह-कम्पाभातिवर्कः ।

(३) सूक्ष्ममज्ञानम् ।

सम्भावतः^१—इति श्रुत्वा च कारकता-प्रतिषेधात् । यन्तां प्रतीक-
माल-जगदाकार-रक्षितं श्रुत्वादि विषयत्वं केन् नञ्, तर्हि, तन्
कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम्^२ इति चेत् । इदानीं शब्दं वाऽपुत्रमनु-
दितं, तादृशमेव हे तदिति बुद्धिं कलायन्तः^(१) । बुद्ध्यान् केन् इच्छन्ति,
न वयं यन्तुः प्रकृतः । तन्-जगत् सत्त्वगुणरसाभावान् । तथा च
श्रुतिः,—

“न तस्य कार्यं करणस्य विद्यते

न तन्-जगत्ताभधिकस्य दृश्यते” ।

इति । यदि, त्रिव्य-सुखादनाद्य बुद्ध्यान्वाभावोऽपेक्षितः^३ । तर्हि,
अद्वैताकारे सुश्रुतिनिर्दर्शनम्, पुंश्चार्थ-स्वरूपत्वे च विद्यमानयो-
निर्दर्शनीयः । “जागन्मोक्षोति जगन्नाम्” इति^४ “विज्ञानमात्रम्
नञ्”—इत्यादि श्रुतेः । कथं-ब्रह्मा निरूपयेद्वा केन्, नञ्-
जीमांसां पठः—इत्यसमंतिविच्छेदः ।

* सम्भावतः,—इति स० मुक्तये वाक्यः ।

† यन्तु,—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

‡ बुद्ध्यावारोपयितव्यम्,—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

§ तादृशशब्दः—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

॥ बुद्ध्यान्वाभावोऽपेक्षितः,—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

¶ ‘न’—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

*** ‘इति’ शब्दः स० वा० मुक्तये वाक्यः ।

(१) तथा च जगदाकाररक्षितं श्रुत्वादि विषयत्वं नञ्,—इत्येव बुद्ध्या-
वारोपयितव्यमित्यर्थः ।

(२) बुद्ध्यान्वाभावोऽपेक्षितः,—इति बुद्ध्यान्वाभावः, न तु परमावृत्त्या
इत्यर्थः ।

इति क्षतिः । इतेन, विष्णु-महेन्द्र-देवोराधादिभिः* व्याख्यातम् । एते-
 नैव सेतनेन मुक्त-पद्म-मयकायै देव-पद्मका सीकृतान् । तथा च,
 जैवेय-प्रासादां नूयते । “तत्र प्रोक्ताभ्यां कनवोमहा इत्येव विष्णु-
 रिति च यदा योमै ककु वावाऽथ रावयोऽभोऽथौ च योऽथं मन्त्रा,
 यदायै ककु वावाऽथ तामयोऽभोऽथौ च योऽथं यदः, यदाय ककु
 वावाऽथ वायियोऽभोऽथौ च योऽथं विष्णुः, च वायव एकविधा
 भूतः”—इति । तथोक्त-तापनीये, भार्या मन्त्रा नूयते । “तैवा
 पिवा सुदृढा यदङ्कुरा ययं मुक्त-निर्वाङ्कुरेभ्यः मुक्तमिवा ययं च
 मन्त्र-विष्णु-मिवा-हविषी केतव्य-दीप्ता, तस्मादात्मनश्च वैविधं
 ययं च”—इति । कन्द-पुराणेऽपि,—

“एकस्य मितः पादात् सृष्टि-मित्रात्म-चिद्वेदे ।

मन्त्र-विष्णु-मिवाभ्यामिः कन्यामिभिर्नूयते” ।

इति । तदेवं मन्त्र-विष्णु-महेन्द्राः तस्मिन् ॥ महाकन्यावसाने सीकने,
 पुनः सन्त-कन्यादावुत्पन्नान्,—इति चिद्वेदम् ।

अथार्यवत्, कन-वर्णिता कन्यानिः कन्योत्पत्तिः** तथोत्पत्तिना
 भवति,—इति । एवं तन्महाकन्या-कन्यानामभ्यामे प्रारब्धे च

* विष्णु-महेन्द्रदेवोराधादिभ्यः,— इति सु० पुनर्ले पाठः ।

† मन्त्रा विष्णुभ्य इति,—इति सु० पुनर्ले पाठः ।

‡ यययोऽथ—इति स० यो० पुनर्ले पाठः ।

§ यदाय,—इति स० यो० पुनर्ले पाठः ।

॥ यस्मिन्,—इति सु० पुनर्ले पाठः ।

¶ यय महाकन्यादादिनादि स० पुनर्ले पाठः ।

** कन्योत्पत्तिः—इति सु० पुनर्ले पाठः ।

सुखादीनां निर्जेतारः स्वोत्पत्तिव्यामुपसङ्गन्ते । तत्र, भुति-निर्जे-
तारः,—वेद-विधान-कारी यावः, तदेव-वाचा-सम्प्रदाय-प्रवर्तकाः
कठ-कौमुदादयः, कल्प-सूत्र-काराः बोधावनाप्रसाधनापसम्मादयः,
मीमांसा-सूत्र-सूत्रोपनिषादयश्च । सति-निर्जेतारोऽप्येतादयः प्रवि-
ष्टाः । तत्र, पैठीनसिः,—

“तेषां मन्त्रविरोधाय-नौतमाचुन्ननोचमाः ।

वज्रिह* इह-संवर्ण-मालातप-पराजराः ।

विष्णापसम्-हारीताः शंखः कात्यायनोऽसुभुः ।

प्रजेतावारदेवोमि^(१) बोधावन-पितामहाः ।

सुमन्तुः कल्पयोऽसुभुः पैठीनोऽप्यहवर्षा ।

कल-मतोभरदाधोनामः कार्णाजिबिसुधाः ।

लावाजिर्मदप्रिष्व शोकाचि[†] मंजु-सम्भवः ।

इति धर्म-प्रजेतारः वद्विंशद्वयसुधा” ।

ननु, किमिदं परिर्वज्या[‡] ?^(२) । मैत्रम् । तथा सति, वस-मरीचि-

* वज्रिह,—इति सु० मुक्तये पाठः ।

† कार्णाजिबिसुधा,—इति ल० शेष० मुक्तये पाठः ।

‡ लावाजिबिसुधा,— इति सु० मुक्तये पाठः ।

§ शोकाचि,—इति ल० शेष० मुक्तये पाठः ।

(१) प्रेताग्नि-प्रज्ज्वलः । अथ, कश्चित् प्रेताग्नि-प्रज्ज्वलः—इति, कश्चित् वाक्-
प्रज्ज्वलः—इति, कश्चित् योनिवाक्प्रज्ज्वलः,—इति च निर्दिश्यते । वाक्-
प्रज्ज्वलीयान् धर्मवाक्वात् एष्व् योनिवाक्प्रज्ज्वलीयं धर्मवाक्प्रज्ज्वलम्
स्याग्निरुपकल्पम् ।

(२) परिर्वज्या परिहृतः संस्वानम् । इत्यावन्तद्वय धर्मप्रजेतादीनामने
इत्यर्था विनेष्य गत्या इति प्रत्ययः । वज्रा योजनम् । “अन्वार्धमुप-

देवस-पारस्कर-पुस्तकम् पुस्तक-ब्रह्मं चण्डिका-ब्रह्म-विहितां ब्राह्मणे-
बापेयादीनां धर्म-शास्त्र-प्रवेक्षणं न श्यात् । आचमयेदिति पूर्वमपि
तत्तदुनि-श्रोत्र-धर्मानुक्रमणम् धर्मशास्त्र-कर्तारोक्तम्^(१) । 'कुता
मे मानवाधर्माः'—इत्युपक्रम इव पश्यते,—

“सौमा-महेश्वराद्यैश्च नमि-धर्मैश्च पाङ्गनाः ।

ब्रह्मणा कलिताद्यैश्च कौमाराश्च कुतामया ।

धूमाद्यन-कृताधर्माः कल्पाः वैश्वानराद्यपि ।

आर्मवाद्यान्ववस्त्राश्च मार्कण्डेयाश्च कौत्रिकाः ।

भरद्वाज-कृताश्च च बहस्वनि-कृताश्च ये ।

शुक्लेश्च कुचि-वाहोरा^१ विद्यामिश्र-कृताश्च ये ।

कुसुम-जैर्मिनि-कृताः प्राकृतेयारुच्यैश्च च ।

पुस्तक-पुस्तकौद्गीताः पाङ्कजीया^२ शक्यैश्च च ।

अगस्त्य-नीतामीन्द्रियाः शान्तिद्याः वेत्तमाववा^३ ।

* पुस्तक—इति पु० पुस्तके नास्ति ।

† ब्रह्म, —इति पु० पुस्तके नास्ति ।

‡ विविधित,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

§ उमानदेवराद्यैश्च,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ आद्या,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ कुचिताहोरा,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

* शक्यीया,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

† अगस्त्यमीताः शोध्याः शान्तित्याः शोधमाववा,—इति स० वे०
पुस्तकयोः पाठः ।

मात्र च शान्तिप्रतिवेदिना । परिसंख्या तु सा ज्ञेया तथा प्रीतिव-
भोजनम्—इति ।

(१) वत्सादय इति ज्ञेयः ।

वास्तविक-ज्ञाने च ये च सर्वविधिः ज्ञातः ।

वेद्यावाक्य-मीमांसा विमलक* ज्ञातश्च ये ।

तथा विदुर-वाक्यानि क्षमोरत्निरसकाश्च ।

वैजयाजन-गीताश्च ये चान्ये इत्यादयः* ।

इति । 'वेदाचारः'—वेदाकोट्युपम-यज्ञाङ्गीर्षुकादिः† (१) । तस्य निर्देशात्तरकणत्-पुन-यद्वाः । 'व'कारः कलाभुक्त-वदुचचार्यः । ज्ञातः,—अन्वयबोधोपज्ञादयश्च इति-वाक्यकर्त्तारः । ज्ञानाद्यु,—धर्मः । तस्यापि, पूर्वं-कस्यान्ते जीवजीवन्त-कथादौ सङ्गिर्भवति । तथा च, वागवनेषु-मातुले सङ्गि-प्रकरणे,‡ प्रजापतिर्भुव्यादि-विपीडितान्-प्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानि-देवतानाञ्च सङ्गिमायाय, चतुष्पत्तिं चण्डिकादिकं निवन्तुं समर्थकं धर्मकं सङ्गिराचावते । "व" कथमवगतं जेयोऽप्रमत्तसुप्तत धर्मं तदेतत् कथञ्च कथं वदुर्ध्वः तस्मात् परं नास्ति" इति । कलायमर्कः,—य प्रजापति-अन्वादि-कथ-धारी जगत्-कटा परमेश्वरः प्रजाः कट्टाऽपि तज्जिवात्मकभावात् ज्ञान-ज्ञातया-कटं विभक्तं सैव प्राप्तवान्, ततोविचार्य निजान्तरमेव जेहं धर्ममतिक्रमेणानुग्रहः,—इति । अहो ! अस्मिन् धर्मकं वागर्चैः चत्तुर्वर्णिकादिवर्णान्तरात् कर्तव्येऽपि धर्मोऽज्ञीतः‡ कर-प्रदानाद्यनुप-

* वितकपु,—इति ज० वे० पुनकपुः वाटः ।

† अमाचारो वेदोऽप्रमत्तसुप्तत नैर्ध्यादि,—इति पु० पुनकपुः वाटः ।

‡ जगत्, प्रजापति-भुव्यादि,—इति वाटोऽपि पुनकपुः ।

§ धर्मोऽज्ञीतः—इति ज० वे० पुनकपुः वाटः ।

(१) वेदाचारो वक्तव्योऽप्यपि जेहं वाग्वे, चतुष्पत्तिश्च उदीर्धे, अङ्गीर्षुकादिकोदादिभ्यः । अस्मिन् जीवजा-प्रमत्त-मीमांसा-माधिकादौ माधारी ।

योगिनं चापकं विषादिकं च मारयति* । प्रसृतं, तस्मै धर्मं ददाति, भटाद्यानिबूराः धनुः-खड्गनादि-धारिणोत्पन्न-संख्याकाः ह्येतेर्ना निरा-
द्युधेन ह्येतेर्ना क्षामिना अक्षिप्तिप्रमाणादृ शब्दप्रमाणाः वक्तोऽपि
क्षामि-द्रोहादिभ्यः । ततोऽधर्मादधुतच्छं च किञ्चिद्विधामकम-
कीति । 'प्रत्यक्ष-प्राप्ते धर्मस्यापि संसारे नाविद्यते धर्मोऽधर्म-
काणां वा समस्यः',^(१) इति चेत्, न, पूर्व-कल्पानुगतान-वर्जितस्य कल्प-धीनका-
पूर्वस्य संसारानुपपत्तीकारात्^(२) । इत्य-नुक्त-त्रिधा-रूपस्य हि धर्मः
संज्ञियते पुनस्तपसमे च धर्मोदा^(३) इति । अनेन, सृष्टि-संसार-प्रवा-
हस्थानादिनात्मन्यन्तारात् इत्येवमिति^(४) ॥

* ताडयति,—इति सु० मुक्तये पाठः ।

† क्षणीयैवेति,—इति स० को० मुक्तयेऽः पाठः ।

‡ वसेत्,—इति सु० मुक्तये पाठः ।

§ विक्षिप्यमाणा,—इति सु० मुक्तये पाठः ।

(१) धर्माधर्मौ विना धर्मवैधर्म्यासम्भवात् कटेः धर्मोऽधर्मोऽधर्ममिति
वेद्यम् ।

(२) तदाचापूर्वक्यौ धर्माधर्मौ प्रत्येयि तिष्ठताः,—इति न विविध-
कल्पानुपपत्तिरिति भावः । तदानीं धर्माधर्मयोः कल्पस्य कार्योदर्यवा-
दनुमातव्यम् ।

(३) इयं सोमादि, तुल्यः "अथवा हि कदाचित् ज्ञेयवत्त्वात् सोमं ईश्वर-
ति"—इत्याद्युक्तः आद्यत्यादिपक्षकः, त्रिधा अयिदोषादिषा । धर्म-
तत्त्वानीषां न कल्पस्य त्रिधा ज्ञेय-साधनत्वाकरोति सोमाद्यौषा-
चारिणादौ कल्पम् ।

(४) अथपि प्रवाहस्थानकालात् प्रवाहिवर्तीनाम् सादित्यात् प्रवाहस्था-
नादित्यासम्भवः, तथापि, प्रवाहिवर्तीनां भवेत्तत्त्वसम्भवा यस्या विना
त्यादित्यासम्भवावकाशमेव कार्योपादितमिति सिद्धात् । अथ

वदसं सृष्टि-संहारौ संक्षिप्तौ, तन् प्रवाच-वित्त्वनामहानी-
माह,—

न कश्चिदेद-कर्त्ता च वेदं सृत्वा* चतुर्मुखः ।
तद्यैव धर्मान् † स्मरति मनुः कल्पान्तरेऽन्तरे ‡ ॥ २१ ॥

इति । कृति-निर्मेष्टकां मन्वादीनां कृति-कर्त्तृत्व-दर्शनात् तद्यैव
कृति-निर्मेष्टकामपि वेद-कर्त्तृत्वमाश्रज्ज निराशये 'न कश्चित्'-इति ।
न तावत् आद्योवेद-कर्त्ता, तस्य विभाग-मात्र-कारिणात् । नापि
चतुर्मुखः, ईश्वरेण चतुर्भुजात् वेद-प्रदानात् । नापि जगदीश्वरः, तस्य
विद्व-वेदाभिव्यक्त्यभावात् । तदुक्तं ब्रह्म-पुराणे,—

“यस्य वेदकटे कर्मज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।

यश्चकः केवलं विद्याः । यैव कर्त्ता न संभवः ।

ब्रह्माणं कुलकः । पूर्वे सृष्ट्वा तस्यै ज्ञेयेश्वरः ।

इत्येवाभिव्यक्त्यान् वेदान् विद्याः । आत्मनि ॥ संक्षिप्तान् ॥

* वेदं सृत्वा,—इति सु० पुस्तके, वेदं कर्त्ता, - इति सु० मू० पुस्तके,
वेदकर्त्ता,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† तदेव धर्मं,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ कल्पान्तरेऽन्तरे,—इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ कर्मज्ञः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ विप्रवाक्यम्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

॥ संक्षिप्तान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मरसटीकायां रजसभावात्मक्यं च कथ्यम् । इत्येव च्छब्दः प्रवा-
च-वित्त्वनामपि बोधनीयः ।

ब्रह्मणो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः ।

विज्ञानं धर्म-धृताणां वेद-भेदान् करोति च* ।

इति । कदादीनाम् तन्-कर्तृत्वं दूरापाकम्† । उपपत्तयश्च
वेदादीरक्ष-प्रथम-प्रथम-विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः (१)
ब्रह्मणः धर्म-धृताणां वेद-भेदान् करोति च* । (२)
अनु, तेनैव हेतुताधिकरणे (३) वेद-विज्ञानमपि, “अनन्तं च विदु-
षम्” (भा० १७० १५० १८५०) इति सूत्रेण प्रदर्शितम् । (४) एवं
तर्हि, विदितः परिपूर्णः । अन्ते । धर्म-धृताणां वेद-भेदान् करोति च* । (५)
ब्रह्मणो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः (१), तान् प्रति-

* इति तान्—इति तु० मुक्तये वाक्ये ।

† दूरापेक्षम्,—अपि स० वे० मुक्तये वाक्ये ।

(१) “वेदाद्येव विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः” (भा० १७० १५० १८५०) इति
विज्ञानधर्म-प्रथम-प्रथम-विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः ।

(२) वेदादीरक्ष-प्रथम-प्रथम-विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः ।

(३) विज्ञानमपि विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः ।

(४) वेदादीरक्ष-प्रथम-प्रथम-विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः ।

(५) पूर्णोपरिविदोऽनुत्पत्तिरिति दर्शयति ।

(६) ब्रह्मणो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः, ब्रह्म-विदितो-
विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः च दर्शयति । ब्रह्मणो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः
ब्रह्मणो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः, अथ विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः
वेदो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः च दर्शयति । अन्ते, वेद-विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः
ब्रह्मणो विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः, अथ विदितो विदुषां च रूपी विद्योत्पत्तिः ।

मीमांसकाः प्रथम-पादे^(१) आवाकाशादीनामित्यर्थानां निवृत्त्यर्थं
वर्णयामासुः, “अवसरे भट्टनयः”,—इत्यनुपपन्नं^(२) सचचित्तं देवताधि-
करणे तदेव व्यावहारिकं निवृत्त्यर्थं सूचितम्^(३) । अतः आतिहासादि-
कथोक्तिर^(४) वेदेत्यर्थोक्तबोध-पूर्विकायाः पद-विशेषावापोद्भाषाया^(५)
प्रवृत्तायाः वाक्य-रचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं कुतश्च । अत्र-वि-
र्तमानं निवृत्तादीरेव वेदकाव्यसि, इति तस्या आत्म-बोधिनाधिकरणे
वेद-वर्णनं अत्राणोद्वर्जितम् । अतएव भट्टपादाः कस्यपि पुनरुक्त-संशये
आतन्त्र्यं निवारयामासुः,—

“अतः प्रतिशेषा नः पुनराहं आतन्त्र्या” ।

इति । तस्मात्, “आतन्त्र्यः कर्त्ता” (वा० १५० उपा० ५४ सू०)
इत्यनेन सत्येन उक्तिः कर्त्ता न कोऽपि वेदकाव्य^(६) ।

* इत्यनुपपत्तिरिति सु० मुक्तये शब्दः ।

सर्वत्र दर्शनसमयेन दक्षितः,—इति शेषम् । वैशिष्ट्योक्तः आवाक्य-
—इति सचचित्तं सङ्गमविवक्षितम् ।

(१) मीमांसा-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे ।

(२) व्यावहारिकं वेदगमनमे, भट्टनये तु धारमात्रिकमेवेति मन्तव्यम् ।

(३) आतिहासादियम्ये तथा कस्मिन्निर्मायवर्तिनं तथा वेदे, इति
व्यतिरेके कथ्यम् ।

(४) आवाक्यं अभावाद्यवयवं उदाहः पूर्वमेव दायकम् । अद्वयविवक्षितेति
व्यतिरेकः ।

(५) तथाच निवृत्तासदनायायेन वेदाः अत्रापि सङ्गताः,—इति अत्राणो
वेदवर्णनसमयः आतन्त्र्यसङ्गमनो धारमात्रिकं कर्त्तुं न चाप्रीति
सिद्धयर्थः ।

‘व’कारः तु कर्मार्थे वर्तमानो नैककलायः ; क्वणि हि नृपय-
तुर्बुध-मनु-प्रभृतयः क्वन्ति-कर्त्तारः, वेद-कर्त्ता न कोऽपीति नैक-
कम् । ‘वेदं कृत्वा’ इत्यत्र वाक्योऽनुवृत्त-न्यायेन द्वितीयाह-मन्
पदप्रथममेतद्वत् । अनुवृत्त-न्यायः,—^(१)द्वितीयाह-प्रथम-पाद-
वर्जितः । तथाहि,—ज्योतिष्टोम-प्रक्षिपाद्याम् उपसंदासुपशेनेषु
ज्योतिषाः कृत्वा,—‘वातेऽप्येऽवाग्रवा रवाग्रवा हराग्रवा तनुर्वर्षिहा
मन्त्रेहा, कथं नये अपावधीत् ॥ तेषं वये अपावधीत् साहा’^२
इति । तत्र, ‘जवाग्रवा’ ‘रवाग्रवा’ ‘हराग्रवा’—इति पद-भेदाकम्-
भेदः^(३) । तत्र, प्रथम-मन्त्रस्य, तद्गुणित्यादि-वाक्य-शेषापेक्षाऽस्ति,
चरम-मन्त्रः, ‘वातेऽप्ये’—इत्यनुवाक्यादिमपेक्षते, मन्त्र-मन्त्रस्याप-
त्त्यापेक्षते । तमेवं संज्ञकः,—किमपेक्षितार्थ-परिपूरकाय औक्तिकः
विधानमपि पद-कन्दर्भोऽप्यारम्भिकः, किं वा सूचनार्थं पदवातम-

* वेदं कृत्वा,— इति सु० पुनश्चे पाठः ।

† अत्र ‘पुराजानाम्’—इत्यधिकः पाठः सु० पुनश्चे ।

‡ ज्योतिषोक्तमिवागम्,— इति सु० पुनश्चे पाठः ।

§ उपसंदासुपशेनेषु,— इति क० वा० पुनश्चे पाठः ।

॥ इत्यनेन विलम्बः पाठः सन् । इत्थं परम् ।

॥ मीमांसामाख्ये तु ‘वातेऽप्येऽवाग्रवा तनुर्वर्षिहा’—इत्यादि वाक्यान्
मन्त्रं दित्वा, पश्चात्, ‘रवाग्रवा’ ‘हराग्रवा’—इति प्रत्ययवत्,
सिद्धिदम् ।

(१) मीमांसामाख्ये,— इत्यादि ।

[२] वातेऽप्येऽवाग्रवा तनुर्वर्षिहा,— इत्यादिज्योतिषाः, वातेऽप्ये रवाग्रवा
तनुर्वर्षिहा,— इत्यादिर्हितीक, वातेऽप्ये रवाग्रवा तनुर्वर्षिहा,—
इत्यादिऋषीक, इति विवेकः ।

मुपवसनीयम्? इति । वाक्यादेः^(१) प्रथम-सम्बन्धेन संबन्धात् वाक्य-
मेवम् परम-सम्बन्धेन संबन्धात् सौमिकवाक्याहारः,—इति पूर्वः पक्षः ।
वैदिकवाक्याहाराः इति कथने वैदिक-सम्बन्धेन पूरणीयत्वात् पक्ष-
मन्त-संबन्धात्तमपि धर्मात् बुद्धिजन्यवाक्याहारेभ्यः परेभ्यः श्रुत्या-
नन्वत्वात्, अनुबन्धनं कर्तव्योपायाहारः,—इति विद्वानाः । एवञ्च
इति, श्रुतेऽपि 'कस्यानरे धर्मान् करति'—इति पदस्य पूर्वार्थे-
ऽनुपवसनीयम् । ^(२)अनुमृतसर्गिकं चिन्तितं महाकवे परमेश्वरेण इत्थं
वेदं श्रुत्वा, तत्र विप्रकीर्णान् कर्मात्म-सर्वाण् बहुलम् श्रुति-सम्ब-
न्धेन व्यवविवशति । तत्र च, पितामह-वक्त्राणि तत्र तत्र विवस्वत-
कारैश्चाश्रितानि । अनुमृतं श्रुति-वाक्य-धर्मसं अनुवदन्मुनिः,—

“इदं वाक्यं श्रुत्वाऽप्यौ मातेव व्यवसादितः ।

विचित्रवाक्यानाञ्ज मरीचादीनाञ्च सुवीन” ।

इति । यथा अनुमृतं, तथैव च वाक्यमुपेयम्; तस्मिन् तस्मिन्वा-
क्य-कवे वेदोक्तधर्मान् वदति । अनु-वदतेन, चरि-वाक्यवत्त्वा-
विश्लेषः उपपद्यते । तदेवं प्रतिमहाकवे येन येन* अनुमृत्युमेव,
श्रुत्यानार-कम्बु तैर्लैर्नादितिः श्रुति-प्रवचनान्, धर्मादेः प्रवाच-
नित्वान्न विदुम् । इत्येवमभिप्रेत्यात्मनेधिके कर्मणि पद्यते,—

“अनुमृतधर्मानामेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुनः ।

धर्मोऽप्यावर्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुनः” ।

* यत्र 'येन येन',—इति पाठोऽन्येषु वृत्तः ।

(१) वाक्यकं च वादिसमकलेवर्कः ।

(२) इदम् पदस्य पूर्वार्थे अनुमृते इत्येवमिति, यो वाक्यार्कः सम्यक्ते,
तस्मात् अनुमृतं इत्यादिना ।

इति । युग-भेदेन धर्म-वैलक्षण्यमनुयेत्, 'धर्मात्'—इति वक्ष-
यचन-निर्देशः ॥

तदेव वैलक्षण्यं प्रतिपादयति,—

अन्ये क्षत-युगे धर्माः ख्येतावां द्वापरे युगे* ।

अन्ये कलि-युगे मृदां युग-रूपानुसारतः ॥ २१ ॥

इति । अत्र, अन्त्य-युगे धर्मस्य क्षयपान्थनमाचष्टे, किन्तु प्रमा-
दायकम् । अन्त्य-युगे, धर्म-प्रमादां बोधनायामपि युग-भेदेन भेदा-
यमेः^(१) । न हि, इत्थं बोधना कृतेऽभेद-यथा, इत्यनु चेतावन्तम्,—
इत्यादि व्यवसायकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्तरे त्विह दृष्टव्यः । एक-
स्यापि-वैलक्ष्यं कार्य-जातः-कारण-भेदेन अनुष्ठान-प्रकार-भेद-
मवसानम् । “कर्तुं वा कर्तव्यं परिब्रूयामि”—इति कार्यं परिब्रू-
यति, वस्तुं तर्जयं परिब्रूयामीति ज्ञातः—इति । अन्तु, तत्पार्थ-
कादेन मन्त्रः प्रकार-भेदेन उपपादितः^(२) ; “वर्तिर्वा च्यतः, च्यववा-

* इति,—इति यु० मू० वृत्तमे वाच्यम् । इति,—इति वे० मू० वृत्तमे
वाच्यम् ।

† धर्मप्रमाण,—इति स० वे० वृत्तमे वाच्यम् ।

‡ एकस्यापि-वैलक्ष्यम्,—इति यु० वृत्तमे वाच्यम् ।

§ मन्त्रप्रकारभेदे उपपादितः—इति स० वे० वृत्तमे वाच्यम् । .

(१) धर्मप्रमाण,—इति हेतुमर्थविशेषकम् । वैलक्षण्यमात्रं वैलक्षण्यमस्ति
वैलक्ष्यं कल्पयतेऽयमेव बोधनाभेदकार्यविशेषादिति भावः ।

द्विषः कश्चिन्, चक्षिणेव तदादित्येव चायं वरिविद्यमि, चक्षिणादित्यं
 शतः सः—इति । इत्यर्थात्, यथापि, 'युन-रूपानुसारतः'—इत्य-
 नेन प्रकारभेदः उपपद्यते । युगानां स्वरूपमनुष्ठान-पुरुष-वृत्ति-तार-
 तम्योपेतम्, तदनुसारेणानुष्ठान-वेद्यम् कथयति । "यथा प्रकुशम्,
 तथा कुशान्"—इति निष्कर्षस्तु निर्णीतमात् । तथाहि, यथा-
 ज्ञाप्ये शतौष-पारे विचारितम् । "जायन्तीवमग्निशेषं कुशान्"—
 इति सूत्रे । तत्र, यंत्रयः; किं कर्माग्नौषधं पारेषाधिकारः, कत,
 यदा वाद्यमि ज्ञेयमुपपन्नम्, तदा तावद्विरहैरपेतं प्रधानं कुर्मन्-
 धिक्चिन्ने? इति । कर्माग्नौषधेऽपि प्रधानम् कस-याद्यमन्तात् यद्-
 वैक्ये कसामनुष्ठानं कर्मापवंहारः—इति पूर्वः पक्षः । (१) यत्र वि-
 जीवमग्निशेषान्तेव निमित्ततया सूत्रे, तन्मन्त्रानाम्, इति य-
 निमित्ते नैमित्तिकमन्त्राणां, यथापि निमित्ततयाप्यमन्तात्, ततो
 अन्त्राण्ड-परिच्छान्ने प्रधानं कर्तव्यम्, तन्मन्त्रे वाद्य-यन्त्रात् कस-
 चिद्भिः,—इति । वैधावनम्* इति,—

“यथाकथञ्चिन्निष्ठाग्निं यत्प्रवक्ष्यामि तदनुष्ठानम् ।

येन केनापि कार्याणि, तैव निष्ठाग्निं बोधयेत् ।

इति । पुरुष-वृत्ति-तारतम्य-ज्ञानमनुष्ठान-वेद्यकमिति विवक्षया
 'युगान्'—इत्युक्तम् ॥

* बोधयनम्,—इति तु० युक्त्ये वाक्यम् ।

† यथाकथञ्चिन्निष्ठाग्निः,—इति य० बो० युक्त्ये वाक्यम् । यथाकथञ्चि-
 कथितम्,—इति तु तत्पर्यन्तम् ।

(१) विज्ञापनाह यत्र होति ।

यद्य, प्रतिज्ञातं वैलक्षण्यं चङ्गिः सोऽर्हदप्यन्यति । तद्य,
चतुर्षु पुणेषु प्राधान्येनागुहातुं ध्वजरात् परम-पुत्रपार्थ-तेनून् धर्मात्
विभजते,—

तपः परं ह्यन-युगे चेतावां ज्ञानमुच्यते* ।

वापरे यज्ञमेवाहुः† दानमेव‡ कसौ युगे ॥ २३ ॥

इति । ‘तपः’ कच्छ-वाग्वाक्कादि-रूपेण भजन-वर्ज्यम् । “तपो-
नामज्जनात् परम्”—इति कुतेः । यद्यपि, दानकापि तपस्यं कृत्तम् ;—
“यतन् कस्य काव तपश्चाक्रः कः कं ददाति”—इति, तथापि,
नाच तद्विचक्षितम्, दानक इत्युक्तमात् । ननु, आद्येन तरोऽन्यथा
कार्यते,—

“तपः कश्चर्ष-वर्जितं प्रोक्तं वदन्-वर्ज्यम्” ।

इति । नाचं दोषः । कच्छादेरपि क-धर्म-विशेषमात् । “तप
वन्ताप”—इत्यभ्याहृतोऽत्यक्त तपःकश्चर्ष दोष-प्रोक्ते इतिर्मुक्ता ।
अतएव, क्कान्देऽभिहितम्,—

“वेदोन्नेन प्रकारेण तथा वाग्वाक्कादिभिः ।

अरीर-प्रोक्तं यत्, तत् तपश्चमुच्यते पुनः” ।

* ज्ञानमुच्यते,—इति यो० नू० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञनिष्ठाः,—इति सु० पुस्तके, यज्ञनिष्ठाः,—इति सु० नू०
पुस्तके पाठः ।

‡ दानमेवम्,—इति सु० नू० पुस्तके पाठः ।

इति । अतः तद्वैयर्थ्यम्,—

“योऽसौ मोक्षः, कथं, केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थशास्त्रयः संशयानि पश्यताः” ।

इति । योऽप्यसौ तपःशब्दः, “तप आलोचने”—इत्याद्याहृतो-
क्तदुत्पत्तेः । तत् * तपोऽथ ज्ञान-शब्देन संशयानाम् । ‘तप’ शब्दः
प्राधान्येनानुष्ठेयत्वात्माह । तर्हि, चेतादिव तपोनाद्विधेयं, कृते च
ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्विधेयम्,—इति चेत्, न, इतर-आवृत्ति-रूपा-
याः परिसंख्यायाः अभावविशक्तिनात् । न अतः, इदानीं कश्चिदनु-
ष्ठान-विधिः बहुवचनानां, येन विधि-विशेषः शङ्केतः^(१) । अस्मिन्नि
तु “वद-कर्माभिरतः”—इत्यादिना तदुपक्रमः । पुन-वामर्थ्यं केव-
लम् निरूप्यते । तथा, ‘अस्मिन् पुन्य-प्राप्त्यर्थं याज्ञे कर्माप-वाङ्मनः’
—इत्यादि अतु-वामर्थ्यम्, तथा कृतादि-वामर्थ्यं तपसादि-
प्राप्त्यर्थं विशक्तिम् । अतएव, ‘पुनः पुनः तु वामर्थ्यम्’—इति वक्ष्यति ।
वामर्थ्य-ज्ञान-प्रयोजनस्याभिधाने,—

“तेषां निष्ठा न कर्माणां पुन-रूपाधि ते दिवाः” ।

* तपः—इति ध्रु० पुनश्चै पाठः ।

“(१) विधिसंख्याभवे तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः कुतः शङ्केति भावः ।
तथापि,—आज्ञात-प्राप्तं, प्रवक्तव्य-प्रमितं-अर्थं, आभिधा-वाम-
‘वदार्थान्तर-वोचकपद-वर्तितं वा वाच्यं विधिः । स च विविधः
विधिनियमपरिसंख्यामेवाह । यत्रेदमुक्तम् । “विधिरवन्तमप्राप्तौ
नियमः वाचिको हविः । तत्र आत्मन च प्राप्तौ वदिसंश्लेषेति गीयते”
—इति ।

इति । इतन्नामर्थाः इत्यन्तिरिति दर्शयति,—

“तयोधर्माः कृत-युगे ज्ञानं चेता-युगे स्मृतम् ।

हापरे चाध्वरः प्रोक्तस्त्वित्ये(१) इत्यं दद्या दमः” ।

इति ॥

धर्मान् विभज्य तदन्तः प्रमाणाणि विभज्यते—

कृते तुः मानवाधर्मोऽस्मैतायां नीतमाः स्मृताः ।

हापरे ब्राह्म-विहिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ २४ ॥

इति । (१) मानवादि-धर्मोक्त-धर्मोक्तं मनु-प्रवृत्त्या नृण-प्रमाणा-
प्राचुर्यमर्थ-विद्वन् ॥

धर्मवदधर्मोक्तानि मनुमिहमात्(१) धर्म-प्रत्ययं ज्ञान-विशेषं
हेयतया विभज्यते,—

तन्मिहैवं कृत-युगे चेतायां ग्राममुत्तमैत् ।

हापरे कुलमेकम् कर्त्तारन्तुं कलौ युगे ॥ २५ ॥

* इतत् सामर्थ्यं, इति स० बो० युक्तवैयर्थ्येति ।

† विभज्यते,—इति स० बो० युक्तवैयर्थ्येति ।

‡ मानवाधर्मो,—इत्येकवचनमात्रात् नु० मू० युक्तवैयर्थ्येति ।

§ पाराशरसूतिः,—इति बो० मू० युक्तवैयर्थ्येति ।

॥ कर्त्तारन्तुं,—इति नु० मू० युक्तवैयर्थ्येति ।

(१) त्वित्यं धर्माः ।

(२) ननु कृते तु मानवाधर्मोऽस्मैतायां इत्यादिना मानवादिधर्मोक्तं कृतादिव
प्राचुर्यमर्थं तत्त्वधर्मं प्रमाणाविभाज्य इत्यादिप्राचुर्यमानवादीति ।

(३) धर्मोक्तं अत्रादेवतया मनुमिहमात्, तथा धर्मोक्तं विद्वन्मतेति
भावः ।

इति । पतितः प्राधान्येन यस्मिन्—इत्येव राज्ञा परिवाक्यमाने० क्षम-
यमुपाश्रयिणि इति निश्चेत्, कर्तृकः कर्मोऽपि कृते धामर्कान् । यद्य-
र्थापादकः । एवं कृते बोध्यम् । कुल-ज्ञानोपायः—पतितस्य कुले
विवाह-भोग्याद्यप्रकृतेः । कर्तृ-ज्ञानः कल्याणवादि-वर्ज्यम् ॥

त्याज्य-देवत्वम् निमित्ताभ्यापि त्याज्यानि विभक्तये,—

कृते सन्ध्यापवादेषु चेतासां स्पष्टमेव च ।

वापरे त्वन्मादाय॥ कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिभिर्यत्र कलौ पतित-कल्याणवादिषा न कथं पतति,
किन्तु यथादिवा कर्मणा पतितोभवति^(१) ॥

महाभारत-निष्कारादौ तदीय-त्राय-परिवाद-हेतुं कारणं वि-
वक्षते,—

* पतितः कुलम् यस्मिन् येन सैन राज्ञा परिवाक्यते,—इति सु०
बुल्लके पाठः ।

† ज्ञवसातर्कान्,—इति सु० बुल्लके पाठः ।

‡ कल्याणवात् पदार्थः,—इति सु० मू० बुल्लके पाठः ।

§ क्षमसातर्कः,—इति सौ० मू० बुल्लके पाठः । चेतासाश्चैव दर्शनात्,
—इति सु० मू० बुल्लके पाठः ।

॥ वापरे त्वन्मादाय,—इति तत्त्वम्भारतः पाठः ।

(१) कलौ पतति कर्मणा,—इत्येव कर्तृसंसर्गका विविक्तत्वेन धर्मकर्मा-
न्ध्यापि प्राप्तिः भवति, न तु विविक्तत्वेन । यत्नम् कथं कृतेन महा-
विषयमेवेति भावः ।

कृते तत्सखिकः* आपसीतायां दम्भिर्दिनैः ।

दापरे चैक-मासेन† कसौ संवत्सरेष त्तु‡ ॥ २७ ॥

इति ॥

धर्मक तारतम्यापादकाणि निमित्तानि विभक्त्यो,—

अभिगम्य कृते दानं चेतास्वाङ्ग्य दीयते ।

दापरे याचमानाय§ सेवया दीयते कसौ ॥ २८ ॥

इति । अथ प्रतिपक्षीता वर्ज्ये, तच्च दाता स्वयं गत्वा नुदमिव तमभिगम्य^(१) कृते दानं करोति । चेतायां प्रतिपक्षीतारमाङ्ग्य तस्य दीयते । ‘चेतायु’—इति वङ्ग-वचनं कृत-दापरदिषु जातायेक-वचनमिति प्रदर्शनार्थम्^(२) । दापरे याचमानाय याचमानाय प्रति-पक्षीचे दीयते । कसौ न याचन्मा-मायेच, किन्तु सेवया । इत्यु-क्तिरपि चतुर् विधानमाह—

* तात्सखिकः,—इति सो० स० पुस्तके पाठः । कृते तु तत्सख्य-

व्यापः,—इति यु० मू० पुस्तके पाठः ।

† दापरे मासमायेच,—इति यु० स० पुस्तके पाठः ।

‡ संवत्सरेष त्तु,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ याचमानाय,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) अभिगम्य विभवापिभिरादाय ।

(२) कृतादीनां प्रत्येकं वङ्गनामि भेदव्यापिबन्धितत्वादेकवचनम् । अपि-बन्धितभेदा वङ्गिरेव हि आतिरिक्तव्याख्यायते । वचनमुक्तम् । “अधीन-माकारितया भिन्नाय हि ज्ञानवः । तद्वत् ज्ञानवन्धनभेदानाति-वदाकृता” इति । प्रत्येकवृत्तावच्छेदकत्वसंयोजकत्वव्याख्यायः,—इत्यपि वदन्ति ।

“कृते प्रदीप्तो मया चेतासावीचते ग्रहे ।

हाचरे च प्रार्थयन् कलावृत्तमाप्तिम्” ।

इति ॥

निमित्त-कृतं तारतम्यं दर्शयति,—

अभिगम्योत्तमं दानमाह्वयैव तु* मध्यमम् ।

अधमं याचमानावसेवा-दानम् निष्कलम् † ॥२८॥

इति । कृतमनसाश्चान्तर-विशेषः पुराण-वारे कल-वारेषोपपा-
दितः,—

“मया कम् हीचते दानं तद्वन्त-कृतं कृतम् ।

महत्-मुच्यमानं याचिन्तु तदर्थकम् ।

अभिगम्य तु‡ पदानं वदा दानमवाप्तिम्॥ ।

विद्यते चाभ्यस्तान्तरात्मनोऽपि विद्यते” ।

इति ।

कलि-धर्मोत्तमसिन् कृते प्राधान्ये वक्ष्यमाणान् कलि-वामर्शं
विशेषतः प्रपश्यति,—

* आह्वयैव,—इति तु० नू० चो० नू० पुनश्चोः वाक्यः ।

† अधमं वाच्यमानं कृतम्,—इति तु० नू० पुनश्चोः, कथिदं वाच्यमानं
कृतम्,—इति चो० नू० पुनश्चोः वाक्यः ।

‡ सेवायां निष्कलं मनेव,—इति चो० नू० पुनश्चोः वाक्यः ।

§ अभिगम्यन्तु,—इति स० चो० पुनश्चोः वाक्यः ।

॥ दानमवाप्तिम्,—इति तु० पुनश्चोः वाक्यः ।

* जितो धर्मोऽप्यधर्मोऽसत्यश्चैवानुतेन च ।

जिताद्योरैस्तुः रात्रानः स्त्रीभिश्च पुत्रयाः कसौ ॥ ३० ॥

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि बुद्ध-पूजा प्रसज्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलि-युगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्म्यक जघोनाम, पाद-भयोपेत्यन्^(१) । इत्येव पादेन
वर्जमानस्य धर्म्यक पराजयः । तदाह उच्यते,—

“तित्योऽधर्म्यकितिः पादैर्धर्म्यः पादेन संक्षिप्तः” ।

इति । जितानुतयोर्धर्म्यधर्म्य-रूपयोऽपि वृक्षतुपादानं धर्म्यधर्म्यादुदा-
हृत्य प्रदर्शनायम् । चावत् चावत् कलिर्निवर्तते, तावतावदधर्म्यो-
विनर्तते,—इति किञ्चन केरापुराहरण-वाक्यम्^(२) ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“कदा कदा कदा कानिर्मेद-मार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलौर्नीहिरनुमेया विपकवैः ।

* जित इत्यादि लोपात् पूर्वम्,—‘जिते चाक्षिप्तताः प्राक्ताः’ इत्यादि
वक्ष्यमाणाः लोकाः वक्ष्यन्ते मध्यमकथने ।

† जितः सत्योऽन्येन च,—इति कु० मू० युक्त्यै पाठः ।

‡ चौरैस्तु,—इति ख० लो० युक्त्येवोऽ, यत्वेस्तु,—इति कु० मू०
युक्त्यै पाठः ।

§ जिताः,—इति कु० मू०, लो० म० युक्त्येवोऽ पाठः ।

॥ कलिम् कलिमुने तथा,—इति लो० मू० युक्त्यै पाठः ।

(१) वारचतुर्थीक ।

(२) तथाच, इत्यपि जराहरणवद्वर्तमानैवेति साकः ।

न ग्रीतिर्विह-वादेषु पापयेषु दद्या-रक्षः* ।

तदा तदा काचैर्नृद्धिरनुकेषा द्विजोत्तमैः" ।

इति ॥

अनुष्ठम्,—‘तयः परं कृत-कुमे’—इत्यादि, तय, चेतुमाह,—

† कृते त्वस्त्रि-मताः प्राचास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ‡ ।

दापरे रक्षिरन्वेषः कचौ त्वन्नादिषु स्थिताः॥ ॥ ३२ ॥

इति । ‘प्राच’ अन्वेषाद्यु-विशेषं इति-पक्षकोपेतं इत्यादि-ज्ञान-
निभास्त्रिमाश्रिते । प्राच-स्वरूपस्य जैवेव-प्राचायां विस्तृतं भूयते ।

“अनापतिर्नृद्धोऽप्येतिष्ठत्, व नारमनैकः, व आत्मानमभिधावन्
कचौः प्रकाशकृत, तावकोवाप्रमुखाप्राचाः आकुरिष्वन्निहमात्रा
कपयन्, व नारमन, योऽमम्यतः; इत्यायां प्रतिबोधनाद्याभ्यन्तरं
विज्ञाति,—इति, † व वाकुमिवात्मानं कृताऽभ्यन्तरं प्राविशत्, इ
इकोनामकृत, पक्षधाऽऽत्मानं प्रतिबोधोच्यते; वः प्राचोऽपानः
इमानकृतानोवायानः,—इति, कच योऽममूर्ध्वमुत्कामयति इववाव
व प्राचः, कच योऽमममाहं संकामति इववाव योऽपानोऽयं योऽयं

* दद्या इति,— इति व० यो० पुनश्चोः पाठः ।

† कचं योक्ते, ‘विशेषोऽन्वेषार्थे’—इत्यादि योधात् पूर्व पठ्यते
नू० पुनश्चोः पाठः ।

‡ मांससंश्रिताः,—इति वु० नू० पुनश्चोः पाठः ।

§ दापरे रक्षिरं वावत्,—इति वु० नू० पुनश्चोः, दापरे त्वन्वेषाः प्राचाः,—
इति यो० नू० पुनश्चोः पाठः ।

॥ कचान्नादिषु स्थिताः,—इति वु० नू० पुनश्चोः, कचौ रक्षत्रयाः कृताः,
—इति यो० नू० पुनश्चोः पाठः ।

अविद्यमान-भातुसपाने आपवति चिच्छिन्नाज्ञे यमं नवति इववा
 यमानोऽथ योऽयं यीताग्निमुद्गिरिति विनरति इववाय यददानोऽथ
 ये मैताः शिरा* अनुवाताइववाय य वायः,—इति । अथैव
 दादायवदित्यर्थः । बाह्-कुरादीनीन्द्रियाण्यपि प्राचाधीन-आपार-
 त्वात् प्राच-कण्डेन अवहित्वन्ते । अतएव ज्ञेयोनामानमस्ति ;—
 “न हि वाचोम चक्षुषि न श्रोत्राणि न स्पर्शवीत्याचक्षते
 प्राणरत्येवाचक्षते”—इति । तथात् —इन्द्रिय-बाहु-कुरादाय-कुर्यं
 सिङ्ग-शरीरं शोकान्तर-ममन-कर्म^(१) प्राच-कण्डेन विवक्षितम् ।
 तच्च, अग्नि-मांसादि-मये ब्रूय-शरीरे कर्म-रज्जुभिर्विबध्यते । तच्च
 यन्मनं तन्मदुमयामर्मादक्ष्यादिषु अवतिष्ठते । तथा च, कण्डू-
 वात्राभ्यादिषु कमाक्षाहार-परित्यागात्[†] मांसाद्युपपद्येऽप्यग्नौ
 घट्वाऽनुपपद्यात् प्राकानामव्याकुलमेति ज्ञत-पुगे तपः कुकरम् ।
 चेतादिषु मांसाद्युपपद्येऽपि प्राचाणां व्याकुलत्वात् तपोदुष्करम् ।

* शिरा,—इति सु० ध्रुवके पाठः ।

† कण्डूवात्राभ्याद्यर्थमाहारपरित्यागात्,—इति स० वे० ध्रुवचवोः
 पाठः ।

- (१) आपकस्यात्मनः शोकान्तरमनादिव्यवस्था किंवा न सम्भवति,
 तस्मात् सिङ्गशरीरशोकान्तरमनमादिवैव तस्य शोकान्तरमनमादि-
 व्यवेष्टः । उक्तञ्च, “यद्यप्राणमनोवृद्धिश्चेन्द्रियसमन्वितम् । अपरो-
 क्षतमृतोक्तं सूक्ष्माङ्गं मोक्षसाधनम्”—इति । शरीरं तावत् चिन्मयं
 सिङ्गशरीरापरमार्ज्यसंस्कारशरीरमेवेत्यम् । ब्रूयशरीरमग्नयः परित्यज्य-
 मानम् । अथैव कारकशरीरमविविधाऽप्यभिधेयैर्वा दर्शयन्, अग्नि-
 कान्तरशरीरं ब्रूयशरीराकारमेवेत्यस्यैवमविवक्षितमेवेत्यम् । इत्यथ प्र-
 मेताशरीरदृश्यकोषवोदइति मन्त्रकम् ।

यथापि, प्राजापती मांसाद्यकमेव ज्ञानादियुक्तकार-विशेषोद्युक्तम्,
तथापि, तन्मयोऽव्यक्तं कर्तुं तदव्यक्तम्^(१) । अतएव, कूर्मपुराणे,
कुमान्तराभिप्रायेण तयोऽन्तरं वर्तितम्,—

“अहिंसा कृत-अपनमानुजं दमोकृता^(२) ।

इतस्तयोर्विदुर्धीरान् मरीचक मोक्षकम्” ।

इति ॥

इदानीं कुन-शान्त्यर्थ-वर्णनं प्रबोध्यमाह,—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च* ये दिवाः ।

तेषां निम्ना न कर्तव्या युग-रूपा हि ते दिवाः ॥ ३३ ॥

इति । ‘युग-रूपाः’ युगानुरूपाः, काक-पर-तयाः,—इति वाच्यम् ।
तदुक्तकारण-वर्णनं,—

“भूमिर्न्योनमाक्षेते[†] सिद्धादेवर्षकं कथा ।

कारं समनुवर्णनो तथा भावाद्युमे युगे ।

* तेषु तेषु च,— इति शेषः म० एकत्रैव पाठः ।

† यत्राः शेषाः,— इति स० शेषः युक्तयोः पाठः ।

(१). यथा कृतयुगकर्मो यथापि प्राजापतीमांसविशेषोद्युक्तमेव, तथा चेतादि-
कुलकर्मेषु. ज्ञानादिकु तेषां मांसादिरसम् नोद्युक्तमेव इत्याशङ्क्या ।
ज्ञानादिव्यक्तमेवेति तदव्यक्तादीनामव्यक्तमेव तदुद्युक्तोऽव्यक्तविशेष-
वृत्तिरिति सिद्धान्तार्थः ।

(२) आनन्दसमोद्युक्तम्, दमदम्भविनाशः । इत्यादि ।

कार्यं कार्यं कमावाच वराची पर-पुत्रवाः । ।

नच-वर्ष-प्रभावा हि* प्रभवन्पुत्रवति च" ।

इति ॥ अन्त्ये कसौ पापिनामनिन्दतात् कृत्यं धर्माधर्म-व्यवसा-
यत-शार्कं विज्ञयेत् । तथा हि;—‘नितोपयोःश्रद्धधर्मेण’—इति
प्रसुतम्, तच्च, “धर्मो पर” —इति सूत्रमाद्योविधिः पीयेत् ;

“नास्ति वक्ष्यात् परोधर्मोऽनामृतात् पानकं परम् ।

क्षितिर्हि सखी धर्मस्य तस्मात् धर्मं न शोपयेत्” ।

इति राज-धर्मोक्तम्, तच्च, अमृतस्यानिन्द्यत्वे बाधेत ;

“कदम्बान् द्रव्यघ्नं राजा द्रव्याद्वैदायद्रव्यघ्नम् ।

अवधोमददाप्नोति नरकस्यैव नश्यति” ।

इति दहनं चोरस्यानिन्द्यत्वे बाधेत ;

“स्त्रीभिर्भर्तुर्वचः† कार्यमेव धर्मः परः विद्याः” ।

इति याज्ञवल्क्योक्तिः ; †

“भर्तारं सङ्गदेद् वा तु जाति-स्त्री-वृक्ष-दर्पिता ।

तां शत्रिः खादयेद्भ्राता संत्वाने वज्रवर्धनः‡” ।

इति मनुक्तिः ;

“परित्याग्या मया भार्या भर्तुर्वचन-कङ्क्षिणी ।

तच्च दोषोऽन वासीति न हि वेत्स्य वञ्चानघम् ।

वच्य-सकल-सुतापि वा तु भर्तुर्वचनिकमम् ।

* नचवर्ष-प्रभावा हि,—इति स० श्रो० दुस्त्वयोः पाठः ।

† भर्तुर्वचः,—इति स० श्रो० मुक्तवयोः पाठः ।

‡ संविदः,—इति वृ० मुक्तवोः पाठः ।

करोति वा परित्रायेत्येव कर्म कर्मात्मनः” ।

इति ब्रह्मपुराणे मन्त्रोपाधुक्तिः; तद्विदुष्वपि-कर्म स्त्री-वित्तम्”
अविन्द्यान् वाच्यं जातु; अकिङ्क-काये अग्निहोत्र-प्राथम्यं
वक्ष्यते मुनयः; आचमयेदित्येव कर्मणि चेत्तदुक्तम्,—

“होतव्यं विजिह्वात्मन् । अर्धमिन्द्राग्निं जे वसिम् ।

आ-अन्-इत्येतत् आदग्निहोत्रं मुचिहिर ।

न ज्ञानं कर्मयोगोद्वेगहीतव्यं । दिवादिभिः[†] ।

अदैनकादे इत्येवां हि किञ्चिदपि परापरम् ।

तन् कर्ममग्निहोत्रस्य कृते कष्टं कथमुदा ।

माधुपयसि जे चैतस्परः[‡] तमवाऽऽहताः ।

ते आप्ति मरुतं घोरं रौरवं नाम विमुक्तम्” ।

इति; तदेतत्[§] कुति-इत्यमग्निहोत्रात्पादकादिकाविन्द्यान् वाच्येन;

“हुरोरभिष्टापरं हुरोरिह-विज्यं^{||}म् ।

हुरोश्च वेवाऽऽकरं ज्ञानाधुपयसि-कारणम् ।

आचार्य-विन्दा-कर्म तद्वाधकं च दर्शयन्^(१) ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानाधुपयसि-कारणम्” ।

* स्त्रीविज्यवत्,—इति सु० पुनश्च पाठः ।

† अन्, अर्धोपयम्,—इत्युक्तं पाठः सर्वेभ्यो पुनश्च ।

‡ दिवादिभिः,—इति सु० पुनश्च पाठः ।

§ अर्धमन्त्रम्,—इति सु० पुनश्च पाठः ।

|| तदेतत्,—इति सु० पुनश्च पाठः ।

इति स्कान्द-पुराण-वचनम्, इतश्च सुव-पूजा-प्रवाचकः* चमिन्दावां
वाधेत ;

“प्राप्ते तु द्वादशे† वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्रक्ताः पिता पितृति शोचिष्यन्” ।

इति वचन-वचनम्,

“पितुर्मृते तु या कन्या रजः पशत्ययं कृता ।

भूय-कन्या पितृसक्त्या या कन्या वृषसौ सता” ।

इति वचनम्, तदुभयं तु भारी-प्रवचनचमिन्दावां वाधेत । ततः
कथमनिन्दा? इत्यत आह,—

युगे युगे तु सामर्थ्यं‡ श्रेयं मुनि-वि-भाषितम्॥ ।

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते॥ ३४ ॥

इति । “श्रेयम्” अत्रिष्टं तत्तत्पुनः-शामर्थ्यं मुनिभिरेवैभिरेवैव
भाषितम् । तथा पारस-पर्याधि पद्यते,—

“कृतं नाम पुनः श्रेयं कथं भवेत् कृतातनः ।

कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन् काले पुनोत्तमे ।

* सुवपुष्पा प्रवाचकः,—इति सु० पु० के पाठः ।

† प्राप्ते द्वादशे,—इति स० सो० पु० के पाठः ।

‡ वचनम्,—इति सु० पु० के पाठः ।

§ युगसामर्थ्यविशेषः,—इति सो० मू० पु० के पाठः ।

॥ मुनिभिर्भाषितम्,—इति सु० मू० पु० के पाठः ।

¶ प्रधीयते,—इति सु० मू० पु० के पाठः ।

न तत्र धर्मः सीदन्ति न धीर्मानो न वै प्रजाः ।
 मृतः कृतवृत्तं नाम काशेन नृपतां मृतम् ।
 कृतो वृत्ते चतुष्पादस्य तुर्वर्तस्य काम्यम् ।
 हतत् कृतवृत्तं नाम चैतुष्य-परिवर्जितम्* ।
 पादेन धर्मोऽधर्मात्प्रजां याति वायुतः ।
 ज्ञान-प्रवृत्ताश्च वराः क्रिया-धर्म-परायणाः ।
 ततोऽप्यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्मोऽथ विविधाः क्रियाः ।
 क-धर्म-ज्ञाः क्रियावन्तो ज्ञानार्थता-सुमेऽभवन् ।
 विष्णुः पीतमभापाति वसुधां वेदवत् ।
 कृत्वा च धरि विभक्तः वाते कश्चिदवस्थिताः ।
 वायुतः प्रवृत्तमानां वाधयोऽवस्थिताऽभवन् ।
 कामाक्षीपद्माश्चैव तथा देवत-भारिताः ।
 काम कामाः क्षर्प-कामाक्षीकर्मणा वापदे ।
 एवं वाचरमायाश्च प्रजाः धीमन्धर्मतः ।
 वादेनैवैव कौमोऽधर्मः कश्चि-वृत्ते क्षितः ।
 वेदाक्षराः प्रजावन्तो धर्मोऽप्यज्ञ-क्रियास्तथा ।
 वाधयोऽवाधवत्पद्मी-देवाः कोधादवस्थिताः^(१)॥

इति । तत्रैव,—

* इत्थं सीदन्ति नृप-नृपते याति ।

† कृतवृत्तस्य विभक्त्या कश्चिदवस्थिताः,—इति वृत्तं नृपते याति ।

(१) वाधिर्मानो यथा । काश्चि प्रवृत्तवत् । कश्चि क्रियावन्तोऽपि वि-
 वेकः ।

“ब्राह्मणाः क्षत्रियादिव्याः संगिरन्ते* परमेशम् ।
 उद्भूत-तुल्याभिविद्यन्ति तपः-शक्त-विवर्जिताः ।
 क्षमावात् क्रूर-कर्षाण्ड्यान्वोन्मन् भविष्यद्विनाशः† ।
 भवितारो जनाः सर्वे मंत्रास्ते पुनः-मन्त्रये” ।

इत्यादि । ब्रह्म-पुराणेऽपि,—

“दोष-काशं ब्रह्म-द्वयं धारकश्च कमललोः ।
 गोपायान्-सपिब्यान्† विवारो गो-वधसखा ।
 नराण-मेधौ मयश्च कलौ सर्वं दिवातिभिः” ।

कतुपि,—

“देवगण सुतोत्पन्निर्दण्डा कस्या न दीक्षणे ।
 न वस्ते गो-वधः कार्यः कलौ न च कमलजुः” ।

इति । पुराणेऽपि,—

“काङ्क्षाः पुनर्दृष्टाहं ज्येष्ठानं गो-वधमन्त्रा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वन्ति भ्रातृ-जाया कमलजुम्” ।

इति । तथा, अन्येऽपि धर्म-सम-प्रमाणकाः‡ बलि,—

“विधवाणां प्रजापत्यौ देवस्य निद्योजनम् ।
 बाहिका-इत्यनयोश्च वरेणात्येन मङ्गलिः ।
 कन्यानामवर्णाणां विवाहश्च दिवातिभिः ।

* संगिरन्तः,—इति सु० पुन्यवे पाठः ।

† क्षत्रियादिव्याः,—इति स० सो० पुन्यवे पाठः ।

‡ सपिब्यान्,—इति यजुर्वेदे पाठः ।

§ धर्म-प्रमाणकाः—इति स० सो० पुन्यवे पाठः ।

(१) आत्मतामि-दिग्गजाणां धर्म-मुद्वेग विभवम् ।
 दिग्गजाणां तु निर्वर्तनं शोभितव्यापि संयतः^(१) ।
 उच-दीक्षा च सर्वेषां कलकल-विभारकम् ।
 महाप्रसाद-ममनं नो-संज्ञितं नो-बले^(२) ।
 सौभाग्यमपि सुरा-सदृशं च संयतः^(३) ।
 क्षत्रियैश्च-सुख्यैश्च सेवेयासीद्वा-परिवहः^{†(४)} ।
 वान-प्रसादमपि प्रवेष्टोविधि-बोद्धिः ।
 सुत-काव्यान्-वावेक्यन्-वद्वोक्तमपि^(५) ।

* दिग्गजाणां तु नै-वाहः,—इति निर्वर्तकित्यौ पाठः ।

† सीद्वासेवा भदिरहः,—इति तु० वृत्तये वाकः ।

- (१) आत्मतामिभ्यः,—“अधिदेवदत्तैश्च श्रद्धावतिर्नानाकः । सेव-
 दादानवहारी च वदेते आत्मतामिभ्यः”—इति श्रुत्युक्तम् ।
 (२) दिग्गजां समुद्रवाणां, समुद्रवाणां जलाणां वाचस्त्रिभुविभ्यश्चापि
 संयतः समहारः ।
 (३) मोक्ष-क्षमिर्निकः । मोक्षमोक्षप्रविष्टिकः ।
 (४) सुरासदृशं सुरासदः । (यस्य वाचविष्टिकः) । तद्वत्प्रसन्नः, “सुरासदं
 श्रद्धादि”—इत्यादिना सौभाग्यं निहितः । सुरासदस्य तत्पदार्थः
 संयतः इति वाङ्मयः ।
 (५) क्षत्रियैश्च इत्येते वना, वा क्षत्रियैश्च वनी वैभक्तपदार्थः । वना
 क्षत्रियैश्च वनाद्वानप्रसादमपि सेवेनं सीद्वासेवा जला
 भदिरहः ।
 (६) वानप्रसादमपि, वानप्रसादमपि । तत्पदार्थमपि वानप्रसाद-
 —“वनावाप्तं वृत्तये विभोवोपिदेवमपि”—इत्यादिना विहितः ।

- (१) संसर्गदोषलोपाद्गर्हापातकनिवृत्तिः,—इति विवेकसिन्धौ पठितं व्याख्यातम्; संसर्गदोषलोपेतरमहापातकध्वे इत्युक्त्या-दुरापात-मुक्तस्यनमकध्वे चागच्छते वा निवृत्तिर्निरवश्यमेव ।
- (२) उपाकारकमभिमन्त्रकध्वेनैव तत्र ग्राह्ये तदुपपातकध्वेनैव वदति ध्वे विहितम् । पित्र्यव्यासनादौ विहितम् ।
- (३) अथोक्तौ सिद्धादौ । “अनन्तरं परिष्कारः सिद्धिः”—इत्यादिना तत्परिष्कारो विहितः ।
- (४) अथिसत्त्वयं मरणाच्चतुर्धादौ विहितम् । अन्तर्गतं तदुक्तं विहितः ।
- (५) आनिष्ठं चानि विहितम् तस्मिन् अतिरिक्तस्य कर्म ।
- (६) अन्नाभावान् नृकर्मण्यनन्तरः “मुमुक्षुस्तदाहं क्षिता भान्मन्नाह-वाहरेत्”—इत्यादिना अन्तरं विहितम् ।

शूद्रेषु दातृ-लोपाक-कुलमिषाङ्ग-वीरिणाम् ।
 ओज्यात्मना, शूद्रस्य-सौर्ष-देवाऽति दूरतः ।
 विषय मुद-दारेषु मुदवदुभिरीरिता^(१) ।
 आपवृत्तिर्दिवाद्यापानस्यनिकता तथा^(२) ।
 प्रवार्यन्तु दिवाद्यापानं प्रमादपि-परिपक्व^(३) ।
 प्राज्ञाद्यानां प्रवासिन् सुखाग्नि-जमन-विद्या^(४) ।
 वस्त्राकारादि-दुष्ट-की-संप्रैरिधि-बोद्धिः^(५) ।
 जतेषु सर्व-वर्षेभ्यो विद्या-सर्वो विनायकः ।

* मुदवदुभिरीरिता,—इति निर्बन्धविनो पाठः ।

† जतेषु सर्ववर्षेभ्यः,—इति निर्बन्धविनो पाठः ।

- (१) नैतिमन्त्राचारिभोक्तृदौ वरेते शूद्रदारेषु मुदवदुभिर्मेवादिभिः क-
यिता ।
- (२) आपदि सर्वतः प्रतिपद्येऽनन्तरकनिक प्राज्ञाद्यानां विहितम् । जन्-
कनिकता दृक्दिनमात्रमिर्मेवाचितव्यवस्थम् । योभवं न सत् तदस्य
मुदवस्याजि,—इति मत्तर्पितव्यम् । यथात् न स जमासः । अन्तरादि-
कनिक प्राज्ञाद्यानां “जन्कनिकव्यवस्था” —इति मन्त्रादिभिर्मेवितम् ।
- (३) आपवृत्तौ हेतवे जन्मविधीनमात्रमन्त्रविधिरित्यतः कस्यापि प्राज्ञाद्या-
नाम् ।
- (४) दारिद्र्यं, मिथिय आदिष्वानां प्रवाकः कर्मप्रदीपदौ विहितः “नि-
धियार्थं दारेषु परिपक्व दिव्यं यथा प्रवर्तेत् सार्थकान् विद्या” —
इत्यादिना । तस्मात् “प्राज्ञाद्यानां प्रवासितम्” —इत्यनेन धरातरः ।
मुखाधिकमन्त्र, “मुखेने जन्मप्राप्तिम्” —इत्यनेन विहितम् ।
- (५) वस्त्राकारादिदुष्टकीलंमहत्, “वस्त्रात् प्रमत्त भुक्ता यत्” —इत्यादि-
ना विहितम् ।

नवोदये दशावस्थ इक्ष्वा नृप-चोदिता^(१) ।
 ब्राह्मणादिषु ब्रह्मण्य पञ्चनादि-विधापि च ।
 अश्वि-पतनाद्यैश्च ब्रह्मादि-भरवमाद्या^(२) ।
 गो-हस्ति-विष्टे पञ्चविंशतिराचमन-क्रिया ।
 पितापुत्र-विरोधेषु सावित्रां दण्ड-कर्मणम् ।
 वच-वाचं-अश्वत्थं* क्षुरिमिक्षत्-तत्-परैः†^(३) ।
 इतानि शोक-मुत्सर्ज्य^(४) कक्षेरादौ जहात्याधिः ।
 निवर्त्तितानि कर्षाणि श्ववत्या-यूथ्यं युधैः ।
 समवस्थापि^(५) साधूनां प्रमाथं वेदवृक्षेत् ।

इति । ^(१)तद्वत्प्रमाणेनापि,—“अश्व-पतनः प्रमाथं वेदाद्य” —
 इति । एवमन्यदपुदाशब्दम् । अथा, क्षुरिमिक्षत्-तत्-परैः
 विधि-निषेधाभ्यां विज्ञेयैश्च भावितम्, तथा, विप्लवादिभ्यः-निषि-
 द्धाकरपयोः प्रायश्चित्तमपि चिरमनेन पराशरेवोक्तम् । पञ्चमे हि
 ब्रह्म-पराशरस्य वचनानि,—

* वधैः कार्यं ब्रह्मकर्म,—इति मु० वृक्षके शाठः ।

† तत्परदर्शिनः,—इति निर्विकल्पिको शाठः ।

- (१) नवोदये दशावस्थ,—“दशाष्टैवेव शब्देन क्षमिष्य नवोदयम्”—
 इत्यादिशेषम् । “ब्रह्मणे बर्तं दत्ता”—इत्याधुना, इक्ष्वा ।
 (२) एतच्च,—“ब्रह्मः क्षीयत्युते सृष्टः प्रमाथ्यापभिव्यस्रितः । आत्मनं
 धातवेद्यत्”—इत्यादिना विहितम् । अश्वत्थवेद्यः ।
 (३) “वचवाचं अश्वत्थं”—इत्यनेन विहितं वचवाचं ब्रह्मणम् ।
 (४) इति दत्ता ।
 (५) समयः समिधं वसिष्ठा इति शब्दम् ।
 (६) साधूनां समवस्था प्रमाथ्यापभिव्यस्रितेनाप्युक्तम् इत्यर्थः ।

“जरायु-जाय-जायैव बीजाः संसेद-जायते ।

अनन्ताः कर्मण्येते कुपेः समनुवर्धितम् ।

नियन्तारं विमुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनन्ति-अननेकम्* यदि प्रायश्चित्तं योजयेत् ।

उपोष्यैकाहमाहन्तात् प्रायश्चित्तं योजयेत् ।

वि-द्यानसुदने कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

अस्मिन्महोत्तु† द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनेन विधिना वाऽपि साधनेषु न संशयः ।

कायेन यज्ञां हस्ताभ्यामपराधादिमुच्यते ।

स्तुर्गुणं कर्म-कृते द्विगुणं वाक-प्रवृत्तिते‡ ।

कृत्वा तु मानवं पापं तस्यैवैक-गुणं कृतम्” ।

इति । ‘च’कारो जायन्त्यस्य-अन्त्यादि-बहुवचनार्थः । अविज्ञा हि तदीय-फलानु प्रायश्चित्ताच्चायाः । पराशर-पञ्चकम् कश्चि-युगाभि-प्रायम् । कर्मण्येव कर्मणु पराशर-सूतेः कश्चि-युग-धर्म-पञ्च-पाति-मात् प्रायश्चित्तेष्वपि कश्चि-युग-विषयेषु पराशरः प्राधान्येनाहर-णीयः । अतः, पराशर-अन्त्यादि-प्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्मात्-पाप-परिहाराय विद्वत्-परिवरा विधीयते । इतदुक्तं भवति,—नाना-सुनिभि-कृतान्-युग-वामर्त्यस्य प्रायश्चित्तस्य अप्रयत्नात् तदुभयं पर्याप्तोच्य

* अनन्तिअननेकम्,—इति सु० पुष्पको पाठः ।

† वादक,—इति ल० सो० पुष्पको पाठः ।

‡ अस्मिन्महोत्तु,—इति सु० पुष्पको पाठः ।

§ वाक्प्रवृत्तिते,—इति ल० सो० पुष्पको पाठः ।

निष्ठाऽनिष्ठाभ्याः* कथं कथं नीता । सः पुत्रोऽपुत्र-सामर्थ्यमनु-
सृज्या विवितागुहाय प्रतिविद्ध-वर्ज्यं प्रसद-कृत-पाथक प्रावृत्ति-
भास्य कर्तुं कथोऽपि न कुर्व्यात्, तद्विषयादि,—

“भूय-सत्या पितृसखा वा कथा रक्षणी कृता” ।

इत्यादि-निष्ठा-वचनानि; सत्य-विषयं तेषां निष्ठा न कर्तव्या—
इत्यादि वचनम् । अत्रैव विधानमेव पश्यते,—

“कथना-देव-पुत्रोऽपि राज-सौ-अवादिषु ।

सुर्वशि-देव-कथेव निष्ठा-सौ न पाप-भाक्” ।

इति । तस्मात् न कोऽपि भर्ताधर्म-भाक्कः॥ विप्रः—इति ॥

ननु, कथ-प्रकारेण पुन-सामर्थ्यसाधनेक-पञ्च-परिचय-
कारेण पुनोभयान् कथं मन्त्र-प्रज्ञानानुसाराणां पुन-सामर्थ्य-
वारिचकारुर्ध्व-वनाचारक निर्वहः ? इत्यत आह,—

* निष्ठाऽनिष्ठाभ्याः,—इति स० श्लो० पुनश्चोऽपि पाठः ।

† युगसामर्थ्यमनुसृज्या,—इति स० श्लो० पुनश्चोऽपि पाठः ।

‡ इत्यमेव वर्ज्यं पाठः । अत्रात्रादे तु “पितृसखाः”—इति पाठः ।

§ सौराज्ये,—इति स० श्लो० पुनश्चोऽपि पाठः ।

॥ भर्ताधर्मकः, इति न० श्लो० पुनश्चोऽपि पाठः ।

 पूर्वपक्षान्,—(१) ‘अथैवं कथौ वाचिनामनिष्ठाभ्याम्’—इत्या-
दिना स्वयमेव श्रुतिना वाः पूर्वपक्ष उपपन्नः, यत्र विज्ञान-
मिदानीमाह इत्यदुक्तं भवतीत्यादिना ।

अहमद्यैव तत् सत्यं* मनुकृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्वर्त्य-समाचारं शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः ।† ‡ ३५॥

इति । अमुकस्याहं कर्मण्यं भक्षक्याभिधानात् मन्दाग्रामयेतत् सुप-
कम् । 'कद्यैव'—इति कात्-विस्म-विधेयात् कस्यामुद्यमस्य एव
निर्णयः सुलभः । क्यारोवर्णचातुर्वर्त्यम्, तस्य समाचारोऽर्थः ।
आचार-सत्यः ग्रीक-वर्थायः शौकिकं यत्नमाचष्टे^(१) । समीचीनः
विद्याभिलषताचारोक्त्यर्थेण कारयत्नेन वर्तते, चेऽर्थं यत्न-
भावनादि-कर्म-लक्षणोऽर्थः समाचारः । अतएव, आचार-वर्त्ययो
हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वदति ; 'आचारोऽर्थ-वाक्यः'—इति ।
मुनिश्च धर्मोचारी भेदेन वदति ;—“वशाकारी वशाऽऽचारी
तथा भवति”—इति । मुक्तकारे च कर्म-लक्षणोऽर्थोऽवशाचाक्यते ;—
“अथ, यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा कृत-विचिकित्सा वा क्वात्”
इति । कदापि,—

‘शृणु पुं व ! अस्मानि शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः ।’

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव विहितम्, तथापि पुनः सामर्थ्य-प्रपञ्चनेन

* तद्वर्त्ये,—इति स० यो० सु० मू० पुस्तकेषु पाठः । तद्वर्त्ये, इति
यो० मू० पुस्तके पाठः ।

† अविपुङ्गवाः,—इति स० यो० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ मनुकृत्य,—इति स० यो० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) कर्म चरित्रम् । शौकिकप्रदेन, “नक्षत्रज्ञा देवविश्वज्ञाना” —इत्यादि
द्वारावाच्यज्ञानाधीनरीत्यवस्थेः ।

अवहितत्वात् तदेव पुनः कार्यते । अथ वा, पूर्वोक्तं कुन-कारण-
अवयव-विवरणम्, इदम् धर्म-अवयव-विवरणम्,* इत्युपनिषत् ।

वक्ष्यमाण-धर्म-जातका । परम-पुरुषार्थ-हेतुतां कैवर्तित्व-आ-
सेन^(१) अभिधातुं एव-पाठ-तदर्थ-ज्ञाने^(२) प्रवर्तति,—

पराशर-मनः । पुण्यं पवित्रं पाप-नाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्म-संस्थापनाय च ॥ इदं ॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं एव-जातं 'पराशर-मनः', तच्च पाठ-मात्रस्य
पुण्य-प्रदम् । पुण्यस्य द्विविधम्,—इदं-प्राप्तकमनित्त-निवर्तकम् ।
तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन'-कर्मणां विवक्ष्यते । तदेव एव-जातं
'चिन्तितम्' अर्थतोविचारितं चत् पूर्वस्य पुण्य-प्रदं भवति । अर्थ-
विचारका प्रयोजनं हेतुः,—ज्ञानुद्धानं परोपदेवम् । तदुभयं
'ब्राह्मण'-इत्यादि-पद-द्वयेनोच्यते । ब्राह्मणकार्य-प्राप्तकमनित्तं
अधर्मानुद्धानमिति यावत् । 'धर्म-संस्थापनम्' परेषां धर्मोपदेवै-

* इदम् अवयव-धर्मविवरणम्,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† धर्मज्ञानस्य,—इति स० से० मुक्तके पाठः ।

‡ पराशर्ये मनः,—इति से० सू० मुक्तके, पराशरमनः,—इति सु०
सू० मुक्तके पाठः ।

§ ब्राह्मणार्थ-प्राप्तकमनित्तं,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

(१) कैवर्तित्व-आसेन,—“तमवानस्य जनेषां तपान्ते बहयोदकाः । नूनं
कर्णे शब्दं शान्तिं किमुतैवं नदीरवाः”—इति कण्वोपनिषद्विषय-
व्यापुत्रेयः ।

(२) चिन्तितं विचारितं इति ।

मानुषादयम् । अथा, अन्ध-पाठ-मदर्थ-ज्ञानबोधोद्भूतमस्मिन्,
तदा किमु वक्तव्यम् : समुद्धानं पुनरार्थ-हेतुः—इति^(१) । पुनश्चेति,
परावरस्य पुनस्त-वक्षिण-प्रवाद-सम्भ-वरेण सर्व-ज्ञान-वृद्धाभिज्ञ-
त्वान् । तथा च, विष्णु-पुराणम्,—

“देवे भवति रुद्रास्मान् गुरोरस्मात्प्रिता वता ।

तथा, तस्मान् समस्तानि भवान् प्राक्यानि वेत्स्यसि ।

वृत्तान्तं वसुधैवः कोधेनाऽपि वतः स्मृतः ।

तथा, तस्मात्प्राधान्यं दद्यान्मन्त्रं वरम् ।

पुराण-वक्षिण-कर्मा भवान् वत् ! भविष्यति ।

देवता-प्राप्त्यर्थं च यथावदेत्यने भवान् ।

प्रसूते च निवृत्ते च^(२) सर्वेष्वपि भवान् । इति ।

मत्-प्रसादादवशिष्टा त्व वत् ! भविष्यति” ।

इत्याचार-काण्डे प्रथमाध्याये आचारवृत्तारः समाप्तः ॥०॥

(॥ अष्टाध्यायसमाप्तिः समाप्तः ॥)

* अथ, ‘प्राक्यानि आदिपदव्योदर्थः’ इत्यधिकः पाठः स० ख० पुस्तकयोः ।

† वृद्धाभिज्ञत्वम्, इति स० पुनरेव पाठः ।

‡ अथ, ‘इति’—इत्यधिकः पाठः स० पुनरेव । स चानुक्तः, परवचन-
नामपि विष्णु-पुराणेत्यनेन सूत्रे ‘इति’ इत्यस्यापुनरात् ।

§ मन्त्रकैः,—इति स० पुनरेव पाठः ।

|| सर्वेष्वपि त्वन्ता,—इति स० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मदनेन कुशुतिवत्यायः प्रकृतं समर्पितः,—इति अन्तव्यम् ।

(२) कामनापूर्वकं क्रियमाणं कार्यं इति प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं,
प्रवृत्तानां प्राप्तिपूर्वकं क्रियमाणं क्रियमाणं इत्यनेन संसारनिवृत्तिप्राप्त्यर्थ-
त्वात् निवृत्तमुच्यते । तदुक्तं इत्यनेन : “इह धाम्ना वा कार्यं प्रवृत्तं
न कार्यं कोपेन । निवृत्तं प्राप्तिपूर्वकं, निवृत्तमवशिष्टवत्”—इति ।

अथाचारेनिवृत्तये । अन् वृष्टम्—

‘चातुर्थ्यर्थे समाचारं किञ्चित् साधारणं च’ ।

इति, तथोक्तमाह,—

चातुर्थ्यामपि सर्वानामाचारोध्यर्थ-पास्तकः ।

आचार-अह-देशानां भवेद्यर्थः पराश्रुतः ॥ ३७ ॥

इति । आचारसाम्य-अतिरेकाभ्यामेविकासुप्तिक-भेदेहेतुमत्, आ-
चार-सकलम्, आनुवाचिके पर्यवसिष्ठम्,—

“आचारात्मने चायु” आचारात्मने निवृत्तम् ।

आचारात् कीर्तिनाप्नोति पुत्रः प्रेक्ष^(१) चेह व ।

दुराचरोहि पुत्रोनेहायुर्निवृत्ते नक्त ।

सन्निः पाक क्षणानि तथा परिभवति च ।

तस्मात् पुत्र्यादिवाचारं परीक्षेद् भविष्यत्वः ।

अपि पाप-अरीरक आचारोदयसकलम् ।

आचार-उद्योग्यः समाचार-सकलः ।

साधुनाह समावसमेतदाचार-सकलम्” ।

* चायु, - इति वु० पुत्रवे वाक्ये ।

† स सन्नि, - इति स० पुत्रवे वाक्ये ।

‡ परीक्षेद्, इति वु० स० पुत्रवे वाक्ये ।

(१) प्रेक्ष परीक्षे ।

इति । इतीतिऽपि^० कर्ति,—

“वायवः वीर-दोषाः सुः कण्ठः वायु-वायवः ।

तेषामाकरं कनु वदाचारः कथयते ॥

इति । मरुत्वाह—

“तस्मिन् देवे वदाचारः पाश्चात्-कामात्तः ।

सर्वानां वायव्यानां च वदाचारकथने”^(१) ।

इति । वयः विद्वाः । तेषां कथयमाह भवमाह वीधावनः^२ ।

“विद्वाः कनु विमत-महाराः निरवहाराः कुली-वायवः^(३) अयो-

कुलाः दृष्ट-दृष्ट-वोध-वोध-वोध-विभिन्नाः”—इति । आरव-
वर्णयि,—

“कुरुकुलोऽनककुलो निरवहारा-महाराः ।

अन्तः अन्त-अन्तः विद्वाचारकथने ते ।

० इतीतिऽपि,—इति वु० वृकके वाठः ।

† तस्मिन्,—इति वु० वृकके वाठः ।

२ मरुत्वाह—इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तः वाठोवाति स० दो० वृक-
कथने ।

३ वीधावनः,—इति स० दो० वृककथने वाठः । एवं सर्वम् ।

(१) तस्मिन् देवे मन्त्रावर्णयेति । इदं हि पूर्वमुक्तम्,—“अरवाती-इव-
अयोर्द्वयसोर्बन्धनम् । एवं देव-विभिन्नं देवं मन्त्रावर्णयेति प्रथयते”—
इति । अरव्यर्णमन्त्रावर्णयेति तस्मिन्वाच्यम् । अन्तः अन्तः ।

(२) ‘वर्णविभिन्नाऽपि वायव्यादिभ्यः कुलीवायवः,—इति कुलीवायवः ।
‘कुलो उच्यते, वायव्यादिभ्यः वायव्यादिभ्यः कुलीवायवः’—इति
वैयाचिकः ।

वैविध्य-दृष्टाः द्रष्टव्योक्तकमोपपत्तिः ।

बुद्ध-द्रष्टव्योदात्ताः शिष्टाचारमवति ते” ।

इति । अथ, शिष्टाचारमवितोदात्ता-दाक्षिण्य-विनयावितोदात्ता-विशेषाचारः,—इत्युक्तं भवति । य आचारः शीतं कर्तव्यं* धर्मं वाक्यति । धर्म-विवातिनां मैत्र्य-बोधदीनामभावात् । अति लाचारे विरोधि-कृत्वात् कर्मद्वय न प्रवर्तते, कचक्षित्वा प्रवर्तो-ऽपि परावर्तते । योऽयं कर्म-वाक्यकाचारस्युर्वा कर्मणा वाधा-रकः । ननु, ‘किञ्चित् वाधारकं नद,’—इति धर्मः दृष्टः प्रवृत्तर-न्वाचार-विषयः,—इति न कृत्वाते,—इति चेत् । न, विनित-मैमिन्निकबोरचार-धर्मबोरभेदक विविकितत्वात् ॥

इदानीं ब्राह्मणकाचारकं धर्मं दर्शयति,—

षट्-कर्माभिरतोमिदं देवता-ऽतिथि-पूजकः ।

पुत-शेषन्तु शुभ्रानोऽ ब्राह्मणोऽग्रावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । अथ-वाक्यकाचारक-दान-प्रतिपत्ताः षट् कर्माणि ।

तदाह मनुः,—

“अद्याप्यं वाक्यकं कर्म वाक्यं तदा ।

दानं प्रतिपत्त्यापि षट् कर्माश्च-वाक्यः” ।

* शीतं कर्तव्यं,—इति य० यो० पुस्तकयोर्नामि ।

† नत् कचक्षित्,—इति बु० पुस्तके वाक्यः ।

‡ कृत्वात्,—इति यो० अ० पुस्तके वाक्यः ।

इति । अथाध्यापनं कुरु-पुराणे प्रपञ्चितम्,—

“ह्यभाचार-सम्पत्तमात्मनसमाभिषिक्तम् ।
वेदमन्त्राप्येध्वं-पुराणाङ्गानि निक्षिप्तः ।
संस्तुतोऽपि ते त्रिविधे मुदृष्टान्तमिर्दिष्टम् ।
यतोऽभूत् तस्य त्रिविधः कर्त्तव्यः ।
आचार्य-पुत्रः इत्यनुष्ठानदोषार्थिकः इति ।
आतः क्रतोऽर्चः वायुः सोऽभावाद्भयं धर्मः^(१) ।
अत-अथ तथाऽद्वैती मेधावी इत्य-अथरः ।
आतः त्रिविधः विधिस्तु कुरुष्यादित्येवमर्थः” ।

इति । निष्पुराणः,—“नापरीक्षितं वाक्येन वाक्याप्येन नोपनयेत्”—

इति । अत्रिष्टः,—

विद्या इ वै ब्राह्मणमात्मनाम्
मेवायं नो वेदविद्योऽहमस्मि ।
अब्रह्मकायान्मये यथाय
न नो ब्रूयादौर्ध्वलो तथा ज्ञानम्” ॥

इति । अन्त्यपदे निष्पत्तमाह धर्मः,—

“अतर्तं प्रतद्वत्वाच्च दत्त-अवग-पूर्वकम् ।
आत्मा ज्ञाना च त्रिविधः कुर्वाद्भावनं वरः” ।

इति । अष्टमि,—

अन्त्येवमात्मनु मुदृष्टिस्तु कुरुष्यादित्येवमर्थः ।
अन्त्येव मे इति ब्रूयादित्येवमर्थः ।

(१) वाः आति । अथेव आचार्य-पुत्रादयो एव अन्त्येवम् ।

इति । अथेवमाद्यः त्रिव्यः, तं प्रति* वेदसुधारयिष्यन् प्रतिदिग्मन्त्रा-
पन-प्रारम्भे अतस्त्रितः,—“अधीत्य भोः”—इति ब्रुवन्प्रारम्भे, यमात्रैः
“विरासेऽस्तु”—इति ब्रुवन्प्रारम्भे; ईश्वर-प्रौढयोः । एतत् सर्वमभि-
प्रेत्य अतिराध,—“अध्वर्यं ब्राह्मणमुपगवीत तमन्वापवीत”—इति ।

अथ प्रधाकरोमन्त्रे,—‘उपगवीत’—इति नयतेरात्मनेपदस्य
आचार्य-करणे पाणिनिना सुचितत्वात्^(१) उपगवनाच्चापनयोश्चाङ्गा-
द्विभागेनैक-कर्तृकत्वात्^(२) आचार्य-कामोऽच्चापनेऽधिकारौ । अत-
एव मन्त्रा कर्तव्ये,—

“उपगवीत तु यः त्रिव्यं वेदमन्वापयेद्विजः ।

उ-कर्त्तव्यं उ-रक्षय्यं तमाचार्यं प्रवचते” ॥

इति । एवं आचार्य-विधौ सुचिते अत्यवयवस्य वृत्तिविधिर्न कल्प-
नीयोभविष्यति ; विहितकाच्चापनकाच्चापनमन्त्रेणानुपपन्नोरक्षय-
कार्य-विहृतत्वात्^(३) । अनु, नाध्ययन-विधौ कल्पना-दोषोऽस्ति,

* अथेवमाद्यः त्रिव्यं प्रति,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वर-प्रौढयोः,—इति मासि प्रा० पुस्तके ।

‡ उपगवीत,—इत्यादि, कर्तव्ये,—इत्यान्ताः पाठः स० शै० पुस्तकेनोपपन्नः ।

(१) “तन्मात्रान्नोत्पन्नैर्नाचार्यैर्नरन्-ब्रह्म-अति-विद्वज्जन-अथेव विजः” (१५०
इमां २६ सू०) इति पाणिनिस्मृतम् ।

(२) “अध्वर्यं ब्राह्मणमुपगवीत तमन्वापवीत”—इति जुवा तयोरेक-
कर्तृकत्वमवगम्यते । तच्च तयोरेकद्विभागेनमन्त्रेण बोधयच्छते ।
अङ्गाद्विभागेन जुभावे इच्छया अस्मिन् विधिन् जुम्वात् अस्मिन्
विधिदिति नैककर्तृकत्वमिच्छतः स्यात् । तच्चाचोक्तमनमनुं आचार्य
आचोनि मन्त्रमात्रमनुपपन्नात् स्यात् ।

(३) तच्चाप, आचार्यत्वात् तमन्वापनकार्यं कथ्यते, इति भाष्यः ।

कुतश्चैव विद्येः सत्तात्^१ “आवापोऽप्येतत्” इति श्रुतेः । नैवम्, अधि-
कार्यवशमेवाह विधेरनुष्ठापकभावोऽयम् । अथेष्टेन,—विश्वामित्राद्येन
रात्रिचम-व्याघ्रेण वाऽधिकारी परिकल्पतां ;—“विश्वामित्रा अजेत”
इत्यत्र ‘हस्तकामः’—† इति ^(१) निबोधोऽपि विधेरनुष्ठापकभाववादनुष्ठाना
प्राप्तौ कर्मस्य सर्वैरित्यन्तात्मात्^(२) अहम्^(३) तद्विधेयकमेव परिक-
ल्पितः, इत्यत्र कर्मकालोत्पत्त्यर्थो^(४) निबोधोऽहम् । रात्रिचमे,—
“प्रतिनिष्ठमिह न वै जह्यारात्रीदपचमि”^५ इत्यर्थ-वाद्-मुनायाः प्रति-

* कर्मकारोक्तः स्यात्,—इति मु० पुनश्चै वाक्यः ।

† तन्मात्रम्,— इति मु० पुनश्चै वाक्यः ।

‡ नावयको,—इति स० शेषा० पुनश्चैर्यस्यमन्त्रः वाक्यः । एवं यत्नः ।

* प्रतिनिष्ठमिह वा इत्येव यत्वा रात्रोक्तमिति,—इति मु० पुनश्चै
वाक्यः । कर्मणि,—इत्यत्र अवयवमिति,—इत्यन्वयः वाक्यः ।

(१) निबोधोऽधिकारी । कामनावापि हि काम्ये अधिप्रियते इत्यतः तद्वि-
शेषबीजतायाः कर्मकालमात्राः परिकल्पना आवश्यकी ।

(२) सर्वैरित्यन्तात्मात् प्रजापतरमपरिचयस्य कर्मस्य परिकल्पनाविनि-
ग्रसकम् । तथाच कैमिविदूषणम् । “त कर्मैः क्षात् सर्वान् प्रज-
विप्रिहृतात्” (गी० ३७५ १५५ ५०) इति । स इति विशेष
प्राधान्यविवक्षया नुष्ठा निर्देशः । सर्वैरित्यन्तविशेषस्य क्षात्
सर्वान् नुष्ठानम् प्रति अधिधेयम् । “सर्वे हि पुरुषाः कर्मकालाः ।
कुतश्चान् ? यीतिर्वि कर्मैः सर्वेषां यीतिं प्राचयेत्”—इति प्राचद-
मात्मन् ।

(३) अहम् ‘कर्मं कामान्वितेन च’—इत्यादि कालमात्रं कर्मकालमेव
निबोधविशेषस्य, यथापि कर्मकालमात्राभिधोऽप्यधिधेयकमेव सर्वैरिति
तद्विधेयकमेव भावये, इत्यभिप्रायेण ‘अहम्’ इत्युक्तम् ।

(४) नावयकोऽप्यधिकारी । “अवयवोऽप्यधिकारी ज्ञेयः”—इति कालमात्रम् ।

हायाः, अक्षयमनुतात्* अर्थाः प्रत्यासन्नताया, प्रतिष्ठाकाशोऽधि-
कारी कथितः^(१), इवमत्र, एव-कुशादि-कारोऽधिकारी आत्,—
“यदुच्योऽधीते पक्षः कुशाः अत्र पिहन् अथात्रभिवरन्ति, वक्षन्ति
युक्तं कुशाः, कक्षानामि बोधार्थाः पक्षे”—इत्यर्थवादः^(२),—इति ।
मैवम्, एव-कुशादेर्ब्रह्म-विधि-ब्रह्मनात्, भावकसाधनपुद्गलेन
अर्णकसाधनपुद्गलवाच^(३) । कथञ्चित् पक्षेऽप्यन्योक्त्यर्थं दुर्भारम् ;
अधीते आधारे पक्षद्वयव-विधिवन्मः, तद्वन्म आधायनम्,—
इति । तस्मात्, अधायनसाधन-पुद्गलादधायनमेव विधीयते
नाधायनम्^(४),—इति ।

तदेतदुच्यते-अतन्मन्त्रे वादिनोऽं न कर्मन्त्रे ; अग्नितोनाधायनेन निवृ-

* अक्षयमनुतात्,—इति स० शेष० पुस्तकयोः शब्दः ।

† इत्यर्थवादकुतिरिति,—स० शेष० पुस्तकयोः शब्दः ।

‡ मन्त्रवादिनो,—इति स० शेष० पुस्तकयोः शब्दः ।

- (१) अत्र, “अक्षयमनुतात्” इति अनुगम्यं “आत्” (जी० १७०
इया० १७७) इति भेदविशेषम् । आधिसभासौ अर्थवाच-
निरुद्धमेव पक्षं आत्, अक्षयमनुतात् इति अर्थानुगम्यमिति
अत्र आधिसभासौ अर्थवाच इति अर्थः ।
- (२) तथाच, न क्व कुशादेर्ब्रह्म-विधि-ब्रह्मनात् इति आधिसभा-
साधनपुद्गलः । अर्थानुगम्यताया अक्षयमनुतात् विधि-ब्रह्मनात्
अर्थवाचः ।
- (३) तथाच अधायनविधि-ब्रह्मनात् आधेय “आधायोऽधेयः”—
इति अनुगम्यमिति विधि-ब्रह्मनात् आधायनपुद्गलेन पुद्गलं वि-
धातुः । इत्यत्र भेदविशेषमाधिसभासौ अर्थवाचः ।

साध्यव्यक्त प्रयोगमन्त्रमात्रं, चर्चितं वाच्यार्थं जीवन्-कामस्य^(१)
तथाधिकारान् । तदाह मनुः,—

“तद्यान्तु^(२) कर्मणामस्य जीवि कर्माणि जीविका ।

वाक्यवाच्यार्थे कैव विद्मद्वाच प्रतिपद्यः” ॥

इति । वाक्यवचनं निमित्तम्, अक्षरके प्रत्यवाक्यस्य मनुष्या स्वतन्त्रान् ;

“सोऽनधीत्य द्विजोऽवेदान्त्यश्च” इत्येते अमन् ।

व जीवसेव दूतसमाऽऽ गच्छति वाक्यः” ॥

इति । वाक्यः स-विधि-प्रयुक्तमेवाव्ययम् । न वाच्योऽव्ययः, अक्षर-
वचनं प्राप्ते कथंवा-कथंवादादिव विवाद-मुख्येन विध्वर्थावगमनात्,
विवादविनिर्णयभित्तमादेव भावव्यक्तं न अप्रयुक्तम्-होषोऽस्ति ।
अस्य, तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्,—“वाच्यार्थोऽप्येतत्” इति वाक्यस्य
पक्ष-महात्म-अक्षरके पठितत्वाद् अक्षरस्य-विधि-रूपताः, तथाप्यशेष-
कृतिवचन-पूर्वकसाध्यव्यक्तं प्रयुक्तमाकर्तव्यम्-अत-कृतिरनुमा-
नत्वा? । विवरककारकम्,—“वाच्यार्थोऽप्येतत्”—इत्यत्र विध्वर्थावगमना-
र्थमेव शानतः प्राप्तवान्, अक्षरसाध्यव्यक्तं विधेयतामभिप्रेत्य, “अह-
मर्थोऽव्यय-उपलब्धोऽधीवीत”—इति वाक्यं विपरिक्रम्यश्च उप-

* वेदमन्त्रम्,—इति यज्ज्ञानार्थे वाक्यः ।

† विवादविनिर्णयित्वान् इत्थं भावव्यक्तं भावप्रयुक्ते होषोऽस्ति,—इति
पु० पुस्तके वाक्यः ।

‡ अक्षरवचनविधिरवन्,—इति म० पुस्तके वाक्यः ।

§ कृतिरर्थानुमनात्,—इति स० शेष० पुस्तकयोः वाक्यः ।

¶ विपरीताव्ययार्थोपादानमात्रं, इति स० शेष० पुस्तकयोः वाक्यः ।

(१) जीवन् जीविका कृतिरिति वाक्यम् ।

(२) मन्त्रं अक्षरवाक्यवाच्यव्यक्तमन्त्रमन्त्रप्रतिपद्यवाक्यम् ।

पादशालासु^(१) । कर्मवापसि निम्नः स्नातवापस्यस्य विधिः—

“स्नातवापोऽधोत्थ” इत्येवमस्तस्यः शौचः । तथा स्नानिरपि,—

“तपोविधौर्विधौर्वीति च विधि-चोदितैः ।

वेदः स्नानोऽधिलभ्यः स-रक्षोदिसक्यः^(२) ॥

इति । “अधिनतिरर्क-विचार-पर्यन्तस्यवनम् । तथा च कूर्च- .

पुराणे, कथञ्चन-मर्त्य-विचारचोरमात्रे मत्तवाचः स्मर्यते,—

“चोऽन्वयं सुदृते पञ्चमधीत्य कुतिं दिनः ।

स वै सुदृतेन कथाभ्योपेक्षयाहोदिसातिभिः ॥

वेदस्य पाठ-भाषेण सप्तद्वेयैः सवेदविधः ।

पाठ-भाषावसाची तु पक्षे नौरिव धीदति ॥

चोऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स वाच्यः सुदृ-वनः पाप्मां न प्रपद्यते” ॥

इति । कथञ्चनयोगिकर्मकनामाह चाज्ञदण्डः,—

“सुदृष्टैवावुपासीत स्नातवापार्थं समाहितः ।

चाज्ञमवापधीवीत सत्वं चाक्षी निवेदयेत् ॥

स्निं चाकाचरेकियं मनोवाङ्माय-कर्मभिः” ।

* अधिगतिः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

- (१) कथापयति—इत्यत्र दिनवैशेष्यमन्यथोक्तम्, तथाश्चावनपर्यवसितं ।
कथापयस्य धीविचार्यतन्तु ‘यस्यान्तु कथैकामस्य’—इति पूर्वोक्त-
समुच्चयात् कथम् । तथाच तस्य जीवनस्यकुर्यात्पारतया दृष्टतः
प्राप्तत्वात् न विद्येयम् । अन्तु कथापयस्यस्यैव । तथाच, ‘अद्वये
ज्ञानमुपनयो’—इत्यादिवाक्यं ‘अद्वयैवाज्ञानमुपनयो’ इत्या-
दिविपरिभाषेणोपपादनीयमिति विवरणवारस्याग्रहः ।

- (२) दक्षसमनियतः ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“कमे यन्मे रविं क्षप ! तथैवाग्निं कमादितः ।

उचतिष्ठेत्, तथा कुर्व्याद्गुरोरप्यभिषादयम् ॥

क्षिते तिष्ठेद्भस्मे कमे मीमेरायीत वायवे* ।

त्रिभ्योऽगुरोर्नैर-मेह ! प्रतिवृत्तं न कक्षरेत् ॥

तेनैवातः पठेदेहं नाग-विनः पुरः-क्षितः ।

अनुज्ञातश्च मिषाजमन्योऽयान् मुह्यता ततः ॥

ग्रीवाधारणा तत्र कार्यं शूद्रवृत्तं गुरोः ।

मनामि^(१) परता याज्ञोवेदश्च कत-मुद्धिता” ॥

इति । कौर्मेऽपि,—

“माहतेऽथकम् कुर्व्यादीकमागो गुरोर्बुधम् ।

निजमुद्धृत-पाणिः कात् बाधाधारः सुधंसः” ॥

इति । क-कुच-परम्पराऽऽस्तायाः ब्राह्मणाः पाठोऽथकम् ।

तदाह वसिष्ठः,—

“पारम्पर्यामनोवेद्यां वेदः क-परिहंसकः^(१) ।

तन्माहं कर्म कुर्वीत तन्माहयाऽथकम् तथा” ॥

इति । क-ब्राह्म-परिज्ञानं बहव निवेदयन्ति,—

“कः क-ब्राह्मो परिज्ञाय पारम्पर्यमभिनयति ।

व शूद्रवदसि कार्यः कर्म-कर्मसु बाधुभिः ॥

* कश्चित्,—इति स० शेष० मुच्यतेऽतः पाठः ।

(१) मनामि तत्तत्प्रेमायाजकमे विहितानि मोक्षियादुद्धतिम् ।

(२) कपरिहंसकः कश्चोपाध्वेतिहाधारिणश्चिन्ता ।

स्वीया आख्योद्धिता येन ब्रह्म तेनोद्धितं परम् ।

ब्रह्मदेव च विद्येयः कङ्किर्निष्ठं निवर्तितः” ॥

इति । स-आद्याऽध्वन-पूर्वकम्-आद्याऽध्वनं तेनैवाङ्गीकृतम्,—

“अधीत्य आद्यामात्सीथा परब्रह्म ततः पठेत्” ।

इति । वेदवङ्मर्थ-आद्यामधीतीत्य । तदाह उच्यते,—

“एवं इच्छादिकैर्बुधैः संस्तुत्य तत्तत् पितृ ।

वेदमन्त्रायथेत् पश्चात् आकां मन्त्रादिके तथा ॥

आद्यायोवेद-भूतः आङ्गुति-आद्योः समः सतः ।

सदाचारक च तथा ज्ञेयमेतन्निष्ठं वरा ॥

अधीत्यचतुरोवेदान् बाङ्गीपाङ्ग-यद्-कामात्^(१) ।

सति-हीनाः च ब्रौतमे चन्द्र-हीनेव कर्मरी” ॥

इति । अथ, अथर्ववेदेन पञ्चधा वेदाभ्यासः उपपद्यते ।

तथाच दधः,—

“वेद-स्वीकरणं पूर्वं विचारोऽध्वनं^{*} जपः[†] ।

तद्गानं तैव क्रियेन्मोवेदाभ्यासोऽपि पञ्चधा” ॥

* विचारोऽध्वनं,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

† तपः—इति स० शेषो पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) अङ्गीति,—“विष्ठास्योपाकरणं निवृत्तं व्योविवाधितः । अन्तरा-
विधित्यैव बङ्गीवेद इत्येते”—इत्युक्तावि । अवाङ्गीति पुण्यसुपा-
दीनि । यदोक्तमिदमेकं यत् कर्त्ता वदन्ति एतद् पञ्चमे । असोऽपि
मन्त्रविद्वेकं यत् पूर्वपदं ब्रह्मा उच्यते इत्यादीवते ।

इति । सारीतेऽपि,—

“मन्तार्थ-शोकमन् कुङ्कुमपौषायाचन् दिवः ।

स्वर्ग-शोकमवाप्नोति मरकत्तु विषमंवे” ॥

इति । मुर-सुखादेवाप्येतत् ननु सिद्धित-पाठः कर्त्तव्यः ।

तदाह नारदः,—

“पुष्पक-मन्त्रयाधीनं मन्त्रीनं मुर-सन्निधौ ।

आजते न सभा-मन्त्रे नार-मर्भद्वयं किंचित्” ॥

इति । भक्त्यन्ते वर्त्तनीयानाह मनुः,—

“मानिष्यष्टमधीयीत न भूद-जन-सन्निधौ ।

न निष्ठाऽन्ते परिश्रान्ते” मन्त्राधीत्य युवः स्वयेत्” ॥

इति । नारदोऽपि,—

“इत्य-दीनस्तु जोऽधीते नार-सर्व-दिवर्धितः^(१) ।

काम्यमुः-दामभिर्दुर्धोविषोविमभिन्वति” ॥

इति । याज्ञोऽपि,—

“मन्त्रायेन्मन्त्रीनं सद्यश्च प्रदृश्य सन्निधौ ।

प्रतिग्रह-निमित्तं च मरकाद्यं तदुच्यते” ।

॥ इत्यथ्यनास्थापनयोः प्रकरणे ॥

* ॥ प्रतिश्रान्तेः । - इति तु० पुष्पके पाठः ।

(१) वैदिकानां दिविधा वायव्यमध्यमानी वचते, इत्यन्तरमध्यमरभेदात् ।
तदुभयविधमन्त्ररहितमन्त्रावयवमन्त्रं निश्चये,— इति मन्त्रमन् ।

अथानन्तराः । तेषां द्विविधाः ; निम्नानैमित्तिकाश्च । तत्र
निम्नानाह शारीराः,—

“प्रतिपात्तु चतुर्ह्यामहर्मां सर्वेष्वर्थयोः ।

योऽनन्तायेऽहं सर्वेषां नाधीनीत कदाचन” ॥

इति । नैमित्तिकानाह वाङ्मनस्यः,—

“च-क्रोदु-गर्भभोक्तु-शान-वाचार्ज-निसन्ने(१) ।

अनेक-अन-गुह्य-काम-पतितानिषे ॥

देहेऽगुवावात्मनि च विद्युत्-कान्ति-चञ्चले ।

सुखाऽऽर्जवाक्त्रिषोन्तरर्जराचेऽतिमादते ॥

वाङ्म-वर्षे दिवां रात्रे* वज्रा-नीपा-भीतिषु ।

भावतः धूमि-जम्बे च भिद्ये च घटस्मानते ॥

शरीर-शान-कल्प-नी-हृत्पेरि-रोक्ते(२) ।

वत्-चिन्मदन्याचानेतांस्तत्काक्षिकान् विदुः” ॥

इति । अन्ते अन्तर्मावाक्यं तत्र सर्वान्ते । तत्राह नारदः—

“अन्ते विदुषे केन ज्ञाने बोधने हरिः ।

अन्तर्मावदु कर्मयोगन्यादिषु पुनादिषु” ॥

* वाङ्मवर्षेतिमदाहः,—इति न० मुक्तये वाचः ।

(१) कामनिसन्ने अमृतमुदरन्यादीनीत्यर्थः । “शानन्तर्मावदुवाचोवा-
धीनीत कदाचन”—इत्युक्ते ।

(२) ईदृशं वाङ्मनस्यमनः ।

इति । मन्वाद्योमन्त्र-पुराणेऽभिहितम्,—

“अथर्व-द्रुक्-मन्त्री कार्त्तिके वादमी तथा ।

हृत्तीषा वैष्णव-मातृक” तथा आह-पदक ३ ॥

आद्यपञ्चममन्त्रावाका पौचैकादमी तथा ।

आवाङ्मयि दम्मी मातृमातृक वज्रमी ॥

मातृमातृकमी हन्ता आवाङ्मयि पूर्वमन्त्रे ।

कार्त्तिकी आद्यपञ्चमैरी वीर्यी पञ्चदमी हिता ।

मन्त्रमातृकमीरे दत्तमातृक-कार्त्तिकः ॥” ॥

इति । पुनराद्योमन्त्र-पुराणे वर्णितम्,—

“वैष्णव-मातृक ३ वा”-हृत्तीषा

मन्त्रमन्त्री कार्त्तिक-द्रुक्-मन्त्री ।

मन्त्र मातृक ३ हन्तामन्त्री

पञ्चदमी पञ्चदमी न मातृक” ॥

। पूर्णपुराणे—

० हृत्तीषावैष्णवमातृक—इति ह० वेद० पुरुषसूक्ते शतम् ।

०+ कर्त्तुं वाढीयमातृकैरेव पञ्चमु द्रुक्मातृकम् । ‘पुच्यैकादमी तथा’—

इतिमातृकैरेवमुक्तम् ।

१ तथा मातृक वज्रमी,—इति यजुर्वेदे शतम् ।

१+ वज्राद्रुक्मातृक पूर्वमन्त्र,—इति यजुर्वेदे शतम् ।

॥ मन्त्रमातृकमन्त्रेवाद्यमातृककार्त्तिकः,—इति यजुर्वेदे शतम् ।

३ वज्रमन्त्र,—इति मातृक ह० वेद० पुरुषसूक्ते ।

०० हिता,—इति यजुर्वेदे शतम् ।

१+ वज्रमन्त्रे,—इति वाढीयमातृकः ।

“अपकर्षोऽपि चोत्कर्षो^(१) विराचं कथं हतम् ।

अहकासु महोराचमन्मनासु च रात्रिषु ॥

मार्गशीर्षे तथा धौमे माघ-माघे तथैव च ।

तिथोऽष्टकाः समाख्याताः ब्रह्म-वचं तु स्मरिभिः” ॥

इति । मैत्रसेऽपि,—“कार्तिकी-वास्तुत्याषाढी-पौर्णमासी* तिथो-
ऽष्टकाः विराचन्”,—इति । अत्र-पौर्णमासीरारम्भ विराचत् । तथा
तिथोऽष्टकाः वस्तुत्यादयः, तावपि विराचन्मन्मनासु च रात्रिषु । पैत्री-
नचिः,—“ब्रह्मे भवाः तिथोऽष्टकाः, मार्गशीर्ष-प्रथमतः इत्येव” —
इति । आपस्तम्बश्च, अवाकर्षोरम्भ माघं प्रदोषेऽनन्त्यावसात्,—
“आवसां पौर्णमासान्माघसुपास्तस्य माघं प्रदोषे माघीषीत”—
इति । प्रदोष-कन्देनात्र पूर्व-रात्रिः विवक्षिता । अत्रोदयरादि-
प्रदोषेणापि माघीषीत । तत्रापि आदिर्माघी पुराचनम्,—

“मेधा-कामकात्रोदयां वस्तुत्याश्च विमेवतः ।

चतुर्थास्तु प्रदोषेषु न खरेत्त च कीर्तयेत्” ॥

इति । चतुर्थादि-तिथि-द्विविधे प्रजापतिः,—

“बही च दाहणी चैव अहोरात्रोक्त-वायिकाः ।

प्रदोषे नमनीषीत इतीषा नव-वायिका” ॥

* पौर्णमासीति,—इति पाठः नृ० पुस्तके ।

† आदिच, इति नास्ति स० बो० पुस्तकयोः ।

‡ अहोरात्रोक्तवायिकाः,—इति नृ० पुस्तके पाठः ।

(१) अपकर्षोऽपि चोत्कर्षोः अष्टकाष्टकमपि विधेयां चान्यत्रारम्भमात्रा-
वर्णनौ । परमेश्वरौ अष्टकादिभिरेव नमनामान्माघावसात्
प्रत्येकं वर्तमानादिमन्मना विचारः ।

इति । वाङ्मनस्योऽपि,—

“अथ त्रेतेत्यन्यायः त्रिभिर्भिन्-मुह-वन्मुहु ।
 कपाकर्मणि पोक्ष्मे क-वाक्ने कोचिमे तथा* ॥
 वन्वा-नर्जित-निर्वात-भू-कोपोष्ठा-विपातने^(१) ।
 वमाय वेहं कु-निष्मारण्यकमधीत्य च ॥
 वक्षदन्ता वतुर्हन्मामहन्ता राक्ष-धृतने ।
 कतु-वन्निमु भुक्ता च आह्विकं प्रतिष्ठित च ॥
 वद्गु-मन्धूक-नकुल-वादि-मार्ज्या-भूषिकैः † ।
 कतेऽन्तरे लहोराचं ज्ञ-पाते तथोच्यते” ॥

इति । मन्त्रपि,—

“चैरेहप्युते पासे कथ्यते वाऽग्नि-कारिते ।
 अकारिकमनघाचं विशाख्योऽमुते^(१) तथा” ॥

* क-शालाकोचिमे स्यते,—इति मृ० मुच्यते वाङ् ।

† मन्त्रेः, इत्यादर्जमुच्यते वाङ् ।

(१) निर्वातोऽप्ये वचानमन्,—“वदन्वदीये वचान् मादतो मन्वा
 वक्तुः । वदन्वाः स निर्वातो मादतो वाक्कुलम्बः” । “वदन्विता च
 वदन्वाः राजनीर्वाहोऽन्यथा । वौक्वी च वमायेव उच्यमानाणि-
 वाङ्मता” इत्युक्तमर्थम् ।

(२) “वक्षसि विवदन्मन्त्रमावः प्राप्नु वयोवाय देवाः कथन्ति” — इति-
 वचनात्, “वक्षिणोभादसन्वादा नासिक्काद्याऽप्यवर्जितः । वदामद्य-
 रात्रिवत्तद्वयकर्तः अवर्तते । वयोऽन्यथा रात्रिवत्तमवर्ज्यन्ति देवताः ।
 वाः कथनवदन्मन्त्राणां विवदनामन्त्रभिन्नाम् । वदन् विविधाद्यैः
 उच्यमानाः देवनिर्जिताः । विवदन्ति विवादाय स्यतेः सन्वावदन्ति-

इति । कूर्क-पुराणे,—

“वेदान्तकथं ज्ञात्वात्मा ज्ञात्वात्मेर्मधुकथं च ।

कदाचिदपि नाशेवं केविदार-कपित्थयोः” ॥

इति । उक्तानामर्थमन्वयानामपवादमाह मनुः,—

“वेदोपकरणे चैव ज्ञात्वात्मे चैव निरूपणे ।

‘मानुरोधोऽज्ञानात्मे शैल-जलेषु चैव हि” ॥

इति । वेदोपकरणान्यङ्गानि । निरूप-ज्ञात्वाद्योऽङ्ग-वत्त्व । शैल-
जोऽपि,—

“निरूपे जले च काले च जलो पारावत्तेऽपि च ।

ज्ञानाद्योऽपि वेदानां, एवमेव ज्ञात्वात्मे सतः”† ।

इति । कूर्क-पुराणेऽपि,—

“अन्याद्यस्तु नात्रेव वेतिहास-पुराणयोः ।

न धर्म-ज्ञात्वात्मेषु पर्यवृत्तानि वक्ष्येते” ॥

इति ।

॥०॥ इत्यन्याद्यपकरणं ॥०॥

पूर्वमन्यवनाद्यापने वेतिकर्तव्यतेतिरूपिते, अथ वजन-याजने
निरूपयामः ।

* वेदिये,—इत्यन्यत्र वाठः ।

† तथा,—इति स० सो० पुष्पकयोः वाठः ।

‡ इतिकर्तव्यत्वेन,—इति म० पुष्पके वाठः ।

च”—इत्युक्तेषु आद्यज्ज्ञानात् देवधर्मोपाध्यायीनां समावपयने-
ऽङ्गत इति ज्ञेयम् ।

तत्र, यस्मिन् सूर्ये प्रदीप्यते चाह यस्मान्,—

“यस्य-यस्याः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजा-पतिः ।

यमेव प्रवक्ष्याम्यनेन वोऽस्मिन्-काम-धुम् ॥

देवान् भावयतामेव ते देवाभासवन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इदानीं भोगान् हि वो देवादाकन्ते यज्ञ-भाविताः ।

तैर्देवानां प्रदाचैभ्यो बभूवुः केन ह्यस्य सः” ॥

इति । तत्र च यजुःस्य यामिन्य-राजस्य-तामस्य-भेदेन चैविधं
वर्णयत्,—

“य-यसाकांशिभिर्ब्रह्मो विधि-बृहो ब्रह्मते ।

यष्टयमेवेति मनः यसाचाच य यामिन्यः ॥

यमिदं यत्तु यत्तु दक्षार्चमपि यैव यम् ।

इत्यते भरत-भेदः तं यज्ञं विद्धि राजस्यम् ॥

विधि-वीनमसृष्टाकं यन्म-वीनमदक्षिणम् ।

अष्टा-विरहिं यज्ञं तामस्य परिचक्षते” ॥

इति । याम्येभिधे पयसि दिवादि-सृष्टे* यज्ञार्चन-प्रतिपादनेन
यज्ञः प्रवक्ष्यते,†—

“यस्यार्चं दिवाः सृष्टाकारकादिवि देवताः ।

नामो यज्ञार्चं ह्युपसादक्षिणार्चं तथैव च ॥

सुवर्गे रक्षसं यैव पार्थीं सुवर्णार्चयेत् ॥

* विनाशिकृते,—इति स० यो० पुन्यवर्गे वाक्ये ।

† प्रवक्ष्यते,—इति स० यो० भा० पुन्यवर्गे वाक्ये ।

‡ पार्थं,—इति सु० पुन्यवर्गे वाक्ये ।

इत्यर्थेन च धृष्टार्थं प्रकृतं च न मनस्यति ॥

याम्बारस्ताव पश्यो^(१) भावने चकारवान् ।

इति । इतीति ऽपि, चकार-व्यतिरेकात्मा चकार-मन्त्रिणं दर्शयति,—

“कलेन चोक्तविमलाविभाषि,

कलेन देशः सङ्गतमाश्रुत् ।

कलेन वार्षेय्यभिर्विभक्तः,

प्राप्नोति चोक्तान्तरक विष्णोः ।

नास्त्यवच्छेदं चोक्तैरेव नावच्छेदिकदत्ते इत्यमम् ।

चनित्त-वच्छेदोऽप्युत्तरात् भवति* द्विज-पर्यवत्” ॥

इति । चकार-विशेषास्तत्रि-होषादयः । तत्राच श्रूयते,†—“प्रजापति-

वैज्ञानस्यताम्रि-होषं चाग्नि-होषञ्च वैश्वदेवो चोक्तं चामा-

वासां चातिरात्रं च”—इति । अग्नि-होषादीनां संकृतेरग्निभिः

वायव्यानात्-संस्कारकमाधानमादायगुहेयम् । तत्र प्रजापतिः,—

“वर्षपञ्चाधिकारी जादाहिताग्रिर्धने वति ‡ ।

चादवाजिर्धनोऽप्यज्ञोन् निशं पापयवान्॥ द्विजः” ॥

* नञ्जति, इति स० चो० पुनश्चोः वाटः ।

† श्रूयते,—इति तु० पुनश्चोः वाटः ।

‡ वर्षपञ्चाधिकारः स्यादाहिताग्रिर्धनेति,—इति तु० पुनश्चोः वाटः ।

॥ पापयवान्,—इति स० चो० पुनश्चोः वाटः ।

- (१) “याम्बारस्तावदर्थः । और्विकरौतुचोऽवरोदरं मेनमवासीति
वत्तं याम्बा पश्यतः । मरिच-वागद-मृग-सरीसृप-वद-शक-वद-वाचोपि
स्यारस्तावदर्थः”—इति वैदिकविषयस्य सत्यं ।

इति । अकरणे प्रत्ययः पूर्व-पुराणे दर्शितः*—

“वाक्लिङ्गादधत्वाऽऽल्लभासोऽलीकाधातुमिच्छति ।

कथेत वा न कथेय वा याति वरयान् कथन् ॥

तस्मात्सर्व-प्रत्ययेन ब्राह्मणोऽपि विवेकतः ।

अथाचाङ्गीन् विद्मद्भासा कथेत वरयेवरम्” ॥

इति । कुत्तिल, काकादि-विहितमाधानं विधत्ते,—“कस्यो ब्राह्मणो-
ऽङ्गिमादधोत ; कस्योऽपि ब्राह्मणकतुः, कस्यैवमस्तमाधातु ब्राह्मणकधी
भवति, धौते राकम्भादधीत ; धौतेऽपि राकम्भकतुः, कस्यैवमस्तमा-
धातुः इति कथयन् भवति, अरदि वैमकादधीत ; अरदि वैमकतुः,
कस्यैवमस्तमाधातुः पश्यमान् भवति”,—इति । आत्मनेपिथेऽपि,†—

“कस्यो ब्राह्मणक आदाधेयोऽङ्गिर्वाधिय ।

कस्योऽपि ब्राह्मणः प्रोक्तोऽपि-धीनिः कथयते ॥

कस्योऽपि धौतेऽपि कस्यो कथिते वृत्तः ।

तस्य धौतेऽपि ब्राह्मणक विवर्द्धते ॥

कथितेऽपि आदाधेयो धौतेऽपि कथितः ॥ वृत्तः ॥

कस्योऽपि धौतेऽपि कथिते तस्य वृत्तः ॥

धीः प्रकाः पश्यन्ते विवर्द्धते तस्य वृत्तः ।

* दर्शितः,—इति वाक्लिङ्ग स० यो० वृत्तयोः ।

† इति वाक्लिङ्ग,—इति वृ० वृत्तयोः वाक्लिङ्ग ।

‡ आत्मनेपिथेऽपि,—इति वृ० वृत्तयोः वाक्लिङ्ग ।

§ कस्योऽपि,—इति वृ० वृत्तयोः वाक्लिङ्ग ।

| कथिते,—इति स० यो० वृत्तयोः वाक्लिङ्ग ।

हरत्-कावे तु० वैकल्यायाद्यानीचोद्धतायनः ॥

हरद्राघः कथं वैक्योवैक्य-मोनिः कल्पते ।

हरद्यायाधनेन वै विपते येन पापवः ॥

तत्तु श्रीः वै अथाऽऽपुर्वा पश्येऽर्थेन वदते” ।

इति । आधान-पूर्वमाद्य वदताः, दर्शयः । तद्यथा वदितः,—“अथं
आद्याचोऽग्नीनादधीत, दर्श-पूर्वमाद्यपद्यचेष्टि-वातुर्माचैः पश्येऽर्थेन
वदते”—इति । हारीतोऽपि,—

“पाक-वदन्तं चक्रेचित्तं हविर्वदन्तं चित्तवः ।

हौष्यान् निधिपूर्वेन वदन्ते धर्ममयवन्” ॥ ॥

इति । ते च गौतमेन” इति ।,—“वदन्ता पार्थिव-वदन्तं आद्या-
पद्याचौ वैक्याद्युनीति वत्त पाक-वद-वदन्ताः, अन्त्याधेयमग्निदेशं
दर्श-पूर्वमाद्यपद्यचं वातुर्माचं निधु-पश्य-वन्तः हौष्या-
नीति वत्त हविर्वदन्तं, चक्रेचित्तमग्निहोमचक्रः हौष्या वा-
पद्येचोऽग्निराचोहोर्ध्वः इति वत्त “हौष्य-वदन्ताः” इति । अपरांश्च
पश्यन्त-वदन्तं देवोदार्जितवान्,—“अथमेव-रावद्वय-पौष्टरीक-

* हरमाधेय,—इति व० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

† हरमाधेय,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

‡ वदन्त श्रीः अथापुच,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

§ सोमाच,—इति व० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अद्यायाधनम्,—इति व० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ गौतमेन,— इति व० वे० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वम् ।

शेषवाद्ययोगशास्त्राः—कृत्यः*” इति । एते कर्मे वक्ताः यथायोगं
नित्य-नैमित्तिक-काव्य-अदेव चिविधाः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काव्यं चिविधं कर्म पौष्टिकम्” ।

इति मद्राक्षयोक्तैः । तत्र, यज्जानां नित्यत्वं याच्यैकग्रन्थाधीनं भूयते,—
“मन्त्रेषु कर्माणि कव्योपायव्यङ्ग्यानि चेतासां वक्ष्या वसन्तानि,
तान्वाचरन् नित्यम्”—इति । रामचणेष्टे आद्यायामपि,—

“सुखमेवेष्ट कर्माणि निमीयिष्येत्तं समाः” ।

इति । “एतदे क्वरामर्चमग्निहोत्रं भस्वा वाङ्मोषास्मान्मुच्यते नृपुमा
च”—इति च । विधि-वाक्येषु च बीरगाद्युपन्यस्त नित्यत्व-सङ्कात् ।
तथा ॥ “वाग्वीर्यमग्निहोत्रं—मुञ्चन्त” “वाग्वीर्यं दहं-पौरुषमा-
हाभां ज्वेत”—इति । कर्करणे प्रत्यवाच्यत्वं नित्यत्व-सङ्कात् । तथा-
याच्यैकं भूयते,—“ज्वालमग्निहोत्रमदहं-पौरुषमायमनारायणमतिदि-
वर्जितं वाङ्मन्यैकदेव” अविधिना कृतमातन्त्रमांशक्य होत्रात् चि-
नकि” इति । तथाच मुञ्चन्तम्,—“यच्च पिता पितामहोवा वीर्यं
न पिबेत्, च ब्राह्मः”—इति । जीवन-कामना-वतिरिक्त-मृद-हावा-
द्यनिका-विनिर्गतसुषधीय प्रवर्तनं नैमित्तिकम् । तथाच भुतिः,—

* मद्राक्षकृत्यः,—इति स० को० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुमुमसाक्षात्,—इति स० को० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ वाग्वीर्यदह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ रामचणेष्ट,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ ज्ञान, नित्यत्वव्यङ्ग्य,—इति पाठो भविष्युं पुस्तकः ।

॥ ज्ञान, वक्ता,—इति पाठो भविष्युं पुस्तकः ।

● वाङ्मन्यैकदेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यस्य द्यवं दहत्यस्य च कामयते पुरोडाशमहाकपालं निर्वयेत्”—
इति । कामयथा प्रवृत्तं काम्यम् । तथा “वासवं चेतमासमेत
भृतिकामः, वायुर्मे वेपिहा देवता”—इत्याद्याः काम्यपत्रः ; “इन्द्रा-
ग्रमेकादश-कपालं निर्वयेत् अमा-कामः” इत्याद्याः काम्येष्टयः^(१)
तत्र, काम्यानां क्रमितीर्थ-चिह्नः पश्यन् । विष्णु-नैमिषिकर्षोषु ।
अथाविष्णुवित्तोरिन्द्रोक्त-प्रायस्कलमाधवे चूयते,—

“वासी करासी च मनोमया च
सुखोऽस्मि वाच-सुधुम-वर्णा ।
सुखिज्जिनी विषयवी च देवी
खेसावमाना इति वत्त निष्ठाः ॥
इतेषु कथरते भावमानेषु
महाकाशं चाउमचोऽदरावन् ।
तं भवमेताः सुखं च रक्तं वा—
यत्र देवानां वतिरेकोऽधिरावः ॥
इत्येहीति तमाउतवः सुखं चः
सुखं च रक्तिभिर्जन्मानं वहन्ति ।
प्रियास्तु वाचमभिरदन्तोर्ध्ववन्—
इत्यः पुनः सुखोऽमस्तुलोकः” ॥

* चापि,—इति सु० पुनश्चे पाठः ।

† वेणीयनामा,—इति सु० पुनश्चे पाठः ।

‡ देवानामभिरदन्तोऽधिरावः,—इति स० चो० आ० पुनश्चे पाठः ।

(१) इन्द्रिपयोर्मेदवः,—“इन्द्रिपु चवन्वा वाचः इन्द्रिपु वन्वाकुतः । इतः
खेमा वदुः प्रीतो प्रीतोऽन्व पूनं वृत्तम्”—इत्युक्तदिशः प्रवेशः ।

प्रत्यप्रवर्तकमे निमित्तत्वमेव हीयते । कामना तु न निमित्तं ; केवा-
वदमिहि प्रवर्तके । अतो न कामनापरित्याग्यम् । तथा वति,
अस-विद्यार्थमेव कामनामुद्भवान्, असक्यं च अस्मादिपक्ष-
प्रधानमस्तरेवाभिप्रायेः, अदा अस्मानुद्भूत-वस्तुसदृशं काम-
नमुद्भवम्,—इति चिह्नकः ॥

॥०॥ इति कर्म-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं कर्म निश्चितं, ज्ञानमे तु विधिः कथमे,—“द्रव्यमर्थवत्
प्राप्त्यर्थः प्रतिपदहीनादा अवेदभाष्येदा” । अत्रार्थं विज्ञ-विधिः,
अस्तर्ये प्रत्यक्षादि-विज्ञ-सक्यतात्मानम् । अपि तु काम-विधिः,
द्रव्यार्थ-कामक तत्राधिकारान् । तथापि, भाष्य-विधिः^(१) जीव-
मोपायत्वेन ज्ञानमत्र प्राप्तवान् । तद्वेद्युत्पत्तिं मार्गत्वेन-पुरात्र
दर्शितम्,—

“जायमानाफले द्रष्टुं तथा द्रष्टुः” इतिवत् ।

इहा कर्मत्वं ज्ञानात्मा विनर्थात् तत्र जीविका” ॥

इति । अपि परिकल्पना, विज्ञ-प्राप्तेरभावात् । तस्मात् एव ज्ञान-
प्राप्त्यर्थ-विधिश्चम् । अत्रार्थं निवृत्तः पुरुषार्थश्च, ननु कर्मत्वं,

* पुनः,—इति ज्ञ० बो० भा० पुनश्चेत् ।

† अत्र, ‘नित्यी’—इति वाटो मवितुं युक्तम् ।

‡ तस्यात्,—इति नास्ति च० बो० भा० पुनश्चेत् ।

(१) अपूर्वकं पूर्वमप्राप्तकं विधिरपूर्वविधिः अज्ञानाप्रतयापयोपि विधिरिति
वाच्यम् । तदेवमुक्तम्,—“विधिरज्ञानमप्राप्तौ विज्ञानं प्राप्तिश्चेति ।
अत्र अज्ञानं च प्राप्तिं यदिच्छेति जीवते”—इति ।

द्रवार्चन-विधानस्य पुरवार्चनेन विद्या-ध्वनि^(१) विचारितत्वात्
तथाहि,—द्रवार्चति, कलशं वा पुरवार्चं वा?—इति संशयः ।
तत्र पूर्वं चर्च, कलशार्चं, तथा वृत्ति* निवर्तनार्चनत्वात् । प्राञ्जल्य-
व्यवहारादिना, चर्मिकस्य अवहारादिना,† वैष्णवस्य कल्यादिना,—इति
निवर्तनः । एवं पुरवार्च-पक्षेऽनर्चकः कालः, कल्याणानुराजि-
कादि द्रव्यस्य कुम्भनिवर्तनादि-पुरवार्च-कल्याणत्वात् । अतएव
भावसा विद्यति । अतएव निवर्तनोऽर्थवान्,—इति ज्ञाते ब्रूमः ।
इत्थं हि कल्यादिनं वत् पुरवर्चं ग्रीहयति । अतएव पुरवार्चनं
मन्त्रं दृष्ट्वा कलशं तु निवर्तनस्योपपत्त्या कल्पते । अतएव
कल्याणकालः । अति च पुरवार्चने, कलशेऽपि भोजनादिवत्
पुरव-कल्याणत्वात् तदर्थेनाऽनर्चकं कल्पते । निवर्तनस्य, पुरवार्च-पक्षेऽर्थ-
विधौ विद्विद्वद्वत् कल्पयति^(२) । कलशार्चनदेवादिनोपनिषदोपेन-

* तथाहि, इति च० को० प्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

† चर्मिकस्य अवहारादिना,—इति याज्ञिके ह० पुस्तके ।

‡ अर्चकं,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

§ कलशार्चं,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

(१) “वर्तकम् ग्रीतिः पुनस्तस्य कल विद्युदर्थेन कल्याणमकल्पत्वात् (गी०
०५० १५० २५०)” इत्येवम् । इत्थं मन्त्रकारस्य विनियोगार्थे,—
इति बोध्यम् ।

(२) अतएव कल्यादिनाऽर्थने विद्विद्वद्वत् कल्पते, अतिवर्तनार्चनत्वात् ।
मन्त्रस्य कल्याणस्य विचारस्य मन्त्रार्चनस्य कल्याणत्वात् कल्यादिनिवर्त-
नस्य कल्याणस्य कल्याणः कल्पयति बोध्यम् ।

अतुरपि न विद्येत्^(१) । तस्मात्, बुद्ध्याद्यौपाय्यादिः,—इति विदुम् ।
 अन्तिमिर्विना चावधिताऽन्योन्ये बोध्यन्ति,—इति चेत् । नैवम्, चाव
 धान्-रूपे चोद्भवान्तरित्वा वरकमविधात चावधितुः वस्तु-इत्यत्र
 वृत्तान्तराभिधानात् । “वदन् वस्तु-इत्वं कौशिकिभिः कजामनभिः,
 व कर्मचातुपट्टा भवति”—इति । अतएव वदितुं वंशोत्पन्नस्य
 वस्तुवर्त्ता नामकस्य जर्हः । वस्तु-वाच्ये हेतु-भावात् वस्तु-वाच्य
 कान् प्राप्नुयान् प्रति वाक्यकम् । तैत्तिरीयक-शास्त्रे सूक्तम्,—
 “वाग्निहोत्रं वस्तु-वच्यो देवमानं यमस्तन् वस्तुवान् वदन्-वाग्निहोत्रोऽयम्”
 इति । तथा कौशिकि-शास्त्रे, विश्व-नामकं प्रति येन-येनोपाय
 कर्मजायातम्,—“विद्येत् वै नाम्नावधिर्व्यक्ततावदादिं वने, व इ
 पुनं येन-केनैव मज्जिनाथं वाक्यवति” इति । तस्मात्, अन्तिमोऽन्य-
 यद्व्योपायविना । अन्तिमोपायं चावधितारः वस्तु, सर्वथाऽप्यसि
 माह्वयानां जीवन-हेतुर्वाच्यम् । तथेति कर्मकता-रूपेण वस्तु-
 विन-वाच्योत्पन्नरेखोपवीतिम् तैत्तिरीयके विधीयते,—“तस्मात्
 व्योपवीत्योपाधीयते चावधेयवत् वा वस्तुस्य प्रत्यक्षा अवधिं

* वदितुः,—इति वस्तुमन्त्रः वाक्यं मु० पुनश्च वाच्यं कर्मकम् ।

† वाक्यवत्,—इति स० चो० वा० पुनश्च वाक्यं । इत्वं वरम् ।

‡ वाक्यकम् इति वाक् स० पुनश्च ।

§ वस्तुवाग्निहोत्रादयम् इति,—इति मु० पुनश्च वाक्यं ।

॥ अन्तिमव वाच्येति, इति वाक्यं मु० पुनश्च ।

- (१) कर्मकमन्त्रितस्य वस्तुस्य तद्वत्त्वम् भोजनार्थं निमित्तमेव कर्तुंमय
 अत्रादिभिः भावः ।

वायोवा दक्षिणउपवीच"—इति । मन्त्रेण चत्वारिण्यु श्रान्त्य*
 वाजनीमन्त्रेण इन्द्रोप-म्राज्जकेन समावाचते,—“योह वा चविदि-
 तार्धेव-इन्द्रो दैत्य-म्राज्जकेन वाचयति वा अवाचयति वा, क्षात्रं
 वर्धति वा गर्भं वा पश्यते प्र वाजीकते वापीवात् भवति वातवा-
 मात्मक इन्द्रांश्च भवन्ति, नच को मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्, वर्धमापुणेति
 येषां भवति चत्वारणामात्मक इन्द्रांश्च भवन्ति, तस्यादेनामि मन्त्रे
 मन्त्रे विद्यात्"—इति ।

अथ कश्चित् वाजिनक कश्चित् प्रतिपद्यत च विविक्षितवात् तद्
 गुणान्वतः क्षात्राक-माचकोर्धवावाचते,—“रिक्ततरु वा एव-
 मेव रिक्तते योवाचयति प्रति वा मृच्छति, वाजकिना प्रति-
 मृच्छ वा, नमन् वि. क्षात्राचं वेदमधीवीत, चिरात् वा वाविर्धो
 गायत्रीमन्त्रातिरेकयति"—इति । तथाऽन्यथापि,—“दुरोह वा
 एव इन्द्रांश्च योवाचयति, क चेन यज्ञ-कृत्या वाचयेत्,
 कोऽरक्षं परेत इषी देवे क्षात्रावमेवेनमधीचवासीत ; तस्या-
 नमन् हीरा, ज्ञानमुपयतः, चाकनस सुखा, वाग्जुहः, मन
 उपयतः, इतिर्भुवा, प्राकोहविः, वामाध्वर्युः, अवाह्य वज्रः प्राच-
 दक्षिणोऽनवा-दक्षिणः ॥१॥ इति चेत् । नाचं दोषः, अथाव-

* मन्त्रार्थादिश्रान्त्य,—इति स० सो० ब्रा० पृक्तये पाठः ।

† क्षात्रं वा मृच्छति,—इति ब्रा० वा० मुक्तययो पाठः ।

‡ वाच, इत्यादि, भवन्ति,—इत्यन्तः पाठः स० सो० ब्रा० पृक्तये नास्ति ।

§ क्षात्रं वाजिनं विविक्षितम्,—इति पाठः स० ब्रा० पृक्तययो ।

॥ तस्यानमन्—इत्यादि, ‘अवाह्यवज्रः’—इत्यन्ता पाठोनास्ति स० सो०
 ब्रा० मुक्तये ।

वाचन-विषयत्वात् । जीविताद्यव्यापकं प्राच-रकार्यमवाच्य-
वाचनमपि सम्भावते । तथा, काञ्चनेय-ब्राह्मणम्,—“प्राच्यं वै
वधाट्काभावात्वात् वाचयति अप्रतिपाद्यकं वा प्रतिपद्यति” इति ।
तत्र, प्राच्यद्विषयं ह्यङ्गोनाः चाभयन्ति,—“अवाच्य-वाचने इक्षिणा-
क्षणा नाम चतुर्थे-कारे भुज्जानः^(१) तन्मन्त्रान् नाचेत्” इति । तथा
हमनुरपि करोति,—“इन्द्र-वाचकः इन्द्र-इन्द्र-परित्यागात् पूतो-
भवति । अभिभक्त-पतित-पौनर्भक्त-भूषण-पुंसक-इन्द्र-वक्त्र-कारः
तैलिक-वाक्त्रिक-ध्वजि-दुर्गल-कार-वर्म-कार-यद्वक्रे वर्धकि-जय-
मणिक-सौमिक-दाध-निवाह-रत्नक-वह-वर्ध-काराः च सभोऽवाचा-
अप्रतिपाद्याचकाश्वाच” । तथाच बभ्रुः,—इक्षिणा-क्षणाच पूतो-
भवतीति विज्ञायते ॥” इति । तथा बौधायनोऽपि,—“वक्त्र-
प्रतिपाद्यकं प्रतिपद्य अवाच्यं वा वाचयिन्ना वाद्यात्, तत्र वाच-

* अप्रतिपद्यकं प्रतिपद्यति, इति ब्रा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† सर्वमन्त्रपरित्यागात्,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

‡ भक्तकारः,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्गलेश्वरेण वदकः,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

॥ बुदाष्टवर्त्मकाराः,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

॥ इक्षिणात् वाधाचः,—इति स० खो० ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

- (१) भीमस्य काचवक्त्रमतिवाह्यं चतुर्थेकारे भुज्जानम् । पूर्वदिने उपोष्य
परदिने दिवा अष्टाङ्गा यज्ञो मुज्जान इति वाच्यम् । तथाचोक्तम् ।
“मुनिभिर्विद्वज्जगत्प्रोक्तं विधायां सर्ववासिनां निजम् । अहनि च
तथा तमस्विनां सार्धं प्रहरवात्मकः” इति ।

महिमा तरतममदीयं ज्ञेयम्—इति । त्रिवाक्य-वाक्यक वाक्यं
हेतुत्वेन दर्शितम्,—

“यः श्रुत्वात्पत्तिर्वापि वाक्येदर्थ-कारणम् ।

वाक्यितोवा पुनस्तार्था श्रुत्वाऽऽवाक्य-वाक्यकः” ॥ इति ।

॥०॥ इति वाक्यप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं वाक्यं निरूपितम् । अत्र हान-प्रतिपक्षौ निरूप्येते ।
तत्र, हान-विषया भूतिः,—“हानमिति सर्वाणि भूताणि प्रवेक्ष्यन्ति,
हानावातिदुष्करं तस्माद्धाने रम्ये”—इति । तथा वाक्यान्तर-
मपि,—“हानं कलानां वद्वत् दक्षिणा बोधे दातारं सर्व-भूतामुपजी-
कन्ति, हानेनारातीरवापुद्गल, हानेन द्विपन्नोन्मिषाभवन्ति, हाने सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्धानं परमं वदन्ति,”—इति । आदित्य-पुराणेऽपि,—

“न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते सुखं-पथे ।

दानेन प्राप्यते कर्मः शीर्दानेनैव कथ्यते ॥

दानेन तपून् कथन्ति आधिर्दानेन कथ्यति ।

दानेन कथ्यते विद्या दानेन सुखी-जनः ॥

अर्थाय-काल-बोकायां वाक्यं परमं वदन्म्” ॥ इति ।

एवं भुति-कतिर्था वक्ष्या-पूर्वको दान-विधिरधीतः । आह्वय-
प्रकरणं वाक्यार्थं वाक्यम्,—

* वाक्यान्तरवाक्यमिति ज्ञेयम्,—इति सु० पुनस्तार्था श्रुत्वाः ।

† अत्र, ‘तथा’—इत्यधिकं वाक्यं स० बो० वा० युक्त्येव ।

‡ वाक्यप्रकरणेऽपि,—इति स० बो० वा० युक्त्येव वाक्यं ।

“दातव्यं यथापि पात्रे निमित्तेषु”^(१) विवेकतः ।

वाचितेनापि दातव्यं यथा-पूर्वेषु वक्षितः ॥

लोभ-तिस-हिरण्यदि पात्रे दातव्यमर्थिनाम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदप्यन्यः सेवकपक्षेणा” ॥ इति ।

तद्योरन्यतरः कदापि-विधिरितरस्य मुक्त-विक्षिः । अनुरधि,—

“दानं यथा विवेकेन विना-वैमिल-वैमलम् ।

परितुष्टेन भावेन वाच्यमावाच वक्षितः” ॥ इति ।

वक्षि-पुराणे च ? विना-वैमल्योक्ति-पुराणं दानं विहितम्,—

“यस्य विना न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।

भावि कीर्त्ये न धर्मस्य तस्य विना निरर्थकम् ॥

तस्माद्विना कदापि देयादा नैवदादयः ।

दद्यात् कदापि-विनापि न कीर्तयामि न कारयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोपनिषदे दानमात्रे वाक्यम्,—

“वीदते विना-सुखाय चोदधिने न प्रवक्ष्यति ।

दानार्थं वति कुर्वन्निर्णयकोपपद्यते” ॥ इति ।

* विमित्तेषु,—इति सु० मुक्तये वाक्यम् ।

† दातव्यमर्थिते,—इति सु० मुक्तये वाक्यम् । “अर्थितमर्थिनाय दद्यात्”
—इति वचनान्तरदर्शनदुष्प्रमाणवि कल्पस्थे ।

‡ दानवर्णम्,—इति सु० वा० मुक्तये वाक्यम् ।

§ अपिपुराणेति,—इति सु० मुक्तये वाक्यम् ।

(१) वाच्यम्,—“विद्याभुक्तोपनीतः यथासा-चाप्योपायः समवादी-
कृतः । अविद्याभुक्तोपनीतो मोक्षार्थको दाया कदापि दानम् दद्यात्-
मात्रम्”—अमुक्तवचनम् । विनिर्णय-वैमल्यम् ।

मङ्ग-पुराणेऽपि,—

“वहाधाराः कुक्षीनाह रूपवताः त्रिवन्धराः ।
वज्र-मुताह धर्मज्ञाधावमानाः परान् मृद्वान् ॥
दृक्कान्ते दुःखिनः कर्म प्राणिनः सर्वदा कुले ।
अदन्त-दायाः नाचन्ते पर-आत्मोपशीविनः” ॥ इति ।

वायोऽपि,—

“अक्षर-इक्षमभक्षं नास्ति नास्तीति ज्ञा पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपमितम्” ॥ इति ।

स्कान्देऽपि,—

“देहीत्येवं नृपसर्वीं ज्ञं बोधयतीव यः ।
अदिदं कष्टवर्धनं प्राणदान-फलं हि तत् ॥
इत्येव तिष्ठताऽप्यकादन्तेनोपरि तिष्ठता ।
दातृ-वाचकयोर्मैदः कराभ्यामेकं स्रुतः ॥
हीनमानान्ते येतोऽपान् मो-विप्राग्नि-सुरेषु च ।
विदारयति पापाङ्गा तिर्यक्त्वोनिं ज्ञेयं तु यः” ॥ इति ।

आतातपोऽपि,—

“जा ददत्येति बोधूयान् नक्तौ प्राङ्मुखेभु च ।
तिर्यक्-त्वोनि-ज्ञं जना चाप्युल्लेखयिं आचते” ॥ इति ।

हामक कर्षणं तथेति कर्मवताञ्च* देवलोदभवति,—

“अर्धमागुदिते पांसे मृद्वया प्रतिपादयम् ।

* तथेति कर्मवताञ्च—इति य० लो० आ० मुच्यते सत्यम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं आत्मानं तस्य वक्ष्यते ॥
 हे देवः वदभिधानं वदन्तं वक्षिष्यामि-सुक् ।
 वस्तुः-प्रकारं चि-विधं चि-वार्दं दानमुच्यते ॥
 मायसं वा वज्रसं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
 वज्रा भक्षितं दानाणां वज्रि-जेषस्तरे*चिते ॥
 धर्मजन्यं कामस्य वीर्या-धर्म-प्रधानं च ।
 अभिधानानि दानाणां वदेतामि प्रवक्ष्यते ॥
 वापेक्षोद्दीयते निष्कमनयेव प्रयोजनम् ।
 वैश्वं धर्म-पुण्यां चत् धर्म-दानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रवक्ष्यामि चतसरीयते ।
 तदर्थ-दानमित्याहरेदिकं कुरु-देतुकम् ॥
 क्षी-वाप-जलवाऽकारां प्रवक्ष्यामि चत् प्रदीयते ।
 धर्मैव च एतेषु काम-दानं तदुच्यते ।
 वषट् वीर्या वज्रा वांर्जिभ्योचत् प्रवक्षिष्यामि ॥
 प्रदीयते च वदामि वीर्या-दानमिति स्मृतम् ॥
 वृद्धा शिवादि मुला वा धर्मैव वक्ष्यते प्रवक्ष्यति ।
 धर्म-दानमिति प्राज्जर्दानं धर्म-विचिन्तनाः† ॥
 वापोजलार्थं शिवाणां‡ प्रतीकाराय वदन्तेत् ।

* वक्षिष्यामि,—इति स० श्लो० मुख्यश्लोः पठः ।

† वागवस्था,—इति स० श्लो० मुख्यश्लोः पठः ।

‡ वज्रमेषिष्यामि,—इति स० श्लो० वा० मुख्यश्लोः पठः ।

§ वापोजलार्थं शिवाणां—इति स० श्लो० मुख्यश्लोः पठः ।

हीयते वाऽपकर्ष्यो* अथ-दामं तनुयते ॥
 दाता प्रतिगृहीता च भद्रा देवस्य धर्म-पुत्रः ।
 देव-काशौ च दानात्मजान्तेनापि वद्विदुः ॥
 अ-पाच-रोषो धर्मोऽस्मा दिगुत्तरकः†(१) इति ।
 अनिष्ट-शौच-कर्षं च वद्विदंता प्रवृत्ते ॥
 वि-द्रुहः इद्रुह-वनिर्धौ वृषासुः संवतेऽपि ।
 विपुकोषोपि-देवोभ्योऽस्माद्यः पाचसु-यते” ॥ इति ।
 विद्रुह इति, विभिर्मातापिवाचार्थः प्रियमेव इद्रुहः ।
 “मौलं इद्रुहिर्मातापिवाचार्थेनेत्यर्थे तथा ।
 अन्-प्रतिपादयथा च दाने अद्रुहदाहता ॥
 पाचाराधनयोः अ-वर्षेनाभिर्धौ धनम् ।
 कर्षं वा विपुलं वाऽपि देवमिच्छामिधीयते ॥
 अथ च पुत्रं द्रव्यं अक्षिन् काशेऽपि वा पुनः ।
 दानार्थं देव-काशौ नैव क्षातां योऽपि अचान्धसा ॥
 अन्धसा-देव-काशौ पाच-दाचोऽचान्धसा ।

* अपकर्ष्यो,—इति अ० वे० पुनःपुनः पाठः ।

† दिगुत्तरकः,—इति सु० वक्तव्ये पाठः ।

‡ अन्धवनिष्ठ,—इति अ० वे० अ० वक्तव्ये पाठः ।

- (१) कर्षं धानमन्योन्यदेवविशेषः । अद्रुहम् । “अन्धसाऽपिवा-
 चः अर्थादः” विवेकः । यौर्विधं अचान्धं च धानमन्योन्यो-
 र्विदुः । वैभवं वाचं मोह ईकाऽस्मात्पुनःपुनः । अन्धवनिष्ठ
 अचान्धं योऽपि अचान्धम्”—इति ।

सौमं वापि भवेच्छेदं चेदं वाऽप्यन्यथा भवेत् ॥
 पुनश्च निष्कर्षं सौमं तुल्यं विपुलमन्यम् ।
 वृद्धिपक्ष-पुनर्दिष्टं ज्योतिषि विपक्षतः ॥
 वास्तव-क्षेत्र-क्षेत्रेणः अत्रापि प्रतिपाद्यम् ।
 पिष्टपुन-भूत-वस्तुनां अत्रापि पुनश्च भवेत् ॥
 मन्त्रव्यवहारं दानं वापि परिचरितम् ।
 मन्त्र-वाचा-मन्त्रं दानं कृतमन्युनां त्रयम् ॥
 ज्योतिषमपि ज्ञानं चित्तं कर्तव्यम् तु ।
 तत्तु वस्तुन-क्षेत्रेण दानं तुल्य-वस्तु भवेत् ॥
 पुनर्दिष्टः ज्योतिषः कर्तव्यं वापि पुनर्दिष्टम् ।
 (१) ज्योतिष-वस्तुनं दानमन्युनां भवेत् ॥
 भवमान्युनां दानं वैमलिकमिति कर्मात् ।
 वैमलिकोऽन्यमान्युनां चतुर्धा वस्तुनं पुनः ॥
 (२) ज्योतिष-वस्तुनां दानं वापि पुनर्दिष्टम् ।

* भवमान्युनां,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

† ज्योतिषमन्युनां,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

‡ ज्योतिषं,—इति स. ज्यो. पुनश्च वाऽः ।

§ ज्योतिषं,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

॥ ज्योतिषं,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

¶ ज्योतिषमन्युनां,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

०० ज्योतिषं,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

†† ज्योतिषमन्युनां,—इति स. पुनश्च वाऽः ।

(१) ज्योतिषोद्देशः ।

(२) ज्योतिषोद्देशः । ज्योतिष-वस्तुनं । ज्योतिष-वस्तुनं ।

तदावच्छिन्नमिच्छाद्दर्शयते बहिर्नेदिने ।
 चक्षुःशक्तिवैश्वर्यं • का-वाचार्थं बहिष्यते ।
 दृष्टार्थं वक्षु बह्वर्णं कान्तमिच्छामिधीयते ।
 कावापेक्षं त्रिवापेक्षमर्धपेक्षमिति दायम्^(१) ॥
 पिचा वैलसिकं प्रोक्तं ह-रोक्तं होम-वर्जितम् ।
 यथोक्तमिति । क्वचित् मन्त्रमिति विधानतः ॥
 मन्त्रमिति तु वेदादि चिन्तितमभिर्द विदुः ।
 मन्त्र-विद्या-बहु-वक्ष-मो-म-दृष्टाव-दक्षिणाम् ॥
 दानान्मुक्तमदानाणि कर्म-द्रव्य-दायतः ।
 विद्यादायादन् वाचः परितो नौकधानि च ॥
 दानाणि मन्त्रमानीति मन्त्र-द्रव्य-दायतः ।
 कृपाभक्त-प्रेम-दानाणि मन्त्र-वाचकानां च ॥
 दीप-काष्ठ-कस्तूरीणि कर्मं वक्ष-वर्जितम् ।
 मन्त्रमादर्श-जातानां वक्ष्या प्रेक्षेयुं मेवते ॥
 चक्षुःशक्तिवैश्वर्यानि कर्मदायकतो विदुः ।
 दृष्टं दत्तमधीति वा प्रत्यक्षमनुकीर्तनम् ॥
 कावाऽनुप्रोक्तानां वा मन्त्र-वेदो १ विपद्यते ।

• चक्षुःशक्तिवैश्वर्यं,—इति पाठः स० हो० द्रा० मुक्तयेषु ।

† यथोक्तमिति,—इति स० हो० मुक्तयेषु पाठः ।

‡ मन्त्र, 'इति'—इत्यादिषु पाठः स० मुक्तये ।

• १ मन्त्रवेदा,—इति स० मुक्तये पाठः ।

(१) कावापेक्षं यथा कावाद्यादिभिर्निर्णयं दायम् । त्रिवापेक्षं यथा वा-
 कादौ कक्षादिभ्यो दायम् । चक्षुःपेक्षं यथा चक्षुःशक्त्यादौ दायम्,
 “चक्षुः शक्तिवैश्वर्यान्”—इत्यादिषु वा ।

वाचोदानः कर्म-वादी जन-कः ।

वाचायवान् इतिवान्* वाचरूपो-

दाता यथा वाचनः पावनः॥” इति ।

इति॥,—

“विशिष्टेभ्यः पार्थ विदित् पार्थ तथोक्तम् ।

वाचायामपि तथाचं ब्रूयाच्च वाच मोदरे” ॥ इति ।

वृत्त्यति॥,—

“जननिवति चत् पार्थ तत् पार्थ तामनिवति” ॥ इति ।

विद्युधर्मादरे,—

“यथावा वाचो यथात् तथात् पार्थ तथोक्तिम्” ॥ इति ।

एतद्-पुराणे वाच-विद्येयोर्विदितः,—

“अथानु हरोर्दानं दद्याच्छेदमनुकमान् ।

ततोऽप्येवाह विप्रश्वा दद्यात् वाचमुत्तरतः ॥

हरोरभावे तन्मुचं तन्नामो तन्-कृतां तत् ।

वीचं प्रवीचं दौहित्रकम् वा तन्-कुलोद्भवम् ॥

तन्नामनिवत्ये दानं तन्नुतमोवतिमम्” ॥ इति ।

कर्मोऽपि,—

“जननान्नये दानं विमुचं वाचन-मुचैः^(१) ।

* ‘इतिवान्’—इत्यत्र, इतिवान्,—इति वृत्त्यर्थे, ‘वाचायवान् इति-
मात्’—इत्यत्र, इतिवाचोऽप्येति,—इति वीचमवाचकता शक्तः ।

† वृत्त्यर्थम्,—इति वृत्त्यर्थे वाचः ।

(१) वाचकमन्त्रान् प्रवीचि वानुमोक्तवत्तोरः वीचं वाचकम् । तथा
वीचम् । “जननान्नये दानं विमुचं वाचन-मुचैः । प्रवीचि वाचक-

प्राप्तीति ज्ञानाद्यवयवार्थं वेद-वार-ने” ॥ इति ।

प्राप्तीतिः प्रारब्धाद्यवयवार्थः । अर्थः,—

“अत्यग्नि-प्रकृतौ चैव अतापामागमिं नष्टिम् ।

येति विद्यामविद्याश्च य अवेदेद्-वारणः”^(१) ॥ इति ॥

“ब्रूहे यत्-तुल्यं दानं वेदे तद्-द्विगुणं क्षातम् ।

अपि च विद्वत्-पुत्रः सद्-तुल्यं ब्राह्मणे क्षातम्” ॥ इति ।

ब्रूहादीनां वाक्य-प्रतिपाद्यमवयवार्थादिविषयं “क्षान्तमित्येवः”
—इति नौतम-वचनात् ।

आद्यः,—

“महापिनीषद्-वर्णं भात-सह-स्रमाह्वं च ।

वाचाऽऽश्रमेण वर्णं वेदाग्निः वर्ण-वैश्वदेवः ॥

मिहः यत्-तुल्यं दानं सत्तुल्यं मातुद्वयम् ।

यन्मां दुहितुर्दामं वेदुर्मे दानमवयम्” ॥ इति ।

भविष्योक्तौ,—

“य वेदसं ब्राह्मणानां दानं वर्णं भवति ।

* सर्वर्षः,—इति नास्ति दु० पुत्रत्वे ।

† “इति” अन्वेष्य नास्ति दु० पुत्रत्वे ।

‡ अक्षराविवर्धनं—इति दु० पुत्रत्वे वाक्ये ।

§ अथ “इति” अन्वेष्येति दु० पुत्रत्वे ।

वाचं सवेदेवैश्वदेवम्”—इति, “अन्वेद्यावादिषंक्षादेर्बुद्धयः निवृत्त-
मवा । नाध्यापयति प्राप्तीति सवेदेवैश्वदेवम्”—इत्युक्तमवयवो वा ।

(१) विद्या सत्यवयम् । अविद्या विद्यायात्वं वर्णवयवो यः, यथावे-
देवाद्यथा विद्यावेदेव संयोज्यवयवः ।

मनिनी-भानिनेयानां मातृकानां पितृकस्युः* ।

हरिद्राकाश्च कम्भूनां दानं कोटि-नुचं भवेत् ॥ इति ।

मातातपोऽपि,—

“वचिष्ठमृगधीपाणमतिशामति चोदियम् ।

भोजने चैव दाने च हरिद्राकस्य क्लृप्तम्” ॥ इति ।

महाभारते,—

“इतस्ता दान-दारतन्वां ये विनाः देव-विश्वे ।

अर्घ्यमभिनन्दन्ति तेभ्योदार्ढ्यं महाकलम्” ॥ इति ।

अपाचमाह मनुः,—

“न मार्कण्डिं प्रवक्ष्येऽनु वैदिक-त्रयिके दिने ।

न एक-त्रयिके पाये वायेद-विदि अर्घ्य-सिन् ॥

विश्वमेतेषु दानं हि विधिनाऽप्यर्चितं क्वचम् ।

हासुर्नवत्यनर्घ्याय परचादासुरैवच ॥”

एः कारणं पुरस्कृत्य जन-कर्मो निवेद्यते ।

पापं क्रमेण संहाय वैदिकं नाम तद्भक्तम् ॥

अथोद्बुद्धिर्लौकिकाः सार्व-संधाय-तत्परः ।

अतोमिच्छामिनीतस्य एक-ज्ञा-चरोदियः”† ॥ इति ।

मातातपोऽपि,॥—

* पितृकस्युः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पितृकस्युः,—इति स० सो० भा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ महाकलम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । महाकलोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ एकदशमोदियः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ आसीदं स० सो० भा० पुस्तकेषु ।

“नष्टं देवस्यैकं दानमप्रतिष्ठं वार्तुवौ^(१) ।

न च वाचिष्मके दानं न च तत् प्रेत्य नो हरे” ॥ इति ।

देवस्यैकं स्नाने दक्षिणः,—

“देवार्चन-स्तोत्रप्रोविषार्थी कक्षर-कणम् ।

स वै देवस्योपाय इव-कथ्येव वर्जितः” ॥ इति ।

द्वन्द्वम्,—

“पात्र-भूतोऽपि चोविजः प्रतिपन्न प्रतिपन्नम् ।

अथानु विनिर्जुगीत तस्मै देवं न किञ्चन ॥

वक्ष्यं कुरुते न च प्रतिपन्न यमनातः ।

धर्मार्थं नोपयुक्ते च” न नं तस्मै न चोपयुक्तम्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पर-कामे हया दानमनेनं परिकीर्तितम् ।

आकृते पतिते[†] त्वेव अन्धकारिभ्यो नैव[‡] कर्त्त^(१) ॥

* नोपयुक्तीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आकृते पतिते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अन्धकारिभ्यो नैव,—इति स० शै० पुस्तके पाठः ।

(१) वार्तुवौ इति सार्धद्वयम् ।

(२) परकामे परभूमौ । भूमाग्निनेत्रप्रवृत्तानु न देवः । “वानमुच्चाव-
भूमिर्चिं पञ्चस्य अन्धमनुते”—इत्युक्ते । आकृते पतिते इति अन्ध-
कीर्तिर्निहिततत्त्वप्रकारिण्यसम् । “आकृतेर्नेदिकं धर्मोऽप्यनु प्रवृत्ते
पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्चात्ति वेन भूत्येव स आत्मन्”—इति, “आ-
कृते पतितं विषं मन्त्राणां विनिष्कृतम् । उदरं हनिदृष्टं स्पृष्टं
चाभ्रायव्यं करोत्”—इति चैवमादियन्नेकस्यात्मनो विवक्षितत्वात् ।
“नष्टिभूमिप्राप्तिं कुरुतेराश्रयात्” (इत्य० भा० ३३५०) इति श्र-
दीरवस्यभमप्यत्र स्मृतम् । अन्धकाराद्विदि, अन्धकाराद्विदिप्राप्तं
विना आत्मैरन्वितेरित्यर्थः । अन्धकाराद्विदि तु पुनः पाठः ।

कर्ममवाङ्मये दानं पतिते तक्षरे तथा ।
 दुरोद्याप्रीति-कर्मणे क्लृप्ते धान-वाचके ॥
 वेद-विक्रयणे येन यत्नं शोषयतिर्द्वये ।
 कौमिर्बिन्देयुः क्लृप्तं वाच-साधे तथैव ॥
 मङ्ग-कर्मौ च क्लृप्तं क्लृप्तं दृष्टवीपती ।
 परिचारेषु क्लृप्तं दृष्टादाभावि चोदय ॥ इति ।

महाभारते,—

“पञ्चभ्यभिराभूकायाभिनोपल्लाह ये ।
 कर्तव्यान्ते महाभारत, न तु देवः प्रतिपद्यः” ॥ इति ।

पाथेयेकमन्त्र-रत्नम् अनुविधेयति,—

“कर्मन्ते क्लृप्ति न ददाति क्लृप्ति” ।
 कर्मान्तपरिज्ञानादायाद् धर्म्यं वीचते” ॥ इति ।

मन्त्रोन्तरे देव-कर्मन् विदुषितम्,—

“कर्मदिहं विमिह्यन् व्याप-मार्गम् क्लृप्ते” ।
 मन्त्रं क्लृप्ते देवमिहोन्तरे-कर्मन्” ॥ इति ।

कर्मन्तरे देव-मार्गौ विमिह्यन् व्याप-मार्गम्,—

“क-कृत्वाविरोधेन देवं दार-कृत्वा” ।
 वाचके^(१) इति कर्मन्तरे कर्मन्तरे प्रतिपद्य” ॥ इति ।

कर्मन्तरे,—

“ कर्मन्ते क्लृप्ति न ददाति क्लृप्ति,—इति च-यो-दृष्टादयोः वाचः ।

---

(१) कर्मन्तरे ।

“(१) कुटुम्ब-भाज-नवनाद् देवं वदितिरिष्यते” । इति ।

त्रिष-धर्मे,—

“तथाभिमानं विनाशं भीषणात् प्रकल्पयेत् ।

भाज-इत्यसु अर्पार्थमिति भीषणं वक्तुः” ॥ इति ।

कुटुम्बाविरोधेन देवमित्युक्तं, तथाप्यहमाह वाच,—

“कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि नास्त्वया नवनाशने ।

हातव्यं भिक्षुने चाक्षमाक्षानोद्धतमिच्छता” ॥ इति ।

देव-विरोधेन एक-विरोधमाह वक्तुः,—

“वदित-इत्युक्तिमाप्नोति सुकर्मकथनक-दः ।

तिष्ठ-मदः प्रणामिहो दीन-इत्युक्तमनन् ॥

भूमि-दीभूमिमाप्नोति दीर्घमाचुरिदं क-दः ।

मद-दोऽप्यादि वेदाणि मय-दोऽनन् सुकर्मन् ॥

वाचोदक-वाचोदकमय-वाचोदकमय-दः ।

मनकु-दः निर्वं तुहोर् गो-दो नवक पिष्टवर्म् ॥

वाच-मया-मदोभार्वामैक्यमनन्-मदः ।

भाज-दः भाजतां वीर्यं मज्ज-दो मज्ज भाजतम् ॥

वर्मेवातेन हावार्ता मज्ज-दानं विनिश्चये” । इति ।

* कथ, — इति सु० पुस्तके वाचः ।

† वक्तुः, — इति सु० पुस्तके वाचः ।

‡ पिष्टवर्म्, — इति पाठान्तरम् ।

- (१) कुटुम्बजन्मेनावधमरजीवा मकन्ते । ये च, “मया पिना सुवर्णैवा
प्रमादीनाः समाभिरः । अन्धमतेऽपि विधेयं विवर्ण्यं कदाचन”
— इति मनुस्मृत्या ।

अभिधीनरे वाच-विशेष देव-विशेषोद्दिष्टः,—

“तथा ब्रह्म-विशेषाश्च दद्यान् वाच-विशेषतः ।
 चार्त्तमानस-दानञ्च नो-दानञ्च सुदुर्मये ॥
 तथा^(१) वृत्तिहा-दीनानां शेष-दानं विप्रियते ।
 कुर्वन् वाचदानाद्यां विद्यां ज्योतिर्देवतान् ॥
 कदापि वाचदानाणां दद्यान् नतिदयमा” । इति ।

आम्बेऽपि,—

“वाचाश्च वाचं वृत्तिश्च वाच-
 नञं सुधारणं नरोत्तरेभ्यः ।
 दद्यादिनामेन सुराङ्गनाभिः
 संकल्पनां विदितं नयति” ॥

अङ्गिराः,—

“देवतायां पुण्यकाञ्च वाचाविशेषोद्दिष्टः ।
 पुण्यं^(२) देवं प्रकरोम वापुषं ज्योतिर्न वाचिन्” ॥ इति ।

निम्बु-धर्मोत्तरे,—

“नक्षोत्रलोनि बहून् देवं तथैव तद्वयेन्” । इति ।

दान-विनिनाम्नाह आत्मानः,—

● देवदत्तं, अम्बे तथा,—इति सु० पुण्ये पाठः ।

† वाचदानाह,—इति सु० पुण्ये पाठः ।

‡ अर्चिर्न,—इति सु० पुण्ये पाठः ।

(१) वृत्तिहा वाचवन् ।

(२) पुण्यं वाचाविशेषम् ।

“अथवादी कदा देवं प्रपन्नं कवे तु कम् ।

अप्रीति-कृते केव पित्रोः पद्म-कर्मयोः ॥

कंताम्योः कामि दानाणि पद्म-कामाणि दानाणि ।

तामि निजं ददात्तः पुनर्नानिपद्यति” ॥ इति ।

अथ-अप्रीति-पद्मादी-कर्ममिति,—

“अथ-कर्म-कंताम्यो देव-पद्म-कर्ममिति ।

विदुषे च कृता-मेव तत्तेजो लोकाः ॥

अथ-कर्म-कृतेषु विदे केव कदा रमिः ।

हस्त-विदु-कर्म काम विदुषादिति कर्मम् ॥

कामायां विदुषे जीमे अमुषाणि रमेति ।

अप्रीति-कृताः मोक्षाः अप्रीति-गुणाः कवेः” ॥ इति ।

विदु-कर्म-कृते,—

“विदुषोः कार्त्तिकी आयी पूर्विका तु अथवागवतः ।

वीर्यमायीषु कर्मसु जालक-कर्मिणाम् च ।

दानानामिह दानानां कर्म दान-कर्म अथवा” इति ।

अथ,—

“अथ-कर्म-कृते दानं अथवागवतः कृतादिषु ।

कर्म आह्लादिकर्म तथा अथवागवतः” ॥ इति ।

आह्लादिकर्म,—

- (१) विदुषे,—इति अथवागवतः कर्मम् । अथवागवत-विदुषोः कर्मम्, ततोऽथवागवतः, अथवा अथवा कंताम्य अथवा । अथवागवतः कर्मम् ।

“कालिङ्ग-कवे दानं वरकण्ड दिव-कवे ।

विपुले कन-बाणसं कतिपातेऽन्यथाकम्” ॥ इति ।

भारदाकः*,—

“कतिपाते वैद्वतौ† च(१) इत्यनयन-कण्डवेत्” इति ।

विष्णुः,—

“दिन-कयो दिन-चिह्नं पुन-अन्नादि चापरम् ।

आदिआदि-अन्नाद्य नक्षत्रैः सह सङ्गमः‡ ॥

विशेषः पुन-कायोऽयं ज्योतिर्विद्विर्विषयं च ।

तत्र दानादिकं कुर्वन्नात्मनः पुन-वद्ववे” ॥ इति ।

दिन-कय-अन्नाद्युक्तं वज्रिडेन,—

“इत्यस्मिन् वाक्ये अत्रि तिथौर्नां पितृषु वरा ।

तदा दिन-कयः प्रोक्तः कन-बाणसिं वरकम्” ॥

दिन-चिह्न-अन्नाद्युक्तं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्,—

“तिथ्युक्तं तिथि-मोक्ष-वैरादिः वज्रिपदैकः‡ ।

* भरद्वाजः,—इति सु० पुनवे पाठः ।

† वैद्वते,—इति सु० पुनवे पाठः ।

‡ दिनकवे दिनचिह्ने पुनअन्नादिकेषु च । आदिआदिप्रहायाच नक्षत्रैः सह सङ्गमे,—इति सु० पुनवे पाठः ।

§ तिथ्युक्तं तिथिमेवार्थं ज्योतिषोक्तप्रमाणम्,—इति सु० सो० भा० पुनवे पाठः ।

(१) कविशालवैद्वता कर्त्तव्यविशेषात्कर्त्तव्यं योमविद्वेयो । “अथवापिच भिन्नार्थानामर्थेऽन्यथा । अथवा यथिवारेण कविवाक्यः च उच्यते”— इत्युक्तो वा कविवाक्योक्तः ।

सदृशौ दिवेष-च्छिन्न-समाख्याः प्राच मार्ग्यः ॥

वेदादि-काशः कश्चिद्विधि-करो चटो-दधम्* ।

मान-वक्ति-समोपेता† तच्छेद-कश्चिद्वर्तम् ॥

पक्षेः चोद्वर्गिः पुनर्मात्रिका-दित्तं चतुर्गैः ।

वेदादि-समयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-काल-वदः" ॥

हामस निषिद्ध-काशनाशुः ब्रह्म-सिद्धिनी,—

"वाचसं मैत्रुनं निद्रां सन्त्या-काशेषु वर्जयेत् ।

कर्म चावापनञ्चैव तथा दाम-प्रतिपक्षै" ॥ इतिरे ।

हाम-पुराणे,—

"राशौ हामं न कर्मनं कदाचिदपि केनचित् ।

हरति राशका यस्मान्नाशुः प्रभवत् ॥

विशेषतोविशीचे तु न ह्युनं कर्म कर्मणे ॥

अतोविश्वमेत् मातोदामादिषु नष्टानिनाम्" । इति ।

तत्र प्रतिप्रत्ययमात्र दिवस,—

"राज-हर्म-संक्रान्ति-वाचाऽऽदी प्रत्येषु चर्च ।

हामं मैत्रिनिर्णं ज्ञेयं राचावपि तदित्ये" ॥ इति ।

यत्र संक्रान्ति-प्रत्ययमात्र-कर्म-विशेषः, यस्मान्नाशुः संक्रान्तिषु

* तिथिद्वये चटोदधम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† चावापनञ्चैव,—इति सु० पुस्तके वाक्यः ।

‡ पुनर्मात्रिका,—इति सु० पुस्तके वाक्यः ।

§ 'इति' प्रत्यो नास्ति स० चो० पुस्तकेष्वपि ।

॥ विवाहावयवविशेष,—इत्येवम् वाक्यः । अन्वयोऽनन्तं, इति सु० पुस्तके,—इति सप्तमः ।

राशि-दानादि-विशेषं प्रत्यक्षं “हुता अकर-कर्मटी”-इति पूर्वमुदाहरणम् ।

अन्त-पुराणे दानस्य प्रत्यक्षा देवविशेषा निर्दिष्टाः,—

“प्रत्यानादितु तौर्वेषु पुच्छेयाकालनेषु च ।

इत्या वाक्यमाप्नोति* यदी पुच्छ-वर्षेषु च” ॥ इति ।

तथा वाक्येनापि,—

“मङ्गा-दारे प्रदाने च चविभुजे च पुच्छरे ।

अकरे वाङ्मयाये च मङ्गा-वाग-वङ्मये ॥

हुत-वेचे नया-तौर्वेषु तथावाग-वङ्मये ।

इत्यादितु तौर्वेषु दानमकालमिति वा” ॥

॥०॥ इति दानप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं चैतिह्यमर्थं दान-प्रकरणं निरूपितम्, अथ प्रतिग्रह-
निरूप्यते । तत्र औतोविधिः पूर्वमुदाहरणः,—“ग्रन्थमर्जयन् ब्राह्मणः
प्रतिग्रहीष्यात्”,—इति । तत्र, वाक्ये जेषं वर्षा पूर्वमनुमानात्,
जेषं प्रतिग्रहेऽपि असाध्यमनुमानात्प्राप्तम् ।

॥१॥ प्रतिग्रहो मनुष्या निन्दितः,—

“प्रतिग्रहः प्रत्यक्षः च तु विप्रस्य वर्जितः” ॥ इति ।

तेन, अस्मान्निन्दायाः अन्त-प्रतिग्रहं निन्दितम् । तद्योपरितने
इत्यने लङ्घ्यम्,—

* इत्यस्मादित्युदाहरणम्,—इति सु० पुच्छे वाक्यम् ।

† यदी,—इत्यत्र, यदा,—इति च० यो० पुच्छवेत्तं वाक्यम् ।

‡ तत्र वाक्ये पूर्वमनुमानेति,—इति सु० पुच्छे वाक्यम् ।

§ अन्तःपुराणे,—इति सु० पुच्छे वाक्यम् ।

॥ अस्माद्युपनिषत्,—इति सु० पुच्छे वाक्यम् ।

“प्रतिपक्षो वर्हिः सात् शूद्रादप्यन्यथा”* । इति ।

क. प्रतिपक्षो योवान् कियते, च वर्हिः दम्भः । कयतिपक्ष
तेयैवान्मुखात्,

“वाचापयान् वाचमहाऽवर्हितादा प्रतिपक्षम् ।

दोषो भवति विपक्षां अवनार्क-वना हि तौ” ॥ इति ।

अवर्हितादिति खेदः । अवर्हित-प्रतिपक्षद्वयप्रतिपक्षः सेवान् इ
तथाच वाचमहाः,—

“प्रतिपक्ष-वर्हिः सात् वाचने क. प्रतिपक्षम् ।

ये कोका दान-मोक्षार्थं च तानामोषि पुष्कलात्” ॥ इति ॥ ।

यन् पुनः प्रतिपक्षं प्रभवति,—

“प्रतिपक्षवाचन-वाचनार्थं

प्रतिपक्षं मेवमन् वदति ।

प्रतिपक्षान् इत्यति कच-दोषै-

र्वाचनान् पापं न पुनरिति** वेदाः” इति ।

समुच्च तद्विपर्ययमाह,—

“अप-दोमेरेपेयो वाचनार्थमापनेः कतम् ।

* प्रतिपक्षस्तु कियते शूद्रादप्यन्यथा,—इति क० पुष्कले पाठः ।

† अवनार्कसमीहितः,—इति ख० पुष्कले पाठः ।

‡ कयतिपक्षस्तु तेयैवान्मुखात्,—किञ्चाप्यप्रतिपक्ष इति,—इत्ये-
वावन् पाठो नु० पुष्कले ।

§ अवर्हितादिति प्रतिपक्षद्वयप्रतिपक्षः सेवान्,—इति जु० पुष्कले पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दोपपत्तिः क० पुष्कले ।

५ प्रतिपक्षः,—इति ख० यो० पुष्कले पाठः ।

** पुनरिति,—इति नु० पुष्कले पाठः ।

प्रतिपक्ष-विभिन्नं तु ज्ञानेन तद्वैयर्थ्यम् ॥ इति ।

यार्थं दोषः, द्विजातिभ्यः प्रतिपक्षः प्रत्यक्षः ब्रूह्मात् प्रतिपक्षौ
निन्दितः*—इतिव्यवस्थायाः सुवचनात् । यत् प्रतिपक्षेऽपि किञ्चानपि
प्रत्यक्षात् प्रतीयते, “प्रतिपक्षात् भ्रूयति”—इत्युक्तेः । यार्थं, अन्वये
वेद-पारमर्शादि-वार्थार्थ-रहितस्य प्रतिपक्षे प्रत्यक्षात्† ! इतदेवा-
भिप्रेत्या स्फुटान् वेद-पारमर्श प्रत्यक्षाद्योनिवारितः,—

“ब्रह्म-वेद-विद्विप्रोऽहं यदि ब्रूयात् प्रतिपक्षम् ॥

न च पापेन सिध्येत पक्ष-पक्षनिवारणम्” ॥ इति ।

इत्यस्य ज्ञानो वाक्यान्वापनयोर्बोध्यत्वम् । अन्वय-पारम-
र्शकान्वापन-दुष्टप्रतिपक्षेभ्योवाक्यं, अस्मिन्निवृत्तिकार-वैयर्थ्यम् ॥
प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञानः प्रत्यक्षात्, ब्रह्माधिकारिणो विहित-वाक्यादि-
प्रत्यक्षौ न किञ्चिदन्वेयः,—इति विवेकः । यद्वत्-प्रतिपक्षौ विवेचयति
वाक्यः,—

“द्विजातिभ्योऽहं सिध्येत् प्रत्यक्षेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपिवा जाति-जातेभ्यो ननु ब्रूह्मात् कथञ्चन” ॥ इति ।

ज्ञानमन्त्रवे अन्वयतोऽपि प्रत्यक्षस्य ब्रह्मविद्विप्रमतेऽभ्युपगमात्,—

“वीद्वेत्” प्रतिपक्षौवाद् प्राज्ञेभ्यस्ततो नृपत् ॥

* प्रतिपक्षे दोषः,—इति तु० पुनरुक्ते वाक्यः ।

† दोषः,—इति तु० पुनरुक्ते वाक्यः ।

‡ इत्यभिप्रेत्य,—इति तु० पुनरुक्ते वाक्यः ।

§ वेदाङ्ग पाठजोषिणो,—इति स० बो० पुनरुक्ते वाक्यः ।

॥ वैयर्थ्यमपि,—इति स० बो० पुनरुक्ते वाक्यः ।

॥ कथा च,—इति तु० पुनरुक्ते वाक्यः ।

ततस्तु वैश्व-सूत्रेभ्यः ब्रह्मस्य वचनं यथा” ॥ इति ।

बृह-प्रतिपद्ये विशेषमाद्याहिराः,—

“अतु रात्रीकृतं धाम्यं खले खेने तथा भवेत्” ।

ब्रूहादपि रात्रीमन्त्रमिह्याहिरव-भाषयन्” ॥ इति ।

तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः,—

“कुटुम्बार्थे तु वत्-ब्रूहान् प्रतिपाद्यमवाचितम् ।

कर्मकर्ममात्मने चैव न हि चाचेत कर्हिचित्” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“न यज्ञार्थं † वत् ब्रूहान् विप्रो‡ भिक्षेत् कर्षयित् ।

अथमानोऽपि भिक्षिणा वाय्वाकः४ प्रेत्य वाचते” ॥ इति ।

अत-प्रतिपद्योक्तोऽन्यथा-विशेषः स्कन्द-पुराणे दर्शितः,—

“दुर्भिक्षे दास्यते आत्मे कुटुम्बे वीरति धुषा ।

अथतः प्रतिपद्यीयान् प्रतिपद्यमनन्तितः” ॥ इति ।

वास्तववृत्तोऽपि,—

“आपद्रुतः संमन्यकन् मुञ्चानोवा‡ कल्पतः ।

न क्षिप्येतेनवा विप्रो अथनार्क-वत्-प्रभः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

* इति खेनेकना भवेत्,—इति सु० पुनश्चै वाकः ।

† यागार्थे,—इति सु० पुनश्चै वाकः ।

‡ विप्रो,—इति सु० पुनश्चै वाकः ।

४ यथाकम्,—इति सु० पुनश्चै वाकः ।

५ मुञ्चानोवा,—इति स० वी० पुनश्चै वाकः ।

“सङ्गौ च मातापितरौ बाधौ भार्या सुतः मित्रः ।

अपकार्य-सतं कृत्वा भर्त्सया मनुजव्रीन् ॥

वीरिताक्षयमापन्नो योऽक्षमणि कलकतः ।

आकाशमिव पट्टेन न च पापेन चिद्यते” ॥ इति ।

मार्कण्डेय-पुराणे इतिपाञ्चक इत्यखिलेना दर्जिता,—

“अवता पक्ष-वस्त्रानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्” ।

तावदेव हि सङ्गीयान् कृत्वा मन्त्राणां सत्त्वा” ॥ इति ।

आयोऽपि,—

“प्रतिपक्ष-दधिर्नैकात् † आचार्यन्तुः^(१) समाचरेत् ।

क्रिस्तार्थेदधिकं सङ्गं प्राज्ञोवात्सल्योयतिम् ॥

^(१) इति-सङ्गीयमन्त्रिणेभ्योऽपि धन-विश्वरम् ।

धन-साधे मन्त्राणां प्राज्ञादेव वीरते” ॥ इति ।

अनापदि राज-प्रतिपक्षं निन्दति आज्ञवल्क्यः,—

“न राज्ञः प्रतिपक्षीयान् सुख्योवात्सल्य-वर्जितः ।

प्रतिपक्षे सुवि-धमि-धमि-वेष्टा-वराधिपाः^(२) ।”

* करणं निवर्तं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तावदभासं सदैव स्थातु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिपक्षराजविः स्थातु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वार्त्तार्थन्तु,—इति स० यो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) नामा जीवयोवाकः ।

(२) दधिर्नैवर्तं ।

(३) सुखी वात्सल्यवत् । वरी वैपिकः । वरी मन्त्रविद्येयः ।

‘बुद्धा दृष्टुं पूर्णं पूर्वादेते यद्योत्तरम्’ । इति ।

संक्षेपः,—

‘राज-प्रतिपक्षोचोरोऽनध्याक्षादो विप्रोपमः ।

बुध-साधं वरं मोक्षं ननु राज-प्रतिपक्षम्’ ॥ इति ।

श्लोके,—

‘अन्-देवे विप्रस्ये ब्रह्म-रक्षसमागतः ।

राज-प्रतिपक्षस्तुष्टः पुनर्देव न विप्रस्ये ॥

माक्ष्मणं चः परितस्तु ब्रह्म-सौम्येन मोक्षितः ।

विप्रस्यमिव-बुधस्तु^(१) कुर्वोद्भ्राज-प्रतिपक्षम् ॥

सौम्ये वरस्ये चोरोऽं तस्यैव धनं पुनम् ।

बुद्धा दृष्टाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति यन्मायसौ ॥

राज-प्रतिपक्षस्तुष्टा न प्ररोहन्ति कर्षिणिम्’ । इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

‘द्वय-कृति-कमलको द्वय-धृति-कमोध्यसौ ।

द्वय-धृति-कमा वेष्टा द्वय-वेष्टा-कमोत्तमः ॥

द्वय कृता-कृतापि बोवाहन्ति सौमिकः^(२) ।

तेन तुष्टाः कमोत्तमा येरक्षणात् प्रतिपक्षः’ ॥ इति ।

अधार्थिक-राज-निषेधेन विप्रः । तथा च तस्यैव विप्रेक्षितम्,—

* अष्टावक्रगीता,—इति बु० बुधके पाठः ।

† वरकेसौम्येचोरे,—इति बु० बुधके पाठः ।

(१) विप्रस्यस्य वदामि विप्रस्यस्तु, तत्र पुनम् ।

(२) कृता मातृवत्कर्मा । तत्र विप्रः बुधः सौमिकः ।

“येषां न विद्यते क्रियाः सर्वैर्बन्ध-पतिं हरिम् ।
 चक्रतो भुक्तुर्जा* तेषामेतेषु सुनोदितं फलम् ।
 येषां पावक-चक्रीके राई न ब्राह्मणोत्कटर्मा ॥
 हते सुना-चक्राणां दानाणां भागिनोन्मृषाः ।
 येषां न चक्र-पुद्गवः कारकं पुद्गवोत्तमः ॥
 ते तु पाप-कमाचाराः सुना-पापोपभानिनः” † ।

चक्रुष्टानु राक्षः प्रतिपदो न निन्दितः । फलस्य चन्द्रोन-ब्राह्मणां
 प्राचीन-ब्राह्मणादीकहासुनीन् राज-प्रतिपदे प्रवर्त्तयितुमशक्यपति-नाम-
 केन राज्ञा द्रोहाभाव उपपन्नः,—

“न मे केनोत्तम-पदे न चन्द्रो न मलयः ।

नामाहितानि नाविदाय कीरो खैरिबी^(१) तथा” ‡ ॥ इति ।

काञ्चनक-नक्षत्रेपि राम-प्रतिपद-विन्द्याणां “बुध-कोष्ठा-
 वर्त्तिनः”—इति विवेकवाद्बुध-राज-प्रतिपदो न निन्दितः,—इति
 जम्भते । तथा नारदोऽपि,—

* भूवर्त्ता,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

† ब्राह्मणास्वरम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सुनापापाहितेकुलाः,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

§ कुलाः,—इति स० वेद० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ रामप्रतिपदविन्द्याविन्द्यविता,—इति बु० पुस्तके पाठः ।

(१) चन्द्रकं,—“आत्मानं धर्म्यकामस्य बुधराजाय दीकृतम् । योरोभात्
 सन्निभोत्तमोऽयं स चन्द्रो इति श्रुतः” इत्युक्तमस्ति । कीरो काञ्चन-
 कचरादी । खैरिबी,—“खैरिबी वा सर्वं हित्वा कामवेत्तुं नक्ष-
 त्रवेत्” इत्युक्तमस्ति ।

“जेवात् प्रतिपद्यो राज्ञी नान्वीर्वा प्राज्ञायादुते ।

प्राज्ञायादेव राज्ञी च दायकेनो हत-मनौ ॥

देतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्मोभिरक्षते* ।

इद्वीनामइद्वीनाम् क्षमिष्येते † चचाक्ष्वान् ॥

वदुर्ध्वे समतां चान्ति तद्वद्राज्ञा^(१) धनागमः ।

चचाऽहो संक्षितस्यैव इद्विभावाति काचनम् ॥

इयं धनागमाः कर्मे इद्विभावाति राक्षसि” । इति ।

दुष्ट-प्रतिपद्यत् ‡ समतिपद्यस्यापि३ चापदिबलता कुतो न
काचयते,—इति चेत् । न, ११ प्राज्ञाया-पुराणे समतिपद्यकालावस्यपि
विहितत्वान् ।

“अनापद्यपि धर्मैश्च बाध्यतः क्रियतस्तथा ।

अहम् प्रतिपद्यं विनो न धर्मात् परिहीयते ॥

अहोवाद् प्राज्ञायादेव नित्यमाचार-धर्मिनः ।

अहोवा विमर्श इयं तथा धर्माश्च दीयते”—इति ।

केषु विद्वद्-विशेषेषु चचाक्षिणेषु न प्रतिपद्य-शेषः,—इत्याह
भरद्वाजः,—

* प्रजाधर्मोभिरक्षयम्,—इति दु० पुस्तके वाक्यम् ।

† क्षमिष्यते,—इति दु० पुस्तके वाक्यम् ।

‡ दुष्टप्रतिपद्यत्,—इति स० चो० आ० पुस्तके वाक्यम् ।

३ अपि प्रवृत्तिगतिः दु० पुस्तके ।

१ तत्र,—इति स० चो० पुस्तकयोः वाक्यम् ।

“अवाधितोपपत्तेषु नास्ति हेतुः प्रतिपद्ये ।

अद्वयं तद्विदुः” देवाकृष्णानमेव निर्मुदेत्” ॥ इति ।

तत्र भगवदारामिमेतात् वक्तु-निषेधादिर्दिशति ब्राह्मणस्यैः—

“कुत्राः शार्कं पयो ममला मज्जाः पुष्पं हृदि चितिः ।

मांसं मज्जाऽऽवनं घाताः† मज्जाकोषं न वारि च ॥

अवाधिताहं पाप्मानपि दुष्कृत-कर्तव्यः ।

कल्पेन कुकटा-वक्तु-पतितेभ्यश्च वा द्विः” ॥ इति ।

अनुरपि,—

“मज्जां कुकटान् मरुतान् मज्जानपः पुष्पं शर्कं हृदि ।

मज्जान् घाताः पयोमांसं शार्कं चैव न निर्मुदेत् ॥

इधोदकं मूल-कलं अन्नमभुक्षन्तश्च कम् ।

कलाः प्रतिगृहीयामासु पात्रव-हृदिवाग्”—इति ।

प्रतिपक्षलभिकारिकं कथयति,—

“हिरण्यं भूमिमयं नामय्यं वाचस्मिन्नात् कृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत्”—इति ।

ब्राह्मणस्योऽपि,—

“विद्या-तपोभ्यां वीनेन गतुं पाप्माः प्रतिपद्यः ।

अद्वयं भद्रात्पारमार्थो वक्तव्यमज्ञानमेव च” ॥ इति ।

विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिषेधोद्देशावह इति वाचस्पत्येभि-ब्राह्मणे

* तं विदुः,—इति सु० दुष्कृते वाक्ये ।

† शार्कं,—इति सु० पुष्पमे वाक्ये ।

नायकी-विद्यायां कुरुते,—“यदि ह्यत्र ज्ञेयं विद्वान् दिवः० प्रति-
 द्यहति यच्चै० तद्वाचसा ह्येकं यदं प्रतिपन्न्याय इमां कीन् लोकात्
 पूर्णान् प्रतिपद्यीषात् सोऽद्या इत्यत्रयमं पद्मानुवादश्च धावनीयस्य-
 कीविद्याय तावत् प्रतिपद्यीषात् सोऽद्या इत्यद्वितीयं पद्मानुवादश्च
 वावदिदं प्राक्सिद्धावत् प्रतिपद्यीषात् सोऽद्या इत्यत् तृतीयं
 पद्मानुवादस्याद्या इत्येव तुरीयं द्वाविं यदं वरीरयोचश्च तपति
 येन येन ज्ञात् कृत इत्यवत् प्रत्यक्षीषात्—इति ।

॥॥ इति प्रतिपद्यन्तरकम् ॥॥

एवं निरूपिताणामप्यपमादीनां प्रतिपद्याणां प्रत्याक्षरति-
 करण-भावेन (जी० १५० १ पा० १५०) कर्क-भेदमभिप्रेक्ष्य
 ‘वदन्तर्भाभिरतः’—इत्युक्तम् । य च ज्ञात् इत्यं प्रवर्तते । यजति
 इदानीं लुप्तोत्पुदाश्चरन् । तत्र वक्ष्यते, किं कर्क-भान्धानुरागैश्च
 भावना^(१) कृत प्रतिभार्थं ज्ञानात् । तत्र, भावना-वाचसाकाङ्क्षा-
 तकीलान्निजानामपि भावार्थानुपपन्नमेव प्रधान-भेदकमावस्था-
 याचैकैव भावनेति पूर्ववत् । भावार्थानुपपन्नमकारेण केवसाकाङ्क्षेन
 भावनाया चमतीतिः अतपि-प्रति-भावार्थेनैकेनानुरागे वाक्यान्तार्थे

* अपि विश्व,—इति स० शो० मुक्तये वाक्ये ।

† नचैव,—इति स० शो० ज्ञा० मुक्तये वाक्ये ।

‡ अथास्या इत्यादयः प्रत्यक्षीषात्,—इत्यत्र पाठोपनिषत् ० स० शो० ज्ञा०
 मुक्तये वा ।

§ भिन्ना,—इति जु० मुक्तये वाक्ये ।

(१) भावना वाक्यान्तार्थः । य च प्रवर्तते ज्ञानाद्ये वा ।

भालचौराचामनमुप्रवेद्यात् प्रतिप्राप्तये भावना-भेदः—इति वि-
ज्ञात्वाः । एवं चाध्यापनादिभिः बहुभिर्ध्यातव्यैः बोद्धा भावना भिद्यते,—
इति भक्त्येतां च दृष्ट्वा कर्षाणि । तेषु ‘चमिरतिः’ अष्टा-पूर्वकमनु-
ष्ठानम् । अथ ह्युक्त्याऽनुष्ठितमप्यस्यं ज्ञानम् । तदाह भगवान्,—

“अथ ह्युक्ता ज्ञतं दत्तं तपस्ततं कृतञ्च यत् ।

अथ ह्युक्त्येतां पार्थ, न च तत् प्रोक्तं नो दृष्टं” ॥ इति ।

‘नित्यम्’—इत्युत्तरचापेति न पूर्वच, अथापनादीनां अथापना-
जनित्यत्वात् । देवता च चतुर्विधं देवताविधी, तयोः प्रतिदिनं
पूजकोभवेत् । देवता-सङ्ख्यपञ्च वाच्यवेति-माह्वये, आकाश-वायु-
वल्गु-संवादे विचार्य निर्णेतम् । तत्र, आकाशः प्रज्ञा, वायुवल्गुयोक्ता,
देवता-विचार-वल्गुयोक्ता ॥ प्रज्ञोऽर्थः । तत्र चैवा मुनिः ।
“अथ चैवं विदग्धः आकाशः पश्यन् ; कति देवता वायुवल्गुयेति ।
व इतरेषु निदिष्टा प्रतिपेदे ; वायव्यो वैश्वदेवश्च विविद्युष्यन्ते,
अथ चैव प्रज्ञा अथ चैव वल्गुयेति । सोमिति चैवाथ ; कत्येव
देवा वायुवल्गुयेति, अथ किञ्चिदिति । सोमिति चैवाथ ; कत्येव देवा
वायुवल्गुयेति, वदिति । सोमिति चैवाथ ; कत्येव देवा वायु-
वल्गुयेति, चैव इति । सोमिति चैवाथ ; कत्येव तु देवा वायुवल्गुयेति,
वदिति । सोमिति चैवाथ ; कत्येव देवा वायुवल्गुयेत्यर्थः इति ।
सोमिति चैवाथ ; कत्येव देवा वायुवल्गुयेत्येव इति । सोमिति
चैवाथ ; कत्येव ते अथ चैव प्रज्ञा अथ चैव वल्गुयेति । व

० विचारसंख्येतां च,—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

यदाग्रं यदग्रमेव यव० पवते व कवमप्यर्हं इति । यदस्मिन्निदं
 कर्ममन्त्रानेवाप्यर्हं इति । कर्मम ह्योदेव इति, प्राच इति व मन्त्रो-
 म्नापयते”-इति । यथाः कुनेरवमर्हः । उपायमार्हाणां देवानां
 यथादि-विशारे इष्टः । वाक्येन याज्ञवल्क्यो विधीयु-कथायां^(१) प्रकृत-
 तात् पर-बुद्धि-कामोदाय निविदा प्रमुत्तरं प्रतिपेदे । निविद्यन्ते
 देवदेव-नाम्ने^(२) यथा-विशेषेण विहितानां । यथा-वाचिनां यदाग्रां
 यदाग्रमाचरे,—इति वैदिक-प्रविद्धिः । ततो वाक्मो देवा वैव-
 देवस्य निविद्युष्यन्ते, नायन्ता उपायान्,—इत्युक्तं भवति । तानि च
 यदागि, यवम चोपेक्षादीनि^(३) । अत-यवं यवम-यवं यदकस्य देव-
 विष्टारः । कस्मैवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवानाम-यथा मुदकते । यएव
 देवाः पूर्वे विद्युताः, तद्वच संवेपेय विद्यन्ता इति तत्र तत्र॥ प्रत्यर्थः ।
 कर्त्तृति यथा-प्रकाः, कर्त्तमे त इति यथा-विशेष-प्रकाः । तत्र अत-
 यवमयथा^(४) ये देवा यथा ये कर्म प्रधानधृता न भवन्ति, किन्तु,
 प्राधान्येन विविधुर्वा यवमिन्द्रदेवानां योन-मस्मिन्ना योक्तैस्त्विक^(५)
 विपश्चाद्व, ततो न तेषां यथा-विशेषः इत्युक्तं विरूपयोर्यः इति^(६) ।

० यदग्रमेवमर्ह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† संस्कारविशारेण कर्त्तृतिप्रदो,—इति स० यो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विद्युताः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ यवम विपश्चित्येवमादीनि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्रम,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ अतयवमयथा,—इति स० यो० पुस्तकयोः पाठः ।

०० योक्तैस्त्विक, इति स० यो० भा० पुस्तकेयु पाठः ।

†† ‘इति’ प्रत्या वाचि न० यो० पुस्तकयोः ।

- (१) विधिप्रीतु कथा यथा विवक्षात् । तिक किञ्च यथा भवति वादो
 कथो वितका न । कर्मनिर्दं यावे प्रचनद्वितीये खद्वम ।
 (२) यद्यप्येवमनकाया कृतिः प्रकृतम् ।

वाची, अहत-मह-विचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः ब्रह्मैव-समधिगम्य-
मात् परोक्षम्,—इति । तत्र, ब्रह्म-ब्रह्म-वाचः परमात्मैवैवो-
क्त्योदेव । तत्-वाक्यस्य योतासतरा विस्तृतमवगम्य,—

“हयोदेवः सर्व-भूतेषु मूढः

सर्वज्ञायै सर्वभूतान्तरात्मा ।

सर्वोच्चः सर्वभूतान्धिवारः

वाचीयैः कोवचोनिर्गुणम्” ॥ इति ।

एतमेव हेतुं ताव-सुखाद्यैः कम्-विशेषैर्विज्ञातव्यमिति ।

तथा च जल-वर्षे—

“सर्वे विदः सर्वोच्चोभि—

हेतुं सर्वं विज्ञातव्यमिति”—इति ।

तेन कम्-विशेषा विस्तृतमवगम्यते नूनम्,—

‘हन्मिन् सर्वमवगम्यमात्रं

हयोदेवः च सुपरोमदत्ताम् ।

इदं वदितव्यमिति—

अस्मिन् सर्वं ज्ञातव्यमिति”—इति ।

अनु, हन्-मिन्-वदयादयः ज्ञाता विशदेव-वाचिनो जलेन
देवमभिदधति, ज्ञाता वादयानो हेतुमन्तः प्रवृज्येत । वाचं
देवः, इत्येवमिदं देवस्य भूमि-लोदेव जल-वाचोपपत्तेः ।

• वेदा,—इति च० वेद० वृत्तवैवो वाचः ।

† जलम्—इति च० वृत्तवैवो वाचः ।

‡ वदयितव्यम्,—इति च० वृत्तवैवो वाचः ।

यथा, वैश्वामनेषु त्रिवर्षकमेऽपि प्रतिमा-भेदेन* इष्टिचामूर्ति-विना
 मधि-अनुष्ठानादयोमन्त्रादूर्ति-विशेषेषु कथञ्चिन्नाः; यथा वा,
 वैश्वामनेषु गोपास-वामनादयोमन्त्राः, तथा वेदेऽपि† किं न
 ज्ञात् । अनु, इत्य-देवते चान्यत्र कथं, कथं-भेदात् कथं-भेदः
 प्रतिपादितः,—“तस्मै यच्चि इच्छानवति न वैश्वदेवाग्निषः, वाग्निभ्यो
 वाग्निमम्”—इत्यत्र; यथाऽऽमिष-वाग्निषोर्देवयोर्भेदस्य वि-
 शेषो देवार्त्ता वाग्निषोर्देवयोर्भेदोऽभ्युपगम्यः,—इति‡ । वाङ्,
 अभ्युपगमने स्वेकमेव वाक्यस्य देवस्य कर्मगुहान-इत्याकाशौपा-
 धिकोभेदः । अतएव, वाग्निषोर्देवा-भेदे इति-प्रकारेण कर्मगुहान्भेदो
 प्रसिद्धं देव-भेदमगूढं तदुपपादेन । वाङ् देवैकमगम्यधारितम्,—
 “तद्वदिदमाङ्गं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतमेव वा विद्वद्द्विदेव
 च ज्ञेयं कर्मे देवाः,—इति । न केनचित्देवात् एक-भेदोदुःक्यादः,—
 इति ब्रह्मणीयम्, अथाकि-प्रकार-भेदेन तदुपपत्तेः । “तं यथा
 यद्योपासते, तदेव भवति”—इति चतुतेः । यथैषाऽपि राधा च्छ-
 चामरादि-केवा-प्रकार-भेदेन एक-भेदे वैतुल्यदत् । अनु, देवः कर्म
 ददातीत्येतन्मीमांसको न कथते । तथाहि यदमाद्याचे विचारितम्,—
 किं जागेनाश्रयिताया देवतायाः कर्म, कर्तापूर्व-द्वारकं चान्यत्र

* प्रतिमाभावादभेदेन—इति कु० मुक्तये वाङ् ।

† देवेधि,—इति क० यो० मुक्तये वाङ् ।

‡ इति ब्रह्मणीयम् वाक् ।

§ कर्मगुहान्,—इति कु० मुक्तये वाङ् ।

॥ यदुपपादेन,—इति क० यो० मुक्तये वाङ् ।

॥ यद्विदेव,—इति कु० मुक्तये वाङ् ।

अथ-साधनमिति संज्ञकः । तत्र * अङ्गुरस्य चानस्य कासाकार-
भावि-कसं प्रति वाचनमाचोनादवधं दारं^(१) किञ्चित् कथनीयम् ।
देवता-प्रसादस्य जुति-शुक्तिवत्कारं ज्ञात्वा । "हस्तद्वैतमित्रः प्रमथा
पशुभिस्तर्पयति"—इति जुतिः । शुक्तिरप्युच्यते,—किंवा प्राप्नुमिह-
तमत्वात् । कारकं प्रधानं, तेन कर्मणा व्याख्यातं सम्प्रदानं
ततोऽपि प्रधानं, इत्यादि-देवताः ३ च सम्प्रदानमेव प्रधानात्
पूजामर्हन्ति, चानस्य पूजादपमादिति यैर्मौनमिव । देवताया ज्ञा-
त्वा । तस्माद्वासादिपदेभ्यः कसं ददातीति पूर्व-पक्षः । अथोच्यते ।
वागदेवतयोर्गो-ऽयमङ्गाङ्गिभावा उपपन्नः, च तु ब्रह्माकाङ्क्षानुसारं
विपर्येति । तथा हि, अनेतेत्याख्यातेन^(२) भावनाऽभिधीयते । वा
च, किं केन कथमिति भाव-करणेति कर्मवता-कथनमंत्र-वचं
प्रतीत्याकाङ्क्षति । तत्र, चानस्य समान-पदोऽनीतलेऽप्यन्योऽयमात्र
भावता । सर्वत्र तु वाक्यादुपपत्तयापि 'पुष्टार्थमेव योग्यमात्र
भावता ज्ञात्वा । तत्र च सर्वत्र साधनाकारङ्गाणां वायः करण-

* अथ,—इति स० यो० ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

† दारं ज्ञात्वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्तुः शिवया प्राप्तुमिह प्रमत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ स० यो० ब्रा० पुस्तकेषु दक्षवचनाभावात् । एवं वदन् ।

॥ वातस्य पूजादपमादिति योऽभेदममिव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

१ वाक्काशुमीयसापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) दारं कथनार्थकम् ।

(२) भावना च भावितुर्वासादप्यन्यो वा ।

मेनायेति । तत्र कश्चिद्वाच-साक्ष्यमात्रं स-न्निपात्यं चितुं ।
 इत्यदेवतामितिकर्तव्यमेव । शङ्काति,—इति हे । ततो चानोऽङ्गी,
 देवता च तदङ्गम् । इत्यस्य प्रति, नातिचिद्देवता चानेवाराधये ।
 चातु मुनिः,—“ह्यस्यैवम्”—इति, नाचौ कार्ये तात्पर्यवती,
 प्रत्यक्षादि-विरोधात्^(१) । न हि, काचिद्विषय-वती देवता इतिमुक्ता
 ह्यता कसं प्रत्यक्षतीति प्रत्यक्षेणोपपत्त्ये, प्रामुन तदभावः प्रत्यक्षेण
 चोक्तानुपपत्त्या वा^(२) प्रसीयते । किं च, अन्त्ये “नां दंष्ट्राणां
 मयूकान् इत्यैः ॥” इत्याद्यन्यत्राणां दंष्ट्रादि-इत्यादीं चरिषां
 भोग्यमेव गोत्रं मयूकादय-स्त्रिष्वङ्गोऽपि^(३) देवता-विशेषाः सूच्यन्ते ।
 न च तेषां कस-महात्मनां^(४) उच्यते । “चोषधीभ्यः काशः,
 वनस्पतिभ्यः काशः, मूलेभ्यः काशः”—इत्यादायप्येवमावाचोचधि-
 वनस्पति-तद्वचनानां देवतानां सूच्यते । तत्र, सुतोश्चिर्भोग्यत्वं, क्त

* साक्ष्यमात्रम्,—इति स० शेषः पुस्तकयोः पाठः ।

† चितुं,—इति नाकि स० पुस्तके ।

‡ मयं देवतामितिकर्तव्यमेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नाकि सु० पुस्तके ।

॥ तेषां दंष्ट्राणां मयूकान् ज्ञेयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तेषामङ्गुलादय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** ‘अपि’ शब्दो नाकि स० शेषः भा० पुस्तकेषु ।

†† कसमहात्मन्,—इति स० शेषः पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मयूकानुपपत्त्यादिभिर्येऽर्थे चतुः प्रानाकाश्यादिभिः । काश्चिद-
 नात्मत्वविशेषे ।

(२) प्रत्यक्षेणेति आश्रयते । प्रत्यक्षेणैवमात्रेऽप्युच्यते चोक्तानुपपत्तिस्तु तत्र
 कश्चादिनामिति तद्विज्ञेयम् । चोक्तानुपपत्त्येति तेषां चानेव ।
 तन्मतेऽप्यत्रादिनाम अन्त्येऽप्येवमात्रेऽप्युच्यते ।

करी इति, कृतकर्मा कृत-दातृम् । तस्यादिवहादिमतां देवानां न-
भावात् देवता-प्रवादो चागच्छ कृत-दारम् । किन्तु, श्रुयमाय-
कृतसाधनान्वयानुपपत्ति-कृत्यमपूर्वम् तद्वारम् । अभ्युपगतेऽपि
देवेऽप्यपूर्वमेव कृत-दारममकम् कर्त्तव्यं, मन्मार्थवादेतिहास-पुरा-
णेषु देवानामपि तपस्वरथ-कृतानुष्ठान-मन्त्राद्यादि-मन्त्र-प्रयोगेभ्यः
कमीक्षित-विष्णुकीर्तनात् । तस्याच्च देवः कृत-प्रदः—इति विद्वन् ।
(१) यौनिवदासीवरक कृत-दातृत्वं मन्यन्ते । तथापि, तदीये ब्राह्मे (२)
इतीयाभाये विचारितम् । किं धर्मः कृतं ददाति, चादौहिदीवरः,—
इति संशयः । तत्र, मीमांसकोक्त-भावेन धर्मः कृत-प्रदः,—इति पूर्वः
पक्षः । विद्वान्मन्त्र, किं धर्मोऽन्यामभिहितश्च कृत-प्रदः, किं वा,
केनचित्तेतनेनाभिहितः ? वाचः, चलेनच तारतम्यामभिहित-
कथोक्ति-कृत-दातृत्वाद्योगात् । इतीये तु, जेवाभिहितः, स एव
कृत-दाताऽहम् । न चेत् धर्मश्च देवैर्मिति तदानीं, देवस्य-मैर्धृक्-
परिहाराय धर्मोपेक्षयात् । अस्ति तु धर्मः, काश्चिदुत्तमं पुण्यं,
काश्चिदधर्मं, काश्चिदधर्मं, प्रापयसीवरः, कथं विचरो न भवेत् ।
कथं वा विविधैः दुःखं प्रापयन्निर्मुक्तो भवेत् । धर्मोऽधर्मोनुवारेण
तत्-प्रापये नुह-पितृ-राजादीनामित न देवस्य-मैर्धृक् प्राप्नुतः ।

* देवादीनां, ... इति सु० पुनश्च वाचः ।

† कृतं ददातु,—इति सु० पुनश्च वाचः ।

‡ धर्मः,—इति सु० पुनश्च वाचः ।

(१) यौनिवदावेदाधिक ।

(२) चादीरके ।

न हि दुष्ट-विषा मिष्ट-परिहासकं कुर्मतां नुर्मादीनां वैतन्य-मैवृक्षे
 विद्येते^(१)। यदुक्तं—“नो^{*} मय्युक्तादीनां निरवधोपधि-यनस्य आदीनाम्
 आवराणां कस-प्रदमेन पुनः,—इति । तत् तथैवायं, ईश्वरस्य कस-
 दाहमे कः प्रयुज्यः । अद्वि “अतस्त्वेनमिष्टः प्रमया यद्युक्तिर्यथति”—
 इति, तथापीन्-हेमताधामवक्षितोऽप्यर्थात्मी कस-प्रदमेन वि-
 क्षितः । “कसः-प्रक्षिप्तः प्राप्ता जवापान्”—इति कुतेः । तस्मादो-
 चरस्य प्रवादस्यां कस-दाहम् । न च वैमिनेय-वैद्यादिकबोर्माधोः
 परस्परं विरोधः, विवक्ष-विवेकेन तत्प्रमादनाम् । जवा, हेमद-
 क्षीय यन्मोऽपि कसमभिज्जकं विवक्षितं ‘काडाभि यथति’—इति
 व्यवहारः, तथा वरनेकरक्षीय कस-प्रदमेऽपि तारतम्यापाद-विमित-
 तथा प्राधान्यं विवक्षितं कसः कस-प्रद,—इति व्यवहारः किं न
 खान् । तस्मादविरोधान् कस-प्रदोमदीचरस्यस्य कसं पुनर्मीवो
 देव,—इत्यसमतिजन्यमेव ।

॥ • ॥ इति हेमता-कस-प्रदमे-प्रकरणम् ॥०॥

यतिवेर्षकं कसमेव नञ्जति । कसयोः पुन्य-प्रकारद्वयपरितन-
 योऽपि निरूपयतः । ‘हेमताऽतिवि-पुन्योवावधीदति’—इत्युत्तरपूजा-
 यामवधीदति,—इत्यनन्तरमेव । तथाच कुर्मपरादे,—

* वैमल्ययुक्तादीनां,—इति दु० पुन्ये कसः ।

† ईश्वरप्रसाद इव,—इति दु० पुन्ये कसः ।

(१) तथापीन् । “कसमे तादृगे तापुदीकाकसं यथाऽमेवे । यद्वेव
 मवेदस्य विवक्षितुं यतोयतोः”—इति ।

“मेयोपादयन्ताऽऽवादायन्ता देवताऽर्चनम् ।

ब्रह्मे, यथाति करं सकरेष्विह भाषते ॥

कृत्वा देव-पूजाय महावचनम् दिव्योत्तमः ।

बुद्धीत केवलाया तिर्य्यगोनिं य मन्त्रति^(१)”—इति ।

भार्गवोऽपि,—

“अतिविशेषं ब्रह्माद्यो ब्रह्मन् प्रतिनिवर्तते ।

य तथा बुद्ध्यां ह्यत्र बुद्ध्यादाय मन्त्रति” ॥

देवोऽपि,—

“अतिविशेषं ब्रह्मन् यथा प्रतिनिवर्तते ।

कृत्वातो निराकृत्य य ब्रह्मेति तत्तुल्यम्”—इति ।

पूजायानु य केवलमवसादाभावाः” अन्त्यभुहोऽप्यसि ।

तथा च विष्णुवर्चसात्,—

“मेऽर्चयन्ति यदा विष्णुं ब्रह्म-कृत्-मदा-धरम् ।

कर्म-पाप-विनिमुक्तं ब्रह्माद्यं प्रतिवर्तिते”—इति ।

पूरुषपुराणे—

“वेदाभाषोऽन्तर्गं ब्रह्मा महावच-किञ्चास्तथा^(२) ।

* न केवलं वाचाभावात्,—इति स० वे० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘य’ इत्यस्य द्विवचनान्तात् ‘य’ अङ्गत्वात्—इति, ‘य’ तिर्य्यगोनिं मन्त्रति”—इति च वाक्यवचनं मन्त्रत्वम् ।

(२) ‘कृत्वा’ इति, ‘महावच’—इत्युत्तरभाष्यमेव महावचान्तर्गतं वेदाभाषकं तदा सूच्यम् । अथवा, वेदाभाषकस्य महावचान्तर्गतत्वेऽपि ब्रह्म-ब्रह्माद्यो भेदकत्वात् । तत्रैव महावचनं वेदाभाषेतद-महावच-इत्यसि स्थिते ।

वाचस्पत्यास्तु पापानि देवानामर्चनं तथा”-इति ।

अनुरधि-

“वतिधिं पूजयेत्तु नार्चं चादुष्टमात्मनम्” ।

वह्मं नो-ज्ञां तेन दत्तं चादिति ये मतिः”-इति ॥

विश्वरधि-

“कात्यायनेनाग्निहोत्रेण चत्वेन तस्या तथा ।

वावाग्नेति द्यही होतान् तथा वतिधि-पूजनात्”-इति ।

वैश्वदेवाद्यर्चनोद्गमं पापक्षिणा तेन होतैः कृते वति होऽग्निहो-
त्रोद्गमः च ‘ऊत-त्रेयः’ । तत्रैव वृक्षीत, न तु च-ओज्यार्थं पापयेत् ।
तदाच भगवान्,—

“कञ्च-मिहाग्निः कनोमुच्यते वर्च-विमिधैः ।

मुच्यते ते वर्चं दाया ये पचन्वासा-कारणात्”-इति ।

‘ऊत-त्रेयम्’-इत्यत्र ऊतं-कन्यो नृदामारते आख्यातः,—

“वैश्वदेवाद्यो होमास्तमिमुच्यते वृधैः”-इति ।

तत्र त्रयोऊत-त्रेयः । च च ऊत-त्रेय-कन्यो देवर्षि-मनुष्यादि-
पूजोपयुक्तावजिह्वपञ्चवति । तदाच भगुः—

“देवानृषीन् मनुष्यान् पित्रन् द्यक्षान् देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्द्व्यह्वः त्रिपञ्चमयेत् ।

वर्चं च केचनं मुह्ये चः पचन्वासा-कारणात् ।

वह्ममिहात्मन् होतन् यतात्मनं विधीयते”-इति ।

‘ब्राह्मणेनामधीदति’—इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं
महाभारते दर्शितम्—

“यस्य दानं तपः शौचमायुर्वर्चः दशोपमा ।

दृक्कर्मैव च विप्रेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

चित्तेन्द्रियो धर्मैश्चरः क्षमायुज-निरतः श्रुतिः ।

काल-क्रोधौ कौ कस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यस्य ब्राह्मणमोक्षोक्तो धर्मैश्च मनस्विनः ।

क्षमं धर्मैश्च चरति* तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

योऽध्यापयेद्भीते वा तानमोक्षा धमेत वा ।

इत्याद्याऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यस्य इत्या च विज्ञानं कस्य वैव दमः जनः ।

यथाशक्तनिरतिर्जनः जेतुं ब्राह्मण-जनकम्”—इति ॥

तत्राह, क्वापिमाश्रितायामपि यत्तत्तत्तत्-कचित्तोब्राह्मणेनाव-
धीदतीति वाक्यार्थः धर्मैश्चरितो भवति† ।

‘यतुर्वर्चमपि वर्चमायुः,—इति, ‘वदुर्वर्चभिरतः’—इति वचन-
द्वयेन साधारणासाधारण-धर्मौ संक्षिप्तोपदर्शितौ । अक्षयभाष्यादि-
कस्येव विज्ञानसाधारणं वाक्यत्वादि-धर्मं तस्य धर्म-युक्त-साधारण-
मायुः, तथापि वदुर्वर्चभिरतः पियसीवेति च योऽपि विरोधः ॥

* धर्मैश्चरितं,—इति स० यो० वृत्तयस्योः पाठः ।

† यथाशक्तनिरतं जनः,—इति स० यो० वृत्तयस्योः पाठः ।

‡ ‘यथाय’—इत्यादि, ‘अनधि’—इत्यस्य पाठो नास्ति स० यो०
वृत्तयस्योः ।

व्यासः साधारणव्यवहारिकेन बुद्धिर्वा साधारणमात्रिकेन
वक्षिष्यात्,—

सम्प्रदायान् जयोहोमी हेतुनागान् पूजनम् ॥३८॥
आतिथ्यं वैश्वदेवम्† बट् कर्त्तव्यं दिने दिने ॥

इति । ‘सम्प्रदायानम्’—इत्यत्र व्यास-पाक-भाष्येन व्यासः प्राक्
व्याख्येयम् । स च व्यासः पञ्चमाभाष्ये प्रथमपादे प्रतिपादितः ।
‘व्यासादग्निहोत्रं कुर्वेति† व्यासं वक्षति’—इति श्रुतेः । तत्र॥ संप्रदायः
किमग्निहोत्र-व्यासूपाकचोर्नितः क्रमः, उत नियतः, चरा नियतः,
तदा॥ पाठेन नियमने कर्त्तव्यम् । तत्र विद्योर्नुष्ठानमत्र-पर्यवसा-
नात् क्रमस्य विधानकामाभात्** वनितः,—इत्येकः पूर्वः पक्षः ।
पूर्वाधिकरणेन “व्यस्यंर्त्येवति दीक्षयित्वा ब्रह्मार्चं दीक्षयति”—
इत्यर्थात् पाठकः॥ विधानकामाभ्युपगमादत्रापि तद्व्यवस्थायापाठक-

* तत्र,—इति अ० हो० श्रुत्ययोः पाठः ।

† सम्प्रदायानं जयोहोमीः व्यासावोदेवप्राक्त्वम् । वैश्वदेवातिथेयस्य इति
प्राक्त्वमेव पाठः सु० सू० श्रुत्ये ।

‡ व्यासव्याख्येयम्,—इति सु० श्रुत्ये पाठः ।

§ अग्निहोत्रं कुर्वेति,—इति सु० श्रुत्ये पाठः ।

॥ तत्र,—इति भाष्ये सु० श्रुत्ये ।

० तथापि,—इति अ० हो० श्रुत्ययोः पाठः ।

** विधानकामाभावात्,—इति सु० श्रुत्ये पाठः ।

†† तत्र,—इति सु० श्रुत्ये पाठः ।

‡ पाठकमत्र,—इति सु० श्रुत्ये पाठः ।

अनियतः*,—इत्यपरः पूर्वपक्षः । ‘अवाप्ता’—इति द्वितीयाशुत्या^(१)
 होम-वाधनमात्रमाहवति च इत्ये होमानिव्यनेरर्थाद् अवाप्त-वाकः
 पूर्वभाषी,—इति चिह्नान्तः । एकमपाधि, आगत्य इति-हेतुना-
 च्छुद्धौ च अन्त्या-वन्दनाधिकारिणात् आगतं पूर्वभाषी,—इति
 इत्यन्तः^(२) । तत्र, आगतं तत्पूर्व-भाषिणां अन्त्यावन्दनोत्पत्ति-
 विन्यासादीनां कर्त्तव्यानुपपत्त्यम् । तत्र आगत्यन्तः,—

“माह्वे शुक्ले अवाप्तं विनावेदात्मनोहितम् ।

अर्वाच्यमागतं चो काले अवाप्तं न दाययेत्”—इति ।

अनुरपि,—

“माह्वे शुक्ले शुक्ले अर्वाच्यमागत्युपविनयेत् ।

काच-छेदाच्च तत्पूर्वाच्च वेद-तत्पर्यमेव च”—इति ।

* अवाप्यन्तं अन्तविनयः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पूर्वः अन्तः,—इति शु. शुक्ले पाठः ।

‡ अन्तश्चरमाधि,—इति शु. शुक्ले पाठः ।

§ तत्र,—इति शु. शुक्ले पाठः ।

(१) तथा चोक्तम् । “अति द्वितीया अमता च भिन्नं वाच्यं परान्वेषं तु
 संज्ञयानि । सा प्रक्रिया सा अचभित्तयेका आगतं क्रमोवादनार्थं
 अवाप्ता”—इति । द्वितीयापरं आरम्भविभक्त्युपपत्त्यर्थं अर्वाच्यमेव
 आरम्भविभक्त्या प्रत्यक्षार्थमित्यर्थोवाचनेऽन्त्यावेद्यत्वं तुल्य-
 त्वात्—इति वाच्यमित्यभिप्रायः । उदाहरणान्वेषं नीमाचा-द्वितीये
 अन्त्यावेद्यम् ।

(२) तथा आगत्यन्तादनुपपत्तिविनिर्मायः । अन्त्या अन्तियः, “अन्तर्घटन-
 आगत्यन्तादनुपपत्तिः अन्त्या”—इत्युक्ते । उदाहरणान्वेषं नीमा-
 चादनुपपत्त्याने अन्त्यावेद्यम् ।

वेदतत्पार्थः हरमात्मा । तथा च पूर्वपुराणे,—

“ग्राह्ये सुकृते कदाच धर्ममर्थस्य चित्तयेत् ।

काच-क्षेत्रं तदुद्धृतं आसीत् मनवेक्षरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“ग्राह्ये सुकृते कदाच मानये मतिमाधुप ।

विदुष्य चित्तयेदुद्धृतं चित्ताविरोधितम्^(१) ॥

कथोदया तयोः कामधुमधोरपि चित्तयेत् ।

परित्यजेदर्थ-कामौ धर्म-पौडा-करो नृप ॥

धर्ममन्यधुमोदकं लोक-विदितमेव च”—इति ।

सुखोदयात् मानदुग्धरे द्वौ सुकृते, तथाचो ग्राह्योदितो
रौद्रः । तत्र ग्राह्ये चित्तोपायविशेषं दर्शयति विष्णुः,—

“कदाचोत्पाद्य बोद्धव्यं किमस्य सुकृतं कृतम् ।

इत्थं वा दर्शितं वाऽपि ॥ वाक् सत्या चापि भाषिता ॥

कदाचोत्पाद्य बोद्धव्यं मन्त्रमन्यधुपयितम् ।

मन्त्र-आधि-लोकानां किमस्य निवर्तिष्यति”—इति ।

‘आसीत् मनवेक्षरम्’ इति बहुव्रीहिः, तत्र प्रकार-विशेषो वामनपुराणे,

* मन्त्रवि,—इत्यारम्भे पूर्वपुराणे इत्यन्योऽप्यत्रः स० शो० मुख्य-
योग्यः ।

† मर्थेवाह्य विरोधिन्,—इति सु० मुख्ये वाक्यः । ‘मर्थमन्यविरोधि
मन्,—इति स० मुख्ये ।

‡ दर्शं वापि कृतं चापि,—इति सु० मुख्ये वाक्यः ।

(१) ग्राह्ये सुकृते विदुष्य कदाच कदाच कथोदयाधुमधोरपि मानये
चित्तयेदिति संन्यक्तः ।

“नञ्चा दुरारिक्विपुराण-कारो”

नानुः ततो धमि-सुतोमुपय ।

मुदह श्रुतः वचनामुपेन

कुर्मन्तु कर्म मम सुप्रभातम्”-इत्यादि ।

॥०॥ इति श्राद्धे श्रुतं चान्न-द्वि-चिन्तन-प्रकरणम् ॥०॥

चित्त-चिन्तनानन्तरं बोधिसादिकमवसोकमेव तु पापिष्ठा-
दिकम्† । तदाश्रयः कात्यायनः,—

“बोधिचं श्रुतमाहुः च चक्षिभक्षिचिं तथा ।

प्रातस्त्याग चः पक्षेदापद्भ्यः च प्रमुच्यते ॥

वापिष्ठं दुर्भेगं मयं‡ नञ्कुलत-नादिकम् ।

प्रातस्त्याग चः पक्षेदापद्भ्योरप्यवसयम्”—इति ।

मत्तमूत्र-पुरीषे कुर्मन्तु । तदाश्रयः,—

“ज्वाय पक्षिणे रात्रे तु न चाप्यं चोदकम् ।

ज्वायान्न त्वेभूर्नि त्रितः श्राद्धाय वाच्यम् ॥

वाचं निवृत्तं कलेन विहीनोच्छ्राय-वर्जितः ॥ ।

कुर्मन्तु-पुरीषे तु श्रुतौ द्वेव वभाक्षितः”—इति ।

नच, तत्र-विद्यमानं विविचिह्नं,—

* निपुटान्नकोश्रिः—इति ह० मुच्यते वाक्यं ।

† वापिष्ठम्—इति स० श्रु० मुच्यते वाक्यं ।

‡ वासीरं ह० मुच्यते

§ वाचं,—इति स० श्रु० मुच्यते वाक्यं ।

॥ क्षीनोच्छ्रायवर्जितः,—इति ह० मुच्यते वाक्यं ।

“अतः प्रादुक्तं कुर्वीत मन्त्रायुष-विकर्मणम् ।

अथस्त्रियैरग्राह्यैश्च दृष्टैः सप्राज्ञां मेदिनीम्”-इति ।

तत्र, काष्ठभेदेन दिग्निषममाह पाञ्चवक्त्रः,—

“दिवा-सन्ध्यासु कर्षण-मन्त्रायुषं चरकुषुचः ।

कुर्वीतुष-पुरीषे तु रात्रौ चेद्विनायुचः”-इति ।

कर्षणं दक्षिणः,—

“पवित्रं दक्षिणे कर्षे कृत्वा विष्णुपशुतृप्तयेत्”-

इति कृतकाले पवित्राय दक्षिण-कर्ष-कलाभिधानात्* सञ्ज्ञो-
पवीतं चापि तदेव क्षात्रं ज्ञायम् । अद्विराद्य विक्रमेन
क्षानाकारमाह,—

“कृत्वा सञ्ज्ञोपवीतं तु दहतः कष्ट-कर्मितम् ।

विष्णुपशुं दृष्टी कुर्वीतु यदा कर्षे समाहितः”-इति ।

तत्र, कर्षे निधामनेकयक-विक्रम् । तथा च साङ्ख्यायनः,—

“पञ्चवक्त्रोपवीतं कर्षे कृत्वा नृप-पुरीषोन्मै कुर्वीतु”-इति ।

अतः, कर्षोदिक्निषमो न कथ्यते, कर्षैरवधारं करणम् ।

तत्र वक्त्रः,—

“अथकुषुचस्य पूर्वपदेऽपराधे प्राकृषुचस्यार्धः ।

चरकुषुचस्य मध्याधे निशायां दक्षिणायुचः”-इति ।

यत्र वैचिदिकज्याभिज्ञा व्यवसायार्थि । तद्दुर्गं, वामाय-

* दक्षिणकर्षकलाभिधानात्,—इति स० श्रौ० सुकचयोः पाठः ।

† कर्षैरवधारक,—इति स० श्रौ० सुकचयोः पाठः ।

‡ प्राकृषुचस्य,—इति सु० सुकचोः पाठः ।

विशेष-ज्ञानचोर्विक्रमाचोनात् । तामान्यजनं हि वाग्नयस्त-वचनं
दिवसे कालेऽपुनरुक्त-विधायात्* वचन-वचनानु विशेषज्ञाकम्,
अद्वयुक्तस्य मन्त्र-विकल्पेनाथ बहोव-प्रतीतिः । माऽसु तर्हि
विकल्पः, वचन-वचनोक्तं तु† वचनं वचिष्यतीति चेत् । तदपि‡
न युक्तं, माद्वयुक्त-विकल्प-विराकरवाचैव॥ देवसेन वदेवेति विवे-
कितानात्॥ ।

“वदेवोदरुक्तः प्रातः वाचादे इक्ष्वाकुः”—इति ।

अथ, प्रातः-वाचाद-अथै दिवा-रात्रि-विक्ष्वी । तथा च मनुः,—

“मूषोचर-अमुक्तं दिवा कुर्यादुदरुक्तः ।

इक्ष्वाभिमुक्तो रात्रौ वचनचोच चरा दिवा”—इति ।

एवमर्हि वचोक्तयोः प्राक्प्रत्यक्ष-वचनयोः का मतिः ? कुर्या-
भिमुक्त-विशेष-वरा वचोक्तिरिति मूलः । तदुक्तं महाभारते,—

“प्रत्यादिनं प्रत्यक्षं प्रतिमां च प्रतिदिनम् ।

जेतानि ते च पथिषु मे भवन्ति यतायुवः”—इति ।

अपि देवसेनेत्यम्,—

“विकल्पमाचरेन्नित्यं वचनानु वरिवर्त्तयेत्”—इति ।

तथिपद्वेतर-विवक्षम् । “न केन भारतेन योपपदः सिद्धा
कुर्यात्”—इति कारणम् । अपि मनुयोक्तम्,—

* दिवसे कालेऽपुनरुक्त इति वचनात्,—इति अ० शो० मुक्तयोः
शङ्कः ।

† वचनचोक्तम्,—इति अ० शो० मुक्तयोः शङ्कः ।

‡ वचपथि—इति अ० मुक्तये शङ्कः ।

§ विवाटवाचैव,—इति अ० शो० मुक्तयोः शङ्कः ।

॥ ‘इति’ अन्तोऽपार्थिकं अ० मुक्तये ।

“आवावागम्यकारे वा रावावहनि वा दिवः ।

अवावह-पुनः कुर्वात् आवा-वावा-मयेव च”-इति ।

तदपि मोहाराजकारादि-अविन-दिक्मोहन-विषयम् । देश-नि-
यमे। विष्णुपुराणेऽभिहितः,—

“मैर्जगामिषु-विषेयमतीत्याभधिकं पुनः ।

दूरादावकाशकूपं पुरीषस्य समाचरेत्”-इति ॥

आपन्नमोऽपि,—“दूरादावकाशकूप-पुरीषे कुर्वाद्दिवान्दिनमपरां
यां” इति । अत्रापि,—

“दूरादावकाशकूपं दूरान् पादावसेलमः ।

अविहाराभिवेकस्य दूरादेव समाचरेत्”-इति ॥

अथ वर्ज-देशानाम्,—

“न मूर्धं पक्षि कुर्वीत न अन्धवि न मो-मये ।

न काक-कले न कलेः न पिशा न च वर्जते ॥

न जीर्ण-देशानामे न वर्ज्ये कदापय ।

न अन्धमेव वर्ज्युः न अन्धवापयसितः ॥

न मदी-मीरमावाह न च वर्जते-अकले ।

* आवा,—इति पु० पुनश्चे वाक्य ।

† च,—इति क० चेः पुनश्चे वाक्य ।

‡ आवावनेमम्,—इति पु० पुनश्चे वाक्य ।

§ अवावहे न न कले,—इति पु० पुनश्चे वाक्य ।

॥ न चैवेव न अन्धमे,—इति-पु० पुनश्चे वाक्य ।

॥ न अन्धवापयसितः,—इति पु० पुनश्चे वाक्य ।

यद्यपि-विशानादित्यमयः यद्यन् तथैव च* ॥

न कदाचन कुर्वीत विषमपक्ष विषमजम्"—इति ॥

अथोऽपि,—

तुषाङ्गार-कषाणानि हेमताऽऽक्षतानि च ।

राजमार्ग-शत्रूणां निषादि च कषाणि च ॥

कषरहो न चेत्तु क्षाया-दृक् चतुष्पथम्† ।

कश्चन चोदकांतश्च यथागतश्च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेत् कृष्ण-मूषाणि पैश-बन्ध-विषाणि च"—इति ॥

शरीरः,—

"कादालगु रक्तः कुर्वीत विहारश्चैव कर्मदाः ।

मुक्तार्था कष्टमुपेतः कातृष्टे प्रकाशे चीकते विषा"—इति ॥

आयस्योऽपि,—“न च योपायकोः० मूष-पुत्रीचे कुर्वीत"—इति ।

अथोऽपि,—

"मत्तादित्यं न चेत्तु न यथोदात्मनः शक्तम् ।

दृष्ट्वा दृक् न निरोधेत नामत्रिं प्राक्तनं तथा"—इति ॥

मतो योहादिना वरिष्ठ-मुद्-मेहयोऽद्वितीयमिन्द्रोभिडित् ।

तथा च भरदाजः,००—

* वधैवना,—इति मु० बुधये पाठः ।

† चतुष्पथे,—इति मु० बुधये पाठः ।

‡ कर्मदा,—इति स० यो० बुधये पाठः ।

§ यथीयुक्तः कातृ,—इति मु० बुधये पाठः ।

॥ योपायको,—इति मु० बुधये पाठः ।

॥ वरिष्ठमेहयोः,—इति मु० बुधये पाठः ।

०० भरदाजः,—इति मु० बुधये पाठः ।

“अथापस्तम्बः विष्णुं चोद-काष्ठ-कथादिना ।

उदयवासा^(१) उचिच्छेत् वृद्धं विद्वत्-मेधवः”-इति ।

॥०॥ इति विष्णुप्रीतार्जुनार्जुनप्रकरणम् ॥०॥

अथ श्रीच-प्रकरणम् ।

तत्रैव चाज्ञवल्कलः—

“अहीन-मित्रबोलाय अक्षिरभुङ्क्षतेऽर्जुनैः ।

मत्त-लेप-कव-करं श्रीचं कुर्वीतद्विद्वतः”-इति ॥

हेमचोदयि,—

“आ श्रीवासोऽमुषेच्छिन्नं अकाशोऽचारचोरपि ।

मुदं पशं च निर्दयापुंसोऽपि कुञ्जकुञ्जः”-इति ॥

हृषीकेशि,—

“तीर्थं श्रीचं न कुर्वीत कुर्वीतोऽद्वैत-धारिणः”-इति ।

अभ्युदयकाशकये विमेषलाह विष्णुमित्रः—

“रमि^(२)मापापकानीर्षो कुर्वीच्छीपमभुङ्क्षते ।

महातपोधनोनीर्षमन्त्रवा अद्भुचिर्वेधे”-इति ॥

* अथापस्तम्बः,— इति सु० पुस्तके, अथापस्तम्बः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† विष्णुच विद्वत्मेधः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ श्रीचपिच्छिन्नः,—इति स० पा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ आह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ विष्णुमित्र इति नाम्नि सु० पुस्तके ।

¶ रमिमापापकानीर्षः,—इति स० पुस्तके, रमिमापं कानीर्षः,—

इति स० पुस्तके ।

(१) उदयवासा काष्ठदेवाभ्युदयिष्यकाः ।

(२) मयोदये विष्णुमित्रे रमि, मुञ्जा मु मन्त्रवा । च रमिः कान्,—इति स० ।

श्रीच-श्रीर्षां स्तुतिकामाश्च वनः,—

“आहरेस्तुतिकीं विप्रः कूष्माण्त्वं चरित्वा तथा”—इति ।

तथैव विप्रेवमाह गरीपिः,—

“विप्रे शृङ्गा तु शृङ्गौचे रत्ना चचे विधीयते ।

हारिद्र-वर्णा वैश्वे तु शृङ्गे कृष्णां विनिर्दिशेत्” ॥

कन-विशेषावकाशे वा काचिदुपायाः । तदाह गुरुः,—

“वस्त्रिन्द्रे तु कर्णोत्तं वाच कथैव स्तुतिका ।

वि तत्र प्रवक्ष्या कालका* श्रीचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुपुराणे कर्णोत्तविशेषाद्विज्ञेताः,—

“वस्त्रीक-भूषितोत्कर्ता शृङ्गमन्त्रार्त्ता तथा ।

श्रीचार्त्ताऽहं नेपाच नारदाक्षिप-वन्द्याम् ॥

कनः माधवपञ्चाङ्गे श्रोतुत्कर्ता च कर्त्तव्यम्”—इति ।

कनार्त्ता-स्तुतिका-प्रतिषेधश्च, वापी-भूषादि-व्यतिरिक्त-विषयः ।

कनश्च वनः,—

“वापी-भूष-तद्वानेषु आहरेदाहृतोत्कर्त्तम् ।

आहरेत्कनमन्त्रात् तु वरतोमन्त्रि-वन्द्याम्”—इति ॥

देव्योऽपि काचिन्निषिद्धाहरोत्कर्त्तव्यः,—

“अङ्गार-तुम-कीटाणि-कर्त्तरा-वास्तुकाभितान् ।

कलीकोपरि रोपान्ताः कुम्भा-काच-काशवन्मात्रम् ॥

शामनोद्धान्तरावकां वास्तुकां वांशुपिपीम् ।

* कनः,—इति मु० पुनश्चैव वाक्यम् ।

+ श्रोतुत्कर्त्ता च कर्त्तव्यम्—इति मु० पुनश्चैव वाक्यम् ।

आह्वानमथौषार्थमादहीत व मृत्तिकां—इति ॥

इति-निबन्धमाह देवकः,—

“धर्मविद्विषं इत्यमथः प्रीये व जोषयेत् ।

तथा च वामहस्तेन बाधेच्छं व जोषयेत्”—इति ॥

मन्त्राण्यपुराणे दिक्पिबन्तोऽभिहितः,—

“कद्रुसोदकमादाय मृत्तिकां चैव वासतः ।

उदकमुचो दिवा कुर्वाणाचौ पेट्टिषाणुहः”—इति ॥

इत्यस्त्रोत्तमाह ज्ञातातपः,—

“एका छिन्ने करे स्ये तिष्ठो दे इत्यधोर्ध्वोः ।

मूष-शौचं वनाज्जातं भ्रूतिं पिबुषं भवेत्”—इति ॥

मनुरपि,—

“एका छिन्ने तुदे निष्कलैक्यं करे इह ।

कम्प्योः सप्त हान्ताम्यदः मृत्तिकाभीक्ष्णार्ता ॥

इत्यश्वीषं मृत्तिकां दिमुषं मन्त्रवारिषः ।

वागम्यकं पिबुषं वतीर्णा तु चतुर्ध्वम्”—इति ।

शौधाचनोऽपि,—

“याज्ञायागे नदी जेत्या वान-वादे तथा करे ।

निष्क छिद्यः मन्त्रादुचोच्चाः वन्यदुःशौचं पिशीर्षताः”—इति

वशिष्ठोऽपि,—

* मूरीये पिबुषं भवेत्,—इति मु० वृत्तये पाठः ।

† मृत्तिकावापुषाम्,—इति व० यो० वृत्तये पाठः ।

‡ पिशीर्षतः,—इति मु० वृत्तये पाठः ।

“वशापाने ह्यैकस्मिन्नुपवोः वत्त मृत्तिकाः ।

उपवोः पदयोः वत्त चित्ते द्वे परिकीर्त्तिते ॥

आदिश्वपुराणे,*—

“एकस्मिन् विंशतिर्होत्रे द्वाविंशत्याश्चतुर्दश”—इति ।

विंशत्यादिकं मन्त्रपारि-निबन्धं, “दिश्वं मन्त्रपारिः”—

इत्युक्तत्वात् । आदिश्वपुराणे,—

“अथैकस्मिन्नुपवोः वत्तं मृत्तिकाः ।

दिवावैष्यन् निष्कृतं पश्चि पार्श्वं विधीयते ॥

कार्तः कुर्व्याद् वशापानि ततः कुर्व्याच्चतुर्दशम्”—इति ॥

वीधावनोऽपि,—

“देवं कार्त्तं तच्चाऽऽज्ञानं द्रव्यं द्रव्य-प्रयोजनम् ।

उपवतिमवकाशं ज्ञाना औषं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

चतुर्पराङ्गः,—

“उपविष्टो निष्कृतं कर्तुंवेष्ट न विन्दति ।

तः कुर्व्याद्द्रव्येषु ततः औष्यन् वन्द्या”—इति ॥

आनुज्ञपनिने औपेतिकर्तव्यता इतिता,—

“औषं कुर्व्याच्चतुर्दशम्” इति ।

* आदिश्वपुराणे—पुस्तके ।

† द्वाविंशत्या,—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ विंशत्यादिकं,—इति म० पुस्तके पाठः ।

§ वशापाने,—इति म० पुस्तके पाठः ।

॥ न,—इति म० पुस्तके पाठः ।

विप्रसक्तं यथा न कुर्वन्वाचोर्ध्वं न संकुर्वेत्* ॥

बुद्धिपूर्वं प्रत्यक्षेण यथा श्रेयः कृतेन दिवाः"—इति ।

इतोऽपि,—

"यदन्वा गच्छ-यद्गौ तु देवाः शौचेक्षुणा वदः ।

न शौचं कर्त्तव्यं-भारान्तराक्षरेण कदाचन"—इति ॥

नरीचिरपि,—

"निष्ठभिः शौचक्षेण पादौ शौचौ नृपौ नवीनं च ।

यसौ त्वागन्वितायां शेष-मन्त्रापकर्षणे"—इति ।

यथा-विधि कृते-शौचे मन्त्रक्षेपापमन्त्रानि, तथाप्ये मनुः,—

"वाचस्त्रापैतद्वैश्वानरो मन्त्रोक्षेपस्तत्-कृतः ।

तावदुपहारि देवं कामं कर्त्तव्यं ब्रह्म-यज्ञिषु"—इति ।

मनसुस्तथापि तु देवस्य वाच,—

"वाचसु यज्ञि मन्त्रेण त्वागन्वीचं विधीयते ।

प्रसाधं शौच-कृत्वायां ॥ न विधेदपदिक्षते"—इति ।

यिनामनोऽपि,—

"न वाचदुपनीयको दिवाः ब्रह्मसूक्तोऽङ्गनाः ।

* न च क्षयेत्,—इति मं० वृत्तके पाठः ।

† यथां शौ मन्त्रिन्वाच,—इति सु० वृत्तके पाठः ।

‡ शेषमन्त्रापकर्षणम्,—इति स० शौ० वृत्तके पाठः ।

§ वच,—इति सु० वृत्तके पाठः ।

॥ शौचसंस्कारा,—इति सु० वृत्तके पाठः ।

¶ न वाचदुपनीयको,—इति स० शौ० वा० वृत्तके पाठः ।

नम-कमे-कम-करं त्रीकलोत्तां विधीकते"—इति ।

अथ श्री-भूत-पादकम् अकृतोदाहृतिप्राप्तं, कल्पनीत-द्वि-
वारकर्मम्^(१) । अत्यरिमायमात्रं ज्ञातानयः,—

“पार्श्वमलकमात्राद्यु यावा दन्तु-कते क्षिताः ।

तथैवाकृतवः कर्माः त्रीणे देष्टव्यं क्षितिकः”—इति ।

अनु दक्षप्रिरोम्भा परिमाणाकारकम्,—

“अर्द्ध-प्रक्षतिमात्रा तु त्रयमा क्षितिका कृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धेन त्रयीर्जिता ॥

प्रथमा प्रक्षतिर्द्वेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया क्षितिका त्रेया विभान-कर-पूरणी””—इति ।

तत्र, कर्मव नूनपरिमाणेन नम्रासक्ये नम्राधिकपरिमाणं
ब्रह्मम् । अतपि नम-कमे आलोडकज्ञा पूरणीया कथाह इवः,—

“नूनाधिकं न कर्त्तव्यं त्रीणं इष्टिरेमभीष्टमा ।

प्रावक्षिणेन पूजेत विधितानि कमे कृते”—इति ।

इत्यनुक्रमैव-करकेऽपि कस्य भाव-इष्टिर्नास्ति, न तस्य इष्टि-
रित्याह व्यासपादः,—

० त्रीण्येतं—इति नु० पुनरुक्ते पाठः ।

† विभाजकरपूरणा,—इति नु० पुनरुक्ते, विभाजकरपूरणम्,—इति
ख० पुनरुक्ते पाठः ।

‡ त्रीणे,—इति नु० पुनरुक्ते पाठः ।

§ क्षितिः,—इति ख० आ० पुनरुक्तेऽपि पाठः ।

(१) विभाजानुपक्रमकम् विचारकम् श्रीभूतयोः प्रथमसंस्कारमात्रमात्रम् ।

“श्रीचक्रं विविधं शोभं वाङ्मयान्तरमासा ।

अथवाभां सनं वाङ्मयान्तरमासाऽऽन्तरम् ॥

मन्त्रा-तोषेण कर्मण्येन शङ्करैश्च मनोपमैः* ।

या वाङ्मयान्तरम् श्रीचं भावमुद्रो न शङ्कति”—इति ।

श्रीचक्रं विविधमापि चर्मसर्वाधिकार-प्रेतमन्त्रक-कतिरेकाभां

इहोद्वेगति,—

“श्रीचै चक्राः कदा कार्यः श्रीच-मूले दिवः कृतः ।

श्रीचान्तर-विशेषक समस्त निष्कला क्रिया”-इति ।

॥०॥ इति श्रीचक्रकथनम् ॥०॥

अथ मन्त्र-विधिः ॥

तथापस्तम्भः,—

“ह्रं श्रीच-विधिं कृत्वा पञ्चाङ्गमन्त्रमाचरेत् ।

शुद्धे रेतसि विद्-वर्गे ह्रन्-ध्यायन-कर्मणि ॥

अष्टाष्टां मन्त्रं चैव कृत्वा मन्त्रमाचरेत् ।

पञ्चरत्नविष्टरत्नमन्त्रैः शोभयेत्तथा ॥

सुख-मुक्तिं शुभं चैव कृत्वा शोभनाशुभान् ।

पुरकाहेवताः सर्वान् दक्षिणे पितरस्तथा ॥

पश्चिमे शुभि-मन्त्रान् वामे मन्त्रमाचरेत् ।

मन्त्र-समये विप्रं कर्मणा वक्तुं तावन्मन्त्रम् ॥

१ न जीमवै,—इति सु० सुक्तो वाक्य ।

२ निष्कला क्रिया,—इति मन्त्रकथनात् वाक्य सु० सुक्तो ।

सुधीति यदि मूढाद्या रौरवं नरकं गच्छेत्—इति ।*

अथाप्यन्य विधिः ।

तत्र बह्व्यवहारः,—

“कृत्वाऽथ शीघ्रं प्रकल्य पादौ चरौ च मन्त्रयेः ।

विमर्शविश्र-मन्त्रकुं दिव्यं चापमन्त्रं चरेत् ॥

कृतोपवीतं कथां च वाङ्मनः-काव-उच्यते”—इति ।

आज्ञापनमोऽपि,—

“अन्तर्जन्तु इदं देवे उपविष्टं उदकमुखाः ।

अन्ता अन्तेन तीर्थेन द्विषेद्विद्वानुपसृजेत्”—इति ।

श्रीतन्त्रोऽपि,—“इदं देव आशीर्वादविश्रवाङ्गं ज्ञाननाराट् कृत्वा
चरौपवीत्यालम्बितमन्त्रान् शची प्रकल्य वाग्मतेर उदकमुखाः॥
विमर्शुर्वाऽथ आवासेत् पादौ चामुखेत्** आनिचोपसृजेत् शीघ्र-
कानि मूर्धनि च दद्यात्†”—इति । तत्र विमर्शुर्वातैस्त्रिष्वको
विकल्पः । अन्तर्जन्तुं तीर्थान्तरेभ्यो विविधं वाङ्मनः,—

* अथ मन्त्रविधिः,—इत्यारम्भ उपर्युक्तोपक्रमः शक्तिं मुनितामिदं
मुखाभ्यु ।

† अथ,—इति सु० मुखाभ्यु वाङ् ।

‡ अथमु—इति स० शो० आ० मुखाभ्यु वाङ् ।

§ ज्ञाननाराट्,—इति सु० मुखाभ्यु वाङ् ।

॥ उदके उपसृज्य,—इति सु० मुखाभ्यु वाङ् ।

॥ आवासेत्,—इति स० शो० आ० मुखाभ्यु वाङ् ।

** आमुखाभ्यु,—इति सु० मुखाभ्यु वाङ् ।

(१) शीघ्रकानि शीघ्रं अथानि कानि शक्तिवति शक्तिना चक्रुः शोनाभि
उपसृजेत्, मूर्धनि च दद्यात् इति संयत् ।

“कनिडादेस्मिन्नुड-मूलायनं करस्य च ।

अजापति-पितृ-ब्रह्म-देव-तीर्थान्मुक्तमान्^(१)”-इति ।

एतदेव ब्रह्मचरितानां स्मृतिरिति-“बहुउभूतकोत्तरतः
ब्रह्मचरी रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, अदेस्मिन्नुडचोरकारा पितृ, कनिड-
का-करतचोरकारा ब्राह्मणं, पूर्वेषांभुवि-पर्वणि देवम्”-इति ।
वाचस्पतीचक्षुदकं विजिगृहि ब्रह्म-—

“वद्विः बहुदुनामिह सोमाभिः जेन-मुदुरैः ।

वद्विना न च तन्नाभि रकाराभिरप्युजेत्”-इति ।

वाचस्पत्यः,—

“वद्विह्य प्रकृतिसाभिर्द्विनाभिः जेन-मुदुरैः ।

वद्वि-कच-नाकुनामिह कचायज्ञं विनातवः ॥

इदमेव कीच ब्रह्मणं वद्विः सुहाभिरजातः^(२)”-इति ।

नगुरपि,—

“इद्वानिः वृषते विनः कचनामिह भूपतिः* ।

वैष्णोऽद्विः प्राप्तिनामिह ब्रह्मः सुहाभिरजातः”-इति ।

मतेता अपि,—

“अनुवाभिरजेनाभिः वृताभिर्नक्त-वपुषा ।

वद्वनाभिरज्ज्वाभिः पितृदुर्भेद्वि २१चसेत्”-इति ।

* भूमिपः,—इति तु० वृषते वाठः ।

(१) कादेस्मिन्नी तर्जनी । तथाच, कनिडामूले प्राजायनं तीर्थं, तर्जनीमूले
पितृ, बहुउभूते ब्राह्मं, करकारे देवमिति विवेकः ।

(२) कचतः कोटजातो ।

तथापवादमाह वसः*,—

“राधावदीक्षितेनापि इन्द्रिक्ता मनीषियाम् ।

उदधेनादुरासाद्य ततोऽप्यनोऽप्यपिनाम्”—इति ।

उदधस्य पश्य-प्रकारं परिमाणं वाह भरदाहः,—

“वापतं कर्मतः कृता मोक्षार्थादनिमित्तकम् ।

संस्तान्मुनिनां तोषं गृहीता पाणिना विभः †

सुखापुङ्गवनिष्ठेन श्रेष्ठेणात्मनं चरेत् ।

मान-मन्त्रमाणाद्य संयत्त विः विवेकः”—इति ।

य य पाणि ईक्षितो इन्द्रः, “विः विवेक्षितेनाहः”—इति पु-
राणवचनम् । उदधकालानन्तर-आश्रितो निमित्तकर्तव्यतामाह इहः,—

“संस्तान्मुनिनां तोषेन विः मन्त्रमाणातोऽप्यम् ।

संस्तानि विभिः पूर्वमाप्तमेवमप्युदेत†

चतुष्टेन महेक्षित्वा वाक् चतुष्टु मन्त्रारम् ।

चतुष्टानिकाभ्याम् चतुःशेषे ततः परम् ‡

कनिष्ठापुङ्गवोर्गर्भं उदधन् तत्रैव §

कर्माभिरु विरः पद्मान् यत्नं चापेक्ष संसृजेत्”—इति ।

उदधश्चकम्पवा शर्मयमाह,—

“तर्ज्यपुङ्गव-शोभेन सुष्ठेनापुङ्गव-इवम् ।

* वापवर्णम्,— इति सु० पु० च्छे पाठः ।

† संस्तान्मुनिना,— इति सु० पु० च्छे पाठः ।

‡ संस्तान्मुनिनां,— इति सु० पु० च्छे, संस्तान्मुनि व० पु० च्छे पाठः ।

§ संस्तान्मुनिनां कर्म पूर्वमाप्तमेवमप्युदेत्,— इति सु० पु० च्छे पाठः ।

मध्यमापुत्र-बोनेन सुमेनेन-द्वयं ततः ॥

पद्मकानामिकाया बोनेन कर्ष्यं सुमेत् ।

कनिष्ठापुत्र-बोनेन सुमेत् कर्ष्य-द्वयं ततः ॥

मार्गि च कर्ष्यं तदन्तं सुमेत् पाणि-तलेन ह ।

संयुक्तेन ततः श्रीर्मेगमाचमने विधिः—इति ।

इत्यन्येऽन्यथा कर्षयन्ति । तत्र, कर्षाणां कर्षणा द्रष्टव्या ।

आचमन-विनियोगाद् मनुः,—

“क्ष्मा मूत्रं पुरीषं वा पाप्मणां कपयत्येत् ।

पीनाऽपोऽथेकमाशक्तं वेदमग्निं च* कर्षयत्”—इति ।

मूत्रपुरीषे,—

“कषाक-क्षेक-कषाणे श्री-बुधोऽपि ह-भाष्ये ।

कश्चित् पुनर्यं सुदृढां भीष्मं वाऽपि तथाविधम् ॥

काशानेद्विप्राप्तिः वा कोष्ठिका तथैव च ।

अग्नेर्मेगमाचमने सुदृढाऽन्यतमेन च ॥

श्रीर्वा कषाऽऽक्ष्मः कर्ष्ये श्रीर्वा वा परिधातु च”—इति ।

श्रीर्बुधोऽपि ह-भाष्ये,—इत्येकस्यादिविवक्षन् । तथा च मनुपुराणे,—

“वाष्पाकादीन् अग्ने र्वाग्ने बुध्वाऽऽचमनेद्विषोत्तमः”—इति ।

मनुष्ये,—

* वेदमन्त्र,—इति च० शेष० बुधयोः वाक्यं ।

† दृढा,—इति च० बुधयोः वाक्यं ।

‡ कषाणां कर्षणं,—इति बु० बुधयोः वाक्यं ।

“सुखा कुला च सुखा च निहीयोक्ताऽयम् वचः ।

एतां प्रमाणं चाकम् आचारेण मन्तोऽपि वच्”-इति ।

इत्युक्तिः,—

“अथोवाच-वदुर्ध्वं चाकम् त्रीन्-वचने ।

मार्गान्-मूषिकां कर्त्तुं प्रसवेऽमृत-भाषणे ॥

निमित्तेष्वेव कर्त्तुं कर्त्तुं कुर्वन्मुपसृजे”-इति ।

मन्तोऽपि,—

“उत्तमोऽयम् आचारो देवतां तत्रैव च ।

एवं चाकम्वा कुतो वदयेन सुपुनितः”-इति ।

हारीशोऽपि,—“मोक्षदेवमुपसृज्य वचम्”-इति ।

वशिष्ठोऽपि,—

“कुतो निहीये सुते परिचारेऽनुवातने ।

वचनेष्वेव आचारेऽप्येवं वा दक्षिणं सुते”-इति ।

इतिवचनं-कार्त्तुमार्गमावधाने वेदितव्यम् । तथा च,

मार्गान्मुपसृज्य,—

“वचनार्थं त्रीन् कर्त्तुं कुर्वीत वै इति ।

देवतामाह्वयित्वा विदुषाश्चैव ज्ञातः ॥

कुर्वीताकम्वा वापि इतिवचनवचन वा ।

● वाक्येण वृ० वृत्तये ।

† मूषक,—इति वृ० वृत्तये वाक्ये ।

‡ आचारे,—इति व० वा० वृत्तये वाक्ये ।

§ वापि,—इति वृ० वृत्तये वाक्ये ।

वधाविभवतो ह्येतत् पूर्वभावे ततः परम् ॥

न विद्यमाने पूर्वोक्ते कथार-प्राप्तिरिष्यते—इति ।

इतिवक्तव्य-प्रश्नश्च य, 'प्रभाषादीनि तीर्त्तानि'—इत्यादिना-
वक्ष्यते । अथ वा, बौधायनोक्तं ब्रह्मवत्—“नीवीं विद्वन् परिधा-
नोपसृष्टेर्दारु-कथं भूमिं नोमयं वा संसृजेत्”—इति । अद्विषंश्चक्रेते
दिराचमन-विमिश्रं इतिवत्,—

“दौले भोजन-काष्ठे च सन्ध्यासोदमयोरपि ।

आचानाः पुनराचामेक्ष्य-दोमार्चमादिषु”—इति ।

आश्वत्थकोऽपि,—

“आत्मा पीत्वा क्षुते क्षुते सुक्ता रथोपवर्षणे* ।

आचानाः पुनराचामेक्ष्योविपरिधाव च”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भोजने हवने दाने क्षपहारे प्रतिपद्ये† ।

इविर्भक्ष्य-काष्ठे च तत् दिराचमनं क्षतम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्रकाश पात्री पादौ च भुञ्जानो द्विरपसृजेत् ।

द्रुचौ देहे वमासीनौ भुञ्जा च द्विरपसृजेत् ॥

कोटौ विषोमकौ सूष्टा वायोविपरिधाव च ।

रेतोमूत्र-सुरीषाकाकुलर्गऽपुन-भावये‡ ॥

* रक्षाप्रसर्पणे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† क्षपहारप्रतिपद्ये,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सुन्ममावये,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नृक्षिणाऽन्यकारणे* काव† वाचामने तथा ।

चनरं वा कृत्तानं वा समानम्य द्विचोत्तमः ॥

वन्द्यभोक्तृमयोक्तृदाशानोऽप्याचमेततः”—इति ।

अयुक्तभाषणं‡ निरुभाषणम् । आचमनापवादमाह दौधाधनः,—

“इमावद्दन्त-सन्नेषु दन्त-वक्त्रेषु धारणा ।

अक्षितेषु च† काचामनेषां संज्ञानवच्छुचिः॥”—इति ।

इमावद्दन्त-इमावद्वक्त्रयोर्निर्दिष्टानिर्दिष्टार्थरूपेण भेदः । अतएव द्वेवक्तुः,—

“भोजने दन्त-सन्नेषु निर्वृत्त्याचमनं चरेत् ।

दन्त-सन्नेष्वन्येदानीं शेषं मन्येत इत्यवत् ॥

न तत्र वक्तुः॥ कुर्याद्वक्त्रसमुद्गरे पुनः ।

अवेद्याशौचमयथं ब्रह्म-वेधादुच्यते”—इति ।

अक्षितेषु** तेषु ज्ञानयुतेषु च निर्गोच्यमित्यर्थः । तत्र मनुः,—

“इमावद्दन्तसन्नेषु विष्कतस्पर्श-करो†† च तु ।

परिच्युतेषु च ज्ञानान्धिरस्येव तच्छुचिः”—इति ।

इमाव रक्षणपक्षयो वेदितव्यम् । यथाऽऽह ब्रह्मः,—“इमावद्दन्त-

* नृक्षिणाऽन्यकारणे,—इति म० पुनश्चे पाठः ।

† काव,—इति ख० बो० ब्रा० पुनश्चे पाठः ।

‡ नृक्षमभाषणं,—इति म० पुनश्चे पाठः ।

§ यक्त्रेषु तेषु,—इति ब्रा० पुनश्चे पाठः ।

॥ संज्ञानवच्छुचिः,—इति ब्रा० पुनश्चे पाठः ।

॥ वक्तुः,—इति म० पुनश्चे पाठः ।

** यन्त्रेषु,—इति ब्रा० पुनश्चे पाठः ।

†† विष्कतस्पर्शं करो,—इति ख० बो० ब्रा० पुनश्चे पाठः ।

समेतु रत्नवर्धनमन्त्रो जिह्वाभिरुर्जनात्”—इति* । सप्त-गुणादियु
विशेषमात्रं ज्ञातव्यम्,—

“इत्यस्यैव सप्तैव गुणैः सुप्त-सौख्यविविधैः ।

ताम्रुके चेत्तुल्ये च नोपिहो भवति दिक्”—इति ।

वर्धमानोऽपि,†—

“ताम्रुके चैव सौख्ये च सुप्त-सौख्यविविधैः ।

इत्यस्यैव सप्तैव नोपिहो भवति दिक्”—इति ।

नमिः सप्तैव गुणैः सुप्त-सौख्यविविधैः ।

सुप्त-सौख्यविविधैः नोपिहो भवति दिक्”—इति ।

एतच्च सुप्त-सौख्यविविधैः सुप्त-सौख्यविविधैः—विषयं ‡ ताम्रुके-सौख्यविविधैः ।
‘इत्यस्यैव सप्तैव’ इति चार्थोक्तम् ॥ इत्यस्यैव जिह्वाभिरुर्जनात्,—
त्यर्थः । वाच्यमप्युक्तम्,—

“सुप्त-सौख्यविविधैः सुप्त-सौख्यविविधैः ।

सप्तैव नोपिहो भवति दिक्”—इति ।

सुप्त-सौख्यविविधैः सुप्त-सौख्यविविधैः—विषयं § ताम्रुके-सौख्यविविधैः ।
‘इत्यस्यैव सप्तैव’ इति चार्थोक्तम् ॥ इत्यस्यैव जिह्वाभिरुर्जनात्,—
त्यर्थः । वाच्यमप्युक्तम्,—

* ‘इत्यस्यैव’ इत्यस्यैव, इत्यस्यैव इत्यस्यैव इत्यस्यैव इत्यस्यैव इत्यस्यैव ।

† वर्धमानोऽपि,—इति वा० मुक्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ इत्यस्यैव इत्यस्यैव इत्यस्यैव इत्यस्यैव इत्यस्यैव ।

§ सुप्त-सौख्यविविधैः सुप्त-सौख्यविविधैः,—इति स० सौ० वा० मुक्तके पाठः ।

॥ चार्थोक्तम्,—इति वा० मुक्तके पाठः ।

॥ निवर्तं पतन्ति,—इति सौ० वा० मुक्तके पाठः ।

०० ताम्रुके-सौख्यविविधैः,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

†† नोपिहो भवति दिक्,—इति वा० मुक्तके पाठः ।

नियतमि"—इति । आचमन-विन्द्वः स्नानं कृत्वा अपि श्रेयाः ।
तथा च मनुः,—

“स्नानमि विन्द्वः पादौ च आचमयतः” परम् ।

भौमिकैरेव यथा श्रेया न तैरप्यतो भवेत्”—इति ।

अथ पाद-पङ्कजम् कवचद्वारध्यायुपलक्षयार्थम् । तथा च यमः,—

“प्रधानाचमनोपाहृ† त्रयीरे विप्रसो नृणाम् ।

उच्छिष्ट-दोषोनाशश्च भूमि-सुखास्त ताः क्षताः”—इति ।

अमु-विषये विशेषमाचारस्तथा,—“न अमुमिदच्छिष्टो भवत्यन्त-
राक्षो धर्म्मिर्नयम् इत्येवोपसृप्ति”—इति । आचमने वर्ज्याणाञ्च
अतुः,—

“विना यज्ञोपवीतेन तथा धीतेन शययत् ।

सुक्ता त्रिधा वाचाचमेत्‡ क्लृप्तैव पुनः त्रिधा ॥

शोच्यीषी वद्व-पर्वद्वः प्रौढपादश्च^(१) चाननः ।

दुर्द्वेष्ट-प्रगतश्चैव § वाचामञ्जुहिमाशुवान्”—इति ।

वौधावगोऽपि,—“पादप्रवासान्ध्रवेष्ट आचमेत्, भूमौ वाचयित्वा-

* कथाचमयतः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† प्रधानाचमनोपाहृ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ वाचात्रामेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्द्वेष्टः प्रपदश्चैव,—इति आ० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रौढपादः,—“आलम्बाहृद्भादश्च आनुनेर्गङ्गयोक्तवा । क्लृप्तवत्
नित्योक्तवत् प्रौढपादः स उच्यते”—इत्युक्तवत्तः । आनुनेर्गङ्गयोः
क्लृप्तवत्तु नित्योक्तवत्तु आदिवाक्त्ववत्तु आनुनेर्गङ्गयोः ।

ऽपामेत्, न कमुदुदामिर्न कफेनामि नोष्णिहामिर्न चारामि *
 न विवर्णामि नोष्णामिर्न कसुपामि न हस्य अक्षय तिष्ठन् न
 प्रहो न प्रयतो न सुप्त-त्रियो नावहृक्कषोऽं न वधिर्मानु नैवेष्टित-
 त्रिराः न वहृक्कषो न भरमाषो नावहोपवीतो न प्रचारितपादः, अम्-
 मकुम्भैस्त्रियो हृद्यहृत्तमाः पिबेत्—इति । देवहोऽपि,—

“कोपान्नो मस्यलोका सुप्तनेत्रोऽपि वा ॥ नरः ।

अन्धीषी वाऽपि नाचामेदकोनास्य वा त्रिरः”—इति ।

आपहृत्तोऽपि,—“न वर्ष-धारामिराचामेत्”—इति । अमोऽपि,—

“अयः कर-नक्षैः सुहृत् न चाचामति वै दिवः ।

सुरा पिबति च कर्णं वमस्य वचनं वचा”—इति ।

ब्रह्माण्ड-पुराणेऽपि—

“कण्ठं त्रिरोषा प्राहस्य रज्ज्वाऽऽपच-मतोऽपि वा ।

अकल्मा पादयोः शौकमाचामोऽप्यह्मचिर्भवेत्”—इति ।

गीतमोऽपि,—“नाश्चक्षिना पिबेन्नतिष्ठन् नोदुतोदकेनाचामेत्”—
 इति । नतिष्ठतिन्नति कलविषयं, अले च तिष्ठन्नचाचामेत् । तथा च
 विष्णुः,—

* नोष्णिहामिर्न चारामि,—इति नाति मुद्रितानि रिक्त पुच्छकेषु ।

† नोष्णामि,—इति मुद्रितानि रिक्तपुच्छकेषु न दृश्यते ।

‡ न अक्षय न तिष्ठन्,—इति नाति मु० पुच्छके ।

§ नावहृक्कषो,—इति शा० पुच्छके पाठः ।

॥ वचा,—इति मु० पुच्छके पाठः ।

¶ न वर्षधारामिराचामेत्,—इति शा० पुच्छके पाठः ।

“आनोद्वैतं यत्ते निरुपाधम् : द्युचितामिहान् ।

यद्यथास्तत्त्वोऽपि समाचानो न द्युच्यति”—इति ।

बौद्धिकोऽपि,—

“अविन-रः कश्चित् ब्राह्मणोऽप्युच्यते” ।

यत्तत् तत् तत् कर्म भवत्यात्मनं तथा ॥

यामयत्ते स्मिते इमे हविष्मन्नात्मनेहि ।

रत्नं तु तद्भवेतोषं धीमा वाज्रात्मकश्चरेत्”—इति ।

मात्रं यद्यपि हविष्-वस्तु च-पविष्मन् विचरन्,—

“अविषेक इत्येव सुखोदात्मनश्चिह्नम् ।

नोऽपि तत् पविष्मन् सुखोऽपि तत् कर्ममेतत्”—इति ।

बौद्धिक इत्येव च-पविष्मन् प्रवर्तते,—

“अवयवते स्मितेर्द्वैतः समाचानमि बोद्धव्यः ।

योगयान-यत् तत् भुक्ता यत्तत्कर्म भवेत्”—इति ।

आनामन्तर-आदिमात्मने इत्यो विवेकमात्र,—

“आनाऽऽचानेतदा विप्रः पादौ कृत्वा यत्ते स्मिते ।

अवयवयवौ द्युच्यतः केचोभवेदिति” ।

वारीतः—

० आनामोदयमयुद्धम्,—इति सु० पुष्पके, आनामोदय उपसर्गम्,—इति आनाम पाठः ।

१ यत्ते तत् तत् कर्म,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

२ अविनं,—इति स० यो० आ० पुष्पके पाठः ।

३ यत्तत्कर्म,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

“चाई-बाबा जसे कुर्बानपेचापमनं जपम् ।

शुद्धबाबा जसे कुर्बानपेचापमनं जपम्”—इति ।

साधविकसे विवेचोद्भिन्तः स्यादन्तरे,—

“सत्ताजे तास-पाचस करकस कमकसम् ।

सहीना कसमापामेत् नरोनामचतो जयेत् ॥

करकाबापुकायेस तास-पर्वपुटेन* च ।

साधसापमनं कार्ये सेहसेपास मर्त्येत् ॥

करपाचे चां जसोचं जसोचं तासभावने ।

सौम्ये राजतेसैव वैवाशुशुना तत् कानम्”—इति ।

एवमुक्त-सकलसाधनस्य प्रवेष्टानाह साधपात्,—

“हं यो माह्मकोनित्यमुपसङ्गमाचरेत् ।

महादि-सम्पत्त्यन्तं जगत् च परितर्पयेत्”—इति ।

इदमहोऽपि,—

“विः माग्नीषासदस्यत् प्रीतासेनास हेयताः ।

महा विष्णुस इह च भवन्तीत्यनुशुभम् ।

महा च जमुना चैव प्रीयेतां† परिमार्ज्यमात् ।

यादाम्नां प्रीयते तिस्रु त्रीणां त्रिरवि कीर्त्तितः ।

मातङ्गद्वी प्रीयेते सुहे नावा-पुट-द्वये ।

सुहे सोम-चुम्बे तु प्रीयेते त्रिभि-भास्करौ ।

* चर्मेपुटेन,—इति स० यो० भा० पुस्तकेषु पाठः ।

† करपाचने च, इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रीयेते,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

कर्क-सुग्मे तथा लुष्टे प्रीयते लविद्यामसौ ।

लुब्धयोः सार्धमादेव प्रीयन्ते कर्मदेवताः ।

नाभि-संस्पर्शनाद्यानाः प्रीयन्ते चाप्य गित्यगः ।

संलुष्टे हृदये चाप्य प्रीयन्ते कर्मदेवताः ।

सूई-संस्पर्शनादप्य प्रीतव्यं पुनश्चोभयेत्—इति ।

आशमनाकरणे प्रत्यवायो दक्षिणः पुराणसारे, *—

“यः क्रियाः कुर्वते मोहादभावादेव नास्तिनः ।

अवनि हि एषा तस्य क्रियाः सर्व्या न संशयः”—इति ।

॥॥ इति आशमन-प्रकरणम् ॥०॥

~~~~~
अथ इनाधारन-विधिः ॥

अथाभिः,—

“शुद्धे पर्युषिते निर्यं भक्त्यप्रयतोन्मदः ।

सहार्द्र-काहं शून्यं वा भवयेद्दनाधारनम्”—इति ।

आधोऽपि,—

“प्रसादा जलौ पादौ च सुखं सुखमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुध्मं कला चाप्यनारा ततः ॥

तिर्गं कशाद्यं कटुकं सुगन्धं कण्ठकाचितम् ।

धीरिषोदय-गुह्यादीन् भवयेद्दनाधारनम्”—इति ।

विष्णुः,—

* पुराणसारे,—इति नाभि सु० पुनश्च ।

† सन्नम्,—इति सु० पुनश्च भाठः ।

“कच्छन्ति-धीर-हृद्योत्थं द्वादशाङ्गुल-सहितम् ।
 कनिष्ठाङ्गुलिम् मूलं धर्मार्द्र-ज्ञत-मूलम् ॥
 दन्त-धावनवृद्धिं मित्रोत्थेनिका* तथा ।
 सुदृढं शूल-दन्तकं वन-दन्तकं मलयम् ॥
 मूलं विषम-दन्तकं चिविधं दन्त-धावनम् ।
 द्वादशाङ्गुलिकं विमे काष्ठमात्रमधीपिकः ॥
 वन-विद्-गृह-भातीनां यव-वद्-चतुरङ्गुलम्”—इति ।

चक्षुराः,—

“शाल-पुष्पान-विशालानपामार्ग-क्षिरीययोः ।
 भवयेत् प्रातस्तथा च वाग्यतो दन्त-धावनम्† ॥
 यदाश्वत्थार्क-चक्षुर-करीरीशं वर्जयेत् ।
 नात्यहं विन-चक्षुर-मूलम् ककुभकं च ॥
 चरिमेहं मिश्रुं च कच्छन्तिमस्यैव च ।
 प्रकाशं मयमेत् पूर्वं प्रकाशैव च वर्जयेत् ॥
 चक्षुराः प्राङ्मुखो वा कशात् तिलकं तथा ।
 प्रातर्भुञ्जा च यन्वायस्येदन्त-धावनम्”—इति ।

नात्यायनो दन्त-धावनकं काष्ठमिममव-मलं दर्शयति,—

“चापुर्वैकं ज्योत्स्नैः प्रकाः पश्य-वक्ष्ये च ।
 मलं प्रकाशं मेधाश्रु तं मोक्षेहि वनस्तमे”—इति ।

* मित्रोत्थेनिका—इति मु० पुष्पके वाठः ।

† इति, ज्योत्स्नाधिको मु० पुष्पके ।

कर्मयोगोक्तम्,—“नानुसिद्धिर्दन्तात् प्रकाशयेत्” ।

इतिवाचिष्ठस्यो नद्यां गीतं ध्वज-कर्मकम् ।

निष्कृतेषु ह-वन्मूक-मोक्षमरण-वन्मन्त्रम् ॥

कार्पासं हन्त-काष्ठं विच्छेदयिष्ये हरेच्छिवम् ।

न भवत्येव पाप्मनं कार्पासं प्राकमेव च ।

इतानि भवत्येव च शीघ्र-पुण्यः च जायते”—इति ।

कर्म-निष्ठायाः विष्णुः,—

“प्रतिपदं चण्डोऽपि बहुलं चण्डोऽपि च ।

मन्त्रां भाग्यवारे च हन्त-काष्ठं विच्छेदयेत्”—इति ।

कर्मोऽपि,—

“बहुलं चण्डोऽपि हन्तः पूर्वेणा चण्डोऽपि ।

इषु जी-मैक-काष्ठानि हन्त-काष्ठं चण्डयेत् ।

आह्वे कर्मदिने चैव विवाहेऽपीहै-दोषतः ।

प्रते औपवासे च कर्मवेद-भावनम्”—इति ॥

कर्मोऽपि,—

“आह्वे कर्म च विष्णोःपाप्मात् प्रोचितभर्तृका ।

आह्वे कर्मो विष्णोःपाप्मं च तु भोगः कदाचन ।

* कर्मयोगोक्तम्,—“नानुसिद्धिर्दन्तात् प्रकाशयेत्” इति वाचिष्ठस्योक्तम् । परमहंससाधनेषु कर्मयोगेभ्यो हर्षनाशित्वेन च विच्छेदम् ।

† भिन्नमन्त्रम्,—गु० पुण्ये वाक्यम् ।

‡ आह्वे कर्म,—इति गु० पुण्ये वाक्यम् ।

अस्माभ्यं दत्त-काष्ठानां निविष्टाणां तदा तिनौ ।

अपौ दादन्न-नक्षत्रे किंवाद्दत्त-धावनम्—इति ।

दृष्ट्वाश्रयवन्धः—

“दृष्ट्वा-श्रोत्र-पादादौ रितराश्रयिनिष्ठया ।

सुखा चानामिकाऽशुभौ वर्जयेद्दत्त-धावनम्”—इति ।

इति दत्त-धावन-प्रकरणम् ॥

अथ धान-जपः हेमादे र्भर्म-पाणिना कर्मवलादादौ
र्भर्म-विधिरच्यते ॥

तत्र दारीतः—

“अष्टिभाषाण् सप्तचांष्टं समूकान् कीमसान् श्रुमान् ।

पितृ-देवार्च-पूजार्थं ॥ समारब्धान् सुभान् दिवः ।

सुत्र-इत्येव जपान्नं धान्येन सुत्रीः सप्त ।

सुत्र-इत्यथ यो भुङ्क्ते तत्र संख्या न विद्यते”—इति ।

पुराषाणदेऽपि,—

“सुत्र-पूतं भवेत् धानं कुत्रेनोपसृजेत् दिवः ॥

सुत्रेण चोद्धृतं तोषं वेदमपानेन अक्षितम्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

* निविष्टे च—इति मु० पुस्तके वाङ् ।

† वाहवन्धः—इति मु० पुस्तके वाङ् ।

‡ जपः—इति मु० पुस्तके वाङ् ।

§ धमिचांष्टः—इति मु० पुस्तके वाङ् ।

॥ पितृदेव जपार्चनम्—इति स० श्रो० आ० पुस्तकेषु वाङ् ।

¶ सुत्र-इत्येव—इत्यारब्ध सुत्रेणोपसृजेत् दिवः,—इत्येवन्तोपज्ञां सुत्रि-
वातिरिक्त पुस्तकेषु न दृश्यते ।

“कुत्र-मूले खिलो जह्ना कुत्र-मन्त्रे कर्णार्धः ।

कुत्राये जह्नुं विद्यात्*नचो देवात्मवर्णिनाः”—इति ।

कौशिकः,—

“अथौ हेमे अथिर्भूत्वा खिला पूर्वोत्तराक्षुषः ।

कैवारेणैव मन्त्रेण कुत्राः सुखदिव्योत्तमैः”—इति ।

सत्पाठन-मन्त्रः,—

“विरिञ्चिता वडोत्पन्न, परमेष्ठि-निर्गमजः† ।

मुद् पापानि कर्माणि इर्भ, कश्चिदपि नम”—इति ।

वर्ध-भेदेन विविचोन-भेदमाह‡ कात्यायनः,—

“इतिता वञ्चिता इर्भः पीतकाः वाकवञ्चिताः(१) ।

कम्पलाः पितृदेवताः कल्पाया वैश्वदेविकाः”—इति ।

कुत्राभावे जह्नुः,—

“कुत्राभावे दिवनेदः कार्यैः कुर्वीत वसनः॥

तर्पकादीनि कर्माणि काशाः कुत्र-वनाः वनाः”—इति ।

चमोऽपि,—

* विद्यात्,—इति नृ० पुष्पके पाठः ।

† निरुक्तैः,—इति छा० पुष्पके पाठः ।

‡ विविचोनमाह,—इति छा० पुष्पके पाठः ।

§ वसनः,—इति छा० स० पुष्पकनेर पाठः ।

(१) वाकवञ्चिताः वाकवन्त्रे विविचोमाहः । वाकवञ्च, —“वाकवञ्च इत्याचक्ष्य वक्तव्यो वञ्चान् (४.६.२)” —इति आश्वलायनीये मौनसूत्रे परिभाषितः । “नचः वाकवञ्चाः, ज्ञानाचक्षौ वञ्चमात्रा वञ्चो प्रकृता प्राञ्चक-मोक्षने वञ्चविज्जना, (१.१.२-४)” —इति आश्वलायनीये अष्टासूत्रे अङ्गम् । “वाकवञ्चाः वञ्चवञ्चाः प्रञ्चवञ्चा वा” —इति सङ्घटौ मार्यामदायकः । वाकवञ्चः वाकावृत्तवञ्चो वञ्चोऽष्टवञ्चविकारोऽपि,—इति द्युगन्धः ।

“कुशाः काशा यथा दूर्भाकृषा ग्रीहवत्सवः ।

वत्सवाः पुच्छरीकाश्च* वत्सवा नर्हिदृश्यन्ते”-इति ।

वत्सवानाह हारीतः—

“चितौ दर्भाः वचि दर्भाः चे दर्भा यज्ञ-भूमिषु ।

करकावन-विच्छेदुः† इदं कुशान् परिवर्जयेत् ॥

वत्सवच्छेदुः‡ चे दर्भं चे दर्भाः पितृतरपणे ।

यथा मूत्र-पूरीताभ्यां तेषां त्वागोविधीयते ॥

अपूतानर्हिता दर्भं चे वेष्टिन्नाः§ नक्षीकृता॥ ।

अधितानमिदं दर्भाश्च कुशान् चलेन वर्जयेत्”-इति ।

कुशीत्याहने काक-निकममाह हारीतः,—

“भावे नमस्कृतावाक्षा नक्षां दर्भं-चबोमतः¶ ।

अवातयामाक्षौ दर्भं निषोभ्याः कुः पुनः पुनः”-(१)—इति ॥

वत्सः**—

दर्भाः कृष्याग्निं जलाशयवाद्य विवेकतः†† ।

* पुच्छरीकानि,—इति ब्रा० मुक्तके पाठः ।

† गर्तेषु,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

‡ वत्सवच्छे च,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

§ वेष्टिन्नाः,—इति ब्रा० मुक्तके पाठः ।

॥ नक्षी कृताः,—इति स० शो० ब्रा० मुक्तकेषु पाठः ।

¶ दर्भोऽप्रबोमतः,—इति मु० मुक्तके पाठः ।

** वाक्षीदं बुभित्तिरिह्यमुक्तकेषु ।

†† वाक्षया हविरसवः,—इति अन्वयः पाठः ।

(१) यातयामत्यक्ष,—“नीर्यं पदिसुलक्ष वातावागमिदं वचम्”—इत्युक्त-
वच्यम्, तद्यैपरीक्षमवातवा०त्वम् ।

“यथातथाभ्येतानि निचोभ्यानि” पुनः पुनः—इति ।

पवित्र-धारायै प्रस्तावः मार्कण्डेयः,—

“कुर्वन्-पविः बहो तिष्ठेत् ब्राह्मणो रश्मि-वर्धितः ।

व निर्वर्त इति पापानि ह्यह-रात्रिमिवावृणः”—इति ।

ज्ञातातपः,—

“अथैतेनैव च हाने च क्षात्राये पित्र-तर्पणे ।

चतुर्वन् हुं कर्त्तुं कुर्वान् पुनर्-रजतैः कुर्वैः”—इति ।

पवित्र-प्रकारमाह कात्यायनः,—

“कल्पमूर्तिर्निर्वाणं वायुं कुर्वन् दिदृक्षमेव च ।

भ्रादेष्टमानं निर्वृणं पवित्रं वच कुचकित्”—इति ।

मार्कण्डेयः,—

“चतुर्भिः रश्मि-पूज्यैश्च ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

हस्तैक-ज्वनमुद्दिष्टं रश्मिं वने च वाक्प्रमाणम् ॥

त्रिभिः रश्मिः ज्ञानि-कर्म पञ्चभिः पौष्टिककृतम् ।

चतुर्भिश्चामिचारार्थं कुर्वन् कुर्वान् पवित्रकम्”^(१)—इति ।

अभिः,—

• निवेज्याः स्युः—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† अन्तर्गत् तु—इति म० पुस्तके पाठः ।

‡ मार्कण्डेयः प्रिय,—इति म० पुस्तके पाठः ।

§ चतुर्भिश्चामिचारार्थम्,—इति म० पुस्तके पाठः ।

(१) ज्ञानिधर्मस्यैवार्थं वेदित्वा विदुषेस्तुदुरितनिवृत्तिः, तदर्थं वत् कर्म निश्चितं तत् ज्ञानिकर्मैव कथ्यते । पुष्टिर्धर्मोऽप्युपपन्नः, तत्पक्षकं कर्म पौष्टिकम् । अमिचारः अनुमोदनादि । स अमिचारः प्रकृत्यै श्रेयसादिभ्यस्तथा पर्यवर्तितः ।

व्यासः—“सुदीक्षान्विता निधं प्रातःप्रातः संज्ञः ।

अस्यैः साध-धर्मी न^(१) दुःखं दुर्विचिन्तनम् ।

प्रातःकालेन पापानि पृथक् जाय संभवः"—इति ।

दशोऽपि,—

“जहानाबदि वा मोहा झापो दूखरिं जतम् ।

प्रातःस्नानेन तत् सर्वं मोक्षयन्ति विज्ञातव्यः"—इति ।

स्वाध्याय-प्रकारः बहुविधोऽस्मिन् विहितः,—

“आत्मन्येव विराट् समस्तं विश्वं भूतधनं च ।

सुखाभावाद्वातिभिर्वाऽयं यत् किञ्चेदमुषाऽपिवा^१-(१)-इति

• इषिं चिन्तितम्, इति म० पुनश्च यावः ।

† यत्किञ्चेदमवाहि च, — इति मु० यत्किञ्चे पाठः ।

(१) राजमोर्नेया सयका । काचवर्षी अनुबद्धिदेमिग्यामताडुकिं
इतलंका येमिनी ।

(२) अथैवमन्त्राः अत्रैवे इधममन्त्रो नमस्तस्मै नमः प्रणिताः, तत्र प्रथमे चोमन्त्रा आशिमादन्ते अर्थाशब्दे विनिवृत्ततया प्रसिद्धाः । तत्र, 'आशिमादन्त'—इत्यादिः प्रथमोमन्त्रः, 'वेद्यः श्रिततमोदन्ता'—इत्यादिर्विधीयः, 'तस्मा अन्त'—इत्यादिविधीयः । इत्यत्र राजसमेपसंहितायां दत्ता-इत्याध्याये पठितः । एवं कामवेदसंहितायामुत्तराग्रये नमस्तस्मैपठकस्य द्वितीयाहं तद्वृत्तवाक्यमेव इत्तमं वृत्तं पठितम् । दावजमन्त्राच्च, 'तत्त्वा-नामि जगत्त्वा नमस्तस्मात्'—इति प्रथमः, 'त्वं वेदाये वदवस्य विद्वान्'—इति द्वे, 'इमं मे वदवस्य'—इति त्रयेष्वेव अत्रः हेमाद्रिणा फलिताः । तत्र तत्त्वावामीर्वाद्याः पञ्च अत्रः, अत्रैवे प्रथममन्त्रो वदवस्यैवात्मे चतुर्वि-धतिसूक्ते इत्यादशाद्याः । 'त्वं वेदाये वदवस्य विद्वान्'—इति द्वे अथैव अत्रैवे चतुर्चमन्त्रो विंशतिस्त्रिंशत्यमचमस्तस्मै चतुर्विधमन्त्रैः । 'इमं मे वदवस्य'—इति च अत्रैवे प्रथममन्त्रो वदवस्यैवात्मे चतुर्विधतिसूक्तस्थानविंशतितमो अत्रः । आश्रितवोभूताद्याः प्रसिद्धाः । 'वत्किमेद'—इति च अत्रैवे साममन्त्रो ह्येवमन्वतिसमे सूक्ते पञ्चमी अत्रः ।

आद्यावन्तोऽपि,—

“अद्याऽहनि तथा प्रातः निर्ले आद्यादनादुरः” ।

इत्यान् प्रकाशं नद्यादौ ग्रहे चेत् तदमन्तकम्”—इति ।

अमन्तवदिति अन्त-अन्तेयोऽभिप्रेतः; अतः अहं आह,—

“अमन्ताद्भोजन-कायका वज्रानां ज्ञान-कर्षकः ।

प्रातः संश्लेषतः ज्ञानं होम-कोपो विमर्शितः”—इति ।

काय-निश्चयमाह आवाक्तिः,—

“अतस्तं प्रातस्तथाहं इत्य-धावन-पूर्वकम् ।

आचरेदुद्यमि ज्ञानं तर्पयेद्देव-मानुषान्”—इति ।

वस्तुमिति-भवेऽपि,—

“उद्यम्यवति यत् ज्ञानं वन्द्यावाद्भुतिरेऽपिवा ।

प्राजापत्येन तनुर्ध्वं कर्म-पाप-प्रवाप्नोमः”—इति ।

उदिते इत्युद्वाभिमुखे,—इत्यर्थः । उद्यम्याद्युपरि ज्ञानं चेत्
वन्द्याऽप्युक्तमेतत्^(१) ज्ञान-पूर्वकत्वात् वन्द्यावाः ; वन्द्योत्कर्षश्च शोभि-
वाप्नोमस्तेन । निमित्तः,—

“वन्द्या वन्द्यानुपासीत नास्ते नोद्भूते रवौ”—इति ।

अथोक्तं ज्ञानं कुर्वन्मन्त्रं^(२) कुर्वीत । तदाह शौनकः,—

* आवाहयन्ति,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† प्रातर्गं तनुवात् ज्ञानं,—इति अन्त्येन पाठः ।

‡ वाचस्पत्येन,—इति म० पुस्तके पाठः ।

(१) विहितवाचाद्भुतरवासे करणमुक्तम् ।

(२) “अद्यक” —इत्यादि अक्षरं ज्ञानमर्थवत्तया प्रसिद्धम् । तत्र आचरेद्दे-
वमन्त्रं च वाचस्पत्येन मन्त्रविशेषतया प्रसिद्धम् । अद्यक इति यैतिरीया-
रण्यादेव मन्त्रमपाठ्ये प्रथमानुवाके प्रसिद्धम् ।

“आनाऽऽपानोवाहि-मये चि उदेद-मर्चकम्”—इति ।

अङ्गाचपुराणे आनाङ्ग-मर्चं विहितम्,—

“विहं नेमिनिहं कान्धं विविधं क्षान्दुच्यते ।

मर्चयन्तु मयेतच्च चक्षुसेन प्रकीर्तितम्”—इति ।

अथेति,—

“हौ ह्यौ युक्तः क्षमा पूरयेदुदकाक्षितम् ।

मोह्युमापहृदुव कक्ष-मये कक्षं विप्रेत्”—इति ।

कार्ष्णचिदि,—

“माभिजाते अथे क्षिमा चित्ताचकूर्द्धमानवः”—इति ।

तर्पेदितिधेः । नृचिचपुराणे,—

“पितृन् पित्र-नवान् † देवानग्निः सन्मर्चयेत्ततः ।

देवान् देव-मर्चायापि दुर्गायुनि-नवावपि” ‡ ॥

चतुर्विधमित्ये,—

“आनादवकारं तावत् तर्पयेत् पित्र-देवताः ।

उतीर्ष्य धीरुदेदकां कक्षा-कक्षं ततः परम्”—इति ।

अरहाभेति,—

“कक्षोदकमयेकयो जे क्षतादाचकर्षिकः † ।

* अथक्षितम्,—इति अथय पाठः ।

† अथिचकान,—इति ह्र० युक्तो पाठः ।

‡ त्रिषु चित्ताचकायापि त्रिषु सन्मर्चयेत्ततः—इत्यर्थमपि ध० यो०
आ० युक्तोपा० ।

§ अथकर्षिकः,—इति ह्र० युक्तो पाठः ।

(१) अथ आनाङ्गमर्चं अथपानोदकाचकूर्द्धमानम्,—अमुक्तं भवति ।

तस्मात् कर्म-प्रत्ययेन जसं भूमौ निपातयेत्—इति ।

वस्तु-निष्पीडन-सम्बन्धः,—

“ये के चास्मान्-कुले जाता जगुजानीनिषोदृताः ।

ते शक्यन्तु * मया हस्तं वस्तु-निष्पीडनोदकम्”—इति ।

॥ ० ॥ इति आनन्दकरवम् ॥ ० ॥

सागम्यकारं वाचः परिदधान् । तथा च मन्त्रपुराणो,—

“एवं क्षामा ततः प्रसादाय च विद्यायतः † ।

कत्याय वाग्वी श्रुते श्रुते तु परिधाव च ‡”—इति ।

कर्म कुर्व्यादिति शेषः । जोगिवाग्रवत्त्वः,—

“क्षामैवं वाग्वी धौते ॥ शक्तिश्चे परिधाव च ।

प्रज्ञाश्लोकं महा शक्तिः दक्षौ प्रज्ञाश्लेषतः §”—इति ।

अथ विज्ञेयमाह व्यासः,—

“मोक्षरीचमयः कुर्व्याजोपस्थाधस्तमन्त्रम् ।

नास्तर्वायो विना यातु निवसेद्वनं बुधः”—इति ।

अथ मार्कण्डेयपुराणे,—

* शक्यन्तु,—इति को० ब्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

† वामनपुराणे, इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथाविधि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ परिधाववा,—इति क० को० ब्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ बुधे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रज्ञाश्लेषेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अथवाचनम्” आतो नावाचनम्-पश्चिनिः ।

य च निर्गुणवाक्येभ्यः कथमेव न पीडयेत्”-इति ।

अथ कथमेव नोच्यते,—

“विनिमित्तं विरोधेनाः विनिमित्तं विरोधेनाम् ।

अथवाचनम् कथमेव नोच्यते कथमेव नोच्यते ॥

तस्मात् आतो नावाचनम् आवाचनम् नोच्यते”-इति ।

अथवाचनम्,—

“तस्मात् कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते ॥

अथवाचनम् कथमेव नोच्यते कथमेव नोच्यते”-इति ।

अथवाचनम्,—

“आवाचनम् कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते ॥

आवाचनम् कथमेव नोच्यते कथमेव नोच्यते”-इति ।

अथवाचनम् कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते ॥

“आवाचनम् कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते-कथमेव नोच्यते ॥(१) ।

अथवाचनम् कथमेव नोच्यते कथमेव नोच्यते”-इति ।

अथवाचनम्,—

* अथ,—इति को० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

† निर्गुणम्,—इति को० क० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ विनिमित्तम्,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

§ अथवाचनम्,—इति क० को० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ अथवाचनम्,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

(१) अथवाचनम् । अथवाचनम् । अथवाचनम् ।

“कीमं वाचः प्रवृत्तानि तर्पणे चरन्त्याका ।

आवाचं धातु-रत्नं वा * बोधनं तप कर्षिणि”-इति ।

देवयोऽपि,—

“अथ धीतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।

न तु वेदक-धीतेन नान्येन नरे कृषणि”-इति ।

नास्तेनेति वनम् चरन् । आकाश-आकाशमाह पुनः,—

“द्विषद्भौतं नयं केनं वदुर्न वयं धारितम् ॥

आहतं तद्विधानीषात् कर्म-कर्त्तव्यं पाकनम्”-इति ।

वीधावनोऽपि,—

“कर्त्तव्यकृत्तव्यं वाचः पश्यतेतु कर्त्तव्यं ।

आवाच-बोध-दानेभुः कर्त्तव्यकृत्तव्यकृत्तव्य”-इति ।

इति, कर्म-कर्त्तव्यकृत्तव्यकृत्तव्य, कर्त्तव्यकृत्तव्य कर्त्तव्यकृत्तव्य-विषेधात् ।

तथा च धनुषोक्तम्,—

“विष्णोर्धनुः शीघ्रं नृणां वाचकम् ।

नीतं ज्ञानं तथा कर्म न नृणां विष्णवेऽपि” ॥

नृणां विष्णवेऽपि, ज्ञानं वाचकम्-यतः ।

* आवाचवाचुदर्थं न,—इति तु० पुनः, आवाचवाचुदर्थं वा,—इति
आ० पुनः वाचः ।

† आवाचं तु० पुनः ।

‡ रजसधीतेन,—इति यो० आ० पुनः वाचः ।

§ आवाचं न,—इति आ० पुनः वाचः ।

॥ धारितं,—इति आ० पुनः वाचः ।

॥ आवाचोक्तवर्त्तव्येभुः,—इति यो० आ० पुनः वाचः ।

** न नृणां विष्णवेऽपि,—इति तु० पुनः वाचः ।

महासु दम्भ-वक्ताः सावधः कृत-पटसुधा”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।

मैत्र-वक्ताः प्रवर्तन्त दिव्योपायमने अग्रे”-इति ।

मोक्षिलोऽपि,—

“एकवक्त्रो न सुस्त्रीत न सुर्व्यादेवताऽर्चयन्”-इति ।

शबानुकल्पमाह श्रीमिषाङ्गवक्ताः,—

“वक्त्राभे भौतवक्त्रं ब्राह्म-क्षैमाविकानि च ।

सुतुपं चोम-पट्टम्^(१) विवासासु न वै भवेत्”-इति ।

सुतुपं चोम-पट्टं च, आर्येदिनिशेवः ।

॥॥ इति वक्ता-धारा-प्रकरणम् ॥०॥

वक्ता, ऊर्ध्वपुच्छ-विधिः † महापुच्छपुराणे दर्शितः,—

“वर्ज्याये नदी-तीरे ध्वजे-ध्वजे विधेयतः ।

सिन्धु-तीरे च वल्मीके तुलसी-मूल-श्रुतिकाम् ‡ ॥

सहृद् हतासु संयासाः११ वर्ज्येतत्पञ्चश्रुतिकाम् ।

आत्मं शान्ति-करं प्रीतिं रत्नं वक्त्र-करं भवेत् ॥

* सुतुपं चोमपादम्,—इति चो० ब्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

इयं पट्टम गीति ।

† त्रिपुच्छविधिः,—इति ब्रा० पुस्तके पाठः ।

‡ तुलसीमूलशान्तिवे,—इति चो० ब्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ सम्पाद्यः,—इति स० चो० ब्रा० पुस्तके पाठः ।

(१) कुमुदोपायकल्पकः । गोत्रपट्टम् ‘गोत्रपाठः’-इति प्रसिद्धम् ।

श्री-करं पीतमितालैर्बन्धं सेतुमुच्यते ।
 कङ्कः पुष्टि-दः मोक्षो मधुनाऽऽकुच्यते मयेत् ॥
 कलाभिराऽपि-हा निर्यं मुक्ति-हा ५० प्रदेमिषो ।
 हरीरङ्गि-भेदेऽपि कारयेत् मयैः कुर्वन् ॥
 कर्त्ति-दीपाकृतिं वाऽपि वेदु-पयाकृतिं तथा ।
 कपलं सुकुलाकारं तस्मै सुमुदकं च ॥
 कल्प-कृत्वाकृतिं वाऽपि कृत्वाकारमतः परम् ॥
 दशाङ्गुल-प्रमाणम् उरलोभममुच्यते ।
 मयाङ्गुलं मध्यमं चारुदण्डाङ्गुलमतः परम् ॥
 कण-वद-वज्रमिः पुष्टं मध्यमं त्रिविधं सतम् ।
 चतुस्त्रिंशद्गुणैः पुष्टं कनिष्ठं त्रिविधं मयेत् ॥
 सजाटे केवलं विद्याचाराधनमपोदरे ।
 माधवं यदि विन्यस्य नोविन्दं स्वल्प-गुणके † ॥
 पदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरिष्टमिधीयते ।
 तत्पार्श्वे बाह्व-मध्ये मधु-सूदनमनुचरेत् ॥
 चि-विक्रमं कथ-देवे वाम-कुक्षौ तु वामनम् ।
 क, धरं बाहुके वामे चर्वाकेऽप्यनु कर्चये ‡ ॥
 द्वादशैतानि नामानि वाच्यदेवेति शूर्ध्वं ॥
 इहे तु पद्मनाभम् ककुद्दामोदरं करेत् ।

* मुक्तिदान,—इति मु० मुक्तके वाक्यः ।

† कथं प्रपद्ये,—इति यो० भा० मुक्तके वाक्यः ।

‡ कर्चये,—इति यो० भा० मुक्तके वाक्यः ।

पुत्रा-काये च रोमे च काचं प्रातः* वसाहितः ।

नामान्मुखाय विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुच्छकम्—इति ।

सततमनोऽपि,—

“मन्त्राक्रोधागच्छेन्नित्यं ऊर्ध्वपुच्छं विना तु तत् ।

वन्द्यं कारयेन्नित्यं तत्पुच्छं निष्कलं भवेत्”—इति † ।

“ऊर्ध्वपुच्छं कदा इच्छं कंठाटे वक्ष्य दृश्यते ।

च चाखाद्योऽपि इच्छात्मा ‡ पूजयेत् च वन्दयः”—इति ।

॥०॥ इति ऊर्ध्वपुच्छ-प्रकरणम् ॥०॥

प्रातःस्नान-प्रवृत्तेन स्नानान्तराव्युत्थने ।

तत्र मन्त्रः,—

“स्नानम् द्विविधं प्रोक्तं मौक्त्य-मुत्थ-प्रभेदतः ।

तयोक्त्य वादृष्टं मुक्त्यं तत्पुनः वद्विधं भवेत्”—इति ।

तत्र, मुक्त्य-स्नानस्य षट्-प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता,—

“नित्यं नैमित्तिकं स्नानं त्रिधाऽङ्गं मन्त्रकर्षणम् ।

त्रिधा-स्नानं तथा षडं षोडश स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

इतेषां लक्षणमात्रं ब्रह्मः,—

“स्नानस्य पुनःस्नानं अपाशिश्रवणादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थम् नित्य-स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

* काचं काये,—इति ख० ग्रा० मुक्तकयोः पाठः ।

† ‘मन्त्रोक्त’—इत्यादयः, ‘इवि’—इत्यभ्योद्योगः यास्मिन् मु० पुच्छे ।

‡ चाखाद्योऽपि विमुखात्मा—इति मु० मुक्तके पाठः ।

पाण्यान्-श्रव-पूजाश्च^(१) सुदुष्टाऽस्मान् रमसुखात् ।

आनार्थं च यदाश्रयेति ज्ञानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

पुण्य-ध्यानादिकं[†] यत्तु देवत्व-विधि-चोदितम् ।

तद्वि ज्ञानं यत्सुदृष्टं नाकामकम्[‡] प्रथो ज्ञेयम् ॥

जमुकामः पवित्राणि[§] चर्चिषन् देवताः पिबन् ।

ज्ञानं समाचरेद् यत्तु[॥] किञ्चाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥

महापदार्थं ज्ञानं[॥] ज्ञानमभ्यङ्ग-पूर्वकम्^(२) ।

महापदार्थं चार्थात् प्रवृत्तिस्तथा कीर्तिता ॥

हरः[॥] देवकालेभु मीर्येभु च भदीभु च ।

किञ्चा-ज्ञानं सुदृष्टं ज्ञानं तत्र ज्ञता किञ्चा[॥]—इति ।

यद्यपि, ज्ञानाङ्ग-ज्ञानक नेदानीमश्रयः कदापि भ्रान्तः ज्ञानवत्तक
नित्यत्वात् प्रवृत्तेर्नाभिधीयते । तच्च नित्यत्वव श्रवणपदेनोक्तम्,—

* पाण्यान्श्रवपूजादि,—इति को० श्रा० मुक्तकोशे पाठः ।

† पुण्यध्यानादिकं,—इति ख० को० श्रा० मुक्तकोशे पाठः ।

‡ विधिचोदितं,—इति ख० मुक्तकोशे पाठः ।

§ अकामकम्,—इति मु० मुक्तकोशे पाठः ।

॥ समाचरेद्भिर्यं,—इति श्रा० मुक्तकोशे पाठः ।

॥ महापदार्थं ज्ञानं,—इति मु० मुक्तकोशे पाठः ।

(१) शशिययूयस्यर्षोऽपि निमित्तम् । अ च बहिः कार्यस्य ऊर्ध्वमेव भक्तयः ।

शोभितेन तत्र होमादिकं विहितम् (शो० ४०—३५०—३६०—
३७ सूत्रम्)

(२) पवित्राणि भगवान् ।

(३) अश्वपुत्रः,—“गृहि” इत्यं यदा तैत्वं भवेत् सर्वप्रसङ्गयम् । कोटोभि-
कार्येयं वाङ् अश्वपुः च अदाहृतः—इत्याहुर्नेदाङ्गवत्तकः ।

“मातः साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१)” ।

सूक्तपुराणे,—

“ततो ममाह-समये साध्वी भवेदिति^(१) ।

पुन्याश्रमात्^(२) सुव-सिखान् नोमर्षं द्युमेव च ।

मदीय देवसातेषु तद्वानेषु^(३) वरः ॥

साध्वी भवेद्विश्वं नर्म-ममवेषु च^(४) ।

परकीच-निरामेषु^(५) न साध्वी कदाचन ॥

यस्य विश्वान् मनुजान् साधवाः स्वसाधवे पुनः”—इति ।

तथाश्रमार्थनिरूपणार्थं साध्वी विभक्तयोः,—

“साध्वी ममाश्रमे सुखात् सुखीर्षो निरामयः ।

* तदावेव,—इति मु० पुरुषे याता ।

† तथाश्रमार्थनिरूपणार्थं विभक्तये,—मु० पुरुषे याता ।

(१) एवमिति सर्वं साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) ।

(२) साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) ।

(३) साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) ।

(४) साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) । साध्वी भवेद्विश्वं मम-साध्वी भवेदिति^(१) ।

न सुखाऽकृतोरेनी* नाद्यातेऽप्यपि भाकुलः"—इति ।

आत्मन-भेदेन ज्ञान-व्यवस्थामाह इहः,—

"प्रातर्मेधाकषोः ज्ञानं वानप्रस्थ-गृहस्थादौ ।

अतेजिस्वनं प्रोक्तां वक्तुं ब्रह्मचारिणः"—इति ।

अवयव-व्यतिरेकाभां ज्ञानक समस्ततामाह आहः,—

"मग्न-पूर्णं वसे ज्ञानं प्राहुः ज्ञान-फल-प्रदम् ।

न दृष्ट्वा वारि-मग्नानीं धाद्वामिव तत्-फलम्"—॥

योगिशास्त्रवक्ष्यः,—

"मन्त्र-कण्ठ्यामष्टूकाशोवे मग्नदिवानिष्ठम् ।

वसन्ति सैव ते ज्ञानात्माभुवन्नि फलं कश्चित्"—इति ।

समस्तत्वं दिशति-विषयम् । यदाह विष्णुः,—

"ब्रह्म-चक्र-विष्टां सैव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि† इन्द्रस्य क्षीणाच्च कुब-जन्दन"—इति ।

'ज्ञानार्थं मृदमाहरेदित्"—इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह ज्ञातातपः,—

"मृचि-देवानुष्टे संपाप्ता वर्कराद्यादि-वर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा चेता मृत्तिका विविधा कृता ॥

मृत्तिकाऽऽकूकरातोपाद् विवाच॥ वरिहृषयो ।

* योगी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिस्वनज्ञानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कुर्मेक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ यथैव देवे तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ मन्त्रः,—इति शो० पुस्तके पाठः ।

कृत-श्रीवाग्निहोत्रा च" न पाह्याः यत्र यत्निकाः ।
 यत्निका मोमचं वापि न पित्र्याणां कमाचरेत् ।
 न योमूय-पुराणि तु यद्वापिपुत्रिमाचरः"—इति ।

शोनिषाश्चरन्त्योऽपि,—

"गमोदकाणां विविधत् क्षापयेत्तत् इवम् शितौ ।
 पित्रा कृता कृद्भानु मोमचं तद्विषयः ॥
 यद्यमोत्तम-मन्थानामप्राणां चात्मनो तैः ।
 धामैः इवम् इवम् कुर्वन् चान्ते कृद्भानुम्"†"—इति ।

श्रीमन्मोऽपि,—

"प्रयतो कृद्भानुश्च दूर्वाऽपानार्त्त-योमकम् ।
 इवमेव इवम् कुर्वन् " " " " "—इति ।

यत्निकाः,—

"कृदेकया त्रिरः चानां द्वाभ्यां यत्निकयोपरि ।
 यत्निकं तिस्रभिः कार्यं ‡ यत्निकः पादौ तथैव च ।
 यत्निकं चर्म्म-कायम् द्वापयन् यत्निकविधि"—इति ।

काय-प्रकृत्यागमरामि-कर्म्मकामाहृ श्रीमन्मोः—"नायथा
 चादित्योदेकता ज्ञाताऽतो देवाः"—इति कृद्भानुमन्त्रयेत्,—ततो

• ज्ञातश्रीवाग्निहोत्रा,—इति यो० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुर्वन्माचरेत्कृद्भानुम्,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

‡ यत्निकतयत्निकः कार्यं,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

§ ज्ञातमाह,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

॥ नायथा चादित्या अपरिज्ञाता यतो देवाः—इति यो० भा० पुस्तकयोः
 पाठः ।

यत इन्द्र खण्डिदा विमल्यतिर्विरहोन्मिष्य इत्थं हृदेनरितिरिति
 हृदं संयच्छ प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्व्यादि-क्रमेण^(१) ततः कक्षा-
 र्ज्जनं कुर्वीत हृदा पूर्व्वेणु मन्त्रवत्” ।

‘अथकार्णे’—इत्यादयो हृद्ग्रन्थ-मन्त्रा अनुर्वेद-प्रविष्टाः^(२) ।

“युगल गोमयेमैवमयमयीरिति ब्रुवन्^(३) ।

कक्षमणं चरणीनामौवधीनां वनेवने ॥

तावाःकृत्वम-पञ्चानां सुरजीषां प्ररीरतः ।

उत्पन्नं लोक-लोकार्थे यविचं काव-बोधनम् ॥

अं मे रोगाश्च शोकाश्च पापञ्च हर गोमय” —इति ।

* वाचनं,—इति स० शो० जा० पुनकेषु पाठः ।

(१) अतोदेवा इति मन्त्रः आग्नेदे (१।२२।१६।) एवं सामवेदे उत्तरार्धिके
 (७।२।५।६।) यत इन्द्र, इति आग्नेदे (७।२।१९।) सामवेदे ह्यन्तरार्धिके
 (१।१।७।९।) उत्तरार्धिके (५।१।१५।१।) तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।)
 खण्डिदा विमल्यतिः इति आग्नेदे (१०।१५।२।) तैत्तिरीयारण्यके
 (१०।५।५।) अथर्ववेदे (७।५।२९) यत् तत्र विश्वामिदिरिति पाठः ।
 विरहो विमल्य इति सामवेदे उत्तरार्धिके (६।१।७।९) इत्थं हृदे
 नरितः,—इत्यादिकोमन्त्रोनास्माभिषयकम् । इदं हृदेनरः,—
 इत्यादिकोमन्त्रः अथर्ववेदे (१७।२।६।) हृदये । अनुवीर्ये चाचा-
 र्यपुनकेषु लेखकप्रसादात् पाठोऽन्यथा ज्ञतः ।

(२) तैत्तिरीयारण्यके दक्षमप्रपाठकस्य प्रथमावुवाचैः ।

(३) अथ, “युगल गोमयेमैवमयमयीरिति ब्रुवन्”—इत्येव वाटी मज्ज
 प्रतिभाति । उक्तं अयमयमिषि मन्त्रा वक्ष्यन्ति । यथोक्त-
 पाठे त्वनुकुल्यन्त्येवमयमिषि । मर्यादरत्नकोषितेन कर्त्तव्यं पुनकेषु
 मयैव दृष्टत्वात् तथैव दक्षिणः ।

“आद्यात् आद्यादिति दाढ्यां^(१) अङ्गमङ्गमुपसृजेत्”—इति ।
दूर्वाहणे,—इति शेषः ।

“अपापमपकिमिषमपकल्य अपोरप” अपाजान्, ममकार्कं दुष्टं
मर्षं दुष्टं कारोक्षपाजान्नेवाङ्गमङ्गमुपसृजेत् । अथ विरक्त इष्टमापो
देवीरपकल्यभारिण्यप अपकल्य, दुर्मिषिण्यप इत्यपः क्षुद्रा दुर्मिषि-
ण्यप इति वक्तिः चिपेत् । ततः, इष्टः इष्ट इत्युवा चापः प्रविशति
मन्वा चयेत्^(२) ।

“तत्र जायेत जामाणि अपि वा आहृतीर्जयेत् ।

त्रिणेन जे^(३) जपिनेदमाप इत्यप आहृजेत्”—इति ।

वक्तिः,—

* ममापका,—इति दु० पुनश्चै पाठः ।

† इष्टः इष्ट इत्युवाचापविविक्तः,—इति दु० पुनश्चै पाठः ।

(१) आद्यात् आद्यादिति यौ मन्वां तैत्तिरीयारण्ये इष्टमप्रपाठने प्रप-
जानुवाकौ वदितौ । तत्र आद्यात् आद्यादिति प्रपयोग्यता । आहृतेन
मन्वांमोति विवीयोग्यता ।

(२) विरक्तमङ्गमिति तैत्तिरीयारण्ये (१०११) अपोदेवीरपकल्यता,—
इत्यादिको मन्वा आद्याभिरपकल्य । अङ्गवेदे (१/५३/१५) अपार्क-
वेदे च (१/४/११) अपोदेवीरपकल्ये,—इत्यादिको मन्वा इष्टते । एवं
अङ्गवेदे (१/५/१२) अपोदेवीरपकल्यता,—इत्यादिमन्वा इष्टते ।
अपाजानुवाक्येनैवैकप्रकारः समाच्यते । दुर्मिषिण्यप इति
दुर्मिषिण्यप इति यौ मन्वां तैत्तिरीयारण्ये इष्टमप्रपाठनम्
प्रपमानुवाकौ वदितौ । इष्टः इष्ट इति मन्वापि नोपपन्नः । परन्तु
कामवेदे अपार्कवेदे (१/५/१२) इष्टः इष्टेन,—इत्यादिको मन्वा
इष्टते । समाच्यतां अपाणि वैकप्रकारः एव प्रभवति ।

(३) त्रिणेन जे,—इति तैत्तिरीयारण्ये (१०१०)

“ये ते कलमिति दान्ता तीर्थान्वावाक्येभ्यः :
 कुप्येनं क्वा क्वा प्रभावं मैत्रिं जयेत्” — इति ।

अथ,—

“अप्ये वरवं देवमन्त्रा पतिमीकरन् ।
 वासिं देहि मे तीर्थं कर्म-शापापमुत्तमे ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि कर्मचौच-विद्वद्वत् ॥
 वासिक्कर्मविद्वितो मे त्रिकर्मा जदनुवृत्तात् ॥
 द्वाहान् अप्ये वरदान् कर्मोपबुद्धकृत्वा ।
 अतः मुक्ताः वशिषाश्च † अप्ये वरवं तदा ।
 प्रमथन्माद्रु मे पापं रक्तम् च बदेव माम्” — इति ।

वशिष्ठः,—

“वायोहिदेवमापन्नं कुप्यदायि वृत्तवि ।
 तथा विरक्तकर्मभिः पावमाभीजिरक्तम्^(१) ॥
 ततोऽर्कनीक्ष्य चोद्धारं विमथ्यकर्मभिः मुक्तः ।

* तथा,—इति कु० मुक्तये पाठः ।

† कर्मचौचविद्वद्वत्,—इत्यादि, ‘अतः मुक्ताः वशिषाश्च’—इत्यर्थं
 नास्ति क० चो० आ० मुक्तयेषु ।

- (१) वायोहिदा,—इति ऋग्वेदे (१०।६।१।) वायव्येविद्वितोऽर्कम् (११।१।
 ११।) वासवेदे-कर्मवर्षिके (६।२।१०।१।) कर्मवर्षिके (१।१।१।) इत्य-
 मात्र इति ऋग्वेदे (१।२।२२।) वरं (१०।६।१०) मुप्यदायि इति
 कर्मवर्षिके (६।११।१।) विरक्तकर्मभिः इति वैशिटीयवशिषाणां (१।६।
 १।१।) कर्मवर्षिके (१।११।१।) पावमाभीजिरक्तम् ऋग्वेदे कर्मवर्षिके
 पावमाभीजिरक्तम् इत्यत्र वशिष्ठः । कर्मवर्षिके इत्यत्र ।

प्रःवावावावा कुर्वति गावचीवार्ध-मर्धकम्"—इति ।

विष्णुरपि,—“ततोऽथ निमग्न चिरस-मर्धकं जयेत्, तद्विष्णोः
परमं पदमिति वा, रूपदा वाविर्भो वा, युजते मग्न इत्यनुवाकं
वा, पुरसं स्रजं वा^(१), स्नात-सार्द्ध-वावा देवर्षि-विद-तर्पणमन्त्रा
एव कुर्व्यात्”—इति । मेधातिथिरपि,—

“ततोऽथ निमग्नं चिः पठेदथ-मर्धकम् ।

प्रदानं भूर्भुवि तया महायादृतिभिर्जसम्”—इति ।

वचिहः,—

“आत्मा संयत्त वावोऽन्वदुह मन्त्रोपयेन्मृदा ।

अपवित्रीकृतौ तौ तु” कौपीनाच्छात्र-वारिणा ॥

सोऽमेन विधिना स्नाति अथ तत्राश्विनि[†] दिवः ।

अ-तीर्थ-फलमाप्नोति तीर्थे तु दिगुशं फलम्[‡]”—इति ।

तत्रानुक्तस्याह धोमिवाभनन्त्यः,—

* अपवित्रीकृते हे तु,—इति स० सो० आ० पुनश्चैव पाठः ।

† कुशाश्वसि, - इति सु० पुनश्चैव पाठः ।

‡ भवेत्,—इति सु० पुनश्चैव पाठः ।

- (१) तद्विष्णोः इति आश्वेदे (१।२१।२०) सतमवेदे उत्तरार्धिके (५।१।१०) अथर्ववेदे (७।२६।७) बृहदे मग्नः इत्यनुवाकस्य वैतिरीवारण्यकस्य चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयः । एवं वाजसनेयिसंहितायां प्रथमस्य प्रथमः । तथा तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथम-द्वितीय-अथोदसः । प्रथमस्य आश्वेदे इत्यम-भक्तितमस्य प्रथमं सूत्रम् । वाजसनेयिसंहितायां अथर्ववेदः प्रथमोऽनुवाकः । वैतिरीवारण्यकस्य द्वितीयस्य आश्वेदोऽनुवाकः । एवं अथर्ववेदस्य अनभिर्वादि-सप्तः ।

“अथ विदुः” प्रोक्तः शास्त्रविधिनामः ।

अथानुष्ठापः कुर्वीषेत् तथार्थं विधिरच्यते ।

सुखमयमार्गसे येन मार्गमार्गमने तथा ॥

महाभिमन्यवश्चैव तीर्थेण परिकल्प्यते ।

अथ सर्वं-सुखेन विराटुमेव विद्वजः ॥

कामादरकमित्येवमुपदिष्टं महाभाभिः—इति ।

॥०॥ इति माध्याह्निक-वाक्यम् ॥०॥

अथ भौमिषिक-शास्त्रम् ।

सप्तमः अध्यायः—

“दिवाकीर्तिं ब्रह्माह पतिनं श्रुत्वा तदा ।

॥ तत्-सहितं सर्वं सदा भागेन भवति ॥

दिवाकीर्तिदाताः । अत्रिः,—

“अव-सुखमयोदकां क्षुत्किं वतिर्हि तस्य ।

सुखा शान्तेन श्रेष्ठः शान्त्तयेत्येव न संभवः"—इति ।

नौतमोऽपि,—“पवित्र-वाक्यक-वृत्तिबोद्धव्या-अवस्थान्-तत्-

कृति-सर्वत्र : कवेः सर्वत्रोपसर्गनात् शृङ्खल" - इति । पत्तिनादि

• विस्तारः,—इति सु. प्रकृतेः शब्दः ।

† दिवाकीर्ण, —रवि के. मुख्य, दिवाकाव, —रवि प्रा. मुख्य
पाठः । एवं प्रत्ये ।

‡ अथवत्सल्यपक्षार्थे—अथि जा० लो० पुस्तकानोः पाठः ।

सृष्टिं क्त्वा तत्र तृतीयक इत्येवं शब्दं, चतुर्थं तु तद्वैय-
कार्यमाप्नुहि । तथा च मरीचिः,—

“उपसृष्टेचतुर्थं तद्वैयं शीघ्रं समम्”—इति ।

अतः समर्पणं दत्तोरेव शब्दमुक्तम्,—

“तत्-सृष्टिं सृष्टेर्द्वयं शब्दं तच्च विधीयते ।

उक्तमाप्तं शीघ्रं द्रव्याणां शीघ्रं तथा”—इति ।

तद्वैय-पूर्व-सर्पण-विषयम् । तथा च उक्तकारः,—

“अपुष्टि-पूर्वक-सर्पे दत्तोः शब्दं विधीयते ।

अत्राद्यां पुष्टि-पूर्वं तु तत् सृष्टि-शब्द-सम्भवा”—इति ।

पूर्वपुराणम्,—

“आच्छाद-सृष्टि-शब्दः संसृष्टं संसृष्टे च हि ।

प्रमादात्तत आचम्य अथ कुर्वीत उवाचिनः ॥

तत्-सृष्टि-सृष्टिं सृष्ट्वा पुष्टिपूर्वं^१ विधीयते ।

आचमेत विद्वद्भ्यः^२ त्राच देवः पितामहः” ॥

आचम्योऽपि,—

“उदका सृष्टिभिः^३ आद्यात् संसृष्टः तैरपसृष्टेत् ।

अविज्ञानि^४ जपेयैव नाचर्यै नमसा वक्तुम्”—इति ।

सत्सृष्टाश्चरित-सर्प-विषयम्, अत्रापि दत्तोः शब्दमित्यनेन

० वक्तुम्,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

१ संसृष्टात्,—इति वा० पुस्तके पाठः ।

२ आचमेतदित्यनेन,—इति वा० पुस्तके पाठः ।

३ उदकाऽसृष्टिभिः,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

(१) अविज्ञानि ‘आपोहिता’ इत्यासीति ।

विरोधः प्रयोज्यते । वक्षान्तरित-कार्त्तवे तु दक्षान्तरित-आव-प्राप्त
वाच० प्रवेताः,—

“वक्षान्तरित-अंशार्थः वाचान् कार्त्तवेऽभिधीयते ।

वाचान् कार्त्तवे तु क्व प्रोक्तं तद्वक्षान्तरितेऽपि च”—इति ।

स्तुतिर्भक्तिमते शान्तस्य निमित्तप्रकारस्तुतिम्,—

“कौट्ट्यान् पादपतान् जैवान् शोकावन्ति-कार्पितान् ।

विकर्षणान् दिवान् सुष्टु चचेष्टोत्सवमाविभेत् ॥

कायात्मिकाश्च संसृज्य प्राणाधामोऽधिको जतः”—इति ।

वाचावादि-कार्त्त-निमित्त-स्थाने † विधेयमाह विष्णुः,—

“कान्तार्थो योगिनिमित्तो ज्ञाना तोषादनाह्वयम् ।

आचम्य प्रकृतः पश्यान् ज्ञानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

योगिवाचकस्तयोऽपि,—

“दृष्टीमेवात्मनोऽपि कदा कादृष्टिर्भरः ।

आचम्य प्रकृतः पश्यान् ज्ञानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“कुर्व्याद्यैमित्तिकं ज्ञानं त्रीनाङ्गिः काम्यमेव च ।

नित्यं बाह्यस्थिकं चैव यदावपि जनाचरेत्”—इति ।

॥०॥ इति यैमित्तिक-ज्ञान-प्रकरणम् ॥०॥

* यत्र वक्षान्तरितकार्त्तवेनं तत्र व दक्षान्तरितमात्रकः । यत्र च,—इति
च० मुक्तये पाठः ।

† निमित्तमन्तर्यामिने—इति ज्ञा० मुक्तये पाठः ।

अथ काम्य-ज्ञानम् ।

तत्र पुनस्तः,—

“पुनरे व कथं-नकथे ज्ञातोपाते च वैद्वती ।
 ज्ञातावाची^(१) यदी-ज्ञानं पुनरावाच्यमं कुतश्च ॥
 वैप-कथं-वदुर्द्धां चः ज्ञाताश्चिन्त-वशिधौ ।
 न प्रेतत्वमवाप्नोति* नृणांवाच्य विज्ञेयतः ॥
 त्रिविधं-कमीयेतु यनोचं पुरतः जितम् ।
 त्रिव-नृणेति विज्ञेयं तत्र ज्ञाता द्विं ज्ञेयम्”—इति ।

ज्योतिषि,—

“कर्त्तव्या पुनरे ज्ञातः कर्म-पापैः नृपुण्यते ।
 ज्ञाता ज्ञातः ज्ञाने तु कुतश्च कर्म-विशिष्टैः ॥
 जेते ज्ञाति जिते पथे दक्षिणाः दक्ष-वन्दुते ।
 दक्षजन्मवाच्य नृणां तेन पाप-दक्ष ज्ञानम्”—इति ।

विष्णु,—

“सर्वमप्यहं-तुका तु श्रुता मायका ज्ञानमी ।
 कर्त्तव्य-वेदायां तस्या ज्ञानं मयसकम् ॥
 पुनर्वदु-वुधोयेता वैपे ज्ञाति जितः ॥
 ज्ञातः तु विधिन् ज्ञाता वात्रयेव-कर्म ज्ञेयम्”—इति ।

* न न प्रेतत्वमवाप्नोति,—इति सु० पुनरे वाक्ये ।

† त्रिविधं-कमीयेतु,—इति सु० पुनरे वाक्ये ।

‡ दक्षजन्म,—इति सु० पुनरे वाक्ये ।

(१) ज्ञातावाची-ज्ञानं ज्ञानम् ।

आदिपुराणे,—

“कार्त्तिके चक्रेण मासं नित्यं चाद्यो जितेन्द्रियः ।
अपन् इन्द्रिय-सुखं ज्ञात्वाः † कर्म-पादौः प्रकृष्यते ॥
तुला-मकर-मेघेषु प्रातः स्नायी यदा भवेत् ।
इन्द्रियं महाकर्षणं महापातक-नाशनम्”—इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“काशाङ्गादि चतुर्थांशं प्रातःस्नायी अवेकरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गो-प्रदो भवेत् ॥
ए वैष्णव-पदं प्राप्तिं विष्णु-प्राप्तिदं यतनम्”—इति ।

मार्कण्डेयोपनिषद्,—

“कर्म-काशं तिस्रैः स्नानं पुनं कार्त्तिकेऽश्वीकुपिः ।
तुलावामकौर्विष्णु रेकादश्यां विवेचतः ॥
वीकामः कर्मदा स्नानं कुर्मोत्तमकौर्वेरः ।
उत्तमोत्तमनीचैव कर्म-काशम् ॥^(१) कर्मचेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

* कार्त्तिक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ज्ञात्वा,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ समुद्रा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मार्कण्डेयपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ पञ्चपर्वण्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) यन्मासि च,—“चतुर्दशरात्री चैव यन्मासस्याचपूजिता । कर्मक्षेत्राणि
रात्रेभ्य रविस्तंभान्निरेवच”—इत्युक्तमस्मादि ।

“कथाञ्च तदथा दृष्ट्वा नर-नारी भयंकराः ।
 क्षामा माचे द्रुमे तीर्थे प्राप्नुवन्तीक्षितं धनम् ॥
 माचे माकुपसि क्षामा विन्दु-लोके व मन्दति”—इति ॥
 ॥०॥ इति काव्य-खानम् ॥०॥

अथ मन्त्रापर्यन्त-खानम् ।

तथ वामनपुराणम्,—

“माध्वपुत्रर्त्नं न च धूमिपुत्रे
 शौरं च द्रुमे च कुले च मांस्व ।
 बुधे च बोधित्यरिबर्त्ननीका
 त्रेमेतु कर्मेतु वदेव कुर्वीत”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

“वन्मायः कान्ति* संवापुर्त्नं निर्धयता तथा ।
 क्षमरोत्तमं बर्त्न-क्षमाः सम्पन्नद्वारद्वारादिषु”—इति ।

मनुष्ये,—

“यथादी च रवी वज्रा रितावाञ्च तथा तिथौ ।
 तैलेशाभ्यजानञ्च धनपुत्रौ विहीयते”—इति

कीर्तिऽपि,—

“यथादी च रवी वज्रा रितावाञ्च तथा तिथौ ।
 तैलेशाभ्यजानञ्च धनपुत्रौ विहीयते”—इति ।

* वन्मायकापि,—इति वृ० पुस्तके यत् ।

वीधाचनेरऽपि, *—

“अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां नवम्याश्च विज्ञेयः ।

त्रिदोऽभ्यङ्गं वर्ज्येण पुन्यं चतुर्दशी तथैव च” — इति ।

जनीऽपि,—

“न च कुर्माम् जनीषाम् चोदयामिषौ तथा ।

त्रायसीं भूमिमपि च दत्तमपि पशितः” — इति ।

एवं वर्ज्या अपि त्रिचिन्मभ्यङ्गं निवेद्ये प्राप्ते तैश्च-विज्ञेयेषाम्-
मुजामाति प्रचेतः,—

“वार्षं मन्त्र-तैश्च जनीषं पुन्य-वापितम् ।

कन्य-इत्य-मुतं तैश्च न दुष्यति कदाचन” — इति ।

चनोऽपि,—

“मुनश्च वार्षं च जनीषं पुन्य-वापितम् ।

न दोषः पक्ष-तैश्चोप-सामाभ्यङ्गेषु विद्यतः” — इति ।

॥०॥ इत्यभ्यङ्ग-सामम् ॥०॥

त्रिदोऽभ्यङ्ग-सामम् नित्य-सामचदनुष्ठेयम् ।

“प्रातः ऋतु-तैश्चोप-सामाभ्यङ्गे पूजयेत् सुधीः” ।

इत्यादिकं त्रिदोऽभ्यङ्ग-सामं द्रष्टव्यम् । तच्च त्रिदोऽभ्यङ्गं पुराणे
सहीकृतम्,—

“धर्म-क्रियां कर्तुमनाः पूर्वं सामं यमाचरेत् ।

त्रिदोऽभ्यङ्गं तत्समुद्दिष्टं सामं वेदमवोर्दिशेः” — इति ।

* जनीषि,—इति सु० पुन्यके पाठः ।

† वेदमवो,—इति सु० पुन्यके पाठः ।

अथ क्रिया-ज्ञानम् ।

तत्र श्रुत्वा,—

“क्रिया-ज्ञानं प्रवक्ष्यामि वधावधिधि-पूर्वकम् ।
 अङ्गिरस्त्रिषु चर्तव्यं त्रीणामपि वधाविधिः ॥
 अथे निमग्नस्तथा च* चोपस्थं† वधाविधिः ।
 तीर्थस्नानाद्यं कुर्व्यात् तत्रैवज्ञानतः परम् ।
 अथे वदं देवमन्त्रं‡ पतिमौचरम् ।
 चाचितं देहि मे तीर्थे कर्म-पापापनुत्तरे ।
 तीर्थेमावाहयिष्यामि कर्मण-विनिर्मुक्तये ॥
 चाविष्मच्छिञ्चितोषे क्रियां मदनुष्ठानम्”—इति ।

वदन्ति ज्ञाने तु कृष्णानुक्त्याभ्यां कर्म-विज्ञेयो विष्णुपुराणं
 निरूपितः,—

“मदी-मह-तद्गतेषु देवसात-विज्ञेयं च ।
 निम्न-क्रियाऽपि क्षापीतं विरि-प्रसवेषु च ॥
 कूपे मीढृत-तोयेन स्नायं कुर्वीत वा शुचि”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पुराणायां मरेन्द्रावाहवीषाह नष्टास्मिताम् ।
 स्नायं कूप-तद्गतेषु देवतायां समाचरेत् ।
 अङ्गिरसुश्रुतायुक्तं ततः प्रसवचोदकम् ॥

* निमग्नश्चिर्द्वयः,—अथि सु० मुच्यते वाक्यं ।

† चोपस्थिकः,—इति स० चो० प्रा० मुच्यते वाक्यं ।

‡ पतिमूर्ध्वियम्,—इति प्रा० मुच्यते वाक्यं ।

ततोऽपि चारुं पुनः तस्मादादेकमुच्यते ।

तीर्थं-तीर्थं ततः पुनः ततोऽपि पुनः कर्त्तव्यम्—इति ।

अरीषिः—

“अग्निहोत्रं वाऽपि ग्रीतमुच्यते वा ।

नार्कः यथा पुनस्तथा वाप्यन्यथापि”—इति ।

विधिः—अथवा—

“अनुष्ठुते न वाचाप्येवमस्तेषु च ।

वाचीयेष्वपि न वाचाप्येवमस्तेष्वपि”—इति ।

वाचोऽपि,†—

“नद्यां च परिभ्रष्टं नद्यापच ‡ विनिःसृतम् ।

अतः प्रज्ञातं च ततोऽपि परिनिर्वाहम्”—इति ॥

वातातयोऽपि,—

“अथैवमिहोत्रं पुनः करोवाच्यते तथा ।

तच वाता च वीता च प्रावृत्तिर्न समाचरेत्”—इति ॥

अतिप्रवृत्तिः अनु,—

“अथाने देव-वातावां अरवां अरितां तथा ।

अथवा अतुरः पिबन् चारुं वाप्यन्यथापि”—इति ॥

अथोदकं विनिर्वाहम् अनु,—

* तथैवमस्तेषु च,—इति स० भा० अथवा—

† पुनस्तथा वा—इति सु० पुनस्तथा वा ।

‡ नद्यां च,—इति सु० नद्यां च ।

§ अथवा अतुरः,—इति सु० अथवा अतुरः ।

“आत्मस्य वक्ति-तत्तेन तथैव पर-वारिषा ।

अरौ-द्वन्द्वविभक्तिं न तु ज्ञान-सर्वं लभेत्”—इति ॥

प्राश्निकः,—

“इहा ह्युच्यते-ज्ञानं इहा लभ्यते-इति ।

इहा लभ्यते इति इहा इहा लभ्यते-इति ।

अतएव उच्यते-इति ।

“आप ह्य इहा ज्ञानं लभ्यते-इति ।

अतः उच्यते-इति ।

अतएव उच्यते-इति ।

“आपः लभ्यते-इति । किं पुनरुच्यते-इति ।

तेन ज्ञानः लभ्यते-इति ।

अतएव उच्यते-इति ।

“आपः लभ्यते-इति । पुनः पुनः लभ्यते-इति ।

अतएव उच्यते-इति ।

अतः उच्यते-इति ।

अतएव उच्यते-इति ।

“आपः लभ्यते-इति । लभ्यते-इति ।

अतएव उच्यते-इति ।

* आपः,—इति आपः भा० लो० पुनः पुनः ।

† अतएव उच्यते-इति,—इति आपः पुनः पुनः ।

‡ अतएव उच्यते-इति आपः पुनः पुनः ।

§ न लभ्यते-इति आपः पुनः पुनः ।

॥ अतएव उच्यते-इति आपः पुनः पुनः ।

अपि बहुमनुजोत्तमः—

“इते जगन्नि संज्ञायौ चाहे जगदिने० तथा ।

अयुक्त-सर्वमे कैव न चापादुक्त-वारिषा ॥

संज्ञायां आयु-वारे च वस्तुनां रात्र-दर्शने ।

चारोक्त-युक्त-मिथार्थं न चापादुक्त-वारिषा ॥

पौर्णमास्यां तथा दृष्टे चः चापादुक्त-वारिषा ।

ह गोदद्या-ज्ञां वारं प्राप्नोतीह न संशयः”—इति ।

तपोनेषु जरादिषु मोक्षोदकैः चापात्, अपि तु परकीयै-
रद्वैतोदकै र्वैतुक्तमिति न विरोधः† । उच्योदक-वाये विवेचनाय
वाचः,—

“गीताकाशु विविचीक्या जग-संसार-संशयः ।

मेहेऽपि ब्रह्मे क्षातं गद्दी-कृत-वर्गं विदुः”—इति ।

गीतानु ज्ञानकुलारण्य जगमेव जगन्नि ॥

॥०॥ इति विद्या-ज्ञानम् ॥०॥

अथ सञ्ज्ञाविधिः ।

तत्र सञ्ज्ञा-कारणं द्वौ दर्शयति,—

“अक्षोरात्मक चः वभिः सर्व-मनुष्य-वर्जितः ।

वा तु सञ्ज्ञा समाप्ताता बुधिमिच्छत-दर्शितः”—इति ।

० जगन्निचौ,—इति न० दुकले वाक्य ।

† मोक्षोदकैरिति न विरोध इत्युक्तम्,—इति न० दुकले वाक्य ।

‡ वजीरमनुष्यं वधि,—इति वा० दुकले वाक्य ।

अथ हि काष्ठ-वाचकमेवात्र सन्ध्या-कर्मः प्रतीयते, तथापि तस्मिन् काष्ठे उपाका देवता सन्ध्या-कर्मोपपद्यते । तथा देवतया उपपन्नमुपपन्नम्* मूक-वचने कर्म-परमेण सन्ध्या-कर्मः प्रयुक्तः । अथवा,---वन्धौ मया विद्या सन्ध्या । अतएव वाचः,—

“उपास्ते वन्धि-वेद्यायां निष्ठाया दिवसम् ।

तामेव सन्ध्यां तस्मान्तां प्रवदन्ति जनीविद्यः”---इति ।

तां किंवा विदधाति जनीविद्यवक्ताः,—

“वन्धौ सन्ध्यावृत्तानीत वाचने मोक्षते रक्षे”---इति ।

वा च सन्ध्या विविधा । तदुक्तमपि,—

“सन्ध्या-वचनम् कर्मस्य दिव्येनात्मविद्या कदा”---इति ।

तत्र, काष्ठ-भेदेन देवताया नामादि-भेदमात्रं वाचः,—

“वाचनी नाम पूर्वाह्णे वाचिनी मन्त्रे दिव्ये ।

करुणायै च वाचायै वै च वन्ध्या विधाते कृता ॥

प्रतिपदादकरोषात् पातकादुपपातकात् ।

वाचनी प्रोचते तस्माद्वाचनी वाचते चतः ॥

वदित-वोतनात् वै च । वाचिनी परिकीर्तिता ।

जनतः प्रवचिनी वा वाचूषणात् करुणायै”---इति ।

वर्क-भेदः सन्ध्याकर्मविधिः,—

* तथा च देवताया उपपन्नमुपपन्नम्,— इति आ० स० मुक्तकवोः वाचः ।

† तस्मान्ताम्,—इति आ० मुक्तके वाचः ।

‡ नामनेदमात्रम्,—इति म० मुक्तके वाचः ।

§ विद्युः,—इति आ० के० मुक्तकवोः वाचः ।

॥ वैच्यं,—इति म० मन्त्रे वाचः ।

“नाचपी तु भवेद्भुक्ता चाचिपी इत्युपनिषत् ।

सर्वसती तथा कृष्णा उपासा सर्व-भेदतः ॥

नाचपी ब्रह्मरूपा तु चाचिपी ब्रह्मरूपिणी ।

सर्वसती विष्णुरूपा उपासा रूप-भेदतः”-इति ।

उपास्यमभिधानम् । अतएव तैत्तिरीय ब्राह्मणम्,—“उपास्यमानं
यन्मादादिष्वमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमनुते
ऽवावादिष्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेति सर्वं वेद”-इति ।
अथमर्थः, उपास्यमात्र-प्रकारेण प्राधान्यानादिकं सर्वं कुर्वन् वक्षोक्त-
नाम-रूपोपेतौ कृष्णा-ब्रह्म-वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति चाचिपीति नाम-
वृत्तिकञ्च सकलं भद्रमनुते । अथस्तुत-शब्देन इन्द्रान्तःकरणो
ब्रह्म वाचान् कुर्वते, स पूर्वमपि ब्रह्मैव वक्ष्यमाणानीकं प्राप्नोति
वक्षोक्त-शब्देन तद्विज्ञानापनने ब्रह्मैव प्राप्नोति,—इति । आद्योऽपि
इतदेवाभिप्रेत्याह,—

“न भिक्षा प्रतिपद्येत नाचपी ब्रह्मवा सः ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत निधिरा येन केन चित्”-इति ।

तत्र, प्रातःकृष्णायाः काच-परिमाणमाह इह,—

“राक्षसा-यान-वायी दे कृष्णादिः काच उच्यते ।

हर्मनाद्रवि-देवाया अह्नो वृत्तिभिः सतः”-इति ।

* “नाचपीनक्षत्रपातुः”—इत्यादिः ‘उपभेदतः’—इत्यन्वयः सुविता-
विरहितपुरुषेषु नास्ति ।

† वक्षोक्तनामानिमेव वक्षोर्वाच्यं,—इति नु० पुरुषे वाक्ये ।

आ-वृत्तं प्रातः कल्पाया नीचः काशः, आ-प्रदीपावसानं च
 वार्यकल्पायाकदाच हस्तमनु,—

“न मातर्न प्रदीपश्च कल्पा-काशोऽतिपश्यते ।

पुष्प-कल्पोऽपुष्पश्च कर्षस्मिन् कर्षेति वृत्तः”—इति ।

हस्तपुराणे कल्पोत्पत्ति-प्रकारो दर्शितः,—

“प्रातुषेयु ततः क्षिप्त्वा हर्मेयु च वसतिः* ।

प्रासाधान-कर्म कृत्वा आसेनां कल्पाविति मुनिः”—इति ।

वास्तवकलोऽपि,—

“प्रासादाद्यन्त वसोऽस्य कृषेनाभ्यवसेत्तु”-इति ।

हस्तमनिः,—

“कल्पाऽऽप्तं विज्याकृतं कालाऽऽचार्यादिकं तथा ।

कर्मिणीकिल-दृष्टौगी प्रासाधानं समन्वयेत्”—इति ।

प्रासाधान-कर्म अमुराह,—

“कल्पाविति वसवो मातर्नी निरवा च ।

विः पदेदात्म-प्रायः प्रासाधानः च कथ्यते”—इति ।

वास्तवकलो,—

“मातर्नी निरवा वाह्ये कपोद्गाविति-पूर्विकात् ।

हस्त-प्रत्यय-संयुक्ताः निरवं प्राय-संयुक्तः”—इति ।

वैनिवास्तवकलोऽपि, १—

* प्रातरेयु ततः क्षिप्त्वा हर्मेयु हस्तमवहितः,—इति मु० पुरुषो वाकः ।

† आसनम्,—इति आ० पुरुषो वाकः ।

‡ प्रविप्रत्ययसंयुक्तः,—इति मु० पुरुषो वाकः ।

§ वास्तवकलोऽपि,—इति व० वै० आ० पुरुषेयु वाकः ।

“अर्धवः कार्यवर्धनः तपः शान्तं तथैव च ।

प्रत्योदित-समायुक्तं स्यात् तत्प्रवृत्तिः परम् ।

॥ चाप्योचितिरित्येतच्चिरः यथात् प्रवोक्तयेत् ॥

चिरवर्धन-योगात् प्राप्तायामः प्रकीर्तितः†”-इति ॥

६ च प्राप्तायामः पूरक-कुम्भक-रेचक-वेदेन विविधोद्येयः ।

तथा च योगिवाक्यवत्,—

“पूरकः कुम्भको रेचकः प्राप्तायामकिसकः ।

मात्रिकाऽऽह उच्छापोपगतः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निवक्तुः शायोरेचकानाम् रेचकः”-इति ।

मार्जनमाह यावः ।

“चाप्योचितेभ्यः‡ कुर्वाणमार्जनम् कुभोदयैः ।

प्रवर्धनं तु संयुक्तं विवेदार्थं परेपरे ॥

अमुकही विवेदुर्धर्मयोगः यथा कथाय च ।

एवमुक्तो मोक्षमयान् यत्नान्-सन्-सुप्ति-यात् ।

वाक्-भग्न-काय-जान् देवान् यवैतान् यवविदेवैत्”-इति ।

प्राप्तायामः,—

“अनन्यो मार्जनं कुर्वाणं पादाङ्गो वा समाहितः† ।

* समायुक्तं,—इति प्रा० मुक्तये पाठः ।

† सप्रवृत्तिः,—इति मु० मुक्तये पाठः ।

‡ रेचकः,—इति प्रा० मुक्तये पाठः ।

§ चाप्योचितेभ्यः,—इति मु० मुक्तये पाठः ।

॥ परेपरे च,—इति प्रा० मुक्तये पाठः ।

¶ अङ्गनोपायमायानो मार्जनं सुखमविति,—इति मु० मुक्तये पाठः ।

“अर्च्यार्चनेऽपि कुर्वन्निष्ठानां मतमीदृशम्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“मार्कनार्चन-वसिष्ठ-भोजनानि दैव-तीर्थेन कुर्यात्” ।

तच्च मार्कनं न धारा-चतुर्त्तौ कार्यम् । तथा ब्रह्मा,—

“धाराचतुतेन तोयेन बन्धोपाधि विमर्शिता ।

पितरो न प्रब्रवन्ति न प्रब्रवन्ति देवताः”—इति ॥

कथं तर्हि मार्कनमिति, तथाच व ह्य,—

“नक्षीं तीर्थे तटे वाऽपि भावने ब्रह्मणेऽपिवा ।

चैतुन्येऽथ बौधये राक्षसे दार-कथने ।

कृत्वा तु वाम-हस्ते वा बन्धोपाधिं समाचरेत्”—इति ।

कृत्वा हृदयमिति शेषः । ब्रह्मणादि पाच-बद्धाये तु वामहस्तस्य
प्रतिषेधः †

“वामहस्ते कर्त्तुं कृत्वा चे तु बन्धोपाधौ ।

वा बन्ध्या हृदयी शेषा चतुरास्तेषु तर्पिताः” ।

इति करवात् । ब्रह्मणादिभावे तु, ‘कृत्वा तु वामहस्ते वा’—
इत्यनेनैव विधानात् । हृदयविधिना मार्कनं कुर्वन्नेत्यपः
पिबेत् । तदाच बौधायनः,—“अथातः बन्धोपासन-विधिं ब्राह्म-
णानः, तीर्थे जला प्रयतोऽविभिन्नः प्रचाक्षित-पाणि-पादौ विधि-
वाऽऽप्यग्नौ वा मन्त्र्येति वाच्यतः पीत्वा कुर्वन् वामहस्तेति

* तथाच,—इति स० आ० मुक्तये वाऽऽ ।

† कृत्वा,—इति सु० मुक्तये वाऽऽ ।

‡ वामहस्तः प्रतिषेधः,—इति सु० मुक्तये वाऽऽ ।

§ चतुरास्तेषु,—इति सु० मुक्तये वाऽऽ ।

“कर्मणां तोषमादाय नापन्ना चाभिमन्त्रितम् ।

सादित्यामिषुचक्षितम् विद्वद्भ्यः चोन्मियेत्”-इति ।

इतीतोऽपि,—“सादित्यामिमन्त्रितम् उदकं पुन्य-मित्रमन्त्रिणा
चिपेत्”-इति । कर्म-दाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना,—

“कर्मणां मन्त्रिणां कृत्वा नमः-पूर्वं समाहितः ।

उदुक्तमिति मन्त्रेण ततोऽर्थं मन्त्रियेद्भुवि”-इति ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं कुर्वेत् । तदुक्तं ब्राह्म-पुराणे,—

“वाचं मन्त्रयदाचन प्रोक्ष्य स्वर्गक चार्चयिष्यते ।

इमा प्रदक्षिणं कृत्वा नमः कुर्वुः विशुद्ध्यति”-इति ।

कुतितपि,—“नमः प्रदक्षिणं प्रकमन्ति तेन प्राप्तव्यमवधुमिति”-इति ।

ब्रह्मपुराणम्,—

“अथोपनिषेदादित्युदकं समाहितः ।

मन्त्रेण विविधैः शौरैः उपसृज्य-वाच-चक्षुषैः”-इति ।

उपसृज्यन्तु वा-वाचोक्त-मन्त्रैः कार्त्तिकम् ।

“उपसृज्यन्तु कर्त्तव्यमन्त्रैरादित्यकं तु कारयेत्” ।

इति मन्त्रिणकरणात् । ब्रह्मपुराणे उपसृज्यन्तु शकैरित्यादिना १

० ततोऽर्थं च चिपेत्-इति मु० पुन्ये पाठः ।

१ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं चक्षुषैः-इति शेषादर्थक्येन निश्चि-
तमपि मु० पुन्ये ।

२ ब्राह्म-इति याजि ब्रा० ख० पुन्ये पाठः ।

३ कार्त्तिकमन्त्रमुपनीतं योक्तं स्वर्गकं चार्चयिष्यते-इति मु० पुन्ये पाठः ।

४ भूमिनि-इति मु० पुन्ये पाठः ।

५ अवाटीमादित्य-इति मु० पुन्ये पाठः ।

प्रपक्षितम् । प्राक्कृत्येभ्यः—इत्यारम्भादिस्वोपस्थान-पर्यन्तं प्रातः
सन्ध्यायां चतुष्षर्षितं, तदितरयोश्चतोरपि सन्ध्यायोः समानम् ।
तत्र, सन्ध्याह्नयस्यायां विभेदो नारायणेनाभिहितः,—

“आयः पुनस्तु मन्त्रेण चापोरुद्वेति नार्थमम् ।

अथिच चाक्षतिं सन्ध्यापुनस्तु चिपमिद्विपि ।

तत्रचुर्देव इति च संसः इत्युच्यतेऽपि ॥

इतत् सपेदूर्ध्व-मातः सन्ध्यां यस्मै समाहितः ।

नायका तु यथावति उपस्थाद्य द्वापरम्”—इति ।

प्रातः-विशेषकं शब्देन दर्शितः—

“प्रातःसन्ध्यां यमसर्पा मन्त्रां स्नान-कर्माणि ।

सादित्वां यस्मिन् सन्ध्यासुपासीत यथाविधि”—इति ।

स्नानकर्माणीति साध्याह्निक-स्नानानन्तरमित्यर्थः । साध्याह्निक-
सन्ध्यायां शौच-कारणात् इह,—

“सन्ध्यायामादायार्चं सन्ध्या साध्याह्निकीयते”—इति ।

सन्ध्या-यमे ताराहणेन द्वे-विशेषमाह व्यासः,—

“इदं लेक-मुक्ता सन्ध्या मोहे इत्युक्ता सता ।

अतःसाधिका यथासम्पत् विष्णुचिन्तये”—इति ॥

महाभारते,—

“यदिःसन्ध्या इत्युक्ता धर्म-प्रसन्नेषु च ।

आता तीर्थे अतःसा” वाक्ये चान्वयो-मते”—इति ॥

माततपोऽपि,—

• इत्युक्ता,—इति तु पुनर्ये वाक्यः ।

“अनृतं मयमज्यंश्च दिवामैधुनमेव च ।

पुनानि वृक्षस्यार्थं सन्ध्या वहिर्वापायिता”-इति ॥

वहिः सन्ध्यावायुपायितायां वहा विहरणाद्यङ्गोपसहा दृक्-
इव सन्ध्यावचं कर्मण्यमेत्यादिभिः,—

“सन्ध्यावचनं कर्मण्यं दिव्येनात्मविहा वहा ।

उभे कण्ठे तु कर्मणे ब्राह्मणेव दृष्टेऽपि”-इति ।

अथपि, प्रत्यक्षवाहद्विरेव सन्ध्यावचं कर्मण्यत्वेन प्राप्तं, तथापि
मौतलेन विहरणस्य प्राप्त्यात् तदनुरोधेन सार्ध-प्रातः-कण्ठे दृष्टेऽ-
भ्यनुज्ञायेते । सार्धं सन्ध्यावायुपचाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः,—

“वाहणीभिस्तथादित्यसुपन्नाय प्रदक्षिणम् ।

कर्मणं दिव्योन्मस्त्वर्थादीनां प्राञ्च इष्यन् इष्यन्”-इति ।

वाहस्यञ्च,—‘दमं मेवदम्’-इत्याद्याः । अथपि, वाहणीभिर्ब्रह्म-
होपसार्धं चिह्ननत्वात् प्राप्तं, तथापि कुतः प्राप्त्यात् तथा चिह्नं
वाह्निना चादित्योपसार्धे इव विनियुज्यते । इतश्च द्वितीयाध्याये
विचारितम्^(१) ।

तथा हि, “हेन्द्रा गार्धपत्यसुपतिष्ठेत्”-इति सूचते । हेन्द्रो
देवतात्वेन सन्ध्यावधि मन्त्रचिह्नान् प्रकाशयते, येष्वङ्गैर्ह्रीः ; ‘कदाचन
क्षरीरिणि हेन्द्र सन्धधि,—इत्यादिका । तत्र, चिह्नादिहोपसार्धे मन्त्रस्य
विनिबोधः प्रतीयते, ‘गार्धपत्यम्’-इति द्वितीयाध्यायात् तु गार्ध-
पत्योपसार्धे । तत्र संशयः, किमुभयं समुचितोपसार्धं, अनेकएव ।

(१) पूर्वमीमांसायाः,—इति शेषः । इतश्च सच द्वितीय-द्वितीय-सप्तममर्ध-
परकम् ।

तथापि किं चः कश्चिदैच्छिकः, किं वैश्वर्यं, उतमार्हपत्याहव,—
इति । तत्र, कुति-सिद्धयोः सम-वच-प्रमादत्वात् विरोधानुपपत्त्या च
वस्तुतया,—इत्येकः पक्षः । इत्येवमप्यने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नै-
राकारत्वात्-कस्यच-विरोधादन्वतर-निवामकाद्वर्जनाद्यैच्छिकः,—इति
द्वितीयः पक्षः । कुतेः कदाचित्कायाः कथं-वामर्थांनुसारिणाम्
वामर्थाच्च बोधनीयत्वेन प्रावच्यादिभूद्वयोपपत्तेयः,—इति तृतीयः पक्षः ।
मन्त्रगतोपीभूद्वयोपपत्त्या मन्त्रमभिधत्ते, 'इदि परमैश्वर्यं'—इत्युक्त्वाद्
धातोदात्तपञ्चमात् अकारार्थ-विषयपरमैश्वर्यापेक्षं मार्हपत्यमभिधत्ते,
'गुणादायमिधमं ज्ञानं'—इति न्यायेनोभय-वाधारकत्वेन सिद्धञ्च
वर्गदेशपादकमन्त्रं । कथं-प्रेतः,—'इदिर्षोममपरहरति'—इति न्यायेन
श्रीमदुक्त्यादिकायाः कृतेः प्रावच्याकमहोपपत्तेयः,—इति । एवं
तर्हि, सिद्धादयि श्रीम-दुक्त्यादिकत्वेन अतिरेकाच्च विविचोक्तिका^(१) ।
तथा ह्याचार्यैरुक्तम्,—

“मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पञ्चाश्वर्हि” निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षा-मन्त्रेनेत्र-मेवम-कुतिकम्पनम् ॥

वस्तुता प्रत्यक्षया पूर्वं मार्हपत्याङ्गतां गते ।

† तत्प्रतिष्ठं च,—इति मु० मुक्त्यै पाठः ।

- (१) इतश्च, “कुति-सिद्ध-धात्व-प्रवरज-ज्ञान-समाख्यायां समवाये धार
दौर्नन्द्यमर्थविप्रकर्षात् (गी० १७०० इपा० १७४०),”—इति जैमिनि
सूत्रात् सिद्धम् । अत्रादयश्च, “कुतिर्द्वितीया ज्ञमसां च सिद्धं वाच्यं
पदान्तेषु तु संज्ञयामि । सा प्रक्रिया वा कथमित्यपेक्षा खानं कमे
योरावर्त्तं समाख्या”—इत्युक्तञ्चकारः । तत्र च, द्वितीयापदं चारव-
विगतमुपपत्तयम्,—इति वाचस्पतिमित्राः ।

गिराकाङ्क्षीकृते भक्ते निर्मूखा इति-वक्ष्यमा ॥

तेन शीघ्र-प्रवृत्तिमाप्नुयात् विद्वन्वा वाधनम्* ।

तस्माद्भार्गवस्यैवोपलब्धेः,—इति विद्वन् । कण्ठायां प्रवृत्तिर्यमः,—

“कण्ठासुपावते चे तु कृतं संज्ञित-क्रियाः ।

विभूत पापाद्ये क्षान्तिं ब्रह्मलोकां कर्मात्मनः ॥

यदका कुर्वते पापं कर्षवा मनसा गिरा ।

आधीनः पश्चिमां कण्ठां प्राप्तावाप्तैस्तु क्षान्तिं तत् ॥

यद्वाक्या कुर्वते पापं कर्षवा मनसा गिरा ।

पूर्वसंख्यासुपाधीनः प्राप्तावाप्तैस्तु योहति ॥

आद्योदीर्घ-कण्ठवादीर्घमाधुरवाधुः* ।

प्रज्ञां यज्जघ्नीर्षिस्तु ब्रह्मवर्चसमेवच”—इति ।

अकारणे प्रज्ञावादीर्घोदयेक,—

“कण्ठादीनो ऽऽपिर्षितमनसः कर्ष-कर्षवः ।

यदस्मत् कुर्वते कर्षं न तस्य वैश्वभार्यमेव”—इति ।

नोभिषोऽपि,—

“कण्ठा येन न विज्ञप्ता कण्ठा येनानुपाशिता ।

जीवमानोभवेच्छूद्रो ह्यतः सा योपवायते†”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“अपतिष्ठति वै‡ कण्ठा ये न पूर्वो न पश्चिमान् ।

* सर्वसंख्यासुपाधुः,—इति मु० पुष्पको पाठः ।

† आनोभिषावते,—इति मु० पुष्पको पाठः ।

‡ वै,—इति ब्रा० पुष्पको य ।

प्रवृत्तिं ते दुराकामकामिर्न मरुतं नृप”-इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि,—

“बोऽन्वयं कुरुते धर्मं धर्म-दार्ढ्यं द्विजोत्तमः ।

विदांश्च कृष्णा-प्रवृत्तिं च याति नरकाद्युत्तम”-इति ।

इतस्तर्कमनासं-विषयम् । तस्याच काश्चिद्वक्तव्यः,—

“कर्मार्थसोत्पद्येत्तस्य च विप्रः ब्रह्म-वर्णिनः ।

प्रावृत्तिनी भवेद्यैव सोमे भवति निन्दितः”-इति ।

अत्रिरपि,—

“नोपतिवृत्तिं मे कृष्णा कृष्णाऽवस्थाद्यु वै दिवाः ।

द्विवृत्तिं वै कदा पापा ममवनां दिवाकरम्”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“कर्मकाष्ठमुपह्वयं कृष्णाकाः पार्थिवेभ्यते ।

कृष्णं हतकाष्ठौच-विभ्रमातुर-भीतिनः”-इति ।

हतकाष्ठौ सत्यपि कामार्थं कृष्णोपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः,—

“हतके कर्मकां त्यागः कृष्णादीनां विधोचते”-इति ।

अपि पुनस्तेनोक्तम्,—

“कृष्णामिद्विह्वं शैमञ्च* चावलीयं वमाचरेत् ।

न त्वज्येत् हतके वाऽपि त्याग्यं हतयोनिनम्”-इति ।

तस्मान्नयिक-कृष्णाऽभिप्रायम् । अतस्तेनोक्तम्,—

“हतके हतके यैव कृष्णाकर्म न तु त्वज्येत् ।

ममयोचारयेत्कृष्णान् प्राचाधामहते दिवः ॥

* कृष्णामिद्विह्वं चर्तुं शैमं इति मु० पु० कवे पाठः ।

† न कृष्णयेत्,—इति मु० पु० कवे पाठः ।

इतिदिदिता यः सन्धासुपासे संज्ञितव्रतः ।

दीपेमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते—इति ।

॥०॥ इति सन्धाविधिः ॥०॥

अथ सन्धाङ्ग-अप-विधिः ।

तत्र मनुः—

“आचम्य प्रयतोन्मिथुभे सन्धे समाहितः ।

द्रुष्ट्वा देवे अपन् अपसुपासीत यथाविधि”—इति ।

कथमित्यपेक्षिते आह बह्वः,—“कुत्रचर्या समाधीनः कुत्रोत्तराणां वा कुत्र-पवित्र-पाणिः सूर्याभिसुखोवाऽसमाजानादाय देवतां ध्यावन् अथ कुर्वीत”—इति ।

आशोऽपि,—

“प्रथम-व्याहृति-धुतीं नाचपीथ्य जपेत्ततः”—इति ।

योगिशास्त्रवचनम्, जप्तेऽपि प्रथम-बोनाधर्ममर्थ,—

“लोकान् पूर्वमुच्चार्य भर्तुवः स्वस्वदेवम् ।

नाचपीं प्रथमं ध्यात्वा जपेत्तदुदाहृतः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“उभयतःऽस्यां व्याहृतिकां जपेत्”—इति ।

नृसिंहपुराणे अप-वज्रक भेदोऽभिहितः,—

“विविधोऽपवज्रः कालक भेद विबोधत ।

वारिककश्च सर्पाद्रुच आचम्य विविधः खलः ॥

अथासीं अप-वज्राणां त्रेणः साधुनरोत्तरः”—इति ।

वारिकोपाद्रुलघोर्लघवं पुराणेऽभिहितम्,—

“अद्रुच-नीच-कारितैः त्रयीः खल-पदाचरैः ।

मन्मथुचारणेदास वाचिषोऽर्थं तवः क्षमः ॥

इमेदचारणेक्षममीषदोहो प्रचासवम् ।

अपरैर्युतः किञ्चित् च सर्वायुजयः क्षतः"—इति ।

विद्यामित्रेण मानवस्य कथयन्मुक्तम्,—

"आयेद् यद्वर-जेयीं कर्मादर्थं यदत्यदम् ।

अन्तर्ध-चिन्तनं भूयः कथ्यते मानवोत्तमः"—इति ।

पद्याणीं तारतम्यञ्च तेनैवोक्तम्,—

"तत्तमं मानवं मध्ययुषीऽयं मन्मथं क्षतम् ।

अधमं वाचिकं प्राज्ञः कर्ममन्त्रेण वै दिवाः ।

वाचिककौकमेकं काकुपीऽयः तत्तुच्छते ॥

वाक्छेदनाम्नः श्रोत्रोन्मथि-बुध-भारद्वैः"—इति ।

अप-निबलमाह श्रीमन्,—

"कर्मोत्तमी कंठी प्रातः वाक्छेदधोबुधौ तथा ।

मये कर्मकराभ्याम् अपश्यद्वराक्षतः ॥

मनः-उन्मोषं श्रीचं मैत्रं मन्मार्थ-चिन्तनम् ।

अवश्यमनिर्वेदोत्तम-उत्पत्ति-हेतवः"—इति ।

मगुरपि,—

"दूर्ध्वा वग्धौ अर्पयिष्येत् वाचिपीमाऽर्थ-दर्शनात् ।

दक्षिमाङ्गु समाधोमः कथ्यते-विभावनात्"—इति ।

मध्याह्नं तपस्य निबलः वाग्दुषणो दर्शितः,—

* कर्मकराभ्याम्,—इति सं० पा० भा० बुधजेन, विवेककराभ्याम्,—
इत्यन्वयपाठः ।

“तथा तच्छब्द-व्यञ्जनाभावीनः प्राप्नुवन्ति”-इति ।

व्यञ्जनाद् वाक्यः,—

“न संज्ञानम् न च कृत् न पार्श्वमवलोकनम् ।

नानाविधो न कल्पश्च न प्राप्नुवन्निरासका ।

न यदा वादमात्मन न केचि तथा करौ ॥

न वाचसाहित-मया न च संज्ञानम् जयेत्”-इति ।

बोधायनोऽपि,—

“भाष्येभ्यः संज्ञानं कर्तुं संज्ञानमर्थमेतत्”-इति ।

आद्योऽपि,†—

“नञ्कारणे न भाषेत नत-प्रेमादिभ्यो च ।

हतेत्येवावकाशश्च वचनान्ते तु द्विबोत्तमः ।

चमिवाद्य ततोविप्रं बोध-वेमश्च कीर्त्तयेत्”-इति ।

बोधिवाचकस्योऽपि,—

“अदि वाच्यम-बोधः व्याख्यादिषु कदाचन ।

आदरेद्वैचर्यं तन्नं करेदा विष्णुमवयम्”-इति ।

संज्ञतोऽपि,—

“लोक-वार्ताऽऽदिर्न मुखा वृद्धा लृष्टा प्रभावितम् ।

वज्रा विना च अस्त्राऽऽ तत्सर्वं निष्प्रभं भवेत्”-इति ।

प्रभावितं च भज्यमानं पुनश्चमिति । जीतयोऽपि,—

* नञ्कारणो,—इति आ० मुक्तये वाक्यः ।

† नञ्कारणं तु० मुक्तये ।

‡ अर्थः,—इति आ० तु० मुक्तये वाक्यः ।

§ प्रभावितमिति,—इति आ० मुक्तये वाक्यः ।

“नन्वतस्मिन्मोक्षोपायसि चोक्त्या कथं कुर्वन्तः ।
 यद्वाप्येता विना कथां तद्वै निम्बं भवेत् ॥
 मोक्षं मोक्षं तथा विद्वां* निधीयन्-विमुक्तयन् ।
 हर्षं न च नौवानां कर्मजन्म-कर्मणि ॥
 आपानेस्तथैवैषां करेदित्युं कुर्यान्नितम् ।
 ज्योतींषि च तत्रैवेदा कुर्यादा तत्र-संस्रमम् ॥
 ज्यकथं नाह विमोक्षं यतीन्वाऽपि विद्महे”-इति ।

हेतु-नियमस्तु वाच्यवस्तुमोक्षः,—

“कथामानरे कथानो वा कथेदेवाकथेऽपि वा ।
 मुक्त्यर्थे नवां मोक्षे द्विज-सेवेऽथवा यदे”-इति ।

ब्रह्मणेऽपि,—

“यदे लोकमुचं जयं नवादी दिव्यं वतम् ।
 नवां मोक्षे द्रष्टुमन्मानारे ज्ञाधिकम् ॥
 विद्म-सेवेतु तीर्थेषु देवतायाश्च वशिधौ ।
 वदन्-ज्ञा-कोटीनामननां विन्दु-वशिधौ”-इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“मुद्राया राक्षसाः विद्वाहरन्ति प्रकथं वतः ।
 वृकानो तु य्जमे देवे तस्मात्प्रकथं वदामहे”-इति ।

अप-संख्यामाह योगिनाम्नयम्,—

“मन्त्रार्थार्थविज्ञानिश्च ज्ञानमष्टोत्तरं जपेत् ।

* मोक्षं मान्यं कृतं विद्वां,—इति सु० मुक्त्ये वाक्यः ।

† दर्शनं आदिश्रीनाम्,—इति सु० मुक्त्ये वाक्यः ।

वागवयोरितिहैव वदन्नादित्थं जपेत्—इति ।

आत्मनरे,—

“हर्षं मादुः प्रदोषे च मापरीं दय-वन्द्या ।

अहर्निशानन्दमात्रे दुहिने तु वसन्तकम्”—इति* ।

अमोऽपि,—

“वदन्त-परमां देवीं ज्ञान-मयीं दमावराम् ।

माधवीन्तु जपेदित्थं कर्म-पाप-प्रणाशनम्”—इति ।

आपकमोऽपि,—“हर्म्यासीनो हर्मान् धारयन्नाथः षोडशेन
पाणिना प्राङ्मुखः कान्तिं वदन्तम् अत्यन्तयेष्टतन्त्रलोऽपरिमित-
कमोक्ता”—इति ।

॥०॥ इति अष्ट-विधिः ॥०॥

अष्टावक्रनाथमात्मनामाह† हारीतः,—

“ब्रह्म-रूपमयी माता काश्चनीमिरयोत्पत्तौः ।

पद्माक्षोत्तः ब्रह्मै विदुर्मैत्रि-मौजिकीः ॥

तथाप्यैन्द्राक्षमैमाता तथैवाङ्गुलि-पर्यभिः ।

पुष्पोत्तमयी माता प्रज्ञा है जप-कर्मणि”—इति ।

गीतमोऽपि,—

“अङ्गुला जप-वन्द्यामलेकमेकद्वयाहतम् ।

रेखायाऽष्टमङ्गं पुष्पीविदङ्गुलाक्षिकम् ।

* अष्टावदरे,—अमादिः, अवि,—अमनोयज्ञे वाकि दुहितानिदिक्त-
पुष्पवेत्तु ।

† अष्टावक्रनाथं मात्मनामाह,—इति ब्र० पुष्पवे वदः ।

‡ अमाक्षवेत्तु,—इति अ० आ० पुष्पवेत्तुः वादः ।

अतः सायकश्चमयिभिः प्रयासेन पश्यन्तम् ।
 कटिर्द्वैर्द्वयाक्षं मौञ्जिर्द्वैर्द्वयुचते ।
 पद्माक्षैर्द्वयक्षु बौर्धैः कोटिश्चते ।
 कुम्भयन्ता च द्वाक्षैरवनाक्षयुचते”-इति ।

अथावमाका-मयि-संख्यामाह प्रजापतिः,—

“कटौत्तरवर्तं कुम्भाक्षुःपद्माक्षिकां तथा ।
 अक्षविंशतिकां वाऽथ ततोर्ध्वैवाधिकां हिता ॥
 अक्षोत्तर-त्रया अक्ष उच्यता वा त्रयीर्णिता ।
 चतुःपद्माक्षिका वा तु सप्तमा वा त्रयीर्णिता ॥
 अथमा प्रोचते नित्यं अक्षविंशति-संख्या”-इति ।

गीतगोविं,—

“कटुं नोचदं विद्यात्तर्जनीं त्रयु-नाम्बिनी ।
 सप्तमा अक्ष-भ्रामाचानामिका^(१) पौष्टिकी तथा ॥
 कनिष्ठा रक्षसी प्रोक्ता अपकर्णवि प्रोथमा ।
 कटुहेन जयं जयमयैरकुक्षिभिः वध ॥
 कटुहेन विना जयं कृतं तदक्षं भवेत्”-इति ।

नाचपी-जयं प्रशंसति आचः,—

“द्वैत्रजः प्रवृत्ता पाचद्वयश्च कृतं वधु ।
 तत् पार्थ प्रमुदस्याद्भु नाच कार्त्तवी विचारका ।
 अक्ष-वृत्ता तु वा देवी पापौघ-व्रमणी कर्ता ।
 वदस्यता वा देवी उपपातक-नाम्बिनी ।

(१) अथवामाच,—इति हेर ।

अह-आद्येन च तथा महापातक-माश्रयी ॥

चोद्वि-आद्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाश्रयान्—इति ।

ब्रह्मोऽपि,—

“आद्यज्ञान परं ज्ञानं नाद्यज्ञान परं तपः ।

नाद्यज्ञान परं ज्ञानं नाद्यज्ञान परं ज्ञानम्”—इति ।

अनुरपि,—

“योऽधीतेऽहम्ब्रह्मोर्नां योषि वर्धयन्तमिति ।

व ब्रह्म परमयेति शकुन्तलमूनिनाम्”—इति ।

भोक्तृभ्योऽपि,—

“कमेन विधिना गित्यं जपं कुर्यात् प्रवक्षतः ।

प्रवक्षोविपुषाम् भोक्तृनां शुचिं शुचिञ्च विन्दति”—इति ।

॥०॥ इति ब्रह्म-अपचीः प्रकरवम् ॥०॥

अथ होम-विधिः ।

तप, ब्रह्मपुराणे,—

“अथानन्तं दर्शयिष्ये ब्रह्मसूत्रं अथविधि ।

अथानन्तं दर्शयिष्ये ब्रह्मसूत्रं अथविधि”—इति ।

इत्योऽपि,—

“होम-अथोक्तवान्मे तु अथ होमोविधीयते ।

अथ होमे अथं अथानन्दमेव न अथते ॥

होमे अथं अथमुद्रितं मुद्रितः अथमेव तु ।

अथमानं तदव्येन कल्पदुर्गे प्रपद्यते ।

कल्पिक् पुषोऽथवा यत्नी त्रिज्योवाऽपि वहीदरः ।

एतैरपि उत कल्याणदुर्गे कथमेव हि"—इति ।

विदपति ज्ञाताता । कथं होमस्तु युक्तः, तदभावे कलि-
मादि-होमः । तत्र विधेयः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

"कल्पिक् पुषोऽथवा यत्नी त्रिज्योवाऽपि वहीदरः ।

प्राधान्यतो विधेयेन मुञ्जवादा कथाविधि"—इति ।

शेठ-तारतम्यं दर्शयति मुनिः,—

"कथैः ज्ञत-ज्ञताहोमादेकः त्रिज्य-उतोवरः ।

त्रिज्यैः ज्ञत-ज्ञताहोमादेकः पुष-उतोवरः ।

पुषैः ज्ञत-ज्ञताहोमाभेदात्त्राज्य-उतोवरः"—इति ॥

कलिमादि-होमेषु कल्पमान-वक्षिधानेन अवितकम् । तदुक्तं
कात्यायनेन,—

"कल्पमकम् इत्यहोर्होतव्यं कलिमादिव ।

‘वक्षोरप्यवकम् अवैदुतमनवकम्’—इति ।

कल्पयोः वक्षिधानं युक्तं, तदभावे मेकमर-वक्षिधानेनापि चेष्टं
मन्त्रम् । तथा च वक्ष्यते,†—

"निक्षिप्याग्निं कदारेषु परिकल्प्यार्चितं तथा ।

प्रवेत् कालेनान् विजो वक्ष्य न चित् नयेत्"—इति ।

* मुनिः,—इति नास्ति यु० युक्तमेव ।

† वाक्षीदमर्गे मुनितामिदम् युक्तमेव ।

‡ ‘उमयो’—इत्यारम्भ, ‘वक्ष्यते’—इत्यर्थः जाने, तथापि विधेय-
मात्रं कृतिः,—इति यु० युक्तमेव वाक्यम् ।

होमकारः कात्यायनेन दर्शितः,—

“वायन् सव्यं विभाव्यते गमय्युवाचि र्व्यतः ।

सोहितमस्य वापैति तावत् वाचन्नु द्रवते”—इति ।

वायकमोऽपि,—“समुद्रोवा एव वरहोराचः, तस्मैते गाधर्तर्हिं वस्यन्ती, तस्मात् वन्ती होतव्यम्—इति कात्यायन-प्राधान्यं भवति, नवचं दृष्ट्वा प्रदोषे निवासां वा वाचम्”—इति । समुद्रेण निक्षिपितकाहोराचस्य रन्ध्रद्वारां सुप्रवेशं तीर्थं, तस्मात् रन्ध्रहोम-कारः,—इति श्रुत्यः कथ्यः । नवच-दर्शनद्वयस्यैव कात्याः वाचं होतव्येऽनुकम्पाः । एकनवचोदयो नवचदर्शनं, रन्ध्रनवचोदयः प्रदोषः, निद्रावेसा निद्रा । प्रातर्होमकारोऽपि चतुर्विधस्यैव दर्शितः,—“वच-कुबोदयं वसवाधुषिते प्रातः”—इति । नवच प्रथम-द्वितीयावेकी स्यात् काच-वसवाच,—

“उदितेऽनुदिते चैव वसवाधुषिते तथा ।

रन्ध्रवा कर्तते यज्ञ इतीचं वैदिकी कृतिः”—इति ।

इतेषां सव्यमाह वाचः,—

“रात्रेः सोऽवने भावे सव्य-नवच-भूषिते ।

कार्त्तं ननुदितं प्रातः-होमं कुर्वीदित्यव्यः ॥

तथा क्रमात्-वभवे गते नवच-सव्ये ।

रन्ध्रानवच-दृष्टेन वसवाधुषितस्य वः ॥

रेकाभाचस्य दृष्टेन रन्ध्रान्वितस्य वसन्तिनः ।

उदितं तं विद्यामीषात् तप होमं प्रकल्पयेत्”—इति ।

* रन्ध्रद्वारं,—इति सु० युक्त्यै वाक्यं ।

† कासेत्यनुदिते प्रातः,—इति सु० युक्त्यै वाक्यं ।

आपकस्य च ननु कस्याकारमाह,—“असङ्गवानां प्रातः”—
इति । हेतुः—काचः,—इत्यनुवर्तते । अथवा, सर्वेष्वेते काच-विशेषा
वशाज्जातं सुखतत्त्वेन व्यवतिष्ठन्ते उदितानुदित-हेतुवत् ! कदा तु
कचश्चिदुत्पत्त्यातिष्ठतः, तदा* नोभित्तं ब्रह्मन्,—“अथ
यदि मध्येऽग्नौ वाचं प्रातर्होमचोर्दग्धं पौर्णमासचोर्मा एवं हेतारं वा
नाधित्येन कचं कुर्यादिति, वा वाकमाहुतेः प्रातराहुतिर्मात्ये-
त्याप्रातराहुतेः वाकमाहुतिराऽजावाकायाः पौर्णमासी मात्येत्या-
पौर्णमासमाकाया”—इति । औघावनोऽपि,—

“आ वाचं कर्त्तव्यः प्रातराप्रातः वाच-कर्त्तव्यः ।

आहुतिर्मातिपद्येन पार्त्तव्यं पार्त्तव्यान्तरात्”—इति ।

आपकस्य पक्ष-हेतुं कुर्यात् । तच्चाह मरीचिः,—

“अरीरापकवेद् वाच भवाद्वाऽऽर्त्तिः प्रमाद्यते ।

तच्चाऽन्वाह्यं, आपस्य पक्ष-हेतोर्विधीयते”—इति ।

पक्षहेतुमिन् तत्-पक्ष-मध्ये आपन्निकसौ तदा प्रथमि पुनर्होमः
कर्त्तव्यः । तच्चाह मरीचिः,—

“पक्षहेतुमागच्छो कृत्वा नत्वा तस्यात् मिवर्त्तितः ।

हेतुं पुनः प्रकुर्यान् नचासौ दोषभाज्भवेत्”—इति ।

एवं हेतुमागृह्यतावपि सीमोन्नतने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम् ।
तच्चाह कात्यायनः,—

“विहायाग्निं समार्थयेत् सीमासुब्रह्म नञ्चति ।

* अथाप्यग्निमुत्पत्त्यातिष्ठतः तदा,—इति मुं पुनश्च वाक्यं ।

शेभ-कासात्तये तस्य* पुनराधानमिच्छते”—इति ।

शेभकासात्तये तु नास्ति पुनराधानं, तदाह शौनकः,—

“प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

शेभ-कासे यदि प्राप्ता न वा † दोषेण वृष्यते”—इति ।

शेभद्रव्यमाह शराश्रमः,—

“कनमोदन-यज्ञादि तप्युवादि कनाकृतम् ।

ग्रीवादि चाकृतं प्रोक्तमिति इत्थं चिन्ता दुर्धैः ॥

इतिशेषेण यवास्तुत्याकरणं ग्रीह्यः सन्तः ।

अभावे ग्रीहि-यवयोर्देशा वा पक्षयाऽपि वा ॥

तद्भावे यवाया वा कुङ्कुमादुदयेन वा ।

यद्योक्त-यवसंभ्रातौ याज्ञं तदनुकारि कृत् ॥

यवानामित्थं गोधूमा ग्रीहिकामित्थं ब्राह्मणः ।

याज्यं इत्यमनादेशे जज्ञोतिषु^(१) विधीयते ॥

मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः”—इति ।

आहुति-परिमादमाह बह्वृहस्पतिः, —

* शेभकासादतिशयः,—इति मु० पुनश्चेत् पाठः ।

† शेभेकासे तु संभ्राते न वा,—इति मु० पुनश्चेत् पाठः ।

‡ बह्वृहस्पतिः,—इति स० शो० आ० पुनश्चेत् पाठः ।

(१) यद्यपि आनुसक्तये इयं अमुषिच्छते, तथापि प्रयोगानुसारात् याज्यं यैऽपि तस्य साधुत्वं मन्त्रकम् । “ईक्षतेर्वाज्ञस्य” (आ० १५०१ पा० १४०)” —इत्यादिवत् ।

“अस्म-धान्यं चतुःषड्विराजतेः परिकीर्तितम् ।

निष्ठावान् तदहं स्थात् तदहं स्थाद्भुतस्य तु”-इति ॥

बोधायनोऽपि,—

“श्रीश्रीनां वा चवार्ता वा प्रतमाऽतिरिच्यते”-इति ।

होम-प्रकारः स-संज्ञोक्त-विधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं सञ्ज्ञपरिशिष्टे,—

“स-संज्ञोक्तेन विधिना होमं कुर्यात्सञ्ज्ञाविधि”-इति ।

विष्णुरपि,—

“वज्र-इन्द्रधनुषे चार्त्तौ सुयमिदं ज्ञातव्यम् ।

विधूते शेषिष्यते च होतव्यं कर्म-विद्वदे ॥

योऽर्त्तविधिं कुर्वेत्सञ्ज्ञौ वाङ्मारे चैव भाग्यः ।

मन्त्राग्निरामवागी च हरिद्रक्षोपपायते”-इति ।

एतच्च ज्ञानैवानुष्ठेयमस्मदा होम-मन्त्रात् । तद्वत्पञ्चिराः,—

“आभिप्राय-कृतं-कर्म चत्किञ्चित् ज्ञान-वर्जितम् ।

क्रीडा-कर्मैवां वास्तव्या तर्कं विष्णुबोधनम्”-इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“इत्तं ज्ञानं क्रिया-हीनं ज्ञातव्यज्ञानतः क्रियाः ।

अपञ्चकमभेदादयः पञ्चकपिच पञ्चकः”-इति ।

श्रीत-आर्त्तद्वोरपि व्यवस्थामाह वाङ्मयवत्तः,—

“कर्म-आर्त्तं विवाहाद्यौ कुर्यात् प्रत्यहं यदी ।

* नास्तीदं—सु० पुस्तके ।

† शेषिष्यते,—इति स० हो० आ० पुस्तके पाठः ।

‡ ज्ञातव्यज्ञानिक,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

दाय-कास्तृते वाऽपि यौतं वैतानिकाग्निम्”—इति ।

वैतानिका नार्हयन्नादयः । यच्च पुनः यौत-कार्त्ताग्नि-इ
तस्मानुष्ठान-प्रकारमाह* भवदायः,—

“होमं वैतानिकं कृत्वा कार्त्तं कुर्याद्विषयः ।

स्यतीनां वेद-भूकमाह, कार्त्तं चेचित् पुरा विदुः”—इति
ज्ञातानयोऽपि,—

“यौतं यन् तत्† खवं कुर्यादन्वोऽपि कार्त्तमाचरेत् ।

अग्नौ यौतमयन्तः कुर्यादाचारमन्तः”—इति ।

उक्तकार्त्ताग्निमित्यन्तामाह नन्,—

“ज्ञातादारेभ्यै तिष्ठेत् सवमयन्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्विद्योमात्यस्यचाच‡ पतितोभवेत् ॥

यथा कार्त्तं यथा भाव्या वेदकाध्यायनं यथा § ।

तत्सैवीपाखनं(१) बृहद् न तिष्ठेत्तद्विद्योमतः॥”—इति ।

अस्यामपि वैदिकानुष्ठान-अग्नौ न कार्त्तमाचरेत् परितुल्येन
तदाह यश्च,—

“यो वैदिकमनाहुत्वा कर्त्तं कार्त्तेति वाचिकम् ।

* तस्मानुष्ठानमवकाशमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† यौतं यन्स्यान्,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

‡ भाव्यस्यचाच,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ यथा,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

॥ सविद्योमतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) खवं समानार्थमाचरेत्तामवेकमाहुवन् । सैवीपाखनं कार्त्ताग्निः ।

मोक्षान् समाचरेद्विप्रो न च पुण्येन युज्यते ।

प्रधानं वैदिकं कर्म मुच-भूतं तप्तेनरत् ।

मुच-निष्ठः प्रधानस्तु हिमा नन्द्यधोमतिम्—इति ।

यज्ञं प्रति व्याकः व्याह,—

“मौनं कर्तुं नयेच्छक्तः कर्म सार्धं समाचरेत् ।

तथावश्यः कर्मो वदाचारं कर्मोदुधः”—इति ।

होमं प्रवेष्टव्यद्विरा,—

“मोदयान् काष्ठं मेहं इधिवीक्ष्य वयामराम् ।

तत् सार्व-प्रात-होमस्य* तुभ्यं भवति वा नवा”—इति ।

होमं मो भक्ष्य धार्यम् । तदाह वृक्षस्य,—

“नय्यभक्ष्याग्निहोत्रानो धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

ज्जनाहितान्ने म्रंक्ष्यान्मनीषाकन-समुद्भवम्” ।

“ज्जना सैव तु भक्षणा”—इत्यादि कांठ्यकारण† ।

॥०॥ इति होम-प्रकरणम् ॥०॥

तदेवं, ‘सम्पदा स्नानं नयेहोमः’—इत्यधिकृत्य वचने होमा-
तानि कर्माणि निरूपितानि । तावन्तान्यहं विभक्त्य दिनेषु
प्रथम-भागे समापनीयानि । यद्यपि, मन्वाह-ज्ञानादीनि निरूपि-
तानि, तथापि तेषां प्रातःज्ञानादि-प्रसङ्गेन निरूपितावान्नाह-भागे

* सार्वं प्रातःहोमस्य,—इति प्रा० मुचये वाक्यम् ।

† होमानी,—इत्यादि, कृत्यकारण,—इत्येतोरात्रा मुनिविरचित-
पुस्तकेषु न दृश्यते ।

न कर्त्तव्यता* । दिवससाष्टधा विभागे तत्र कर्त्तव्य-विशेषश्च दर्शयति,—

“दिवससाष्टभागे तु कर्त्तव्यं तथोपदिश्यते ।

दितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव षष्ठ्ये च दृष्टम् दृष्टम् ।

विभागेभ्यो च तत् कर्त्तव्यं तत् प्रवक्ष्याम्यनेकतः”-

इत्यादिना ।

अथ, मूलवस्तुानुसारेण देवता-पूजनं कर्त्तव्यम् † । तत्र पूजा-
प्रातर्होमावन्तरम्,—इति चेचित् । तथा च मरीचिः,—

“विधाञ्च देवता-पूर्वा प्रातर्होमादनन्तरम्”—इति ।

मङ्गलञ्च-अपानन्तरम्,—इत्यग्रे । तथाच शरीतः,—

“कुर्यात् देवता-पूर्वा अपचञ्चादनन्तरम्”—इति ।

सूर्योपरागेऽपि,—

“निष्पीड्य ज्ञान-वर्त्तं वै वनाचम्य च वागमतः ।

क्षौर्मर्कैरर्चयेद्देवान् पनेः पुष्पैश्चान्मुनिः”—इति ।

ततः ‡ अपचञ्चादनन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्होमा-
नन्तर-भावीनि मङ्गलज्ञानानि मूल-वस्तुानुसारादिपञ्चक-क्रम-प्रात-
मासानुष्ठाने । होमानन्तर-कृत्यमाह दशः,—

“देव-कार्यं ततः कृत्वा नृद-भक्षक-वीरवचम्”—इति ।

मङ्गलमादर्शयति । तदुक्तं मङ्गलपुराणे,—

* प्रातःकालादिप्रसङ्गेनाभिहितवत्,—इति मु० पुष्पके पाठः ।

† देवतायाश्च पूजनं वक्ष्यम्,—इति मु० पुष्पके पाठः ।

‡ वनाचम्य,—इति भा० पुष्पके पाठः ।

“रोचनं* चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

मुद्गमणिश्च सूर्यश्च ज्ञानः पश्येत् सदा बुधः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“आद्यान्महं ततः कुर्व्यात् पुमान् क्षेत्र-प्रसाधनम् ।

आदयोऽन्न-मांस-दूर्वाद्यास्तथानि च”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“सात्त्विकान्तां वृते पश्येद्यदीच्छेत्त-जीवितम्”—इति ।

भारद्वाजेऽपि,—

“कोकेऽक्षिप्राङ्गकाम्बुधौ माह्वयो नीलंताम्रवः ।

क्षिरं चर्पिरादित्य आपोराजा तथाऽष्टमः ।

इतानि चतस्रं पश्येत् नमस्तेर्द्वयेष्वथ ॥

मदक्षिणं कुर्वीत तथा ह्यष्टुर्न वीचये”—इति ।

मनुरपि,—

“अत्रिचित् कपिला वही राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

वृष्टमात्रः पुनश्चेत्ते तस्मात् पश्येत् नित्यम्”—इति ।

वामनपुराणेऽपि,—

“होमस्तु इत्याऽऽत्मनः प्रभुमानं

मनोः बहिर्निर्ममं प्रवक्ष्यम् ।

दूर्वाश्च चर्पिर्दधि दोदकुम्भं

धेनुं चमयां यथार्थं सुवर्णम् ।

* रोचनी,—इति स० भा० पुष्पकोशे वाङ् ।

† कामात्मनः,—इति मु० पुष्पकोशे वाङ् ।

‡ तथा,—इति मुद्रितपुष्पकोशे वाङ् ।

वृद्धोमयं^{*} सखिकमयतांश्च
 तैसां[†] प्राज्ञाच-कम्पकाञ्च ।
 येताणि पुण्यानि तया त्रयीं च
 ऊताञ्चनं[‡] कम्पनमर्क-विभक्तम् ।
 अस्त-वृक्ष-वनासमेत
 ततश्च पुण्यानि-जाति-धर्मम्[§]—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“कथञ्च वृद्धतोनाम्^{*} कमा चास्त-कम्पनम् ।
 उपमाश्च गुरुन् कर्मान् विमर्शयामिवाश्चेत्”—इति ।

प्राज्ञाच-धमवाचे प्रथमं कस्माभिवादनमित्याकाङ्क्षाधामाश्च

मनुः,—

“कौटिकं वैदिकं वाऽपि तयाऽऽधात्मिकमेव वा ।
 आहूतं यतोऽर्थं तं पूज्यमभिवाद्ध्येत्”—इति ।

अभिवादन-काले खं नाम कीर्तयेदित्याह अथ,—

“अभिवादात् परं किमेषाणां^{*}अभिवादनम् ।
 अथौनामाऽहमस्मोति खं नाम परिकीर्तयेत् ।
 धोऽर्थं[†] कीर्तयेदनेन स-स-नामाऽभिवादनम्[‡]”—इति ।

* वृद्धोमयं,—इति भा० पुष्पके वाङ् ।

† तैसां,—इति भा० पुष्पके वाङ् ।

‡ ऊतां नाम्नु,—इति मु० पुष्पके वाङ् ।

§ कथनाजोऽभिवाद्ध्येत्,—इति मु० पुष्पके वाङ् । कथनाजोऽभि-
 वादने,—इति मुषितमनुषोऽहवावा वाङ् ।

अभिवादान् परमिति, अभिवाद्ये,—इति अक्षुब्धार्थं पद्यादे-
तन्नामाऽहं ओ,—इति अक्षुब्धार्थेदित्यर्थः । अभिवाद्य-प्रकारमा-
हापकम्,—“दक्षिणं बाह्वं मोच-यन् प्रवर्त्य* प्राङ्मुखोऽभिवाद्येत्,
वरः-यन् रात्रयो मध्य-यन् वेद्यः, नीचैः शूद्रैः प्राङ्मुखः”—इति ।
एक-इत्येनाभिवादनं निवेधति विष्णुः,—

“जन्म-प्रभृति चत्किञ्चित्तथा धर्ममाचरेत् ।

कर्म तन्निष्कलं चाति श्रेष्ठ-इत्याभिवादनम्”—इति ।

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्मणम् । तदाहापकम्,—

“कर्तुं प्राचापुल्यामनि क्लृप्तः खविरचानते ।

प्रक्षुब्धानाभिवादाभ्यां पुनर्यान् प्रतिपद्यते”—इति ।

अभिवादिनेन वक्ष्यमानाभिवादां तनुः,—

“आधुमान् भव शैत्येति वाच्यो विप्रोऽभिवाद्ये ।

अकारवाक नांशोऽने वाच्यः पूर्वोत्तरः सुतः”—इति ।

पूर्वोत्तरं वक्ष्यामी पूर्वोत्तरः । पूर्वोत्तरस्य नामक-वक्ष्यं,
क्षराणां उत्तर-पूर्वकलावक्ष्यम् । ततश्चाभिवाद्य-नाम-गतो वक्ष्य-
निष्ठोऽस्मिन्-उत्तरः श्रावणीकः । अकारेणामिन्-उत्तरवाक्यपक्षक्यते,
अमेव-नामक-कारागतावक्ष्यम् । तथाच वक्ष्येवं प्रयोगो भवति;
आधुमान् भव शैत्यं देवदत्ताह,—इति । अथ अक्षुब्धार्थ-प्रकारं
न जानाति, च आभिवाद्य इत्याह वरह,—

“कोन वेत्ताभिवाद्यक विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

* प्रतीतिः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† अभिवाद्येन वक्ष्यमाक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नाभिवाद्यः यं विदुषा यथा शूद्रकथैव यः”—इति ।

यस्य ज्ञानमपि न शब्दाभिवादनं करोति, तच्छब्दोचो भविष्यत्यु-
पाधे दक्षिणः,—

“अभिवादे क्लेशं यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आश्रितं वा कुद्वेषेण च वाति नरकान् ययन्”—इति ।

कनोऽपि,—

“अभिवादे तु यः पूर्वमाश्रितं न प्रपद्यति ।

अनुकूलं भवेदस्य तस्याङ्गारं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वमाभिवासी* आश्रयकालापि धर्मेति ।

सुरां पिबेति कलममेवं धर्मोऽयं वीक्षते ॥

कथयति आश्रयं ब्रूयादायुषानिति शक्यम् ।

धनवानिति वैश्वे तु शूद्रे मारोग्यमेवम्”—इति ॥

मनुष्यः,—

“आश्रयं कुतश्च धृष्टेत् यत्तदनुमानमवयम् ।

वैश्वं चेन्न समानम् शूद्रमारोग्यमेवम् ॥

पर-पत्नी तु वा स्त्री शब्दादस्यथा च ज्ञानितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं युक्तमे भविषीति च”—इति ॥

आश्रयमभिवाद्येदित्युक्तं, तथा किञ्चता काश्चेव आश्रयमभिवाद्येदिति

* पूर्वमाभिवासी,—इति ज्ञा० पुष्पके पाठः ।

† कथयति आश्रयं ब्रूयादायुषानिति धर्मिकः । धर्मवानिति वैश्वस्तु
शूद्रस्तु शब्दात्तरं यत्,—इति कृ० पुष्पके पाठः ।

‡ भविषीति वा,—इति ज्ञा० पुष्पके पाठः ।

आह चापद्यन्,—“वि-वर्ष-पूर्वः शोचिषोऽभिवादनमर्थेति”—इति ।

अनुरपि,—

“इशाद्व्याख्यं पौर-वर्षं पञ्चाद्व्याख्यं कलाभ्यताम् ।

अन्धपूर्वः शोचिषाद्यानयेनापि स-शोचिषु”—इति ।

कमान-पुर-वाणिनी इत्यभिः वर्षैः पूर्वः कदा भवति, ततोऽधि-
कोप्याद्यान्, कलाभ्यतां विद्यावतां पञ्चाद्व्या-पूर्वः कदा, शोचिष्या
वेदाभ्यादिनी अन्ध-पूर्वः कदा भवति, ततोऽधिकोप्याद्यान्, स-
शोचिषु आभादिषु वर्षेषु कस्मेनापि कदा पूर्वं कदा भवति,
ततोऽधिकोप्याद्यानित्यर्थः ।

अनु, इति ज्ञान्ताः,—राष्ट्रमिनादीनां वाञ्छवत्त्वेन पूज्यताभि-
धानादुपवीचकामपि तेषामभिवादनं प्राप्तमिति चेत् । तत्र, प्रत्यु-
त्पन्न-कलावकाशां ज्ञान्ता-विद्वेः । अतएव तेषामभिवादानमाह
गीतम्,—“अनिक्-पद्मुर-पितृव्य-मातृकादीनां तु कवीकषां प्रत्यु-
त्पानाभिवादनम्”—इति । अभिवादनम् अभिभाषणम् । तथा
वीधावनः,—“अनिक्-पद्मुर-पितृव्य-मातृकाणां तु कवीकषां प्रत्यु-
त्पानाभिभाषणम्”—इति । इत्यत्र ब्राह्मण-विषयम् । तथा च
जातातपः,—

“अभिवाचो जगद्धाम्यः शिरसा वन्द्यस्वम् ।

ब्राह्मणः अविवासीयुः श्रीकामैः वादरं कदा ॥

नाभिवाद्याह विमेष अभिवाद्याः कथयन् ।

“अन्धपूर्वः,—इति स० भा० मुक्तकथोः शब्दः ।

आय-कर्म-मुचोपेतो वचयेते वक्तव्यताः ॥

अभिवाच दिवः शुद्धं वपेत्तं काममाचरेत् ।

आज्ञापानां भानं वक्तव्यमाच विप्रुधति—इति ।

विष्णुरपि,—

“वमासु रीत कर्मासु वजे राम-गृहेषु च ।

ममस्मात् प्रकुर्वीत आज्ञापानाभिवाचयेत्”—इति ।

मुर्खादेरुपसंग्रहमाह* गौतमः,—“गुरोः पादोपसंग्रहं प्रातः”—

इति । गुरुराचार्यः । ततः बह्वाह,—“मातृ-पितृ-तदभ्युनां पूर्व-
जातानां निष्ठा-मुखां तदुखाह”†—इति । उपसंग्रह-कर्म

अगुराह,—

“मातृ-पात्रिणा कार्यमुपसंग्रहं गुरोः ।

वक्तेन वक्ताः सुखेन इक्षिणे च इक्षिः”—इति ।

गुरोः वक्ता-इक्षिणौ पादौ कर्माव-वक्ता-इक्षिणाभ्यां पात्रिभ्यां सुखेन ।

वीधाचनोऽपि,—“जोने संयुक्त मनः समाधावाधकाजान्मोराप-
ज्ञानित्युपसंग्रहम्” । कुर्वादिति ज्ञेयः । इतश्च गुरु-पत्नीनामपि
कार्यम् । तथा च अनु,—

“तद्वक्तुं प्रतिपूर्णाः कुः कर्मा गुरु-वोषितः ।

अपवर्थासु कर्माः प्रसूत्यावाभिवाचकैः ॥

आह्वानार्थोपसंग्रहात्ता वपेत्ताऽह्वाह्वापि ।

विप्रोक्त उपसंग्रहात्ता ज्ञानि-कर्मणि-वोषितः”—इति ।

* मुर्खारौ तु धर्मावसंग्रहमाह,—इति मु० पुनश्चे पाठः ।

† अह्वाह्वाभिवाचयेत्,— इति मु० पुनश्चे पाठः ।

एवमभिप्रेतेषोपसंग्रहे प्राप्ते कश्चिदपवादमाह बहवः—

“नृद-पत्नी तु पुनर्तिर्गोमिवाद्येह पादयोः ।

पूर्व-विभक्ति-यैव नृद-दोषौ विज्ञानता ।

अन्वयं चाप्यहं माधोत्पादनमेवच* ।

नृद-पत्न्या न कार्य्यवि चैवावाह प्रपादनम्”—इति ।

किन्तु किं नच कर्मण्यभिप्रेक्षिते बहवाह—

“कामन्तु नृद-पत्नीर्गो पुनर्तीर्गो पुनः पुनः ।

विधिवदन्तं कुर्वन्वाहमिति नृदम् ।

विशेष पाद-यदन्तंवाहमिति नृदम् ।

नृद-दारेषु कुर्वन्ति ततां चर्चन्तुमरम्”—इति ।

अभिवादेने वर्णावाह आचक्षन्,—“न चोपसंग्रहेतिप्रिया अन्व-
यितां वाचिर्वाऽभिवादयौत”—इति ।

ब्रह्मणेऽपि,—“नोदन्तं-वक्तोऽभिवादयेत् न मेधां चरन् पुण्या-
दयोर्गोमादुर्गन्धं जपन् देव-पितृ-कार्त्तं कुर्वन् न ब्रवाचः”—इति ।

आपस्तम्बेऽपि,—“तथा विष्णु-ज्जाय नृदे नाभिवाद्यं तथाऽप्र-
तायाप्रवत्तं न ब्रह्मभिवादयेत्तु प्रतिवचनः क्षिपः”—इति ।

तथाऽन्यत्र बहवाह,—

“वसिन्-पुण्य-कुत्राज्यान्-मृदवाक्य-वाचिकः ।

* माधोत्पादनमेवच,—इति प्रा० पुनर्त्ते वाक्ये ।

† अवहित,—इति मु० पुनर्त्ते वाक्ये ।

‡ न पुन्यवक्तो,—इति मु० पुनर्त्ते वाक्ये ।

§ न ब्रह्मभिवादयेत्,—इति मु० पुनर्त्ते वाक्ये ।

जयं होमश्च शुभ्यं चो नाभिवाद्याद्या दिवः” — इति* ।

पाशच्छं वतिनं प्राक्षं महापातकिनं ब्रह्म ।

नाभिकश्च कृतज्ञश्च नाभिवाद्यात् कथञ्चन ॥

धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूषोच्चारकृतं तथा ।

मुञ्चानमातुरं नाहं नाभिवाद्यात् दिवोत्तमः ॥

वमनीं मुञ्चमाद्यश्च शुभ्यं दत्त-धावनम् ।

नाभ्य-मित्रस्यैव साक्षात् नाभिवादयेत् ॥

शुक्-पाण्डिकमविज्ञातमन्नं रिपुमातुरम् ।

जोनिनश्च तपः-कर्म कनिष्ठं नाभिवादयेत्” ॥

ज्ञातान्नोऽपि,—

“उदकां क्षतिकं नारीं भर्तृर्ग्रीं नर्म-वातिनीम् ।

नाभिवाद्य दिवोमोहान् विरापेषं तु दृश्यति”†—इति ।

गुरोः पादोपसंगममिथुनं, तत्र कौटुहो गुरुरित्याग्रहाद्या
भाह मनुः,—

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति जप्तादिभिः ।

कक्षावधति चास्तेन य विप्रो गुरुदक्षते” ॥

साक्षवल्गोऽपि,—

* “इति” इत्योऽनाधिक इति प्रतिभाति, किन्तु सर्वेष्वेव मुक्तयेव दृढ-
मात्रादिभिः ।

† नाभिवादयेत्,—इति प्रा० मुक्तये पाठः । एवं परम् ।

‡ उपमनं,—इति प्रा० मुक्तये पाठः ।

§ अत्रेयान्तेव मुञ्चति,—इति मु० मुक्तये पाठः ।

“तु गुरुर्वः किंवा कृता वेदमयी प्रवर्धति”—इति ।

अथायं विप्र-विषयं, विवेकादि-कर्तुः पूर्व-साधारणम् । पित्र-
अतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः,—

“अथ वा बह्व वा कस्य अतुष्टोपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यान् अतोपकियथा तथा”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“उपधातः पिता ज्येष्ठोधाता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरकाता मातामह-पितामही ॥

वर्क-ज्येष्ठः पित्रश्च पुंकोटे गुरुः समाः ।

माता मातामही गृही पितुर्मौतुः श्वशुराः ।

श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुः क्षिप्यान्”—इति ।

अथ, पित्र-मातृ-पदसं तद्वदेतेऽपि आत्माः—इत्येतदर्थम् ।

अतएवाह बह्व,—

“अनुवर्त्मनमेतेषां मगोर्वाङ्मायकर्मभिः”—इति ।

याचोऽपि,—

“मातामही मातुलश्च पित्रयः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः सातकश्चर्निह्मात्माको गुरुवन्द्यः ॥

मातृ-कृता मातुलानी श्वश्रूणां च पित्र-कृता ।

पितामही पित्रय-ज्यो गुरु-ज्यो मातृवचरेत्”—इति ।

मनुरपि,—

* गुरुवत् क्षिपः,—इति मं. पुच्छे पाठः ।

† मातामही,—इति मं. पुच्छे पाठः ।

“पितुर्भगिण्यां मातुश्च ध्यायन्नाहं पश्यत्यपि ।
मातृवदुत्तिमातिष्ठेन्नामा ताभ्यो नरोत्तमी ।
उपाध्यायान् द्वाचार्यान् चाध्यायीणां व्रतं पिता ।
वदन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” — इति ।

अनु,—

“हौ मुरु पुदयकोद पिता माता च धर्मतः ।
पिता सुतररसद्वन्माता मुदतरा तथा ।
तद्योरपि पिता केचान् वीज-प्राधान्य-द्वयेनात् ।
अभावे वीजिनोमाता तदभावे तु पूर्वजः” ।

इति पुराणं वचनम् । तन्निवेकादि-वमस-संस्कार-पूर्वकाध्यायक-पितृ-
विद्वत् । अथवा, मातौ न गरीयसीति वचनं विद्वद्येत् । तस्या-
नरोत्तमसुपादयति आहः,—

“मातान् द्वायोरक्तं वा हुत्वा शूद्रैः वमाकुला ।
ततोऽपि विविधैरुच्चैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।
प्राचैरपि पित्रान् पुत्रान् मन्वते सुत-वत्सला ।
कलकलान्मुक्तिं कर्तुं त्रयोवर्ष-व्रतैरपि” — इति ।

“उपाध्यायान् द्वाचार्याः” — इति वदुर्न, तद्योपाध्यायचार्या-
चोर्लक्ष्यमाह अनु,—

“हृदयेऽग्रे वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।
योऽध्यापयति सत्यसंयुपाध्यायः स उच्यते ॥
उपनीच तु यः त्रिंशं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।

• वेदस्य,— इति न० मुक्तये पाठः ।

वत्सल्यं वरवत्सल्यं तमाचार्यं ब्रह्मते”-इति ॥

आचार्योऽपि पित्रमाचार्यपेक्षया नरीवानेव : तदाह वरवः,—

“कन्यादत्त-ब्रह्मदाभोर्नरीवान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्म-कन्यं हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च वाचनम्”-इति ॥

वत्सु बालोऽपि बह्वन्मापयति, चोऽपि तस्य नरीवानिति वरवाहः,—

“बालोऽपि विभोबह्वन् पिता भवति ब्रह्मदः ।

कन्यापचामास पितृन् त्रिपुराङ्गिरसः कविः ॥

पुत्रका इति चेत्तच्च ज्ञानेन परिप्लव्य तान् ।

ते तमर्थमहम्भक्त्यं देवानागत-बन्धवः ॥

देवाश्चैतान् धर्मोत्सोचुर्न्यायं वः त्रिपुराङ्गिरान् ।

अङ्गोभवति ॥ वाचः पिता भवति ब्रह्मदः ॥

वत्सं हि वाकमित्याहुः पितेत्येव च ब्रह्मदम् ।

न वाक्यैर्न पक्षिर्नैव धर्मेन न वन्धुभिः ॥

अवधस्यकिरे धर्मं कोऽनूचानः स मेमहात्”-इति ।

तथा च विष्णुः,—“बाले ब्रह्मन्-वत्सपि कन्यापक्षे मुदवदन्ति त्वयम्”-

इति । ओष्ठ-भ्रातृभ्योऽपि मुदवदन्ति त्वमित्यभिहितं पुराकथारे,—

“ओष्ठोभाता पित्र-बालो ह्यते पितरि भ्रष्टराः ।

कनिष्ठायां नमोरेन् वत्सं ब्रह्मद्वानुवर्तिनः ।

तमेव शोपत्रीरेन् वत्सं पितरकाशा”-इति ।

मनुरपि,—

“पित्रवन् वाचयेत् पुत्रान् ओष्ठोभाता ववीचकः ।

* वित्तम्,—इति वृ० मुच्यते वाक्यं ।

पुत्रवत्तपि वर्गेरन् यच्चैव पितरं तथा”-इति ।

परम-गुरावपि तथेत्याह सव्यः,-

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्”-इति ।

आचार्य्यगुरुमन्तरेण मातुलादीन् असमाहृतो अभिवादेवेदित्याह सव्यः,-

“अथानिष्टो गुरुणा ज्ञानं गुरुमभिवादेत्”-इति ।

समाहृतस्तु नानुज्ञाऽपेक्षा । तदाक्षपक्षम्,- “समाहृतोऽर्थे गुरुव उपसंहराद्याः प्रोक्तं च समागमे” आचार्य्य-प्राचार्य्य-सम्प्राप्ते प्राचार्य्यमुपसंहराचार्य्यमुपजिघृक्षेत्”-इति । अभिवादनं प्रददति सव्यः,-

“अभिवादन-प्रोक्तं नित्यं दृष्टोपवेदिनः ।

चत्वारि तस्य बह्वन्ते स्थावराः प्रज्ञा यन्मोक्षम्”-इति ॥

॥०॥ इत्याभिवादन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ द्वितीयभाग-कृत्यमुच्यते ।

तत्र दशः,-

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते”-इति ।

गुरुर्गुरुपुत्रम्,-

* समागमे,-इति ज्ञा० स० पुनरावृत्तिः शब्दः ।

† अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते,-इत्यतः पूर्वमे, वेदाभ्यासकः समिर्बन्धः-
इत्यर्थः स० पुनरावृत्तिः ।

“वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रथमाप्यभितो दिवः ।

अपेक्ष्यापवेष्टिन्नान् धारयेद्दे विचरयेत् ॥

अवेष्टेन च प्राप्तासि धर्मादीनि” दिवोत्तम”-इति ।

वेदाभ्यासं प्रवृत्तयि मनुः,—

“वेदमेव समभ्यसेत् तपस्यया दिवोत्तमः ।

वेदाभ्यासोहि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ।

अवि-देव-मनुष्याणां वेदस्यतुः समातनम्”-इति ।

व्याधोऽपि,—

“मान्योश्चाप्यते धर्मो वेददेव च निर्वर्तौ ।

तस्मात् कर्म-प्रत्ययेन धर्माद्यं वेदमाभ्यसेत्”-इति ॥

प्राज्ञवल्क्योऽपि,—

“कस्मान्नां तपसाश्चैव ब्रह्मणाश्चैव कर्मफलम् ।

वेदस्य हितातीर्णां निमेषव-उरः परः” ॥

तथा, वेद-विहीनस्य कर्म-क्रिया-वैफल्यं मनुर्दर्शयति,—

“यथा वयोऽप्यस्यः क्रीडु यथा गौर्येवि चापकता ।

यथा चाग्नेऽप्यस्यं हानं तथा विप्रोऽनुचोऽप्यस्यः”-इति ।

असिमेव भागे कृत्यान्तरमाह मनुः,—

“अग्नि-पुण्य-कुशादीनां च कासः समुदाहृतः”-इति ।

अथ तृतीय-भाग-कर्तव्यम्* ।

तत्र द्वाः,—

“अतीत्येव तथा भावे येष्व-कर्तव्य-साधनम्”—इति ।

कूर्ध्वपुराणम् —

“उपेक्षादीन्तरसाधन-सेवार्थ-विद्वद्भ्यः ।

साधयेद्विधानार्थम् कुटुम्बार्थं ततोदितः”—इति ।

पोष-वर्गश्च द्वावेव दर्शितः,—

“माता पिता नृपभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोषवर्ग उदाहृतः”—इति ।

इतश्च धन-साधनं यदावृत्ति कार्यम् । तथाऽऽद्य मनुः—

“वाचा-ज्ञान-प्रविश्रुये कौः कर्माभिरनर्हतिः ।

अक्षेत्रेण शरीरस्य सुर्वीति धन-यश्चयम्”—इति ।

कर्मद्वैतादि कर्माणि अन्ध्यापनादीनि । ज्ञानि च निरूपितानि ।

मनु, ब्राह्मणश्रौतानि कर्माणि न चरित्य-विशोः । तदाह मनुः,—

“असौधर्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् चरितम् प्रति ।

अन्ध्यापनं चात्मनश्च अतीत्यश्च प्रतिपद्यः ॥

वैश्वं प्रति तत्रैवेते निवर्त्तेरिति स्थितिः”—इति ।

अतो न तत्परोन्ध्यापनादिरर्णभोपायः । बाहुं, अतश्चोपायानाहं
तेभ्योवैकम्,—

“अस्माकमर्थस्य स्वस्य वचिन्-पशु-कृषिर्विश्वः”—इति ।

वचिन् वाचिर्धनं, पशुः पशु-पाशकम् । आश्रयव्यसोऽपि,—

* अस्मात् पुनर्, ‘अर्थस्यप्रकरणात्’—इत्यधिकः शब्दः सु-पुनश्चे ।

“प्रधानं चरित्रे कर्म प्रवर्णा परिपालनम् ।

सुवीर-कवि-वाचिष्यं पादुपास्यं विभः खनम्”—इति ।

अपादानराष्ट्राय मनुः—

“सप्त विंशत्यमाधर्म्यादायोक्तानि कर्मोक्तयः ।

प्रबोधः कर्मयोगश्च सत्-प्रतिपक्ष इत्यत्र”—इति ।

इत्योऽप्येकान्तं धर्मं, सामोनिधि-दर्शनम् । दास-काम-क्रान्त-
नवागतास्तुर्ध्वी, कर्मः चरित्रस्यैव । प्रबोधो वृद्धार्थं धन-प्रदानम्,
कर्मयोगः कवि-वाचिष्यम् । प्रबोध-कर्मयोगौ वैजयन्तौ । सत्-
प्रतिपक्षो विप्रस्यैव । कूर्मपुराणेऽपि,—

“दिविधनुः दृष्टी त्रेतः साधकचापसाधकः ।

असाधनं चाकल्यं पूर्वकाङ्क्षः प्रतिपक्षम् ।

त्रिसोऽप्येनायुषस्त्रिंशद् दृष्टः साधकः क्षुतः ।

असाधकस्तु यः प्रोक्ता दृष्टश्चाकल्य-वर्क्षितः ॥

त्रिसोऽप्ये तस्य कथिते दे दृष्टी परमर्षिभिः ।

अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥

अवाचितं खादमृतं मृतं भैक्षम् वाचितम्”—इति ।

मनुष्ये,—

“आत्मानुनाम्ना जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।

अद्यान्तान्नामपिवा न य-दृष्टा कश्चन ॥

अनयुक्तमिदं त्रेकममृतं खादवाचितम् ।

मृतम् वाचितं प्रोक्तं प्रमृतं कर्मणं खनम् ।

अद्यान्तान्ना वाचिष्यं तेन कैमापि जीवते ॥

सेवा स-वृत्तिर्विष्वाता तच्छात्तां परिवर्ज्यते”-इति ।

पतित-परित्यक्तैककथोपादानमुच्यते, आद्यादेर्मपतित-परित्यक्त-
वत्परी-यष्टं त्रिषत् । चाश्वत्थोऽपि,—

“कुशूक्ष-कुम्भी-धान्यो वा आदिवोऽयस्यनोऽपिवा ।

जीवेदाऽपि त्रिषोऽप्येन मेवानेषां परः परः”-इति ॥

कुशूक्षं मोहकं ; तद्गुरित-धान्य-वक्षेता कुशूक्ष-धान्यः, आह-
प्योक्त-धान्य-वक्षेता आदिवः, न यस्मिन्-विनाऽप्यस्तीत्यस्यतः
यसः सम्पादक इत्यर्थः । एतेषां असंख्यानानां तुल्योत्तममुक्ताः
वेदितव्याः । तथाऽऽह,—

“वृद्धकर्मैवोभययोर्वा विभिरन्यः प्रवर्तते ।

होमनामेकवृत्तयेन ब्रह्म-वचैव जीवते”-इति ।

अवमर्त्यः ;—इहः कुशूक्ष-धान्येवाकनादि-वृद्ध-कर्मो भवेत्,
अन्यो द्वितीयः कुम्भी-धान्यो चाज्यवाध्यापनप्रतिपद्येवैतत्, एकवृत्ती-
वत्त्वादिकः प्रतिपद्येवैवाभ्यां, वृत्तयेनैवैतन्नैवैवाध्यापनेन
जीवते,—इत्यर्थः । वृद्धदण्डिप्रत्ययवा इति,—

“वृद्धुक्ष द्विष-वृद्धूवा वर्ण-विष्वाति वाऽपिच ।

विष्वाः वर्णवर्णानां वृद्धकर्मैवैतदाहृतम्”-इति ।

चाश्वत्थोऽपि,—

“वृद्धुक्ष द्विष-वृद्धूवा तथाऽजीवन् वचिष्यतेत् ।

त्रिषोर्वा विविधैर्वेद् द्विषाति-द्विषाचरन्”-इति ।

अजीवदिति हेदः । चारीतोऽपि,—“वृद्धुक्ष ध्वंजी द्विषाति-वृद्धूवा-
ऽपवर्जनं कसबादि-वोक्त्वं कर्त्तव्यं यद्वा-पापानं आरोग्यहन-पक्ष-

अवधार-विषयक-वृत्त-नीत-वेद्य-वीक्षा-सूक्ष्म-वादनानि”-इति ।

अथ चतुर्थे भागे कर्तव्यमुच्यते । तत्र दत्तः,—

“चतुर्थे तु तथा भागे आगार्यं सूक्ष्माचरेत्”-इति ।

समाह-आग-विधियु प्रवृत्तात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञ-विधिः ।

तत्र स्वरूपं तैत्तिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम्,—“यत् स्वाध्यायमधी-
षीते कामयुषं यतुः काम वा तत् ब्रह्मयज्ञः यन्निष्ठये”-इति ।
सिद्धपुराणेऽपि,—

“स-ब्राह्माऽध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः”-इति ।

तत्र आत्मार्थं वृक्षयतिः,—

“य वावाक् तर्पणात् कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा वाग्वदा तु निमित्ततः”-इति ।

अथ, वैश्वदेव-ब्रह्मेण समुपवस्यमानो कर्म विचक्षते । अतः पूर्वपुराणे-
ऽभिहितम्,—

“यदि आत्मर्पणादर्थ्याक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा समुप-वस्यन्तु ततः स्वाध्यायमाचरेत्”-इति ।

अतिसिद्धि-दिग्देश-काशानाह,—“ब्रह्मयज्ञेन यज्यमाणः प्राच्यां
दिशि अमादक्षदिर्दक्षं उदीच्यां प्रागुदीच्यां वीरित्यादित्ये”-
इति । अक्षदिर्दक्षं इत्यनेन ब्रह्मेण देव-विशेषोक्तितः । इदि-
र्दक्षदिर्दक्षं दक्ष-कटादि, यत्र न दृश्यते तत्प्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये,

—इत्यनेन सूत्रोद्घात् प्राचीनं काशं निवेधयति, न तु दद्यानमर्थं विधीयते, तच्च होम-काशमात् । अनुरपि देवादीतिकर्तव्यतामाह,—

“अपौ समीपे निवतो वैद्विकं विधिमाहितः ।

सावित्रीमध्वधीयीत गन्ताऽरथं समाहितः”—इति ।

उपवीतादीतिकर्तव्यतां ऋतिराह,—“इद्विकत उपवीयोपविश्य वृक्षावनिम्नं पिराचामेत् द्विःपरिमृज्य वृक्षदुपसृज्य धिरक्षुण्णी गात्रिके शोचे इदमवाप्तम्”—इति । “इमांसां मृदुपक्षीयोपस्यं कृत्वा प्राणावीनः साध्यावमधीयीत”—इति च । “इद्विकोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा उपविशामोमिति प्रतिपद्यते”—इति च । “चीवेव प्रायुक्तं भर्तुवः स्मर” इति च । “अथ सावित्रीं गायत्रीं पिरवाह पञ्चो-ऽर्चुर्ब्रह्मोन्नतम्”—इति च । “पाते मयया साध्यावमधीयीत द्विः प्रमृज्य”—इति च । “इत्यात्रीच ब्राह्मेच उत्तारणेवक उत वाचो-इतिष्ठान्त प्रमृज्यावीन उत ब्रह्मोऽधीयीतेव साध्यावम्”—इति च । “मथमिदं प्रवक्ष्यमधीयीत”—इति च । “गन्तो ब्रह्मणे—इति परिधानीयां पिरवाहाप उपसृज्य गृह्यावेति ततो वत्किञ्चिद्वाति वा इद्विका”—इति च । इद्विकतः प्रद्विचं कृत्वेत्यर्थः । तथाच योनिवाक्यमर्थः,—

“प्रद्विचं समावृत्य नमस्तुत्योपविश्य च ।

इमेभुं दर्भ-पात्रिभ्यां वंशभ्यां कृतावलिः ॥

साध्यावंतु यथाशक्ति ब्रह्मण्यार्थमाचरेत्”—इति ।

श्रीमद्विक्रान्तिकर्तव्यमाह,—

“प्राध्यायामैर्दश-दोषः शुक्लानर-धरः शुचिः ।

वशाभिन्वयवाचक्यं चारोहेद्वयं-संक्षरम् ॥

एविव-पाणिः कृत्वा तु उपकं दक्षिणोत्तरम्”—इति ।

उदाहृत-मुक्तौ, चक्रदुपलब्धेत्यख्यानम्, एवं पाणिं पादौ प्रोक्षेदित्यधार्मिकम्, उत्तरादिन् पक्ष-पाक्षे तथाऽनुक्रमणम् । “यत् विराचामेत्”—इति, तेन चक्रः प्रीणाति, यद् द्विः परित्यजति तेन चक्रं वि, यत् चक्रदुपलब्धति तेन चामानि, यत् एवं पाणिं पादौ प्रोक्षति चक्षिरक्षुणी नाचिके शोचे हृदयमाकलयते तेनाच-कौक्षिरक्षो माक्षुषाणीतिहायान् पुराणानि कस्यान् नाचा नारायणीः प्रीणाति”—इति ।

दर्भाणामित्यादिकुत्तरार्थः श्रीनकेन दर्शितः,—“प्राग्नेदस्या या-माभिन्वयवाचक्यमुक्तं द्रष्टुं देहे यन्मोपवीत्याचम्याक्षिप्तवासा दर्भाणां जलदुपलब्धं प्राक्षुषामानेषु प्राक्षुष उपविशोपकं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ-वन्माद्य एविवरक्तौ चावाहविधयोः सन्नि-मीक्षमाद्यः संमीक्ष वा चचाचुक्षमात्मानं मन्त्रेण तथाचुम्बो-ऽधीचीत स्थाभावं, जलसाधीचीत, उत वा दिसा नक्तं वा मिहन् प्रज्ज्वालीनः प्रज्वालो वा” । मन्त्रेणा स्थाभावनधीचीतैव जलज्वा-प्रज्वा प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः । जलज्वाले जपं वासनेधिने दर्शितम्,—

“वेदमादौ वमारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् ।

अर्धधोनाम्पथं प्रज्वा तन् स्थाभायः प्रचक्षते ॥

अथ वाऽथ सज्ज्वाऽपि वासाचर्कमायि वा ।

इतिहास-पुराणानि यथावन्नि न ह्यप्येत्”—इति ।

प्राज्ञवत्त्वोऽपि,—

“वेदायन्मपराश्रयानि चेतिहायानि ज्ञानिनः ।

अपयज्ञ-प्रसिद्ध्यै विद्याभाष्यात्मिकां ज्ञयेत्”—इति ।

यद्व्याख्यानवत् ब्रह्मव्याख्यानस्याव्याव-हिम्नेषु परिचाय-प्राप्तौ

मनुराह,—

“वेदोपकरणे चैव साध्याये चैव मैत्रिके ।

मानुरोधोऽस्मन्प्राये होम-मन्त्रेषु चैव च ॥

मैत्रिके भाष्यन्यायो ब्रह्म-वचं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुति-ऊतं पुन-मन्याय-ववदुस्तम्”—इति ।

ब्रह्मवेदाहुति-द्रव्यमेव ऊतम् । अधीकते,—इत्यन्यायो व्याख्यादि-
जन्य-कर्मणः, तेन * कष्टकारेण च वर्धितं ऊतम् । यतोभाष्यन्यायः,
अतएव श्रुतिरन्याय-विशेषान्मूढ तेषु अप्रं प्रवर्धय,—“अप्यं विद्या-
कोशे वर्धति विशेषमाने अन्तरवृत्त्यूर्जानि पक्वानि साध्यावभाषा-
स्यायां साध्याकर्मधीने तपश्च तत् तप्यते तपोहि साध्यायः”—इति ।

तेष्वन्यायेभ्यस्मिन्नेव पठनीयम् । तदाहापस्यन्,—“अथ यदि
वातोवाचात् अन्तर्बेदा विशेषिते वा तद्याऽवस्थूर्जोदेकाग्रमेकं
वा वज्ररेकं वा वासाभिवाहरेत्”—इति । आत्म-हेतवोरद्भुतिने
ब्रह्मवद्भोवर्जनीयः । तद्याय श्रुतिः,—“तस्य वा एतस्य वस्यस्य
द्वावयवाधौ पराश्राऽद्भुतिर्चन्द्रः”—इति । ब्रह्मवत्त्वं प्रवर्धति श्रुतिः,
—“उत्तमं वाकमधिरोहति उत्तमः समानायां भवति चाकर्णं च
वाहनीं विसृज्य पूर्वां ददत् कर्म-सोक्तं जघनि तावन्तं सोक्तं जघनि

* तेन ऊयेत,—इति आ० स० पुरुषवेदा वाकः ।

भुवः^५ वायव्यं वाप पुनर्हस्तं^६ अथ नक्षत्रः वायुवं नक्षत्रं^७—
इति । वायव्यस्योऽपि,—

“यं चं कृतमधीवीत तत्र तन्नाशुवान् फलम्”—इति ।

विष्णु-पूर्व-हस्ति-शमन-फलमनुते—इति ।

॥०॥ इति नक्षत्र-प्रकरणम् ॥०॥

अथ तर्पण-विधिः ।

तत्र श्रुतिः,—

“अह्-वामाहर्-वेदोक्तान् अथ-मन्त्रान् वक्षूंषि च ।

जज्ञा^८ ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृ-तर्पणम्”—इति ।

उपनिषदपि,—

“नक्षत्र-प्रक्षिप्तार्घ्यं विद्याद्याध्यात्मिकीं कथेत् ।

जज्ञा^९ अथ ततः वाऽपि^{१०} तत्तर्पणमाचरेत्”—इति ।

विष्णुपुराणपि,—

“इष्टि-वस्त्र-धरः स्नातो देवर्षि-पितृ-तर्पणम् ।

तेवासेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुवसाहितः ॥

चिरपः^{११} प्रीत्यार्घ्यान् देशानामपयर्षयेत् ।

अक्षर्यो^{१२} वक्ष्यान्वाचं कृत्वापि प्रजापतेः ॥

पितृणां प्रीत्यार्घ्यान् चिरपः हस्तिपते”^{१३}—इति ।

* अर्धिमं,—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

† चापि इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

‡ चिरपः,—इति सो० ब्रा० मुक्तये वाक्यः ।

वाचः,—

“एकैकमक्षिं देवा दौ दौ तु जनकादयः* ।

अर्धेभिः पितरर्क्षीक्रीन् क्षिपलेकैकमक्षिम्”—इति ।

आग्नेयपुराणेऽपि,—

“आमयेषु सूर्यार्धेकपुष्पांश्चैव मन्त्रतः ।

पितृन् दक्षिणायेषु वैश्व-दि-पि-जसाक्षसीन्”—इति ।

अथ, अक्षि-वज्रा अक्षान्त्राक्षं जपतिष्ठते । अथ अक्षार्धा न वज्राभिरक्षः कुतः, तत्र विकस्यः । तत्रैव अक्षस्य-विन्दार-विज्ञेयो-इतिः,—

“अथैव दैव-कार्याणि नामेव पितृ-तर्पणम् ।

निवीतेन अनुष्ठानां तर्पणं संविधीयते”—इति ।

अथैवोपवीतेन, नामेन प्राचीनावीतेन,—इत्यर्थः । तत्राथ वज्रा-क्षि-क्षितैः,—“उमाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राक्पुष्पो वज्रोपवीती प्राग्गैः क्षुद्रैर्देवता-तर्पणं दैव-तीर्थेन कुर्यात्”—इति । विष्णुरपि,—

“ततः कृत्वा निवीतन् वज्रसूत्रमनन्तितः ।

प्राचापथ्येन तीर्थेन अनुष्ठाकार्पणेत् पृथक्”—इति ।

वीधाक्षः,—“अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन् अक्षानमर्चयामि”—इत्यादि । अतः,—

“उमाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं चः प्रयच्छति ।

च क्षुद्रोत्तरकं वाति काक्षसूत्रमनाक्षिराः”—

* जनकादियः,—इति शा० मुक्तये यावत् ।

† अर्धेभिः,—इति क्षु० मुक्तये यावत् ।

इति । आद्यपाद-वचनं, तच्छास्त्रादि-विषयम् । अतएव कार्याधिनिः,—

“वाङ्मे विनाश-कासे च पादिवैकेन दीयते ।

तर्पणे ब्रह्मणेभ्यो विधिरेव पुरातनः”—इति ।

इतश्च तर्पणं कर्तव्येन नोदके कर्तव्यम् । तथाच नोमिकः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न कुट्टो नैकपाशिका ।

नोपतिष्ठति तलोचं च न भूमी नदीयते”—इति ।

अतः कर्तव्योभूतायेव तर्पणं कुर्वीत, न कदादाविति । तथाच
विष्णुः,—

“कसे क्षिप्ता जले नष्ट प्रचष्टेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति नदापि पिङ्गवां तद्विर्यकम्”—इति ।

अथ विधेयमाह द्वातीयः,—

“वशिता वचनं द्रव्यं कसे विधीर्ध-वर्धेति ।

विधिवत्कर्तव्यं, कुर्वीत पात्रेषु कदाचन ॥

पात्राद्या कर्तव्यादाय द्रव्ये पात्राद्यदे शिष्येत् ।

कस-पूर्वेऽप्या नर्ते न कसे तु विवर्धेति ।

केव-भक्त-तुकाङ्गा-कसकाशि-कसाङ्गम् ॥

अनेकहीतकं कदादर्शितऽऽखरं ततः”—इति ।

अथ कार्याधिनिर्वाहः—

“देवतायां पिङ्गवाय जले दद्यात्पात्राक्षिप्त्”—इति ।

तद्द्रव्य-कस-विषयम् । तदाह विष्णुः,—

“कसाङ्गि कसं वा कानुदके देवता-पिङ्गम् ।

तर्पणेन कसाकाममद्य कर्त्तव्यं प्रतिष्ठितम्”—इति ।

पाप-विशेषमाह पितामहः,—

“हेम-रूपमयं पापं ताव-कांक्ष-कमुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पापं क्षणवन्तु परित्यजेत्”—इति ॥

मरीचिः,—

“सौमर्येण च पापेन ताव-रूपमयेन च” ।

सौदुमरेण विष्मेर्णां पितृणां दत्तमयकम्”—इति ।

रिक्त-वशेन न कुर्व्यादित्याह वदध,—

“विना रूप-सुन्दर्येण विना ताव तिस्रोक्तया ।

विना मन्त्रेण दर्भेण पितृणां पोषतिष्ठते”—इति ।

सुदायनारे च—

“कृत्तु-मौनिक-वशेन कर्तव्यं पितृ-तर्पणम् ।

महि-काक्ष-दर्भेर्णां न शुभेनरे कदाचन”—इति ॥

न पाप कृत्तुचोनापि कम-विकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह,—

“तिस्रानामयकभावे तु सुन्दर्य-रक्तान्वितम् ।

तदभावे विविधेन दर्भेर्मेकैव वा पुनः”—इति ॥

तिस्र-वशे तु विशेषमाह श्रीनिवासरक्षसः,—

“कथङ्कृतं विविधेन तिस्रान् वनियवेक्यते ।

कतोऽन्यथा तु कथेन तिस्रा यावन्ना विचक्षते”—इति ।

* तावत्कांक्षमयेन वा,—इति कु० पुस्तके पाठः ।

† सुन्दरेण,—इति ज्ञा० पुस्तके पाठः ।

‡ ताम्रमयैकया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शुभेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतद्विजयोदय-भेदेनाभिप्रायम् । तथाच हेतवः,—

“राम-संस्थान् तिस्रान् कृत्वा यद्यु तर्पयते पितॄन् ।

पितरुत्सर्पितास्तेन हृदिरेव मत्तेन च”—इति ।

वर्च-भेदेन तिस्रानां विनियोग-विशेषं दर्शयति वक्ष्य,—

“दुःक्रीडु तर्पणेद्देवान् जमुजान् क्वलीकितैः ।

पितॄन् सत्तर्पणेत् कृत्वा उत्सर्पणेत् सर्वथा दिव्य”—इति ।

शूरांपुराणेऽपि, हेतुर्धर्म-पितृ-तर्पणे विजयोदयिनि,—

“देवान् प्रह्लादपीत्येव तर्पणेदकमोदयैः ।

पितॄन् भग्न्या तिस्रैः कृत्वाः स-सूतोक्त-विधात्मनः”—इति ।

तिष्ठादि-विजयेषु तिस्र-तर्पणं निषेधयति,—

“सप्तम्या रविमारे च ग्रहे” जन्मदिने तथा ।

अथ-पुन-कलशार्ची न कुर्वीतित्त-तर्पणम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“पञ्चमोदयस्य रामम् सप्तम्यां निमि शम्भुधरोः ।

पितृ-पुन-कलशार्ची तिस्रान् पक्षसु कर्त्तव्येत्”—इति ।

मौढाधनेऽपि,—

“न जीवत्-पितृकः कृत्वाः कृत्वाः कर्त्तव्येत्तर्पणमाचरेत् ।

सप्तम्या रविमारे च जन्मदिनेषु च ॥

ग्रहे निषिद्धं कृतिसं तर्पणं तद्विधयेत् ।

विवाहे चोपनयने चोक्तं एति वचनात्मम् ॥

* ग्रहे,—इति चो० स० भा० पुराणेऽपि पाठः । एवं परम् ।

सर्वमहं तदहं च सर्वमेतत् तिष्ठ-तर्पणम् ।

तिषि-तीर्थ-त्रिजेहेतु कार्ये प्रेतेषु सर्वदा”-इति ।

तर्पणीयान् दर्शयति यत्कृतः,—

“छन्दोपवीती देवेभ्योऽपिषीती च भवेत्ततः ।

अनुष्ठात्तर्पणेऽङ्गम्य ब्रह्म-पुत्रानृषींस्तथा ।

सर्वथम् ततः कृत्वा कथं जानास्य भूतके ॥

दर्शयात्तच्छ विधिना प्रेताम् अन्तर्पणेनतः” ॥

चौनिष्ठाङ्गकथनः,—

“ब्रह्माहं तर्पयेत् पूर्वम् विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

देवान् इन्द्रांश्च देवींश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥

आचार्यांश्चैव मन्त्रार्थानाचार्य-तन्त्रार्थकथार ।

सर्वकर्म कामकर्म देवीरक्षररक्षसा ॥

तथा देवान् मन्त्राक्षतान् वायसान् पर्यन्तानपि ।

वरितोऽथ अनुष्ठांश्च यक्षांश्च रक्षांश्चैव हि ॥

विश्वर्षांश्च सुपर्षांश्च भूतान्मन्य पशुंस्तथा ।

मनसुनीनेशधर्षींश्च भूतधामांस्तुर्विधान् ॥

कथं जानुं ततोऽन्तरात् पाणिभ्यां दक्षिणामुक्ताः ।

तद्विद्वैरुपलेभ्यतेः सर्वान् पित्र्यवर्षास्तथा ॥

जातामहांश्च वतसे बहूनां तर्पयेत् द्विव”-इति ।

श्रीमदोऽपि,—“अक्षिर्विष्णुः प्रजापतिः”-इत्यादि । अमुःप्राश्निकान्

कार्त्तवि-तर्पणमुक्त्वा,—

“अथ काय-अधीनेतानुदकाश्चलिभिः इति ।

वचनः^{*} तर्पणेच्छितं जन्मेद्येवाह-नामनिः ॥

पितृ-तर्पणं प्रकृत्य पैठीयविः,—

“अथर्वं ततः कृत्वा क्षिप्त्वा च पितृदिग्भुजः ।

पितृन् दिव्यावदिष्याच्च पितृ-नीर्धेन तर्पयेत्”—इति ।

दिव्याः वसु-वद्वादिष्याः[†] चदिव्याः पिचादयः । योगिचाक्षवल्क्यः,—

“वसुन् वद्रान् तथाऽऽदित्यान् जमस्तार-यमन्त्रितान्”—इति ।

तर्पणेदिति शेषः । वक्त्रादीनां नामानि पैठीयविना दर्शयामि,—

“भुवोधर्मन्[‡] योमस्य चापतैवानिसोनसः ।

प्रतपुवस्य प्रभातस्य वचवोऽहौ प्रकीर्त्तिताः ।

अथैकपादचित्रज्ञो विष्णुपादोऽथ रैवतः ॥

हरश्च वज्ररूपश्च अम्बकश्च सुरेश्वरः ।

छात्रिकश्च जम्बवश्च विनाकी चापराजितः ।

हते वद्वाः समंजसाता वकादश्च सुरोत्तमाः ।

इन्द्रोधाता जगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्जुना ॥

अग्निः[§] विश्वान् जज्ञा च अग्निता विष्णुरेव च ।

हते वै वृद्धादिष्या देवानां प्रवरायताः ॥

एतेच दिव्याः पितरः पूषाः सर्वे-प्रवरातः” ।

ततः छ-पिचादीन्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीयविः,—

* वचनः,—इति शा० पुनश्चे वाक्यः ।

† वसुवल्गवः,—इति मु० पुनश्चे वाक्यः ।

‡ यमस्य,—इति मु० पुनश्चे वाक्यः ।

§ अग्निः,—इति मु० पुनश्चे वाक्यः ।

येत्”—इति । जीवपितृक-तर्पणे विशेषमाह ज्योतिषाश्चर्यः,—

“कन्यवाहनतः सोमो वमसैवार्थमा तथा ।

आश्विनात्तः सोमपाय तथा वर्षिषदोऽपि च ।

अदि स्वाज्योवपितृकस्थान् विद्याच तथा पितृन् ।

येभ्योवाऽपि पिता दद्यात्तेभ्योवाऽपि प्रदीयते ।

एतास्यैव प्रमीतांश्च प्रमीत-पितृको द्विजः”—इति ।

तर्पणेदितिशेषः । कन्यवागाच्छक्तिमाह कात्यायनः,—

“पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये पितरोजनाः ।

मत्तस्तदकमर्हन्ति चे तांस्तार्पयाम्यदम्” ।

इत्यन्यवागाच्छक्तिरिति । आदित्यपुराणेऽपि,—

“यच्च कचन संज्ञानां पुत्रपुत्रोपहृतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमकममिदमनु तिलोदकम् ॥

ये मे कुले कुतपिष्टाः पुत्र-पौत्र-विवर्जिताः ।

तेषाम्नु दत्तमकममिदमनु तिलोदकम्”—इति ।

मत्तपुराणेऽपि,—

“येऽकात्मवा वात्मवा वा सेऽन्यजन्तानि वात्मवाः ।

ते अग्निमखिलां यान्ते ये वा मनोऽम्बवाच्छिताः”—इति ।

विस्तरेण कर्तुमवमर्ष्यं संक्षेपेण तर्पणमुक्तं त्रिपुपुराणे,—

“आ-ब्रह्म-साम-यजुर्गं वमसृष्याति नुवन् ।

क्षिपेत् पयोऽश्वर्क्षीर्क्षींश्च कुर्वात् संक्षेपतर्पणम्”—इति ।

यम-तर्पणम् दृष्टमननोक्तम्,—

“प्रेतोऽयम-चतुर्दशां कार्यन्तु यम-तर्पणम् ।

कृष्णाङ्गार-वतुर्दध्नामपि कार्यं यद्वै वा ॥

यन्माय धर्म-राजाय भूतये वाक्काय च ।

वैवस्वताय काशाय धर्म-भूत-वचाय च ॥

चौतुम्बराय दशाय नीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः"—इति ।

निबन्धस्य सङ्क्षेपपुराणे निरूपितः,—

“इतिवाग्मिबुद्धोद्यता तिस्रैः कर्म समाहितः ।

देवतीर्त्तनं देवनामिस्रैः प्रेताधिपाय च”—इति ।

एवं कुर्मतः कसमाह यमः,—

“यच कचन मयां चि वाक्का सङ्क्षेपतुर्दधीम् ।

यन्माय धर्मराजानं वृत्तते कर्मकिमिषैः”—इति ।

माय-इन्द्राह्वानां भीष्मार्पणं कुर्मोनदाह वायः,—

“इन्द्राह्वानान् मायका.इन्द्राङ्गीर्त्ताय नो नमः ।

यन्मन्त्ररत्नं यार्प तत्कथादेव यमनि ॥

वैवाङ्गपञ्च-नीलाय वाङ्मति-प्रवराय च ।

नङ्गापुत्राय भीष्माय भद्राक्षेऽहं तिस्रोदकम्* ।

चतुर्माय ददाम्येतन् यस्मिन् भीष्मवर्त्तने”—इति ॥

तर्पण-प्रवर्त्तक पुराणकारे दर्शिताः,—

“एवं यः कर्मभूतानि तर्पयेद्देवमहं हिमः ।

य नय्येत् परमं ज्ञानं तेषामूर्त्तिमनामयम्”—इति ।

* ‘चतुर्माय’—इन्द्रार्पणभ्यर्त्तनं, ‘नङ्गापुत्राय’—इन्द्रार्पणे इन्द्राय नमः इति वा-
ग्विहितं पुनश्चैव ।

अकरणे प्रत्ययाः पुराणे दर्शितः—

“देवतासु पितृस्यैव सुमीन् न यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृषीं भूमा नरकं च प्रजगद्यः”—इति ।

काश्यपस्योऽपि,—

“मास्तिष्यमावाचसांश्च न तर्पयति वै पितृन् ।

पितृन् देव-निष्ठावं पितरोऽहं अकार्थिनः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“देवाश्च पितरस्यैव काङ्क्षन्ति प्रतिपाद्यन्ति” ।

अहमे तु निरावासे प्रतिपानि वक्ष्यामस्मि”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“ह्येषां यथेष्टैश्चरदातपार्तः

यतः पिपासुः सुधितोऽक्षमयम् ।

बाह्योजनिर्भी जगती च वातं

चोक्तिं पुमांश्च पुद्गलं जीवान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि जामराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदक-काङ्क्षिणः ॥

तस्मान् कदेव कर्त्तव्यमकुर्वन्नाहतेनया ।

कुर्वते ब्राह्मणः कुर्वन् विचिन्तेतद्विभक्तिं हि”—इति ।

यत्र पितृ-भाषा,—

“अपि नः च कुले भवाद्योनेहृष्यान्वसाद्यन्तिम् ।

नदीषु वज्रतोषासु त्रीतसासु विवेकतः”—इति ।

* हरिवेदाङ्गम्,—इति प्रां पुष्पके वाकः ।

तर्पणकारं वक्तुं-निष्पीडनं कर्तव्यम् । तदाह योगिशास्त्रप्रवक्ताः,—

“थावद्देवानृषीन्धैव पितृन्सुपि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेदस्त्रं योहि क्षानोभयेद्दिग्गजः ॥

निष्पीडयति योगिभिः क्षान-वक्ष्यमतर्प्य च* ।

निराशाः पित्रोद्यानि प्रापं दत्ता सुदारणम्”—इति ।

निष्पीडनम् सखे कार्यम् । तदुक्तं सत्त्वगारे,—

“वक्ष्यनिष्पीडितं तोयं आङ्गे चोच्छिष्टभोजिनाम्† ।

भानभेषं कुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् सखे”—इति ।

निष्पुपुराणे,—

“आचम्य च ततोदद्यात् सूर्याय वसिष्ठाक्षसिम् ।

ममोत्प्लवकते मङ्गलं भास्वते विष्णुतेजसे ।

जगत्-सवित्रे इन्द्रस्ये सवित्रे कर्षदायिने”—इति‡ ।

॥०॥ इति तर्पण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ देवार्चनम् ।

इत्थं मूलवचनानुक्रान्ति तर्पणांतामि कर्त्तव्यं निरूपितानि ।

अथ, मूलवचनोक्तं क्रम-प्राप्तं देवार्चनं निरूप्यते । तच्च, नृसिंह-

पुराणम्,—

* क्षानवक्ष्यमतर्प्यम्,—इति भा० स० मुक्तकवोः पाठः ।

† आङ्गेचोच्छिष्टभोजनम्,—इति मु० पक्षके पाठः ।

‡ निष्पुपुराणे,—इत्यारम्भ, इत्यद्वयोपपन्नः नास्ति सुमितातिदिप्त-
मुक्तयेव ।

“अस-देवान् यमकृत्य ततोऽप्येदृशं बुधः ।

पौदयेत् तु ह्यनेन ततोऽप्युं समर्चयेत्”—इति ।

चाण्डियपुराणे,—

“मन्त्रैर्वैष्णव-गौडैस्तु चादितैः शक्तिरैस्तथा” ।

विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि त्रिवं वा भास्करमथवा ॥

तत्तिष्ठैरर्चयेन्नमैः सर्वदेवान् समाहितः”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अङ्गात् अङ्गरं सुखं तथैव मधुसूदनम् ।

सर्वाद्याभिमतान् देवान् भक्त्या चात्मीधनोऽन्तरः ॥

क्षीमन्मैरर्चयेन्नित्यं पत्नैः पुष्पैस्तथाऽमुभिः”—इति ।

कृत्यनारे,—

“आदित्यममिकां विष्णुं गङ्गायां महेश्वरम्”—इत्यादि† ।

अथपि, पूर्व्यं भूकवज्जन-आस्थाने पूजनीयोदेव‡ एकएव,—इति

महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं, तथापि • दर्शन-भेदमाश्रित्य विष्णु-ब्रह्म-
रादिभेदोपन्यासोऽत्र न विदुष्यते । दर्शनभेदस्य पुराणसारे वर्णितः,—

“त्रैवङ्ग वैष्णवं शार्ङ्गं सौरं वैनायकमथवा ।

स्ताम्बश्च भक्तिमार्गश्च दर्शनानि वदेव हि”—इति ॥

तत्र, वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाकम आत्ममेधिके निरूपितः,—

* ग्रामवैष्णवा,—इति सु० पुष्पके याठः ।

† कृत्यनारे-इत्यादिदेवदत्तोपनामः मुद्रितातिरिक्तपुष्पकेषु न दृश्यते ।

‡ पूजनीयोमहादेव,—इति सु० पुष्पके याठः ।

§ विष्णुब्रह्मरादिभेदा,—इति सु० पुष्पके याठः ।

“अमुं पाण्डव तत्त्वमर्पण-कममात्मनः ।
 क्षणिके पपत्तं क्षमा बाह्यपथं स्वार्थिकम् ॥
 अष्टाक्षर-विधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
 वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥
 क्षापितं मां तत्तत्क्षान्तिवर्धनीत विचक्षतः ॥
 पुनश्च ततः कथमच्युतश्च बुधिरिह ।
 अनिरुद्धं मां प्राङ्मुखैस्तानवविदोक्ताः ॥
 अथे मेवं विज्ञानमिह मां राजन् पाण्डुराश्रिताः ।
 वासुदेवश्च रामेन्द्र बहुवचनमपि वा ॥
 अमुकस्यानिरुद्धं वसुधूर्तिं प्रचक्षते ।
 एतावताम्याश्च रामेन्द्र संज्ञा-भेदेन मूर्तयः ॥
 विद्वानर्कलरा एव मासेवं चार्थमेतुधः”—इति ।

आग्नेयेऽपि,—

“अर्पणं सम्प्रवक्ष्यामि विन्दोरमित-सेवकः ।
 अक्षमा कुलवः कर्मे परं निर्वाचयामुचुः ॥
 अप्सुही हृदये कर्मे क्षणिके प्रतिमासु च ।
 कष्टलोतेषु हरेः स्ववर्णनं वृत्तिभिः कृतम् ॥
 अग्नी क्रियावता देवो रवौ † देवो मनीषिणाम् ।
 प्राणिमास्यपुङ्गीनां वीर्णिनां हृदये हरिः ॥

• अथेमेवं,—इति सु० पुच्छने पाठः ।

† विनायात्मवरानेव,—इति सु० पुच्छने पाठः ।

‡ दिवि,—इति वा पुच्छने पाठः ।

तस्य वर्धनतमाच सखिसे भावितात्मनाम् ।
 अग्रेदे पौदवं दृक्मर्चिर्न गुह्यमुत्तमम् ।
 चापुष्टुभक्ष्यं सुकक्ष्यं चैतुमं तस्य देवता ॥
 पुष्टयोद्योगनदीमृष्टिर्भाराधकः सतः ।
 प्रथमां विम्वेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे श्वेत् ॥
 पञ्चमं वामजगौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे श्वेत् ॥
 सप्तमीं वामकन्यान्तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ।
 नवमीं वामिभ्यो तु दशमीं दक्षिणे तथा ॥
 एकादशीं कक्षमन्त्रे द्वादशीं वामवाज्रके ।
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽश्वे तु चतुर्दशीम् ॥
 पञ्चमोः पञ्चदशीक्षेत्रं विम्वेदयुग्मं पौष्टमीम् ।
 यथा देवे तथा देवे व्यासं कृत्वा विधानतः ॥
 व्यासेन तु भवेत् योऽपि सख्यमेव जनार्दनः ।
 एवं व्यासविधिं कृत्वा पञ्चाक्षरं समाचरेत् ॥
 पूर्वमाऽऽवाहयेदेवमाकनन्तु द्वितीया ।
 पार्थ तृतीया येन चतुर्थीऽर्थे प्रहापयेत् ॥
 पञ्चमाऽऽपमं दक्षान् यथा वामं समाचरेत् ।
 षष्ठ्या तु ततोवायोऽष्टमा शोषशीतकम् ॥
 नवमा गन्धलेपान् दशमा पुष्पकवाधा ।
 एकादशा तथा धूपं द्वादशा दीपमेव च ॥
 त्रैवेद्यन्तु त्रयोदशा नमस्कारे चतुर्दशी ।

प्रदक्षिणे पञ्चदशी व्यजने० बौद्धी तथा ॥
 खाने मन्त्रे च मैत्रेये द्वादशाहमनं तथा ।
 ऊना बौद्धभिर्भक्तैः बौद्धभाष्यं पाठ्यते ॥
 पुनः बौद्धभिर्भक्तैर्दद्यात् पुण्यादि बौद्धम् ।
 तच्च सर्वं जपेद्भुजः पौरुषं क्लृप्तमुत्तमम् ॥
 अपिरात्[†] बिद्धिमाप्नोति क्षेत्रमेव समाचरन्[‡] ॥
 धेनुः कदा वविह-मच्छल-मन्त्र-वर्तो
 माराकः सरपिशाच-वन्निविहः ।
 कैशूरवाक् कलक[§] कुण्डलवाक् किरीटी
 हागी हिरण्य-वपुर्धन-वज्र-वक्ताः[॥]—इति ।

बीषाधनोऽपि,—“अथातो महापुरुषसावरः परिचर्या ॥ विधिं
 याज्याजानः । जाला इपिः इदमौ देवे गोमधेनोपस्थिप्रति-
 कृतिं कृत्वा कल[§] पुण्यैर्ब्रह्माभिमर्चयेत् । स च पुण्योदकेन महा-
 पुरुषमावाहयेत् । औभः पुरुषमावाहयामि, औभुवः पुरुषमावा-
 हयामि, औसुवः पुरुषमावाहयामि औ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमा-
 वाहयामीत्यावाह्यं आवाह्यं[॥] भगवान् महापुरुष इत्येतेन ज्ञान-

० व्यजने,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

† वप्यावाह्य,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

‡ समर्चयेत्,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

§ मकर,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

॥ परिचर्या,—इति ज्ञा० स० पुण्यके पाठः ।

॥ व्यजने,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

॥ महापुरुषमावाहयामीत्यावाहयेत्,—इति स० दो० ज्ञा० पुण्यके पाठः ।

तेनाभिमन्दति; स्नानतमधुना भगवतो महापुरुषस्य, भगवते
 महापुरुषस्यैतदात्म* सुपकृतमवाकतां भगवन् महापुरुषेति, कूर्चं
 इदानीं भगवतोऽयं कूर्चोदभमवच्छिद्यदूरितसुमर्षसं वृषस्तेजसाध-
 क्षानानि कल्पयत्ययमः ब्रह्मण्य कल्पयामि, परतस्त्वकाय कल्पयामि,
 हविषतो महासै कल्पयामि, वामतो वनमाकाशै कल्पयामि,
 पश्चिमतः शीतसाय कल्पयामि, गदहस्तं कल्पयामि, उत्तरतः शिथी-
 कल्पयामि, वरस्यस्यै कल्पयामि, पुण्यै कल्पयामि, तुष्यै कल्पयामि,
 अथ सावित्र्या पाचमभिभृज्य प्रवासा परिनिष्ठाप चाभीय बह
 पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति स्नानं, चीचि पदा विचक्षमरति
 पाद्यं दद्यात्, प्रवर्धेनार्चमम वाहतिभिर्निर्वाक्यं तपोऽन्नरतोवि-
 ज्यक्षेनाय नम इत्येनं आपयत्यापोऽहिमवोभुवः—इति तिसृभिः,
 ब्रह्मचर्यान् वामदेवार्चो यजुः पवित्रेतेत्येताभिः ऋभिः आपयित्वा-
 ऽद्याग्निसर्पयति; केचन नारायणं माधवं गोविन्द्रं विष्णुं मधुसूदनं
 चित्राक्षं शम्भुं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं रामोदरं तर्पयित्वा-
 ऽद्यैतानि† वज्रवज्रोपवीताचमनीचान्मुदकेन वाहतिभिर्दत्त्वा,
 वाहतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिनिष्क्येदं विष्णुर्विष्कमरति यज्जं
 दद्यात्, तद्विष्णोः परमं पदमिति पुण्यं, इराक्षीत्यक्तान्, सावित्र्या
 धूपमुदीपयेति दीपं, देवसा ता ववितुः प्रवर्धेतिर्वाञ्छया
 पुण्योद्वासाभ्यां भगवते महापुरुषाय जुहं बहं विवेदयामीति नैवेद्य-

* स्नानतमधुना भगवतो महापुरुषस्यैतदात्म, —इति सु० पुस्तके पाठः ।

† केचन नारायणमिन्द्रादि दामोदराणां तर्पयित्वाचतानि, —इति सु०
 पुस्तके पाठः ।

मद्य वेत्तदादिनामभिर्दादय पुण्यानि दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय
नमः, मदायै नमः, वनमास्तायै नमः, श्रीवश्याय नमः, मरुतायै नमः,
त्रिये नमः, चरकायै नमः, पुष्पे नमः, तुष्ये नमः,—इत्यथविष्टैर्गन्ध-
माद्यैः शीघ्राद्यानकहृत्सु चयैर्न चयम्भुःसामभिः । श्रुतम् भुवस्तु
मपिवा पुष्टवस्तुनं वाऽन्यांश्च वैष्णवाकम्पानित्येके । ॐ भूर्भुवः
सुवरोम् भगवते महापुष्टदाय चरुस्तुदायचामीति चरुस्तुदायोदाय-
नकाद्यैः ॐ भूः पुष्टवस्तुदायचामि, ॐ भुवः पुष्टवस्तुदायचामि, ॐ सुवः
पुष्टवस्तुदायचामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महापुष्टवस्तुदायचामीत्युदाय प्रधातु
भगवान् महापुष्टवोऽनेन दन्विता ज्ञोतारिः पुनरात्मनाश्च पुनः
सर्व्वर्जनाश्च येति । प्रतिमास्थानेनेत्यप्यस्त्रावाहन-विवर्जन-वर्ज्यं ।
वर्ज्यं वमानं महास्रक्त्वचनमित्याचरते. महास्रक्त्वचनमित्याश्च भगवान्
वीधावनः”—इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

“न विद्वाराधनात् पुष्टं विद्यते सर्व्वं वैदिकम् ।

तस्मादिनादौ मन्त्राद्यैः निम्नमाराधयेद्भूरिम् ।

तद्विन्दोरिति मन्त्रेण कृत्तेन पुष्टयेव च ।

येताभ्यां वस्तुभोग्यौ वेदेकूक्तवस्तुर्वपि”—इति ।

एवं वैष्णवदर्शनानुसरि-पूजा ज्ञातव्या ।

“चक्रमा देवमीश्वरानं भगवन्मां वधातवम् ।

* मन्त्रपुष्टे,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

† चयम्भुःसामाद्यर्थभिः,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

‡ प्रतिमादिस्थानेनेत्यप्यस्त्रावाहनविवर्जनवर्ज्यं,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

§ मन्त्रादनादिमन्त्राणां,—इति भा० पुष्पके पाठः ।

पाराधयेत् महादेवं भाव-पूतो महेश्वरम् ।

मन्त्रेण ब्रह्म-माधव्या प्रथमेवाधवा पुनः ॥

ईशानेवाधवा रौद्रैस्तन्त्रमन्त्रेण समाहितः ।

पुण्यैः पथैरद्याग्निर्वा कन्दनादीर्महेश्वरम् ।

तद्योगिनः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा धयेत् ॥

ममस्तुर्व्यान्महादेवस्तुलं तत्प्रमितीश्वरम् ।

निवेश्यीत चास्त्राणं यो ब्रह्माधमितीश्वरम् ॥

भद्रक्षिप्तं दिशः कुर्यान् पञ्च मन्त्राणि वा धयेत् ।

आधीत देवमीशानं योम-मन्त्र-मत्तं शिवम्”—इति ।

वीधावनोऽपि,—“अद्यातो महादेवकाहरः परिष्कार-विधिं
याज्यायामः । आत्मा इन्द्रो देवे मोमवेनोपनिष्य प्रतिकर्ति कला-
ऽस्त-पुण्यैर्यथाशानमर्चयेत् । यद् पुण्योदकेन महादेवमावाहयेत् ।
ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भूवो महादेवमावाहयामि, ॐ सुवः
महादेवमावाहयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महादेवमावाहयामीत्यावाह्य,
आधातु भगवन्महादेव इत्यथ आनतेनाभिवन्दति ; आगतमधुना
भगवते महादेवाय इतदाचमस्तुपक्षुभ्रमचाक्षतां भगवन् महादेव इत्यथ
कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कूर्चोदर्ममक्षितस्तद्भूरितसुवर्चसं भुवस्तैत्यथ
आनामि कल्पयत्ययतो विन्दवे कल्पयामि आक्षुब्धे .कल्पयामि,
दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि, पश्चिमतः
ब्रूयाय कल्पयामि महाकाशाय कल्पयामि, उत्तरतः उमायै
कल्पयामि मन्दिश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वाऽथ आविष्टा
पापममिमज्ज्य प्रधाप्य निरपः पवित्रमवसानोय यद् पवित्रेवाहितं

आऽन्वांसु रौद्रान् मन्मान्वाद्यान्नि जपिन्ना, ॐ भूभुवःसुवरोमिति
महादेवाय चक्षुदासोदासगङ्गाये ॐ भूः महादेवमुदासवामीति
प्रतिमन्त्रं चक्षुदासा ।

प्रचातु भगवानीष्टः सर्व-लोक-नमस्कृतः ।

ज्ञानेन हविषा हस्तः पुनरानमनाय च ॥

पुनः चक्षुर्देवाय वेति । प्रतिमाष्टे ज्ञानेनैकपक्षप्रावारण-विष-
र्जन-वर्गे सर्वं समानं, मन्त्रं चक्षुष्यनमित्याचक्षतेत्याह भगवान्
वीधावनः—इति । त्रिवार्येण प्रवंचति नन्दिशेखरः,—

“यः प्रदद्याद् नम्रां कथं होनन्भीषां वेद-पारये ।

एकादमर्चयेत्सिद्धं तदा पुनः ततोऽधिकम् ।

उक्तं पुन्यते जस्य भगवन्मनुनापतिम् ।

नखासमेधादधिकं फलं भवति भूधराः”—इति ।

निर्वाण गन्धोऽपि धार्यः । “देवानभ्यर्च्य मन्त्रेण”—इत्यादि क्षुति
विधानात् ॥ देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणेऽभिहितः,—

“योगोद्वाह्यवाऽऽलम्बादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।

भुङ्क्ते च जाति वरकं सूकरेण्यपि जायते”—इति ।

॥०॥ इति देवता-पूजा-प्रकरणम् ॥०॥

* भूभुवः खरौम् भगवते महादेवमुदासवामीत्यादिभिः चक्षुदासगङ्गाये,
—इति स० ब्रा० पञ्चम्योः पाठः ।

† प्रतिमन्त्रमिति नास्ति स० ब्रा० यो० पुस्तकेषु ।

‡ चेति,—इति ब्रा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रतिमादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ निर्वाणमन्त्रोऽपि,—इत्यादिः द्रवदन्वोपयोगो नास्ति सुमितानिर्दिष्ट-
पुस्तकेषु ।

अथ भुव-पूजा-प्रकरणम् ।

हयं सूक्तवर्णोक्त-देवता-पूजनं निरूपितम् । 'देवतामाद्य'—इति
पञ्चशतं त्वरं वसुधियोति । गुरोरपि देवतायत्नं पूजनीयमानम् ।
अन्येषु कति,—

“ब्रह्म हेतु परा भक्तिर्यथा हेतु तथा मुरौ ।

तस्मै कथिताश्चर्याः प्रकाशने महात्मनः"—इति ।

विद्युराजे,—

“बोहदः स जिहः प्रोत्तेयः स जिहः स स प्रोत्तेयः ।

ज्ञान-विद्या-सुखदायक भेदोन्नाशि कव्यसूत्र ॥

जिने जन्मे मृतौ यथा भावना सदृशी भवेत् ।

भोजेनोपपन्नं सिद्धिश्च ग्रीष्मं तथा भवेद्भुजम् ॥

दक्षाभिरुमाकाङ्क्षानि प्रत्यग्यासयामि च ।

मित्राणि चात्मानोऽप्यानि, तानि देवानि वैमरोः ॥

तोषणेन प्रबलेन मनसा कर्मणा निरा"—इति ।

मन्त्ररूपि,—

“इमं लोकं मातृ-भक्त्या पितृ-भक्त्याह मध्यमम् ।

मृदु-मृदुमृदुता सैव मङ्गल-लोकां वमन्ते ॥

सर्वे तस्माद्गुणार्थमा ब्रूयते नव भावुताः ।

अनाइताश्च पश्येते रम्याश्चकारसाः शिवाः ॥

सावत् भवते जीवेदुःखाद्वान्नं समाचरेत् ।

तेष्वेव निम्नं शुद्ध्यां पुनर्वात् प्रिय-हिते एतः"—इति ।

॥०॥ इति सुद्यूषा-प्रकरणम् ॥०॥

अथ वैश्वदेव-प्रकरणम् ।

पञ्चमभाग-कृत्याहार इत्यर्थः—

“यश्च ज्ञे च तथा ज्ञाने संविमानो यथाऽहम्” ।

पितृ-देव मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते—इति ।

अथपि, ‘आतिथं वैश्वदेवञ्च’—इत्यातिथञ्च पूर्णभावितं ब्रह्म-
वचनोक्तं, तथापि वैश्वदेवञ्च देवपूजाऽनन्तरभावितं मृषिंहपुराणेऽभि-
हितम्,—

“पौरुषेण च सुप्तेन ततोविष्णुं कर्माचरेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यादतिथञ्च तस्यैव च”—इति ॥

तत्र, ‘ततः’—इति* पञ्चमी-श्रुत्या क्रमः प्रतीयते, मुखवचने तु
पाठमात्रेण । पाठान्त-रुक्तिधिरूपाश्रुतिर्वैश्वीक्यी,—इति† श्रुति-
लिङ्ग-सूत्रे (मी० १५० ३ पा० १४४०) व्यवस्थापितम् । तथा-
वैश्वदेवं प्रथमं कर्तव्यम् । एवञ्च अति, वेदपाठोऽप्यनुदहीतो-
भवति,—“देवयज्ञः पितृयज्ञोऽतथज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः”—
इति । कान्ताच्च पाठादतिथः पाठोवसीषाविति विरोधाधिकरण
(मी० १५० ३ पा० १५००) व्याख्यानमन्यते । तथादपि वैश्वदेवञ्च
प्राधान्यम् । तत्र, वैश्वदेवं विधत्ते आहः,—

“वैश्वदेवं प्रकुर्वीत ज्ञा-ज्ञाया-विहितं ततः ।

संस्तुतामीहि विविधैर्हविष्यैश्चान्ध्रिभिः ॥

* तत्कालइति,—इति सु० मुक्त्ये पाठः ।

† पाठान्तरनिबन्धिका श्रुतिर्वैश्वीक्यीति,—इति सु० मुक्त्ये पाठः ।

‡ अविभिर्हविष्यैः,—इति सु० मुक्त्ये पाठः ।

तिरेवास्मैर्वर्णिं दद्याच्छेकमाश्राय वाणिजा ।

सत्ताऽपस्यं गृध्रया कर्मदक्षिणतो* वरेत्—इति ।

ततोदेवाकर्मणागन्तव्यमर्थः । आगवक्षोऽपि,—

“सभाज्यं ह्युचिः ज्ञातो विधिनाऽऽपस्य वास्यतः ।

प्रविश सुवजिह्वं श्रौ वैश्वदेवं समाचरेत्”—इति ।

कृष्यपराशोऽपि,—

“आसाश्रौ सौकिके वाऽप्य जले भूभ्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्य कर्त्तव्यो देववज्रः स वै सप्तः ॥

यदि सासौकिके पाकः ततोऽसं तत्र हूयते† ।

आसाश्रौ तु पचेदसं‡ विधिरेव सनातनः”—इति ।

अङ्गिराः,—

“आसाश्रौ वा पचेदसं सौकिके वाऽपि नित्यकः ।

अथिचक्षौ पचेदसं तस्मिन् होमो विधीयते”—इति ।

प्रातातपोऽपि,—

“सौकिके वैदिके वाऽपि ज्ञातोत्पद्ये जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्य कर्त्तव्यः पक्ष्मस्यऽऽपनु तथे”—इति ।

सुजाः पक्ष्म दर्शयति यमः,—

“पक्ष्म सुजा गृह्णत्यस्य वर्त्तनोऽहरहः वदा ।

कक्ष्मणीरे येवक्षी पुनो कक्ष्मस्य कपस्तारः ।

* कर्म दक्षिणतो,—इति सु० पुनके पाठः ।

† ज्ञावतेत्,—इति आ० स० पुनके पाठः ।

‡ आसाश्रौ तत्र वै दसं,—इति आ० स० पुनके पाठः ।

§ अथिचक्षी,—इति सु० पुनके पाठः । दर्शयति

एतानि वाहकान् विप्रो वक्त्रे वै जुहुर्मुहुः ।

एताकां धावनायां पक्षं वक्त्राः प्रकीर्तिताः—इति ।

सुभा विंश-कामानि । कच्छनी युवकोन्मुखसादिः । येनपी
दृष्टदुपसादिः । कुली पाक-सागम् । जलकुम्भाः कदकसागम् ।
उपस्करः कूपीदिः । उपस्करः,—इति पाठे, मार्गान्वादिर्द्रष्टव्यः ।
एताः सुभाः कच्छकार्यं प्रापयन् प्रापेन जुह्वने,—इत्यर्थः । तत्र
काच-इत्येऽपि कर्त्तव्यमित्याह कात्वाचनः,—

“सायं प्रातर्केशदेवः कर्त्तव्योवसिकर्म च ।

अनम्रताऽपि अततमन्वया किन्चिद् भवेत्”—इति ।

शोम-प्रकारमावाहसावनः,—“अथ सायं प्रातः विद्वत् हविष्य
मुज्जयादग्निहोत्र-देवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रा-
ग्निभ्यां स्वावाश्विनीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विष्णवेऽदेवेभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहा”—इति । हविष्येति हविर्घोमस्योत्सर्गः । अग्निहोत्र-देव-
ताभ्यः सुर्वाग्निप्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्यन्तेऽपि,—“सौपायने
पयने वा वद्विरात्रेः प्रतिमसं हव्येन मुज्जवादुभक्तः परिवेषनं यथा
पुरस्तात्”—इति । आसैरुभक्तादादुर्गैरग्रे स्वाहा इत्यादिभिः
सिद्धहृदयैः । उभक्ताः कर्षादावगो चेत्यर्थः । कात्वाचनोऽपि,—
“वैश्वदेवाद्यान्तर्पुष्यं स्वाहाकारैर्मुज्जवातुः ब्रह्मणे प्रजापतये
यशेभ्यः” काचपाथानुमतये—इति । अथ कवाचसायं कवसा ।
शोतयाच-उपस्करमाच, याचः,—

“ग्रहेभ्यः,—इति शु० इत्यने पाठः ।

“मुञ्जवात् वर्षिषाऽन्यत् तैल-चार-विवर्जितम् ।

दध्मं पयसाऽथ वा तदभावेऽमुनाऽपि वा”-इति ॥

इत्यानुकल्पसहविवर्जितमते दर्शितः,—

“अन्नामे येन केनापि फलवाकोदकादिभिः ।

पयोदधिभृजैः कुर्यादैशदेवं कुर्वेत् तु ।

हस्तेनावादिभिः कुर्यादग्निरक्षयिणा जले”-इति ।

अदधते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं यज्ञपरिशिष्टे,—

“अन्नं वा यदि वा पथं मूत्रं वा यदि वा कसम् ।

सङ्कल्पयेद्ब्रह्मदाशरस्तेनैव मुञ्जवादपि”-इति ।

चार-अवस-मराज-संस्पृष्टेन हविस्तेन* होतोऽग्नौ च कार्यः, किन्तुषां
अक्षान्वायतमानुत्तरतोऽप्योक्तं तस्मिन् होतव्यम् । तदाशयस्ततः,—

“न चार-अवस-होमोन्विते, तथा पराज-संस्पृष्टस्य हविस्कारां होतः,
कदीचीनसुषुम् अक्षायोक्तं तस्मिन् मुञ्जवान्मुतमज्जतं चाग्नी
भवति”-इति । परिशिष्टेऽपि,—

“उत्तमानेन तु हस्तेन कङ्कुटायेन पीडितम् ।

संस्तान्मुक्तिपादिकु वाग्यतो मुञ्जवाह्विः”-इति ।

अग्निकस्य वैश्वदेवे विजेत्रमाह सङ्कल्पविष्टः,—

“अग्निकस्य बोधिः योऽथ वाहतिभिः स्रवम् ।

ज्जमा वाकस-जम्बेक्षं शिष्टं काक-वक्षिं धरेत्”-इति ।

* संस्पृष्टेनाहविस्तेन,—इति स० सो० आ० मुक्तयेन वातः ।

† संस्पृष्टस्याहविस्तेन,—इति स० सो० आ० मुक्तयेन वातः ।

देवज्ञानयोगेन हस्तायाः प्राकसमन्ताः । विष्णुरपि,—

“यत्तं वाहतिभिर्जला ऊना मन्त्रैश्च प्राकसैः ।

प्रवापतेर्हविर्जला यूजयेदतिथिं ततः”—इति ।

भूतवधः कूर्मपुराणे इति,—

“देवेभ्यश्च ऊतादद्याच्छेषाद्भूत-वधिं हरेत् ।

भूतवधः यै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“वायुपाक-भूतेभ्यो वज्रहरणं भूतवधः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्गाह्य वज्रिणाऽऽविष्टा वज्रयोगेन घृतादिना ।

स-साक्षा-विधिना ऊना तच्छेषेण वधिं हरेत्”—इति ।

गीत-कर्तृनामादिः,—

“युगोभ्यताऽथवा अतिक्त्रिणाः वज्रर-मातुकाः ।

यज्ञी-जोषित-वाग्याश्च वृद्धाश्च वज्रकर्षिणि”—इति ।

यदे कर्मन्तराभावे प्रवचता स्वयमेव कर्मन्तरमित्याह बौधायनः,—

“प्रकारं नष्टमोक्षकं यदे कर्मा न विद्यते ।

यज्ञानां जज्ञानेर्वा य वज्रोः सह नष्टमिति”—इति ।

वज्रि-हरण-प्रकारमाह श्रीमदः,—“यत्तं वज्रिहरणमेताभ्यस्यैव देव-
ताभ्योऽङ्गं योषधिबलकान्तिभ्यो यज्ञाय यद्देवताभ्यो वायुदेवताभ्य
इन्द्रायेन्द्रपुत्रेभ्योऽथवा यमपुत्रेभ्यो वरुणाय वरुणपुत्रेभ्यः योनाय
योनपुत्रेभ्यः,—इति प्रतिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यः,—इति मध्ये,
विश्वेभ्योऽथवा देवेभ्यः सर्वेभ्योऽभूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः,—इति दिवा, यत्तं
चारिभ्यः,—इति यत्तं, रक्षोभ्यः,—इति उन्तरतः, साया पित्रेभ्यः,—

इति प्राचीनावीती त्रेवं दक्षिणा* निगच्छेत्”—इति । आपस्यस्योऽपि,—“अपरेणाग्निं वज्रमाह्रमाभ्यामुदमपवर्गमुदधान-संगिधौ नवमेः मध्येऽगारस्य दशमैकादशभ्यां प्राणापवर्गमुत्तरपूव्यदेशेऽगारस्योत्तरैश्च तुभिः श्रद्धादेशे कामसिद्धेन देशस्वामन्तरिक्षसिद्धेनोत्तरैर्वापधान्या-सुत्तरैश्च सवर्गैर्वा दक्षिणतः पितृसिद्धेन प्राचीनावीती अवाचीनपाणि सुर्व्यान्, रौद्र ऊत्तरतो यथा देवताभ्यस्तयोर्गता परिवेषणं तथो-र्ध्वर्ध्वदेशाभ्यमेवोत्तरेण वैशाखसम्”—इति । मार्कण्डेयोऽपि,—

“एवं मृद्वक्षिं कृत्वा मृदे मृद्वपतिः शुद्धिः ।

आधावनाय भूतानां सुर्व्यादुत्सर्गमादरात्”—इति ।

ब्रह्मपुराणे च,—

“शुभस्य अपचेभ्यश्च पतितेभ्यश्चैव च ।

दद्याद्भूमौ वक्षिणात्वं पक्षिभ्यांऽथ द्विवोसमः”—इति ।

मत्स्यपुराणि,—

“शुभाच्च पतितानाञ्च क्षयर्वा पापरेणिकाम् ।

वाक्पदानां कृमीनाञ्च व्रजकैर्निर्वपेद्भुवि”—इति ।

अन्यमिति श्रेयः । अतोऽहर्गमन्तो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“देवामनुजाः पञ्चवैवर्षाणि

चिद्राः सप्तशोरनदेशवद्वाः ।

व्रैताः पित्राणाञ्चरवः सप्तस्था-

वे चाग्निसिद्धा इति मया प्रदत्तम् ।

* दक्षिणायां,—इति ध्रु० पुस्तके पाठः ।

† सुचरे मृद्वक्षिणतः,—इति आ० स० पुस्तकयोः पाठः ।

पिपीक्षिकाः कौटपतङ्गकाया-
 बुधुचिताः कर्म्मनिवन्धकाः ।
 प्रयान्तु ते त्वत्तिमिदं भवाऽहं
 तेभ्योविद्वहं बुद्धिगोभवन्तु ।
 चेदां न जाता न पिता न वन्तु,-
 भैरवाचिह्निर्यं तथाऽजमसि ।
 तत् तत्तयेऽहं बुवि ह्यतमेतत्
 प्रयान्तु त्वत्तिं बुद्धिता भवन्तु ।
 भूतानि कर्म्माणि तथाऽजमेतत्
 आहूय विष्णुर्न ततोऽजमसि ।
 तस्यादिदं भूतक्षिप्तव भूत-
 मर्षं प्रयच्छामि भवाव मेवाम् ।
 चतुर्दशैः लोकमन्त्रो बहव
 तव क्षिताये किञ्च भूतवह्नाः ।
 त्वत्पार्थम्यं हि भवा विद्वहं
 तेवामिदं ते बुद्धिता भवन्तु ।

इत्युक्त्या नरोत्तराहं ब्रह्मा-वमणितः ।

बुवि भूतोपकाराव गृही कर्म्ममन्त्रोक्ताः—इति ।

पितृवजः कृत्वा दर्शितः—“तत् पितृवः कथाकरोत्यवपदात्-
 पितृवजः कथितते”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“कथापनं ब्रह्मवजः पितृवजस्तु तर्पणम् ।

देवमोदैवोवसिर्भोगो भूवजोऽतिथि-पूजनम् ॥

आहं वा पितृष्वन्नः स्यात् पित्रोर्वस्त्रिणापि वा”-इति ।

अन, चत्वारःप्राशं व्यवसा । आहं वाच निव्यमाहम् । तथा
कूर्थपुराणम्,—

“एकत् भोजयेद्विप्रं पितृनुहिम्न वत्तमः ।

निव्यमाहं तदुद्दिष्टं पितृष्वन्नोपनि-प्रदः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कुर्थाद्वरहः आहमन्नाद्येनोदयेन वा ।

पितृनुहिम्न विभांश्च भोजयेद्विप्रमेव वा”—इति ।

निव्यमाह-प्रकारो मत्स्यपुराणे वर्जितः,—

“निव्यं तावत् प्रवक्ष्यामि चर्मावाहन-वर्जितम् ।

अद्वैतं तद्विजानीयान् पात्रैश्च तद्धि क्षीर्णितम्”—इति ।

प्रचेताः,—

“नावाहनश्रीकरणं न पिच्छं न विषर्ज्यम्”—इति ।

आयोऽपि,—

“निव्यमाहोऽर्धमन्वाधौ दिवान्भक्ष्यं व्रजितः ।

कर्मण् पितृष्वन्नं मत्स्यं सदैवोद्दिष्टं भोजयेत् ॥

आवाहन-समाकार-पिच्छःश्रीकरणादिकम् ।

मृदाचर्यादि-नियमो विप्रदेवास्तथैव च ॥

निव्यमाहो त्वत्प्रदेनाम् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

इत्ता तु दक्षिणां मत्स्या नमस्कारैर्विषर्जयेत् ॥

एकमप्याग्रयेत्किञ्च नचामप्यन्नं गृही”—इति ।

कात्यायनः तप्तानुक्षणमाह,—

“एकमवाचयेन्नित्यं पितृव्यार्थ-विदुषे ।

सदेव, नास्ति चेद्व्योमोक्ता भोज्यमवापि वा ॥

अमुदुष्टं कथाशक्तिं किंचिदलं कथाविधि ।

पितृव्यदमित्युक्ता कथाकारबुदाचरेत्”-इति ।

अमुनमर्थं प्राप्नुयाच्च दद्यात् । तदुक्तं कूर्कपुराणे,—

“अमुदुष्टं वा कथाशक्तिं किंचिदलं कथाविधिः ।

कैद-मवाच-विदुषे दिवायैवोपवाचयेत्”-इति ।

“इत्युदुष्टः आमुनमाचयेनोदुष्टेन वा ।

पयोमूककैर्वाऽपि पितृव्यः प्रीतिमावहन्”^१ ।

तस्मै देववक्त्र-भूतवक्त्र-पितृव्यज्ञातव्योऽपि वैश्वदेव-वक्त्रोक्तो ।
यत्र विवेकदेवदत्तलो न देवदेविकं कर्त्तुं । देववक्त्रे च, विवेक-
देवोऽपि कारयेति पठितवान् तत्रैतन्नाम सुखम् । तेषाम्नां प्राप्तायां
भूतवक्त्रोक्तं जन्मोऽस्ति, तेषां तृप्तायेत्युक्तम् । पितृव्ये तु वक्त्र-
व्याधेन तन्नाम-प्रवृत्तिः । अथवा, मूलवक्त्रे, ‘वैश्वदेव’-इति च
कारेण पितृव्यज्ञादिकमनुक्तं कथुचीयते ।

अथपि, “वाचं प्रातः विदुषः हविषसं जुजुषात्”-इति
वचनेन वैश्वदेवकाम-व्यंशकारता प्रतीयते, तथापि पुत्रवार्त्तमेवा-
भ्युपेक्षम् । “तानेतानधरः कुर्वीत”-इति वाक्यशेषे, तद्व्यंशमात् ।
नयोभयार्थं प्राप्नुवीयं, धरत्वर-विरोधान् । अथ-व्यंशकारणे वक्त्र-
प्राधान्ये वैश्वदेवस्य वृत्तता, पुत्रवार्त्तमे तु तद्विपर्ययः । तथा च

* तत्रास्ती प्राप्तायावेति इत्या सुद्धोत वाक्यम्,—इत्यर्थमधिकं पु० बुद्धये ।

† अथं वीर्योपद्रित्यातिरिक्तवृत्तये न दृश्यते ।

वति, एकस्यैव जुगपत् प्राधान्यं लुप्तत्वं च विद्वद्भोक्ताभ्याम् । तर्ह्यस्य च-
संस्कारमेव, मा भूत् पुनरुपपत्तिरिति चेत् । तत्र,

“महायज्ञेयं यज्ञेयं आत्मीयं कियते तत्”-इति

मनुष्या पुनरुपपत्ति-कारणात् । अतः,—“विद्वत्स्य हविषस्य जुगपत्”
—इत्युदाहरणं, तद्वत्कारणपक्षेति । तत्र, जुगपदित्युपपत्तिविधिः ।
विद्वत्स्य हविषस्येति विनियोगविधिः । तानेतानादरहः कुर्वीते-
त्यधिकारः । किञ्च, अन्न-संस्कार-पक्षे प्रतिपादनादितिः प्रसज्येत,
“प्रतिप्रधानं नृणां हविः”-इति न्यायान् । तस्मात्, पुनरुपपत्तिमेव-
न्यायम् । अतएव अक्षरपरिच्छेदेऽभिहितम्,—

“प्रोषितोऽव्यात्म-संस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्”-इति ।

नोभिक्षोऽपि,—“अक्षेकस्मिन् काशे ग्रीहि-वरी पच्येयानां ;
अन्त्यतरङ्ग ऊष्मा कृतं मन्त्रेण, अक्षेकस्मिन् काशे पुनः पुनरन्नं पच्येत ;
वक्रदेव वसिष्ठं कुर्यात्, अक्षेकस्मिन् काशे वज्रधाऽन्नं पच्यते ; अक्षपति-
महानवादेवैतं वसिष्ठं कुर्यात्”-इति । अत्रमर्थः । नानाद्रव्यकाल-
पात्रे पुनःपुनरुपपत्तिः अपि वज्रनामविभक्त्या वा आवादीनां वृक्षक वृक्ष-
पात्रेऽपि, एककादेव द्रव्यात् वक्रदेव अक्षपति-पात्रादेव होतव्यमिति ।

॥०॥ इति वैश्वदेवमकरणम् ॥०॥

अङ्गातिथ्यापरमात्मनो मनुष्ययज्ञो निरूप्यते ।

आतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्,—

“अद्यापनं मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञश्च तत्तत्तम् ।

हेतोर्देवो वसिष्ठो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम्”-इति ।

श्रुतिरपि,—“अद्वाङ्मयेभ्योऽपि ददाति तन्मनुष्यस्यः कथिते”
इति । बौधायनोऽपि,—“अक्षरः आङ्मयेभ्योऽपि दद्यान्मूत्र-प्रस-
न्नाकानि नेत्यथैनं मनुष्यस्यं समाप्नोति” । कात्यायिनिरपि,—

“भिषां वा पुच्छसं वाऽपि संतकारमवापि वा ।

अथश्वे तथा* दद्यादुदपापमवापि वा”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“संतकारमवापं वा भिषां वा अक्रितो दिवः ।

दद्यादतिथये निष्ठे वृद्धोत् परमेस्वरम्”—इति ।

भिषादि-सकलं मन्त्राद्य,—

“यावन्मार्गं भवेद्भिषा कथं यान-वतुष्टयम् ।

अथं चतुर्मुखीकृत्य हस्तकारो विधीयते”—इति ।

अतिथि-भिरीचवाद्य गृहानये कपित्थाद्यनिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे,—

“आयन्य च ततः कुर्यात् प्राप्नोद्दारावसोकमम् ।

वृद्धसंकाहमे भागवदुदीक्षोऽतिथिर्भवेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेपि,—

“ततो मोदीहमार्गं वा कायानिष्ठेद् गृहपुत्रये ।

अतिथि-पक्ष्वाक्षं च तद्वृद्धं वा वयेच्छवा”—इति ।

॥०॥ इति मनुष्यस्यः ॥०॥

तदेवं, 'कर्मणा कर्मणः'—इत्यस्मिन् नूतनवचने कर्मणादीत्यानिष्ठा-
न्यानि यद् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र कर्मण-प्रतिभावात् यदस्य विवक्षितमिति वदनीयं,
कर्मण-आद्येनोद्देश-मत्तयाः वक्ष्यायाः कविचित्तमात्रम् । यानि
कर्माणि उद्देश्यतानि, तानि हिनेहिने कर्मणानीति तेषां निरूपण-
विधानम् । कर्मण-आद्येन कर्मणायाः प्रतिपादितः,—

ज्योतिर्होत्रे, "इत्यापविषेच एवं संमार्ष्टि"—इति सूक्ते । तत्र
संमार्ष्टिः, किमेकस्य कर्मणः किंवा कर्मणामिति । तदर्थं चित्ताः
किमोद्देश-मत्ता वक्ष्या विचिन्ता यथाविहितेति । यथा "पशुना
यजेत"—इत्यत्र इकनवन-भुति-वस्तुपादेच-पशु-मत्ता वक्ष्या वि-
चिन्ता, तथैव यदस्मिन्नेकनवन-भुति-वस्तुपादेच-मत्ताऽपि वक्ष्या
विचिन्ता भवितुमर्हति । तस्मादेकैव यदस्य कर्मणं प्राप्ते प्रभुः ।
पशोरनेनैव यदनेन यान-कर्मणावगमात्, यानं प्रति पशोर्गुणी-
भूतमाकाङ्क्ष्यं प्रधानाहुत्वभावात् किञ्चना पशुनेत्यवच्छेदकाका-
ङ्क्षायां तदवच्छेदकमेकस्य-वक्ष्या° सम्पद्यते,—इत्युपादेच-मत्तायाः
वक्ष्यायाः किञ्चित्तत्वं युक्तम् । यदस्मात् वाक्यान्तरेण यान-कर्मणा-
वगमात् संमार्गवाक्ये द्वितीयाहुत्वा संमार्गे प्रति यदस्य प्रधानाव-
गमात् प्रतिप्रधानं नूतन संमार्गवाक्यनीयमात् किञ्चित् यथा
संमार्गवाक्या इत्याकाङ्क्षायां अनुपपादुद्देश-मत्ता वक्ष्या न

* किञ्चना वस्तुनेति यदिच्छेदकाकाङ्क्षायां तत्परिच्छेदकत्वमेकत्वसंज्ञा, —
इति यु० युक्तये वाक्यम् ।

विवक्षिता । तस्मात्, सर्वे यतः संनार्त्तनीयाः । अतोऽनुदेश-
सम्प्रादि-मता यद्व्यवस्था न विवक्षिता ।

अथोच्येत, यस्यां पराशरकृतौ वाक्यान्तरेण सम्प्रादीनां निरु-
द्धभावादनेनैव वाक्येन निरुद्ध-विमिश्रार्थां तेषां कथाद्वयादुपादेय-
गतत्वेन परोक्षत्ववदिविवक्षितत्वमेव सम्प्रादायां युक्तमिति । एवं तर्हि,
सम्प्रादायितं यत्नं सम्प्रादायनमिति समये वाक्येन यत्नेन वधि-
तायां यत्नोभूतायाः सम्प्रादाया इत्यनेन परिनियमायां यद्व्यवस्था
निरुद्धते,—इति नमस्मितम् ।

सम्प्रादीनां निरुद्धं वासिष्ठेयादिकृत्वावस्थीय-कर्मव्यवस्था-
ऽवगम्यते । जीवमवधिकारित्वं, दिने दिने इति वीक्षयाऽवगम्यते ।
यथा “यस्मिन् यस्मिन् ज्योतिषा यजेत”—इत्यत्र वीक्षया तदवग-
मसादत् ॥

आतिथ्यं वैश्वदेवं केतुम् । तत्र, कीदृशोऽतिथिरित्याकाङ्क्षाया-
भावात्,—

इहो वा यदि वा देवो मूर्धः पण्डित एव वा ।

संप्राप्तो वैश्वदेवांति सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ४० ॥

इहः सम्प्रादिः । तत्र च भोजनीयत्वं वाक्यव्यञ्जनेनम्,—

“भोजनेकान्तान् काशे वधि-सम्पन्नि-वाग्वयम्”—इति ।

देवस्य भोजनीयत्वं मनुष्या निन्दितम्,—

“कामसम्पन्नं वेषिणं नाभिरूपमपि मरिम् ।

दिवता हि हविर्भुजं भवति प्रेत्य निम्नम्”—इति ।

एवं वत्सरि-मित्र-विबेको यथा शिवते, तथैवामिषावापि तत्
प्रयत्नौ तन्निराकरणाप, 'इष्टो वा वहि वा देवः'—इत्युक्तम् ।
सुखं भोजनीयं कृत्यकारे निषिद्धम् ;

“वृष्टौ च व्रतभङ्गे विभे वेद-विश्रिंते ।

हीनमानं हृदयं किं नया दुष्कृतं क्षतम्”—इति ।

पश्चित्तम भोजनीयं मयना दक्षितम्,—

“ओषिधायेव दद्यानि दयकष्यानि दास्यभिः ।

सर्वनामाव विप्राय तस्यै हनं महाफलम्”—इति ।

एवं वति, यादृशानि वैश्वदेवानोऽपि पश्चित्त-सूक्त-विधेय
प्रयत्नौ तन्निराकरणाद्योक्तं, सूक्तः पश्चित्त एवम्,—इति । वैश्वदेवा-
नामन्त्रेण देवकाम-भूतकृतादीनामुपरि षटिका-याद्भावा-परिमितः
काशो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराण-वचनमुदाहृतम् ; ‘सुत्र-
संकाशं भागम्’—इति । अतएव, तस्मिन् काशे समाममननेवा-
तिथि-सम्पत्, नेतरदिशादि । संकल्पतेऽनेनेति संकल्पः, सर्वस्य
संकल्पः सर्वसंकल्पः, सर्व-प्राप्ति-हेतुरिति वाच्यम् । तथाचाद्यनेधिचे,—

“कुतपिपाशान्नमार्त्तान् देवकालात्मना च ।

कलत्राद्यं त्रदातव्यं वज्रस्य फलमिच्छति”^{*}—इति ॥

तत्रैवामिषं, विविक्षितं,—

दूराभ्योपगतं आत्मं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयात्वातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४१ ॥

^{*} दूराभ्योपगतं,—इति वा० पुष्पको पाठः ।

[†] अथ, वज्रमिच्छता,—इति यादवी भविष्यं मुक्ताः ।

दुराधोपगतं सामान्यरादान्तम् । सामानं सुत्-दृष्ट्या-परिपीडितम् ।

अतएव व्याचः,—

“सादुरादान्तं प्रातः* सुत्-दृष्ट्या-अन-कर्मितः ।

अः, पुन्यतेऽतिथिः† अमनपूर्णकतुरेव‡ अः”—इति ।

जातिभिः पूर्णमागत इति, तस्मिन्नेव दिनेऽतिथिर्नोत्तरेचरित्यर्थः ।

तथा च मनुः,—

“एकप्रातं हि निवसन्ति चि त्राह्वयः सतः”—इति ।

वैशदेव उपक्षितम्,—इति दिवसानिप्राचम् । चावन्तु वैशदेव-काले
काद्यान्तरे वा प्राप्तेऽतिथिरेव । तथा च मनुः,—

“अप्रथोद्योऽतिथिः सार्धं सूर्योदयो मयमेधिवान् ।

काले प्रातस्तकाले वा नाद्यानकम् मये वयेत्”—इति ।

सूर्योद इति अक्षय्यमा सूर्येण देवप्रातः-अमनप्रातःप्रातः
मयं प्रापित इत्यर्थः । आद्यनक्योऽपि,—

“अप्रथोद्योऽतिथिः चावमपि कालभूद्योदयैः”—इति ।

प्रमेता अपि,—

“अः सार्धं वैशदेवान् सार्धं वा मयमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः सतः”—इति ॥

दुराधपद-व्याचर्कमाह,—

* अतिदुरागतः सामान्यः,—इति सु० पु० के पाठः ।

† वा पूज्यजातिभिः,—इति सु० पु० के पाठः ।

‡ अमनपूर्यः कतुरेव,—इति सु० पु० के पाठः ।

ब्राह्मणं ब्राह्मणमिति च पूज्यः” अस्मिन्ननुसारेण—इति ।

अनुरवि,—

“नैकपामनीयमिति चिन्तितं ब्राह्मणिकं तथा ।

अपचितं ग्रहे विद्याद्वार्या जगत्प्रयोगोऽपिवा”—इति ।

एकपामनीयमिति चिन्तितं—अर्थेकान्तोऽप्यतिचिन्तितं भवति । तथा,
ब्राह्मणिकः ब्रह्मण्येन चरः ; ब्रह्मण्येन ब्रह्मण्येन,—इति वाच्यम् । नापि,
अथ ब्रह्मण्येन चरः अतिचिन्तितं—अर्थेकान्तोऽपिवा । किन्तु, अस्मिन् लोके
परमेश्वरे वा देवे भार्याऽप्येव भवति, तथैवोपलब्धोऽपिचिन्तितम् ॥
अतिचिन्तितः सत्यं निरूप्य तस्मिन्मानेन चति चत्वारः सदा,—

अतिचिन्तितं तच्च सन्मार्गं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्थासन-प्रदानेन पाद-प्रक्षालनेन च ॥४३॥

अथवा आसनदानेन प्रियप्रसन्नोत्तरेण च ।

गन्धान्त्यानुदानेन प्रीतिमुत्पादयेत् सही ॥४४॥

निन्द-आकाशनेन श्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मण-विषयम्,
“यद्वाङ्मोक्षोऽस्य ददाति”—इति, “अथवा ब्राह्मणोऽस्य ददाति”
—इति अति-अतिशयोक्त्या दत्तत्वात् । अथवा दत्तं न ब्राह्मण-ग्रहे
अतिचिन्तितं—अर्थेकारणम् इति, किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च ननु,—

* संपूज्यः,—इति ब्रा० श्रुत्योपायः ।

† अथवा आसनदानेन,—इति ब्रा० स० श्रुत्योपायः ।

‡ अतिशयोक्त्या दत्तत्वात्,—इति ब्रा० श्रुत्योपायः ।

“आज्ञावत्तु जगति च ऋषे राजन्व ज्ञानते ।
 वैश्व-भूदौ सन्ता” चेव ज्ञातवो नृदरेव च ॥
 यदि ततिचि-धर्मैव चक्षितो ऋषिमात्रेण ।
 शुभ्रवत्तु च विप्रेषु कामं तस्यपि भोजयेत् ॥
 वैश्व-भूदावपि प्राज्ञो कुटुम्बेऽतिथि-धर्मिकौ ।
 भोजयेत् सव्यं द्यौःकावानृक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 इतरावपि सन्ताहीन् सम्यक्त्वा ऋषिमात्रेण ।
 सन्ताहाणं सन्ताहाणं भोजयेत् सव्यं भार्यायाः—इति ॥

आज्ञादि-दाने विवेकमाह सव्यः—

“आज्ञावत्तु जगति च ऋषे राजन्व ज्ञानते ।
 ज्ञानेनृक्षं कुटुम्बे हीनं सव्यं सव्यम्”—इति ॥

अतिथि-सम्काराकरणे प्रत्यवाक्यमाह,—

अतिथिर्यस्य भग्नान्ते गृहात् प्रति निवर्तते ।
 पितरस्तास्य नाश्रयि दत्तं वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥
 काष्ठ-भार-सहस्रेण घृत-कुम्भ-शतेन च ।
 अतिथिर्यस्य भग्नान्तास्य होमो निरर्थकः ॥४६॥

अहमस्य ऋषे भोज्ये,—इत्याश्रया समागतोऽतिथिर्द्विदि भोजन-
 ग्रन्थं तदुत्तराश्रयिर्नते, तदा ऋषिणा क्रियमाणं वैश्वं निष्यत्वं
 ज्ञात् । तथा, वैदिकोऽपि विहितद्वयाद्यङ्ग-सम्बन्धोऽपि निष्यत्वाभवेत् ।
 तथा च मनुः,—

• तथा,— इति भा० वृत्तके पाठः ।

“त्रिविधोऽपि चरतोऽनित्यं पञ्चाङ्गीयपि कुतः ।

सुखमादात्ते प्राप्नुवोऽनर्चितोऽयम्”—इति ।

वाप्येभिधेऽपि,—

“वाङ्मोपाङ्गकथा केदम् पठतीह दिने दिने ।

न चातिथिं पूजयति कथा न पठति द्विजः ॥

पाकचक्षैर्नृपराजैः योमर्कसाभिरेव च ।

ये भवन्ति न चार्चन्ति दृष्टेयमिदमिदमम् ॥

तेषां प्रकोऽभिकाशानां इदमिदम् चक्षते ॥

कथा भवति तन्मार्गमात्राया इतया इतम्”—इति ।

अथ, सुखतन्मात्रमिदम् दुःखतन्मात्रैरप्युपकथ्यम् । तथा च विष्णुः,—

“अतिथिर्यत्र भग्नोऽयं दृष्टकथं तु नृपति ।

तस्मात् सुखमादात्तं दुःखतन्मात्रं प्रकथयति”—इति ।

वाप्येभिधेऽपि,—

“शिवदेवान्तिके प्राप्नुमतिमिं यो न पूजयेत् ।

य चाप्यकलमाप्नोति कदाहं न संशयः ॥

निर्वाचयति यो विप्रं देवकाकान्तं दृष्ट्वात् ।

पतितकान्तवादेन जायते नात्र संशयः”—इति ॥

अतिथि-वत्कारं प्रकथयति,—

सुखेने वाप्येदीर्घं सुपाये निक्षिपेदमम् ।

सुखेने च सुपाये च क्षुत्तं तत् न विनश्यति ॥४७॥

यथा सुखेनोत्तरीयं न विनश्यति* किन्तु महते कष्टाय कथ्यते,

* न जीर्यति,—इति सु० गुरुदेवः शब्दः ।

तथा सुपात्रेऽतिथौ दत्तमन्त्रादिकमन्त्रव्यवहारादिभिः । तदाह मनुः,—

“नैव स्नानं तन्प्रीत्यादितिथिं वक्ष्ये शोकयेत् ।

धनं वस्त्रमायुधं स्नानं चातिथि-पूजनम्”—इति ॥

आन्यसेधिकेऽपि,—

“पादाभ्यङ्गान्मृदाभ्यङ्गं चोऽतिथिं पूजयेत्तरः ।

पूजितस्तेन रात्रेऽत्र भवामीह न संशयः”—इति ।

आगतयोऽपि,—

“स्नात्वायेनाग्निहोत्रेण चक्रेण तपसा तथा ।

भावप्राप्तिं गृही चोक्तान् वक्ष्यातिथि-पूजनात्”—इति ॥

आतिथ्यकर्तुमिष्टममाह,—

न पुच्छेन्नोप-चरन्ते न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं† सर्व-देवमयो‡ किं सः ॥४८॥ इति ।

आहो आदायेव ब्राह्मणः परिचरणीयः,—इति मनुना दर्शितम्,—

“दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-पारम् ।

तीर्थं तद्वत्-कन्यायां प्रदाने चोऽतिथिः स्मृतः”—इति ।

कलेनापि,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेद-पार-भाय् ।

अरीर-अभवेर्दार्ढ्यविशुद्धान् चरित-व्रतान्”—इति ।

* दत्तमन्त्रादिकं मन्त्राव्यवहारादिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† हृदयं कल्पयेन्नित्यम्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वदेवमयो,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

अतः साङ्ग-न्यायेनातिशयोऽपि कर्त्तव्यं गोपादि-परीक्षा-प्राप्तौ
तत् निवार्यते । मोक्षं यंत्र-प्रवर्तन-महर्षि-सम्पन्नः । चरकमाचारः ।
ब्राह्म-विशेषः साध्यायः । सुतं व्याकरण-मीमांसादि । इतरेष्व-नामा
हीनास्तुपकचम् । अतएव अतः,—

“न पृच्छेद्भोक्-परचे देवं नाम कुतः सुतम् ।

अथभोऽप्यागतं किं भोजनार्थमुपस्थितम्” —इति ।

न मेवञ्च भोक्-प्रज्ञादि-वर्जनं, किमर्षि-देवता-बुद्धिरपि कर्त्तव्या ।
तदुक्तं ज्ञातातपेन,—

“किमे विभ्राह्मणेनक्षिन् व्यायः साकमुपगतः” —इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“साध्याय-भोक्-चरकमहृदा च तत्रा कुतम् ।

विरक्षणम-मुखा तं ज्ञेयोभ्यागतं दृष्टी” —इति ।

देवता-बुद्धि-विषयम-हेतुः कर्म-देवमकम् । तच्च पुराणवादे
दर्शितम्,—

“धाता प्रजापतिः ज्योतिर्देवमकमकम् ।

प्रविष्ठातिविमेते वै । मुच्यतेऽर्थं विष्ठातम्” —इति ।

गोपादि-प्रकी-पक्षामागो मोषाचनेन दर्शितः,—

“देवं नाम कुतः विद्यां क्षुद्रा मोऽर्थं प्रवर्त्तति ।

न च तत्पक्षमाप्नोति दत्ता कर्म न गच्छति” —इति ।

* आर्थं व्यवसुपस्थितम्,—इति सु० मुच्यते वाक्यम् ।

† प्रविष्ठातिविमेते,—इति सु० मुच्यते वाक्यम् ।

तथाऽऽतिथिर्न भोपादीन् न दृष्टेत्, तथाऽतिथिरपि न
श्रूयात् । तदाह मनुः,—

“न भोक्तायै खे विमः सुक-जोषे भिदेदयेत् ।

भोक्तायै हि ते व्रतं वात्साप्रोक्तुष्यते वृद्धैः”—इति ॥

अतिथि-दृष्टानेन निबुद्धवोर्धेति-मन्त्रपारिषोः पूज्यतामाह,—

अपूर्वः सुप्रती विधौ अपूर्व्यातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतोऽनित्यं चयः पूज्या दिने दिने ॥४८॥

सुप्रु मते सुप्रते नोक्तेतुर्थतत्त्वार्थः, वेदाभ्यासीति सुप्रती अतिः ।
वेदाभ्यास-रतोऽनित्यपारी, तदर्थमात् तत्त्वान्वयः । तावन्मौ प्रतिदिन-
अपूर्व्यातिथिचित् पूज्यातिथिर्धः । तथा च वाङ्मनसः,—

“अत्रापि भिक्षुने भिक्षा दत्तया सुप्रताथ च”—इति ।

मृत्विहपुराणेऽपि,—

“भिक्षासु भिक्षुने दत्तयादिष्विह मन्त्रपारिषोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति नो दत्ता विधिवद्दुरोः ॥

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षा दत्ता दिव्योदयोः”—इति ।

अतः,—

“अत्रापि भिक्षुने भिक्षा चः प्रयच्छति नापचः ।

नो-प्रदान-वर्गं पुण्यं तदाह भगवान् अतः”—इति ।

मन्त्रपारिषोः कर्त्तव्यतां वाचयित्वा तदुक्ते नमो वदाम भिक्षा-प्रदानं

* मनुदपि,—इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

† मन्त्रपारिषो,—इति आ० अ० मुक्तये वाक्यः ।

कार्यम् । तदाह गौतमः,—“कश्चिदायं” निष्कारणपूर्वम्—इति ॥

अति-ब्रह्मचारी च यदि वैश्वदेवान्ते समान-व्रतकदाऽस्तेषां, यदा
तु वैश्वदेवात् पूर्वमान-व्रतकदा कथमिच्छाह,—

वैश्वदेवे तु संग्राप्ते भिक्षुके ब्रह्ममागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकम्; विसर्जयेत् ॥५०॥

संग्राप्ते प्रथमे वनपुष्टिते कर्ताति चापत् । तथा च वृत्तिरपुराणे,—

“कुरुते वैश्वदेवे तु भिक्षुके ब्रह्ममागते”—इति ।

भिक्षुकम् विसर्जयेत्, वायुवैश्वदेवाद्युपवृत्तमर्थं, तावत् वृक्षम्
कृत्वाऽपि विहादवाङ्मित्री इमा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥

अक्षरं प्रत्यवाक्याह,—

अतिथिं ब्रह्मचारी च यकाच-स्वामिनावुभौ ।

तथोत्तममदत्त्वा तु भुक्त्वा चाग्राह्यवचरेत् ॥५१॥

आग्राह्यकस्य कस्यं वक्ष्यामः प्राचक्षित-प्रकरणे । प्राचक्षित-
विधानात् प्रत्यवाचोऽभवत् । तथोः यकाच-स्वामिनादवादाने
प्रत्यवाचकपक्षः । अतएव पुराणेऽपि,—

“अग्रमाग्राह्यमर्थं तपश्चिन्तयति ॥

* कश्चित्पिदार्थः,—इति सु० पुस्तके वाक्यं ।

† कृत्वा इति वदामर्थः,—इति सु० पुस्तके वाक्यं ।

‡ भिक्षुं यकाच,—इति प्रा० पुस्तके वाक्यं ।

§ प्राचक्षितप्रकरणे,—इति याज्ञि सुमित्राभिरुद्धपुस्तकेषु ।

अस्मिन् तु परे बोधे क्षाति भावाति आदयेत्—इति ॥

यज्जु भिषुकेषु धामतेष्वनेन किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह,—

दद्यात् भिक्षा-चित्तं परिब्राह्मण्यचारिकाम् ।

इच्छया च ततोदद्याद्विभवे* सत्यवारितम् ॥ ५२ ॥

निगद-आख्यातमेतत् । अद्यावित्तं भिक्षा-दानं कूर्त्तव्यमिति दर्शितम्,—

“भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद्भिक्षाचारिके ।

दद्यादथं यथाशक्ति क्षातिभ्योऽप्यभ्यर्चितः”—इति ॥

अति-भिक्षा-प्रदानेऽपि नियममाह,—

यति-इस्ते जलं दद्यान्नैर्धं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तन्नैर्धं मेरुषा तुभ्यं तज्जलं सानरोपमम् ॥ ५३ ॥

आहमेतत् । तच्च भैषं यति विभवे यज्जुषं दातव्यम् । तदुक्तं
ब्राह्मपुराणे,—

“यः पाप-पूर्णां भिक्षां यतिभ्यः संयच्छति ।

विशुद्धः सर्वपापेभ्यो भावी शुद्धिमाप्नुयात्”—इति ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिव्यममस्य कर्त्तव्यं, तद्वदेवैषोपेतस्यापि
कर्मणे समागतस्यातिव्यमभ्युदय-कामिना कर्त्तव्यमित्याह,—

अस्य जलं हयशैव कुञ्जरारोहसहिमतम् ।

शैर्धं स्थानमुपासीत तस्मात्तत्रविचारयेत् ॥ ५४ ॥

* यतोविद्वान् विभवे,—इति सु० मुक्ताये वाक्ये ।

† कोकोऽयं सुमितमूत्रमुक्ताये वाक्ये ।

‡ भिक्षाप्रदाने,—इति स० बो० आ० मुक्ताये वाक्ये ।

यस्य ह्यन-दशौ विद्यते, तस्यातिथिं कुर्वन् देवैः पदमनाश्रुणात् ।
 एतस्यादशनात् पूर्वोत्तर-वक्त्रयोरतिथि-विषयकानां तत्-कक्षराणां-
 पातिवेनास्मिन् वचनेऽनुक्तमपि, चातिथिं कुर्वन्ति पद-दशं, दशं-
 व्याघेनाप्यवश्यते । कुक्षरचारोहो वक्षिषैरे पदे, तत्कुक्षरारोहम् ।
 चाद्विरक्षतपाणाक्षरः चेदादिरक्षिषधीत्युद्धिगम् । अथादिमान् वक्षि-
 षादिरतिथिर्जातिस्तुक्षरारैरेवपि हीनः, तथापि तन्मूलावाः कर्म-
 प्राप्ति-हेतुत्वान् तत्प्रतिष्ठं, हीनत्व-बुद्ध्या पूर्वोऽयं न वा,—इति न
 विचारयेत् न वन्दिष्यात् किन्तीक्षर-बुद्ध्या तं पूजयेत् ।

अथपि, भिद्युक्तमायमस्मिन् जगति तपस्वी, तथाप्यतीति कक्ष-
 रानेन तयोऽनुष्ठितम्, अन्यथेदृशसौख्यं प्राप्नुयन्मयात् । अतएव
 विभूतिमान् ईश्वरीकृतं भगवता दर्शितम्,—

“यद्यद्विभूतिमयं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तद्देवायनम् तं भक्त तेषोऽत्र-कथयन्”—इति ॥

तथाद्युक्तमैश्वर्योपेतकानिजम् ॥

यद्युक्तं ईश्वदेवान् पूर्वमपि जति-महापारिध्या मित्रा दातव्येति,
 तपोपयतिमाह,—

वैश्वदेव-कर्म पापं ब्रह्मोभिधुर्धपोहितुम् ।

न हि भिद्यु-कृतान् देवान् वैश्वदेवोक्तयोरिति ॥५५॥

वैश्वदेवस्य वक्षान् करणेन ब्रह्मोपो होतः, न भिद्यु-दामेन
 निवर्तते । मित्रा-वरिचारेण तु यो होतः, तस्यै पूर्वकृतेनापि
 वैश्वदेवेन निवर्तते । अतः, भिद्युक्तो मित्राधीनाद्युपपन्नः ।
 तथा च तेषां भिद्युक्तं व्याघेनोक्तम्,—

“अतिथिं ब्रह्मचारी च विद्यार्थी मुद-योषकः ।

अन्नं चोष-हनिष्य वदेते भिक्षुकाः स्वताः”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“आभितथार्थ-हीनस्य कुटुम्भात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षार्थस्य विधोयते”—इति ।

वैश्वदेवशतभिच्छात्राः* बुद्धिमान्वाहैश्वदेवश्रावणे प्रत्यवाचमाह,—

अशत्वा वैश्वदेवस्तु धुञ्जते वे द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्कशाद्येवाः पतन्ति नरकेऽद्भुतौ ॥ ५६ ॥

निष्कशा-अन्नोक्त-फल रहिताः । न वेदसमिह-प्राप्त्यभावात् किन्त्व-
निह-प्राप्तिरपि दर्शिताः,—‘पतन्ति नरकेऽद्भुतौ’—इति ॥

वैश्वदेव-दृष्टान्तेनातिश्रावणेऽपि प्रत्यवाचमाह,—

वैश्वदेव-विहीनामे चातिथ्येन बद्धिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं वान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥ ५७ ॥

नरको रौरवादिः, तमनुभूय यस्मात् काकयोनिं व्रजन्ति ॥
अतिथिमेव कुर्वन्मानसि भोजनीयमाणाः,—

पापे वा यदि अश्रावो विग्रहः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ५८ ॥

* वैश्वदेवं वर्तकमिच्छन्ताः,—इति सु० पुन्ये वाक्ये ।

† अतिथिमेव प्राप्तस्य पापविच्छादयि भोजनीयमाणाः,—इति सु०
पुन्ये वाक्ये ।

पापो मोक्षप्राप्त्युपायकी । एतेषां भोजनीयमेव, ननु कमेवा-
नित्य-वत्कारार्थम् । तदेतदेवामिमेत्याभ्येक्षिते वर्जितम्—

“वृक्षालोवा स्वपापोवा” काष्ठे चः कश्चिदागतः ।

अथेव पूजनीयश्च परम दितमिच्छता”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“वृक्षालोवाऽथ वा पापः त्रयुर्धा विद्वत्पातकः ।

देवकाद्याभ्युपगतो अर्चनीयोल्लोमतम्”—इति ।

उक्तान् वक्ष्यन् महाबलान् ग्रन्थति हारीतः,—

“देवानृषीन् पिबन्त्येव भूतानि प्राक्प्राणकृता ।

तर्पणम् विधिना विप्रो ब्रह्मभक्षाय कल्पते”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“वाक्पुच्छं बोजयामेव आप्नोति भवशान् दिवः ।

वज्रम् पञ्चमहाबाहौ देहिन्द्रकदवाभुवात्”—इति ।

अकरये प्रत्यक्षमाह कावः,—

“पञ्चवज्राण्यु बोजोदाय करोति ग्रहाणमी ।

तच्च नाशं न च परोलोको भवति धर्मतः”—इति ॥

पञ्चवज्रान्तरं भोजनमभिप्रेत्य तदनुवादेन तच्च वर्जनीयमाह,—

बोनेष्टितमिरामुक्ते बोमुक्ते दक्षिणामुखः ।

वाम-पाद-वारः स्निग्धा तद्दे रक्षांसि मुञ्चते ॥५८॥

भोजन-विधिं मनुष्या दक्षिणः,—

“सुखमस्य य विभेदु खेदु खलुषु चैव हि ।

सुखीचार्ता ततः पश्चादवविष्टान् दम्यती”—इति ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः सुखादिनी-दुःखि-नर्भेदी-दृष्ट-वाक्यान् ।

भोजयेत् संकृताक्षेण प्रथमम् परं मदी ।

अनुक्रमेण चैतेषु सुखं दुःखं सुदुःखम् ।

अतश्च मत्ता नरकं केषुमुत्थायते गुप”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पूजयित्वाऽतिथीविराजन् ज्ञातीन् वन्द्यैश्चऽर्चिणः ।

विराजन् वाक्-पट्टाच्च भोजयेदाहाराक्षतः ॥

वाक्क्षेपेण कुन्दपरीताम्ना वचसां रस-संयुतम्”—इति ।

भोजनैतिकवर्णनानामाह श्रीधरः,—

“उपस्थिते वसे क्षान्ते शूरी कल्ल-वसन्तिता ।

क्षुररुचं चिकोचं वा कर्णुचं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

कर्णवज्रानुपूर्व्यैश्च वाक्पट्टादिषु मण्डनम्”—इति ।

मङ्गलौऽपि,—

“अदिक्षावकरोद्यता मङ्गा चैव पित्तमहः ।

* पूजयित्वातिथीन् विभजन्,—इति सु० सुखसे शठः ।

† सुखानुपानिधे,—इति स० ज्ञा० सुखवयोः शठः । सख, न सखा-
न्यितं समानन्यितं, सखस्य वरमन्यन्यितमेति वचसा, वसिष्ठि-
वर्चोदेवः ।

मन्त्रसाधुपञ्चमीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मन्त्रयन्”-इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“उपशिष्टे इष्टौ देवे पादौ प्रकाश वे करौ ।

आचम्यार्द्राग्नौऽक्रोधः पश्चाद्गौ भोजनश्चरेत्”-इति ।

जायोऽपि,—

“पश्चाद्गौभोजनं कुर्यात् प्राप्नुष्योत्तमोत्तमः ।

इष्टौ पादौ तथैवाकमेव पश्चाद्गौता मता”-इति ।

आचम्येधियेऽपि,—

“पार्श्वपादौ शुद्धीयान् प्राप्नुष्यन्वाचने इष्टौ ।

पादाभ्यां भरणीं क्षुद्रा पार्श्वेनैव वा पुनः”-इति ।

तत्र भोजनं इष्टपात्रे कर्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“प्रकाश-इष्ट-पात्रेषु शुद्धीताकुक्षिते दिवः”-इति ।

प्रमत्तानि च पात्राणि पैत्रीजयिना दत्तिताणि,—

“दीवर्षे राजते ताघे चमपपयसाप्रयोः† ।

भोजनेभोजने चैव‡ निराश-प्रसन्नयुते ॥

एकएव तु क्षोभुद्धे विमले काश-भाजने ।

चत्वारि तत्र वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा ज्ञानोदकम्”-इति ।

तत्र, चमपप-यसाप्रय-भोजनं० इति-व्यतिरिक्त-विषयम्,

* शुद्धीताभोजनोदिकम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दीवर्षे राजते पात्रे ताघे चमपयसाप्रयोः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भोजनानोदने चैव,—इति स० आ० पुस्तके पाठः ।

० चमपपयसाप्रयभोजनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चाश-सप्त-पञ्चेषु” इती युक्तेन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-क्षतीनाञ्च चान्द्रावच-फलं भवेत्”—इति
याव-कारणम् । कांक्ष-पापम् इत्यधिकविधं, यथादीमान्
निवेधान् । तदाह प्रथेता,—

“ताम्बूलाभ्यक्ष्णं चैव कांक्षपापे च भोजनम् ।

यत्किञ्च ब्रह्मचारी च विष्णो च विचर्यते”—इति ।

तच्च पापं भूमौ स्थापनीयम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“पञ्चादौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पापं निधातुं तु ।

उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

तच्च स्थापनं प्राणाहुति-पर्यन्तं, पञ्चान्च यन्त्रिकामादौ
भोजयाम् । तदाह याव,—

“यस्य पापं तु भुञ्जीतः पञ्च पापान् नष्टासुये ।

त्रेकमुद्रित्य भोजनं भूतनाम च कारयन् ॥

विमुक्तो पाद-संसारः पाद-पैश-रक्षसाया ।

कुलेन भुङ्क्ते विप्रो हि विचर्यन्तु न कथ्यते” ॥

पैशक-भोजने भूमि-पाप-प्रतिष्ठापनं न स्थापनीयमित्यर्थः । उक्त-
पाप-विहितमत्र नमस्कृत्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“कर्मं दृष्ट्वा प्रजन्तादौ प्राकृष्टिः कथयेत्ततः ।

* पञ्चाश-सप्त-पञ्चेषु,—इति यु० युक्त्यै पाठः ।

† अष्टाश्वरिपर्यन्तं,—इति यु० युक्त्यै पाठः ।

‡ यत्र, यथादीनां यन्त्रिकेषाम्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

§ यत्रपापं न भुञ्जीत,—इति प्रा० युक्त्यै पाठः ।

अथाहं निजमन्त्रेणैविति अत्राऽपि नन्दयेत् ॥

वन्दनानन्तर-कालमाह गौतमः,—“अथातः प्राचाङ्गनि-कली-
खाद्विभिर्गोचराऽभिमन्य स्वतं वा यत्नेन परिचिन्तयामीति वाचं,
यत्नं यत्नेन परिचिन्तयामीति प्रातः,

अन्तराह भूतेषु नृपाणां विचिन्तयुक्तः ।

तं यत्नं यत्नकार चापोन्मोतीरयेऽहन्तम् ॥

तं ब्रह्मा तं ब्रह्मपतिः ब्रह्मभक्तुः करौनन्दतोपकारकमनीषयः
पीत्वा इवैतारं* जनयानुद्वीतइदम्† पच वाचां मृगीयात्
प्राणाय जाहेति मार्षेणमेव तेभ्यं जुहोति । अयानाय जाहेत्या-
हार्यपचमेव तेन जुहोति । अयानाय जाहेत्याह्वीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय जाहेति यज्ञमेव तेन जुहोति । अयानाय जाहेत्यावय-
मेव तेन जुहोति” । इति पञ्च मन्त्राः प्रचवाचाः कर्त्तव्याः । तेषां
श्रीमन्तः,—

“आहोऽन्ताः प्रचवाचां नाना मन्त्राश्च वाचयः ।

निजमेव यथेदं दहमेव न संलुपेत्”—इति ।

निष्ठा-एवमेव विज्ञेय आत्मनेधिने दर्शितः,—

“अथा इदं न जानाति निष्ठा प्राचाङ्गनौ नृप ।

तथा कमाहितः कुर्वीत प्राचाङ्गनिमग्नितः”—इति ।

प्राचाङ्गनिमग्नितः-निजमन्त्राह गौतमः,—

* अय, इवैतारं,—इति वाङ् मनीषिनः प्रविशति ।

† जनयानुद्वीत इदम्,—इति आ० पुच्छे वाङ् ।

‡ वेगमेव,—इति सु० पुच्छे वाङ् ।

“तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठ-सप्तः प्राचाङ्गतिर्भवेत् ।
 मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुञ्जवात्ततः ॥
 कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठे र्जाने तु जुञ्जवाङ्गुकिः* ।
 तर्जनीस्तु बहिः कला† चदाने जुञ्जवात्ततः ॥
 र्जाने सर्वहस्तेन वसुधावाङ्गतिर्भवेत्”—इति ।

परिवेक्ष्यानन्तरभावि-विश्वोभविष्यपुराणे इतिः,—

“भोजनात् किञ्चिदद्याय धर्मराजाय वै वसिम् ।
 इत्थाऽथ विनयप्राप्य प्रेतेभ्योदसुचरेत् ॥
 यच्च कचन संस्नानां कृतृभ्योपहृतात्मनाम् ।
 प्रेतानां हस्तयेऽप्यमिदमद्य यथादुःखम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाव्याहतिस्त्रयं परिधाप्योदयेन तु ।
 अमृतोपक्षरपमयोत्थापोजानक्रियां चरेत्”—इति ।

बौधायनस्तु, सर्वमेतन् संयोज्य,—“सर्वावस्थावसानेषु प्रक्षालित-पाणि-पादोऽप्य आप्तम्य भूयै संयुते त्वे प्राप्नुय्य उपरिष्ठं चतुर्तमाद्विषमाद्यं भूर्भुवः क्षरोमित्युपस्थाप्य वाचं चण्डेदयन्त् समानं महाव्याहतिभिः प्रक्षिप्यमक्षसुदकं परिक्षिप्य सख्येन पाणिनाऽविमुञ्च्य अमृतोपक्षरपमयोत्थापः पीत्वा पचायेन प्राचाङ्गतांर्जुकेति ; सङ्गाथां प्राचे निविहोऽर्जुनं जुहोमि विश्वोभविष्याप्रदायाय प्राचाय स्वाहा,

* जुञ्जवात्ततः,—इति दु० पुन्ये शतः ।

† मध्यमानामिका शून्यैः,—इति दु० पुन्ये शतः ।

अपाने आनसुदाने समाने निविष्ट इत्यादिना, अथास्त्रिंश
मनुवङ्गः । एवं पञ्चानेन, दृष्टीं भूवोवर्तयेत् प्रयापति मगवा ध्यायेत्,
अथापुदाहरति,—

आसीनः प्राङ्मुखोऽग्नीशान् वायवतोऽधमक्षुधयन् ।

अक्षमदंस्तथानाथं शुक्लां च वधुपत्युजेत् ॥

अर्धमक्षपुप-रुग्-मूत्र-मल-मांसानां इत्येतावन्मयेत् । नातिमुद्रितः
अमृतपिधानमक्षीत्युपरिहारायः पीत्वाऽऽचानो हृदयदेहमभिधुनति;
प्राणानां गन्धिरवि इहोभाविज्ञानकलेनापेनाप्यायजेति । पुराणम्
इतिपदादाकुटे पाणिं निधायकति,—

“अनुष्ठमाथः पुरुषो ककुटच समानितः ।

ईदं कर्मण कमतः प्रभुः प्रीयति विचक्षुक्”-इति ॥

अताकापुनकचमूर्द्धकाः समाचरेत्, अङ्गाणां प्रागे विविक्षा-
वतः । अतः प्राचमकेनाप्यायक, अङ्गावामपाने, अङ्गाणां ध्याने,
अङ्गापुदादाने, अङ्गाणां समाने, ‘विविक्तेत्यादिर्व्यास्त्रिंशमनुवङ्गः ।
अद्यापि मवात्ताऽवतमाचेत्यात्मानं धीमयेत् अर्ध-मूत्र-वाविषामा-
त्तवाणी विविक्ते”-इति । विष्णुपुराणे,—

“अग्नीशान् तथानाधुना पूर्वमु मधुरं रक्त्म् ।

अववाप्यौ तदा मये कटु-तिग्मादिकांस्ततः ॥

“आकन्तव्यं कम्मनाथ,—इति सु० बुक्के पाठः ।

† अङ्गावामपाने विविक्षावतमुं अवमवायमनेनाप्यायक अङ्गाणां ध्याने
विविक्षावतमुं अर्धं आनमनेनाप्यायक अङ्गावामपाने विविक्षावतमुं
अतनुदानमनेनाप्यायक अङ्गाणां समाने विविक्षावतमुं अर्धं समापमनेना-
प्यायक इति व्यास्त्रिंशमनुवङ्गः,—इति सु० बुक्के पाठः ।

मान्द्रवं पुनर्योऽग्नीवापक्ये च कठिनात्मनः* ।

अन्ते पुनर्द्रवाग्नी तु वसरोर्ये च सुसृति"—इति ॥

भोजने कवच-पञ्चामावापक्यम्,—

"कहौ सावाप्तुमेर्मच्छाः शोडशारकवायिनः ।

दार्चित्र्यं तु यद्वत्तस्य कृमिर्न वक्ष्यारिचः"—इति ।

आप्तमेधियेऽपि,—

"वज्र-प्रमाह-पिच्छांश्च प्रवेदेर्देवैकतः पुनः ।

वज्राधिक्यं तु यत् पिच्छमात्मोष्णिहं तदुच्यते ॥

पिच्छावहितमवज्रं वज्र-निःसृतमेव च ।

अभोर्णं तद्विजानीयात् शुक्ला वाङ्मयत्वं चरेत् ।

कदा वाङ्मयत्वं नाद्यात् मातिदीर्घं च कर्हिषित् ।

यथाऽन्तेन अद्या च ज्ञात् तदा सुसृतिं निराश्रः"—इति ।

उद्धमगुः,—

"पीमाऽप्योऽन्नमग्नीवाग्नी पाच-इत्यन्नमर्चितम् ।

आर्वा-धृतक-दायेभ्य उष्णिहं त्रेवचेत् दिवः"—इति ।

उष्णिह-त्रेवचनं चूनादि-जातिगि-विषकम् । तदा च पुनर्यथा,—

"भोजनं तु न निःश्रेष्ठं कुर्वीत प्राज्ञः कवचम् ।

कवचं दधित्वा कर्षं क्षीरं च नश्यतः"—इति ।

इत्यत्र भोजनं खाद्यं प्राप्तञ्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुष्या,—

* कठिनात्मनः—इति मु० मुक्त्ये पाठः ।

† पीमाऽप्योऽन्नमग्नीवाग्नी—इति भा० मुक्त्ये पाठः ।

‡ तथा,—इति ख० भा० मुक्त्ये पाठः ।

“सर्वं प्रातर्द्विवातीनामकम् अग्नि-सोदितम् ।

माभरा भोक्त्रं कुर्वादग्निहोत्र-धनो विधिः”-इति ।

मौतमः—“सर्वं प्रातस्तपसमिपूजितमग्निन्दन् भुञ्जीत”-इति ।

उदाहरत-वचन-समूहेन प्रविष्टं वाङ्-भोक्त्रं मुख्यवचने, “यो भुङ्क्ते”-
इत्यग्रे वेदित-मिरक्षादिकं प्रत्यवाचामिधानेन निवेद्यति । एतच्च
वर्णाभरावामलुपकवचम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि,—

“अथ पाणि-तले भुङ्क्ते अथ कुक्षार-वचनम्” ।

प्रकृतभुक्तिभिर्वचं तथा भोमांस्वच तत् ।

नामोर्ध्वं भोक्त्रं कुर्वात् कद्वयानि बुभुक्षितः ॥

एकस्वरवचानोपमाक्षितो नैव भक्षयेत् ।

अन्नानाभ्यन्तरको वा देवाकच-वतोऽथवा ॥

अन्नको न भुञ्जीत न पाणिजं न चवने ।

मार्द्रं वा माद्रं मिरा वचावन्नोपकीतवान् ॥

न प्रचारित-पादस्य पादोरोपित-पाणिनाम् ।

स-वाङ्-वच-वचस्य न च पर्वद्विमाक्षितः ॥

न वेदित-मिराद्यापि नोत्सृज्य-कृत-भाक्त्रः १ ।

नैकशब्दोदकशब्दे नोपायत्-कृत-पादकः २ ।

न चर्मापरिवस्य चर्मा-वेदित-वार्धवान् ॥

* कुक्षारवाक्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वच,—इति शा० च० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कुर्वातातिबुभुक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ नोत्सृज्यवभोजनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नोपायनः सवाङ्मुचः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

धातु-वेधं न चाग्नीचात् पीत-वेधं विवेच्य च ।
 आक-मूल-कलेबुली इत्याद्येदेनं मन्थयेत् ॥
 यद्गन्धं भुक्षतां मये न चाग्नीचात्पराऽक्षितः ।
 दृष्ट्वा न विस्मयेदथं नेष्किहं कुचविद्भजेत्” ॥

वृक्षसतिः,—

“न सुमेदामन्थकेन कुक्षानोऽर्धं कदाचन ।
 न बाहौ न त्रिरोरुहिं न पद्मा भाजनं सुमेत्”-इति ।

उक्त्याः,—

“नादत्ता मिहो मन्त्रीचादृष्ट्वा वैव पयताम् ।
 नाग्नीयुर्वधवैव तद्याऽनेकस पयतः”-इति ।

आदित्यपुराणे,—

“नेष्किहो वाचयेदार्धं मन्थजिह्वं चट्टे मन्थयेत् ।
 दृष्ट्वा-भुक्षनजिह्वं नाद्याद्वाच-क्षितं तपि”-इति ।

मूर्धन्यपुराणे,—

“मार्दुराचे न मन्थाचे नाग्नीये मार्दुरकाष्ठम् ।
 न भिक्ष-भाजने चाद्यात् ॥ न भुक्षो न च वाचिषु ॥
 नेष्किहो पुननादद्यात् मूर्धन्यं सुमन्थपि ।
 न मन्त्र कीर्तयित्वाऽपि न विःशेषं न भार्यया ॥

* कन, नेष्किहः कुचविद्भजेत्,—इति वाटी भवितुं युक्तः ।

† मन्थ,— इति सु० मुक्तये वाक्यः ।

‡ नेष्किहो,—इति आ० मुक्तये वाक्यः ।

§ मन्थजिह्वं न,—इति स० आ० मुक्तययो वाक्यः ।

॥ चेत,—इति आ० मुक्तये वाक्यः ।

नाम्नाकारे न वाऽऽकाशे* न च देवास्तदादिषु"—इति ।

शास्त्रवक्ष्योऽपि,—

"न आर्या-इमेऽग्नीवासेकवासा न संक्षितः"—इति ।

यत्,—

"ब्राह्मणा इव योऽग्नीवाद्बुद्धिर्दं वा कदाचन ।

न तस्य होवामिच्छन्ति निम्नमेव मनीषिणः ।

बुद्धिदमितरक्षीणां योऽग्नीवाद् ब्राह्मणः क्षपित् ॥

ब्राह्मिणी च विज्ञेयः संकीर्णं भुङ्क्तेनः"—इति ।

न तत्सर्वं वा होवामिच्छन्तिपादन-परं, कदाचनेति वक्ष्यात् ।

अतएवादित्यपुराणम्,—

"ब्राह्मणा भार्यवा बार्हं कश्चिदुच्चीत ब्राह्मणि ।

अवसर्प-क्षिप्तां बार्हं भुङ्क्ता पतन्ति तत्त्वचात्"—इति ।

अमृतपुराणि,—

"न पिबेत् च भुञ्जीत दिवः सद्येन पाणिना ।

नैकादशेन च कर्त्तुं द्वादशैकवर्त्तिनं पिबेत् ॥

पिबतो कन् पतेतोचं भावने क्षुब्ध-निःश्रुतम् ।

अभोव्यं तद्भवेदधं भुङ्क्ता भुञ्जीत किञ्चिदम् ॥

धीतावधेर्बितं तोष्यं ब्राह्मणः पुनरापिबेत् ॥

* नागारे च नवाकाशे,—इति ब्रा० पुरुषे पाठः ।

† अथोर्वर्षक्षिया,—इति सु० पुरुषे पाठः ।

‡ भगुरपि, इति सु० पुरुषे पाठः ।

§ अथ, ब्राह्मणे न पुनः पिबेत्,—इति पाठोऽभिवर्त्तुं वृत्तः । 'पिबतो-
वन्'—इत्यारम्भ, 'पुनरापिबेत्'—इत्यन्तोऽयम् सुमिवातिरिक्तपुरुषकेषु च
दृश्यते ।

पिबेद्यदि हि तन्नोहान् दिवसाभ्यासं चरेत्”—इति ।

अपि,—

“तोषं पाणि-नद्य-सृष्टं-“ब्राह्मणो न पिबेत् कश्चि ।

धराधामेन तन्मुक्तमित्येवं मयुरमनीत्”—इति ।

ज्ञातातपः,—

“चक्रुस्त वाम-इत्येन जपोषं पिबति द्विजः ।

धराधामेन तन्मुक्तं मयुराह प्रजापतिः”—इति ।

चाचनेधिकेऽपि,—

“यामोयानि पिबेत्तेन तपोषं दिवसव्रतः ।

कनुष्किहं भवेन्नायसाकडूमी न निक्षिपेत्”—इति ।

ब्रह्मः,—“नामिकुलोऽप्यायनकाः प्रथममग्नीचाचाधिकं दद्यात्
प्रतिष्ठाहीचात्”—इति । ज्ञातातपोऽपि,—

“अन्नायनोपविष्टस्य बोभुक्ते प्रथमं द्विजः ।

यज्ञानां पयसां प्राज्ञः पक्वत्वा चरति किञ्चिद्यम्”—इति ।

मोक्षिकः,—

“एकं पक्वपविष्टानां विमार्शं च भोजने ।

अनेकेऽपि त्यजेत् पात्रं काशीपुरितरे पुनः ॥

मोक्षानु भुङ्क्ते कश्चि च वाक्पयसाचरेत् ।

भुङ्क्षानेषु तु विमेषु चत्त पात्रं परित्यजेत् ॥

भोजने विम-कर्मा, नौ ब्रह्महाऽपि तपोचरेत्”—इति ।

* वाक्पयसायमेव,—इति ज्ञा० पुस्तके पाठः ।

† चतुः,—इति ज्ञा० पुस्तके पाठः ।

वाग्यमनं प्रकथ्य पुराणे,—

“वास्तवतो वदतः त्रिभिः सुकृतोऽपिः त्रिभं वरेत् ।

सुकृतो वदतुरावुक्तं तस्यान्तौनं त्रिषु वरतम्”—इति ।

अन्यत्रिषोक्तम्,—

“मौनजनं महाकष्टं उक्तारेणापि नश्यति ।

तथा वति महान् दोषः तस्यापि निवृत्तवरेत्”—इति ।

तदेतत् काष्ठ-मौनाभिप्रायेण । एतच्च पञ्चाशावादर्शनविषयम् ।

तथा च दृष्टमनु,—

“यनिन्दन् अक्षयेशितं वाग्यतोऽनमस्तुमस्तम् ।

यच्च वाचाकाङ्क्षामौनं प्राचाचाकाङ्क्षानं महत्”—इति ।

वाचसेधिवेऽपि,—

“मौनी वाऽप्यववाऽमौनी प्रवृत्तः संवतेन्निवः ।

सुखीनं विधिद्विषो न चेन्निवृत्तानि चर्चयेत्”—इति ।

ज्ञातान्तपोऽपि,—

“वक्तु-दक्षानि चाक्षानि प्रत्यक्ष-सर्ववक्तव्या ।

दक्षिका-अक्षयक्षौव मोमावाचनवत् स्यात्”—इति ।

पैठीनचिः,—

“सर्वथं यक्ष्मन् त्रिभं तैर्न तथैव च ।

लोभं येवञ्च विविधं वक्तु-दक्षं न भवयेत् ॥

दर्थ्या देयं ज्ञानाक्षकु समस्त-यक्ष्मनां च ।

उदकं यच्च पञ्चाक्षं चोदर्थ्या दातुमिच्छति ।

* चेन्निवृत्तानि न चाचयेत्,—इति सु० सुखये पाठः ।

य धूषसा सुरापस सोषी च* मुह्यतप्यन्—इति ।
आयसेधिने,—

“उदक्यामपि चष्ठासं शानं कुक्षुटमेव ।
मुष्णानो यदि पयोः नृदन्तु परित्यजेत् ॥
केन-कीटावप्यह† कुक्ष-भावन-वीक्षितम् ।
असं तद्भावनं विज्ञानस्यापान् परिवर्जयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“चष्ठासपतितोदका-वाक्यं युवा द्विषौतमः ।
मुष्णीत आयनापान् द्विष्येकमभोजनम्”—इति ।

गीतगोवि,—

“कावसाभाजकपादवृक्षकौकुक्षस्य च ।
हतेषां निजहं चावभाकसाकमभोजनम्”—इति ।

हृषिकनिरपि,—

“कमेकपक्ष्मना नाग्रीवाद्ग्राह्यैः क्षत्रैरपि ।
कोहि जानाति किं कस्य अन्नं पानं भवेत् ॥
हृषिकस्तुमिष्टानां दुष्कृतं बहुरात्मनाम् ।
कर्मैवां तस्मै तावतावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते”—इति ।

पङ्क्ति-भेद-प्रकारमपि ब्रह्मा,—

“पङ्क्तिना भक्षणा चैव कमेन वक्षिष्ये च ।
क्षारेण चैव मायैव पङ्क्तिभेदो बुधैः कृतः”—इति ।

* कपोतो,—इति स० ब्र० पुस्तकयोः वाक्यः ।

† केनकीटावप्यह,—इति सु० पुस्तके वाक्यः ।

यतोऽपि,—

“उदकं त्वत्तं मया दारं पन्थायैव ।

हभिरकारितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते”—इति ।

तदेवं भूकथयनोक्त-वेदितशिरसादि-वर्चनोपसंहिता निवन्-
विशेषा दर्शिताः । इक्षिकासुखल-निषेधो निवन्-भोजन-विषयः । कामे
तद्विधानम् । तथाच अनुः—

“मायुक्तं प्राप्नुवो भुङ्क्ते वस्त्रं इक्षिकासुखः ।

निवन् मय्युक्तो भुङ्क्ते चतुर्भुङ्क्ते उदरसुखः”—इति ।

गोभिलोऽपि इक्षिकासुखं निषेधयति,—

“प्राप्नुवोऽपि विमो मनीषा वा वधासुखम् ।

उत्तरं पित्रकार्यं तु इक्षिकासुखं विवर्जयेत्”—इति ।

‘वाम-पाद-करः’ वामपादे करोष्यकारो वामपादकरः । यो
वामपादकरो भुङ्क्ते, कर्षं विजितो भुङ्क्ते, तैः कर्षैर्बहुतं तद्वर्षादि सुकृते,
न कर्षं प्राप्नोति इत्यादि-कर्मं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्त्या राक्षस-नामिन्
कर्मपुराणेऽपि दर्शितम्,—

“यो भुङ्क्ते वेदितशिरा यय भुङ्क्ते विदितसुखः ।

वोपानकस्य यो भुङ्क्ते कर्म विज्ञानदासुरम्”—इति ।

यभिप्रेतका भोजन-विषेधरीत्याहुनि उच्छिष्टोदक-दायादीनि †
कर्तव्यानि । तथ हेतवः,—

* विवर्जयेत्,—इति सु० सुक्ते पाठः ।

† उक्तम्,—इति सु० सुक्ते पाठः ।

‡ उच्छिष्टोदकदायादीनि,—इति पाठि य० यो० या० सुक्तेषु ।

“कुम्भोच्छिष्टं समादाय कर्षणात् किञ्चिदाचमम् ।
उच्छिष्टमागच्छेत्तः बोद्धुं निर्मयेत्तुवि”-इति ।

तत्र, जलः,—

“रौरवेऽपुष्प-विकले वसार्तुद-विवाहिनाम् ।
प्राचिनी कर्षणानामपुष्पपनिष्ठताम्”-इति ।

नक्षत्राद्योऽपि,—“तत्पुनः कल्पदत्तापिधानमपीत्यपः पीत्वा
तत्कार्त्तव्यान्मामपुष्प विधिबद्धाचमेत्”-इति । य चाचमनप्रकारो
देवलोचन इति,—

“कुम्भाऽऽचामेच्छयोक्तेन विधानेन समाहितः ।
लोचनेच्छुच-हस्तौ च मृदङ्गिर्भवेत्तैरपि”-इति ।

तत्र सर्वं तर्ज्या न कर्तव्यम् । तदाह भीतमः,—

“नक्षत्रकाय समये तर्ज्या वक्ष्योद्यमम् ।
कुर्वीत यदि मूलाद्या रौरवे नरके पतेत्”-इति ।

आचः,—

“एवं प्रक्षाल्य नक्षत्रं चः पिबेद्विषयः ।
य देवाश्च पिबंसेन क्षात्राण्येव पातयेत्”-इति ।

“तस्मिन् चाचमनं कुर्यात् यत्र भान्तेऽत्र धुक्त्वान् ।

वधुनिष्ठत्वाचाकोधुक्त्वानाचमनतः ॥

आनं चक्षुः प्रकुर्वीत योऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”-इति ।

* प्राचिनी कर्षणानां कर्षणमुपनिष्ठम्,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

† रौरवं नरकं प्रयेत्,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

‡ ‘इति’ अन्तेऽपि चक्षुः प्रतिभाति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अव्यतापिधानमधीक्ष्यः पिबेत् * * * ।
 आचानः पुनराचमेदाद्यं नौरिति जल्पतः ।
 क्रुपदा वा चिरादस्य कर्म-पाप-प्रक्षालिनीम् ।
 प्राधान्यां पम्बिरधीक्षाकमेत् इदं ततः ॥
 आचन्याङ्गुलमानीय पादाङ्गुले तु दक्षिणे ।
 निजामणेरुक्क-जलमूर्ध्नि-वक्त्रः समाहितः ॥
 उतःपुनःकर्मं कुर्यात् अङ्गाधामिति जल्पतः ।
 अष्टाक्षरेण क्षात्तानं चोमचेद्वक्ष्यतीति हि ।
 कर्मिणामेकमङ्गुलानामाद्य-धामः परः क्षतः ॥
 सोऽनेन विधिना कुर्यात् स वाति ब्रह्मचरः परम्”—इति ।

अपि,—

“आचानोऽप्यङ्गुलिकान्ध्यायं पापमनुदुतम् ।
 उदुतेऽप्यङ्गुलिकान्ध्यायस्यो विचरेत् भरी ।
 भूमावपि हि क्षिप्रानां तावत् आदर्यपि पुमान् ॥
 आचन्याङ्गुलिकान्ध्यायस्य खड्गे नदीम्”—इति ।

मानातपोऽपि,—

“आचन्य पापमुत्तुङ्गं किञ्चिदार्द्रं पाणिना ।
 सुखान् प्राधान् ममाकथं पाणिं पाणि-तलेन च ॥
 भुक्त्वा प्रतिष्ठेत् न अप्यार्द्रं पाणिना ।
 पाणिं मूर्ध्नि समाधाय खड्गं पाणिं समाहितः ॥

* नोपपद्यते,—इति ब्रा० पुस्तके वाक्यः ।

“आतिथैर्ज्वा समाप्नोति प्रथो न कुत्राप्यो नरः” — इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“कृत्स्नः प्रज्ञान-विनाश-हन्नायन-परिवहः ।

कभीष्ट-देवनामाश्च कुर्वीत कारुणं नरः ॥

अन्निराज्यमेदूगुं पार्थिवं धवनेरिति ।

इनायकाञ्चो गन्ध्या मरुदेष्टु मे सुखम् ।

अथं वसाय मे भुम्भेरपामम्भनिकञ्च च ॥

भवमेतत् परिकर्तं* समाप्तवाहर्तं सुखम् ।

प्राकाशान्नमानानामुद्गमान्नानयोक्तया ॥

अथं पुष्टिकरश्चात् समाप्तवाहर्तं सुखम् ।

अनकिरिद्यिर्वृत्तान्नस्य

कुर्वं भवाऽथं नरकमयेवम् ।

कुर्वं जमेतत्† परिचाम-अथर्व

अथर्वमरोर्न मम चात् देहे ॥

विष्णुः समलोन्निव-देह-देही

मक्षान्भूतो भवताम् अथैवः ।

अथेन तेनाथममेवमथम्

आरोम्यहं ध्यात् परिचाममेतु ।

विष्णुर्ध्या तथैवाथं परिचामश्च वै तथार्थः ।

* अटिकर्तौ,—इति प्रा० पुष्पके पाठः ।

† सुखम् मे मत्,—इति स० प्रा० पुष्पकयोः पाठः ।

‡ विष्णुराजा तथैवाथं अटिकामकथैवच,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

कथमेव तेन मे युक्तं* धीर्यनयानिदकाया ।

इत्युक्त्यां स-कथमेव परिकल्प्य तद्योदरम् ॥

अनायास-प्रदायीनि कुर्व्यात् कथीकृतमित्तिः"—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

"भूयोऽप्यायन् कर्मणं ततस्मान्मूल-अवयवम्"—इति ।

तत्र धर्मः,—

"सुपुत्रं च सुपुत्रं सुपुत्रं वसन्तिम् ।

अदत्ता दित्वा देवेभ्यः ताम्रं वसन्तिम् ।

एक-पुत्रं सुपुत्रं द्विपुत्रं त्रिपुत्रं चतुर्पुत्रं ॥

अतिमेवं चि-पुत्रं च अधिकं मेव युज्यते ।

पुत्र-पुत्रे अवेष्टाधिः पुत्रयो पाप-वन्धवः ॥

पुत्र-पुत्रं हरेदायुः त्रिरा बुद्धि-विनाशिनौ ।

तस्मादप्यहं मूलं त्रिराचैव विवेचयः ॥

जीर्ण-पुत्रं वसन्ति ताम्रं चारवेदुधः" ।

अदितं भोजनं निरूपितं, तद्वद्व-काले प्रतिविद्धम् । तदाच मनुः,—

"वृत्-वृत्-पदे नाद्याद्यात् काला विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरेव-मयोर्द्वौ काला परेऽहनि"—इति ।

* मङ्गलं,—इति सु० युक्तये पाठः ।

† सुसंयतम्,—इति सु० युक्तये पाठः ।

‡ अनायास,—इति सु० युक्तये पाठः ।

§ धिर्यनयः,—इति स० भा० युक्तयोः पाठः ।

॥ सुसंयतं,—इति सु० युक्तये पाठः ।

॥ अमुक्तयोः,—इति सु० युक्तये पाठः ।

यदे यद्वक्-कासे, सर्वमात्म मोक्ष-पूर्वसो यद्व-कासः ।
 तस्मिन् कासे न भुञ्जीत, किन्तु रात्र्या चन्द्र-सूर्ययोः सुकृत्योः
 वतोः पशान् खाना भुञ्जीत । यदा तु यथाक्रमयथादा परेषुः
 विसृज्यौ नो दृष्टा भुञ्जीत । न केवलं यद्वक्-कासे भोजनाभावः, किन्तु
 यद्वक्कात् प्राणपि । तदाह आह,—

“नाद्यात् सूर्य-ग्रहात् पूर्वमग्निं वाचं अग्नि-ग्रहात् ।

यद्व-कासे च नाग्नीचात् खानाऽग्नीचात् सुकृत्योः ॥

सुते अग्निं भुञ्जीत यदि न खानाहनिता ।

चतुष्टयोरक्षमक्षोरव दृष्ट्वा परेऽहनि”—इति ।

पूर्व-कासे भोजन-निषेधे विशेषमाह दृष्ट्वग्निः,—

“यद्वक्कात् भवेद्विन्दोः प्रथमादधि वामतः ।

भुञ्जीतावर्जनात् पूर्वं पश्चिमे प्रचरादधः ॥

रथेष्टावर्जनादूर्ध्वमर्धमेव निशीकृतः ।

चतुर्थे प्रहरे चेत् खानात् चतुर्थे-प्रचरादधः”—इति ।

रात्रौ प्रथमात् वामादधि उत्तरे यद्वक्कात् चेत्, आवर्जनात्प्रथमात्
 पूर्वं भुञ्जीत; रात्रि-पश्चिम-वामे चेत्, रात्रि-प्रथम-वामादध्याम्
 भुञ्जीत; अथचतुर्थे-प्रहरे रवि-ग्रहचेत्, रात्रेः चतुर्थे-प्रचरादधो
 भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीयो मध्यरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रवि-ग्रहं चेत्,
 मध्य-रात्रिर्दध्यामेव भुञ्जीतेत्यर्थः । अग्नि-ग्रहश्चे वाम-पक्षेव व्यवधान-
 भवेदिति, सूर्य-ग्रहे तु वाम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तदाह दृष्ट्वा
 वीतम्,—

“सूर्य-ग्रहे तु नाग्नीचात् पूर्वं वाम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-यस्य तु कामांजीन् वास-व्याहुरैर्विना—इति ।

वासव्याहुर-विषये मन्मथपुराणे,—

“अपराधे न मन्मथे मन्मथे चेन्न चन्द्रये ।

चन्द्रये यद्यर्थं चेन्मन्मथं पूर्वं भोजनस्यरेत्”—इति ।

यत्नयेत्तु तु भोजने प्रायश्चित्तशुभं कात्यायनेन*,—

“चन्द्र-सूर्य-यस्य भुक्त्वा प्राजापत्येन इच्छति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिरात्पैत्रेव इच्छति”—इति ।

अग्नि-यस्येति वास-वस्यापवादमाह चन्द्रवर्माः,—

“यस्यैवस्य विधोः पूर्वं वाचर्भोजनमाचरेत्”—इति ।

यस्यास्यमये विधेयमाह चन्द्रः,—

“यस्याप्येवास्मान्मनु रवीन्दू प्राप्नुते यदि ।

तयोः परेषुदहये क्षालाऽभवचरेत्”—इति ।

चन्द्रगार्ग्योऽपि,—

“सन्मथा-काशे यदा राज्ञ्यस्यते अग्नि-भास्करो ।

तदहर्मेव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“आरोरात्रं न भोजनं चन्द्र-सूर्य-यसोचदा ।

सुक्तिं दृष्ट्वा तु भोजनं क्षानं कृत्वा ततः परम्”—इति ।

ननु, भोजनस्यार्हत्वात् वासुधं दर्शनं न शक्यवति इति चेत्†, दर्शन-
मन्वेन वाक-विज्ञानस्य विवक्षितमात्रं । तदाह चन्द्रगीतमः,—

* वाचवर्णनेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र,— इति चेन्न,— इति पाठो भविष्युं युक्तः ।

“चक्र-सूर्य-ग्रहे वाद्यात् तस्मिन्महनि पूर्वतः ।

राशेर्विद्युतिं विज्ञाय ज्ञात्वा कुर्वीत भोजनम्”—इति ।

एवं तर्हि, परेद्युदद्यात् प्रागपि ज्ञात्वा-विज्ञान-वशवाद् यथा-
स्मभ्येऽपि तथैव भोजनं प्रचक्ष्येत । तच्च,

“तयोः हरेद्युदद्ये ज्ञात्वाऽभ्यहरेक्षरः” ।

अक्षरारणं न भोजनम् * * *”—इति

वचन-इत्येव * तदप्रत्ययेः । यत्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चक्र-वद्व्यात, निजीघात् परतोभवेत् ।

भोजनं तात, पूर्वार्धे नापराधे कचक्ष्वन ॥

पूर्वार्धे निजीघात् यद्वचं यदा चक्र-वचं भवेत् ।

तदा द्विवा न कर्तव्यं भोजनं त्रिचि-वाचन”—इति ।

तदिदं ज्ञान-वशादिप्राक्त्यं, “चक्र-ग्रहे तु बालांस्त्रीन्”—इति
विशेषश्च चक्रगौतमेनाभिधानात् । पाप-वच-कामोपवच-दिनमुप-
पद्येत् । तदाह इह,—

“अन्ते त्रिषुमे वैव चक्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

अक्षरारोचिषतः ज्ञात्वा कर्मपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पुत्री तु भोजययेत् । तदाह भारद्वाजः,—

“लंकायाः सुपुत्रावच्य कर्त्तव्यादग्नि-भाचरे ।

चक्र-सूर्य-ग्रहे वैव न कुर्वीत पुत्र्यान् ग्रही”—इति ।

यथास्मभ्ये तु पुत्रियोऽप्युपपन्नवच, “अक्षरारणं न भोजनम्”—

* अतः, तयोः परेद्युदद्येवचहरेदक्षरारणं न भोजनमिति वचनप्रत्यये,
—इति यं ज्ञां मुच्यन्त्योः पाठः ।

—इति भोजन-प्रतिषेधम् । कश्चिन्नु यत्न-विशेषे स्यादधिकं न कर्तव्यम् । तदुक्तं वदामरमात्रे,—

“दुर्धन-महो यदा राशौ दिवा चन्द्र-प्रदक्षयाः ।

तत्र खानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित्”—इति ।

इतश्च ऋ-भाग-विशेष-व्यवस्थितायां रात्रि-शेष-इत्येव-योग-माभावे द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इति भोजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पक्ष्म-भाग-प्रतिषेधयेत् । इतेन भाग-पक्ष्म-सत्ता-विधानेनाविष्ट-दिवस-कर्त्तव्यजातमुपलक्ष्ययेत् । तत्र कर्त्तव्यजातं द्रव्येण दर्शयेत्,—

“भुक्ता तु दुष्कलाद्यान् तदपि परिचामयेत्* ।

इतिहास-पुराणसौः कठ-वाल्मीकी नयेत् ।

अष्टमे लोक-वाचा तु वशिःव्यासतः पुनः”—इति ।

अभिः,—

“दिवा खानं न कुर्वीत किञ्चिन्न परित्यजेत् ।

चायुःशीला दिवा निद्रा दिवा स्त्री-पुंस-वाग्निनीः ।

इतिहास-पुराणानि धर्म-शास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

दद्याद् दानाद्-वाग्नानि परिवादस्य कर्त्तव्यम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“जनायाच-प्रदावीनि कुर्वीत कर्त्तव्यमाश्रितः ।

* परिचामयेत्,—इति तु० दुष्कले वाक्ये ।

सम्प्राप्तः सि-विनोदेन सम्प्राप्तः सिरोधिना * ॥

दिनं मयेततः सम्प्राप्तुपतिष्ठेत् सम्प्राप्तः—इति ।

वाचस्पत्योऽपि,—

“अथ-वेधं समाधीतं विष्टिरिष्टैश्च कथ्यते ।

उपास्य पश्चिमां सम्प्राप्तां उक्ताऽर्द्धोत्तमुपास्य च ।

अर्द्धैः परिकृतो मुक्ता नातिष्ठतोऽथ संविष्टेत्”—इति ॥

उपास्य चेति प्रकारेण वैश्वदेवादिषु समुच्चिनोति । वाचस्पत्या-
हेतौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विष्टो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“पुनः पाकमुपादाय वाचस्पत्यवधीपते ।

वैश्वदेव-विनिर्गमं वै यज्वा वाह्यं वधिं हरेत् ॥

तथापि अपचादिभ्यः उचैवाद्यं विशर्जयेत् † ।

कतिचिं वाजसं तत्र सप्तम्या पूजयेदुधः ॥

दिवाऽतिथौ तु विष्णवे गते चात्पातकं नृप ।

तदेवाहुतं पुंसां सुर्वोदे विष्णवे गते ॥

तस्मान् क-मत्स्या राजेन्द्र, सुर्वोदमतिचिं नरः ।

पूजयेत्, पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्व-देवताः ।

उक्त-पादादिष्वपि भुक्ता वाचं ततो यदी ॥

नक्षत्राणां मन्त्राणां ‡ ततोऽदात्मनीं नृप”—इति ।

॥०॥ इत्यथ-वेवादि-सप्तम्यं ॥०॥

* नासम्प्राप्तविनोदेन सम्प्राप्तार्थविरोधिना—इति मु० मुक्तये पाठः ।

† तर्धवात्रविशर्जनं,—इति शा० मुक्तये पाठः ।

‡ नक्षत्राणां मन्त्राणां,—इति मु० मुक्तये पाठः ।

प्रवह-प्रकारमाह * चारीतः,—“सुप्रकाशित-प्रवह-तस्यो रक्षां
 कृत्वा उदक-पूर्व-पटादि-मङ्गलजोषेतवात्स्यमिदं स्निग्धमनुपपत्तां स-
 चामां पठन् † तन्मामधिष्ठातृ रात्रिस्तुल्यं जपिमा विष्णुं नमस्तुत
 ‘सर्पापवर्पं भङ्गन्ते’,—इति श्लोकं जपिमा इह-देवता-प्रवर्णं कृत्वा
 समाधिमाश्वासान्वासीत्येव वैदिकान् मन्त्रान् वाचिषीष जपिमा मङ्गल्यं
 कुर्वन् तन्मामधिष्ठातृ रात्रिस्तुल्यं जपिमा विष्णुं नमस्तुत
 इति प्रदर्शनार्थम् । तथाच विष्णुपुराणम्,—

“मायां दिवि जितः क्लृप्तं वाग्वाचामधवा नृप ।

सदैव कल्पः पुत्रो विवरीतन्तु रोमदम्”—इति ।

गार्गीऽपि,—

“करोते प्राक्प्रियाः जने चाग्नौ रक्षिष्यामि ।

प्राक्प्रियाः प्रवासे च न कदाचिदुदक्प्रियाः”—इति ।

पुराणेऽपि ‡,—

“रात्रिस्तुल्यं जपेत् कृत्वा सर्वान् सुखसाधिनः ।

नमस्तुताऽयं विष्णुं समाधिमाः कपेच्चिन्ति”—इति ।

सुखसाधिनोऽपि नास्त्येव १ दर्शिताः,—

“कगक्षिर्माधवस्यैव सुपुत्रो ॥ महासुनिः ।

* अथाहः प्रवादिस्तम् । तत्र प्रवहप्रकारमाह,—इति स० अ० पु० पु०
 चयोः पाठः ।

† कृत्वा प्राक्प्रियमिति पठन्,—इति शा० पुराणे पाठः ।

‡ विष्णुपुराणेऽपि,—इति सु० पुराणे पाठः ।

§ गोभिलेन,—इति सु० पुराणे पाठः ।

॥ अमरानामाधवस्यैव सुपुत्रो,—इति सु० पुराणे पाठः ।

कपिको मुनिरासीकः * वसति सुखमासिः—इति ।

ब्रह्मे बर्जनीयानाह भार्क्येयः,—

“गृन्वास्तवे क्काने च हकहृचे चतुष्पचे ।

अवादेव-अदे वाऽपि नाह-वेकनि न क्षपेत् ॥

न कच-नानाचतने क्कम्प-आचतने तथा ।

कूच-आवाचु च तथा कर्करा-कोट-पांशुषु ॥

न क्षपेच तथा गर्जे† विना दीर्घा कचकन ।

आम्-नो-विप्र-देवानां गुह्याश्च तत्रोपरि ॥

न चापि भङ्गप्रचने नाशुषौ नाशुषिः अचम् ।

भार्जवाहा न नक्षत्र‡ नोत्तरा-क्षित-असकः ॥

नाकात्रे बर्जन्ते च न च वैराग्यमे तथा”—इति ।

विष्णुरपि,—“भार्जवाहाः क्षपेच-पञ्चात्र-ब्रह्मे च पञ्च-दाह-कते
न-भङ्ग-ब्रह्मे न विद्युद्दग्धे नाग्निमुहं न शंसमथे न चारिमथे न
धाम्ने न मुह-कृताग्र-सुरावाचुपरि § गोष्पिष्ठे न दिवि”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नाविवाहा न वै भर्जा वाचमां अक्षिर्वा न च ।

न च जगत्सर्वां ब्रह्ममभितिहेद्वास्तृताम्”—इति ॥

उग्रनाः,—“न तैसाभक-भिराः क्षपेवादीकितः क्षप्यर्थश्चि”—इति ।

* मुनिरासिकः,—इति यु० पुस्तके पाठः ।

† तडाकात्ते—इति यु० पुस्तके पाठः ।

‡ भार्जवाकाननयैव,—इति छा० पुस्तके पाठः ।

§ न गो-अवाचन-मुह-आमुपरि,—इति यु० पुस्तके पाठः ।

इति,—

“प्रदोष-पक्षिणौ धामौ वेदाभाव-रतौ नयेत् ।

धामद्वयं ज्ञानमस्य ब्रह्मभूवाय कथ्यते”—इति ।

‘ब्रह्मशास्त्रमम्’—इत्यारम्भ, ‘बोधेष्टित्तियाः’—इत्यनेन यन्-
बन्धनेन युक्त्यपक्षवशाभासाद्विक्रमं संक्षिप्तं निरूपितम् । इतस्तु करणे
शेषः अकारणे तु प्रत्ययायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“इत्थं तद्विषयं मोक्षमहन्वहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्स्नमात्मनोपवर्ग-कल-प्रदम् ॥

नास्तिस्राश्च वाऽऽकृत्वाद्ब्राह्मणो न करोति यः ।

उ वाति नरकान् मोरान् काकयोर्गौ प्रयायते ॥

नान्यो विस्तृतो यथा ब्रह्माऽऽत्मन-विधिं कुरुम् ।

तस्मान् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः”—इति ॥

इत्यत्र, ‘कर्मर्षीभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्य साधारणधर्म-
विकल्पः * तथाच नादि-साधारण-धर्म-प्रवृत्तान्तमाश्रितं परिचया-
येदानीं प्रकृतानेव कर्म-प्राप्तमभिविक्तञ्च अपि च साधारणधर्म-
माह,—

अवता ज्ञानधीयानाः यत्र भैक्षचरा हिजाः ।

तं ग्रामं दृष्ट्वेद्राजा चौर-भक्त-प्रदो हि सः ॥ ६० ॥

अचियो हि प्रजारक्षन्† शस्त्रपाणिः प्रदत्तवान् ।

निर्जित्य पर-सैन्यानि क्षिति धर्मोऽयं पातयेत् ॥ ६१ ॥

* साधारणधर्मोऽभिविक्तः,—इति यु० पुस्तके पाठः ।

† रक्षणः,—इति यु० पुस्तके पाठः ।

धुष्यमाणं विचित्रयाश्रुलब्धेदं न कारयेत् ।

मासाकार इव रामे न यथाऽङ्गार-कारकः ॥६२॥ इति ॥

इति धो हि राजधर्मः, दुष्ट-त्रिधा त्रिष्ट-परिपाकनञ् । तथा येन
कोकेन दुष्ट-त्रिधा प्रतिपाद्यते । तत्र त्र्यम्बेनाप त्र्यक्षारि-कर्मकं
तथादि-वर्णनमभिप्रेतम् । तथा च शास्त्रवक्ष्यः, “तत्रमपीह यन्”—
इत्युक्ता विचित्रं तद्भवं साष्टीकारः,—

“अधु-मोवाङ्मनोऽङ्गिष्ठ-इत्य-जी-प्राचिर्चिन्तनम् ।

आस्तराद्योक्तमासीत्-परिपाद्यं वर्जयेत्”—इति ।

यदा, स-मस्त-प्रविष्टानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्येव त्रयत्रया-
भिधेयानि । तदुभयविध-तत्र-रहिताः स्वात्मात्मन्यनधीयाना त्रया-
चारिको यत्र प्राप्ते श्रेष्ठमाचरन्ति, तं वाचं दृष्टयेत् । यतः, स
यामक्षौर-मदुःश्रेष्ठो भक्तमर्गं प्रवक्ष्यति । चनेन वचनेन विचित्रम-
ननुतिष्ठती प्रतिविष्टमनुतिष्ठती वर्जयेत् । राज्ञा दृष्टगीचनसुप-
कथ्यते । अतएव वादः,—

“यो यो वर्जोऽवहीयेत यक्षोऽकमनुव्रजेत् ।

तं तं दृष्ट्वा क्षतोऽमार्गत् प्रच्युतं क्षापयेत्पथि”—इति ॥

शास्त्रवक्ष्यः,—

“यथाकोलेषु चान्तेषु पापकुलेषु कर्मसु ।

प्रयमीत्यात्मना राजा दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥

कुलानि ज्ञातीः श्रेष्ठीश्च भक्ष्यान् मानपदावपि ।

साधर्मावकितानां राजा क्षिणीव क्षापयेत्पथि”—इति ।

अनुरपि,—

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

मादण्डो नाम राज्ञोऽसि वक्ष्यन्ते च तिष्ठति”—इति ।

वाङ्मनस्योऽपि,—

“अपि भ्राता सुतोभार्या वश्युरोमासुसोऽपि च ।

मादण्डो नाम राज्ञोऽसि धर्मोदितः अकाम”—इति ।

इच्छा-दण्डनं प्रवक्षति वाङ्मनस्यः,—

“यो इच्छान् इच्छयेद्वाचा कल्पयन्वाह भानयेत् ।

तत्र कान् क्रतुभिरेव समान-वर-इच्छीः”—इति ।

अदण्ड-दण्डनं निवेदयति अनुः,—

“अदण्डान् इच्छन् राजा दण्डाच्चैवाथदण्डम् ।

अकामोमहाप्नोति नरकचैव गच्छति”—इति ।

इच्छा द्विविधः, ‘आरीरोऽर्ध-दण्डः * । वचाऽऽव वारदः,—

“आरीरुधार्ध-दण्डः † इच्छा द्विविधः कृतः ।

आरीरुधार्धनादितु नरकान्तः प्रकीर्तितः ‡

कामिनादितार्ध-दण्डः † कर्मकामकचैव”—इति ।

राज्ञोदण्डविलम्बं भवता प्रवक्ष्येव कथयति अनुः,—

“अरागने हि लोकेऽस्मिन् कर्मलोडितु ते भवन् ।

एवार्धमस्य धर्मस्य राजानमस्यजयभुः ॥

* आरीरु धार्धिकचेति,—इति सु० पुस्तके वाङ् ।

† आरीरु धार्धिकचेति,—इति सु० पुस्तके वाङ् ।

‡ कचार्धमस्य धर्मस्य,—इति सु० पुस्तके वाङ् ।

इन्द्रानिस्तमार्काकामग्रेषु वरुचस्य च ।
 चन्द्र-वितेजसोश्चैव माघनिर्घृण्य ग्राह्यतीः ॥
 अस्त्रादेर्षां सुरेन्द्राणां माघाभ्योनिर्घृणितानृपः ।
 तस्यादभिभवत्तेषु सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपस्सादित्यवर्षैश्च वसुंश्च च मर्माणि च ।
 न चैवं भुवि ज्ञोति कचिदस्मिन्नीचिपुम्* ॥
 योऽस्मिन्नेवति वायुश्च योऽर्जः योमः च सर्व्वराट् ।
 च सुवेरः च वरुचः च महेन्द्रः प्रभासतः ॥
 बाहोऽपि नावमन्मयो मनुष्य इति भूमिपः ।
 मघनी देवता ह्येषा मरुदपेक्ष तिष्ठति ॥
 ह्यकमेव ह्यक्षमिन्नैरं दुष्टपवर्षिणम् ।
 सुखम्वहति रागाग्निः च-पशु-इव-वृक्षचम् ॥
 कार्यं कोऽनेच्छा तन्निष्ठ देव-काको च† तत्पतः ।
 सुवते धर्म-विद्वद्भ्यै विचक्षणं पुनः पुनः ॥
 अथ प्रसादे यस्याऽऽसौ विजयश्च पराक्रमो ।
 मृत्युश्च वयति क्रोधे सर्व्वतोमोमवो हि वः ॥
 वन्दु तं वेदि वन्दोदात्तं च विनम्रस्तनयचम् ।
 तच्छ ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुर्वते मयः ॥
 तस्याद्भुर्ममभीष्टेषु‡ अक्षं पञ्चमराधिपः ।

* यः कचिदस्मिन्नीचिपुम्,—इति सु० दुष्टके पाठः ।

† देवं कानक्ष,—इति सु० पुन्यके पाठः ।

‡ तस्याद्भुर्ममभीष्टेषु,—इति सु० दुष्टके पाठः ।

अपि हृद्याऽपि हृदेषु तद्वर्णं न विचारयेत् ॥
 तथार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं सर्वमात्मनः ।
 ब्रह्म-नेत्रोऽमर्षं दृष्टमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तं राजा ब्रह्मणेह्यं * चित्तैर्वाभिप्रेक्षति—इति ।

महाभारते,—

“परोचादेकताः कर्वा राजा प्रत्यक्ष-देवता ।
 प्रजापति प्रजोपक प्रत्यक्षो यथा † दृक्करो ॥
 राजा भ्राता पिता कैव राजा कुलवर्ता कुलम् ।
 राजा सत्यश्च धर्मश्च राजा हितकरो नृकाम् ॥
 काष्ठो वा कारुणं राज्ञो राजा वा साधु-कारणम् ।
 इति ते संन्यसोऽनामद्वैताया साधक्य कारणम् ।
 राज-सूत्रोऽनन्तरात्, धर्मोऽथोक्तश्च रक्षते ॥
 अथा राज-भवादेव न कादम्नि परस्परम्”—इति ।

अतः, ‘दृष्टवेद्राजा’—इति श्रुत्याऽपि दृष्टचिन्तनमुक्तम्,
 तत्कथं चित्तवशावाधारक-धर्मः ? मैत्रं, राजसूत्रेण चित्त-विषय-
 भेदादेवधिकरणे निर्णीतमात् । तथापि,—

द्वितीयाध्याये श्रुत्येवधिकरणे श्रूयते,—“आद्यैकमहाकण्ठात् त्रि-
 पति शिरसं दक्षिणा”—इत्यादिना राजसूत्रेणैव राजसूत्रेण चित्त-विषय-
 भेदो मत्तः, “अदि ब्राह्मणोऽथेत नार्हत्वात् न च विद्यायाऽति उत्तमा
 तमभिधारयेत्, अदि राजसूत्रेण, अदि वैश्वो वैश्वदेवम्”—इति ।

* प्रत्यक्षं धर्मः,—इति सु० पुस्तके वाक्यः ।

† यथा,—इति सु० पुस्तके वाक्यः ।

तत्र संख्यः; किं शास्त्रादादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णनां राज्य-
सूत्रे चधिकारः, सतः कश्चित्त्वैव? इति । तदर्थं च, किं राज्यस्यः
कदाचामपि वर्णनां वाचकः, किं वा कश्चित्त्वैव? इति । ततोऽपि
पुनर्विचारचित्तम्; किं राज्यस्यो राज्य-योग-निमित्तः, कश्चित्त-
निमित्तो वा? इति । तत्र, राज्यस्यो राज्य-योग-निमित्तस्य, कार्य-
प्रविष्टेः सर्वलोका-प्रविष्टत्वादिनामात्रं । न तु कश्चित्त-निमित्तः,
कर्मार्थ-प्रविष्टेराद्य-प्रविष्टत्वापेक्षया दुर्वकमात् । इतिहेतु विनामात् ।
तद्व्येवप्रविष्टेव । तत्र ज्ञात् राज्य-योगात् राजात्मनोऽपि भवति ।
राज्यपदम्, कदाचानपद-रचने वर्तते; न राज्य-योगमपेक्षते ।

अतः, 'कर्मार्थ'—इत्यधिकृत्य, 'पदसंयुतोऽस्तिनादिभ्योच'—
इति वक्तव्यात् राज्यस्यैव तत्र शास्त्रादाराद्य सत्तेर्वक्षीकस्यात्
राज-योगस्य राज्यपद-प्रवृत्ति-निमित्तमिति चेत् । लोक-प्रयोग-
स्यैव कर्मार्थवधारणे प्रमादमात् सत्तेरपि वदन् नूनं नास्ति ।
प्रयोगाच्च राज्यस्यैव ज्ञातव्यं तन्निमित्तत्वं च राज्यस्यैव-
गम्यते । ततस्तदनुवारेण, करणं कर्मार्थस्य-विभाग-साध-परं वा-
च्येयम् । कदाचानपि राज्यपदाभिधेयत्वेन राज्यसूत्रे प्राप्तानां
निमित्तार्थानि भवन्ति । 'चदि' ब्रह्मेऽपि, राज्यस्यैव राज्य-
योग-निमित्तत्वे प्रमादम् । अन्यथा, शास्त्रभावात् 'चदि' ब्रह्मे-
ऽनुपपन्नः ज्ञात् । वैदिकस्य निर्देशः सत्तेरपि कवीयात् । तस्मात्
निमित्तार्थानि भवन्ति,—इति प्राप्ते नूनः ।

न तावदेदिक-निर्देशादन निर्वचः कदाचान्, अन्यथाऽपि तत्-

* अन्य, तस्मात्,—इति शास्त्रे भवितुं युक्तः ।

वद्भावात् । 'राजायमभिषेकयेत्'—इति क्षत्रियेक-विधौ प्रायेव
 राज्य-योगाद्वाच्यम् । 'अपिपमापहव प्रयुक्तः । तेन, एतदेव राज्य-
 पदं निर्वोचते । 'अदि' इत्यस्य, निपालत्वाद् वचनकक्षादपि निवर्त्तते
 न युज्यति,—इति । करणाच्च क्षात्रकलेव राज्यपदम् । नच तस्य
 निर्मूलकत्वं, इति-प्रयोगश्चैव सूक्ष्मं वक्ष्यात् । कर्त्तव्यं वचार्थमेव
 करणस्य प्रमाथनस्येति तेनैवाभिप्रेत्य-प्रकीर्तिनाचारस्य वक्ष्यात् नीच-
 भान्यादि-प्रयोग-प्रसृतस्य बाध्यात् राज्य-योगेन राज्यस्यः, क्षात्रकस्य
 राज्यस्यः अपि-वचन इति बाध्याच्चादेरनेहौ प्राप्तिभावात् प्रापकानि
 वचनानि,—इति । एकस्यापि राज्यस्यः अपि-परः ।

अनु, जन-रक्षणाद्वाक्यं जगताभ्यारतेऽभिहितम्,

“रक्षणात् कुरु राजन् प्रजायां वाक्यादपि”—इति ।

वाङ्, वक्ष्यात्वेन अपिपमापि रक्षकत्वं, 'अपिपेवि'—इत्यनेन
 द्वितीयकोचैव विदु-पाठनद्वये प्रकीर्तिवोचते । राज्य-धर्मेषु प्रमा-
 रकस्य^१ प्राधान्येन विवर्चितत्वात् प्रथमं प्रकारकमिति युक्तम् ।
 अतएव बाधनकम्,—

“प्रधानः क्षत्रिये धर्मः^२ प्रजानां परिपालनम्”—इति ।

* राज्यस्य,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† नयने,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अथो नावधार्यते,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ 'वपादि'—इत्यारम्भ, 'अपिपवर'—इत्यन्योऽपि युक्तिविरहित-
 युक्तयेव न दृश्यते ।

॥ धर्मोदितव्यते,—इति सु० युक्तये पाठः ।

¶ प्रकारकस्य,—इति सु० युक्तये पाठः । एवं वरम् ।

** प्रधानं क्षत्रियेधर्मम्,—इति स० आ० युक्तये पाठः ।

मनुरपि तदेवादौ तदर्थेवति,—

“प्रजापतिं रक्षन् दानमिच्छाऽव्ययमेव ।

विषयेष्वप्यपि च निवृत्तं समादिशत्”—इति ।

ब्राह्मिपर्वण्यपि,—

“नृपाणां परमोर्ध्वं प्रजापतिं परिपाकनम् ।

निर्दिष्ट-कर्म-मोक्षा हि राजा धर्मेण पुण्यते ॥

वर्णानामाजमाणाश्च राजा भवति पाकनः ।

सो सौ धर्मे निवृत्तानः प्रजाः साः पाकयेत् कदा ॥

पाकनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सकम् पाकयित्वा भानं धर्मव्याप्नोति पुण्यकम् ॥

यतो वदन्तीति च कदापि वदन्तीति ।

राजा कदापि-भाक् सकं प्रजा धर्मेण पाकयन् ॥

कर्मक्षेत्रे प्रजा निवृत्तं राजा धर्मेण पाकयेत् ।

कृत्यानेन प्रजादेन पूजयेद्यापि धार्मिकम् ॥

राजा हि पूजितोऽधर्मयुतः कर्मण पुण्यते ।

कदा कदाचरते राजा तत् प्रजापतिं रोचते”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

•“कदा, राजाभिधिमेव प्रजापत्यमादितः ॥

कर्मक्षेत्रे विरोधेन कदापि महीपतिः ।

पाकनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ॥

सकम् पाकयित्वा भानं धर्मव्याप्नोति पुण्यकम्”—इति ।

ब्रह्मसंहितासंग्रहः,—

“वदन्तां कुर्वते धर्मं प्रभाषयन्तं पापदम् ।

इव-धर्म-वदन्तां तस्य मुक्ते मङ्गलकम्”—इति* ।

ममुरपि†,—

“धर्मतो धर्म-वदन्तां रात्रौ भवति रक्षतः ।

वधयोऽपि वदन्तां भवत्येव क्षरन्तः‡ ॥

रक्षन् धर्मैव भूतानि राजा वर्णाच्च पातकम् ।

वधतेऽहरदयैः वदन्-वदन्-दक्षिणैः ॥

चोऽरक्षन्निमादने करं द्रुमश्च पार्थिवः ।

प्रीतिं धीमं च दक्षश्च व दक्षीणरक्षं प्रवेत्” ॥

रक्षणीयाश्च प्रभावमजापन्नाः, अथवा तादां देवा वन्द्यते ; चोर-
द्याद्यादिभः पर-कैमेभ्यो वा । कनकरुभध-निवारणाच्च, ‘प्रदक्ष्णाम्’
—इति, ‘परधैव्यानि निर्मितं’—इति चोक्तम् । इतश्च निवारणं
वचिष्यकैश्च कुतोऽवाधारमिह्याप्रह्य तद्देहेतुमेव प्रत्यपादिनं दर्शितम् ।
तच्च वचिष्यकैश्च । तच्चात्र मनुः—

“अस्माकमन्तर्गं वच्यते वचिष्य-पद्म-वचिष्यिभ्यः ।

व्यामीकनाथे धर्मैश्च द्वापमन्वयनं मनुः”—इति ।

चानुशासनिकेऽपि वचिष्यं प्रकृत्य पश्यते,—

“अस्माकः प्रत्यपादिनं तस्य धर्मः वनातकः” ।

* ‘इति’ इत्येव नास्ति सु० युक्तम् ।

† ‘ममुरपि’—इति नास्ति सु० युक्तम् ।

‡ नास्तीदमर्थं सु० युक्तम् ।

§ प्रत्यपादिनं,—इति शा० युक्तम् वातः ।

ब्रह्मवाक्येन च बुद्धोपकरणानि कर्मास्तुपकाङ्क्षयोः । तानि च
प्राप्तिपर्यायं दर्शिताणि,—

“बहुवक्तोभाराः कदाः निमित्तास्तु परमथाः ।

ब्रह्मवाक्यं कदाचि परिकल्पयन्नेकत्रः” ॥

‘प्रदृष्टवान्’—इत्यनेन चौरादि-त्रिका विवक्षिता । अथप्येषा
पूर्ववचनहोत्रा, तथापि तत्र प्राधान्येन प्रतिपादिता, अथ तु
प्रकारक-वाक्यमेवेति न धीमदस्यम् । इत्य-प्रकारमाह मनुः,—

“अनुक्तं परीक्षायां देश-काव्यौ च तन्मताः ।

वापराधमवालोच्य दृष्टं दृष्ट्योः पातयेत्” ॥

विष्णुः,—

“आनःअपि तथाऽन्येऽपि आत्मा आति धर्मं वधः ।

दृष्टवान् प्रत्येकवा वागन्त-माह्वयैः वधः”—इति ।

ब्रह्मवाक्येति,—

“वाग्विजयः अकरोत् कतुङ्गा कल्पितोदयः ।

पुरे दोष-विमर्शं आत्मा अपरिक्लपयेत् ॥

बुद्धं पुरोहितान् विनापु वाग्दृष्ट्येन दृष्टयेत् ।

विवादिनोपराधान् दोषविशोऽर्थेन दृष्टयेत् ॥

महापराध-कुलांश्च कथ-दृष्टेन दृष्टयेत्” ।

तथा कात्यायनः,—

“निवादिषु अनुकीत वाग्दृष्टं पिबु तपस्विनाम् ।

कथोक्तं तत्र तन्नुर्वृत्तं वापु-कल्पितम् ॥

अथार्थिकं निमित्तमेवेतिद्वितीयात् प्रकृतः ।

निरोधनेन कञ्चन विविधेन वधेन च"—इति ।

मनुः,—

“इह खानानि दण्डस्य मनुः खान्धुवोऽग्रीवम् ।

विषु वधेषु तानि कुरचतो माह्वसो मयेम् ॥

उपस्यसुदरं चिक्रा हसौ पारौ च पञ्चमम् ।

चतुर्नाभे च कर्षौ च मनं देहसुदीरवम् ॥

जीएष्टं प्राचानिकोदस्यो माह्वस्य विधीयते ।

पुदवायां कुलीनानी नारीकाश्च विवेकाः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“मगत् वर्जमिदं कृत्वा माह्वस्य न तद्वनम् ।

तस्मात्तस्य वधं राजा मनवाऽपि च विनायेत् ॥

अवध्यान् माह्वसानाहुः वर्जपापेभ्यश्चिताम् ।

वसदिमेषु कुलसं, तन्मद्राणां समाचरेत् ॥

राजादेवं बहिः कुर्यात् वर्जपापमचतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“एवं धर्म-महत्तक राजोदस्यधरस्य च ।

यमोऽस्मिन् प्रचते लोके खर्गे वावस्योऽस्यः”—इति ।

पर-वेत्य-निर्जयस्य प्राप्तिपर्यन्तं दर्शितः,—

“यैवे वा मार्गर्ग्वे वा येनाद्योनः प्रचक्षते ।

पक्षत्रया हि वृषिरी भवत्यमुमतौ तथा” ॥

नैवातिग्रीतोनात्कृष्णः कासोभवति आरतः ।

* तदा,—इति भा० युज्यते वाक्ये ।

तन्नास्तदा ब्रीह्यधीन परेषां ध्वजेषु वा ॥
 इते हि ब्रीहाः वेवाद्याः प्रत्यक्षाः पर-वाधने ।
 अक्षर्वाङ्मवाप्यार्णः समोनम्यः प्रत्यक्षते ॥
 धारैः सुविहिताभ्याहः* कुञ्जछेदमनोचरैः ।
 वप्रर्षीन् दृढतः कृत्वा सुहृद्वरचक्षरादय ॥
 सतोवाचुर्धनः क्षुब्धो जनः द्रुपदस्तोमसः ।
 अक्षर्दमामरुदकाममर्ष्यादामघोहकाम् ॥
 अक्षभूमिं त्रक्षयानि चे द्रुपदुग्रक्षामनाः ।
 कृत्वा निरुद्धा वैर रक्षभूमिः प्रत्यक्षते ॥
 नोचद्रुमा महाक्षया कोटका वसिष्ठोधिनाम् ।
 भञ्जदुर्गा महाक्षया वेदु-वेप-तिरक्षता ॥
 पदातीर्णा क्षमा भूमिः स्वर्णनोयवनामि च ।
 पदाति-वञ्जका वेना दृढा भवति† भारत ॥
 तद्याऽन-वञ्जका वेना सुदिनेषु प्रत्यक्षते ।
 पदाति-नाम-वञ्जका प्रायङ्गाद्ये प्रत्यक्षते ॥
 मुषानेताम् प्रवञ्ज्याव सुदं त्रचुदु बोधयेत्—इति ।

अनुरपि,—

“यदा तु धाममातिष्ठेदरि-राक्षं प्रति प्रभुः ।
 तदाऽनेन विधानेन बाणादरि-पुत्रं क्षयैः ॥
 मार्गशीर्षे द्रुमे माघे चाद्याक्षार्णा महीपतिः ।

* सुविहितैः श्रवाद्यः,—इति सु० पु० कवे पाठः ।

† मध्यावधि च,—इति सु० पु० कवे पाठः ।

आवृणुं वाऽथ किं वा भाषी प्रति भवानकम्* ॥

अन्येकपुत्र-कायेषु कदा फलेद्भुवं वक्षम् ।

तदा आवादिश्येति वक्ष्ये चोत्थिते रिपोः† ॥

कृत्वा विधानं मूले तु क्षणिकस्य वधाविधिः ।

सदा यथाकदाचित् वारान् कलमिधास ॥१॥

संशोच्य विविधं मार्गं वक्षिष्ये कसं वक्षम्‡ ॥

आमरसिद्धि-कल्पेन आवादि-पुरं वनेः—इति ।

वक्ष्ये वक्ष्यविधा-कलमिधा इति, —“मूला-वक्षं चोषी-कलं निज-
वक्षं क्षतना-वक्षं अनु-कलमादिक-वक्षं ॥”—इति । पुत्रार्थेन-
वधाव-रक्षणमात्रं मनुः,—

“इत्यमूलेन तस्मान्नैवावापु मरुतेन वा ।

वराह-मकराभ्यां वा क्षुत्वा वा मरुदेन वा ॥

* आवापुने वाच येने वां भाषे प्रति वधानकम्,—इति तु० मुक्तये शठः ।

† उद,—इति तु० मुक्तये शठः ।

(१) वक्ष्यामि च कामज-शोधनं मेदेन विविधाणि । अथ, कामयापि
पुत्र, शोधनादवाविधिं निश्चिन्ना आवादिष्ये । तदुक्तं मनुवेदे ।
“कामनेषु प्रसक्तो हि वक्षनेषु महीपतिः । विपुल्यनेऽर्थधर्माणां
शोधने आत्मनेव हि ॥ अमवाऽसौ दिवाह्वयः परिवायः क्षियो-
नरः । तौर्वाणिकं वधाया न कामनोपपन्नोदकः ॥ येनैवं वाच्यं
मोह ईर्ष्याऽद्वेषाऽर्थदूषकम् । वाग्दक्षयस्य वाच्यं शोधनोऽपि
मर्कोऽदकः”—इति ।

(२) मूले अक्षीयदुर्मरादिके । विधानं तस्मात्तै र्देवैकदेशेऽप्यपनम् ।
आस्यत्तं अनुरादिकस्य वेनावस्थानस्य अवधि वाह्यं वटमन्त्रादिः ।

(३) आवापुनादिकस्य विविधमेवेन मार्गस्य वैविध्यम् ।

जतश्च भवमात्रहेतोर्निवारयेदहम् ।
 पप्पेन चैव कूरेण निविशेत्तथा खलम् ॥
 वेनापानीन् वसाधकान् कर्मदिषु निवेष्टयेत् ।
 जतश्च भवमात्रहेतोर्ग्राही कल्पयेद्दिग्म् ॥
 गुल्फांश्च आपयेद्दामान् कर्ममंशान् समन्ततः ।
 कामे बुद्धे च कुञ्जानभीकृन्विकारिणः ॥
 संज्ञान् बोधयेद्व्यान्* कामं विसारयेदहम् ।
 शृङ्गा वज्रेण चैतान् कूरेण कृत्वा बोधयेत् ॥
 सन्दर्भायैः ससे कुक्षोदन्तूपे नौ-द्विषेत्तथा ।
 कचगुल्फाद्वते चापैरविषमैर्गुणैः खले ॥
 कुक्षोर्वास मन्त्रांश्च पाशान्काञ्चूरयेन्मयान् ।
 दीर्घान् खड्गंश्चैव मरान्यानीषु बोधयेत् ॥
 प्रहर्षयेदहं कृत्वा तांश्च सम्पक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टासैव विजानीयाद्रीन् बोधयतामपि ॥
 उपदद्यादिमाधीनं राज्ञास्त्रोपवीकृजेत् ।
 दूषयेत्तथा कर्तुं कवचाबोधमेवमम् ॥
 भिन्नाधौव तटाकानि प्रकार-परिखास्तथा ।
 समस्तकन्दकेनैव शशी विनाशयेदपि ॥
 उपजाजानुपजयेदुषीसेव हि तत्कृतम् ।

* संज्ञान् विभजेद्व्यान्,—इति बु० पुनश्चै पाठः ।

† बोधयेत्,—इति शास्त्रान्तरम् ।

युगे च द्वे^(१) युगेन कर्मजेषु रयेतमीः ।
 यथा दानेन मेदेन समक्षैरयथा वृक्षम् ॥
 विवेतुं प्रयत्नेतारीन् न युद्धेन कदाचन ।
 अनित्योक्तिविधो यस्मान् युद्धेन युज्यमानथाः ॥
 पराजयस्य संयामे तस्मात्पुष्टं विवर्जयेत् ।
 यथायामप्युपायानां पूर्वोक्तप्रणामकक्षये ।
 तथा युद्धेन संयतो* विजयेत रिपुं यथा ॥
 जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिवाराणां स्थापयेद्भक्तानि च ॥
 सर्वेकान् विदिमैषां समायेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तदंशं कुर्व्याच समप्रशिक्षाम् ॥

प्रमादानी च कुर्वीत तेषां धर्म्यान् यथोदितान्”—इति ।

कर्म-प्रकारेषु परवैभूतिनिर्दिष्टा, जितामेतां पूर्वोक्त कर्माणां
 पूर्व राज-धर्मैकं पाकयेत् । तदेवं धर्मैकं पाकनं, ‘पुण्यमात्रं’—इति
 द्वितीय-श्लोकेन निरुद्धीक्रियते । यथा, मात्माकार कारणेन यदा यदा
 यत् यत्पुण्यं विकसति तदा तदा तद्विचिन्तयति न तु पुण्यकृतानुसू-
 चयति, तथा प्रमादः कर्मप्रदानेन राजा यथोदयं वरं भजनं

* युद्धेन समप्रशिक्षा,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

† परिवाराण्ये,—इति सु० मुक्तके पाठः ।

‡ राजा धर्मैकं,—इति पाठो भविष्यं ब्रह्म ।

- (१) पूर्वोक्तानीनपुनरुदयविषयं सुकृतं पुण्यपत्रं यथेष्टमुद्यत्तं यत्
 सुदेवं दुर्दैवयोः युज्यते । तदुक्तम् । “तत्र देवमभिषक्तं यौदयं यौदै-
 रक्षितम्”—इति ।

दृष्टीयात् । संभार-कारकस्य दृष्टव्यस्य कर्मोक्त्या इति, न तु तथा
प्रजाः पीडयेत् । इत्यथ आत्मिकार्थं दर्शितम्,—

“अधुदोहं दुग्धेद्राहं भ्रमराद्यं प्रवापयेत् ।
नयेत्तु यीदयेत्* कर्माद्यैव विमुक्तयेत् ॥
जालोकाद्यम्† पिष्टेद्राहं मृदुनेव मराधिपः ।
आग्नीवदुहरेत्‡ पुषं न दंशेच्च च पीडयेत् ॥
जया च डेककः पर्वमायुः पादमचं यथा ।
कर्मोक्तेनायुवाचेन वर्ज्यमार्गं प्रदापयेत् ॥
मनोभयकमोभयः कमादुद्विं यथाचरेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“अविविक्तमध्वानं भक्त्यैव वपरिवचम् ।
शोभं चेन्न च मेच्छा नविद्यो दापयेत् करान् ॥
जया कलेन मुञ्चेत् रात्रौ कर्त्ता च कर्मवाम् ।
तथाऽनेच्छा मृपोराहे कल्पयेत् यतनं करान् ॥
जयाऽज्याज्यमदन्त्यं चार्त्तोक्तोक्तवद्वदाः ।
तथाऽज्याज्योदहीतयो रात्रिद्रात्राऽऽन्धिकः करः”—इति ।

मार्गलोकोऽपि,—

“मावान्मही जया सूर्यलोचं हरति रश्मिभिः ।
ह्यलोचैवायुवाचेन तथा श्रुत्वादिहं मृपः”—इति ।

* नेत्तुयत् पीडयेत्तीर्थं,—इति आ० मुक्तये वाक्यं ।

† मृदुवायव,—इति यु० मुक्तये वाक्यं ।

‡ आग्नीवदुहरेत्,—इति यु० मुक्तये वाक्यं ।

ज्ञानं समुदयं मुनिं सत्य-प्रवचनानि च^(१) ॥
 तेषां हं समनिप्रायसुपकथं प्रवक्ष्मि ॥
 समसागारं कार्येषु विद्वद्भिरुक्तमात्मनः ॥
 सर्वेषाम् विविधेन प्राज्ञेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा ब्रह्मण्य-संयुतम्* ॥
 नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःशियेत् ।
 तेन चाहं विनिश्चितः ततः कर्म बभूव मे^०—इति ।

चारभचीवच कर्म, देश-विशेषे दुर्ग-समाश्रयम् । तच्च ब्राह्मण्येन
 दर्शितम्,—

“रत्नं ब्रह्मसामोक्तम्[†] आश्रयं देशमाश्रयेत् ।
 तच्च दुर्गानि कुर्वीत अथकोशात्मनुत्तये”—इति ॥

दुर्गभेदात्मना दर्शिताः,—

“अथ दुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वाचसेवं वा ।
 नृदुर्गं निरिदुर्गं समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेषु तु प्रकृतेन निरिदुर्गं समाश्रयेत्”—इति ।

दुर्ग-संविधान-प्रकारः ब्रह्मिण्येव दर्शितः,—

* वादुर्गसंयुतम्,—इति वाटान्तरम् ।

† ब्रह्मसामोक्तम्,—इति सु० पुस्तके वाटः ।

(१) तिकृष्णनेति ज्ञानं दक्षकोकपुरराज्ञस्य चतुर्भिर्धम् । समुदय-
 म्भुतसंते चर्या ज्ञानादिति समुदयोऽज्ञानादिरज्ञाद्युत्पत्तिज्ञानम् ।
 ज्ञानमता राजगता च राजा मुनिः । समस्तं प्रवचनं यत्प्रापे
 प्रतिपादयति ॥

“दृढ-माकार-परिचं हस्त-रश्मि-युग्मम् ।
 सूर्य-क्षिप्तानरश्मि-समराप-प्रोमितम् ॥
 प्रविष्ट-समराप-प्रमाणासक्तुनोद्यमम् ।
 इन्द्राक्षं मात्र-सम्पुर्णं तत्पुंरं सप्तमाविष्टम्” — इति ।

मनुरपि,—

“तस्मादावुध-सम्पुर्णं धन-धाम्नेन वाह्यैः ।
 माह्वयैः त्रिभिर्मिथ्यैर्नक्षत्रैर्दधेऽग्नेः ॥
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्दृष्टमात्मनः ।
 शुभं सूर्य-पुंरं इष्टं जल-रश्मि-सम्पुर्णम्” — इति ।

दुर्ग-संविधानकृत्वा सामादि-धर्माणि ब्रह्माह,—

“तद्व्याप्नोद्वेष्टास्यै कर्माणि प्रवृत्तानि ॥
 कुले जहति कर्माणि ह्येषा रूप-सम्पुर्णम्* ॥
 पुरोहितस्य कुलीनं दृष्ट्वादेव धर्मिणम् ।
 तेऽस्य गृह्यानि कर्माणि कुर्वन्तानि कानि च ॥
 कजेत राजा ऋषिर्निर्विघ्नेराह्वयैः ।
 वज्राधैः वैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 वांस्वस्तिकमात्रैश्च राहुदाहाराद्येह हिम् ।
 छात्राणां च परोक्षोपे वर्तेत पित्र्यवन्तु” — इति ।

वाशवक्योऽपि,—

* संपुर्णव्याप्तिवाम्,—इति पाठान्तरम् ।

† धर्माणि,—इति पाठान्तरम् ।

“पुरोस्तिष्ठ कुर्वीत देवज्ञमपि चाधिकम् ।
 दृष्टमीत्याद्य कुञ्जसमवर्षाद्भिरथै तदा ॥
 औत-स्नान-क्रिया-हेतोर्दण्डादेव चर्त्तितः ।
 जघांक्षेव प्रकुर्वीत विधिमङ्गुरि-दक्षिणम् ॥
 ओर्मांश्च दद्याद्विभो वस्त्राणि विविधानि च ।
 व-दान-मान-सत्कारैर्वाचयेत् ओषध्याम् वदा”-इति ।

अङ्गुरपि,—

“निधमाद्योऽप्यादहीत न रात्रौ ओषध्यात् करम् ।
 न च कुधाऽप्य वंदीदेत् ओषधौ निधये वचम् ॥
 यच्च रात्रौ विवधे ओषधः वीदति कुधा ।
 तच्छापि तत् कुधा पादुमचिरादेव वीदति ॥
 मृत-वृत्ते विदिताऽप्य वृत्तिं धर्मी प्रकल्पयेत् ।
 वंदयेत् चर्त्तयत्येव यिता पुत्रमिवौत्सवं”-इति ।

आशुक्तावनिवेऽपि,—

“माता-प्रपा-तद्वामाणि देवताऽऽयतनानि च ।
 आशुक्तावनवचस्यैव कर्त्तव्यं नृपपत्नयैः ॥
 आशुक्ता वाक्मन्त्राः भक्त-संस्काराश्च यः ।
 कुक्षमुत्पाटयेद्युक्ते क्रोधाविष्टा दिजातयः ॥
 दुष्टाणां श्रावणं धर्मः मिष्टाणां परिपासनम् ।
 कर्त्तव्यं भूमिपाद्येन नित्यं कार्येषु चार्च्यवम्”-इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“वासातुरेषु भूतेषु परिचायं कुबहव ।

वरदागतेषु कादृशं कुर्वतांश्च समाहितः ॥
 भरणं कर्मक्षतानां रक्षकश्चापि कर्मजः ।
 बह्व्यं बहुभिर्चितं दातव्यश्चाप्यपीडया ॥
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कस्य तर्हितम् ।
 आससेषु वशाकालं खेवं भोजन-भाजनम् ॥
 क्षयन्तूपदरेद्रात्रा कलत्रा विधिपूर्वकम् ।
 आत्मानं कर्मकार्योऽपि तापये राक्षसेवच ॥
 निवेदयेत् प्रत्येकं तिष्ठेत् प्रह्वयं निद्रायाः ।
 विप्रमेयं मर्षी सत्त्वा प्रजाधर्मेण वाचयन् ॥
 चापये निधनं कुर्वद्द्रात्रा धर्म-वराचकः ।
 चापये च मर्षी कक्षा जोषिवाचोपपादयेत्—इति ।

मनुः,—

“जोषद्द्रात्रा क्षेराद्गुं च कर्मफलवशेभवा ।
 जोषिराद्गुणैः राक्षसाजीविताश्च क्वाग्भवाः ॥
 वरीर-कर्मकात् प्राचाः जीवन्ते प्राचिर्ना वया ।
 तथा राजानपि प्राचाः जीवन्ते राक्ष-कर्मकात्”—इति ।

दिन-वर्षा तु मनुना दर्शिताः,—

“सत्त्वाश्च वक्षिणे वामे कृतज्ञौघः समाहितः ।
 कृताऽपि मातृषौचार्थं मनिषेच कर्मा द्रुमान्”—इति ।

कालान्तरेऽपि,—

* वयः,—इति तु० वृक्षान्ते वाक्ये ।

“प्रसवत्याश्च नृपतिः कुर्वन्मन्त्रं धावन्म् ।
 क्षान्त-शार्वां समानस्य क्षान्ता पूतेन वारिणा ॥
 अथ दत्ता तु देवाश्च नास्तराश्च समाहितः ।
 ततोऽकहुन-नस्यः कम् वज्रमाकोप्य मन्त्रविम् ॥
 धृत-शार्वां तु विमोच दद्यात् कथनार्थं नृपः”-इति ।

वाङ्मन्योऽपि,—

“अथिक्पुरोहिताधर्मैराग्नीर्भिरभिनन्दितः ।
 धृष्ट्वा ज्योतिर्विदोवैद्यान् दृष्ट्वाऽऽः काचनं मयीम् ।
 वैदिकानि च तथा ज्योतिषाणां दृष्ट्वाचि च”-इति ।

वैदिकानि विद्याद्योपयोगीनि कन्याऽकहारादीनि । द्वाभानन्तरं
 छात्रं मनुराच,—

“तत्र क्षितः प्रजाः सर्वाः प्रतिपन्त्य विचर्जयेत् ।
 विद्वन् च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत् सर्वं मन्त्रिभिः ॥
 निरिच्छं समाह्वय प्राचाई वा रक्षोमनः ।
 अरखे निःकृताये वा मन्त्रयेताविद्यावितः ॥
 अथन्दिनेऽह्नुरात्रे वा विमानो विनतकृतः ।
 विमन्त्रयेत् धर्मकामार्थाद् वाह्यं तैरेकएव च ॥
 कन्यानां सम्प्रदानस्य कुमारान्वाच एवम् ।
 दूतस्य प्रेयसस्यैव कार्मण्येनं तथैव च ॥
 अन्तःपुर-प्रजायाश्च प्रविधीनाश्च चेद्वितम् ।

० मन्त्रवत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इत्यप्ये,—इति ब्रा० पुस्तके पाठः ।

कर्मणं सादृशं कर्म पञ्चमर्षं तत्ततः ॥
 अनुरागाधरावौ च प्रसारं भक्षयन् च ।
 चरेरन्तरं भिक्षुदात्रीं तयोः परम् ॥
 तान् कर्माभिरुपधात् कामादिभिरुपधैः ।
 चाद्यैश्चैव कर्मसु च पौष्ट्येन जनेन च ॥
 बन्धि च विचरं चैव ज्ञानमात्मनेन च ।
 दीधीमानं संवत्सं च कर्मसु च विचरन्नेव ॥
 आचल्येन ज्ञानं बन्धि विचरन्नेव ।
 कर्मणं वीक्ष्य प्रकृष्यते दीधं संवत्सरेव ॥
 सयेतारमुपेक्ष्य सर्वपापार्थं कर्मणः ।
 हतकर्मं कर्माणि प्रकृतेरार्थे विदुषे ॥

सादृशं कर्मणं कर्मणं कर्मणं तद्वर्तिनः—

“सादाने च विचरं च तथा प्रैवविधेधयोः ।
 पञ्चमे कर्मण्यने कर्मण्यने चैव ॥
 दृष्टदृष्टोः कर्माण्यनेनात्मनिको नृपः” ।

दृष्टिः सादृशं । पञ्चमर्षं, कापटिक-साधिक-प्रवृत्ति-वैदे-
 य-साधक-साधनादराः । कर्मण्यनेनात्मनिको नृपः, नृप-सूक्त-संस्कृति-
 पात-प्रतीकारः, कर्मविद्विरिति वा पञ्चमर्षः* ।

“हर्षं सर्वमिदं राधा तद् संमन्त्रं जन्मिनिः ।

आवासादुपय मन्त्राङ्गे मोक्षमन्त्रः पुरं जनेत् ॥
 तन्मात्रमूलेः काष्ठद्वैरुपधैः परिचारकैः ।

* अतिरिक्तारण्य, पञ्चमर्षः—इत्यनेन अत्रोक्तं नृपः नृपः ।

सुपरीक्षिताम्यासनासनामैर्भिन्नापदैः ॥
 विषद्वैरन्वैशास्य कर्मरूपाणि चोद्यते ॥
 विषदाणि च रक्षाणि विषतोधारयेत्यदा ॥
 परीक्षिताः क्षिप्तैर्न ज्ञानोदकधूमैः ।
 वैशाभरक्षकपुङ्गवः संसृजेयुः कमादिताः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत ज्ञान-रक्षाऽऽरम्भे ।
 ज्ञाने प्रसाधने चैव कर्मोद्यमरक्षेयु च ॥
 शुक्रान् विद्वरेषैव कीलिरताःपुरे वर ।
 विषदा च कषाकाशं पुनः कार्याणि विनायेत् ॥
 कषाकृतस्य संयोजोदात्तधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनाणि च कर्मोधि प्रकाशान्तराणि च ॥
 कषाकृतोपास्य द्रुमुपादन्तैश्चानि कषाधत् ।
 रक्षसाक्षात्किना चैव प्रविधीयाद्य चेष्टितम् ॥
 ज्ञाना कषाऽन्तरं कषात् कषात् कषात् तं ज्ञानम् ।
 प्रविष्टोक्तोक्तार्थेषु की-दृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र शुक्रा पुनः किञ्चिन्मूर्खधोषैः प्रदर्शितः ।
 संविद्येव कषाकाशमुनिष्ठे च नतस्तमः ॥
 हतदिधान्मतिष्ठेद्दरोनः इक्षिणीपतिः ।
 कषाकाशः कर्ममेवेतत् श्रुत्येव विविदेकचेत्—इति ।

धर्मान्तरमात्रं समु-—

० कषाकाशं,—इति शास्त्रान्तरम् ।

† कर्मम्,—इति शास्त्रान्तरम् ।

“वदुःखमेव निवर्त्तिनं प्रजानाञ्चैव पापमम् ।
 इदमुवा मातुल्यानाञ्च राज्ञः मेघस्तुरं परम् ॥
 अथ त्वञ्चैव विद्येत कथं रथे च यथातः ।
 रक्षितं यद्विद्येतेन दृष्टं पापेषु निःक्षिपेत् ॥
 यमाद्यञ्चैव वर्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेतादि-प्रयुक्तान् मायां निन्दं सुवन्द्यः”—इति ।

प्राप्तिपर्यन्तम्,—

“अथमानि च कर्माणि कृपतिः परिचर्यते ।
 क्षोभ-संघाद्व्याकर्षणं कृतकमपनी मनेत्”—इति ।

तानि कर्मानि जनुना वर्त्तितानि,—

“इह काम-वदुःखानि तत्रऽऽहौ क्रोधमानि च ।
 मृगयाऽहो विद्यालयः वरीशयः क्षिप्रोमयः ॥
 तीर्थं किञ्च दद्याद्व्याका कामभोद्व्योमयः ।
 यैऽहम् पारथं द्रोहं ईर्ष्याऽद्व्याकाऽर्थ-दूषणम् ॥
 मातुल्यानञ्च पारथं क्रोधभोद्व्योमयः ।
 कामभेदु प्रकरो हि अकरो नृपतिः ॥
 विदुष्यतेऽर्थ-धर्मोन्मा क्रोधमेव काममैव तु ।
 इधीर्येतलोर्मूकं च कर्त्तुं कथयिष्युः ॥
 तं धमेन लभेत्तोयं ज्ञानो क्षेप्तो नृपावुधौ ।
 धाममयाः क्षिप्रञ्चैव मृगया च मयाकमम् ॥
 इतस्तद्व्यक्तं विद्यापटुर्ध्वं काममेव नृपे ।
 इत्यञ्च पातनञ्चैव मातुल्यानार्थदूषणे ॥

कोषजेऽपि नवे विद्यात् कष्टमेतत्किं वद ।

अथनख च अत्योच अथन कष्टमुच्यते ॥

अथनखो हि प्रवति सर्वान्धव्यवणी स्तः”-इति ।

अर्कच्छेपोऽपि,—

“अमनादि परित्यज्य वत्त मूलहरादि च^(१) ।

आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्योपदिर्मन्त्र-विनिर्माणा ॥

प्राण-रक्षि-अथ-ज्ञान-वाङ्मनस-विनिर्माणा ।

अद्वितीयं परेष्टे च कामव्यवर्तिना* ॥

प्रानात्मा अन्विष्यैव ततोऽप्यत्यन्तधीमता ।

वेद्याद्यानन्तरं पौरादिद्वेष्टे ततोऽरिभिः ॥

अप्येतानविनिर्मितं वेरिषोविनिर्णीयते ।

वेऽविनात्माऽजिनामास्तः अपुर्वैव तथ्यते”-इति ।

तदेवमुक्तं-अर्थकसायेन संयुक्तो राधा प्रधाः पाकयेत् । तदुक्तं
अनुना,—

“एवं सर्वं विधायेद्विनिर्माणमात्मनः ।

पुनर्यथाप्रजनय परिरचेद्विनाः प्रधाः”-इति ।

प्रधा-रच्ये राद्यः वेद्योविद्येव वैदिक चातुष्टिकस्य ज्ञानिपर्यवे-
दितः,—

* प्रजासु समवर्तिना,—इति सु० मुच्यते पाठः ।

(१) कामजेयं वागादिचतुष्टयं कोषजेयं रक्षयत्तनादिभिर्यं च अष्टममते-
नेत्यम् । वाग्येवाथ ‘वत्त’ शब्देन निर्दिश्यते । वाग्येव च अष्टममताद् अथ-
हराधीमुच्यते ।

“अथ च पुनरात्मनो कर्मफल-श्रुतिः ।
 निर्मलाः प्रतिपन्नान् यदा रक्षति श्रमिणः ॥
 धर्ममेव प्रपन्नान् न हिंसाति परस्परम् ।
 अनुयुज्यन्ति* शत्रून् यदा रक्षति श्रमिणः ॥
 यत्नान् च महाशक्तैश्चोत्तमैः इयमिष्टैः ।
 पुत्राश्चाधीयते येषाम् यदा रक्षति श्रमिणः ॥
 यदा राजाऽऽयुधं योत्तमादाय रक्षति प्रजाः ।
 महता वलबलेन तदा शोकान् कमनुते”-इति ।

राजावचेऽपि,—

“यः श्रमिणः कथमेव इतिवीमनुजायि वे ।
 यः शोकं कमते वीर्यं यतः प्रजं च रक्षतिम्”-इति ।

वराहणे होयः शान्तिवर्णनिर्दिष्टः,—

“यान् यस्माच्छैलद्वारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेदुः सदा यायाः, यदि राजा न पाकयेत् ॥
 पतेद्भविषं प्रसन्नं न क्विन् वक्षिष्यतः ।
 मन्त्रैर्मुख्यैश्चैव यः शान्तिं यदि राजा न पाकयेत्”-इति ।

॥०॥ इति राव-धर्म-प्रकरणम् ॥०॥

* यय, अनुयुज्यन्ति,—इति बडो मरिचुं यत्नः ।

अथ वैश्व-धर्म-प्रकरणम् ।

कर्म-प्राप्तान् वैश्वसाधारण-धर्मोन्नाह,—

आभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपासनम् ।

कृषि-कर्म च वाचिष्यं वैश्व-वृत्तिरुदाहृता ॥६॥

आभाये कर्म, कामकर्म; कुशीदासुपनीषन्मिष्यर्थः । रत्नं मणि-
सुक्तादि। तेन च तत्परीक्षक-कर्म-विक्रया उपकष्यन्ते । गवां पासनं
हयोदकप्रदान-वन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म, भूमिकर्मच-धीन
वापनादि । वाचिष्यं कृषिक-धान्यादि-कर्म-विक्रयौ । कुशीदासीनां
वैश्व-धर्मनमाह आश्वकष्यः,—

“कुशीद-कृषि-वाचिष्यं पशुपार्षं विप्रः स्मृतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पशूनां रत्नं दानमिज्याऽप्यवनमेव ।

कृषिकर्षं कुशीदश्च वैश्वस्य कृषिमेव च”—इति ।

वमादित्रिदिनि त्रेवः । वराहपुराणेऽपि,—

“आभायां कर्म दानं कुशीद-पशुपार्षणम् ।

गोरवां कृषिवाचिष्यं कुशीदो गवाविधि”—इति ।

पशुपासनं चवाद्यादि-पासनं, मोत्रध्वज-वृक्षमुपासत्वात् । वापु-
वाचनिके विवेक-वृक्षावधि निर्दिष्टानि,—

“तिस्र-वर्ष-रवाक्षैव विवेकाः पशुवाजिनः ।

कृषिकर्षपशुपासीनैर्वैश्वैश्च-वधि-क्षितैः”—इति ।

ज्ञानिपर्वणि आवाङ्मुपास्यान-प्रवृत्तेन वैश्वस्योद्युत्साधारेषोदिताः,—

कामकर्म्यादीनि वाचिष्यान्वादि, तानि कर्वाणि वैश्वरूतिः वैश्वरूतिः
जीवनवेष्टः,—इत्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये,—

“दानमभ्यसनं यज्ञो वैश्वरूतिश्च पित्र्यैव यः ।

वाचिष्यं पाशुपाशं कृषिस्त्रैवाश्व जीविका” —इति ।

अर्थ-विज्ञानादयो वैश्वरूप्यत्वेन द्रष्टव्याः । यन्मह्यं मनुष्या वैश्वरूप्येण
पठिताः,—

“वैश्वरूतिं कृत-संस्कारः कृत्वा हार-परिदहन् ।

वार्ताणां नित्ययुक्तः खान् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥

प्रजापतिर्हि वैश्वरूतिश्च सङ्गो परिदहे पशून् ।

न च वैश्वरूतिः कामः काम रक्षेत् पशूनि ॥

वैश्वे वेत्स्यति भान्तेन रक्षितव्याः कश्चन ॥

मयि-सुता-प्रवाकानां कौशानां तान्मय ॥

मन्त्रानाञ्च रक्षानाञ्च विद्याऽर्च्यमावस्यम् ।

वीजानामुत्तिष्ठिष्व खान् वेत्त-देव-गुह्यम् ॥

मान-योगाञ्च जानीषानुक्ता-योगाञ्च सर्वतः ।

सारासारञ्च भाष्यानां देशानाञ्च मुक्तानुक्तम् ॥

आभासभञ्च पञ्चानां पशूनाञ्च विवर्द्धयन् ।

भृत्यानाञ्च भतिं विद्याङ्गाणाञ्च विविधानुक्तम् ।

द्रव्याणां खान्-योगाञ्च कथं विकल्पयेत् ॥

धर्मैश्च च दूत-दूतावातिष्ठेयानुक्तम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानामभ्यसेत् प्रवचनः” —इति ।

अधि-वाचिष्य-गौरवाः वार्ताङ्गदेवोक्तान्ते, मानयोगा कश्चलि-

प्रकादि-कायाः । मूलमन्त्रे 'सामकर्म'-इत्यत्र, 'सौहकर्म'-इति
केचित् पठन्ति । सौहस्यं सुवर्णमतादेशर्मरिज्ञान-कथादिकं* तत्क-
र्मेति आख्येयम् । सौहानाद्येति मनुपठितत्वात् । यद्योक्तधर्मागुहाने
ऋतमात्मनेधिषो वर्जितम्,—

“वसिन्धर्षस्य सुवर्णं वै देव-प्राज्ञस्य-पुण्यकः ।

स वसिक् सार्जनाद्येति पूज्यमानोऽसुरोमयैः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषः प्राप्तिवर्जसि दर्शितः,—

“नः करोति जनान् बाधून् वसिक्कर्षसि वस्यनम् ।

स प्राप्तिं नरकं मोरं धनं वसापि वीचते”—इति ।

॥०॥ इति वैश्वधर्म-प्रकरणम् ॥०॥

कर्म-प्राप्तान्दूषकावाधार-वर्णनाद्यः,—

शूद्रस्य द्विजः सुश्रूषा परमो धर्मोऽप्यन्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्गवेरास्य निष्कलम् ॥६४॥

अत्र, द्विज-अर्हो ब्राह्मण-परः, तत्-शूद्रश्रूषायाः परमं निः-
शेष-हेतुत्वात् । तदात्र मनुः,—

“विप्राणां वैद्विषुषां शूद्राणां वसिस्त्रिणाम् ।

शूद्रश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो वैश्वेकः परः ॥

शूद्रिणश्च-शूद्रश्रूषास्तुः प्राप्नोऽनन्तरतः ।

प्राज्ञघोषावघोषितश्रूषायां प्राप्तिमश्रूये”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

• दयसादेशर्मरीक्षायाजगत्कारिणं, इति बु० मुखसे शास्त्र

“द्विज-द्रुमुवर्धेवैव पाकसङ्घाधिकारकम् ।

मित्रात् वयसि वै लोकात् द्रुद्रोपम्यतरः खनः”—इति ॥

बानुश्रावनिष्ठेऽपि,—

“रागोदेवश्च शौरश्च बाह्वश्च कूर्जवत्तः ।

श्रावश्च दीर्घैरसमतिमात्मनाकर्तव्यम् ॥

असमतातिवादश्च वैद्रुम्यमतिद्योमतः ।

मित्रातिश्रावविज्ञानं वयसि द्रुद्रमाविशम् ॥

दृष्ट्वा पितामहः द्रुद्रमभिभूतम् तामवेः ॥

द्विज-द्रुमुवर्धं धर्मं द्रुद्रावाश्च मयुज्जवान् ॥

मज्जन्ति तामसामावाः द्रुद्रश्च द्विजभक्तिः ।

द्विज-द्रुमुवर्धश्च द्रुद्रः परं मेवोऽधिगच्छति”—इति ।

परम्,—इति विज्ञेयत्वाद्ध्येऽपि केचन धर्माः वक्तव्येति मन्वते । ते च देवत्वेन दर्शिताः,—“द्रुद्रधर्माः शिवर्ष-द्रुमुवर्ध कलपादि-पौषर्ष कर्षण-पशुपावन-भारोदहन-वयस्यवहार-विचकर्ष-भृक्ष-वीत-वेनु-वीणा-सुरज-मृदङ्ग-भादनानि”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“हामश्च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकसङ्घेयेकेत च ।

पित्रादिकश्च वै धर्मं द्रुद्रः कुर्वीत तेन वा”—इति ।

बाह्ववल्ग्वोऽपि,—

“भार्यारतः द्रुफिर्हस्त-अर्तं मातु-प्रिया-वरः ।

ममस्कारेण मन्त्रेण यथ वञ्चात्वा ज्ञापयेत्”—इति ।

शान्तिपर्यन्तपि,—

“स्नाहाकार-ममस्कार-मन्त्रं द्रुद्रे विधीयते ।

ताभ्यां दूतः पाकपक्षिभ्यो वाहयान्* कथम् ॥

धन्यवाच न कुर्वीत जातु दूतः कथञ्चन ।

येवथा हि धनं कञ्चा वने कुर्व्याद्वरीषयः ॥

राज्ञा दानमनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः"—इति ।

आनुज्ञावनिधेऽपि,—

“कश्चिन्नकः शुभाचारोदेस्ता-दित्त-पूजकः ।

दूतरोधक-कसैरिहैः कथयैदिव दुश्चरे”—इति ।

न केशवं विम-शुभ्रवा निवेद्यवाचा, अपि तु हृत्पद्याऽपि । यत
एव प्रकल्प्यमाना कृत्तिर्मनुषा इतिता,—

“प्रकल्प्या तस्य वै इति ककुतुब्हावधारतः ।

कृत्तिषामेव दास्यन्तः† धन्यानाञ्च परिपश्यन् ॥

कृत्तिहृत्तमं दातव्यं श्रीर्षानि कथयानि च ।

पुष्पाकाक्षैव धाम्यानां श्रीर्षाक्षैव परिपश्यन्”—इति ।

आनिर्णयकपि,—

“यस्य कृत्तिहिजातीनां दूतः शुभ्रपुराजयैत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैराज्यैरितिर्धर्मविदेवताः ॥

कृत्त-वेष्टन-पुष्पाणि अपानशुभ्रवानि च ।

आतन्नामानि देवानि शुभ्राञ्च परिचारिके”—इति ।

अथवा द्वित्त-शुभ्रपामनारेण यदि किञ्चित् पाकपक्ष्यादिकं
कुर्वीत, तत्तस्यै निष्कृतं भवेत् । तदुक्तं अनुना,—

* वृत्तवान्,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

† कृत्तिष्व,—इति पु० पुस्तके पाठः ।

“विम-चेनेव शुद्धं विविधं कर्म कथ्यते ।

अदोऽन्वद्वि कुदते तद्वेत्तस्य निम्नसम्”-इति ।

तस्याः दिक्-शुद्धयेव तस्य परयोधर्मः, अथि-वेध-शुद्धया तु
वेधस्य-हृत्पर्यन्तपरयोधर्मः । अतएव मनुना, विम-शुद्धयायावत्-
पार्थक्यमितर-शुद्धयायाः केवस्य-हृत्पर्यन्तस्य दर्शितम्,—

“शुद्धं हृत्पिमाकाङ्क्षन् कवमाराधयेच्चदि ।

धनिनं वाऽनुपाराधयेच्चं शुद्धेनिजीविते ॥

कर्मार्थं भवार्थे वै विमानाराधयेत्तु कः” ।

जात-प्राज्ञश्च-अन्धः जातु वा ह्यस्य कलकल्यता”-इति ॥

अदा दिक्-शुद्धया जीवितुं न शक्नोति, तदा किं कुर्या-
दित्यत आह,—

कवस्यं मधु तैस्तस्य दधि तर्कं दृतं पयः ।

न दुष्येच्छुद्धमातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥६५॥

शुद्धया जीवितुमशक्नोतीवनाय कवचादिषु कर्मेषु विक्रयं
कुर्यात्† । मनु, कवचादीनि विक्रीयमाकाणि क्लितुर्देवभाववन्ति ।
तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“कलोपकसौमसोमनुष्यापूपवीरधः ।

तिलोदनरथकारान् दधि घोरं घृतं जलम् ॥

* प्राज्ञवानेव राक्षसेषु,—इति आ० श० पुस्तकयोः पाठः ।

† जातप्राज्ञश्च अन्धस्य गच्छस्य कलकल्यता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यदि शुद्धया जीवितुं न शक्नोति, जीवनाय कवचादिषु कर्मेषु विक्रयं,
—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वरा-रस-मपूच्छिह-मनु-साधा* वरर्धिवः ।

मृदुर्ध-पुष्प-कुतप-चेत-तत्त-विष-विशोः ॥

कौशेय-नील-कवच-मार्जित-वीरकान् ।

माकाङ्क्ष-विधि-विशाल-वस्तु-मार्जित-व ॥

वैश-वृत्ताऽपि जीवसो विक्रीणीत कदाचन ।

साधा-कवच-मार्जित-वर्जनीयानि विक्रये ॥

यथोदधि च मयं च वीरवर्ज-कराणि च"—इति ।

वीरवर्जः शुद्धः । मैत्रेय, चक्षुः प्राज्ञ-विद्यमानः । यतश्च मनुः,—

“वक्षः पतति मार्जित-साधया कवचेन च ।

यथेष्ट ब्रूतेभवति प्राज्ञः चौर-विषयात्” —इति ।

शुद्धं कवचादीनि विक्रीयन्ति न दुःखेत् ॥ ‘विक्रीयन्’—इति

एवं वक्षमात्र-लोकादनुवक्ष्य योजनीयम् । याज्ञवल्क्योऽपि शुद्ध-

वरा जीवितुमशक्तः शुद्धं वाच्यार्थिकमात्रं,—

“शुद्धं दिन-शुद्धं तथाऽजीवन् वक्ष्यते ।

विक्रीयां विविधैर्विधैः दिवाति-चित्तमापरम्”—इति ।

वैः कर्मनिर्दिष्टातः शुद्धमन्त्रे, तैरित्यर्थः । मनुर्पि,—

* वक्ष्यास्यमपूच्छिमपुष्पासाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यथोदधि च,—इत्यारि, मूत्र,—इत्यन्तं वाचि सुवितातिदितपुष्प-
केतु ।

‡ सन्ध्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चौरविक्रयी,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ मनुश्च कवचादीनि विक्रीयन्ति न दुःखति,—इति लोकार्थतवेन नि-
श्चितार्था सु० पुस्तके ।

“अथ कुर्वन्तु श्रुतं वा श्रुतं कर्तुं विवक्षन्तः ।

पुनरावृत्त्यं प्राप्नोतीत्येवाह-कर्त्तव्यः ॥

तैः कर्त्तव्यः सुचरितैः श्रुतमन्त्रो दिवाततः ।

तानि कारक-कर्त्तव्यं विद्यानि विविधानि च”-ति ॥

श्रुतं वापि वर्ज्यमाह,—

विक्रीयन् मय-मांसानि ह्यभक्ष्यं च भक्ष्यम् ।

कुर्वन्मग्धा-गमनं श्रुतः पतति तत्पक्ष्मात् ॥ ६६ ॥

कपीला-क्षीर-पानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ।

वेदाक्षर-विचारेण श्रुतः पतति तत्पक्ष्मात् ॥ ६७ ॥

मयं च वज्रविधेः तास-यामस-श्राव-साधूक-सार्जुरादिकम् ।

अभक्ष्यं गो-मांसादि । मग्धा भगिन्यादयो । पक्ष्ममन् ।

॥ ६६ ॥ इति श्रुत-धर्म-प्रकरणम् ॥ ६६ ॥

प्रख्याता हि पराशर-स्मृतिरिह सत्यानमस्यापनं

धर्मोत्कर्ष-चतुष्टयी-वज्रमता साधारणास्माभिधा ।

आद्यस्मादिक-मिष्ट-नाम-विहितः वदकर्म-पूतोऽपरः

पूर्वाध्याय-निरूपितं तद्विहितं व्याख्यात् सुधोर्माधवः ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-शुक्-
भपास-वाक्यान्व-धर्मश्रवण-साधवाग्यस्यैव ज्ञेय पराशर-स्मृति-
व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

* श्रुतं वापि वर्ज्यमाह,—इति च० आ० पुरुषसूक्ते पाठः ।

† ब्राह्मण्यारक,—इति सु० पुरुषसूक्ते पाठः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

शानीशाखाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्वाः कुः तं नमामि नमोऽननम् ॥

प्रथमेऽध्याये आद्येन पृष्ठयोर्धर्म-स्तुष्टय-साधारणासाधारण-धर्म-
योगेन साधारण-धर्मो संबन्धिसाधारण-धर्मः प्रपञ्चितः, अथेदानीं
संक्षिप्तः साधारण-धर्मो द्वितीयेऽध्याये प्रपञ्च्यते ।

अथवा, पूर्वोक्तसाधुचित्त-धर्म-प्राधान्येन प्रवृत्तः, अथानु
ऐहिक-जीवन-चेतु-धर्मः प्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्याय-प्रति-
पाद्यनर्थं प्रतिक्रियते,—

अतः परं यद्विषयस्य कर्माचारः† कसौ युगे ।

धर्मं साधारणं ब्रह्मा चातुर्वर्त्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशर-वचोवशात् ।

अतः परं, चातुर्वर्त्य-साधारण-धर्म-संबन्धेसाधुत्तरस्मिन् काले ।
यस्य विकार-कथनलोचिताऽनवरः । यज्ज-यज्ज-पाठ-वृत्ति-रहितान्
नन्द-प्रज्ञान् प्रति संबन्धेसाभिहिते सति, समर्थनासुसमप्रज्ञानां
बुद्धिसमाप्तान् प्रति विकारेण कथयितुमुचितत्वात् । अतएवाज्ज-
राशार्थाः,—

* 'धर्म' इति भाषि यु० पुस्तके ।

† कर्माचारः,—इति च० बो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“कंचेप-विहराभां हि मन्त्रोत्तमधिर्यां नृषाम् ।

मष्ट्यमानमन्यन्तःकरणं तेन दृश्यते”—इति ।

यदा, अतःपरं चातुष्टिक-प्रधान-धर्म-कथनादनन्तरम् । “यद्-
कीर्तितः” “यन्मन्त्राणां”—इत्यादिना चातुष्टिक-पक्षे धर्मोऽभि-
हिते सौख्यिक-कथनं कथादि-धर्मकं बुद्धिचलान् तदभिधानं
कुलोद्भवः ।

मष्ट्यमानं कथादि-धर्मकं मष्ट्यचारि-कथन-वर्तितव्यवधानमभि-
प्रेत्य तथोक्तमात्मनिर्णयं दर्शयति,—‘मष्ट्यकथ’—इति । अतः-चेता-दाप-
रेषु वेदाद्यैव कथादावधिकारेण तु मष्ट्यमानस्य विमोक्षेऽतिविशेष-
ति,—‘कसौ पुने’—इति । कर्ममन्त्रोक्तोक्तं आपारमात्रे प्रकथ्यते,
आचारमष्ट्य धर्मरूपे प्राप्तीये आपारे । कथादेष्टु पुनाकारेषु
कर्मकं, कथादाचारमभिमुख्यरूपमस्ति । तथैवायमाकारेषु कर्मकं
गार्हपत्ये लाचारमभिमुख्यरूपमस्ति । तद्विरुद्धा ‘कथाचारम्’ इत्युक्तम् ।
कसौ मष्ट्यकथं चाग्राहीनां दुर्कर्मलाज्जीवन-हेतुतया कथादि-वि-
धानादाचारमनुपपन्नम् ।

कथादेः साधारण-धर्मकमुपपादयति,—‘चातुर्वर्ण्यान्मागतम्’
—इति । चातुर्वर्ण्याय चातुर्वर्ण्यम् । तत्र कर्मैव प्रविष्टः चात्मनो-
गार्हपत्यरूपः । अस्ति हि ब्रह्मसापि विमोक्ष-पक्षमहापक्षादयो
मष्ट्य-धर्मः । इतत् धर्ममात्मनिः अन्तरात्मन-निरूपणे विसृज्य-
मिधास्यते । तस्मिन्मात्रे विधानात् साधारणम् । पराशरमष्ट्येनाया-
तीतकल्पोत्पन्नोविश्वितः । इतदेवामिच्छावर्तितं ‘पूर्वम्’—इत्युक्तम् ।
पूर्वकल्प-चिह्नं पराशर-वाक्यं कश्चि-धर्मं कथादौ यथा वदन्, तथैवाहं

संप्रवक्ष्यामि । अतः, तस्मिन्नाध्यात्मनात् कथादेराचारतार्था न विवादः
कर्तव्यः,—इत्याशयः । ‘गृहतरविषये विनयः कर्तव्यः’ इति शिष्टा-
चारे विवक्षितं ‘व्रज्या वम्प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्तं, न तु कर्त्तव्यसङ्के-
तकथावर्तिं चोतयितुम् । कश्चि-धर्म-प्रवीचक पराशरस्य तथावक्तु-
वन्मनात् ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दृष्टयति,—

वदकर्मो-सहितोविग्रः कृपिकर्म च कारयेत् ॥२॥

वदकर्मोऽपि पूर्वोक्तानि; वज्रनादीनि, वन्धाऽऽदीनि च । तैः
सहितोविग्रः द्रव्यवकैः द्रुहैः कृपिं कारयेत् । न च वज्रनादीनां
जीवन-हेतुनात् किमनया कथ्येति वाच्यं, कसौ जीवन-पर्याप्ततया
वज्रनादीनां दुर्लभनात् । अतः अनुनोक्तम्,—

“वैष्ण-वृत्त्या तु जीवंसु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

चिंता-भयात् पराधीना * कृपिं कर्मैव वर्जयेत् ॥

कृपिं बाधति मन्त्रेण वा दन्तिः यदिनर्हिता ।

भूमिं भूमिप्रवांशैव दन्ति काष्ठमचोदुष्यम्”—इति ।

तत् कथं कृतमित्याशयम् । अन्यथा, अनोः क-वचन-विरोधान् ।

कोनैव कविरभ्युपगता ;

“कुभाभ्यामप्यजीवंसु कथं कथं इति चेन्नयेत् ।

कृपिनोरकमात्राय जीवेदेषस्य जीविकाम्”—इति ।

ननु, भूकंपुराणे कथं कथा कविरभ्युपगता,—

* जीवचिंताप्रदानेयां,—इति वृ० वृत्त्ये वाक्यः ।

सुधादिवक्त्रातिद्वैतवक्त्राः । शीनाङ्गः पाद-विक्रमः । क्षीतः
पुंस-रहितः ॥

कीदृशस्यैव नवीवर्तुः कथौ योऽप्यद्वैतमाह,—

स्विराजं नीद्वजं तृप्तं सुन्दरं वल्लववर्जितम् ।
वाहयेद्विवसस्याहं पश्चात् ज्ञानं समाचरेत् ॥ ४ ॥ इति ।

स्विराजः पादादि-वैकल्य-रहितः । नीद्वयोऽप्यधि-रहितः । त्रुः
पुंसुन्माभ्यामपीदृशः । सुन्दरौर्द्विवकौद्वैतः ज्ञान-रहितः,—इति
वाक्यम् । वल्लवेति भाव-प्रधानेतिर्द्वैतः । वल्लव-वर्जितः पुंसोपेतः
ज्ञानः,—इति वाक्यम् । दिवसस्याहं ज्ञान-इदम् । ‘पश्चात् ज्ञानं
समाचरेत्’—इति, वलीवर्तुम् आपयेदित्यर्थः । तथा च वारीतः,
—‘आपयिष्यामि कुशोऽकदूतं ब्राह्मणं भोजयेत्’—इति । वाहने
विशेषः वायवेति धिक्ते इति,—

“वाहयेद्भुङ्क्तेनैव ज्ञायतां वा वपयता ।

न दक्षेन न वज्रा वा न पात्रेन च वा पुनः ॥

न पुनृन्मासमज्ञानं वाहयेदिकलोन्मिषम् ।

सुदृतेषु च भुञ्जीतात् पिबेत् पीतेषु शोदकम् ॥

अङ्गः पूर्णं दिव्यम् वा भुञ्जीतां वाहनं सतम् ।

विशाम्येष्टान्यमे भागे भागे वायवे वज्रासुखम् ॥

वप वा तदवा निर्यातं वंशचोदय वाऽध्वनि ।

वाहयेत्तच्च धूर्वीषु न च वायेन क्षिपते ॥

अथवा वाहयन् राजन्, निर्यातं वाति रौरवम् ।

दधिरं वाहयेत् तेषां वस्तु मोहाभराधनः ।

भूय-इत्या-धनं पापं तस्य सात् पाप्मुनन्दन"—इति ॥

वस्तीवर्द्ध-सापनामन्तरं कर्तव्यमाह,—

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायश्चैवमभ्यसेत् ।

एक-वि-चि-चतुर्विंशान् भोजयेत् सातकान् द्विजः ॥५॥

वचा, वस्तीवर्द्ध-साप्ति-कृत-होवापनकनाथ सापनं, एवं प्रा-
क्षुपचात-होवापनकनाथ वचात्रकि वचादीनामस्तनमभ्यनुतिष्ठेत् ।
एकं हो नीचतुरोविंशान् सातकान् वचात्रकि भोजयेत् । सातका
नवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः,—

“सामानिकं वचनामभ्यस्यनं वर्त्मवेदकम् ।

तुर्मर्षं पित्रमाचर्ये साध्याचार्युपतापिकम्”—इति ।

सामानिकं वचनामभ्यस्यनं विद्याहोपयुक्त-द्रव्यार्चनम् । वर्त्मवेदकः
वर्त्मस्य-इति च वागं कृत्वा निजमनापकोद्धार्य, तस्मिन्वर्चः ।
पित्रमाचर्ये पित्र-माह-द्रव्यार्चनम् । साध्याचार्यं साध्याच-मन्-
थन-निर्वाहाय द्रव्यार्च्यं, उपतापी रोगी, साध्याचार्यं-वक्षितः
उपतापी साध्याचार्युपतापी, तमिति मन्थन-पद्-होपी वमावः ।
तादुभावित्यर्थः ॥

उपौ प्रसितस्य धाम्ना विनियोगमाह,—

स्ववृद्धे तत्रा स्तेने धान्ये च खयमर्जितैः ।

निर्व्वपेत् पञ्चदशांश्च क्रतु-दीक्षाञ्च कारयेत् ॥६॥ इति ।

साक्षात्कृतोऽपि,—

“धर्मार्थं निश्चयं केवादिताधान्येन तत्त्वमाः”—इति ।

निश्चयान्तरयोरेऽपि बोधनीयः । अतएव मनः,—

“एवमेवेतिमातन्मा न मेव तत्त्वत्वं एवैः ।

कृतान्तकृतान्तेन* निश्चयान्तेन तत्त्वमाः”—इति ।

प्रापकान्तेऽपि,—“अन्तेन प्रापकं प्रत्युक्तानाह मनुष्यैः एवमेवेति
एवैः गन्तव्यान्तं नन्वेवेतिवा च विज्ञानम्”—इति । एव-विनिमित्तो
विषयमाह वशिष्ठः,—“एवमेवेति गन्तव्येतिमातन्मा निश्चयान्ताः”—
इति । अन्त-विनिमित्तो विषयमाह गौतमः,—“अन्तेनान्तमेव तु पञ्चकम्”—
इति । ननु निश्चय-विषयोऽभ्युपगमनोऽनुना,—

“कामसुत्याह कृतान्तं स्वमेव कवीवचः ।

विक्रीणीत निश्चयं दृष्ट्वा धर्मार्थमभिर-क्षितम्”—इति ।

अथ केचिदाहुः,—“नरेतद्विनिमित्तमाभिप्रायम्”—इति । अपरे तु
मन्यन्ते, असाध्यकरसाक्षात्पदधर्मार्थं निश्चय-विषयोऽन विदुः । अन्तेन
पद्योक्तः, वशिष्ठ-वचन-संवादान् । “कामं वा स्वयं कृतोत्प्राह
निश्चयं विक्रीणीतम्”—इति । विनिमित्तमाभिप्राये तु वचनान्तरेण वच
पौनःपुन्यपरिहास्यं कृतम् । अतोऽनुनाय वचनान्तरेण ‘निश्चयं धान्येन
तत्त्वमाः’—इति विनिमित्तोद्भूतः । कृतान्तकृतान्तेन चर्चोनिश्चय-
कथ-निषेधः प्रतिभाति । तथाहि अनुवसानाभ्युपदक्षितम्,—

“भोजनाभ्युपगमाद् दानाद् च दत्तम् कुरुते तिस्रैः ।

* कृतान्तकृतान्तेन,—इति भा० दृष्टव्यं नाह ।

कर्मिर्भूत्वा च विठाणां पितृभिः सह मज्जति *—इति ।

माघं दोषः । आचम्यक-धर्म-कतिरिक्त-विषयानाम् । सोऽयं
तिष्ठानां धान्य-समयेन विविधः, यद्य हवादि-विक्रयः, येषमेवं-
विधा विप्रस्य जीवनायां दुष्टिः । तथा च नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु क्रियेवं शुभ्य-दाह-हवादिकम्”—इति ॥

इदानीं कथायानुवृत्तिकस्य पात्रनः प्रतीकारं ॥ प्रथमतः
पात्रानं दर्शयति,—

ब्राह्मणश्चेत् रुषिं कुर्यान्महादोषमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

कौपीयिणाचम्यर्जनीयत्वात् आचम्यन्नापि कवीयस्य दोषो-
ऽनुवर्त्यते इति । अथ, हिंसायां पापमिति अनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥
अत्रैव दोषस्य महत्वं विवदयति,—

संवत्सरेण वत्पार्यं मन्स्वधाती समान्नुयात् ॥ ८ ॥

आयौमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन साङ्गुली । इति ।

कोह-वृद्धिर्नेन साङ्गुल-मुखेन प्राणिनां चिचवधोभवतीति मत्स्य-
वधात् पापाधिकमुक्तम् ॥

उत्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पाप-प्रकृतौ तद्वारवितुं विव्रिनष्टि,—

पाशकौमत्स्यधाती च व्याधः साकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः । इति ।

* कर्मिर्भवति विष्णुना कर्मणा येन पापक्षयः,— इति बु० बुलाके पाठः ।

वाहुरी प्रकाशं दृग्नादि-पात्री पात्रकः । व्यभोद्वग-व्याजीवः ।
 प्राकुलिकः पश्चि-पात्री । अदाता खले रात्रिमूकमुपागतयोऽप्रदाता ।
 तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च, दृष्टान्तत्वेन पात्रका-
 दयश्च वर्ण्यन्ते । अथा पात्रकादीनां पापं महत्, एवमेवादातुः
 कर्तव्यत्वोत्तरार्थः ॥

“अर्धं कृषीकृष्य पात्रा” दार्ढ्यतः, तन्निर्दानीं पाप-परिहार-
 प्रकारमाह,—

दृष्टान्तिज्ञाना महीं भित्ता हत्ता च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥
 कर्षकाः खलवश्चेन सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते । इति ।

खेद-भेद-इनैर्धावनि पापानि निम्पयन्ते, तेषां सर्वेषां खले
 धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च शरीतः,—

“भूमिं भिमौषधीन्किमा हत्ता कीट-पिपीलिकाः ।

एनन्ति खलवश्चेन कर्षकानां संश्रयः ॥

खूपोऽयं निश्चिनोमधे† मेधिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्निनोदक्षान्तं धान्यार्थदक्षिणम्”—इति ॥

खलवशान्तरणे प्रत्यवायमाह,—

योन दृष्टाद्विजातिभ्योरात्रिमूकमुपागतः ॥ ११ ॥

त चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं विनिर्दिशत् । इति ।

कर्षकस्यायं खलवश्चेनित्यः काव्यश्च,—इति वक्ष्य-दय-वसादव-

* प्रत्यवायो,—इति सु० मुक्तये वाठः ।

† मेधे इति सु० मुक्तये वाठः ।

अमृतं । अमरके प्रत्यवाद्यात् नित्यत्वं, केदनादि-पाप-निवर्तकत्वात्
काष्ठत्वञ्च । अक्षयवत्त्वं नित्यत्वं त्रैपुराणे दर्शितम्,—

“अह्ना कर्षकोद्देवि, यस्तु धान्यं प्रवेक्षयेत् ।

तस्य तस्याऽभिभूतस्य देवि, पापं नशीम्यहम् ॥

दिव्यं सर्व-वस्तुसम्पु दुरात्मा कविकारकः ।

मद्देहे मवेदृचः स पुण्य-फल-वर्जितः ॥

तस्याको मानुषोभूत्वा कदाचित्काल-पर्यन्तात् ।

हरिद्रोण्याधितोमूर्खः कुक्ष-हीनश्च जायते”—इति ॥

इति तस्य धान्यस्य परिभाषमाह,—

रात्रे दद्यात् तु षड्भागं देवानाम्यैकविंशकम् ॥ १२ ॥

विप्राणां विंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते* ।

यद्वत् भागेत्येकोभागः, षड्भागः, एकविंशति-वर्त्येषु भागेष्वन्य
तमोभागएकविंशकः । तद्वत् विंशकेषु भागेष्वन्यतमोभागविंशकः—
इति शेषम् । देवस्य पितृभ्योऽपि देवः† । तद्वत् कूर्मपुराणे,—

“देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।

विंशद्भागस्य विप्राणां कविं कुर्मन्वदोऽवभाक्”—इति ।

विप्राण्येति कर्त्तव्यकविबुद्ध्या वर्त्तमानाणामपि तामाह,—

* विंशद्भागं प्राप्तावानां कविं कुर्मन्वदोऽवभाक्,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

† मायामयसंज्ञः सु० पुण्यके ।

‡ दृष्यति,—इति सु० पुण्यके पाठः ।

ह्यग्नियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥१३॥
वैश्वः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-श्रिष्टकम् । इति

वाणिज्य-त्रिस्तोत्रेऽपि कसौ वर्ष-चतुष्टय-साधारणं दर्शयितुं
'वाणिज्य-श्रिष्टकम्'—इत्युक्तम् । यद्यपि वैश्वस्य कृषिः पूर्वोक्त्या
विहिता, तथाप्येतिहर्षकता-विधानाच्च पुनरुपस्थाप्यः । 'तथा
कुर्यात्'—इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कसौ विहितेति कर्त्तव्यता सर्वो-
ऽप्यत्र विहिता भवति,—इति ॥

यदि शूद्रा अपि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत, तर्हि तेनैव जीवन-सिद्धेः
कसौ द्विज-शुभ्रवा परित्याज्येयाऽप्यज्ञाह,—

विकर्म्म कुर्वते शूद्राः द्विजशुभ्रवयोरिच्छिताः ॥ १४ ॥

भयमवस्थायायुषस्ते वै निरव्यं यानयसंश्रयम् । इति ।

कामाधिक्येन विविष्ट-जीवन-हेतुनात् कृष्यादिकं विकर्म्मोक्तते ।
द्विजशुभ्रवया तु जीर्ण-उत्सादिकमेव लभ्यते इति च कामाधिक्यम् ।
अतोऽधिक-किस्रया कृष्यादिकमेव कुर्वन्मोचदि द्विज-शुभ्रवा परि-
त्यजेयुस्तदा तेवामैहिकमाशुप्रियञ्च शंसते ॥

इत्थं वर्ष-चतुष्टय-साधारणं जीवन-हेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निव-
रन्वति,—

चतुर्लोकमपि वर्णाश्रमेभ्य धर्म्यः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कस्मिन्नेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति उपपत्तिं
'सनातनः'—इत्युक्तम् ।

अथपि अत्यन्तदेविवाचापि सर्व-धर्मागन्तरमायम-धर्मोक्त-
सुचिताः, तथापि व्यासेनाष्टहत्वादाचार्यैरुपेक्षिताः । अस्माभिसु
सोऽ-दितार्थोय ते वर्धन्ते । न च पूर्वाध्यायस्य कुतोऽपि वर्धिता इति
मन्वाद्यम्, तत्र प्रवृत्ताभावात् । अथ तु 'चातुर्वर्त्यान्मागतम्'—
इत्यात्मन-ब्रह्मेण तेषां बुद्धिस्त्वनादसि प्रवृत्तः ।

ते चात्ममास्तुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे,—

“ब्रह्मचारी ऋहन्तश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्रार्था कनारः पृथगात्मनाः”—इति ।

अनुरपि,—

“ब्रह्मचारी ऋहन्तश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकाः ।

एते ऋहन्त-प्रभवास्तारः पृथगात्मनाः”—इति ।

ऋहन्तप्रभवाः ऋहन्त्योपग्रीविनइत्यर्थः । तद्योपनयनेन संकृतो-
ब्रह्मचारी, “ब्रह्मचर्यमाणासुपु मा नचर्ये”—इति मन्मथेयात् ।
ब्रह्मचर्यबुद्धिमान्माणासुपुपनयन इत्यर्थः । उपनयनस्य गर्भाधाना-
दियु पठितत्वात् ब्राह्मण्यंस्कारः* । तदाह चारीतः,—“द्विविधोऽपि
संस्कारोभवति ब्राह्मण्योदेवश्च, गर्भाधानादिव्यार्त्तः ब्राह्मः पाकयज्ञ-
विविधश्चाः सौम्यश्च देवोऽब्राह्मण्यं संकृतश्चर्वाणां समानतां चायुषं
नक्तति, देवोऽन्येनैव संकृतोदेवानां समानतां चायुषं नक्तति”
—इति ।

गर्भाधानादयोनीतमेवानुक्रान्ताः,—“गर्भाधान-पुंसव्रतानवधो-
भन-हीमनोऽन्य-आतकर्म-नामक-साध्याज्य-चौशोपनयनं चना-

* ब्रह्मचर्यंस्कारः,—इति सु० पु० उ० उ० । एवं ऋहन्तः ।

रि वेद-व्रतानि ज्ञानं सप्तधर्मचारिणी-संयोजः तन्नामो यज्ञनाममु-
 हानं अष्टका पार्वत्यज्ञानं आवस्थापयत्यसौ वैष्णवसुखी चेति वक्तु-
 याकयज्ञ-संस्काराध्यायेत्येवमिति दर्शयित्वासायवच-वातुर्मासानि
 निरूपयित्वाः यौगम्येति वक्तुं विविक्त-संस्काराग्रहोमोऽप्यग्न-
 होमवचः होइती वाग्येकोऽतिरात्राग्नोर्व्यामहति वक्तुं यौग-संस्का-
 रित्येते यत्नारिक्तं संस्काराः”-इति ।

तत्र, गर्भाधानादयश्चूडाणाः संस्काराः यौग-धर्म-जनित-हो-
 निरुपयार्थाः । अतएव याज्ञवल्क्यः चूडाणान् संस्कारान् निरुपयति,—

“एवमेतः कर्म याति यौग-धर्म-समुत्पन्नम्”-इति ।

यतोऽग्न्यायज्ञात् प्राक् ते वर्ज्यम् । तत्र, द्वितीयां गर्भा-
 धानादयः समस्तकाः कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

“गन्ध-रक्षित-विद् यज्ञावर्षास्त्रापाकचोदिनाः ।

निषेधादि-कामान्तालोपो वै जन्मतः शिवाः”-इति ।

गर्भाधानादीनां काष्ठ-विशेषमाह सहस्र,—

“गर्भाधानकृतौ पुंसः सप्तं सन्धनान् पुरा ।

वहेऽहमे वा यौगलोनाद्येते यातकर्म च ॥

अहन्वेकादशे नाम चतुर्थे जावि निष्कमः ।

वहेऽग्न्यायज्ञं जावि पूडा कर्म्यं यदासुखम्”-इति ।

रजोदर्शन-दिव्यजामयं योव्यं द्विधाशुभः । तदाह मनुः,—

“शुभः स्नाभाविकः श्रीर्वा राभ्यः योव्यं श्रुतः ।

चतुर्गिरितरैः सार्द्धमहोमिः सद्दिनर्हितैः ॥

माषामाषाक्षतसप्त निन्दितैकादशौ च वा ।

चषोदशौ च त्रयोः सप्तः प्रवृत्तादय राक्षसः ॥

कुम्भासु पुष्यावाचने क्षिप्तोऽपुम्भासु राक्षसु ।

तस्मात्कुम्भासु पुष्यार्धे संविशेदार्त्तये क्षिप्तम्”—इति ।

एवोदर्शनमारभ्य कवार्थहानि सद्दिनर्हितानि । कुम्भासु वमासु,
संविशेत् नश्येत् ।

इत्यतः नर्भभाषणं कृत्वा नर्भ-कृत्तमात् पुरा पुंसवर्गं कार्यम् ।
तत्कर्म द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजयायः,—“माषि
द्वितीये वा पुरा कर्मते”—इति । पारस्करोऽपि,—“माषि द्वितीये
वा तृतीये वा सप्तः पुंसा नक्षत्रेषु चन्द्रमा युक्तः क्षात्”—इति । पुं
नक्षत्राणि च इत्यादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रचिह्नानि । अथवसोभनमा-
सकाचन-भृशपरिग्रहेऽनवकायम् ।

शीमन्तोन्नयनस्य चाश्वत्थोक्त-कक्षादन्तेऽपि काक्षागुणिभिः
दर्शिताः । तत्र लोकादि,—“तृतीये नर्भमासे शीमन्तोन्नयनं
कार्यम्”—इति । चापकृत्तेऽपि,—“प्रथमे नर्भे चतुर्थे माषि”—
इति । वैजयायोऽपि,—“अथ, शीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पक्षमे वृते
वाऽपि”—इति । बाह्यावयवयोऽपि,—“चतुर्थे माषि प्रथमे नर्भे
शीमन्तोन्नयनम्”—इति । ब्रह्मोऽपि,—“नर्भ-सम्पन्नमारभ्य शीम-
न्तोन्नयनं कल्पदा न प्रभवः”—इति । विजयेवाचनस्यार्त्तं सर्वेऽप्येते
विकल्प्यन्ते । इतश्च शीमन्तोन्नयनं क्षेत्र-संस्कारमात् सक्तदेव कर्तव्यं न
प्रतिनर्भम् । तथा च हारीतः,—

“सकृन् संकृत-संस्कारा बीजमेष दिवक्षियः”—इति ।

देवलोऽपि,—

“सकृन् संकृता वा नारी स्वर्गर्भेषु संकृता”—इति ।

गर्भ-संस्कार-पक्षे तु प्रतिगर्भमावर्तनीयम् । तथा च विष्णुः,—

“बीजलोकायनं कर्म न स्त्री-संस्कारद्वये ।

वैचित्र्यभेदा संस्काराद्भेदे नभे प्रयुज्यते”—इति ।

अनयोः पक्षोर्ध्वाद्यहं कथया । सकृन्-बीजभाषाः प्रसवे
सत्यव्रतभाष्य,—

“स्त्री सकृन्-बीजभाषा प्रसवेन कथयन् ।

द्वितीय-पुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारभूति”—इति ।

जातकर्मणः काकोशाश्रयण्येन दर्शितः,—“सर्वेषु जातकर्म
ष”—इति । एते जायते जातइति भावः । विष्णुरपि,—

“जातकर्म ततः सुव्यान् पुत्रे जाते वक्ष्येदितम्”—इति ।

स-द्वये,—इति शेषः । तत्र-ज्ञानायत्नारं कार्यम् । तथा च
संघर्षः,—

“जाते पुत्रे पितुः क्षातं वक्ष्येन्नु विधीयते”—इति ।

जातकर्म च नाभि-वर्द्धनान् प्राप्तेव कार्यम् । तदाच शरीतः,—

“प्राङ्नाभिर्वर्द्धनान् पुत्रो जातकर्म विधीयते ।

सम्भक्त्यु प्राप्नोत्याह शिरस-मधु-वर्षिकम्”—इति ।

वर्द्धनं वेदनम् । न चात्रौष-संक्रमा कर्माधिकारइति वाच्यं
नाभि-वेदान् प्राप्नोत्याभावात् । तदाच वैमिनिः,—

“दायकं विद्यते नाभं तावदात्रोति सूतकम् ।

क्षिणे गच्छे ततः पश्चात् सप्तमन्तु विधीयते”-इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अश्विन्-गार्गा कर्मणं गार्हं वै पुष-जन्मनि ।

अश्वीणोपरसे कार्यमथवा निवृत्तात्मभिः”-इति ।

तत्र गार्हं रेखा कार्यम् । तदाह व्यासः,—

“द्रव्याभावे दिनाभावे प्रवाचे पुष-जन्मनि ।

रेखा गार्हं प्रकुर्वीत यथा गार्गा रजसका”-इति ।

आदित्यपुराणे एकादशविधोद्दिष्टः,—

“भात-गार्हे न दद्यात् एकारं गार्हपत्येऽपि ।

यथावाग्वायव्यन्तु इष्टिः सेवा भवति आत्मवा”-इति ।

तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्तव्यम् । तदुक्तम् आदित्यपुराणे,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे चाते दिनसमाम् ।

आद्यानि तस्मान्नददः सुखं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णम् अग्निं वा तुर्यं रक्तम्”-इति ।

ब्रह्मोऽपि,—“सर्वेषां बहुकालां दिपदं चतुष्वह-धाम-सि-
खादि दद्यात्”-इति । इतथाग्नौ च-मध्येऽपि कार्यम् ।

“आग्नीचे तु अग्न्यसे पुष-जन्म वरा भवेत् ।

कर्तुं सात्वाक्षिकी इष्टिः पूर्वाचीचेन इष्टति”-इति ।

नामकरणात् वाग्वायव्योक्त-काकादप्येऽपि काकामनुग इर्हिता,—

“नामजेयं दद्यात्तान् द्वादशां वाऽत्र कारयेत् ।

सुखे तिलौ सुवर्णे वा नक्षत्रे वा तुवाप्तिने”-इति ।

कारयेदिति आर्चिकोचिषः ।

“ततस्तु नाम कुर्वति पितैव द्रव्येऽहनि”—

इति विष्णुपुराण-वचनान् । अथा, पितुरभावे अयोग्यत्वे वाऽन्येन कारयेत् । तदाह ब्रह्मः,—“सुखदेवता-नक्षत्राभिर्बन्धं पिता कुर्व्यादन्वोवा सुख-सुदुः”—इति । अविष्णुपुराणे,—

“नामधेयं द्रव्यं च केचिद्विष्णुनि पार्थिव* ।

आदत्तामकवा राशौ माते पूर्वं तथाऽपरे ॥

सहाद्रेऽहनि तथा वदन्त्ये मनीषिणः”—इति ।

अथपरिशिष्टेऽपि,—“जनमाह्वराणे युष्टे संवत्सरे वा नामकर-
णम्”—इति । तत्र, ज-अद्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेय-संस्कार-
वर्ष-भेदेन द्रव्यमिति मनुः,—

“मातृकां मातृकायुक्तं यात् चविचक वक्तव्यितम् ।

वैष्णव धन-संयुक्तं ब्रह्मक तु कुमुदितम्† ॥

वर्षवद्मातृकायुक्तं साहाय्योरका-समन्वितम् ।

वैष्णव मुष्टि-संयुक्तं ब्रह्मक प्रेक्ष-संयुक्तम् ॥

श्रीकां सुखोत्तमकूरं विष्णुहार्थं ममैरमम् ।

मतृकां दीर्घ-वर्षात्मामात्रीर्वादाभिधानम्”—इति ।

मातृकादीनि पूर्व-पदानि, वर्षादीन्मतर-पदानि । तथा च,
नामान्येवविधानि सम्यक्तानि ; श्रीवर्षा, विष्णुपाकः, मातृकायुक्तेही,
हीनदाहः,—इत्यादि । श्रीकायुजीदायोत्यादि । सुखोत्तं सुखेन वरितुं

* सुरवाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मूलस्य प्रेक्षसंयुक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथमिच्छतेः । अथ विशेषमाह वैजयापः,—“पिता नाम करोत्येकाक्षरं
द्वक्षरं त्रक्षरं चतुर्क्षरमपरिमितं वा घोषयदाक्षकारकां हीर्षाभि-
निष्टानामम्”-इति । अथमर्थः,—घोषयन्ति ज्ञानधराणि वर्ण-
हतीष-चतुर्धाणि, तान्वादी कान्धाणि । अन्तस्त्वावरजवामथे कर्त-
व्याः । अभिनिष्ठानोविषयर्णवः । तथापि, मद्रूपसोमागवेदा-
इत्यादि नाम भवति । अघोष-नाम-करकस्य प्रथमाशुतुः मद्रु-
चिञ्चितौ,—“एवं कृते नाचि शुचि तत्पुत्रं भवति”-इति ॥

अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र मनुः,—

“चतुर्थे माचि कर्तव्यं त्रिगोर्निष्क्रमणं दद्यात्”-इति ।

अथ कर्तव्यमाह जमः,—

“ततकुलीये कर्तव्यं माचि द्वाव्यस्य द्वाव्यम् ।

चतुर्थे माचि कर्तव्यं त्रिगोर्निष्क्रमणं द्वाव्यम्”-इति ।

ओकाक्षरिपि,—“हतीयेऽर्धमावे द्वाव्यमादित्यस्य”-इति । पुराणे-
ऽपि,—

“दादयेऽहनि रात्रेऽह्नि त्रिगोर्निष्क्रमणं दद्यात् ।

चतुर्थे माचि कर्तव्यं तद्याऽन्वेयात् वक्ष्यते”-इति ।

अथापि अथाश्राव्यं वक्ष्यते ।

अथाश्राव्यमन्त्रम् ।

तत्र जमः,—

• अथाश्राव्यम्,—इति पु० पुनश्चैव वाक् ।

“ततोऽथ ग्राह्यं मासि वहे कार्यं वराविधिः ।

संहते वाऽपि कर्त्तव्यं वहेऽहं मनुष्यं सुखे”-इति ।

ब्रह्मोऽपि,—“संवसरेऽथ ग्राह्यमहर्द्धं संवसरत्येव” । शोभाधि,—

“वहे मास्य-ग्राह्यं मासेषु दशेषु वा”-इति । तत्र विधेयमाह

शार्ङ्गखेदः,—

“देवता-पुरतस्तत्र धातुसङ्ग-गतस्य च ।

कस्यदुतस्य हातव्यमस्य पादेषु च काङ्क्षते ।

अध्यात्मकनयोपेतं ग्राह्येत् पादस्य च तम् ।

कन-ग्राह्यमयोऽहर्द्धादौ वाचं वधुमुच्यते”-इति ।

ग्राह्यगान्धर्वं जीविका-परीक्षा शार्ङ्गखेदेन दर्शिता,—

“कततोऽथ प्रविश्यान्निष्पन्नाऽपि सर्वतः ।

प्रकाशं चैव वक्ष्यामि ततः पश्येत्तु सत्यम् ।

प्रथमं यत् कुत्रेदास्यतोभाषं सत्यं तदा ।

जीविका तत्र वाच्यं तेनैव तु भवितुम्”-इति ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र धर्मः,—

“ततः संवसरे पूर्वे चूडा-कर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं भुति-दर्शनात्”-इति ।

वैजवाधः,—“ततोऽर्धे चूडा-करणम्”-इति । ब्रह्मोऽपि,—

“तृतीये चूर्णे चूडा-करणं पश्यते वा”-इति । शोभाधि,—

* वाङ्—इति सु० पुच्छते पाठः ।

† कुत्रेदास्यत्—इति सु० पुच्छते पाठः ।

मौतमोऽपि,—“अथोपपादित-मूत्र-पुरीषोऽग्रतः, न तच्छाचन-
मकस्योविधिते न ब्रह्माभिव्याहरेद्व्यथ संधा-मिमक्षनात्^(१)”—इति ।

अक्षराभ्यास्तु कर्मणः । तदाह मार्कण्डेयः,—

“प्राते तु पश्यते वर्षे क्षमसुप्ते जगद्गने ।
घटीं प्रतिपदं च वर्षाधिना तच्छाष्टमीम् ॥
रिक्तं पद्मदलीप्तैश्च बौरि-भौम-दिनकृता ॥
एवं सुनिश्चिते काले विचारयं तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं कर्त्तव्यं देवीसैव वरदातीम् ।
स-विद्या-सूक्त-काराणां सां विद्याय विवेचनः ॥
एतेषामेव देवानां नाथा तु मुञ्जवात् पूजन् ।
इत्येवमभिर्दिनेभ्यः कर्मसंज्ञायां पूजयन् ॥
प्राप्तुः सोऽनुवराधीनोऽनन्त्याभिसुखं शिशुम् ।
अथापयेत् प्रचर्म दिवातिभिः सुपूजितैः ॥
ततः प्रक्षालनवासान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
अष्टमी-दिवसश्चैव पञ्चमौ च दिन-वचम्”—इति ।

॥॥ इति गर्भाधानादि-पूजाया-संस्कार-प्रकरणम् ॥॥

* क्षौरिभाणुदिने तच्छा,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

† सविद्याय प्रवक्तारः,—इति तु० पुस्तके पाठः ।

‡ स पूजितः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

(१) “तच्छा वै पिष्टव्यामसम्”—इति श्रुतेः अथाग्नेर्देवाश्च तत्तुल्यत्वात्
आह्नमुच्यते । तथा च, अथा आर्द्रं विनीयते सप्यासते येन मन्त्रनातेन
तत्तथा । अथ वा, अथा पिष्टव्यामसं, तत् विनीयते प्राप्यते (अर्घ्यात् पिष्ट-
व्यानेन) येन मन्त्रनातेन तत्तथा । तथा च आह्नसम्प्राप्त्यैरिष्टमन्त्रा अथु-
नीतेनापि यदनीका इति अचितेऽर्थः ।

अधोपनयनम् ।

तत्र अनु,—

“गर्भाहयेऽग्ने कुर्वीत ब्राह्मणधोपनायनम् ।

गर्भादेकादशे रात्रौगर्भात् तु द्वादशे विप्रः ॥

ब्रह्मवर्चस-कामस्य कार्यं विप्रस्य पश्यते ।

रात्रौवसार्चिः षष्ठे वैश्वसार्चिःऽनौष्टमे ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य वाविची नातिवर्तते ।

आ द्वाविंशत् जप्यन्धोरा बहुविंशतेर्विप्रः ॥

अतस्तत्रैव धोऽध्वेने यथाकाशमसंस्तुताः ।

वाविची-पतितामात्माभ्यन्ध्वार्च्य-विमर्चिताः ॥

अतैरपूतेर्विधिवदाप्यपि हि कर्चिषिन् ।

ब्राह्मणं धौनीस्य संकथावाचरेण ब्राह्मणः षष्ठं—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“षष्ठमे ब्रह्मवर्चस-काममहमवापुःकार्यं नवनं तेज-

स्त्वामं द्वादशेऽवाप्तकामनेकादशरत्रिधकामं द्वादशे पशुकामम्”—

इति । इतश्च षष्ठं-षष्ठस्य वाधारवम् । षष्ठं-अवस्थायां काश-निधन-

माह बहव,—“यस्यो ब्राह्मणमुपनयनीत यीक्षे राक्षसं त्रदि वैश्वम्”—

इति । कर्चिषिपूतेर्वधोपनयनकैतिकर्चिष्यतामाह अनु,—

“कार्च्य-रौरव-वासाणि कर्मणि ब्रह्मचारिकः ।

यदोरवानुपूर्वैश्च ब्राह्मणौमानिकानि च”—इति ।

कार्च्यादीनि कर्मणि उत्तरीयाणि । तथा च ब्रह्म,—“हव्य-रव-

यस्याजमानुत्तरीयाणि”—इति । वज्रिहोऽपि,—“हव्याजिनमुत्तरीयं

ब्राह्मणस्य वीर्यं रामन्वत् नमं वक्ष्यामि वः वैष्णवः”—इति ।
 तस्या पारस्करः,—“ऐषमविननुत्तरीयं ब्राह्मणस्य वीर्यं रामन्व-
 क्ष्यामं नमं वा वैष्णव सर्वेषां वा नमम्”—इति । ब्राह्मदीनचरी-
 चापि । अथापस्तम्बः,—“वायः ब्राह्मदीमाणिनामि, कावायं वैश्वे
 वल्लदुपदिमि श्रद्धकार्यवत्सं ब्राह्मणस्य भास्त्रिष्ठं रामन्वत् वा-
 रिष्ठं वैष्णवः”—इति† । मेघनामाह मनुः,—

“मौखी विद्वन्मा कल्पु कर्मा विप्रस्य मेघना ।

कपिकस्य च मौखी न्या वैष्णव ब्रह्मन्तरी” —इति ।

विद्वन् विमुखा । समोऽपि,—

“विप्रस्य मेघना मौखी न्या मौखी कपिकस्य तु ।

ब्राह्मणो तु वैष्णव मेघनाधर्मतः कृताः॥

हनाकामयभावे तु कुत्राकामकर्मण्यैः ।

मेघना विद्वन्मा कर्मा पश्चिन्नेन वा चिभिः”—इति ।

मनुःपि,—

“कुत्राभावे तु कर्मणा कुत्राभावाकर्मण्यैः ।

विद्वन्मा पश्चिन्नेन चिभिः पश्चिन्नेन वा”—इति ।

दण्डमाहमनुः,—

“ब्राह्मणोऽप्येव-पाशाभौ कपिवोवाट-वादिरो ।

वैष्णवोऽप्येव वैष्णोऽप्यनर्त्तमि धर्मतः”—इति ।

* ब्राह्मदीनचरीत्यादि,—इति वृ० मुखाये पाठः ।

† “वीर्यं मौख्यं वैष्णवः”—इति । वीर्यं चारिष्ठं,—इति वृ० भा०
 मुखायै पाठः ।

अनुकल्पमाह चण्डः,—

“एतेषामप्यभावे तु धर्मेणां सर्व-व्यभिचाः”—इति ।

अनुदृष्टपरिमाणमाह,—

“नेत्रान्तिकोत्राद्यवस्था दृष्टः कार्यः प्रमाणतः ।

असाद-व्यभिचाराद्यः सातु नाशान्तिकोवित्रः”—इति ।

नीतमोऽपि,—“मूर्ध्नि-असाद-नाशाय-प्रमाणाः”—इति । दृष्ट-अवस्था-
माह मनुः,—

“अजयसे तु सर्वे सूरमयाः बौद्धदर्शनाः ।

अनुदेन-करानुषां सलबोनाम्नि-दूषिताः”—इति ।

नीतमोऽपि,—“अपीडितायूपवह्नाः अवस्थाः”—इति । अशोपवीत-
माह मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं सार्धप्रकोर्द्धतं विदुत् ।

अवसृज्यमयं राज्ञोवैजयादिकस्यपकम्”—इति ।

पैठीनकिरपि,—“कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणक बौद्धेयं” राजन्यसायिकं
वैजया—इति । अशोपवीताकामे वहायक्यं नो-वासादिकं याच्यम् ।
तदाह देवकः,—

“कार्पास-बौद्ध-नोवाच-अव-वस्त-असादिकम् ।

असा संभक्तः कार्यमुपवीतं दिशानिभिः”—इति ।

अवसृज्यः,—“अपि वा वाच्यो अशोपवीतायै कुर्यात् तदभावे
विदुता सुचेय”—इति । तत्र नव-तन्तुर्कार्यम् । तदाह देवकः,—

* बौद्धेयं,—इति सु० मुक्तये पाठः ।

† वाच्यो अशोपवीतपादकं,— इति सु० मुक्तये पाठः ।

“वसोऽपवीतं कुर्यात् करेण भव-तन्मुक्तम्”—इति ।

माध्याह्निकः,—

“विदूष्यं कर्त्तुं कार्यं तन्मुक्तम्”—इति ।

कूर्त्तुं कर्त्तुं कर्त्तुं कर्त्तुं कर्त्तुं,—

“करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन विमुक्तम् ।

वक्षितं मानवेः क्षुभं प्राकजर्त्तुं कर्त्तुम्”—इति ।

कर्त्तुं गतेन दक्षिणेन करेण वक्षितं तदूर्त्तुं कर्त्तुं कर्त्तुम् । वसो-
पवीत-प्रयोगमाह हेयकः,—

“सामाजिकम् वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं ।

तावन्निमुक्तं क्षुभं प्राकजर्त्तुं कर्त्तुम् ।

देवानां देवता मोहे कर्त्तुं वाङ्मय वा कर्त्तुम् ।

वक्ष्यामीं विदुषं कर्त्तुं कर्त्तुम् कर्त्तुम् ।

विदुषां विदुषां कर्त्तुं कर्त्तुम् कर्त्तुम् ।

वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं कर्त्तुं कर्त्तुम् कर्त्तुम् ।

वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं कर्त्तुं कर्त्तुम् कर्त्तुम् ।

विदुषां विदुषां कर्त्तुं कर्त्तुम् कर्त्तुम् ।

वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं कर्त्तुं कर्त्तुम् कर्त्तुम् ।

* यत्तुकारः,—इति क० प्रा० मुक्तयोः पाठः ।

† मानवे,—इति सु० मुक्तयोः पाठः ।

‡ सामाजिकं वक्ष्यामीं,—इति सु० मुक्तयोः पाठः ।

§ वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं,—इति प्रा० मुक्तयोः पाठः ।

॥ वक्ष्यामीं वक्ष्यामीं,—इति प्रा० मुक्तयोः पाठः ।

यत् पुण्यं कर्त्तुं वाऽपि वाच्यतामिह निःशियेत्* ॥

यमिममन्त्याद्यद्विद्येति चित्तवत् चिन्ति ।

हरिमन्त्रोदरेभ्यश्च प्रत्ययावधारिति—इति ।

अवधारण-मन्त्राणां, 'अन्त्रोपवीतम्' इत्यादि । अन्त्रि-नियमनाय
कात्यायनः—

“चिह्नं चोदवीतं कात्यायनोपनिर्दिशते”—इति ।

अन्त्रोपवीत-परिभाषणाद्यद्वयम्,—

“हृदये च माध्याह्नं हृतं चरिन्दते कटिम् ।

तद्व्याप्योपवीतं कात्यायनिकं तपोविहितम्”—इति ।

देवस्योऽपि,—

“कन्याद्वृद्धमधोपवीतं कर्त्तुं कदाचन”—इति ।

उपवीत-व्याख्यामात्रं यद्वयम्,—

“उपवीतं कटोरेकं ते तलेतरयोः समे ।

हृदये च कर्त्तव्यं कटिं हन्ति प्राक्च विर्त्यः”—इति ।

इतश्च निष्ठाभिप्रायम्, काम्यता यद्व्याप्यं अवश्यम् । तदाह देवस्य,—

“वदन्ति वायुः-काम्यम्”—इति । इत्युपवीतं यदा व्याप्यम् । तदाह

वायुः,—

“अन्त्रोपवीतिना व्याप्यं यदा बहुविधेन च ।

चिन्तिष्योपवीतम्† कम् करोति न तत् कृतम् ॥

अन्तर्गतं चित्तं कर्त्तुं यथा अन्त्रोपवीतम् ।

* वाच्यताः अत्र निश्चिदेव,—इति व० ब्रा० पुस्तकस्योक्तं वाक्यम् ।

† उपवीतं च,—इति व० पुस्तके वाक्यम् ।

बोद्धरेच ततः शान्तिपदीष्टेष्टेनवाग्रः ॥

वक्ष्योद्धरवाचकं प्राचक्षिती मवेद्विधः—इति ।

वक्ष्यते विशेषमाह देवकः,—

“इत्थं वक्ष्योक्तं चेन्मन्त्राः कृता विद्योत्पन्नम् ।

धाविद्या इत्यन्तोऽङ्गिः मन्त्रिनामिहदुक्तेत् ॥

विष्टिचं वाऽप्यधोवातं पुष्पा निर्मितमुद्यमेत्—इति ।

वक्ष्योपवीतादीनां चोदनादौ प्रतिपत्तिमाह अनुः,—

“मेकस्मिन्निह इत्युपवीतं कम्पकम् ।

कस्य प्राक्त विनष्टानि यन्तीनाम्नाणि मन्त्रकम्—इति ।

इत्य-धारवाग्लग्नमदित्योपकानं कथ्यम् । तत्राह अनुः,—

“प्रतिपक्षेतिह इत्युपवाच्य च मास्तरम् ।

प्रक्षिप्तं परीक्षादिं चरेद्धैवं वचाविधिं—इति ।

इत्युपवाच्योक्तिकर्तव्यता-पुनरुपगमनं प्राच्य वाचनी-मवावा-
कार्यभूतं भास्तरुपकाद्य बोद्धमिच्छेत् ज्ञात्वा चक्षिं परिपक्षं
मेधं चरेदित्यर्थः । चक्षि-परिपक्षं अनुना दक्षिणः,—

“दूराद्वाच्यं वमिधः वक्षिद्व्यादिवाच्यं ।

वाचं प्राक्तं कुञ्जात् ताविरक्षिमतञ्जितः—इति ।

विवाच्यं चकारिणे वापयेच तु अधास्त्यर्थः । वमिदाहरणे
विशेषमाह देववाचः,—“दूराद्व्यवस्थात् प्राद्धोर्षी दिवं नवा चक्षिं-

* वक्ष्यवाच्यवाचक—इति सु० पुस्तके पाठः । वक्ष्योद्धरवाचक,—
इति भा० पुस्तके पाठः ।

† वचाविधिः,—इति भा० पुस्तके पाठः ।

वधरक्षात् समिधमाचरेत्; शुष्कामल्लवणैश्च-कामं चार्द्राक्षया-
कामउमबोदमय-कामः”-इति । समिधवधमाह कात्यायनः,—

“मातृहत्यादिका कार्या समित् कूचतया कथित् ।

न विपुला न चा रैव न कर्कोटा न पाटिता* ॥

ग्राह्यमाधिका नृणां तथा न खादिमाधिका ।

माधवैर्वा नातिषामा रोमेभु तु विमागता ॥

विभीषं विदधा ब्रुवा वक्ता वदधिरा जना ।

शीर्षा कूचा गुणैर्दुर्हा† कर्म-विद्वि-विमाजिका”-इति ।

समिधिमन्त्रोवाचपुराणे,—

“पाशाकः समिधः कार्याः खादिभ्यः तद्वत्कामतः ।

ज्योतिरोहितकायमासदमावेऽश्वेतयो”-इति ।

अग्निकायाचरेत् अथवाधमाह शारीरः,—

“पुरा कथाह वै कथुर्दिवक्त्वा ब्रह्मचारिकम् ।

अग्निसं मेधवामास तस्मात् परिचरेत् तम्”-इति ।

मिक्षा-कर्मा-प्रकारमाह चात्रवल्गुः,—

“मातृहतेषु चरेद्भैक्षमग्निहोमात्-हृतये ।

खादिमन्त्राववाग्नेषु भवन्त्यहोपकृतिना ॥

मातृह-अपि-विर्जं भैक्ष-कर्मा कथाक्रमम्”-इति ।

मातृहोच्यमिह कथमाग्नौहोपकृत्तम् । अतएव आह,—

“मातृह-अपि-विमन्त्रेणुर्भैक्षमथम् ।

† न वाणिज्य,—इति तु० वृक्षके पाठः ।

‡ शीर्षा कूचगुणैर्दुर्हा,—इति तु० वृक्षके पाठः ।

समातीक्ष्य-इत्येवैव सार्ववर्षिकमेव वा”-इति ।

सार्ववर्षिकतयापदिशन् । अतएव अभिव्यक्तपुराणे दर्शितम्,-

“वातुर्वर्ष्यं करेऽङ्गैश्चमसांते कुट्टवन्दनम्”-इति ।

आपद्यपि न श्रद्धात् यत् न गृहीयत् । तदासाध्विराः,-

“आममेवाददीताम्वा” इत्यन्तावेकराधिकम् ।

आप्तं प्रपति संस्कारे चर्मन्तेभ्यः स्त्रीभिरनृणां ॥

तस्मादानं यद्दीतव्यं श्रद्धादर्थं निरोऽग्रणीम्”-इति ।

अनापदि अनाप्तोपेक्ष्यपि प्रत्येकेष्वेव वैष्णवाचरेण । तदाह अमुः,-

“विश्वेश्वरपीनानां प्रसक्तानां क-कर्मसु ।

अनुष्ठाप्योपरेऽङ्गैश्च इत्येवैव प्रवर्तेऽप्यहम्”-इति ।

आदिमवाक्यानेभ्यः, अन्तर्मर्षः । निवा-अवर्तना-वाक्ये चर्च-
क्रमेणैव आदिमवाक्याने अन्तर्मर्षः प्रवर्तते । तदाह अमुः-

“अवपूर्वं करेऽङ्गैश्चमपनीतोऽ॥ दिवोक्तमः ।

अन्तर्मर्षणु रामन्वोर्वैकृत्यं अवदुत्तरम्”-इति ।

अनेषु कश्चिदपवादमाह अहम्,-

“गुरोः कृते न भिद्ये न श्रान्तिदुःख-चमपु ।

अन्तामे लम्बनेदानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥

सर्वं वाऽपि चरेद्भुक्तं पूर्वोक्तानामवश्यमेव ।

* आममेवाददीताम्वा,—इति सु० पुच्छके पाठः ।

† प्रपक्षितम्,—इति सु० पुच्छके पाठः ।

‡ प्रसक्तानां,—आ० पुच्छके पाठः ।

§ क्रमेण,—इति सु० पुच्छके पाठः ।

॥ उपनीतो,—इति सु० पुच्छके पाठः ।

निबन्ध प्रयोगोवाचमनिबन्धोक्तं कर्तव्यम्”—इति ।

अथ,—

“मातरं वा सखारं वा मातुर्वा भगिनीं विद्याम् ।

निषेधे विद्यां प्रथमं वा येन न विनायकेन”—इति ।

तदुपनयनाद्-विद्या-विषयम् । तच्च शेषं भोजन-वर्थात्तमाकर्तव्यम्,
अथवा दोष-वचनम् । तदाह अन्तः,—

“मातारमाचारदधिकं न कश्चिद्विद्यादरेत् ।

कुप्यते दोष-दोषेण काकलोऽधिकमाधरम्”—इति ।

तच्च शेषं दुर्गुणा-पुनः पुनं भोजनम् । तदाह दुर्गुण-वचनम्,—

“उमादुक्तं भगिनीं चावदयन्मातुषा ।

निषेधे पुनरेऽपिमातुषा मातुषः इति”—इति ।

दुर्गुणविधौ तद्व्याख्यादिविधेदिवेत् । तदाह नौतम्,—

“निषेधे पुनरेऽपिमातुषा मातुषः इति ।

पुनरेऽपिमातुषा मातुषः इति ।

तदुपनयनां शेषं कर्तव्यं भुज्यते । तदाह चावदयन्मातुषः,—

“उमादुक्तं भगिनीं चावदयन्मातुषा ॥

मातुषः-विद्या-पूर्वम् कर्तव्यमाकर्तव्यम्”—इति ।

अकारणं शरीरेण इति,—“नैषाद्यर्थेण कर्तव्यमाकर्तव्य-
इति नुर्गे निषेधितमनुज्ञातमन्त-वचनं तदन्तः, अदमाति तद-
परी तदन्त-विहितमन्तः । नौतम्,—“वाचं मातरमिषुधित-
मन्तम् भुज्यते”—इति । इकाव-विषेधमाह अन्तः,—

• कर्तव्यमाकर्तव्यम्,—इति तदन्तः पुनरेऽपि तदन्तः ।

कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् कार्पण्यः ।
 किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु वैरिणः ॥
 चक्षुःश्रवणं नास्तीति तदप्युच्यते नो विद्यते ।
 न तिष्ठति तस्मात्तस्मात् तदप्युच्यते तदा—इति ।

विश्वामित्रः,—

“तद्वाक्यं-पुत्रसौख्यं वृद्धाणां धर्ममात्मनः ।
 द्यूतं वा सर्वदा कार्पण्यं प्राधान्यादिभिरेव च”—इति ।

वर्णाश्रमः काश्यपः,—

“अधुना शास्त्रेणोच्यते-द्यूतं-क्रीडा-प्राचिद्विषयम् ।
 मातृश्रीशोकमासीक-परिवारं च सर्वमेतत्”—इति ।

मनुस्मृतिः,—

“वर्जयेन्मातुलां वृद्धं गन्धं आशं रक्तान् पितृवः ।
 द्यूतानि चैव सर्वाणि प्राचिनां चैव विषयम् ॥
 चक्षुःश्रवणं नास्तीति तदप्युच्यते नो विद्यते ।
 कामं क्रोधं चोदयन् कर्तुं न शीतवाहकम् ॥
 द्यूतं च जनवादं च वरिवादं ततोऽनृतम् ।
 क्रीडां च प्रेम्णा चक्षुःश्रवणं परम् च ॥
 द्यूतः क्रीडा च सर्वं न रेतः सक्त्येव कथितम्”—इति ।

वसिष्ठः,—

“कदाऽऽयं च कदा च सर्वमेतत्-वाच्यम् ।

---

* धर्मश्रीचिन्ता,—इति मुं पुत्रसौख्यं वाक्यम् ।

सप्रेदेकः सुमेमेन न रेतः सुमेमेन कश्चिन्—इति ।

भुमंपुराणे,—

“गार्हपत्येकीचेत माचरेदन्त-वाचनम् ।

मुह्यिह मेवजायं प्रमुहीत न कामतः”—इति ।

आपराधोऽपि,—“पितृव्येष्टस्य च धातुरपिह भोक्तव्यम्”—इति ।

गुरुदुष्टाद्युपिह न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“उत्सादनस्य मावाचां आपरोक्षिहभोजने ।

न सुभ्योद्गुह-पुनस्य पदयोद्यावनेकनम् ॥

अभक्ष्यन् आपनस्य मापोऽसादनमेव ।

गुरुपश्चान्न कार्योऽपि केचनान्न उवाचनम्”—इति ।

ब्रह्मवर्त्य-काशावधिनार वाचनम्,—

“प्रतिवेदं ब्रह्मवर्त्यो द्वादशाध्यानि एव वा ।

प्रवृत्तान्तिमन्येके केचनान् तैव वोदुमे”—इति ।

केचनान् गोदानात्कं कर्म । तच्च वोदुमे तैव कार्यम् । तदाह

मनुः,—

“केचनान् वोदुमे तैव ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजस्यपञ्चोर्धाधिमे वैश्यास्य त्र्यधिके ततः”—इति ।

यमः,—

“वसेद्वादनं वर्षाणि षड्विंशतिमेव वा ।

षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि प्रतिवेदं प्रतश्चरेत्”—इति ।

एतत् चिन्ते-ब्रह्मवर्त्यमाचनम् । अतएव मनुः,—

“षट्त्रिंशद्वाधिकं वर्षे गुरौ चैवेदिकं प्रतम् ।

अहनि विषयनवाची आदिस्त्यर्थः । अग्नि-परिचर्यं शरीत-ब्रह्म-
विहित-वर्गैर्मिदृषिता,—"अग्निवाः समिधचाक्ष्ण तपार्ज्जोपलेप-
नोदधमनयमूदममिज्जमपकंमिकरचपरिक्कमवोपक्कानदोमवोपक्कम-
स्कारादिभिरग्निं परिचरेवाग्निमभितिष्ठेयं यज्ञां कर्त्तव्यं सुखेनोप-
चनेवापसाक्षिणं जुमपद्वारवैवाजीर्भेभुक्तोनेच्छिष्टीवाऽन्वाहवात् ।
विविधैर्विदिग्धैरात्रोत्तेरदरदरभिं वमिद्वेदानमन्त्र मन्त्रेदानमन्त्र निवे-
दयेत् तन्मनाः शरीरोपरमात्रो ब्रह्मणः वायुस्यं मन्त्रति"—इति ।
एवं कुर्वतः कलमाह चाक्षयस्त्यः,—

“अनेन विधिना देवं वादयन् विनितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेन्वावाचते पुनः”—इति ।

ननुपरि,—

“आ कमात्रेः शरीरस्य यच्च दृश्यते नुदम् ।

य मन्त्रस्तथा विप्रोब्रह्मणः यथा ब्राह्मणम्”—इति ।

ननु वैदिकब्रह्मण्योद्गीकारे गार्हपत्यं विविधं ज्ञात् । तत्र,
गार्हपत्यस्य रात्रि-विषयतात् । तदाह आवाशिः,—“अदि दृश्यते
वामकेतदा वायवीयमग्निदेवं जुहवात्”—इति । अथ चेत्ति,
वैदिक-ब्रह्मण्यं जुहादिविषयं मन्त्रानामार्हपत्यं तदितर-विषयता-
भाजः । अदाहरति य तत्र विष्णुवचनम्,—

“सुख-वामन-वामन-जीव-पञ्चाशतीरेनिधानम् ।

अतस्तथा अनेनेवा वायवीयमग्निदेवम्”—इति ।

तत्र, वैदिक-ब्रह्मण्यं जुहादिविषयं निजान्ते कर्त्तव्यं यद्विद्व-
कस्तद्वचनार्थं विद्वेत् । वैदिकमन्त्रं वदितेव दर्शितम्,—“यत्नार-

आयमाः ब्रह्मचारि-ग्रहण-दानप्रश्न-परिग्रहात्मनाः, तेषां वेदनधीय
वेदो वेदान् वा चीरं-ब्रह्मचर्योपनिषदेतन्मावचेत्—इति । भवि-
क्यपुराणेऽपि,—

“नार्हन्मनिष्यन् अयासः, कुर्वाहार-परितपम् ।

ब्रह्मचर्येण वा काशं भजेत् ब्रह्मच-पूर्वकम् ।

वैद्यापयोगाऽपि भजेत् परित्राकृष्टमेच्छया”—इति ।

तस्मात्, शान्ति-विवक्षतेनैव नार्हन्तं कदाप्यनीयम्,—इति ।

इति ब्रह्मचारि-प्रकरणम् ।

—०००—

अथ ब्रह्मस्याश्रमं निरूपयितुं तदधिकार-
हेतु* ज्ञानमादौ निरूप्यते† ।

तत्र शास्त्रमन्त्रः,—

“गुरवे तु वरं दत्त्वा चाधीत तदनुग्रहा ।

वेदं ज्ञानानि वा पारं गीता कुम्भचमेव वा”—इति ।

तत्र, शास्त्रयोगरोमरुणा दक्षितः,—

“न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपपद्यति भवेदिति ।

स्वात्मंश्च गुरवेऽऽश्रितः ज्ञानं गुरुर्येनाहरेत् ॥

चेत्तं हिरण्यं भाग्यं ह्यपोषाणदमावयम् ।

* तदधिकारहेतुः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तदधिकारहेतुं ज्ञानमादौ निरूप्यते,—इति तु युक्तमेवायम् ।

आत्मां वाचांश्च आत्मां वा नृपे प्रीतिमाहरेत्” —इति ।

अथ च वेदान्त-प्रीत्यर्थेन तु विद्या-निराकारः । वेद-विद्याऽयं
मूलकारणम् । तथा च “अन्धो ज्ञेयः” — “अन्धो ज्ञेयः” —
परिच्छिन्नो धर्मः पूर्णो ह्यन्धो ज्ञेयः ततोऽन्धः” —इति । तापनीय-
मुत्तरिपि,—

“अन्धो ज्ञेयः भूमिर्दक्षिणार्धे न कश्चिन्” —इति ।

शरीर-मुत्तरिपि,—

“एकमन्धः कश्चिन् नृपः कश्चिन् निवेदयेत् ।

इतिथो नास्ति तद्भूतं ज्ञेयमाह्वयन्ती भवेत्” —इति ।

वेदं ज्ञातुं वेदान्तेन ज्ञातक-वैविध्यं दर्शितम् । तत्र, वेदमात्र-
परिचयपक्षकः, ज्ञातमात्र-परिचयपक्षोद्दिष्टः, ज्ञेय-परिचय-
पक्षोद्दिष्टः । ज्ञातमात्रेणात्र ज्ञेय-प्रतिष्ठापनपक्षमात्र-वाचिणी-
वेदज्ञानादि विवक्षिताः । ज्ञातक-वैविध्यं शरीरेनेत्येव,— “अन्धः
ज्ञातकाभवति ; विद्याज्ञातकोऽन्धः-ज्ञातकोविद्या-ज्ञात-ज्ञातकः” —
इति । वेदं पारं नीमेत्यर्थोऽयमुत्तरिपि विवक्षितः । अतएव
कूर्मपुराणे,—

“वेदं वेदो तथा वेदान् वेदान् वा अतरोदितः ।

अधीत्य वाचिनोऽर्थे ततः ज्ञातार्थो ज्ञेयः” —इति ।

ज्ञान-प्रकारश्च ज्ञेयः प्रविष्टः । ज्ञातक-धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

* आत्मां ज्ञातकं वाचांश्च नृपे प्रीतिमाहरेत्,—इति पू० मु० समुच्च-
रितार्थः वाचः ।

† न कश्चिन्,—इति सु० मुक्तकोशः ।

‡ वेदान् प्रवृत्तानामिति,—इति सु० मुक्तकोशः ।

“ब्रह्मोपधीत-द्विग्वं चोदयन्त कमलकुम्भम् ।
 ह्यं चोष्णीकमभ्यं पादुके पाप्मानसौ ॥
 रौक्मे च कुण्डले वेदं कल-कोट-मलः शशिः ।
 छायाये विद्यकुलः सायस्मिन्मलः भारयेत् ॥
 शुक्लान्तरधरोनितं सुनयः त्रिषद्वर्णः ।
 न जीर्ण-मलवहायामवेत्तु विभवे वति ॥
 न रत्नकुम्भं पाकं ह्यं वायोग कम्बिकाम्”—इति ।
 इति शान्त-प्रकरणम् ।
 अथ विवाहः ।

तत्र मनुः—

“मुद्रकाऽनुमतः स्यात् समाकरोत्तथाविधि ।
 उदयेत द्विगोभार्या कर्वा कचवापिताम्”—इति ।

वाङ्मन्योऽपि,—

“वसिष्ठ-महाकर्वाकचवापि विवस्वदयेत् ।
 सन्यस्युर्विर्वा कामास्यविष्ठां कवीचरीम् ।
 करेणिवीं भास्वतीकचमानार्धगोचराम्”—इति ।

कचवापि वाङ्मन्य-कचव-पुत्रम् । वाङ्मनि कचवापि
 मनुवा र्धिमनि,—

“कचवापिं वीर्यमयीं च-वार-भामिनीम् ।
 मनु-कोम-कोट-द्वर्गां मुदमीकुद्वयेत् विवस्वम्”—इति ।

कर्वाभाह कचव,—

“वेदयेत् कविर्वा कर्वा वाधिकापि न रोमिणीम् ।

यथा देवतात् कितवी चतुर्थ्यादिप्रमाजिनीरिवाद्यथा ज्ञाना-
न्यतिज्ञी” इति । विप्रमाजिनी विविधं प्रकर्षेण प्रयतीति विप्रमाजिनी
कैरिणी इत्यर्थः । समन्वपूर्विकमिति दानेनोपभोगेन वा पुन-
रावृत्तीनाम् । अनेन पुनर्भूतवान्मते । अतएव काण्डपः,—

“यत्त यौगर्भाः कन्धार्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा इत्ता इमोइत्ता कृत-कौतुक-मन्त्राः ।

उदक-सर्विता वा च वा च पाणिमयीतिहा ।

नामिं परिमता वा च पुनर्भू-प्रवक्ता च वा ।

इमेताः काण्डपेनोक्ताइति कुलमग्निक्” — इति ।

यौधावनः,—“याम्दत्ता जनेइत्ताऽग्निं परिमता यत्तमं पदवीता
धुक्ता मयीनमं प्रकृता चेति यत्तविधा पुनर्भू, तां मयीता न
मर्णा न धर्मं विन्देत्” — इति । नारदोऽपि,—

“कर्मैवाचतयोगिर्वा पाणि-प्रवक्ता-पूर्विका ।

पुनर्भू-प्रतिमा ज्ञेया पुनः संस्कार-कर्मणि” — इति ।

* ‘आन्तराक्षि’ इत्यारम्भ ‘इत्यर्थः’ इत्यन्यत्राह्वाने मुद्रितपुस्तके च-
न्वया भाठो दृश्यते । च यथा,—“आन्तराक्षि कक्ष्याणि आन्तराक्षमस्ये
रर्धितानि दुर्धेयानि तानि वैदित्यानि । पुन्यंस्तं रात्रौ मोक्ष-वेदिना-
कितवत्याम्-ऊर्ध्वदिक्-लोच-चतुर्थ्या-आह्वानेनोदितिकां मयीता अदौ
पिङ्गात् कृत्वा अतमये प्रथमं यजे मते सर्वं प्रतिष्ठितं यदियं कुमारमि-
माता तदिममिह प्रतिपत्ततां यत् सर्वं तद्दृष्टतामिति पिङ्गागमिसम्प-
कुमारीं नृशदिशामेकं मृहावेति । तत्रापुन्येन प्रथमे पिङ्गे मृहीते
आन्तराक्षी भवति, द्वितीये वसुमती, तृतीयेऽभिष्टोत्रपरा, चतुर्थे विदेकि-
नी चतुरा कर्त्तव्यमार्गपरा भवति, पञ्चमे रोहिणी, षष्ठे यम्या, सप्तमे
कमिचारिणी, अष्टमे विष्णवा भवेदिति ।” अन्तर्वाक्यः आन्तराक्षम-
स्य तावन्मयेव तत्र संव्यवृत्तिमिति ।

वाङ्मयस्योऽपि,—

“वचनं च कथा चैव युग्मैः संज्ञता युगः”—इति ।

कालां कमनीयां चक्षुर्भुजैर्गोत्रकामन्दकारिणीम् । अतएव वाप-
कम्,—“वक्ता भवत्युच्यते निर्दम्बस्योऽष्टद्विः”—इति ।

वचपिच्छामिति । वचान्वयः पिच्छोवद्याः वा वचिच्छा, व
वचिच्छा वचपिच्छा, ताम् । वचिच्छता च वचन-पुस्तक-पर्यवसा-
यिणी । तथैवः पिच्छदत्ता, वचः पिच्छभावः पित्र-पितामह-प्रपिता-
याः, वचोव्यपभावः इदुप्रपितामहादयः । तथा च मन्त्रपुराणे,—

“क्षेपभावस्तु यथाः पित्राद्यः पिच्छभाविनः ।

पिच्छः वचनक्षेपं वाचिच्छं वाङ्मयैवम्”—इति ।

मार्गक्षेपोऽपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिच्छवन्निनोद्यते विज्ञेयाः पुस्तकावयवः ।

क्षेपवन्निनोद्यते पितामह-प्रपितामहात्—

मन्त्रपुराणवचोर्वा वचनान्वयः वचनः ।

इत्येव ह्युक्तिः प्रोक्तः संज्ञः वाङ्मयैवम्”—इति ।

इतदुक्तं भवति, वचनार्थं पुस्तकावयव-पिच्छ-विद्याऽनुप्रवेष्टः
वाचिच्छ-क्षेपः । तथाच, देवदत्तश्चक्षुर्वैः पित्रादिभिः वचभिः वच
वाचिच्छम्, तथा युगादिभिः वचभिः वच वाचिच्छम्,—इति । वचोव्य-
पति भाव-पिच्छादिभिः वच वाचिच्छं च ज्ञात्, परिनिमित्तव्यवसा-
यावात् । नैवम् । अद्विज-देवतैश्चैव विज्ञेयत्वाच्च विवक्षितम् ।

• देवदत्तैश्चैव,—इति वृ० पुस्तके पाठः ।

देवदत्त-कर्त्तव्य-क्रियाणां च देवतात्वेनानुप्रविशति, तेषां मध्ये यः
कोऽपि आत्त-पितृव्य-कर्त्तव्य-क्रियायामनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह
वापिच्छन्। एवं आर्यायामपि कर्त्तव्य-पिच्छदान-क्रियाणां
सहकर्त्तव्यात् वापिच्छयमिति। तदिदं निर्माप्यवापिच्छन्।

अपरे पुनरन्वया* वापिच्छयमाहुः। तथाहि। समानएकः
पितृदेहावस्थोचेर्वा ते वपिच्छाः। तथा, पुत्रस्य वाचात् पितृ-
देहावस्थान्वयेन पिता सह वापिच्छन्। तथा, पितामहादिभिरपि
पितृ-दारेण तच्छरीरावस्थान्वयान्। आकाशात्-शरीरावस्थान्वयेन
माया, मातामहादिभिरपि आत्तदारेण† तच्छरीरावस्था-
न्वयान्। तथा, पितृव्य-पितृव्यकादिभिरपि पितामह-देहावस्था-
न्वयान्। तथा, मातृव्य-मातृकादिभिः सह मातामह-देहावस्थान्वयान्।
तथा सह एकशरीरावस्थान्वयान्वयान्। एवं आत्त-आर्यायामप्येक-
शरीरावस्थैः क-क-पतिभिः सहैकशरीरावस्थान्वयेन। एवं तत्र तत्र
वाचात् परंपरया वा एक-शरीरावस्थान्वयेन वापिच्छन् योजनीयम्।

कर्त्तव्यं दिविर्वा वापिच्छन् कलानास्ति चेन्नमपिच्छा, तादृशदेवैः।
नन्वेवं वति न ज्ञानद्वाराः कल्पेत् सर्वत्र वापिच्छयस्य कश्चिद्योज-
यितुं नक्तव्यात् विधातृ-शरीरावस्थान्वयेनैवैरिहत्वात्, “वज्रकां प्रवा-
चेन”—इति श्रुतेः। यैव देवाः, जविमेवेव प्राज्ञस्य-वापिच्छयस्य वस्तु
वस्तु च पुत्रवेन कल्पितत्वेन तदूर्ध्वं वापिच्छा-निवृत्तेः। तथा च
मौनमा,—“वपिच्छ-निवृत्तिः वज्रो वस्तुने वा”—इति। नात्र
व्यस्योऽपि,—

* पुनरन्वयः,—इति पु० पुनरन्वये आह।

† आत्तशरीरावस्थैः,—इति पु० पुनरन्वये आह।

“पक्षमात् वज्रमादूर्द्ध्वं भावतः पित्रतत्त्वा”-इति ।

भात्र-पक्षे पक्षमात् पित्र-पक्षे वज्रमात् पुरषादूर्द्ध्वं, वापिष्यं विवर्तते,—इत्युच्चार्य्य बोधनीयम् ।

“वपिष्यता तु पुरषे वज्रमे विवर्तते”-इति

मनु-स्मृत्यात् । इतिदुर्गं भवति । पित्र-पक्षे क्रूडकमारब्धं तत् पुत्रादि-मयवाचां वज्रमादूर्द्ध्वं वर-वधोर्विवाहेन युज्यति । भात्र-पक्षे च क्रूडकमारब्धं तत्पुत्रादि-परिवन्धनाचां वर-वधोर्माता चेत् वज्रमी भवति, तदा तयोः वापिष्यनिवृत्तेर्विवाहेन दोषायेति । अतु विष्णुपुराणवचनम्,—

“पक्षमीं भात्रपक्षम् तु पित्रपक्षात् तु वज्रमीम् ।

मयवाचद्वयेत् कस्यां व्याज्येन विधिया युप”-इति

तत्र, वज्रमीं पक्षमीमतीत्युच्चार्य्यम् । अयथा, पक्षमात् वज्रमा दूर्द्ध्वम्,—इति वचन-विरोधात् ।

“पक्षमे वज्रमे किं चेत् वैवाय्वी विद्या ।

विद्या-पराक्षपि हि ते वर्धतः* शुद्धतां गताः”-इति

मरीचिवचन-विरोधात् । अथपि पैठीयविद्या कल्पद्वयमुक्तम्,—

“पक्ष भावतः परिहरेत् वज्रं पित्रतत्त्वकीकात्मनः पक्षं पित्रतोवा”-इति ।

तत्र, द्वितीयः कस्योऽवमानवातीव-विवचः । अतः शङ्कायात्,—

“वधोर्मातावधवः इत्युच्चेष्टाः वृक्षवल्गवाः ।

इहपिष्यताः वृक्षवल्गवाः पित्रवल्गवर्तते पित्रु”-इति ।

अथमर्थः । चेवामेकः पिता भातरोविज्जवातीयाको भात्रमेव

* तद्वदे,—इति यु० वृक्षवल्गवाः ।

द्वयमानवातीयाः, तथापि, पित्रैक्याद्विधवापिच्छाम्, तच्च त्रिषु पुरुषे-
ष्वतीतेषु निवर्तते,—इति । अन्येवं वति पित्र-पक्षेऽपि त्रिभिः
पुरुषैः चापिच्छान्वितोः ‘पञ्च पित्रतोवा’—इति वचनं विद्वेत् ।
एवमार्हे ‘चीक्याहतः पञ्च पित्रतोवा’—इति पैठीनसिध्वनं वजा-
तीक्ष्णं निवेद्यपरम्*, चतुर्वर्णोवाऽप्युक्तम् । ‘माहतः पित्रतस्तथा’—इत्यपि
पित्रस्तथैव वीजिनोऽपि कथ्यते । तथा च जीतम्,—“ऊर्ध्वं वज्र-
मात् पित्रवन्मुभोऽपीमिव मातृवन्मुभः पञ्चमात्”[†]—इति । षोड-
शिचोमोन् पुत्रस्तथाप्यदति, च वीची । पित्रमातृवान्मवाः स्तथाकारे
दर्शिताः,—

“पितुः पित्र-व्यसुः पुत्राः पितुर्मातृ-व्यसुः सुताः ।

पितुर्मातृस-पुत्राश्च विज्ञेयाः पित्र-व्याज्यकाः ॥

मातुः पित्र-व्यसुः पुत्रास्तातृर्मातृ-व्यसुः सुताः ।

मातुर्मातृस-पुत्राश्च विज्ञेयमातृ-ज्ञान्मवाः”—इति ।

अप्यपिच्छान्विति च कथं, वक्ष्यमाणेन ‘अप्यमातृवर्णोचमात्’—
इत्यनेनैव अपिच्छावाविवाह-निषेध-विद्वेः[‡] । वक्ष्ये, तथापि वा
मातृरपिच्छाः भवति, वैधेदाह-कर्मणि प्रवर्त्येति वक्तव्यम्[§] ।
तथा च मनुः,—

“अपिच्छा च वा मातृरप्यपिच्छा च वा पितुः ।

* ऊर्ध्वान्निवेद्यपरम्,—इति सु० पुनश्च पाठः ।

† अपिच्छावा विवाहनिषेधसिद्धेः,—इति सु० पुनश्च पाठः ।

‡ वा मातृरप्यपिच्छा तथापि वा मातृरपिच्छा,—इति सु० पुनश्च
पाठः ।

§ वक्ष्ये,—इति आ० च० पुनश्च पाठः ।

या अत्रकालं दिवातीर्णा दारकर्मणि मैत्रये”-इति ।

या मातुरपिच्छा कर्मोपा च, या पितुरकर्मोपा, ककारादक-
पिच्छा च, या मैत्रये मित्रुण-शब्दे दारकर्मणि दिवातीर्णा अत्रकालं
परिचयेत्यर्थः । नन्वत्र मातुरपिच्छमनर्कं, पित्र-मोच-वापिच्छ-निषेधे-
नैव मातृ-मोच-वापिच्छ-निषेध-विज्ञेः । वृक्षश्च पिच्छ-मोचपौर-
भावात्,

“एकत्वं वा नता भर्तुः पिच्छे मोचे च सुतयो

सगोक्षकृति नारी विवाहात् व्रतमे घटे”-इति

वचनान् । मैत्रम् । मातृर्वादि-विवाहेषु कन्या-प्रदानाध्यायेन पित्र-
मोच-वापिच्छयोरनिवृत्तेः । तच्चात्र मार्कण्डेयपुराणम्,—

“मातृवादिषु विवाहेषु या दृष्टा कन्यका भवेत्,

भर्तु-मोचेन कर्मणा तस्याः पिच्छोदक-विवा ।

मातृर्वादि-विवाहेषु पित्र-मोचेन धर्मवित्”-इति ।

एतेन मातृस-सुता-विवाह-विषय-विवाहोऽपि पराक्तः । तच्चा-
दि, तन्निषेध-वचनानि मातृर्वादि-विवाहोद्गा-वा-विषयाणि, तत्र
वापिच्छ-निरुत्तराणां । तदनुयायक-मुक्ति-कति-व्याचारात् । न
मातृवादि-विवाहोद्गा-वा-विषयाणि, तत्र वापिच्छ-निरुत्तेः । तांश्च
च निषेध-वचनानि । तत्र ज्ञातव्यः,—

“मातृसस्य सुतामूढा मातृ-मोचं तथैव च ।

व्रतान-प्रवराद्यैव दिवसाभ्यावकचरेत्”-इति ।

पैठीनिरुति,—“पित्र-मातृ-सस्य-सुतामोमातृस-सुतास्य चर्मतस्य-
अग्नित्वावर्गयेदिति विज्ञायते” । सुमन्तरुति,—“पित्र-पत्न्य-धर्ममा-

नरकस्थानरोमातुसासङ्गमियोमादकवारं कद्रुक्षितारं भगिन्य-
कद्रुपत्न्यानि भगिनेषानि, कद्रुया सङ्करकारिणः"—इति । आद्यः,—

"मातुः कपिपुत्रा यक्षेय कर्मणीया द्विजातिभिः"—इति ।

नन्यविशेषेण बहुताणामेषां वचनानां कथं विशेष-विषयता ?
विशेष-वचन-वत्तादिनि शून्यः । तथा च मतुः,—

"पैतृकक्षेपी भगिनीं कक्षीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्यातुरात्मक मया चाभ्यापकश्चरेत् ॥

हतादिभ्यस्तु भार्यायै नोपपद्येत कुट्टिमाय्"—इति ।

भगिनीपदं पैतृकक्षेप्यादि-विशेषकम् । आश्रयेति मातुर्भाह-
विशेषकम् । तच्च, सुतामित्यन्वाहारः । अतश्च कपिपुत्रश्च य
पिपुत्रश्च नान्यर्थादि-विवाहोदात्ताः मातुर्भातुरित्यर्थः । पैतृकक्षेपी-
मित्यन्वापमित्यन्वा-कपिपुत्रा नान्यर्थाद्विवाहा पितृ-कक्ष्या विवक्षिता ।
तथा च कति, तदुचितुर्भगिनीति विशेषकं चार्थकम् । मातुर्भादि-
विवाहेषु कपिपुत्र-मित्रकर्मणिनीपदं नान्वीयात् । अथनेव आद्यो-
मादकक्षीयाकामपि बोधनीयः । तस्माद्भगिन्यापदोपेत-मतुर्वचन-
वत्तादिविशेषे निषेधोविशेष-विषयव्यवहारोपबन्धितते । मतुः, मातुर्भादि-
श्रित्यादिविशेषे मातुश्च-सुतावारं मातृ-कक्ष-सुतायाश्चपि विवाहः
प्राप्नुयात् । तच्च, मित्र-वर्धनेन तच्च निषेध-कृति-कल्पनात् । मित्र-
वर्धनकानुपादेयत्वं चाद्यकक्षेप्याद्यः,—

* कद्रुमिन्योमादकवारं,—इति, याचि सु० पुनश्च ।

† अथनेव आद्योमातुर्विशेषे, मातुश्चसुतावरित्यन्वादीयमित्यन्वादि-
वत्तादि याचिमातुर्विशेषेण विविधे मातुश्चसुतावारमित्यन्वादिमातुर्विशेषेण
वत्ति विवाहः प्राप्नुयात्,—इति सु० पुनश्च धातुः ।

“कस्यो खोचविहितं धर्ममाचारैश्च त्”-इति ।

यद्यपि मातृसुता-वरिवचनबुद्धौ च-मिह-वर्धितम्, तथापि दक्षिणाद्य-मिहैरावरितत्वेन भाविनीतेऽवबुद्धौ चामाचारः । यच्च दक्षिणाद्यानां रान-सूक्तं ब्रह्मीयं, विधि-निषेध-वरीषिषेरेव तदि-वाच-परकम् । मातृ-सुतः सुता-विवाहस्य चविनीतेन मिहाचारेण वर्धितः । मातृस-सुताविवाहकानुयायिका* श्रुतिः । तच्च मन्त्रवर्धः । “आचारोद्ग पविभिरीक्षितेभिर्यज्ञमिमं नोभानधेयं कुपय । ततो जन्मातृसखेव घोषा भानधे पौत्रस्येवौ नयाम्”-इति ।

अथमर्थः । हे इह, पविभिरीक्षितेभिः प्लुतेः यच्च नोऽस्याकर्मिणं वक्षमायाहि । आनय च भक्ष्याभिर्दीयमानं भानधेयं कुपय, ततो-मात्रादिना संकृतां वपास्याबुद्धिं अजुः त्यक्तवन्तः । तच्च दृष्टान्त-दयम् । यथा, मातृसस्य घोषा दुष्टा भाविनेष्वर्था भानः भक्ष-मीया, भानिषेवेण परिषेत्तुं घोष्या, यथा च पौत्रस्येवौ पौत्रस्य भागः । तथाऽप्यं ते तव भानोक्त्याऽऽप्यः,-इति । दाज्वयेवके-ऽपि । “तस्माद्वा समानादेव पुत्रादन्ता चास्य जायते, उत तृतीये चतुर्थ्यावर्षे चतुर्थे चतुर्थ्यावर्षे”-इति । समानादेकस्यान् पुत्रादन्ता भोक्ता चास्य भोक्तः दाज्वयस्येते । तौ च मिथः वदन्त्यवतः, ब्रूतकमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा पुत्रे चतुर्थ्यावर्षे विरक्तमर्षे इत्यर्थः ।

अथयथमर्थवादः, तथापि जानाभरविरोधाभावात् सार्धे प्रमा-कम् । विरोधि-वक्तव्यानां मातृ-वपिष्या-विषयमर्थं वर्धितमात् ।

* विवाहकानुयायिका,-इति भाठोभविदुं वृत्तः ।

† दौहित्रस्य,-इति वृ० वृत्तये वाक्यः ।

‡ मातृवपिष्याविषयमर्थं च,-इति वृ० वृत्तये वाक्यः ।

तस्याद्विविद्धार्थान्नेत्यादिनादुपरिधारणमिति कथयितुं शक्यते ।

तथा हि प्रेतादिभिरने मूयते । “अथवाग् यमिधं धारयन्तु-
द्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति”-इति । तत्र, वैदिकस्य द्रविणोऽथ-
वाग् यमन्तं यमिद्वारणं विधातुं, तदाय-मेवे यमिधोर्ध्व-
परिधारणं देवे कर्मणि यत् श्रुतं, तत् किमर्थमाह, यत् विधीयते ?
इति संशयः । तथाधोधारण-विधि-श्रावकमेव तदेकवाक्यता-वाभा-
वार्थमाह इति पूर्वपक्षः । अथिदं कार्यमनूय तेन श्रुतिपूर्वता, अपरि-
धारणम् न कापि प्रविष्टम्, अतस्तान्कलाशोवादाक्यभेदमभ्युप-
गम्यायपूर्वार्थमादिभिः कथितः ।

एवं इतीति पुराणे मनु आचर्यै,—इत्यादावपि अपूर्वार्थमेव, मातुल-
सुतां विवेके,—इति विधिः कथ्यते । तस्याप्याकाशमुन्मचीतोऽयं
विवाहः । श्रुतपक्षे प्राप्तादितु वापिपक्ष-विराकरणेन मातुल-सुता-
विवाह-प्राप्तकत्वा दर्शितः । त्रिष्टाचारस्य दक्षिणाद्यानामविगीत
उदाहृतः ।

कैवल्ये काशुगादिष्वपि देव-विवेकेन मातुल-सुता-विवाहो-
धर्मः,—इति मन्मते । उदाहरन्ति च वचनाणि । तत्र वीधापनः,—
“अथवा विप्रतिपत्तिर्देविकतः ; अनुपनीतेन कार्येण च सह-
भोजनं वर्तुमित-भोजनं मातुलसुदित-पितृव्यसुदित-परिवश्य-
मिति, तथोत्तरतः ; ऊर्ध्व-विकल्पः वीधुपावसुमथतोद्विर्त्यवहार-
कायुधीयकं बहुद्रवावमिति, इतरतरस्मिन् कुर्वन् युज्यति,
इतरइतरस्मिन् तद्देव-प्रमाणात्”—इति । इतरेभ्यश्चिदाद्यइतरस्मिन्

* यमिधोर्ध्वं,—इति मु० पुराणे वाक्यम् ।

अनरदेहे मातुल-संबन्धं कुर्वन् द्रव्यति, न ह-देहे । तथेतरेऽदी-
 चरतरस्मिन् दक्षिणदेहे वीधु-पामादिकं कुर्वन् द्रव्यति, न ह-देहे ।
 कुतः ? हेम-ग्रामाद्यान् देह-निवन्धनत्वादाचारस्येत्यर्थः* । तथा
 च देवताः,—

“अस्मिन् देहे च चाचारोऽप्य-दृष्टस्तु कल्पितः ।

च तस्मिन्नेव कर्मयोगे तु देवान्तरे भूतः† ।

अस्मिन् देहे पुरे यानि वैविधे नमरेऽपिवा ।

योष्य विहितोऽधर्मोऽं धर्मे न विचारयेत्”—इति ।

ततः, त्रिष्टाचार-ग्रामाद्ये च-दुहित-विवाहाऽपि प्रवर्ज्येत, प्रजा-
 पतेराचरन्त्यात् । तथा च भूतिः । “प्रजापतिः कां दुहितरमभवात्”
 —इति । तैत्तिरीयम् । “न देव-परितचरन्”—इति व्यासम् । अनयं
 वीधासनः,—

“कतुहितान् कदेवैर्मुनिभिर्व्यदुहितम् ।

मातुलैश्च मनुजैस्तदं कर्म समाचरेत्”—इति ।

तदेवं मातुलादि-विवाह-व्यवस्था देवभेद-विवक्ष-व्यवस्था च
 मातुल भूता-विवाहः “न अपिप्लान्”—इत्यादिवाक्यादेव सिद्धः^(१) ।

* निवन्धनत्वादाचार ग्रामाद्यस्येत्यर्थः,—इति स० भा० मुल्लस्योः पाठः ।

† देवाचारः क्षत्रोऽधर्मो,—इति सु० मुल्लस्योः पाठः ।

‡ दुहितरमभवात्,—इति सु० मुल्लस्योः पाठः ।

- (१) अथ तावदेवं तद्वत्ता प्रवर्ज्येत दक्षिणवाक्यां मातुलकत्वा-परिवृत्ता-
 चारका प्राप्तीत्यर्थं ग्रामाद्यस्य समर्थितम् । तैत्तिरीयस्यावसावावाप्तु
 व्यस्यमेव तावदाचारस्य भूतिविवक्षयमग्रामाद्यस्य व्यवस्थापितम् ।
 तथा च व्यासवाक्यां प्रजापत्यावका इतीवशदे पञ्चमाधिकरणे ।

अथोक्तं यथा काच-परिभाषेन च श्रूयाम् । अथ, शब्दोक्त-
भाषादिप्रस्तावाह यत्,—

“पिण्डद्वयैवहेतुः कल्पां हृष्टां दादध्वार्पिकीम् ।

अष्टर्षोऽष्टर्षो वा धर्मं वीदति कलरः"—इति ।

इत्यथ निरूपि-

“विनाशोदयाब्दी तु भार्या विन्देत नम्रिकान् ।

हृदयविवर्धनविषयोऽयं चक्रवर्त्तमानवायुवान्—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

“वैरेकतुषां गङ्गावदयेत् पित्रुषः स्वयम्”—इति ।

करोनिर्जी चचिकित्स-राजवकादि-रोज-रक्षितम् । आश्रयती
 ज्येष्ठः कविहोवाभावा कर्माः, वा आश्रयती । ज्येष्ठ मुनिवका-वहा
 कर्माः । कर्माश्च भगुः—

“कदाचि न भवेद्भ्राता न विद्याभित्त वा पिता ।

नोपकथ्येत तां प्राज्ञः पुष्टिका-धर्म-बहुधा—इति ।

कथाः पिता सुनिका-करणाभिप्रायसाधु न वा,—इति न

“विनामुनिविराहायै श्रद्धाचारः स मा न वा । इवराचारव्याप्त-
ममार्गं कार्यवद्वाम् । अतिमुनेरिह सर्वत्र श्रद्धाचारसंगे-
ह्येव च । अमुनेनाह्वयिः सन्ना वाच्य प्रत्यक्षता तु सा” —इति ।
कन्नड । “साधारण्यं अतिं ज्ञाना अस्तेषु अति-कथ्यम् । तेन
अन्तरादिं येनं प्रागल्भ्यं विपक्ष्यते” —इति । तद्वत् भोक्तृविरोधो-
न्मुखिरह । कथमप्यस्यं संययै प्रवचोद्यत्तकारः साधुचरणा
हरिकथाचारव्याप्तमार्गं जीमायकाचार्यैश्च शक्तिचारव्याप्तमनेव
संजयाह, जनपु इवराचारः अतिविद्वत्ता प्रागल्भ्येव ज्ञानं
सर्वं कथयामास, —इति कथयिष्ये जगन्नाथमार्गं प्रीतिः ।

विज्ञायेते, तां नोपबन्धेत् । अथ तु यैषा ब्रह्म, भान्मयाह्वयान्मु-
बन्धेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता' इत्युक्तेः अरेव अथ
संप्रतिपत्तिं विद्याऽपि पितुः बहुकामायेव कस्या मुचिषा भवतीति
ब्रह्मणम् । तदात्र गौतमः । "अथिबन्धितायां मुचिषेमेवेषां, तन्
संज्ञयात् नोपबन्धेद्भावात्कामम्"—इति । अतएव,—

"अधुपोऽनेन विधिना कुतां कुर्वीत मुचिकाम् ।

अथपक्षं भवेदक्षां तन्मम काम् सखाकरम्"—इति ।

अरेव अथ संप्रतिपत्ति-करणे* तु मुचिषा-करणं कष्टमेव विज्ञा-
यते । वा च संप्रतिपत्तिर्विधिरेव दर्शिता,—

"कथावकां महाकामिं मुच्यं कन्वागच्छतुनाम् ।

अक्षां बोधायते पुनः च मे मुचोभवेदिति"—इति ।

'च नौ मुचोभवेदिति'—इति कथित्याहः† । अक्षाश्च मुचिकाया-
नाम्बर्वादादिषु अपिषादिभिः अथ न वापिपत्त्या-वनोपपत्ति-विद्वत्तिः ।
अतएव कौमाजिः,—

"मामामहस्य बोधेन मातुः पिच्छोदकमिषाम् ।

कुर्वीत मुचिकामुपपद्यमाश्च प्रजापतिः"—इति ।

तदेवमभिहितं मुचिकां ब्रह्मणः पुत्रार्थं आरम्भतीत्येषा-
दुक्तेः । 'अथमानार्थमोचनम्' अथेदिदमार्थं प्रवरं मोच-प्रवर्तकस्य
मुनेर्बोधावर्तक-मुनिमकरत्वार्थं । तद्वत्, मोच-प्रवर्तकस्य धरदात्मक
आवर्तकार्थमिदोदककाली । अथवापिपत्त्य-वार्थसत्य-अरदाय-मोचो-

* संप्रतिपत्तौ,—इति न० भा० बो० मुच्येव वाहः ।

† भाष्यमन्त्रः मुचिषाविदित्तुमुच्येव ।

इमिति प्रयुज्यते । इत्यन्तर्यपुद्गाद्यर्थम् । नोपपत्तु र्गमपरम्परा
प्रसिद्धम् । अस्माकमन्तरेण च प्रत्येकं नोपेकं वा वाचि, वा
वधूर्विनाशमर्थेति, कश्चिद्भोव भेदेऽपि प्रत्येकमस्ति । तच्च वा, याव-
दन्त्य-श्रावण-सौमकार्या निम्न नोपार्था आर्गव-वीतद्वय-वापेतयेति
प्रवरकोप्यात् । अतएव विवाद-प्रसङ्गौ तद्वयभेदात्, अत्रमागार्थमान्,
—इत्युक्तम् । अस्मिन् प्रवर-भेदेऽपि नोपेकम् । तच्च वा, चाङ्गिरसां वी-
र्यवीर्यान्-मात्राचर्यवीर्यान्वापेत्याङ्गिरस-मात्रात्-प्रवर-भेदेऽपि
वीर्यान्वापेत्येकम् । अतएव विवाधेमाभ्यदित्यवमानोपपत्तम्* ।
नोप-प्रवरकात् श्राधान्तेनाहौ युवचः, ते शान्त्याहमाः सप्तम्यः ।
तथा च वीर्यान्वाः,—

“अन्तर्यपुद्गाद्यर्थानिभ्योऽपि-वीर्यान्वा ।

अन्तर्यपुद्गाद्यर्थानिभ्योऽपि नोपकारिणः ।

इतेषां शान्त्याहमाणि तानि नोपार्था मन्थते”—इति । ,

इतेषां नोपार्थाः शान्त्याहमाभेदाः वदन्-वदन्त्याहमां नया-
स्त्वैतान्-वदन्त्याम् । तथा च वीर्यान्वाः,—

“नोपार्थाश्च वदन्त्याश्च प्रयुताभ्युद्गानि च ।

अन्तर्यपुद्गाद्यर्थानां प्रवरकादिदर्शनम्”—इति ।

प्रवर-नोपकोः समासमासमाने बोधाद्यन-कस्याद्यन-विधा-
मिष-भर्गादि-प्रतीतेषु प्रवरकान्तेषु प्रसिद्धः । न चात्र मिश्रितः

* आनृदित्यवमानार्थनोपभामित्युक्तम्,—इति यु० युक्त्ये पाठः ।

† विद्यानिचोवमरधिर्नरवापोऽह नोपकम्,—इति च० ब्रा० युक्त्ये नो
पाठः ।

‡ अहोत्,—इति यु० युक्त्ये पाठः ।

योगोप-प्रवरयोः पूर्वदाह-विमिश्रं ब्रह्मणीं, प्रवेकं दोषा-
भिधानम् । तदाह वीधावनः,—“कनोर्ना चेद्वनोपवन्धेकाह-
वदेना विधेयम्”—इति । ज्ञातामयोऽपि,—

“परिधीय कनोपान्तु समान-प्रवरां तथा ।

कृता तकाः वसुधर्मे तत्तत्कृत् विज्ञोपनम्”—इति ।

आपथक्यः,—

“समान-नोप-प्रवरां कन्यामूढोपनम् च ।

तकास्तुत्याह कन्यानां । ब्रह्माकादेव चीचते”—इति ।

इत्थं कन्या-कथनं परीक्षा कुक्षमपि परीक्षणीयम् । अतएव मनुः—

“अस्यापि कस्तूरानि गोऽन्वाविष्टमध्यात्मतः ।

कीलकान्ते इत्रेभानि । कुक्षानि परिकर्मयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुष्टं गिन्ध्वोदोरोमग्राग्रवम् ।

अन्वामवाप्यकारिन्निबुद्धिकुक्षानि च”—इति ।

हीनक्रियं आनादि-क्रिया-रहितम् । निष्पुष्टं क्षीमाशयेवम् ।

गिन्ध्वोऽध्वजन-वर्जितम् । कनोऽपि,—

“अतुर्ह्यत्र कुक्षानीमाव्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनावैद्यं ब्राह्मणानाहनिभासैव कर्मयेत् ॥

अतुष्टमनिष्टसह अतिनर्कस कर्मयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामवावि-कुक्षानि च ॥

* अतिरिक्तम्,—इति यु० वृत्तये पाठः ।

† अन्वाम्,—इति व० ब्रा० शा० वृत्तयेव पाठः ।

‡ इत्रेभानि,—इति ब्रा० शा० वृत्तयोः पाठः ।

विभिन्नविभक्त्यादीनां सुखोद्विपरिवर्तनम् ।

यदा कामिभुक्तं यदैव रोमाशावाह्यं कथमुक्तम् ॥

अपस्मरि-भुक्तं यच्च अथ पाण्डु-भुक्तं भवेत्—इति ।

अपार्थैव च विज्ञान-प्रवरम् । एतच्च शीघ्रविद्यादि-वर्जनं तथा-

विद्यापन्न-परिसरार्थम् । “सुखासुखयोः प्रजाः स्वभावानि”—इति

सारीतवचनात् । पुराणेऽपि,—

“मातृकान् भक्तो मुचः कल्पका भजते पितृन् ।

अध्यायीका भवेत्तानां तदाशीघ्रोभवेत् सुतः”—इति ।

अतुरपि,—

“क्षिप्ये भजते श्रीं मातुर्वैभक्तमेवम् ।

य कथञ्चन दुर्बोधिः प्रकृतिं सा विमुच्यति”—इति ।

इति वैभ-भुक्तमुक्तम् । अपार्थेयान् वाच्यवक्तव्यात्,—

“इदमुद्विक्तानाम् शोचिषाणां यदा सुखान्”—इति ।

मातृकः पित्रः एव एव सुदृष्टविज्ञानावधिन् सुखे तद्वत्-
सुदृष्टविज्ञानं, तद्वत् तदा सुखान् मुच-प्रकादि-वक्तव्यात् तदा सुदृ-
ष्टिवर्तः । अतुरपि,—

“उत्तमैव तमेभिर्निर्जितं त्वं भजता भवेत् यत् ।

विनीतुः सुखसुखवर्जमभ्यासमाश्रयेत्”—इति ।

अथोक्तमांश्च वदामः—

“विद्वद्भिः कर्मभिर्बैव मुक्ति-प्रति-निर्दिष्टीः ।

• तदाशीघ्रो भवेत् सुतः,—इति सु० मुचके वाक्यम् ।

अविदुत-महाकर्माभिरुक्त-समन्विताः ॥
 महाकुर्वन् संवत्सरात्मनेन व्यवहिताः ।
 वस्तुहाः सम्यग्निताः वाधवः समर्द्धिनः ॥
 शोभनमहेश्वरमर्मानमोहादि-वर्जिताः ।
 अलोभनाः सुप्रसादाः कार्याः संवन्निनः सदा”-इति ।

अधर्मानां च चरन्,—

“ये कृणाः पिशुनाः क्रीवाः ये च नास्तिक-कुलकाः ।
 विकर्मका च जीवमोदिकानाकलपकथा ॥
 मयङ्ग-वैराः दूरैर्धौ रामकिमिच्छिष्यकाः ।
 मङ्गलादग्नित्याद्य कर्षणाश्च विमर्शिताः ॥
 अत्रणाद्येषु वनेषु क्षीप्रजान्ममकथा ।
 एतिह्यश्च शुभाश्विनाः तांश्च जलेन वर्जयेत्”-इति ।

कन्या-दाने चर-मिच्छामोक्तमेव दर्शितः,—“विद्याऽऽचार-वन्धु-कलक-
 मीक-वन्द्याश्च सदात्”-इति । अतोऽपि,—

“कुलश्च मीकश्च वपुर्धनश्च
 विद्याश्च वित्तश्च ज्ञानाकर्ता च ।
 एतान् कृत्वा च तन् परीक्षा देवा
 कन्या मुधैः श्रेयमश्निषीकन्”-इति ।

वाग्धनसम्पत्तिः,—

“इतीरेव हृषीकेशः कर्मः शोभनोक्तः ।

• वपुर्धनश्च,—इति ह० वृत्तमेव वाक्यम् ।

वण्डयदन्यानिपि वर्जनीयात्तरानाह कात्यायनः,—

“दूरस्थानामपिधाना मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

पूराणां निर्द्वानाञ्च न देवा कन्यका कुर्वेः”—इति ।

वीदयाय तर्हि देवा, इत्यत आह मनुः,—

“उत्कृष्टायां विरूपाय वराय सद्गताय च ।

अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः”—इति ।

अप्राप्तामपीति अप्राप्त-विवाह-समयां वासिकामपेक्ष्यः ।

“जन्मसो गर्माधानाद्वा पञ्चमवस्थात् परं शुभम् ।

कुमारीणां तस्मा दानं मेवैवा कथ्यन्तथा” ।”—इति ।

वीद्यायनोऽपि,—

“दद्याद्गुणवती कन्यां नविकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपस्थ्याद् राजजलाम् ।”—इति ।

यत् यमेनोक्तम्,—

“काममाप्नोति तच्छ्रेष्ठं गृहे कन्यार्तुमस्यापि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कश्चिच्चित् ।”—इति ।

तद्गुणवति सम्ममति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादित्येवंपरम्,
न तु सर्वथा गुणहीन-निषेध-परम् । न चेत्, ‘अपि वा गुणहीनाय’
—इति वीद्यायनोक्तमनुकूलोपनिषिद्धः स्यात् । ‘ऋतुमत्यापि तिष्ठेत्’
इति वचनं, सङ्करीत्या न स्यात् तात्पर्यवत् । यतः, ‘नोपस्थ्याद्-
राजजलाम्’—इत्यनेन विरुद्धवते । अतएव वसिष्ठोऽपि,—

“प्रयच्छेन्नविकां कन्यां ऋतुफलमवाप्तुं पिता ।

ऋतुमत्या हि तिष्ठन्त्या दोषः पितरमुज्जति”—इति ।

संवत्तोऽपि,—

“कामकाले तु संप्राप्ये सोमोमुक्ते तु कन्याकाम् ।
रजःकाले तु पन्थर्वा वह्निस्तु कुवदर्त्तने ।
तस्माद्ब्राह्मेत् कन्या यावन्नर्तुमती भवेत्” — इति

कन्यासम्भवेन लक्षाऽऽसमिहान-रहितवयोयुक्ता विवक्षिता । तथा
च पुराणम्,—

“यावन्न लज्जिताऽप्राप्ति कन्या पुंस्य-सन्निधी ।
योन्यादोनि न गृहेत् तावद्भवति कन्यका” ।

संग्रहकारोऽपि,—

“यावद्दालं न गृह्णाति यावत् क्लृप्ति पांशुभिः ।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका” ।

वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरौधिः,—

गीरी ददन्नाकपुष्टं वैकुण्ठं रोहिणी ददत् ।
कन्या ददद्भ्रमलोकं रौरवंस्तु रजसलाम्” — इति ।

गीर्वादिस्तथाहो यमेन दक्षिणः,—

“अष्टवर्षा भवेद्गीरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत उत्थं रजसला” ।

संवत्तोऽपि,—

“अष्टवर्षा भवेद्गीरी नवमे लग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादसे युवली स्मृता” — इति ।

---

*“संवत्तोऽपि” इत्यादिः, “इति” इत्यादिः कन्याकल्पित्य दृश्यते ।
संग्रहकारोऽपि इत्यादि कन्यका इत्यादि कल्पित्य दृश्यते ।

मुक्यानुकल्पमेतैर्न दातु-विशेषानाह नारदः,—

“पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमत्तः* पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वमावे सर्वेषां प्रकृती यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्त्रायां कन्यां दत्तुः स्वजातयः † ॥

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाप्रजेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी सदा ।
कन्याभ्रातः पूर्वनासे प्रकृतिस्त्रः परः परः ।
अप्रयश्चान् समाप्नोति ब्रूहत्याभृतापृती ।
गम्यं त्वमावे दातुनां कन्या कूट्यात् स्वयंवरम्”—इति ।

गम्यं गमनाहं साकण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । सखाच नारदः,—

“सर्वर्षमनुष्पञ्च कुलशोभ-कल-भ्रुते ।
सह धर्म्मज्ञं चरेत् तेन पुत्राञ्चौत्पादयेत्ततः”—इति ।

सर्वर्षं वरं प्राप्य,— इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । तज्जातसि रजो-
दर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टं तु रजसि सत्सपि पित्रादिषु कञ्चित्कालं
पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं करयेत् । तदाह
बीषायनः,—

“त्रोणि वर्षाण्युत्तमती काञ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सद्यश्च पतिम् ।
अविद्यमाने सद्यश्चै गुणहीनमपि श्रवेत्”—इति ।

* वाङ्मनसाः,— इति स० लो० वा० ब्रह्मसूत्रेण वक्तः ।

† सखाचः,— इति कात्यायनम् ।

मनुरपि,—

त्रोपि कर्वाण्युदीयोत कुमार्यं तुमस्ये सती ।

छदर्व तु कस्यदेतस्माद् किन्देत सद्यं पतिम् ।

अदोयमाना भर्तारमधिगच्छेच्चदि स्वयम् ।

नेनः किञ्चिद्वयान्नोति न च यं साधिमच्छति” — इति ।

सा यं भर्तारमधिगच्छति, सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः । यत्
विष्णुनोक्तम्,—

ऋतुत्रयमुपास्येव कन्या कुर्व्यात् स्वयंवरम्” — इति ।

तद्गुणवत्तरलाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु, ऋतुमस्या कन्याशब्दः
कथं प्रयुक्तः यतो यमेन ‘दत्तवर्षा भवेत् कन्या’—इत्युक्तम् । न च
दत्ताने वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः । गीर्वादिशब्दवत् कन्या-
शब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा, फलकशब्दादायुष
युक्ता । तत्र पूर्वमीदृशस्य, ‘कन्या ददद् ऋतुनोक्तम्,— इति ।
लोक-प्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाह-रहित-स्त्रीमात्रमाचष्टे । एवञ्च
सति, शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति । तेषां ननु-
सप्तमिकेऽष्टावलीपाठ्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः —

“कीमार्तं ब्रह्मकन्यं मे* कन्येवास्मिन् न संशयः” — इति ।

कन्यपर्यन्तपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः,—

“अष्टस्कृतायाः कन्यायाः पुत्रो लोकास्तत्तनयः” — इति ।

छमा-भौक्कर-संवादेऽपि,—

“ऋतुस्त्रयास्तु या वृद्धा सा कन्येत्यविधीयते” — इति ।

मनु, "असंस्कृतायाः"—इति वचने विवाह-रहिताया उत्तमलोकाभाव-
सङ्कः, सोऽनुपपन्नः, विवाह-रहितानामपि ब्रह्मवाहिनीनामुपनयना-
ध्यायनादिभिः उत्तम-लोक-सम्भवात् । अतएव हारीतेनीक्तम्,—
"द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सखीवध्यश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीना-
मुपनयनमग्नौघनं वेदाध्ययनं" स्वगृहे भिक्षाकार्या" — इति ।
वधूनां सुपस्थिते विवाहे कदाचित्कदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः
कार्यः,—इति । मेवम् । तस्य कल्पान्तर-विषयत्वात् ।
तथाच यमः —

पुरा कल्पे कुमारीणां भौब्रौवन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्री-वचनं तथा ।
पिता पितृभ्यो भ्राता वा नैनमध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैब्रवर्था विधीयते ।
वज्रजंशेदजिनं श्रीरं जटा-धारणमेव च" — इति ।

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी" — इत्यादिना विवाह-काल सङ्कः । अथ
विवाहमेवा सङ्गच्छते । तत्र मनुः,—

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चैह हिताहितान् ।
अष्टाविनान् समासेन स्त्री-विवाहान्निबोधत ।
ब्राह्मोदैवस्तर्बेदार्यः प्राजापत्यः तथाऽऽसुरः ।
यान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोमतः" — इति ।

एषा क्रमेण लक्षणमाह स एव,—

आच्छाद्य चार्चयित्वा च अतश्चीरमते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मोर्धमः प्रकीर्तितः ॥

यज्ञं च वितते सम्यगुत्पिबे कर्मकुर्यते ।
 असङ्गत्य सुतादानं देवो धर्मः प्रचक्षते ॥
 एकं योमिदं देवो वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवद्वर्षधर्मः स उच्यते ।
 सहोमी करतां धर्ममिति वाचाऽनुमाप्य तु ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ।
 ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यां च स्वसृजितः ।
 कन्या-प्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ।
 इच्छयाऽन्योन्य-संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैत्रुन्यः काम-सम्भवः ॥
 इत्था क्रिप्त्वा च मिप्त्वा च क्रोशन्तीं वदतीं वलात् ।
 प्रसङ्गं कन्याहरणं राजसो विधिवच्यते ॥
 सुखां मतां प्रमतां वा रहोयत्रोयमच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहनां पैशाचः कश्चित्पुष्टमः* — इति ।

नारदीयम्,—

“ब्राह्मस्तु प्रथमस्तीर्णां प्राजापत्यस्तथा । परः ।
 आर्षदत्तवाह देवदत्त सान्धर्वदत्तासुरस्तथा ॥
 राजसोऽनुन्तरस्तस्मात् पैशाचदत्ताष्टमी मतः” — इति ।

* कन्यायाश्च, — इति स० का० बृहत्कथोः । पाठः ।

† गृहात्, — इति जु० बृहत्कथोः पाठः ।

‡ कल, — इति स० का० बृहत्कथोः पाठः ।

§ पैशाचदत्ताष्टमी, — इति स० बृहत्कथोः पाठः ।

वर्णानुपूर्व्येणविवाह-नियममाह मनुः,—

“वक्षानुपूर्व्याविप्रस्य ब्रत्रस्य वसुरोऽपरात् ।

विद्वद्भ्योस्तु तानेव विवाहधर्म्यान्नराक्षसान्”— इति ।

आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः, आसुरादयश्चत्वारः पेशाचान्ताः
ब्रत्रियाणां धर्म्याः, राक्षसवर्जं च एव वैश्य-वृद्धयोरपि । एतेषां ब्राह्म-
दीनां मध्ये प्रशस्तामाह सएव,—

“वसुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं ब्रत्रियस्येकमासुरं वैश्य-सुद्धयोः”— इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“वत्सवरी ब्राह्मणस्याद्याः कस्ता गान्धर्व-राक्षसी ।

राक्षस्तद्याऽसुरोवैश्ये वृद्धे चाप्त्यस्तु गहितः”— इति ।

गहितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवाहात्ताने ब्राह्मणा-
दीनां पेशाचमप्यनुजानाति संवर्तः,—

“सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

बौध्यैणापि विवाहेन सा विषया १६ः स्थिता”— इति ।

ब्राह्मणादीनां फलमाह मनुः,—

“दशपूर्वान् परान् भंड्यानास्मान् चैकर्विंशकम् ।

वाही-पुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनतः पितृम् ।

देवोदा-जः सुतश्चैव सप्तसप्त परावरान् ।

आर्षोदा-जः सुतः श्रींशेन षट् षट् कायोद-जः सुतः ।

* इतिनादीनां,— इति च इत्यनेन कतः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्थ्येवानुपूर्वसः ।
 यक्षवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्ट-संमताः ।
 रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
 पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च कर्तुं समाः
 इतरेषु च शिष्टेषु* नृवंसानृतवादिनः ।
 जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्म-धर्म-द्विषः सुताः” — इति ।

प्रकृतेरपि चतुर्थं विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रकृतस्ततः । तत्र बीधायनः, —
 “तेषामुत्तमः पूर्वः ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्, इतरेषामुत्त-
 मः पापीयान्” — इति । कन्यासुरवदावपि पापीयान्, क्रय-
 प्राप्तत्वाविशेषात् । अतएव काव्यपः,—

“क्रयक्रीता तु या नारी न सा परम्यामिधीयते ।
 न स द्वयेन सापिण्डार्थे दासी तां काव्यपोद्वीयते” — इति

मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्मत्वमभिप्रेत्याह, —

“पञ्चानामसु त्रयोधर्म्याः द्वावधर्म्या स्मृताविह ।
 पैशाचत्वासुरत्वौ न कर्तव्या कलञ्जनः†” — इति ।

ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्रह्म-दैव-प्रजापत्याः त्रयोधर्म्याः
 क्रयमात्रात् । आर्षासुरी द्वावधर्म्या, क्रय-क्रीतत्वात् । तयोरेव्या-
 सुरः पैशाचत्वादप्यपि न कर्तव्यः । तन्न । पञ्चानामिति वचनस्य

* इतरे ऋषिभिरेव, — इति छ० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† दुर्विवाहेषु, — इति छ० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ न सा द्वये च सिद्धे च, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

§ कलञ्जनः, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

मतान्तरोपन्यास-परत्वात् । कुत एतत् । यतः स्वयमेवोक्तत्र
गोमियुनस्य श्रुत्वात् मतान्तरत्वेनानुस्र निवेद्यति, —

“आर्षे गोमिथुनं शूलकं केचिदाहुर्मूर्ध्वैव तत् ।

अल्पोवापि महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” — इति ।

गोमिथुनं शूलकम्, — इति यत् केचिदाहुस्तन्मूर्ध्वैव, न हि तस्य
शूलकत्वं सम्भवति, तद्वचनाभावात् । अनियत-परिमाणत्वं हि
शूलक-लक्षणं, क्रमे तद्वर्जनात् । क्रयसाधनं हि मूल्यं देय-कामाद्य-
पेक्षया अल्पं वा महदा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः
आर्षस्तावदेव गोमिथुनैर्नैव सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रय-कृति-
त्वामावाहस्य एवार्कः । अस्तस्य देवतः,—

“पूर्वं विवाहस्य चत्वारो धर्म्यास्तोय-प्रदानिकाः ।

अशूलका ब्राह्मणाहंश्च तारयन्ति कुलसद्वयम्” — इति ।

न च, गन्धर्वादि-विवाहेषु सप्तपदामिष्टमन्त्राभावात् पतिस्त्वमार्था-
त्वामावः, — इति सङ्गनीयम् । स्वीकारात् प्राक्तनदमावेषुपि
पञ्चाक्षत्सम्भवात् । तदाह देवतः,—

‘गान्धर्वादि-विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्तव्यश्च त्रिमिर्वर्षः समर्थनाग्निसंश्लिप्तम्” — इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—

“गान्धर्वाहुरपेक्षायां विवाहो राक्षसश्च यः* ।

पूर्वं परिक्रमश्चेवा । पञ्चाद्वोमो विधीयते” — इति ।

* राक्षसाश्च ये,— इति स० आ० कुल्लभोः पाठः ।

। पतिमन्त्रेण,— इति कु० कुल्लभे पाठः ।

होमाकरणे तु ना मर्यात्त्वम् । अतएव वक्षिष्ठमीषायानी,—

“वनादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तत्रैव सा” — इति ।

तस्माद् गन्धर्वादिष्वपि सप्तपञ्चविंशत्यनसम्भवादस्ति भार्यात्वम् ।
ब्राह्मणादिषु विवहेषु यद्वदानमुक्तं तत्सकृदेव । तथा च
याज्ञवल्क्यः,—

“सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डमाक्” — इति ।

मुनुरपि,—

“सकृदेवो निपतसि सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह दद्यानोति श्रोत्र्येतानि सकृत् सकृत्” — इति ।

एतद्वाङ्मन्यमिष्टमिष्टमिष्टम् । यदाह नारदः,—

“दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदृष्टश्चेद्द करो रक्षा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत्” — इति ।

किमयमुत्सर्गः ? नैत्राह याज्ञवल्क्यः,—

“दद्यामपि हरत् पूर्वाङ्गं याज्ञेद्वर आगजेत्” — इति ।

एतद्वाङ्मन्यामिष्टमिष्टम् । यस्मै वाचा दत्ता, ततोऽन्यश्चेत् प्रदास्त-
तरो लभ्यते, ततस्तस्मै देया, न तु दृष्टाय पूर्वंस्मै । तथा च
शीतमः,— “अतिश्रुत्याप्यवर्मसंयुक्ताय न दद्यात्” — इति । वर-
दीपास्तु कर्तव्यादनीकताः,—

“उन्मत्ताः वतितः क्रुन्ती तथा वण्डः सगोत्रजः ।

चक्रः श्रोत्र-विहीनश्च उष्णोपमार-दुषितः ॥

वर-दीपास्तत्रैवेते कन्या-दीपाः प्रकीर्तिताः” — इति ।

यस्तु उदायाः पुनरुद्वाहौ यम-शातासपाभ्यां दक्षितः,—

“वरश्चेत्कृष्ण-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनुतं भवेत्” ।

समाश्लिष्य तु तां कन्यां कलादवतयोनिकाम् ।

पुनरुणवते दद्यादिति शातासपोऽग्रवीत्” — इति ।

“हीनस्य कृष्ण-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषमाह ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनुतं भवेत्” — इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स तु यश्चन्यज्जातीयः पतितः श्लोकएव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयुषि वा ।

उद्धापि देया सान्यस्मै स-प्रावरण-भूषणा” — इति ।

मनुरपि,—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते श्लेवे च पतिते तथा । ।

पठ्यन्त्वापस्तु नारीणां पतिरन्धो विधीयते” — इति ।

सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादिपुराणम्,—

“दत्तायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांश्च गोवधं तथा ।

कलौ पठ्य न कुर्वीत भ्रातृजायां । कर्मकशुम्” — इति ।

यस्तु कन्यादीवमनमिच्छाय प्रयच्छति, स राज्ञा दण्डयितव्यः,

नारदः,—

“अनाक्याय ददद्ददोर्षं दण्ड्य उत्तमसाहसम्” — इति ।

* वास्तीकम् इ० कुम्भे ।

† इति वा,— ... इ० कुम्भे कटः ।

कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“दीर्घं कुत्सित-रोगार्ता व्यक्ता संस्पृष्ट मेहना ।

दृष्टान्ययतामाया च कन्या दोषाः प्रकीर्तिताः”— इति ।

न केवलं दोषमनाख्याय दत्तो दण्डः, अपि तु सापि परित्याज्ये-
स्याह मनुः,—

“विधिवत् परिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हताम् ।

व्याधितां विप्रकुष्टां वा छसना चोपगदिताम्”— इति ।

नारदीयः,—

“नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेत्तरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजेतोर्द्धयोः”— इति ।

एतत् सङ्गमभिज्ञानादवगतेदितव्यम् । तत्रैव भार्यात्वस्योत्पत्तिः ।

अतएव मनुः,—

“पाणिग्रहण-मन्त्रैस्तु नियतं दार-सङ्गमम् ।

तेषां निष्ठा तु विधेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे”— इति ।

यमोपि,—

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिव्यते ।

पाणिग्रहण-संस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे”— इति ।

पाणिग्रहण-संस्कारात् पूर्वं परिगृह्णन्नेऽपि न कन्यात्वं हीयते ।

तथा च व सङ्गः,—

“अद्रुमिर्वाचा च दत्तायां त्रियते वा क्री यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारो पितुरेव सा”— इति ।

* अन्येऽपि दोषान्तराणि,— इत्यर्थः इति ... इत्यर्थः इत्यर्थः ।

वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः,—

“वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुंस्त्वो यदा ।

तदा समाखीनतीत्य कन्यान्वं वरवेद्वरम्”— इति ।

नारदोऽपि,—

“प्रसिगृह्य तु यः कन्यां वरीदेष्टान्तरं ब्रजेत् ।

संवत्सरमतिक्रम्य कन्यान्वं वरवेद्वरम्”— इति ।

कुलं दत्त्वा यदि करो भ्रियते, तदा किञ्चिदयमित्यत आह

नारदः,—

“कन्यायां दत्तकुलकायां भ्रियते यदि कुलकदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते”— इति ।

देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः,—

“प्रदाय कुलं गच्छेद् यः कन्यायाः स्त्रीवर्नं तथा ।

धार्मा सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै मिधानतः”— इति ।

एतच्च वारदानादारभ्य सप्तमस्यमिष्टमयात् प्रतदीवद्भवेन मरणादी
वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति । अतएव कात्यायनः,—

“अनेकेभ्यो हि दद्यायामनुदायान्तु तत्र वै ।

परागमश्च सर्वेषां लभेत तदिमान्तु ताम् ।

अथागच्छेत वोदायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्”— इति ।

अनुदायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते । अन्येनोदा
यान्तु स्वदत्तं कुलमात्रं हरेत्, न कन्यामित्यर्थः । “सर्वेषां
स्त्रियमुद्देत्”— इति यदुक्तं, तत्रोक्तहनीया कन्या सिद्धिः, स्वर्णा
चासवर्णा च, तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः,—

“सवर्णाग्निं द्विजस्तीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रयुक्तानामिमाः स्त्र्युः क्रमशोऽुवराः”— इति ।

सग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे, दारकर्माणि अग्निदोत्रादौ धर्मः* सवर्णा,
वरेण समानो वर्णाब्राह्मणादिर्यस्याः, सा ; यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणो
क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्याः, प्रसस्ताः । धर्माभिमादौ सवर्णा-
मूढा पश्चाद्विरसक्यचेत्तदा तेषामवराः हीनवर्णाः श्रमाः क्षत्रियाद्याः
क्रमेण मार्याः स्मृताः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तर्केण यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मार्या स्वा ब्रूयजन्मनः”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्रूयैव मार्या ब्रूयस्य सा च स्वा च विज्ञास्मृते ।

ते च स्वा जैव राज्ञः रयुस्ताम्र च स्वा चाग्नजन्मनः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ब्राह्मणस्यानुलोन्वेन क्षत्रियोऽन्यास्तिष्ठ एव तु ।

ब्रूयायाः प्रातिस्नोम्येन तथान्ये पत्यस्त्रयः ॥

द्वे मार्गे क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पतो ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रिया-पतिः”—इति ।

वसिष्ठ-परस्करावपि,— तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्वेण द्वे राजन्य-
स्यैका वैश्यस्य सर्वेषां यावद्वर्णानि॥ मन्त्रवर्जम्”—इति ।
पैठीनसि,— “अक्षामे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेदपि वा क्षत्रियायां
पुत्रमुत्पादयति ब्रूयायां वेत्येके”—इति । विष्णुरपि,—

“द्विजस्य मार्या ब्रूया तु धर्माभि न मयैत् क्वचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्यस्य प्रकीर्तिता”—इति ।

* धर्मः,— इति पारिव हु० कृत्ये ।

एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रा-संग्रहणं रतिमात्र-फलमपि
दोषभाद्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण-क्षत्रिययोः
तावच्छूद्रा-वर्जनमेव युक्ततरं नोच्चाहः,— इत्युच्यते । तत्र मनुः,—

“न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापन्नपि हि तिष्ठतीः ।
कस्मिंश्चिदपि कृतान्ते शूद्रा मार्यापद्विश्यते ॥
हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्ती द्विजास्तयः ।
कुलान्येव नयन्त्यासु ससन्तानानि शूद्रवत् ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रे स्तथ्य-तनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्तरया तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां सयनमारोग्य ब्राह्मणो यात्यघोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्रह्मण्यादेव ह्येतौ ॥
पृथजी-फेन-पोतस्य निस्वासीपहस्तस्य च ।
तस्याश्चैव प्रसुतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।”—इति ।

आश्रयमधिकेऽपि,—

“शूद्रा-योनी पतद्बीजं हृहृमस्तर्द्धं द्विजन्मनः ।
कृत्वा पुरीष्कर्त्तव्यं पतितोऽस्मीति दुःस्तः ॥
मामधःपातयन्नेव पापास्मा काममोहितः ।
अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रमिति ज्ञप्त्वा पतेत् तु तत्”—इति ।

ननु, ‘ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः’— इति मनुना शूद्रा-विवाहो
विप्रस्थाभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव ‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः’— इति
स निषिद्धः । अतो व्याहृतः,— इति चेन्मैवम् । मृतभेदेन
युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तौ । अतएव याज्ञवल्क्येन मृतभेदः

स्पष्टीकृतः,—

“यद्व्यते विजातीनां बृद्धाद् दारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मात् तत्रायं जायते स्वयम् ॥” — इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अपत्यजन्म बृद्धायां न प्रवृत्तं साधकः ।

रत्यर्थापि बृद्धा स्वान्नेत्याहुरपरे जनाः” — इति ।

युगमेदेन व्यवस्था न स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता,—

“असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च विजासीमिः” — इत्यादिमनुक्रम्य —

“कक्षी युगेत्थिमान् धर्मान् वज्रयानाहुर्मनीषिणः” — इत्युप-
संहारात्* । विवाह-विधिस्तु मनुनामिहितः,—

“पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं क्रो यो विधिस्त्वाहकर्मणि ।

क्षरः क्षत्रियया ब्राह्मः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वासोदत्ता ब्रूमवा सु कर्णोत्कृष्टस्य वेदने” — इति ।

शङ्खलिखितावपि,— “श्मू गृह्णाति राज्ञ्या प्रतोदं वैश्यः क्षत्रान्तं
ब्रूया, ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणि गृह्णीयात् । ऐतदीनसि,—

“साक्षुः ब्रूयात् ब्राह्मणः पाणि गृह्णीयात् क्षत्रियः क्षरम् ।

वैश्यानाश्च प्रतोदस्तु ब्रूयावस्त्रदत्तामिति** — इति ।

* आ न कन्यया द्रव्योपनिमित्तकः अहकर्मसौम्यविवाहात्,—

इत्यादिभिः शब्दैः कु० कुल्लोके ।

** साक्षुः ब्रूयात् ब्राह्मणः कर्मि गृह्णीयात् क्षत्रियः क्षरं क्रो यो वैश्यायाः

ब्रूयावस्त्रदत्तामिति,— इति कु० कुल्लोके शब्दः ।

परिक्रमो ब्राह्मणस्योत्तोरत्नयवैश्ययोराचार्यपरिक्रमः, १- इति ।
कृतोद्वाहस्योपगम-नियमग्राह मनुः,—

“ऋतुकालामिगामी स्यात् स्व-दार-निरतः सदा ।

पर्व्वर्जं ब्रजेच्चैनां तद्गतीरतिकाम्यया” — इति ।

रजोदर्शन-प्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भग्रहण-समर्ध-
क्रतुः । तस्मिन्मृतत्वपस्यार्धो सदा स्त्रियमुपगच्छेत् । तन्नामिगमनं
स्वदारेष्वेव । कालावधि पूर्व्वर्तिर्बि वर्जयेत् । अनुतामपि तथास्त्रिया
प्राथितो विनापुण्यपस्योद्देकन्तामभिगच्छेत् । यथाभिहितमुक्तं याज्ञ-
वल्क्यो दर्शयति, —

“षोडश”निष्ठाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविजेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्” — इति ।

तस्मिन्नुती पर्वाण्याद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयित्वा युग्मासु समासु
षष्ठी प्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-जन्म-भयादगमनं, न
तु प्रतिषेधात् । युग्मास्वपि रात्रिष्वेवोपगमनं, नाहनि, दिवा कामस्य
निषेधत्वात् । तथाचाध्यर्गो श्रुतिः । प्राणवा एते प्रस्कन्दयन्ति वे
दिवा रस्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमिव तद् यद्रात्री रत्या संयुज्यन्ते” —
इति शास्त्रलिखितावपि, — “नास्यै दिवा मैकुनं ब्रजेत्” — इति ।
“ऋतुकालामिगामी स्यात्” — इत्यत्र नियम-द्वयं वेदितव्यम्, ऋती
गच्छेदेव न तु वर्जयेत्, — इत्येको-नियमः, ऋतावेव गच्छेन्ननुती,—
इत्यपरः । अतएव देवकः,—

“स्वयं दारानुसुस्नातान् स्वस्वश्चरेन्नोपगच्छति ।

भूगृह्णत्यामयानोसि गर्भं प्राप्तं विनाशयेत्” — इति ।

ब्रह्मायनोऽपि —

“ओषि वर्षाभ्युत्पत्तौ यो माहर्षी नोपगच्छति ।

स तुल्यं ब्रूहत्याया दोषमुच्छत्यस्त्वं यम् ।

ऋतौ नोपैति यो माहर्षीभ्युत्तौ यश्च गच्छति ।

सुखमाहुस्तयोः पापमयोनी यश्च सिञ्चति” — इति ।

एवंवर्जमित्यनेन निषिद्ध-सिद्धि-नष्टत्रान्युपलक्ष्यन्ते । निषिद्धपर्व
स्वमावासा पौर्णमासी च तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या निषिद्धम् । — नामा-
वास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्च स्त्रियमुपेयाद् यस्त्वेवाग्निरिन्द्रियः
स्यात् — इति । अन्याश्च निषिद्ध-सिद्धयोऽप्युक्त्यादयः ।
तत्र मनुः —

अमावास्यायुत्तमो चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातको द्विजः” — इति ।

अमावास्यादयो यास्तिषयः, तासु स्त्रीसङ्गतयोगेभ्यश्चाहृत्य
योजनीयम् । ऋतुकासौपि दिनपदकं कर्जमिति स एवाह, —

तासामाचारक्षतसंस्तु निन्दितेकादशौ च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः” — इति ।

निषिद्धनक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति, —

एषं यच्छतस्त्रियं क्षामां मघां मृगश्रजं कर्जवेत्” — इति ।

क्षामां जघाहारादिना कुशमित्यर्थः । अतएव बृहस्पतिरपि स्त्रीपुंसो-
राहार-विशेषं सममितमाह, —

“स्त्रियाः शुक्रोऽधिके स्त्री स्यात् पुमां पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रमिवृद्धवर्धं स्निग्धं हृद्यञ्च मन्त्रवेत्” ।

जघाहारां स्त्रियं कुप्यदिवं सन्ननवेत् सुतम्” — इति ।

स्निग्धमन्त्रमन्त्रवेत्, — इति शु. श्रुत्येके शतः ।

मनुरपि, —

“पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रं स्त्री मवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियोर्वा क्षीणोऽरूपे च । विपर्ययः” — इति ।

अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिरहं यः अर्धान्तःपातित्वाद्दर्जनीया ।
तद्वत् विष्णुपुराणे, —

“चतुर्दश्यष्टमीर्चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि रात्रेन्द्र, रक्षितक्रान्तिरेव च ॥
तैल-स्त्री-मास-योगो च । पर्वण्येतेषु वै पुमान् ।
विष्णुत्रयीजनं नाम प्रयाति नरकं नृप” — इति ।

देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दक्षिताः, —

‘चैत्य-चतुर्व-सीधेषु नचैव च चतुर्ग्ये ।
नैव दश्यामीषकमसलिलेषु महीपते ।
राष्ट्रेद्वयवायं मतिमान्मूत्रोच्चार-प्रयोक्तिः” — इति ।

स्वदारनिरतः, इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं निषिद्धतया
विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दक्षितम्, —

“परदारान्न एच्छेन्तु मनसाऽपि कथञ्चन ।
पर-दार-रतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ।
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु ब्रजेद्दुःखः” — इति ।

† क्षीणो च, — इति शुः कुल्लोके पाठः ।

‡ स्त्री तैल मास योगी, — इत्यत्र पाठः ॥

अन्यदपि कर्तव्यं तत्रैव दर्शितम्, —

“न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेद्वास्तुरा न रजसस्ताम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामं नान्ययोजितम् ।

क्षुब्धामां नातिमुक्तां वा स्वयं चैतेर्गर्भयुतः ॥

स्नातः क्षमन्धृक् प्रीतो व्यावार्यं पुत्रो ब्रजेत्” — इति ।

तद्व्रताः, — इत्यनेन श्रीतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः ।

“स स्त्रीषसादमुपासोददस्यं ब्रह्महत्यायै क्षुत्तयं प्रतिगृहीतेति,
साञ्जुषन् वरं वृणावहा” ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममाविजानतिः
सम्भवामहे तस्मादृत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजानतिः
सम्भवन्ति वरे । वृत्तं ह्यासां क्षुत्तयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्यत् सा मलावद्
वासाभवत्” — इति ।

अयमर्थः । इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य वधात् ब्रह्महत्या-
मुपागताम्बलिना स्वीकृत्य संवत्सुरं धृत्वा लोकमपवादाद्भीतस्तां त्रेधा
विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा
क्षुत्तयमागमादाय स्त्रीसमूहमुपागमत् ताश्च वरमयाचन्त, ऋतुकाश-
समनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनुतावपि यद्येच्छं सम्भवामेति वरं
सम्ध्वा क्षुत्तयमागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः,
सतः प्रभृति मासि मासि योषिन्मत्सवदासा सम्पन्नेति ।
वाङ्मन्त्रयोर्युपि, —

यवाकामो मयेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वहृत्-निरतश्चैव स्त्रियो रक्षयास्तः स्मृतः” — इति ।

* क्षुत्तयम्, — इति कु० ब्रह्मणे सतः ।

† वाचे, — इति कु० ब्रह्मणे सतः ।

बृहस्पतिरपि, —

“ऋतुकालाभिगमनं पुत्रा कार्यं प्रयत्नतः ।

सदेव वा पर्वण्यं स्त्रीणामभिमतं हि तत्” — इति ।

ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते, अजात-पुत्रस्यैव नियमो न तु जात-पुत्रस्य, — इति । उपवादयन्ति च । तत्र कर्म-पुराणे, —

“ऋतुकालाभिगमनी स्याद यावत् पुत्रोऽभिजायते” — इति ।

ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्ऋणवान् जायते बह्वचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनुजो यः पुत्रो यत्वा ब्रह्मचारिवासी” — इति । मन्त्रवर्णोऽपि, —

“ऋणमस्मिन् सन्नयति ह्यमुतत्त्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येन्नेज्जोक्तो मुक्तम्” — इति ।

तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते, तावतापि पुत्रित्व-सिद्धेः । तथाच मनुः, —

उद्येष्टेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृवामनुणदन्नेव स तस्मात् सर्वमर्हति ।

यस्मिन्ननुणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरानुविद्धः” — इति ।

ननु, बहुपुत्रत्वमपि कथितं श्रूयते, — “इमां त्वमिन्त्रमोदः सुपुत्रां सुमगां कृषु । दत्तास्यां पुत्रानाद्येहि पतिमेकादशंकुधि” — इति । “श्रीकन्ती पुत्रैः” — इति । “रथि च पुत्रैश्चादात्” — इति च ।

तस्यम् । नायं विधिः, किन्तु कष्टस्थ-प्रवेशः । तस्मादजात-
पुत्रस्यैवायं ऋतुगमन-नियमः, इति ।

तदपरे न व्रजन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानुष्यं शैकेनैव पुत्रेण
सम्पद्यते, तथाप्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः । “एतन्मु एवाहमभ्यगाशिषं
तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौबोतकिः पुत्रमुवाच, रश्मौस्त्वं पर्या-
वर्तयाद्बहोवै ते भविष्यन्ति” — इति छन्दोर्वैराग्नात् । तस्य
आयमर्गः । कौबोतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेवोपासीन-
रुद्रगानं कृत्वा तत्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रयित्स्व तमुवाच, अहमेत-
न्नेकमेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्ष, तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव
पुत्रोऽसि एकपुत्रत्वं च न प्रयच्छस्व, अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन्
ब्रह्मनुपास्तिषे जायामावृष्येति । महामारवेऽपि, —

“अपत्यन्तु मनीर्वै कुक्षौ महति भारत ।

अपुत्रत्वंैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥

बहु-रेकञ्च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

बहु-नात्रे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलवधः ।

अमित्यताञ्च मर्यानां भत्वा शोचामि पुत्रक ।

सन्तानस्यापिनास्तन्तु कामये मद्रमस्तु ते” — इति ।

ननु, शैकेनैव पुत्रेणानुष्य-सिद्धेर्निरर्कं पुत्रान्तरोत्पादनम् ।
तन्न, सर्वेषां पुत्राणामानुष्य-हेतुत्वात् । न हि पुत्र-जननमात्रेण
पितुरानुष्यं, किन्ताहि, सम्भ्रानुशिष्टेन पुत्रेण आस्त्रीयेषु कर्म-
जन्युत्तरीषु परचादानुष्यं सम्यज्जते । अतएव वाजसनेयिब्राह्मणे
पुत्रानुशासनविधिः समाग्नातः । “तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं शोचयमाद्
स्तस्मादेनमनुशासति यदनेन किञ्चिदङ्ग्या कृतं भवति तस्मादेन-
मैतसः सर्वस्मात् पुत्रो मोक्षयति तस्मात् पुत्रो नाम पुत्रेनैवास्मिन्लोकं
प्रतिस्तिष्ठति” — इति ।

अस्यायमर्थः । अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा पितुर्नरणावसरो भवति, तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिक-
व्यापारे च यद्व्यक्तकर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं
कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनु-
शिष्ट एव पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहः
शास्त्रज्ञाः । अतएव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रो
यत्किञ्चित् सपित्रा शास्त्रीयं कर्म अह्न्या वक्रवेन शास्त्रं वैपरी-
त्येन कृतं भवति, तस्मात् सर्वस्मात् पापादेन स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं
कर्म सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्राभ्यो नरकात् त्रायेत,
— इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणै-
वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति, — इति ।

एवं सति बहूनां मह्ये दशावदनुशासनं प्रज्ञा-माक्षादि-प्रतिबन्ध-
वाहृत्यात् कश्चनैव सम्पद्यते । अनुशिष्टेभ्यपि बहून् यथावदनुष्ठानं
कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो ऽ। यस्तद्वजः, स एवानुगृहेतुः ।
अतएव पुराणेषुमिहितम्, —

“एष्टव्या बहवः पुत्राः यद्येकं ऽपि गदां प्रजेत्” — इति ।

“दशास्यां पुत्रानाद्येहि” — इत्यादिमन्त्राश्चैव सति बहुपुत्रविविधि-
मुपीद्वलयन्ति । यत्तु, कामजानितरानित्युद्वहृतं, तदननुशिष्ट-
विषयम् । तस्मात्, जात-पुत्रोऽप्युक्तामुपेयादेव ।

बहूनां पत्नीनामुत्तु-योगपक्षे क्रममाह देवताः, —

“योगपक्षे तु लीलां विप्रादिभ्यश्चाकरोत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमञ्चोऽपि वा” — इति ।

वीर्यमृतुः । तद्योगपक्षे सत्यस्वर्णासु वर्षक्रमेण, स्वर्णासु विवाह-
क्रमेण गच्छेत् । यदा तु काश्चिदपुत्रा, पुत्रस्तथ इतराः, तदा अपुत्रा

अप्रतो गच्छेत् । अत्रापि जातिभेदेनोपगमन-काल-सङ्कोचमाह
देवताः, —

“ब्राह्मण्या द्वादशहं स्याद्दोषमुत्तुवारणम् ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः” — इति ।

पञ्चम-दिवसमारभ्य द्वादशाहदिसंख्याऽवगन्तव्या । चतुर्थे तु
दिवसे गमनं वैकल्पिकं, विहितं प्रतिषिद्धत्वात् । तथाच हारीतो-
विदधाति, — “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युरमासु वा गर्माधानम्” —
इति । व्यासो निषेधति, —

“चतुर्थे सा न गम्याऽङ्घ्रिं गताऽरुपायुः प्रसूयते” — इति ।

व्यवस्थित-विकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत् । रजसो निवृत्तौ
चतुर्थ्यां विधिः, तदनुवृत्तौ प्रत्येकः । तथा च मनुः, —

“रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजसता” — इति ।

साध्वी गर्माधानादि-विहित-कर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-विशेषेणोपगमने
फल-विशेषोऽभिहितो सिद्धपुराणे, —

“चतुर्थे सा न गम्याऽङ्घ्रिं गताऽरुपायुः प्रसूयते ।

विद्या-हीनं व्रजमष्टं परितं पारदारिकम् ॥

दारिद्र्यार्थव-मग्नञ्च तनयं सा प्रसूयते ।

कन्यास्त्रिणव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥

षष्ठ्यां गम्या महामागं, सत्पुत्र” — जननी ममेत् ।

सप्तम्यां चैव कन्यार्थो गच्छत् सैव प्रसूयते ।

अष्टम्यां सर्व-सम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ।
 नवम्यां दारिकर्कं स्याद्दशम्यां पण्डितं तथा ।
 एकादश्यां तथा नारीं जनयत्येव पूर्ववत् ।
 द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रीत-स्मार्त-प्रवर्तकम् ।
 त्रयोदश्यां तथा नारीं वर्ण-सङ्कर-कारिणीम् ।
 जनयत्यङ्गना, सस्मान्न गच्छत् सर्वयस्नतः ।
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्र-जननी भवेत् ।
 पञ्चदश्याञ्च धर्मज्ञां ि चतुर्दश्यां ज्ञानपारगम् ॥” — इति ।

अतु कालानभिगमने यो दोषोऽभिहितः, तस्यापवादमाह व्यासः, —

“व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्यतु ।
 अतु कालोऽपि नारीणां ब्रूणहत्या प्रमुच्यते ।
 बुद्धां बन्ध्यामकृताञ्च मृतापस्थामपुष्पिताम् ।
 कन्याञ्च कतुपुत्राञ्च कर्जयन्मुच्यते मयात् ॥” — इति ।

ब्रूण-हत्या ब्रूण-हननम् । उत्कृष्टीत्या यस्यां बुद्धत्वादि-दोष-
 रहितायामनुकालोपगमनमवश्यंभावि, यस्याञ्च बुद्धादी नावश्यंभावि,
 सा सर्वापि सम्यक् पालनीया । तथा च मनुः, —

“पितुर्मित्रासुमित्रचैताः पतिमिदंकरेस्तथा ।
 पुरयाः मृषयितव्याश्च बहुकल्याणमोऽपुमिः ।
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रेतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफसाः क्रियाः ।

शोचन्ति ज्ञानयो यत्र (१) विनश्यत्याप्तु तत्कुलम् ।
 न शोचन्ति तु यत्रैता वर्यते तद्धि सर्वदा ।
 ज्ञानयोग्यानि गैहानि जपन्त्यप्रतिपुष्टिताः ।
 तानि कृत्या-कृतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
 तस्मादेताः सदाभ्यर्च्या भूषणाच्छादनादिभिः* ।
 भूषिकामेनरेनित्यं सत्कारेभूतसवेषु च† ।
 सन्तुष्टो मार्यया मर्ता मर्ता मार्या तर्क्य च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ब्रुवन् ॥” — इति ।

पूज्यस्त्वेषां वा-व्यतिरिक्तासु ब्रूव्यम् । अथवायास्तु प्रायधारण-
 मात्र-भोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः, —

“इताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
 परिमृतामघः क्षय्यां वासवेद्वचमिचारिणीम्” — इति ।

यदा विन्ना साध्वी मर्त्यव्या, तर्क्याधिविज्ञापि (२) । तदाह स एव, —

“अधिविन्नापि भर्तव्या, महदेनोऽन्यथा भवेत्” — इति ।

अधिवेदनं भर्तव्यन्तर-परिग्रहः । अधिवेदन-निमित्तान्यपि स एवाह, —

“सुरापी व्याधिता धूर्ता बन्ध्याऽर्धघ्न्याप्रियम्बदा ।

स्त्री- प्रसूतचाधिवेषव्या पुरुष- द्वेषिणी तथा” — इति ।

(१) ज्ञानयोग्यादयर्थ इति केचित् । भगिन् इति केचित् यस्तुल्यम् “ज्ञानि
 तपस्विकृतिप्रभोः” — इत्यनयोचं ज्ञानम् ।

* कृष्णाच्छादनाकण्टे, — इति जु० पुनरुक्ते पाठः ।

† सत्कारेभ्योऽन्येषु च, — इति ल० पुनरुक्ते पाठः ।

(२) कृष्णां सिद्धां विजितायायां परस्वी परितो द्वे द्वौ स्त्री
 धनिभिर्नोऽन्यथे ।

सुरापी मञ्जरीत्यर्थः । सुरापाने तु नाशिवैदेनमात्रम्, अपि तु
 त्याग एव । “तथा महति पातके” — इति त्यागहेतुस्त्वेनाभि-
 धानात् (१) ।

“पतत्यङ्गं शरीरस्य यस्य मार्या सुखं पिवेन्” - इति वचनात् ।
अतएव मनुः, —

"मद्यपाऽसध्वःपूया न प्रसिक्नुता न या मवेत् ।

व्याधिता आधिवेश्या हिंसाजुर्धनी च सर्वदा" - इति ।

म्याधिना दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणेऽपि, —

“धर्म-विघ्न-करी माय्यामस्ततोऽवातिरोहिणीम् ।

एयजेद्वन्मस्य रक्षार्थं, तत्तैवान्वयवादिनोम् ।

न रक्षजेदधिनिन्देत न तु भोगं परित्यजेत्' २) - इति ।

- (१) कुरासचर्चोर्षस्सु, "वाक्कां हाङ्ग माक्कं काक्कुरं वाक्कै, वस।
मन्नीकं हाङ्गुमाक्कोर्षं मैरेवं वाक्किक्कम्। कुरावादि विवाचीयासु
मन्नामेकादशैव हु। कुरावत्तु कुरावत्तं कर्म्मैवावत्तं लक्षम्"—
इत्युक्तदिशाभ्यन्तेः। कुरा हु वेत्थि व वुत्था। "कुरा हु वेत्थीहुत्थोक्का
व वत्थास्सिचरे क्कमे" — इति स्वरूपात्। वेत्थीरावत्तं वत्तावत्तं
दिवाचीयां महापक्कम्। "कुरावै मत्तन्नावां वाक्का व मत्तन्नावत्ते।
वत्ताहुमाक्कन्नाक्कैवेक्कव व कुरां निरेत्"— इति वचसात्। गौडी-
भाष्योदरि कुरात्वं लोभं, कुरावत्तं माङ्गल्यं महापक्कमेव। "लोभो
वेत्थी व माक्को व विद्धि वा विविधा कुरा। क्कैवेक्का तथा सत्तां व
वाक्कन्ना द्विचोक्कैः" — इति स्वरूपात्।

अधिवेदन-काल विशेषो मनुना दक्षितः, —

“कन्यापुष्टमेधिवेद्याजदे दक्षमे तु भूतप्रजा ।

एकदशे स्त्री-जननी सप्तस्त्वप्रियवादिनी” — इति ।

हितायां विशेषमाह सप्त, —

“या रोगिणी स्यात्, हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साधुशाप्याधिवेत्तव्या नाकमान्या तु कर्हिषत्” — इति ।

अधिवेदनं द्विविधं, धर्म्मार्थं कामार्थञ्च । तत्र, पुत्रोत्पत्त्यादि-
धर्म्मार्थे पूर्वोक्तानि मन्त्रस्थादोनि निमित्तानि ; कामार्थे तु न साध्य-
वैकलीयानि, किन्तु पूर्वोक्ता लोचनीया । तत्रापि त्वुत्पत्त्यन्तरे, —

“एकमुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्पस्तोषयित्वापुर्वैः पूर्वोक्तमपरां वहेत्” — इति ।

यद्यसौ स्वयं न लोचयेत्, तदा तत्तोषमायं राजा द्रव्यं दापयेत् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः, —

“आह्वा-सम्पादिनीं दक्षां वीर्यं प्रियवादिनीम् ।

त्याजन् दाम्प्यस्सुतीयांश्चमद्रव्योत्तरणं स्त्रियाः” — इति ।

सद्यनस्य सुतीयांश्च-दानं निश्चयं स्यात्सनाञ्चदनादिना पोषणमिति ।
या तूर्क-द्रव्यापरितोक्तात् प्रकृतान्तरणं वा निर्गच्छेत् सां
प्रत्याह मनुः, —

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद् दक्षिता गृहसत् ।

सा सप्तः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुल-सन्निधी” — इति ।

स्यादोनाम तदीय-जनक-कुल-प्रेषणम् । “पूज्या मूषयितव्याश्च” —
इति यद्वक्तं, तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः, —

“यदि स्वास्वाधाराश्चैव हिन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्ष-क्रमेण स्याज्ज्येष्ठश्च पूजा च वैश्मनि ।

मत्तुः शरीर-धुश्रवां धर्म्मकाव्यञ्जकं नैतकम् ।

स्वा स्वेव कुर्यात् कर्षेवा नान्यजातिः कथञ्चन” — इति ।

बन्धुषु पत्नीषु सहधर्म्मचारिणीं निर्धारयति याज्ञवल्क्यः, —

“सत्यामन्शां सवर्णायां धर्म्मकाव्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्मो ज्येष्ठश्च न विनेतरा” — इति ।

सवर्णदेव सह धर्म्मञ्चरेत् नासवर्ण्या । अत्रापि तु सवर्णाया इतरयापि
सह धर्म्मञ्चरेदित्यर्थाद्भ्रम्यते । न चैवं सति, ब्रूयादपि सह
धर्म्माचरणं प्रसज्येतेति वाक्यं, वसिष्ठ-वचनेन तन्निषेधात् ;
“कृष्णवर्णा या रमणीयैव सा न धर्म्माय” — इति । सवर्णाजुनेकस्ये
तु धर्म्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये,
किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोक्तव्याः । तथाच बोधायनः, —
“एकैकामेव सन्नाह्ने देवैकां गार्हपत्यमीहयेत् एकैकामाश्रयमवेकयेत्”
— इत्यादि । कात्यायनः, —

“नैकयापि विना कार्यमाधानं कार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विज्ञानीयात् सर्वानान्वारमन्ति यत्” — इति ।

यद्यस्मात् सर्वानारमन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । कैचिदत्र
‘ज्येष्ठया न विनेतराः’ — इति वचनमन्यथा व्याचक्षते ; ज्येष्ठेय
सहधर्म्माचारिणी नैतराः, — इति । उदाहरन्ति च तत्र

विष्णुवचनम्. —

“अग्निहोत्रादि-यज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्कर्षं तस्य शिष्टैः कृतुस्तरेपि” — इति ।

एतद्वक्तव्यं यद्येवमकारयन्-वचन-विरोधान्नादरणीयम् ।
विष्णुवचनस्यसर्व-द्वितीया-विगम्यम्, सत्स्वप्निषु या परिषोता
सद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या अपि कर्तृत्वादग्निहात्रा-
दिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह कारयायनः, —

“अग्निहोत्रादिश्रुत्वां कर्तुमार्यः सर्वथा ।

कारयेत्तद्वृत्त्यै च ज्येष्ठया गार्हिता न चेत् ।

तथावीर-सुवामासामाह्नासम्पादिनी च या ।

दक्षा प्रियम्बदा ब्रुवा तामत्र विनियोजयेत् ।

दिन-क्रमेण वा कर्मं यथा ज्येष्ठमशक्तितः ।

विमज्ज्य सह वा कुर्याद् यथाज्ञानमशक्तितः” — इति ।

यदि ज्येष्ठः न गार्हिता, तदा तथा कारयेत् । गार्हिता चेत्, कनिष्ठया
वीरकुवा कारयेत् । वीरसुखोपिकुञ्चयेत्, तासामपि मध्ये आह्ना-
सम्पादनादि-गुण-युक्तां विनियोजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता
चेत्, तदादिन-क्रमेण यथाज्येष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नापि दिने
यद्यंका कृशः कर्तुमशक्ता, तदा सर्वास्तत् कर्मं यथाज्ञानं विमज्ज्य
कुर्यात् । यत् कारयायनेनैवोक्तम्, —

“प्रथमा कर्मपरत्नी स्याद् द्वितीया रतियदिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते” — इति ।

तद्विष्णु-वचनेन समग्रानार्हम् ।

इत्थं सविज्ञेयो विवाहो निरूपितः ।

अथ सवर्णासवर्णा-विवाह-प्रसङ्गेन पुण्यचारदानमनुलोमप्रतिलोम-
जातीनां वयवहारोपयोगिसंज्ञा-प्रतिफलस्य जाति-भेदो निश्च्यते ।

सत्र याज्ञवल्क्यः, —

“सवर्णस्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिर्णयं विवाहेषु पुत्राः सम्मानवर्द्धनाः” — इति ।

सजातयो मातापितृ-समान-जातीयः । अनुरधि, —

“सर्ववर्णेषु सुख्यासु पत्नीष्ववत-योनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भृता जात्या ज्ञेयास्तप एव ते” — इति ॥

ब्राह्मण-दम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् । एव ब्रत्रियादिव्यपि ।
देवलोऽपि, —

“ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं ब्रत्रिय-विद्-कुट्टा ज्ञेयाः स्वस्यः स्वयोनिजाः” — इति ।

असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः, —

“स्त्रोऽवनन्तर-जातासु द्विजैस्त्यादितान् सुवान् ।

सदृशानेव तानाश्रमात्तुदीपविगर्हितान्” — इति ।

उदायां ब्रत्रियायां ब्राह्मणादुपपन्नो ब्राह्मण-सदृशो न तु मुख्य ब्राह्मणः
हीनजातीय-भारु-संबन्धात् । एवमन्यत्रापि । ते आनुलोम-जामुद्गा-
वसिकादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन दाक्षताः,—

“विप्रान् भूदावसिको हि क्षत्रियायां विप्रः क्षियाम् ।

अम्बष्ठः क्षुद्रश्च निषादो जातः पारश्वोऽपिवा ।

• वैश्याक्षुद्रश्चोत्तुराज्यान्माहिष्योग्रीसुतीस्सुती ।

वैश्यात्तुकरणः क्षुद्रश्च विन्नास्वैषविधिःस्मृतः” — इति ।

तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः क्षत्रियाद्वै, वैश्यादेकः । तदुक्तं मनुना,—

“विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु नृपतेर्वर्षयोद्धयोः ।

वैश्यस्य वर्षएकस्मिन् षड्वेतेऽप्यष्टास्मृताः” — इति ।

मुच्य-पितृ-जात्यमावात् अपवादः । ननु, मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।
जात्यन्तराणि, अनुलोमजानां मातृजातीयत्वात् । तदाह
विष्णुः,— “समान-वर्णासुपुत्राः समान-वर्णमभवन्ति, अनुलोमजास्तु
मातृसवर्णाः* प्रतिश्लोमजास्त्वर्ग्य-विगहिताः” — इति ।
शङ्कोऽपि, —

“क्षत्रियाणां ब्राह्मणैर्नोत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रिया —

वैश्याणां वैश्यएव भवति, वैश्येन शूद्राणां शूद्रएव भवति” ।

मैषदीवः । अनयोर्वचनयोर्मतुजात्ययुदित-धर्मं प्राप्स्यर्थत्वात् ।
अन्यथा, वीजोत्कर्षवेद्यव्यपितेः । यथा वैत्रापकर्षं सत्कृष्ट-जाति-
निवारकः एवं वीजोत्कर्षोऽपि कृष्ट-जातिं कृत्वा न निवारयेत् ।
तस्मात्, जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि । ननु, देवजनानु-
लोम-जातयोऽन्यथा वर्णिताः ;

“ब्राह्मणात् क्षत्रियायान्तु सवर्णानाम जायते ।

क्षत्रियाञ्चैव वैश्याणां जातौऽप्यष्ट इति स्मृतः” — इति ।

नार्यं दोषं । एकस्यामेव जाती मूर्धावसिक्त-सवर्ण-संज्ञाविकल्पेन
प्रवृत्तत्वात् । एवमभ्यन्तादिष्वपि । न चैकत्र संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ता-
भावः उक्तोऽयं, एकत्र निषाद-पारशव-संज्ञा-विकल्पस्य मनु-देवसं

* अनुलोमात् मातु मातृवर्णः, — इति स० श्रुत्येन सत्यं ।

याज्ञश्चर्येऽदाहृतत्वात् । प्रतिशोभजास्तु मनुना दक्षिताः, —

“क्षत्रियाद्विप्र-कन्यायां सुतो भवति जातिः ।
 वैश्यान्मराधर्वदेही राजविप्राहना-सुतौ ।
 ब्रूदादायोग्यः क्षत्रा चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 वैश्य-राजन्य-विप्रास्तु जायन्ते वर्षसहस्राः ।
 आयोगवदश्च क्षत्रा च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 प्रातिशोभ्येन जायन्ते ब्रूदादपस्तदास्त्रयः ।
 वैश्यान्मराधर्वदेही क्षत्रियात् सुत एव च ।
 प्रतीपमेते जायन्ते वरेऽप्यज्ञदास्त्रयः” — इति ।*

देवलोऽपि, —

“ब्रूदादायोग्यः क्षत्रा चण्डालः प्रतिशोभजाः ।
 वैश्यायां क्षत्रियाञ्च ब्राह्मण्याञ्च यथाक्रमम् ।
 तथैव मागधी वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सुतो जात्या न कर्मणा” — इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि, —

“ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सुतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।
 ब्रूदाज्जातस्तु चण्डालः सर्व-शर्म-वहिष्कृतः ।
 क्षत्रिया मागधं वैश्यात् ब्रूदात् क्षत्रमेव च ।
 ब्रूदादायोग्यं वैश्या जनयामास वैसुतम्” — इति ।

वर्णानामनुशोभजानां प्रतिशोभजानाञ्च परस्पर-साङ्ख्येनोत्पन्नाः
 श्वपाकपुलकसः। कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्वनेकविधाः ते च

* कोकोञ्च दुग्धित कुलमे वास्ति ।

† कुक्कुट इत्यन्वयः पाठः ।

तद्वृत्तव्यस्य । पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च आति-विशेषैश्च-
माधम-भावं विविनक्ति देवसः, —

“तेषां सवर्षजाः श्रेष्ठस्तेभ्योऽनुवगन्तुमजाः ।

अन्तराशावर्षिण्याः पतिताः प्रतिलोमजाः” — इति ।

विजातोयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तराशाः । ते च द्विविधाः, अनु-
लोमजाः, प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्षजैभ्यो हीना —
अपि न वर्षवाह्याः, मासुसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्ण-
वाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि, —

“असत्सन्तास्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः” — इति ।

वचस्त्रिदशमजातेरव्युत्तमजाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह स एव, —

“जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपिवा” — इति ।

कूटस्थ-स्त्रीपुंस-युगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे
कानुलोमिन युगे आतिस्कृष्यते । तदाह । पुमान् विप्रः, वधूः
ब्रह्मा, तयोर्व्युत्तमं कूटस्थं, तस्मादुत्पन्ना निवासी साऽपि विप्रेणोद्वा-
तयोर्व्युत्तमं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां वधूयां विप्रेणोद्वायां तृतीयादि-
युगम-परम्परा भवति, तत्र सप्तमे युगे जातमपरयं ब्राह्मण्योपेतं
भवति । एवं वैश्या-विप्र-युगलं कूटस्थं युगम, तस्मादुत्पन्नाऽनुस्वष्टा,
तस्याश्च विप्रस्य च युगलं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां विप्रेणोद्वायां
षष्ठं यद् युगलं, तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-
विप्रयोर्द्वयं कूटस्थं, तदुत्पन्ना भूद्विविदिता, तस्याश्च
विप्रस्य च युगलं द्वितीयं, तत्परम्परायां पञ्चमाद्वयुग्मादुत्पन्नस्य
ब्राह्मण्यं भवति । एतदुक्तं भवति । पञ्चमे षष्ठे सप्तमे षेति

व्यवस्थित-विकल्पः । कूटस्थयोर्दम्भत्योः समनन्तरेकान्तर-
द्वन्द्वन्तर-जाति-योगे पञ्चमादयोऽवगन्तव्याः, — इति । तथाच
सति, शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्याश्चत्रिययीश्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे,
शूद्रा-चत्रिययोः षष्ठे, जातिरुत्कृष्यते । क्वचिदुत्तम-जातिरप्यधम-
जाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सपव, —

“व्यत्यये कर्म्मणां साम्यं पूर्ववत्ताधरोत्तरम्” — इति ।

विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितासि याजना —

पालन-पशुपालय-द्विजशूद्राणांऽऽदीनां यानि कर्म्मणि, तेषामपदि
व्यत्यये विपर्यासे सति, यदि निवृत्तायामप्यापदि साममम-वृत्तिं न
परित्यजेत्, तथा पुत्रपौत्रादयोऽपि तां न परित्यजेयुः, तदानीं
पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जातमपत्यं तद्वत्पुत्रवृत्ति-
जाति-साम्यं प्रतिपद्यते, — इति । तद्यथा । ब्राह्मणः शूद्र-वृत्त्या
जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति, सोऽपि तथैव, — इत्येवं परम्परायां
सप्तमाहुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं चत्रियः शूद्र-वृत्त्या जीवन्
षष्ठे युग्मे शूद्रं जनयति । वैश्वस्तु पञ्चमे युग्मे, — इति
दृष्टव्यम् । पूर्ववदित्यादेरयमर्थः । अधरोत्तरमिति भावप्रधानो
निर्देशः । यथा वर्ण-साङ्ख्ये प्रातिसौम्यमधम, आनुसौम्यमुत्तमं,
तथा वृत्ति-साङ्ख्येऽपि । तद्यथा । चत्रियस्यापचापि याजनादि-
ब्राह्मण-पुत्र्युपजीवनमधमम् । “न तु कदाचिज्जयायसीम्” — इति
वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् । पाशुपाल्यादि-वैश्य-पुत्र्युपजीवनमुत्तमम् ।
“अजीवन्तः स्वधर्मेनानन्तरां पापीयसो वृत्तिमातिष्ठेरन्” — इति
वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववत्ताधरोत्तरमित्यस्यापराध्यावरणः ।
त्रिविधोहि सङ्हरः वर्ण-सङ्हरः सङ्कीर्ण-सङ्हरो वर्णसङ्कीर्ण-सङ्हरश्चेति ।
तद्यथा । उत्तमाधम-वर्णयोर्दाम्पत्यं वर्ण-सङ्हरः । तज्जन्ययो-
र्माहिष्य-करिष्योर्दाम्पत्यं सङ्कीर्ण-सङ्हरः । वर्ण-सङ्कीर्णयोर्दाम्पत्यं

वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करः । तत्र "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तः, — इत्यानुलोम्येन वर्ण-सङ्करजा दक्षिताः । ब्राह्मण्यां बत्रियात् सूतः" — इति प्राति-
लोम्येन वर्ण-सङ्करजादक्षिताः ।

"माहिष्येण करण्यान्सु रजकारः प्रजायते" ।

इति सङ्कीर्ण-सङ्करजा दक्षिताः । इदानीमधरीतरमित्यनेन वर्णसङ्कीर्ण-
सङ्करजाः प्रदर्श्यन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः । उधरे अनुलोमजाः ।
तद्यथा । मूर्द्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायामुचमायां बत्रिय-वैद्य-मूर्द्धावधमे-
कस्त्पादिताः अधरे, निषांसां सङ्कीर्णायां अधमायां ब्राह्मण-बत्रिय-
वैद्य-एतमेवर्णस्त्पादिताउधरे, अधरे चोधरे च अधरीतरम् ।
पूर्ववदिति पदेन 'असत् सन्तश्च विज्ञेयाः' — इति वचनाद्योति
दियते । यथापूर्ववर्णस्त्पादिता* वर्ण-सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च
प्रतिलोमजा असन्तः अनुलोमजाश्च सन्तः, तथा वर्ण-सङ्कीर्ण-
सङ्करजा अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः, — इति
द्रष्टव्यम् । उक्तत्र विध्ये वर्णसङ्करं वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्कर-वापुश्रित्यो-
त्पाद्यमानाः वर्णमासाः षष्टिर्भवन्ति, संकीर्ण-सङ्करमाश्रित्योत्-
पाद्यमाना जात्यामासा अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे, —

"प्रातिलोम्यानुम्येन वर्णस्त्वज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वापुन्वे प्रजायन्ते तत्सुसूतेस्त्वनन्तता" — इति ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां वर्णस्त्पादिता द्वादश । षडनुलोमवर्णजाः, सूत-
वैदेह-चण्डाल-मागध-बत्रायोगवाः प्रतिलोम-वर्णजाः, इत्थं द्वादशभि-
र्वर्णैः संवन्तादुत्पादिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्ययोपलक्षिताः
अन्य वर्णमासा जायन्ते । तद्यथा, मूर्द्धावसिक्तान्वष्ट-निषाद-
माहिष्योप्रकरणाः यज्जनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-

* कर्णाज्येन, — इति सु० ब्रह्मर्षे कथः ।

क्षतायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र मूर्खावसिषते-
नानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रास्तृप्तादितास्त्रयः, प्रतिलोम्येन
ग्राह्ययामेकः ; अम्बष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ, प्रतिलोम्येन द्वौ ; निषाद-
स्यानुलोम्येनैकः प्रतिलोम्येन त्रयः ; माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ,
प्रतिलोम्येन द्वौ ; उग्रस्यानुलोम्येनैकः, प्रतिलोम्येन त्रयः ;
करणस्यानुलोम्येनैकः, प्रतिलोम्येन त्रयः, — इति पूर्वषट्कोत्पा-
दिताश्चतुर्विंशतिः । एवं कृतादीनां वर्णां वर्णानामेकैकस्य चतुस्तु
वर्णेष्वेकैकः, — इति, तेषुपि चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते ।
तेभ्यः संख्याकैभ्यः उत्पादितैः अपत्यैरामाप्तानां संख्याया आनन्तर्यं
भवति । समाप्ता प्रासङ्गिकी जातो-भेद-कथा । विवाहानन्तर-भाविनः
प्राकृताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसंस्वायुन्ताः संस्कारा आह्निक-वचने
षट्कर्म्मवचने च निरूपिताः, — इति नात्र पुनरुच्यन्ते ।

अथावशिष्टाः गृहस्वधर्म्मा निरूप्यन्ते ।

तत्रोपाकर्म्म-विधिमाह याज्ञवल्क्यः, —

“अध्यायानामुपाकर्म्मं श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिमात्रे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु” — इति ।

‘अधोयन्ते’ — इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म्मं प्रारम्भः श्रावण-
मासस्य पूर्णमास्यां, अन्यस्यां वा श्रवण-ज्येष्ठशुक्लायां तिथौ, हस्त
नेत्र-युक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा कर्त्तव्यः । यदा तु
श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति, तदा मग्नपदे मासे प्रोक्त-तिथिषु
कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः । “अथातः स्वाध्यायोपाकर्म्मं श्रवणशो
पूर्णमास्यां प्रीष्ठपक्षां वा” — इति । अनुरपि, —

“श्रावण्यां प्रीष्ठपक्षां वाप्युत्पृक्तत्वे यथाविधि ।

युक्तरक्षन्दास्यधीवीक्ष मासान् विप्रोर्ध्वं पञ्चमान्” — इति ।

अथ पञ्चमं वेदं ते तथा, सद्धान् चतुरो मासानित्यर्थः । यदा पुनः श्रावण्यां पीठमक्षां वा शुक्लस्तमयादि—प्रतिबन्धः, तदानीमा-
वाख्यां कर्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे, —

“श्रावणस्य तु मासस्य पीर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आवाख्यां पीठपक्षां वा वेदोपाकरणं स्मृतम्” — इति ।

वीक्षायणोऽपि । “श्रावणपीर्णमास्यामावाख्यां वोपाकृत्य तैष्यां माष्यां
बोधसुजेत्” — इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रावण-हस्ताः
शाक्ता-भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोमिताः, —

“पर्यण्यौदयिके कुर्यात् श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

शुक्लाः श्रावणे कुर्यात्ग्रह-संक्रान्ति-वर्जिते” — इति ।

अत्र, औदयिके, — इति पर्यादिषु सर्वत्र संबद्धवत् । पर्यणि
औदयिकस्य विशेषमाह सप्य, —

“श्रावणी पीर्णमासी तु सप्तवात्परतोयदि ।

तदा त्वौदयिको ग्राह्यः नान्यौदयिको न्येत्” — इति ।

श्रावणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यातिरेकस्यां व्यासेन दर्शितम्, —

“श्रावणेन तु यत्कर्म कुसराबाहु-संयुते ।

संवत्सर-कृतोऽध्यायस्तत्स्रवादेव नश्यति ।

धनिष्ठा-संयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।

तत् कर्म सफलं होयमुपाकरण-संज्ञितम्” — इति ।

श्रावणे यत् कर्म विहितं, तदुसराबाहु-संयुते न कुर्यात्, यदि
कुर्यात् तद्य नश्यतीति योजनीयम् । ग्राह-संक्रान्ति-वर्जिते, —
इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह गार्ग्यः, —

“अथ रघ्राद्यस्तान्येत् संक्रान्तिग्रहेण तथा ।

सप्तकर्म न कुर्यात् परतन्त्रेण टीक्ष्णम् ।

पक्षद्वयोपन्यासी दक्षितः । सपाकरवत्तु बृहत्स्वधर्मत्वाभ्युपगमे
मनु-याज्ञवल्क्य-स्मृत्योर्बृहत्स्व-धर्म-प्रकरण-पाठोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
सपाकरवत्स्वेतिकसंब्यसा कार्णाजिनिना दक्षिता, —

“सपाकर्मणि चोतसर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् धर्ममयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः”, — इति ।

बीधायनोऽपि, —

“शौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा धर्ममयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद् वंशमुदरान्” — इति ।

अद्योत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः, —

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकयामयापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ।” — इति ।

मनुरपि, —

“पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्राग्नेरुहनि” — इति ।

यदा श्रावण्यामुपाकर्म, तदा पुष्यमासस्य शुक्लप्रातिपदि पूर्वाह्ने, यदि
पौष्पपञ्चामुपाकर्म, तदा माघस्येति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।
सत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् काल-विशेषं विदधाति
मनुः,

“अतः परन्तु छन्दसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

अहानि च राहस्यज्जपे कृष्णपक्षेषु वै पठेत्” — इति ।

कर्मपुराणेषुपि, —

“छन्दोऽस्यूढं मतोऽस्यस्येत् शुक्लपक्षे च द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षे च मानवः” — इति ।

यदि मावि-विघ्न मयात् सहसाऽप्येतप्यमिति बुद्धिः, तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्पुञ्जेत् । “यत् स्वाध्यायमधीतोऽष्टम्” — इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसितं कल्यायनः, —

“प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीकमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धि-कारकम्” — इति ।

अन्येषुपि धर्माः कर्मपुराणे दक्षिताः, —

“नाधार्मिकेषु ते ग्रामे न व्याधि-वहते भुक्तम् ।

न शुद्ध-राज्ये निवसेत् पाषाणिक-जनेषु ते ।

हिमवद्भिन्त्ययोर्मध्यं पूर्वपक्षिकमयोः शुभम् ।

मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नाम्न्यत्र निवसेत् द्विजः ।

कृष्णो वा यत्र वरति मृगो नित्यं स्वमास्तः ।

पुण्यश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ।

परस्त्रियं न भावेत् नायाज्यं याजयेद्दधः ।

न देवायतनं वच्छेत् कदापिचाप्रदक्षिणम् ।

न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायञ्च वच्छेदेत् ।

नैकोध्वानं प्रपद्येत् नाधार्मिक-जनेः सह ।

न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनोवा यतोस्तथा” — इति ।

* वैद्विजः, — इति छ० पुस्तके कतः ।

† मयीवीर्य, — इति छ० पुस्तके कतः ।

मनुरपि, —

“देक्तानां गुरोराहः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रमेत् कमतराद्यां वभ्रूषी दीक्षितस्य च ।
 हृदियुक्तेव सर्वतश्च प्राङ्मुखश्च वद्वभ्रूतम् ।
 भयमन्वेत वै मूषुः कृसानपि कदाचन ।
 आधुस्योः प्रियमन्विष्टेन्नेनां मन्वेत दुर्लभाम् ।
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियतश्च नातृत् ब्रूयदेष धर्मः सनातनः ।
 नातिक्रमेत् नातिसायं नातिमध्यं गते रवी ।
 नम्रास्तेन समं गच्छेन्नेको न दुषणेः सह ।
 हीनाजानतिरिकाङ्क्षान् विद्याहीनान् वयोपुष्टिकान् ।
 रूप-द्रविण-हीनारथ* जाति-हीनारथ नाधिपेत् ।
 वैरिणं नोपसेवेत् सहायतश्चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तत्करतश्च परस्वैव तु योषितम्” — इति ।

मार्कण्डेयोपि, —

“असदालापमनूतं वाक्पाशम्यं विवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्विदमस्तसेवातश्च पुत्रक ।
 न भ्लेष्ठ-भाषां शिक्षेत् न पश्येदस्मिन् शकृत् ।
 नादिसिष्टेच्छकुन्मूत्रं कैस मस्म-कपालिकाः ।
 सुवाङ्मत्वास्मिन्नीर्वाणि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ।
 वरुज्येन्महर्षीर्नो-रैर्बुं नापेयतश्च पिबेद्विजः” ।

* रथविनाशकवात्, — इति दुः शब्देः कालः ।

सामान्येन च कर्म संबिध्याह मनुः, —

“येनास्य पितरो याताः केन याताः पितामहः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन शक्यन् रिष्यति० ।
यत् कर्म कुर्वतोऽप्यस्य परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं नु वर्जयेत्” — इति ।

इस्य ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रम-धर्मो निरूपितः ।

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते ।

ननु, केचिद्गार्हस्थ्य-व्यतिरिक्तमाश्रमांतरं नैष्यन्ति, तदाहरन्ति
च तत्र गौतमस्मृतिम् । “एकाम्यन्तर्वाचार्याः प्रत्यक्ष-विधानाद्-
गार्हस्थ्यस्येति आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो नान्यः कश्चिद-
स्तोति मन्यन्ते; हेतुं चाचक्षते, गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्ष-श्रुति-
विधानादितरस्य तदभावात्, — इति । तथाहि । वद, चाः,
‘अग्निमीषे’, — इत्याश्रम्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कुत्स्नेऽपि नैवे होतु-
कर्त्तव्यमेवामनन्ति । ‘यजुर्वेदिनश्च, ‘इषे त्वा’ — इत्यादिना
अध्वर्यु-कर्त्तव्यम् । सामगा अपि, ‘अग्न आयाहि’ — इत्यादिनोद्-
गात् कर्त्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथाचामीयमानेषु
प्रत्यक्ष-वेदेषु गृहस्थ-कर्त्तव्यामिधानेन तदाश्रमविधिः परिकल्प्यते, न
त्वेवमितराश्रम विधि-कल्पकं किञ्चित् । पश्यामः । अतएव,
“याजोवमग्निहोत्रं जुहोति” — इति श्रुतिः कुत्स्नं पुरुषायुषं गृहि-
कर्मन्स्वेव विनियुज्यते । श्रुत्यन्तरञ्च “एतद्दे जरा-मर्त्यं सत्रं
यदग्निहोत्रं, जरया वा जुषास्मान्मुष्यते मृत्युना वा” — इति ।
न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाहीकारः, — इति शङ्कनीयम् ।

* इत्यपि, — इति वृ० कुत्स्ने श्रुतिः ।

! विधिः कल्पितः, — इति वृ० सो० कुत्स्ने श्रुतिः ।

नैष्ठिकस्य पञ्च-कोटि-निःक्षिप्ततादुपकुर्वाण्यस्य प्रतिपत्तुत्वेन । आश्रमिचामयात् । यदा, कस्मिन्त्वेनाभिमतयो ब्रह्मचारि-कनस्थयो-रीदृशौ सतिः तदा, कैव कदा कुत्स्न-कर्म-व्याप्तिनो यतेः । तस्माद्, गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः, — इत्याचार्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमानां प्रत्यक्ष-श्रुति-विधानम् । तत्राथ, आत्मज्ञा आननन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहादनी मूखा प्रजयेत्” — इति । आचार्यास्तु, सांनि-ममिप्रेत्य तस्योक्त रेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु त्रिव्याश्रमेष्वनधिकार मभ्यमानाः, गार्हस्थ्यमेव कर्णयामासुः । यत्तु कुत्स्नेऽपि तदि गृहस्थ-धर्म्मस्यैवास्मानमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्याग्निहोत्रादि-सम्भवात् । नैष्ठिक-ब्रह्मचारि-धर्म्मसु छन्दोगौ पठन्ते । “ब्रह्मचार्याचार्यकुल-वासो सुतोयोऽत्यन्तमात्मान-माचार्यकुलैः सुसादयन्” — इति । उपकुर्वाण्य-धर्म्मः सर्व-ज्ञासाधुपनयन-प्रकरणेषु प्रसिद्धाः । यति-धर्म्माश्चोपनिषद्भागी । अतो याज्ञज्जीवादि-श्रुतेः कामि-विषयत्वेनाश्रमान्तराणि न तथा प्रलपितुं शक्यन्ते । साधिताश्चोवरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात्, क्रम-प्राप्तौ वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तुयते । तत्र, याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते, —

“सुत-स्मिन्त्यस्त पत्नीकस्तया वापुनुशतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी सांनिः सोपासनी ब्रजयेत्” — इति ।

वानप्रस्थो पुंभूषः स्वस्य ब्रह्मचर्य-नियमेन पत्न्या जनपदोपाशां रक्षणीयत्वेन पुत्रं निःक्षिप्य कर्त्तव्ये । यदा सापि नियता सती पति-शुश्रूषां कल्पयते, तदा तथा सख कर्त्तव्ये । तस्मिन् पक्षे

वैतानिक-गृह्यार्थान्गिन्या सह गच्छेत् । सुत निर्वोष-पक्षे त्वात्मनि
अग्नीन् समारोप्य प्रज्ज्वेत् । तदाह छागलेयः, —

“अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रज्ज्वेद गृह्यत्” — इति ।

तादृशोऽुरभ्य गत्वा वैरवानस-सुत्रोक्त-मार्गेणाग्निमादध्यात् । तदाह
वसिष्ठः । “वानप्रस्थो जटिलश्चौराजिन्वासान फाल-कृष्टमधि-
तिष्ठे । दकृष्ट-मूल-फलं सञ्चिबन्धोत्तोद्धरेताः ब्रह्मण्यो दद्यादेव न-
प्रतिगृहीयात् छद्मं पञ्चबन्धो मासेभ्यः ब्राह्मणैर्नाग्निं । मादध्या-
दाहिताग्निर्नृक्षमूलिको दद्याद् देवर्षिपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्” — इति । ब्राह्मणं तपस्वि-धर्म-प्रतिपादकं
वैरवानस-सुत्रम् । अकृष्टमूलमाहारत्वेन कुक्कु ग्राम्यहार-परित्यागं
सूचयति । अतएव मनुः, —

“सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वजन्तुषु परिच्छेदम् ।

पुत्रेषु माध्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा” — इति ।

गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः, —

“द्वितीयमायुषो भागमुधित्वा तु गृहे दिजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधो वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ठा यज्ञश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽुरभ्यमाविशेत्” — इति ।

अत्र, ब्राह्मण-गृहणं त्रैवर्गिकोत्तरकर्णार्थं, “उधित्वा तु गृहे दिजः, —

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि, —

“गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वर्षीपक्षितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽुरभ्यं समाश्रयेत्” — इति ।

† नविगच्छे, — इति ब्र० पुस्तके पाठः ।

† ब्राह्मणमावेधि, — इति ब्र० पुस्तके पाठः ।

शङ्खलिङ्गितावपि, — “पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति
विधाय दारेः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेदय कृत-प्रस्थान-
लिङ्गोपृत्ति-विशेषाननुक्रमेत्, क्रमशो यायावरानां गृत्तिमुपास्य वनमा-
भ्येदुत्तरायणे पूर्वपक्षे” — इति । एतच्चाश्रम-समुच्चय-पक्षे
ब्रह्मयम् । असमुच्चयपक्षे त्वकृत-गार्हस्त्योऽपि वानप्रस्थेऽपि-
क्रियते । तदाह वसिष्ठः, — “अथार आश्रमा ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाः । तेषां वेदमधीत्य वेदं विदित्वा चौर्य-ब्रह्मचर्या-
यमिष्वेत् समावसेत्” — इति । आपस्तम्बोऽपि, — “अथार आश्रमा-
गार्हस्त्यं आचार्यकुलं मीनं वानप्रस्थम्” — इत्युपक्रम्य, “यत्कामयेत्,
तदारमेत्” — इत्युपसंहरति । वन-प्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः, —
“अ-फाल-कुष्टेनाग्नौ च पितुन् देवतिसीनपि ।

भृत्याश्च तर्पयेच्छरवज्जटा-लोम-मुदात्मवान्” — इति ।

अ-फाल-कुष्टं शक-मूल-नौवारादि । तथाच मनुः, —

“मुन्यन्नेर्विविधेमेधोः शक-मूल-फलैश्च वा ।

एतैरेव महयज्ञान् निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्” — इति ।

नच, ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वेनस्त्वयोः कक्षमग्नीनां तर्पणमिति
वाच्यं, वैरवानस-ज्ञास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात् । नचाफालकुष्ट-
नौवारादिना पुरीकस्त-करणे ‘ब्रीहिमिर्यजेत’ — इति श्रुतिर्वाध्येतेति
शङ्कनीयम् । ब्रीहोगामप्यफालकुष्टानां सम्भवात् । तस्मादकुष्ट-
पत्र्यर्वोह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म्म कुर्यात् । तथा च मनुः, —

“वैतानिकञ्च खूह्यादग्नौ च यथाविधि ।

दक्षिणस्कन्दयन् पूर्वं पौर्वमास्यां प्रयोषतः ।

अर्द्धेऽथान्नहस्त्रं वै चानुर्मास्यानि चाहरेत् ।

उत्तरायणञ्च क्रमशोदक्षस्वायनमेव च ॥

वासन्तेः सारवेर्मेध्यैर्मन्यन्तः सयमाहृतेः ।

पुरोडाशं चरुचैव निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्” — इति ।

मेध्यैर्यज्ञैर्मन्यन्तेरकृष्ट-पच्येरित्ताब्दः । संग्राह्यद्वयस्वेयसामाह
याज्ञवल्क्यः, —

“अहो मासस्य षण्णा वा सप्ता संवत्सरस्य वा ।

अर्धस्य सप्तमयं कुर्यात् कुतमावयुजे स्यजेत्” — इति ॥

एकदिन-साध्यस्य कर्मणो यावत् पर्याप्तं, तावत्पूर्वस्य सप्तमयं
कुर्यात् । एकमेक-मास-संवत्सर-यज्ञेऽपि योजनीयम् । तत्र यदि
किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत्, तत् सर्वमावयुज्यां त्यजेत् ।
यदाह विष्णुः । “मास-निचयः, संवत्सर-निचयो वा, संवत्सर-
निचयात् पूर्व निचयमावयुज्यां ज्ञात्वा” — इति । संत्यज्य
ततो नूतनं सञ्चिनुयात् । मनुरपि. —

“त्यजेदावयुजे मासे मुन्यन्तं पूर्व-सञ्चितम् ।

जीर्णानि* चैव वासोसि शाक-भूत-फसानि च ।

सद्यः प्रक्षालितोवा स्यान्मास-सञ्चयिकोऽपि वा ।

षण्मास-निचयोवाऽपि समा-निचयएववा” — इति ॥

तत्र षण्णानाह सप्त, —

“वर्जयेन्मघु-भासानि भीमानि कवकानि च ।

मूसुर्यं सिन्नकं चैव श्लेष्मातक-फसानि च ।

न फाल-कृष्टभरनोयद्भुतकृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजालान्दूर्वाणि पुष्पानि च फलानि च” — इति ॥

* बोधनि, — इति जु० कुल्ले सः ।

क्यकानि चक्रकानि । तपोनियममाह वाङ्मदम्बयः, —

“दान्तस्त्रिवक्त्र-स्नायी निवृत्तश्च प्रतिप्रहसत् ।

स्याध्यायवान् दान-शोलः सर्व-सम्प-हितैरतः ।

दन्तोलूकलिकः काल-पक्षाक्षी वाऽग्रम-कुट्टकः ।

श्रोतस्मार्त फल-स्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ।

चन्द्रायनेर्नयेत् कालं कुच्छेद्वा वत्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चाप्यश्नोयाम्मासं वाङ्मनि वा गते ।

स्वपेद्मूमी वृची रात्रौ दिवसं प्रपटैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारेर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ।

ग्रोभे पञ्चाग्निं मध्यस्थौ वर्षासु स्थाण्डिलैस्तयः ।

अद्मं वासास्तु हेमन्ते शक्या वाऽपि तपश्चरैत्” — इति ।

दन्तापवोलूकलं निस्तुषोकरथ साधनं, तद्ग यस्यास्ति स दन्तोलू-

कलिकः । वाङ्मोलूकलादि-साधन-निरपेक्षइत्यर्थः । काल-पक्ष-प्रदरे-

कुट्ट-पनस-कलादि । अदमनाकुट्टनमवलननं यस्य, सोऽश्नमकुट्टकः ।

फल स्नेहोलिकुञ्ज-मधुकादि-मध्यतर-कृत्-जन्मानि तैलानि । क्रिया

मौजनाभ्यङ्गनादयः । विष्णुरपि । “वायु-पुष्टाक्षी कलाक्षी मृगाक्षी

साकक्षी पर्णाक्षी वायु-पक्ष्वाक्षयोर्वा सकृदश्नीयात्” — इति ।

कूर्मपुरीषे, —

“एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा ।

पञ्चाग्नि-धूमपो वा स्यादुष्मपः सोमऽश्वा ।

पक्षः पिबेत् रुद्रपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

शीर्ष-पर्णासनौ वा स्यात् कुच्छेर्वा वत्तयेत् सदा ॥

अक्षर्यक्षिरसोऽध्वेता वेदान्ताभ्यास-सत्परः ।

कमान् सेवेत् सततं नियमाश्चाप्यङ्गादितः ।

जितेन्द्रियो जित-क्रोधस्तस्मान्न-विहितकः ।

ब्रह्मचारी मन्त्रित्यं न फलौ क्रतिसंश्रयेत् ।

यस्तु पत्न्या समं कृत्वा भिक्षुं कर्मसाधयेत् ।
 तद्दत्तं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तधीयते द्विजः ।
 नक्तं वाग्नं सम्पन्नोयाद् दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः ।
 चतुर्धकालिको वा स्यात् स्यादा चाष्टमकालिकः ॥
 चान्द्रायण-विधानेर्वा शुद्धे कृष्णे च वक्तव्येत् ।
 वक्ष्ये पक्षे समश्वीयाद्यवामं क्वक्षितां सकृत् ॥
 पुष्यमूल-फल्गुर्वापि कैशलेर्वर्तयेत् सदा ।
 स्वामादिकैः स्वयं शौर्षेर्वैश्वानस-मते स्थितः” — इति ।

अग्नि-परिचर्यायात्मकं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः, —
 “अग्नीनात्मनात् कृत्वा बुद्धावाप्तो मिताह्नः ।
 हानप्रस्थो गृहेष्वेव यात्रार्थं मेइयमाचरेत् ॥
 ग्रामादाहृत्य वै प्राप्तानष्टौ भुञ्जीत वायसः” — इति ॥

मनुरपि, —
 “अग्नीनात्मनि वैतानात् समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्थान्मुनिर्मूर्तफलाह्नः ॥
 अत्रयत्नः सुप्तं क्षेत्रं ब्रह्मचारी धराक्षयः ।
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिभुः ।
 ग्रामादाहृत्य वाऽग्रनीयादष्टौ प्राप्तान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकृत्क्षेम वा ॥
 एतावच्चान्याश्च सेवेत दोषाविघ्नो वने वसन् ।
 आसां महर्षि-चर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
 वीत-शोक-मयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” — इति ॥

ननु, अष्ट-प्रास-विधाने, “चौकृत्कारव्यवहसिनः” इति वचनं विरुद्धमेत ।
 तत्र, शकृत्क्षेम-विकारवेन व्यवस्योपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्प

अस्याह याज्ञवल्क्यः, —

“वायुमवः प्रागुदीचीं गच्छेदावम-संख्यात्” — इति ।

कृष्णपुराणेषु, —

महाप्रस्थानिकं वायुसी कुर्यादन्तस्मिन् वा ।

अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पण-विधौ स्थितः ।

यस्तु सन्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यसिक्-पुत्र-नाशनम् ।

ताप-हन्तुपदमेव परं

याति यत्र जगतोऽस्य संस्थितिः” — इति ।

इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ।

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते ।

सत्र मनुः, —

“वनेषु च विहरयेवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोमार्गं त्यक्त्वा सन्नान् परिग्रजेत्” — इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि, —

वनाद् गृहस्था कृत्वेष्टि सर्ववेदसद्विनाम् ।

प्राजापत्यां तदन्तौ ताम्रगोमारोप्य चात्मनि ॥

अवीतवेदो जपकृत् पुत्रवान्मनदीऽर्पणमात् ।

श्रुत्वा च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा” — इति ।

आश्रम-चतुष्टय-समुच्चयमभिप्रेत्य, वानाश्रमे मनः कुर्यादित्युक्तम् ।

आश्रम-त्रय-समुच्चयमभिप्रेत्य गृहाद्वेति पञ्चान्तरोपन्यासः । ननु,

अत्रापि चतुष्टय-समुच्चय एवाभिप्रेयतां, पारिव्राज्यतन्तरे वानप्रस्थ-

स्यानुष्ठानं शक्यत्वात् । नैकम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामश्रमार्गां

आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जायन्त्या आश्रमाजामारोहमान-
नन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहो भवेत्, गृहो भूत्वा वनी भवेत्,
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्” — इति । न त्वैवमवरोहः क्वचिदप्या-
म्नातः । प्रत्युतावरोहं दहो निषेधति, —

“त्रयाणामानुलोभ्यं स्यात् प्रातिलोभ्यं न विचिन्ति ।

प्रातिलोभ्येन यो याति न । तस्मात् पापकृत्तमः

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रम-वर्जितः” — इति ।

यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवस्था ब्रह्मचारी भवेत्, तदाप्यसौ सर्वाश्रम-
वर्हिष्कृतः । आकङ्क्ष-परितत्वात् । असौ न वनस्थादिमिराश्रम-
वासिभिः शब्दैरभिलाष्यो भवति । अयञ्चावरोहमात्रं उत्तर-
मीमांसायां सुतीयाध्याये वर्णितः ।

वनाद् गृहाद्वेत्यत्र ब्रह्मचर्याद् वा, — इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा
जन्मान्तरानुष्ठित-सुकृतिः परिपाक-वशात् बाल्य एव वैराग्यमुपजायते,
तदानामकृतीहाही ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजेत् । तथा च जायन्त्या श्रुतिः ।

“यदि वैतरणा ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजेद् गृहस्था वनाद्या” — इति ।

पूर्वमविरक्तं बालं प्रत्याश्रम-बलुपत्य-समुच्चयमायुर्विमोक्षोपन्यस्य,
विरक्तमुद्दिश्य यदि वैति पञ्चान्तरापन्यासः । इतरवेति बाल्य-
एवावपत-वैराग्य इत्यर्थः । अकृतोदाहृत्य संन्यासी नृत्तिपुराणे
दर्शितः, —

“यस्यैतानि सुगुणानि जिह्वोपस्थोदरं स्त्रिः

स न्यसेदकृतीहाही ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान्” — इति ।

+ गृहाद्वनी कृत्वा प्रव्रजेत्, — इति सु० ब्रह्मके पाठः ।

† स, — इति सु० ब्रह्मके पाठः ।

अत्रिरात्रप्याह, —

“संसारयेव,* निशारं दण्डा सार-दिद्वया ।

प्रज्जत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रज्जेद्वा ब्रह्मचर्येण प्रज्जेच्च गुहादपि ।

कनादा प्रज्जेद्विद्वानासुरो वाप्य दुःक्षितः” — इति ।

दुःक्षितो व्याधितश्चौरव्याघ्राद्युपद्रुतः । आसुरो मुमुर्षुः । तत्र
महत्कारणम्, —

“उत्पन्ने सङ्घटे चोरे चौरव्याघ्रादि-सङ्घटे ।

मय-भोतस्य संन्यासमन्निरामुनिरब्रवीत् ।

आसुराणाञ्च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

पेषमात्रं समुच्छाद्य संन्यासं तत्र पूरयेत्” — इति ।

मनु, ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जयापुत्रोकारे मनु-वचनानि विरुद्धाचरन्, —

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षं निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षंस्तु सेवमानो व्रजत्ययः ॥

अधीत्य विधिवद् दानं पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

ब्रह्मा च शक्तिं यज्ञंर्मनो-मोक्षं निवेशयेत् ।

अनधीत्य गुरोर्वेदानुत्पाद्य तत्तात्मजान् ।

अनिष्ठा चैव यज्ञं चैव मोक्षमिच्छन् व्रजत्ययः ॥” — इति ।

अनग्रयं श्रुत्या दक्षितम् । “जाकमानो वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्ऋणवान्
जायते, ब्रह्मचर्येण कश्चिद्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रज्जया पितृभ्यः, एव वा
अनुगम्यः पुत्री यज्वा बह्वकारी वासि” — इति । यदा स्वर्गप्रापका
पितृयाज्ञमार्गोऽप्युपायाकरणमन्तरेण न सम्भवति, तदा कैव कथा
मोक्षमार्गः । अतएव मन्त्रवर्षः, —

“अनुना अक्षोस्मिन्ननुनाः परस्मिन्

तुतोये लोके अनुनास्याम ।

* संसारयेव, — इति वृ० वृत्तके वाचः ।

ये देवयाना उत्त पिपुकाणाः

सर्वान् पक्षीं अनुवा अधिभेन" — इति ।

ब्राह्मणमपि । "सर्वान् लोकांन् अनुगोपुसञ्चरति" — इति ।
मैवम् । अद्विरक्तविषयत्वादितेषां वचनानाम् । अतएव विरक्तस्य
प्रव्रजयायां कालविसम्बन्धं निषेधयति आत्मसंश्रुतिः । "यदहरेव
विरज्येत तदहरेव प्रव्रज्येत" — इति ।

ननु, उच्छरीरस्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्ब्रह्मर्मानुष्ठायिनां सदा-
श्रमात् प्रव्रजोदिति प्रतीयते । तथा सति, स्नातक-विधुरादीनामना-
श्रमिणामाश्रमिणाञ्च केषाञ्चित् केनचित् प्रतिबन्धेन विदितवर्मानु-
ष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये संन्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां
प्रत्यङ्ग-भ्रुत्येव तद्विधानात् । "अन्य पुनरव्रती वा व्रती वा
स्नातकोत्-सन्नाग्निनरनग्निर्को वा यदहरेव विरज्येत तदहरेव
प्रव्रज्येत" — इति । यमीदृषि, —

"पुनर्दारक्रियामावे मुक्तमार्गः परैव्रज्येत् ।

वनस्थो धृतपापी वा परं पञ्चानमाश्रयेत् ।" — इति ।

स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्तिनामाश्रम-निरपक्षी-र्जपोपवास-तीर्थ-
यात्रादिकर्ममिद्विषयसङ्घट्टि-सम्भवेन मोक्षाश्रमेऽधिकारोऽस्तीति वृत्तीया-
ध्याये मीमांसितम् । धर्म-क्षीपेऽप्यनुतापस्तत्तत्-प्रायश्चित्तसत्त्वेन
संन्यासः सम्भवति । तथा च स्मृत्यन्तरम्, —

"ये च सन्तानजादोषा ये च स्युः कर्म-सम्भवाः ।

संन्यासस्तान् दहेत् सर्वास्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ।" — इति ।

मनुरपि, —

"मृत्तरीयः शुद्धयते शोध्यं नदो वेगेन शुद्धयति ।

रजसा जी मनीदृष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः" । — इति ।

अत्र कैवित्, ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारी न क्षत्रिय-वैश्ययोः, —
इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र राजसनेयक-
ब्राह्मणम् । “एतं वै तस्मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च मित्राचर्यञ्चरन्ति” —
इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुज्यते, —

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रज्जिह्वं गृह्णात्” ।

इत्युपक्रमः ।

“एष वोऽभिदितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” ।

इत्युपसंहारः । नारदोऽपि, —

“अथमाद्याश्रमाद् वापि विरक्तो भव-सागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विञ्चन्त्यवस्थां सत्त्वान् परिब्रजेत् ॥” — इति ।

योगियाल्लवलयोऽपि, —

“चत्वारो ब्राह्मणस्यैका आश्रमाः श्रुति-बोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता क्षत्रिको वैश्य-शूद्रयोः ॥” — इति ।

वामनपुराणेऽपि, —

“चत्वार आश्रमाश्चैते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम-द्वितयं विदः ॥

गार्हस्थ्यमुचिततन्त्रेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ॥” — इति ।

ननु, शूद्रस्याश्रम एव नास्ति,

“चत्वार आश्रमास्तान्, तेषु शूद्रस्तु नास्ति” — इति ।

निषेधात् । तदा कथं तस्य गार्हस्थ्योद्धारः । उच्यते ।
समन्त्रक एव विवाहो निषिध्यते, न त्वमन्त्रकः । अन्यथा,
विवाह-प्रकरणोदाहृतानि शुद्धविषयाणि वचनानि, पञ्च-महयज्ञादि-
गृहस्थधर्मेषु शुद्धाधिकारवचनानि* विरुद्धेभ्यः । तस्मादस्ति
शुद्धस्य गार्हस्थ्यम् । सन्यासस्तुक्त-रीत्या विप्रस्येव । अतएव
स्मृत्यन्तरे, कषाय-दण्डादि-सिद्ध-धारणं क्षत्रिय-वैश्ययोर्निषिद्धम्,—

“वृक्षजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽज्ञातानां नायं धर्मो विधीयते” — इति ।

अपरे पक्षे, सन्यासं त्रैवर्गिकाधिकारमिच्छन्ति । अधीत-वैदस्य
द्विजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामात्मन-वस्तुष्टयस्य बहुस्मृतिषु
विधानात् । अतएव याज्ञक्येन सन्यास-प्रकरणे द्विजसंघः
प्रयुक्तः,

“सन्निरुद्धं त्रिद्वय-प्राप्तं रात्रि-द्वेषी प्रहस्य च ।

मय हृत्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः” — इति ।

स्मृत्यन्तरन्तु वृक्षप्राप्तिकस्यैव वर्ण-त्रयस्य सन्यासं विदधति,—

“क्रम-त्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वायुश्च वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहस्थ” — इति ।

कुर्मपुराणेषु द्विज-ग्रहणं कृतम्, —

“अग्नीनास्मिन्नि संप्रदाय्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

योगान्वासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः” — इति ।

* अथ, ‘वचनानि च’ — इति वाच्ये ‘अपि’ शब्दः ।

यानि पूर्वोदाहृत-वचनानि, तानि वदित्यवश्ययोः कथायदन्त-
निवेद्य-परानि । तथाच, मुक्तशानामिहैत वचनमुदाहृतम् ।
वीधायनोऽपि, —

“ब्राह्मणानामयं धर्मो यदिष्णोऽस्ति चतुर्थम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति तत्रात्रेय-मुनेर्वचः” — इति ।

परित्राह्य द्रुमुषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं निर्व्वपेत् । तदाह
मनुः, —

“प्राजापत्यां निर्व्वप्येष्टिं सर्व्ववैदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नौ सप्तरूप्य ब्राह्मणं प्रज्जेद्द्रुमुषत्” — इति ।

यज्ञा । आत्मेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या । “अवेकं
प्राजापत्यामिष्टिं कुर्व्वन्ति, तथा न कुर्यात् आत्मेयीमेव कुर्यादग्नि-
हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति” — इति । कूर्म्मपुराणेऽपि, —

“प्राजापत्यां निर्व्वप्येष्टिमात्मेयीमेवया पुनः ।

अन्ताः पञ्चकषादोऽग्नी ब्रह्माग्रममुपाजवेत्” — इति* ।

प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषया, ‘अग्नीन् समारोप्य’ — इत्यग्नि-
वहुत्वाभिधानात् । आत्मेयी त्वनाहिताग्निविषया, तद्वाक्येणे
‘अग्निमाजिघ्रंत्’ — इत्येकान्याभिधानात् । सा चेष्टिः आद्यादि-
पुरःसरं प्रकल्पेया । तथाच नृसिंहपुराणम्, —

“एवं कनाग्रमे तिष्ठन् तपसाष्टादशकिल्बिषः ।

चतुर्मास्रं गच्छेत् सन्न्यस्य विधिना द्विजः ।

* कूर्म्मपुराणेऽपि, — इत्यारम्भ, पञ्चकषो अग्नीमाग्निश्च शुः कुर्यात् ।

दिव्यपितृभ्यो* देवैभ्यः स्वपितृभ्योऽपि यत्नतः ।
 दत्त्वा ब्राह्ममुपिभ्यश्च मनुष्येभ्यस्तथाऽऽत्मने ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजोपज्यामहापि वा ।
 अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्राजोत् पुनः"— इति ।

ब्राह्मणि चाष्टौ देवादीनि । तत्रात्राह बीषायनः, —

"देवार्चं तत्रादिष्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।
 नीतिकं चात्मनस्तथान्तो अष्टौ ब्राह्मणि निर्वपेत्"— इति ।

उक्त-ब्राह्मादी योग्यता, कृच्छ्रैः सम्पादनीया । तदाह कात्यायनः,—

"कृच्छ्रास्तु चतुरः कृत्वा पावनार्चमनाश्रमी ।
 आश्रमी वैसतः कृच्छ्रः । तेनासौ योग्यतां ब्रजेत्"— इति ।

ब्राह्मणन्तरमादिनीमिष्टेः प्राचीनाभिसिक्तसंख्यातमाह बीषायनः,—

"कृत्वा ब्राह्मणि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पुष्यम् ।
 वापयित्वा च कैशादीन्मार्जयेत् मातृका इमाः ।
 त्रीन् दण्डान् दण्डोऽष्टान् वैश्वान्मूढं सम्मिताम् ।
 एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्तान्यपर्वकान् ।
 सत्त्वकान्नवान् सौम्यान् समसन्त-पर्वकान् ।
 वेष्टितान् कृष्ण-गोवाल-रज्ज्वा तु चतुरश्रान् ।
 एकोवा तादृशो दण्डो गोवाल-सहितो मयेत् ।
 कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा शीम-सूत्रैश्चापि वा ।
 कुशलोर्ध्वं धितं शिखरं पञ्चाकारसमन्वितम् ।
 षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टि-द्वय-विदारितम् ।

* ऐश्वर्यभ्यो,— इति स० कुत्सके, देवैः पितृभ्यो,— इति क० कुत्सके पाठः ।

। वैश्वानरम्,— इति क० कुत्सके पाठः ।

निर्वैशं सितं मस्यष्टमुमयद्वादशाङ्गुलम् ।
 दिगुणं त्रिगुणं वापि सर्वतोऽष्टाङ्गुलन्तु वा ।
 प्रादेशमात्रं वा सूत्रं कार्पासीः ततमग्नम् ।
 कण्डासाध्यहृतं चैतत् स्मृतं जलपवित्रकम् ।
 गृहीतं मन्त्रवतद्वत्सद्विषयञ्च कमण्डलुम् ।
 दारवं वैशवं वापि मुदसाधुमयन्तु वा ।
 पात्रं क्लिष्टामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
 चतुरक्षं वर्तुलं वाज्यासनं दारवं शुभम् ।
 कौपीनाच्छादनं वासः कण्ठां शीतनिवारणीम् ।
 पादुके वापि शीचार्चं दसमात्रा उदाहृताः ।
 छत्रं पवित्रं सूत्रं च त्रिविष्टब्धं तद्वाञ्छितम् ।
 पञ्चाङ्गि चाक्षसूत्रञ्च मुत्तमनित्री कृपाणिका ।
 योगपङ्क* बहिर्वास इत्येता एकविंशतिः ।
 तासां कञ्चादिका १ नित्या दक्ष वा सर्वशौगधि वा ॥
 गृहीत्वैमा अक्षमस्य देवागारेऽग्निवेशमनि ।
 ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते यद्वा बुद्धिमनोहरे ।
 जाज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिपुद्गा जलमेव वा ॥
 ॐ मुरिस्थादिना प्राश्य रात्रिं बोपसेचता ।
 एतामसौव विधिना मित्रः स्यादापदि द्विजः ॥
 अवादिह्यस्यास्तमयात् पूर्वमनोन् विहृत्य १ सः ।
 आज्यञ्च गार्हपत्ये तु संस्कृत्येतेन च स्रष्टा ॥

* बोध, — इति शु० पुस्तके पाठः ।

१ कण्ठाकाच्छादक, — इति शु० पुस्तके पाठः ।

१ कृपाणिकाः, — इति शु० पुस्तके पाठः ।

१ कण्ठादिका, — इति शु० पुस्तके पाठः ।

१ विहृत्य, — इति शु० पुस्तके पाठः ।

पूर्वमाहवनीये शु शुभ्रयात् प्रणवेन तत् ।
 *यद्वन्वाधानमेतत् स्वादग्निहोत्रं हुते ततः ।
 स्थित्वा शु गार्हपत्यस्य दर्मानुचरतोऽत्र शु ।
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायतन एव शु ।
 स्तोत्रेषु दर्मेष्वासीत् स्वजिह्वान्तरितेषु च ।
 जागृयाद्वात्रिमैतान्सु यावद् ब्राह्मो गृह्यते ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतोऽव्याप्नोत्यममृते ।
 अग्निहोत्रं सकाले च कृत्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामवापिवा" — इति ।

आख्यादि-प्राशनानन्तरमग्नि-विहरणार्थं पूर्वं सावित्री-प्रवेष्टं कुर्यात् ।
 तदुक्तं वीधायनश्रुतेः । ॐ मूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सविधुर्वरेण्यं
 ॐ मूः सावित्रीं प्रविशामि मर्गोदेवस्य धोमहि, ॐ सुवः सावित्रीं
 प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति अहं चर्वकः समस्तया वा" —
 इति । इष्टिं । परिसमाप्त्याग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैवमुच्चारयेत् ।
 तदाह कात्यायनः, —

"आत्मन्यग्नीं समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।
 ध्यात्वा हृदि त्वनुक्तां गुरुणा प्रैवमीरयेत्" — इति ।

अथ प्रैवमुच्चार्यमयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कामिस्तमते, —
 "विधिवत् प्रैवमुच्चार्य त्रिस्थां शु त्रिश्चक्रेः ।
 अमयं सर्वमूतेभ्यो नम स्वाहेत्यपो भुवि ।
 निर्गोय दण्ड-सिक्यादि गृहीत्यागुहं वहिर्वाजेत्" — इति ।

* एतत् सर्वं मन्त्रं — इत्यभिः पाठः शु० पुस्तके ।

। इतिचि, — इति शु० पुस्तके पाठः ।

दण्डादीनां मन्त्रानाह वीधःस्तः, —

“सत्ता मेत्यादिना दण्डं मुञ्चेयाद् गुरुणाऽपि ।
 येन देवाः पवित्रे चैत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥
 यदस्य पारे रजसः पृष्ठमिदमपि शिष्यकम् ।
 व्याहृतोमिस्तासां पात्रमथ कौपीनमित्युच्यते ॥
 युवा सुवासा इत्येवं तज्जंयोरुपवीतकम् ।
 एतद् गृहीत्वा निष्कम्य स्वधाम्नं वान्धवास्त्यजेत् ।
 निःस्पृहोऽन्यत्र गत्वेव ब्रतैः स्वेवैवसंवेत् सदा” — इति ।

एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु मिश्रेषु प्रथम-द्वितीय-विषयम् ।
 चातुर्विध्यन्तु मिश्रणां हारीत आह, —

“चतुर्विधा मिश्रवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात् कुर्यात् च तत् ।
 कूटीचरो वहुदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
 चतुर्ध्वः परमोहंसो यो यः पञ्चाक्षरः स उत्तमः” — इति ।

पितामहोऽपि, —

“चतुर्विधा मिश्रवस्तु प्रख्याता प्रज्ञासो मुक्ताः ।
 कूटीचरो वहुदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
 चतुर्ध्वः परमोहंसश्च सङ्गामेदं प्रकीर्तितः” — इति ।

सत्राधिकार-विशेषः पुराणैर्दक्षितः, —

“विरचितदिविधा प्रोक्ता तीक्षा तीक्ष्णरेति च ।
 संशयमेव तु तीक्ष्णया न्यसेद् योगी कूटिचरः ।
 शक्तो वहुदके तीक्ष्णतरायां हंस-संज्ञिते ।
 मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञान-साधने” — इति ।

तत्र कुटीचरस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः । “कुटीचरो नाम स्वगृहे
कर्तव्यः शुचिरकलुषः अहिताग्निषु मित्रां मुञ्चानोऽप्युपगतकाम-क्रोध-
लोभ-मोहेऽहङ्कारवर्जित आत्मोऽनुग्रहं कुर्यात्” । पुनरुक्त्याऽपि ।
“कुटीचरो नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा काम-क्रोध-लोभ-मोह-
मद-मात्सर्यादीन् हित्वा विधिवत् सन्म्यासंकुत्वा त्रिदण्ड-जल-
पवित्र-काषायवस्त्र-धारिणः शौचाचमन*जपस्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-
ध्यान । तत्पराः पुत्रादेरेव । मित्राकाशेऽप्युपगतामात्रमुपमुञ्चाना ।
स्तस्यां कुटीं नित्यं वसन्त आत्मानं मोहयन्ति” — इति ।
स्कन्दपुराणेऽपि, —

“कुटीचरस्तु सन्म्यस्य सै सै सत्तानि नित्यतः ।

मित्रामादाय मुञ्चति स्ववन्दनां गृहेऽथवा ।

शिखी यज्ञोपविती स्यात् त्रिदण्डी सकम्बलः” — इति ।

कुटीचरस्याशक्त-विषयत्वाद्बुद्धौ गृहवासादिः । तदुक्तं
वीथायनेन, —

“कुटीचराः परित्यज्य सै सै वेश्मनि नित्यतः ।

मित्रां वन्दन्म्य आदाय मुञ्चते शक्ति-संख्यात्” — इति ।

बहूदकस्य वृत्ति-विशेषमाह स्कन्दः, —

“बहूदकस्तु सन्म्यस्य बन्धु-पुत्रादिवर्जितः ।

ससागारं चरैर्द मैत्रमैकान्तञ्च परित्यजेत् ॥

गीर्वाण-रघञ्ज-संवर्धं त्रिदण्डं शिखरामुद-रतम् ।

जलापात्रं पवित्रञ्च रविमित्रञ्च कृपाणिकाञ्च ।

शिखां यज्ञोपवीतञ्च देवताराधनञ्चरेत्” — इति ।

* स्वाध्यायशौचमन, — इति बृ० बृ० बृ० पत्रः ।

† ब्रह्मचर्याचमन, — इति बृ० बृ० बृ० पत्रः ।

‡ उन्मेष, — इति बृ० बृ० बृ० पत्रः ।

॥ कुञ्जाना, — इति बृ० बृ० बृ० पत्रः ।

३४२

पराशरभाष्यः

बृहदपराशरीयुषि । “तत्र बृहदको नाम विदण्ड-कमण्डलु-परित्र-
पात्र-काषायवस्त्रधारिणी वेदान्ताहामिवोवकाः साधुपुत्रेषु ब्राह्मण-
कुलेषु मेकैषया चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ति” — इति ।
पितामहोऽपि, —

“बृहदकः स विज्ञेयः सर्व-सज्ज-विवर्जितः ।
बन्धुर्वर्गे न मिश्रित इकमुमौ नैव संवसेत् ।
निवृत्ताः स्वाधुभूताश्च सदा मोक्ष-परायणः ।
न कुटुम्बा नोदके सज्जं कुर्याद् वस्त्रं च चैतसा ।
नागरे नासने नान्ने नास्तरे नात्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्याद् वै रागं दण्डादिकं यतिः” — इति ।

हंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता. —

“हंसः कमण्डलुं शिष्यं मित्रापात्रं लब्धे च ।
कम्बुं कीपीनमास्त्राद्यमवस्त्रं वह्निःपटम् ॥
एकस्तु वेणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
देवतामात्रमिदं कुर्याद्दधानं समर्चयेत्” — इति ।

किङ्कुरपि, —

“यज्ञोपवीतं दण्डञ्च वस्त्रं जन्तु-निवारणम् ।
ताम्रं परिग्रहः प्रोच्यो नान्यो हंस-परिग्रहः” — इति ।

पितामहोऽपि, —

“हंसस्तुतीयो विज्ञेयो मित्र-मोक्ष-परायणः ।
नित्यं त्रिषण्णसायी स्वाह्मवासा ममेत् सदा ।

चान्द्रायणेन वर्तेत यति-धर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेद्विस्थं गुह्यायां वा सरित्-तटे ॥” — इति ।

बीधायनोऽपि, —

“हंसाः कमण्डलुं शिखरं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।
ग्राम-तीर्थकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ।
त्रि-षष्ठात्रीपयासाश्च पञ्च-मासोपवासिनः ।
कुच्छ-सान्तपनाद्ये च यज्ञैः कुशवपुर्वराः ॥” — इति ।

परमहंस-भूतिः स्कन्दपुराणे दक्षिता, —

“कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्धां जीत-निवारिणीम् ।
अबमालाञ्च गुह्यायां वेणवं दण्डमग्नम् ।
माधुकर*मर्बेकान्नं परमहंसः समाचरेत् ।
परमहंसस्त्रिदण्डञ्च रज्जुं गोपाल-निर्मिताम् ।
शिलां यज्ञोपवीतञ्च नित्यं कर्म परित्यजेत्” । — इति ॥

अत्र कैचिच्छब्दा-जात्यनेन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-सिद्धा-यज्ञोपवीत-
त्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं विद्विषन्ति । उदाहरन्ति
च कानिचिद् वचनानि । तत्र हरीतः, —

“वत्सवार आश्रमां ह्येते सन्ध्याकन्दन-वर्जिताः ।
ब्राह्मण्यादेव हीवन्ते यस्म्यप्युक्तपोषणाः ॥” — इति ।

बीधायनोऽपि, —

“अनागतान्त्वं ये पूर्वमनतीतान्त्वं पश्चिमात् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥” — इति ॥

* माधुकर, — इति च कुशले जातः ।

स्मृत्यन्तरैरपि, —

“समं श्रुतः सदा सन्ध्यां वे विप्रा नो उपसते ।

कामं तान् धामिनी राजा दूत-कर्मसु योजयेत् ॥ — इति ॥

मनुरपि, —

“सावित्री-पतिषा श्राव्या भक्त्यार्य-विगर्हिताः ।” — इति ॥

अत्रिरपि, —

“यक्षोपवीतं सर्वेषां हिजानां मुक्ति-साधनम् ।

परित्यजन्ति वे मोहान्नरा निरयणामिनः ॥” — इति ॥

पद्मपुराणे, —

“सिद्धा-यक्षोपवीतेन त्यक्त्वा नासी कथं हिजः ।” — इति ॥

मैत्रं । एतेषां वचनानां परमहंस-व्यतिरिक्त-विषयत्वेनाप्युपपत्तेः ।
 वारमात्येन्यसु बहून् प्रत्यक्षश्रुतिवृत्तभ्यमानं केन प्रद्वेष्टुं शक्यम् ।
 तथा च जावालश्रुतिः । “तत्र परमहंस नाम सर्वार्थकारिणः
 इत्येतकेतुदुर्वासर्गनिदाघजकुभरतदत्तात्रेयरेक्तकप्रभृतयो व्यकलिता
 अमयकचारा अनुन्मचा उन्मत्तवदाचरन्ति” — इति । तेषां च
 सिद्धादित्याग आत्मज्ञानादिष्वभ्याश्रित्य तत्रैव श्रुताः । “दण्डं
 कमण्डलुं शिखरं चात्रं जलपवित्रकम्, सिद्धां यक्षोपवीतं भैरवेतत्
 सर्वं भूः स्वाहेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्विष्यन् यदा रूपधरी
 निर्वन्धो निष्परिग्रहः तत्कालमगो सम्मक् सम्पन्नः शुद्धमानसः
 प्राणसन्धारणार्थं यक्षोपकाशे विमुक्तो जैष्ठमाचरन् करपात्रेण*
 साभासाभयोः समो मूला, कन्यावार-देवगुह-सुनकुट-प्रसीक-सुबमूल
 कुशाक्षरज्ज्वालिनीत्र-नदीपुलिन-गिरिपुङ्गव-कन्दर-कोटर — निर्भी-

* अत्राशेष, — इति ह्यु. कुशले कः ।

स्थण्डिलेध्वनिकोतवानप्रयत्नो निर्ममः सुखध्यानपरायणोऽध्यात्म-
निष्ठोऽशुद्धकर्म-निर्मूलन-परः संन्यासेन देहत्यागं करोति स
परमहंसो नाम" — इति ।

तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्य-संवाद-रूपेण यज्ञोपवीत-
त्यागमादिष्य समाहितम् । "पुच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य नायज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः इदमेवास्य यज्ञोपवीतं
यः आहमेति" — इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम् ।
"आरुणिः प्रजापतैर्लोकं जगाम तं एवोवाच केन भगवन् कर्माण्य-
शेषतो विसृजानीति । तं होवाच प्रजापतिः तव पुत्रान् भ्रातॄन्
वन्धवादौन् शिक्षायज्ञोपवीसे यागं सुत्रं स्वाध्यायञ्च मूलैर्कं भूवर्गकं
स्वर्लोकं महोलोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं चात्सल-वितल-
सुतल-तलातल-महातल-रसातल-वातालं ब्रह्माण्डञ्च विसर्जयेत् ।
दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत्, केशं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो
वानप्रस्थो वा लौकिकार्गनीन्द्ररामनी समारोपयेत् । गायत्रीं च
शरीररामनी * समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽप्यु वा विसृजेत् ।
दण्डान् लोकार्गनीन् विसृजेदिति होवाच । अत उद्धर्षमन्त्रवदाचरे-
दुद्धर्षगमनं विसृजेदिति सन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सर्वेषु देवेशचरण-
मावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत् — इति । मित्रावरुणश्रुतावपि । "इन्द्रस्य
वज्रोऽसीति त्रीन्वैणवान् दण्डान् दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा, यद्येकं
तदा साक्षिकं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्" — इति ।
पिप्पलाद शास्त्रायामपि, —

"सक्षिप्तं वपनं कृत्वा वह्निःसुत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सुत्रमिति धारयेत् ।

* स्वभाषाभाष्योः — इति बु० पु० चर्कः पाठः ।

† इदीकरो मन्त्रचारी इन्द्रमन्त्रं विसृजेत् विष्णवं विष्णवेष्टु पात्रं विसृजेत्, —
इत्यधिकः पाठः बु० पु० चर्कः ।

सूचनात् सूत्रमित्यङ्गः सूत्रं नाम परंपदम् ।
 तत्सूत्रं विहितं केन स विप्रो वेदपारगः ।
 केन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिमया इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योषी योषमिच्छत्यदस्तिवान् ।
 बहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान् योषसूत्रं समास्थितः ।
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चैतनः ।
 धारणादस्य सूत्रस्य नोष्णिग्दो नाखुर्धर्मवैत् ।
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानक्षिप्ताज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्नेरिव शिक्षा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिक्षा ।
 स शिक्षोत्पुङ्गवो विद्वान्नेतरैः केशधारणैः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 एभिर्धार्म्यमिदं सूत्रं क्रियाञ्च तद्वि वै स्मृतम् ।
 शिक्षा ज्ञानमयी यस्य संप्रवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 तदं यज्ञोपवीतन्तु परमं यत्परायणम् ।
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञास्तं यजन्ने विदुः — इति ।

व्यासस्मृत्यामपि, —

“यज्ञोपवीतं कर्माञ्च” वदन्त्युत्पुङ्गवदयः ।
 सप्तकुर्वाणकात् पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ।
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ।

अग्निहोत्र-विनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मैत्रसादीनि गृहस्थाग्रम-वाञ्छया ।
पत्नी योक्त्रं यथेष्टवन्ते सोमवन्ते च यथा ग्रहान् ।
तत्तद्गृह्योपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः” — इति ।

विश्वामित्रोऽपि, — “अथापरं परिब्राजकशिक्षं सर्वतः बरिमीडमेकं
सत्यानुते सुसदुःखे वेदानिमं लोकमनुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्
शिक्षा-यज्ञोपवीत-कमण्डलु-कपालानां त्यागी” — इति । बौधायनोऽपि ।
“अतः उद्धं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिवयं जलपवित्रं
कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्जयित्वा वैश्वं दण्डमादत्से सप्तमगोपाय”
— इति । स्मृत्यन्तरेऽपि, —

“यदा तु विदितं तत् स्यात् * परब्रह्मसनातनम् ।
तदैकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिक्षां त्यजेत्” — इति ।

अत्र कैचिदाहुः । उपवीत-त्यागवचनानि पुरातन-यज्ञोपवीत-
विषयाणि । तथा च स्मृतिः । “नस्नानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं
यज्ञोपवीतं कमण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहोत्वा ग्रामं प्रविशेत्” — इति ।
यदाऽऽचमनात् यज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मणादेव हीयते ।
तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्, — इति ।

तदयुक्तम्, उदाहृतस्मृतेर्ब्रह्मकादि-विषयत्वात् । “न यज्ञो-
पवीतं नाच्छादनञ्छरति परमहंसः” — इति श्रुतेः । “अयज्ञोपवीतो
शीचनिष्ठः कर्ममेकं वैश्वं दण्डमादध्रीत” — इति श्रुत्यन्तराच्च ।
न च ब्राह्मणोपवीतमन्तरैषाचमनाच्चसम्भवः, कीपोतकिब्राह्मणे
प्रश्नोचराम्भ्यां तदुपपादनात् । “किमस्य यज्ञोपवीतं का शिक्षा

* तस्यात्, — इति दु० शुक्ले कठः ।

कथञ्चास्योपस्पर्धनम् — इति प्रश्नः । “इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिक्षा” — इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यन्तु विज्ञान-मय-शिक्षायज्ञोपवीतिन एव युष्मकम्, — इति पिप्यलादश्रुता-वुदाहृतम् ।

केचित्तु परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति, तदाहरन्ति च वचनानि । तत्र दण्डः, सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिदधानः “त्रिदण्डनयतिश्चैव” — इति यत्तेर्लक्षणमभिधाय, त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषेधति, —

“यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्तो न चाश्रमो” — इति ।

हारीत-दद्यात्रेय-पितामहाः कुटीचरादीन् चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते, —

“वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च नैव शिक्षेन ते दिजाः ।

लिङ्गन्तु वैजयं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्” — इति ।

अत्रिरपि, —

“सित्तिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः” — इति ।

एकदण्ड-वचनानि तु त्रिदण्डालाभ-विषयाणि । तदाह मेधातिथिः, —

“यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकैव पर्यटित्” — इति ।

हारीतोऽपि, —

“नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैजयं दण्डं पालाशं वैजयमेव वा ।

गृहेत्वा विचरेत्तावद्यावज्जम्बेत् त्रिदण्डकम्” — इति ।

अत्रोच्यते । परमार्हसत्यैकदण्ड-निराकरणे बह्विध-विरोधः स्यात्
सदाहृताश्च परमार्हसत्यैक-दण्ड-प्रतिपादकाः श्रुति-स्मृतयः ।
एवं सति मेधातिथि-हरीताभ्यां यदेकदण्डस्यानुकम्पत्यमुक्तं,
तद्वदकादि-विषयं मविष्यति । परमार्हसत्यं तु नैकदण्डोऽनुकम्पः ।
यतो व्यास आह, —

“त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रचलना” ॥ — इति ।

यत्, “सर्वं चैव त्रिदण्डिनः” — इति, तद्व्यागदण्डादिविषयं न तु
यष्टि-त्रयाभिज्ञायम् । तथा च मनुः, —

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ।

त्रिदण्डमेतत् निःक्षिप्य सर्वमृतेषु मानवः ।

कामक्रोधी तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥” — इति ।

दण्डोऽपि, —

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता दण्डा त्रिदण्डीति स उच्यते ॥” — इति ॥

एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह, —

“वाग्दण्डो मीनता श्रोत्रा कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामी विद्योयते ॥” — इति ।

यदपि पितामहेनोक्तं, —

“परः परमार्हस्य तु र्यास्यः श्रुतिप्रवीर ।

यमैश्चानियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डमृतः” — इति ॥

* प्रविरकिता, — इति कथं कथिद् बुद्धः ।

† वाग्दण्डो मीनता श्रोत्रे कर्मदण्डो त्वनीहता, — इति स० का० अनुलोपु वाचः ।

तदप्युत्तरेत्या वागदण्डाच्चमिप्रायम् । यदपि, —

“लिङ्गन्तु वेण्वं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्”

— इति यष्टि-त्रयामिधानं, तदपि कूटदण्ड-विषयत्वेनोपपन्नम् ।
योहि कूटदण्ड एव सन् ग्रामेकरात्रादिकां* हंसवृत्तिमाधरति, स
वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्त-ग्रन्थादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति,
तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् ।
अननैवाभिप्रायेण, —

“वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन सै द्विजाः” — इति ।

अन्यथा मुख्ययोर्हंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युद्वृत्तानि वचनानि
निर्विषयाणि स्युः । तेस्मादेक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु
परमहंसोपनिषदि एकदण्डोऽप्यमुख्येनैव श्रूयते । “कीपीनं दण्ड-
माच्छादनञ्च स्वस्तीरोपमोक्षाया च लोकस्योपकाराया च
परिग्रहेत्, तच्च । न मुख्योऽस्ति, को मुख्य इति चेदयं मुख्यो न
दण्डं न लिङ्गं नाच्छादनं धरति परमहंसः” — इति । वाङ्मन् ।
नास्त्येव विद्वत्-परमहंसस्य वाङ्मयष्ट्युपयोगः । अतएव वाङ्मयशेषे
ज्ञानमेव तस्य दण्डः, — इत्युक्तम्, —

“ज्ञानदण्डोऽधुतो वेन एकदण्डो स उच्यते” — इति ।

यष्टि-धारयन्तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च विद्वद्-विविदिषु-
भेदेन परमहंसस्य-द्वैविध्यं मानमात्रः सङ्गर्भोयः । वाङ्मन्यिग्राहणे
तदुपलम्भात् । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रेषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थानायाश्च मित्रार्थं धरन्ति” —
इति सिद्धसंन्यासे प्रमाणम् । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव

* ग्रामेकरात्रादि, — इति दृ० कुम्भके शब्दः ।

† उक्तम्, — इति दृ० कुम्भके शब्दः ।

प्रजाजिनो लोकोमिच्छन्तः प्रजान्ति — इति चान्वस्मिन् । एत-
द्वाक्ये विद्वद्विदिद्विभुसंन्यासो उभावपि विस्पष्टमवगम्येते । “एतत्
सर्वं मूः स्वाहेत्यप्यु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्” — इति जावाल-
वाक्ये त्रिदशकादि-परित्यागात्मकं विविदिषु-पारमहंस्यमाप्नोतम् ।
श्रुति । “न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि परः परो हि ब्रह्म तानि वा एतान्यः
पराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्” — इत्यग्निहोत्रयज्ञ-दानादि-
तपो-निन्दापुःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषो-
रात्मविद्याधिकारं दर्शयति, “ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत” — इति ।
तस्माद् द्वैविध्य-सद्भावाद् दशकादिनियाममन्त्रैष-कर्मन्य-विद्वद्-
पारमहंस-विषयम् । विदुषः कर्तव्य-कृत्यां मगवानाह, —

“यस्त्वात्मरतिरेव स्वादात्मतुष्टय मानवः ।

आत्यन्त्र्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते” — इति ।

दशोपि, —

“नाद्येतव्यं न वस्त्वयं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतेः सर्वैः सुनिष्पन्नो यस्मिन्वसति नान्यदा” — इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि, —

“ज्ञानामृतेन तुष्टस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्” — इति ।

बह्वचब्राह्मणेऽपि । “एतद्द स्म वै तद्विद्वांस आहुः कोवेयाः किमर्वा-
वयमध्येष्यामहे किमर्वा वयं यस्यामहे” — इति । विविदिषोस्तु
श्रवण-मननादि-कर्तव्यसङ्ग्रमात् तदुपकारित्वेन दण्डधारणादि-
नियम उपपन्नसे । ननु-ज्ञान-रहितास्त्वापि दण्डातिशेध आग्रायते,

“काष्ठदण्डो कृतो येन सर्वाणो ज्ञान-वर्जितः ।

स याति नरकान् घोराङ् महारौरव-संक्रियान्” ।

नाथं दोषः । विद्यां विविदिषाञ्च विना जीवनार्थमेव कैवलमेकदण्डं
यो वते तद्विषयत्वात् प्रतीयेद्यस्य । अतएव सर्वोद्योतिः विशेषितम् ।
स्मृतावपि, —

“एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।

नरके रौरवे घोरे कर्म-स्यागात् पतन्ति ते” — इति ।

युक्तदण्डं नरक-पातः, सत्यपि ब्राह्मदण्डे पाप-निवर्तकत्वानामन्तरदण्डा-
नामभावात् । पाप-निवर्तकत्वञ्च काशिकापुरणे दर्शितम्, —

“वैजया ये स्मृता दण्डा सिद्धमात्र-प्रबोधकाः ।

सिद्ध्यच्छी हि धार्यास्ते न पुनर्यन्म-हेतवः ।

कायजा ये बुधेर्नित्यं नृणां पाप-विमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियेजितक्रोधे धर्म्या वै तत्त्वदर्शिभिः” — इति ।

ये कायजास्त्रयोदण्डास्ते पाप-विमोक्षणाय धार्याः — इत्यन्वयः ।
नन्देकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः कश्चित् स्मर्यते । तत्र, विष्णु-
वीर्याम्नी, —

“एकदण्डो भवेद्यापि त्रिदण्डो वा मुनिर्भवित्” — इति ।

ध्यासः, —

“त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्याय तत्त्वमित् ।

पर्यट्टेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवेत्” — इति ।

कीलकोक्तिः । “अथ कषायवासाः सप्ताभा गोपावेति त्रिदण्डमेकदण्डं
वा पृच्छति” — इति । आश्वमेधिके मण्डूक्यवचनम्, —

“एकदण्डो त्रिदण्डो वा किञ्चि मुञ्चित एव वा ।

कायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो बुधेर्नित्य” — इति ।

वद्धम् । उत्तरोत्था तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र, कुटीभर-सह-
कयोस्त्रिदन्तः, हंस-परमांसयोरेकदन्तः । तथा सति तत्र तत्रो-
दाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ।

अथ तद्धर्मा निरूप्यन्ते ।

तत्र वीधायनः, —

“उद्यःकालौ समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
दन्तान् विमुञ्च्य चाक्षम्य पर्ववर्जं यथाविधि ।
स्नात्वा चाक्षम्य विधिवत्सिष्ठन्नासीन एव वा ।
विभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यथसूत्रं करद्वये ।
तद्वत् पवित्रेणोवालेः कृते दृष्टकृतनाशने ।
उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकञ्जप्यवान् ।
मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरपस्त्राय परि त्रिभिः* ।
पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः” — इति ।

मनुरपि, —

“एकएव चरेन्नित्यं सिद्धिचर्चमसहायकः ।
सिद्धिनेकस्य संपश्यन् न जहाति न हीयते” — इति ।

एकस्यासहायस्य विचरतो रागद्वेषादि-प्रतिक्रियाभावात् ज्ञानलक्षणां
सिद्धिं निर्दिशन्तु तां सिद्धिं न जहाति, तस्यां सिद्धावप्रसूहेन

* त्रिभिः, — इति वाक्यपरम् ।

प्रवर्तते, प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीय-पुरुष-सहस्रयवान् विचरेत्तदा राजद्वेष-सम्मवावृत्त-सिद्धेर्हीयते । अतएव दक्षः, —

“एकोमिह यंशोक्तस्तु दावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयोग्रामः समाख्याताच्छब्दं तु नगरायते ।
नगरन्तु न कर्त्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ।
एतन्त्रयं प्रकुर्व्वानि स्वधर्मात् व्यवसे यतिः ॥
राजवाता हि तेषाञ्च मित्रा-वाता परस्परम् ।
स्नेह-प्रेम-न्य-मास्सर्धं सन्निकर्षान्न संशयः” ॥

यदा तु श्रवणादि-सम्पत्त्यमावादात्मज्ञान-सिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात्, तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथा श्रुतिः । “वर्षासु प्रवक्षोऽसोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा चरेत्” । चरिता-मिस्तर्हः । एकाकी विचरेत् सर्व्यमूलेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः, —

सर्व्यमूल-हितः शान्तः त्रिण्डो सकमण्डलुः ।
एकरामः परिक्रम्य मित्रार्थं ग्राममाविशेत्” — इति ।

हिताचरणं नाम हिंसापुननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः । “हिंसापुनप्रयोरनारम्भः” — इति गोतमस्मरणात् । अतएवाहिंसा-दीनाहात्रिः, —

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रही ।
मायशुद्धिर्हरिर्मतिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥
आस्थिर्यमयं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।
अनौद्विग्नस्यमदीनत्वं प्रसादः श्रेष्ठैर्ह्य-मादये ॥
सन्निहो गुस्त्रश्रूणा श्रद्धा हान्तिस्तर्हः जमः ।
उपेक्षा श्रेष्ठैर्ह्य-माधुर्ये सिद्धिश्चा कष्टना तथा ॥

ज्ञास्तपोज्ञान-विक्राने योगो लघ्वस्तर्न धृतिः ।
स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो वलिः स्तुतिः ॥
मिष्टाटनं जपः सन्ध्या स्थापः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥” — इति ।

प्रव्रज्यां कृत्वापि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निवसेत् । तदुक्तं
लिङ्गपुराणे, —

“आश्रमत्रयमुक्तस्य* प्राक्तस्य परमाश्रमम् ।
ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ।
अनुज्ञाप्य गुरुञ्चैव चरेद्दि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसक्तौ जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
विधाय धुत्तमः द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत् ॥” — इति ।

मत्स्यपुराणोऽपि, —

“गुरोरपि हिंसे युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेव च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीं यतिः ॥” — इति ।

संवत्सरमित्युपलक्षणं, यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरुसमीप-वासस्य
ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवी-विचरणे विशेषमाह कण्वः, —

“एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे षड्वरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥” — इति ॥

* जन्मकर्मपुराणम्, — इति ह्युक्तं सप्त ।

मत्स्यपुराणेषुपि, —

“अष्टौ मासान् विहारः स्याद्भयतीर्णा संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

न दोषो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ।” — इति ।

आतुर्मास्य-निवासे प्रयोजनमाह मेघातिथिः, —

“संरक्षणार्थं” जन्तुनां वसुधातलधारिणाम् ।

आयुदादीशच चतुर आ मासान् कारिकाद् यतिः ॥

धर्मात्मा जलसम्पन्ने ग्रामात् नैव निवसेच्छुचिः ।” — इति ।

अन्यत्रापि हेयोपादेयाश्च धर्मान् संगृह्णाह स एव, —

“अद्वया पर्योपेतः परमात्म-परायणः ।

स्वल्पसहस्रशरीरेभ्यो मुख्यतः दशपदकवित् ।

त्रिदण्डं कुम्भिकां कन्यां मैत्र-भाजनमासनम् ।

कौपीनाच्छादनं वासः वरुतामि परिग्रहेत् ॥

स्वायत्त ज्ञानं दीप्तं तैजसं विषयायुधम् ।

षडैतानि न गृहीयाद् यति मन्त्रपुरोषवत् ।

रसायन क्रियावाटं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।

विनिधानि च स्तित्पानि यज्ञवेत् परदारवत् ।

मिष्टानं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।

कर्त्तव्यानि वहेत्तानि सर्वथा नृप : दम्भवत् ।

मृदादि-प्रेक्षणं च तं प्रमदां सुखदं तथा ।

मह्यं मोक्षमुदकं च वयं पश्येत् कदाचन ।

स्कन्धाकारे लले सार्धे पुरे ग्रामे वसद्गृहे ।

* विष्णुसूक्तम्, -- इति कः कृतं वाच ।

न वसीत यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।
 रागं द्वेषं मर्दं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ॥
 वक्ष्येतां यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ।
 मण्डकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकक्षां क्षौल्यमेव च ॥
 दिवास्वापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि षट् ।
 संयोगञ्च वियोगञ्च वियोगस्य च साधनम् ॥
 जोषेद्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ।
 आसनं पात्र-लोपञ्च सञ्चयाः शिष्य-सङ्ग्रहः ॥
 दिवास्वापो वृक्षाज्जलो यतेर्बन्ध-कराणि षट् ।
 एकहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ॥
 वर्षाभ्योऽयत्र तप्त-स्थानं* आसनं तदुदाहृतम् ।
 उक्तानां यति-पात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ॥
 मिहोर्मेकभुजश्चापि पात्र-लोपः स उच्यते ।
 गृहीतस्य त्रिदण्डाद्वितीयस्य परिग्रहः ॥
 कालान्तरोपमीगार्धं सञ्चयः परिकीर्तितः ।
 शुश्रूषा-लाम-पूजार्थं यशोर्ध्वं वा परिग्रहः ॥
 शिष्याणां न तु काष्ठ्यात् सस्नेहः शिष्यसङ्ग्रहः ।
 विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ।
 आध्यात्मिकीं कक्षां भुक्त्वा भिक्षवर्यां सुरस्तुतिम् ॥
 अनुग्रहप्रदप्रश्नो वृक्षाज्जल्पः स उच्यते ।
 अजिह्वः षण्डकः पञ्चरन्ध्रो वधिर एव च ॥
 भुग्धश्च मुच्यते मिह्वः षड्भिरैतेर्न संशयः ।
 मृष्टमिदं नेति योऽरुन्न्नापि न सज्जति ॥

हितं सत्यं मित्रं वक्ति समजिह्वं प्रचक्षते ।
 ससोजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षाञ्च यो हृष्टा निर्विकारः स षण्डकः ।
 मिहिर्यमठनं यस्य विष्मृत्प्रकरणाय च ।
 बोजनान्न परं याति सर्वथा पशुरेव सः ।
 तिष्ठतो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरागम् ।
 चक्षुर्गुणदयं त्वत्त्वा परिप्राद् सोऽन्ध उच्यते ।
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकवहं यतिः * ।
 श्रुत्वा यो न बुभोतीव वधिरः स प्रकीर्तितः ।
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थाविकलैर्न्द्रियः † ।
 सुषुप्तवृत्तते नित्यं स निष्कुर्मुग्ध उच्यते ॥” — इति ।

मिहिर्यमिधिमिह मनुः, —

“एककलां चरेद्भूमेव” न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भेषप्रसक्तोहि यतिविषयेष्वपि सज्जते ।
 विधूमे सन्मुखसौ व्यङ्ग्ये मुक्तवर्जिते ।
 घृते सराव-संपाते मिहानि नित्यं यतिश्वरेत् ।
 अक्षामे न विषादी स्यान्नाभे चैव न हृषवेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रा-सङ्गादिनिर्गतः” — इति ।

मीयन्ते, — इति मात्रा विषयास्तीषां सङ्गादिनिर्गतो यतस्ततो न ह्य-
 विषादी काप्यी । यमोऽपि, —

“स्नात्वा धुत्विः धुत्वी देशे कृतजम्बः समाहितः ।
 मिहार्थं प्रविष्टेद्दक्षमं राग-क्षेप-विवर्जितः ।

* शोकवहं वच्, — इति दुः शब्देने वच् ।

† विविधेन्द्रियः, — इति दुः शब्देने वच् ।

चरेन्माधुकरं मेढ्रं यत्किञ्चिच्छ-कुलादपि ।
 एकान्नं न तु मुञ्जीत बृहस्पति-समीप्यति ।
 मेघ्यं मेढ्रं चरेन्नित्यं सायङ्घ्ने वाग्यतः शुचिः ।
 एकदासा विदुषात्मा मन्दगामी युगान्तदहम् ।
 यथालब्धं तथापुदनोयादाज्यसंस्कार-वर्जितम् ।
 मेढ्रं माधुकरं नाम सर्व-पातक-नाशनम् — इति ।

वीधायनीपि, —

“विधूमे सन्न-मुसले व्यह्वारे मुक्तवर्जिते ।
 कालेऽपराह्ण-भूयिष्ठे मित्राऽटनमद्य-चरेत् ।
 खट्वं ज्ञान्दोरघोनामेः परिधायैकमङ्करम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्रो दण्डो च वाग्यतः ।
 सव्ये चादाय पात्रन्तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यन्तु ध्यात्वा वैकस्वमात्मना ।
 उपत्वा विराजन् मन्त्रमाकुण्ठेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्हस्तित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ।
 योग्नीं विष्णवाक्य आदित्ये पुष्पोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ।
 मित्रापात्रादि-शुद्धैर्धर्मैश्चमुध्याप्युपानही ।
 सती प्राप्तां ब्रह्मेणन्दं युगमात्रावलोककः ।
 ध्यायन् हरिञ्च तच्चित्ते हृदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यग्धोऽहं मे वैकुण्ठो विदिशन्दिशम् ।
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च कैलकः ।
 अमिगम्य गृहादिषां मयत्-पूर्वं प्रबोदयेत् ।
 गो-दोहमात्रं सिद्धे च वाग्यतोऽघोमुलस्ततः ।
 रुद्रा मित्रां दृष्टिपूतां दासुश्च कर-संस्थिताम् ॥

त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ।
 पात्रं वामकरे क्षिप्य वाक्शेषवेद्दक्षिणेन तु ।
 प्राणायामिकमात्रं तु मिश्रितं विप्रेतस्मृतः” — इति ।

मैत्रेय पञ्चविधस्त्वमाहीक्षणाः, —

“माधुकरमसन्ताप्तं प्राक्प्रणीतमयाधितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नञ्च मैत्रेयं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनःसङ्कल्प-रहितान्-गृहीत्वा सञ्च पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं यत् माधुकरमिति स्मृतम् ।
 सयनोत्थापनात् प्राग्यत् प्राक्षितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह मगवानुज्जना मुनिः ॥
 मिश्रापुटम-समुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाधितं हि तद्गङ्गां भोक्तव्यं मनुरग्रवीत् ।
 उपस्थाने च यत्प्राक्तं मिश्रायं ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदुक्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मनयो भोक्षकाक्षिणः” — इति ।

मिश्रान्नं प्रयत्नसति यमः, —

“यश्चरेत् सर्ववर्षेषु भैक्षमभ्यस्यहारतः ।
 न स किञ्चिदुपाशनीयादायैवेति स्थितिः ॥
 अक्लिन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि त्रयं पिबेत् ।
 न्यायतो यस्तु मिश्राक्षी पूर्वोक्तात् विशिष्यते ।
 तप्तकाञ्चनवर्षेण गवां मूत्रेण यावकम् ।
 पिबेत् द्वादशवर्षाणि न तद्गङ्गासमं मयेत् ।
 शाकमक्षः पयोमहा मेज्जे यावकमक्षकः ॥

सर्वे मेहमुजस्तस्य कलां नार्हन्ति वीर्यशोम् ।

न मेहं परपाकान्नं न च मेहं प्रतिग्रहः ।

सोम-पान-समे मेहं तस्मिन्नेव वर्जयेत् — इति ।

अत्र, सर्ववर्षे धिक्स्यापहविषयम् । अतएव वीर्याशोऽपि, —

“ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेघ्यानामन्नमाहरेत् ।

असन्मये तु पूर्वस्याद्यादयोचरोत्तरम् ।

सर्वेषामप्यमावे तु मन्त्रद्वयमनश्नता ।

मेहं क्षुद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता” — इति ।

नच निष्ठां कञ्चुमुत्पापातात्तत्पात-कञ्चनं ग्रहदोषादि-कञ्चन-

मन्यं वा कञ्चिदुपाधि सम्पादयेत् । तदाह वीर्याशः, —

“न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राह-विज्ञया ।

नानुशासनवादाभ्यां निष्ठां लिप्सेत कहिचिद्” — इति ।

वर्जयन्नमाहात्रिः, —

हितं मितं सदाऽश्नीयाच्च सुसैनैव जीर्यति ।

घातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्वातिः ।

उदकया-बोदितं चान्नं द्विजान्नं क्षुद्र-बोदितम् ॥

प्राप्यङ्गं चापि सक्लृप्तं* तदन्नं वर्जयेद्वातिः ।

पित्रर्थां कल्पितं पूर्वमन्नं देवादि-कारणात् ।

वर्जयेत्क्षुद्रशीं निष्ठां परवाधाकरी तदा” — इति ।

परवाधा-प्रसक्तिमेवामिप्रेत्य मन्त्राह, —

“न तापसेर्ब्राह्मणैर्वा वयोमिरजवा इवभिः ।

आकीर्णं मिश्रकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंग्रजेत्” — इति ।

* आन्त्यङ्गं वाससे क्लृप्तं, — इति सु० पुन्यसे वाक्ये ।

यस्तु मित्रां दातुं शक्नोति नास्तिकयात्र प्रयच्छति, तद्गृहं वर्जये
दित्याह वीधायनः, —

मित्रां न दत्तुः पञ्चाहं सघाहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जना मोक्षार्थयज्ञेऽन्धकार-वैश्वदेव — इति ।

अनिष्ट-गृहस्य वर्ज्येने वाक्याह सप्त, —

“साधुं चापसितं धिप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपन्नते” — इति ।

यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपीष्यापि मित्रां प्रयच्छति, तस्य
मित्रा न प्राप्ता । तद्गृहं स्मृत्यन्तरे, —

“अन्तर्मानं पीकृयिस्त्वपि मित्रां यः संप्रयच्छति ॥

सा मित्रा हिंसिता ज्ञेया नादवाचादृशो यतिः” — इति ।

मित्राहं वाङ्मय गृहेषु पर्यटितुमशक्तं प्रत्याह वीधायनः, —

“एकत्र लोभाद् यो मित्रः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भूङ्क्षीत किञ्चिद्वचम्” — इति ।

यतिपात्रं विविनाहि मनुः, —

“अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्जानि च ।

तेषामग्निः स्मृतं शीघ्रं चमसानामिवाध्वरे ।

अपाङ्गं दास्यात्र वा मुन्मयं वैजवन्तया ।

एतानि यति-पात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” — इति ।

यमोपि, —

“हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यसीनां तान्यपात्राणि वर्ज्येयानि मिदृकः” ।

बोधयनोऽपि. —

“स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेद् वा पुनः ।
भूज्जीत न वटास्थत्वं करऽजानान्तु पर्णके ।
कुम्भी-तिन्दुकयोर्व्यापि कोविदारार्कयोस्तथा ।
आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशो कांस्यमोजनः ।
सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सोसयोः” — इति ।

मोजन-नियममाह स एव । “मिषाकट्यादुपावृत्तो हस्ती पादौ च
प्रक्षाल्याचम्यादिरस्याग्रे निवेदयन्नुदृत्य चित्रमिति ब्रह्मयज्ञानमिति च
उदृत्य तमसस्यरोति च जपित्वा भूज्जीत” — इति । नृसिंहपुराणेऽपि, —

‘ततो निवर्त्य तत्पात्रं संस्नाप्याचम्य संयमी ।
चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य आसमात्रं समाहितः ।
सर्वार्थयजन-संयुक्तं पुष्पं पात्रे निवेदयेत् ।
सूर्यादिदेवमूर्तेभ्यो दत्त्वाभ्यन्तं प्रोक्ष्य वारिषा ।
भूज्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वायतो यतिः ।
मुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ।
न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञं च चमसा इव ।
अथाचम्य निरुद्धासु रूपतिष्ठेत भास्करम् ।
जप-ध्यान-विशेषेण दिनशेषं नवेद्बुधः ।
कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देव-गुहादिषु ।
इत्थं पुष्पकरोकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।
यतिर्धम्मरसः शान्तः सर्वमृतसमो वशी ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते” — इति ।

कुम्भपुराणेऽपि, —

“आदित्ये दर्शयित्वाऽन्यं भूज्जीत प्राक्मुक्षी यतिः ।
इत्था प्राणावृत्तोः पञ्चप्रासप्तदौ समाहितः ।

आत्मन्य देवं ब्रह्मार्थं ध्यायीत परमेश्वरम् ।
 प्राज्ञात्रेऽथरात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
 सन्ध्यास्वह्नि विश्वेणेन चिन्तयेन्नित्यमोदरम्” — इति ।

अथान्येयतिथिधर्माः ।

तत्राहानि, —

“अतः परं प्रक्ष्यामि आचारो यो यतः स्मृतः ।
 अम्बुस्नान-प्रियालाभैर्युक्स्वतःप्रतिपूजनम् ।
 यतीनां व्रतपुद्गलां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
 विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः” — इति ।

मनुरपि, —

“कृत-कैश-नक्ष-रमश्रुः पात्री दण्डी कुसुमवान् ।
 विकीर्णयतो नित्यं* सर्वभूतान्यपीकृत्यन् ।
 कपालं दूकमुलानि कुक्षेनसहायता ।
 समता चैव सर्वास्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
 नामिनन्देत मरणं नामिनन्देत जीवितम् ।
 कलमेव प्रतीकृतं निर्द्वैतं भूतको यथा ।
 दृष्टिपूर्तं न्यसित्पादं वस्त्रभूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यभूतां वदेद्दत्तं मनःपूर्तं समाचरेत् ।
 अस्तिपादास्तितिक्षेत नात्मन्येत कञ्चन ।
 न भेदमन्देहमाश्रित्य वैरं कुर्याति केनचित् ।
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुद्वच्च द्राक्पुटः कुक्कुलं वदेत् ।
 सप्तदशप्रकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ।

* विकीर्णं कतिचित्, — इति. सु. पुनरेवै कलः ।

अद्यत्तरतिरासीनो निरपेक्षो निरामयः ।
 आत्मनैव सहायेन सुसार्धो विचरेदिह ।
 संरक्षणार्थं भूतानां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।
 अल्पाङ्गम्यवहारैश्च रहः स्थानासनेषु च ।
 द्विष्टमानानि विषयेरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन राम-होष-हवेन च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते— इति ।

दशोऽपि, —

“नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कलउचन ।
 एतेः सर्वैः सुनिष्पन्नो यातिर्भवति नेतरः”— इति ।

गृहस्पतिरपि, —

“न किञ्चिद्वेषजादन्यदद्याद दन्तधावनात् ।
 दिना मोजनकालस्तु मङ्गयेदात्मवान् यतिः ॥
 नैवाददीत पात्रेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।
 पक्वमपत्सु गृहीयाद्यावदङ्गोपभुज्यते* ।
 न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
 न चाध्ययनशोकाः स्यान् व्यक्तयानकरो भवेत्”— इति ।

नाध्येतव्यमित्येतत् कर्मकाण्ड-विषयं, अन्यथा “उपनिषदमापत्तयेत्”
 — इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसा-व्यतिरिक्त-
 विषयम्, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”— इति तन्मीमांसया

* कल्पते, — इति जु० कुत्सके मतः ।

विहितत्वात् । उपपन्नञ्च तीर्णोपवासाध्ययन-व्याख्यान-तत्पर्यङ्गं ।
निषेधः, नित्यविषय-प्रधानत्वात् कैवल्याश्रमस्य । यतः स एवाह,—

यस्मिन् वाचः प्रविष्टः स्युः कूपे प्राणाः खिला इव ।

न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ।

यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।

विषया न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ।

यस्मिन् क्रोधः क्षमं याति विफलाः सम्यगुद्दिष्टाः ।

आकाशेऽसिर्यंवा विहः स कैवल्याश्रमे वसेत् ।

यस्मिन् क्षान्तिः क्षमः क्षीरं सत्यं सन्तोष आर्जवम् ।

आकिञ्चनमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ।

कुत्र प्रलापो यो न स्यात्तु लोकाशासने रतः ।

नान्यविद्याभिर्युक्तश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ।

अतीतान्न स्मरेद्भोगास्तर्षवानागतानपि ।

प्राप्तादिश्च नाभिनन्देत स कैवल्याश्रमे वसेत्* ।

अन्धधन्मुकवत् पञ्च-वक्षि-जीववत् यः ।

आस्ते ब्रजति यो निरयं स कैवल्याश्रमे वसेत् ।

सुखधर्मापेक्षं यतिं प्रवृत्तसि ददा,—

“सङ्घर्षं यद् गृहस्थस्य पापमामरजान्तिकम् ।

निर्दहियति तत् सर्वमेकरात्रोपितो यतिः ।

संन्यस्यन्तं द्विजं दुष्ठा स्वानाश्रयति मात्सरः ।

एष मे मन्त्रस्तं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति” ।

तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ।

सक्तानां ब्रह्मचर्य्यदीनां संन्यासान्तानां चतुर्नामाश्रमाणां प्रत्येक-
मवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महामा-ते, —

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ मिश्रकः ।

क्षत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एकैकस्य चतुर्विधाः” — इति ।

तत्र चातुर्विध्यं कात्यायन-स्मृत्यव्याचक्षते । “ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार आश्रमाः षोडश-भेदा भवन्ति । तत्र
ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति, गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ।
सपनयनादुक्तं त्रिरात्रमन्तरालवणत्वी गायत्रीमधीते, स गायत्रः ।
अष्टाक्षरवारिशद्वर्णानि वेदब्रह्मचर्य्यं चरेत्, प्रतिदं द्वादश द्वादश वा,
यावद्ग्रहणान्तं वा वेदस्य, स ब्राह्मः । स्वदारनिरतः ऋतुकालगामी
सदापरदार-वर्जितः स प्राजापत्यः । आ प्रायणाद्गुरोरपरित्यागी
स नैष्ठिको बृहन्निति । गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति, वार्त्ताकवृत्तयः
शालोनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र वार्त्ताकवृत्तयः,
कृषि-गोरक्ष-वाणज्यमगहितमुपयुञ्जानाः क्षतसंवत्सराभिः क्रियामि-
र्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । शालोनवृत्तयो यजन्तो न याज्यन्तोऽ-
घोराना नाध्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृह्णन्तः क्षतसंवत्सराभिः
क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यायावरा यजन्तो याज्यन्तोऽ-
घोराना अध्यापयन्तो ददतः प्रातिगृह्णन्तः क्षतसंवत्सराभिः क्रियामि-
र्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका सद्यः-त-परिपूताभिरग्निः
कार्य्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमास्तुतोऽष्टमुत्तिमुपयुञ्जानां क्षतसंवत्सराभिः
क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वानप्रस्था अपि चतुर्विधा-
भवन्ति, वैज्ञानसा औदुम्बरा वात्सलिन्याः केनपत्यवेति । तत्र,
वैज्ञानसा अकृष्टपद्म्यौषधि-वनस्पतिमिश्रामिवाहिम्भुताभिराप्रपरचरन्
कृशः पञ्चवयस्कक्रिया निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । औदुम्बरा

वदन् नोवात-इयामाकर्षिपरिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त
आत्मानं प्रार्थयन्ते । दाससिल्या जटाकाश्चौर-चर्म-वल्कल-
परिपुताः कार्तिक्या पौर्णमास्यां पुष्पफल । मृतसृजन्तः शेषानष्टौ
मासान् वृक्ष्युपाज्जनं कृत्वाग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां
निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । जेनपा जौर्ण-पर्ण-फल-मोजिनो-
यत्र तत्र वा वसन्तः । परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति, कुटोचरा-
वृद्धकाः हंसः परमहंसाश्चेति । कुटोचराः स्वपुत्र-गृहेषु मैक्ष्य
चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वृद्धकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-जल-
पवित्र-पादुकाऽऽसन-सिला-यज्ञोपवीतकाषायवेवधारिणः सायुष्ये
ब्राह्मणकुलेषु मैक्षं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः
सिला । यज्ञोपवीत-धारिणः कमण्डलुहस्ता धामिकरात्रवासिनो नाना
तीर्थेषु । पञ्चरात्रं एकरात्रं द्विरात्रं । कृच्छ्रचान्द्रायणादि चरन्
आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंस नाम एकदण्डधराः मुग्धाः । कन्धा-
कीपीन-वाससो व्यकलिना अनुमत्ता सन्मन्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-
कमण्डलु-शिकयपद्मजलपवित्रपादुकाऽऽसन-सिला-यज्ञोपवीतधारिण
सूनुधार-देवगृह-वासिनो न तेषां धर्मो ना धर्मो वा, न सप्त
नापि बानुत सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाश्चनाः, यज्ञोपपन्न-चातुर्वर्ण-
मैक्षक्याश्चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।

“तेषामुपजमो धर्मो नियोमो वनवासिनाम् ।

दानमेक गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्” — इति ।

* वदन् — इति वासि स० वा० पुस्तकयोः ।

† पुष्पफल. — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विषाकर्ष, — इति स० वा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तीर्थेभ्यो च, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ एकरात्रं द्विरात्रं, — इति वासि स० वा० यो० पुस्तकेषु ।

† मुग्धाः, — इति वासि सु० पुस्तके ।

युक्तञ्च परिश्राजकानामात्म-मोक्षणम्, तत्त्वज्ञान-पर्यवसायित्वात्
पारिश्राज्यस्य । एतदेवानिष्टेत्य एवं निर्वर्तनं स्मृत्यन्तरे दक्षितम्,—

“परिवोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

ए रपूर्ण-फलत्वाच्च परिश्राजक उच्यते ।

परितो ब्रजते नित्यं पर वा ब्रजते पुनः ।

हित्वा वैवापरे जन्म परिश्राजक उच्यते” — इति ।

तदेवमध्यायादौ मूलवचने, “चातुर्वर्ग्याश्रमागतम्” — इत्याश्रमशब्देन
बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टय-धर्माः परिसमापिताः, — इति ।

द्वितीये स्वध्याये स्कृटमभिहितोजीवनकृते —

स्वायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः ।

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृताः स्याश्रमपदा —

समेतं व्याकार्षन्महितधिवर्णीम धन-विभुः* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज - परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवैद्य-
भूपाश-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृती पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ सुतीयोऽध्यायः ।

— ० —

ॐ नमः शिवाय ॥

प्रथम-द्वितीयाध्यायाभ्यां चातुर्वर्ग्याश्रमाः साम्नात्प्रतिपादिताः,
आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्धस्यैवाधिकारः,

* यस्त्वं यकोकोवप्राप्तं पुस्तकेषु । यस्मिन् पुस्तके सुतीयाध्यायस्यासौ
यकोकोऽथ दृश्यते ।

“क्षुधिता कर्म कर्तव्यम्” — इति श्रुतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाम्याविकी तथापि केनचिदगन्तुकेन शौचाख्येन दोष-रूपेण पुरुषगतातिसयेन कश्चित्कालं प्रतिबध्यते । तथाशौचं कालेयतास्नानाद्यपनोद्यं, अतस्तु नोद्येऽप्यथै तत्प्रतिषिद्धाददिषुरादौ प्रतिबन्धापगमेनोत्तमितां शुद्धिं स्तिज्यते, —

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा । इति ।

यतो जननमरणयोर्वर्माधिकार परिपन्थिन्यशुद्धिः प्रोद्योति, अतस्तन्निवर्तकोपाय-प्रतिपादनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि । जनन-मरणयोश्च अशुद्धि-प्रापकत्वं मनुना दक्षितम्,

“दन्तजतिपुनुरजतो च कृतचले च संस्थिते ।

अशुद्धा वाग्ध्याः सर्वे सूतके च तथोच्यते” — इति ।

प्रतिष्ठातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति, —

दिनत्रयेण शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः प्रेः सूतके ॥ १ ॥

वस्त्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकेः ।

शूद्रः शुद्धयति मासेन पराक्षर-यज्ञो यथा ॥ २ ॥

ननु दिनत्रयेण शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः, — इत्येतद्वह-स्मृति-विरुद्धम् । तथाच दक्षः, —

“शुद्धयेदिप्रो द्वादशाहेन द्वादशाहेन श्रमिणः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति” — इति ।

देवशीर्षि, —

“दशहं ब्राह्मणान्तु वस्त्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विश्वदत्र तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव हि” — इति ॥

वसिष्ठोऽपि, —

“ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः ।

वैश्यो विंशतिरात्रेण शूद्रो मासेन शुद्धयति” — इति ।

वैश्वदेवः । विप्रेषु त्र्यहस्तौचस्य समानोदक-विषयत्वात् । तथाच
मनुः — “त्र्यहस्तदकदायिनः” — इति । दशाहास्तौच-प्रतिपदकानि
दक्षादि-चवनानि सपिण्ड-विषयाणि,

“दशाहं क्षावमास्तौचं सपिण्डेषु विधीयते” —

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणेषुपि, —

“दशाहं क्षावमास्तौचं सपिण्डेषु विपरिचयः” — इति ।

गृह्यसूत्रेषु, —

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्धयन्ति प्रेतसु त्रके ।

त्रिरात्रेण सकुर्यात्सु स्नात्वा शुद्धयन्ति गौत्रजाः” — इति ।

ननु, क्षत्रियो द्वादशाहेन, — इत्येतदप्यनेकस्मृतिविरुद्धम् । तत्र
वसिष्ठदेवज्ञान्या क्षत्रियस्य पञ्चदशहास्तौचमुक्तं, तद्वचनं बोधा-
हृतम् । शास्त्रातपस्त्वेकादशाहमाह, —

“एकादशाष्टाश्रमव्योवैश्वोदादशमिक्षया ।

शूद्रोर्विंशतिराधेयः शूद्रास्ते सन्तस्तथे”-इति ।

शूद्रपरांशरोऽपि,—

“अग्निवधु इमाश्चेन सकर्मानिरतः शूचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्वः शूद्रिष्वामुच्यते”-इति ॥

अथोच्यते । विद्यातपयोकारतन्त्रेण विरोधः समाधेयः । तावन्ता-
वद्विद्यातपयो विवर्ज्येते, तावत् तावदाश्रमोऽयं संकुच्यते । अतएव
प्राज्ञवर्गस्योत्थापवर्जितः शूद्रव्याप्यर्हमाश्रममाह,—

“अथ स द्वादशाहानि विप्रः पञ्चदशैव तु ।

चित्रहिनानि शूद्रस्य तदर्हं व्यापवर्जितम्”-इति ।

देवकोऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाश्रम-तारतम्यमाह,—

“वत्पार्यधीतमेदानामसप्तमाश्रममिष्यते ।

वेदाग्नि-युक्त-विप्रस्य अष्टमाश्रममिष्यते ॥

एताभ्यां युत-युक्तस्य द्विमेकं विधीयते ।

एतैः साकं कर्म-युक्तैः शूद्रैः शूचिरवर्जितः ॥

एतैर्दुष्टस्य राक्षस्य द्वादशैकादशादयः ।

वैश्वलोऽयं पञ्चदशैकादशैकादश क्रमात् ॥

अर्हमासन्तु शूद्रयोः शूद्रव्याश्रममिष्यते”-इति ।

अतः, अविवाहेक्षिपयकादिकं तैर्वैश्वोक्तं ; तद्विद्यातपोरहित-
विषयम्,

“प्राज्ञानां तु वर्णाश्रमाश्रमैः संप्रकीर्तितम्”-इति

वाक्यमेवात् ।

इतोऽपि इत्थं पञ्चाशुपत्यस्य, मुचोत्कर्षापर्यायां चतुष्पा-
माह,—

“अथः शौचं तथैकाहं अष्टमसुरहत्याया ।

सह-द्वय-द्वादशाहस्य पञ्चमाहस्येव ॥

मरणात् तत्रा वाक्त्वा पञ्चाह इत्थं सूतके ।

उपन्यास-क्रमेणैव वक्ष्याम्यमत्रततः ॥

एवमार्थतोविज्ञानाति वेदमङ्ग-कमन्वितम् ।

सकलं मरुतं च शिवार्वासेन सूतकम् ॥

रात्रिर्मन्त्रीकिमानास्य वासे देवान्तरे तथा ।

प्रतिगां वसिष्ठां चैव अथः शौचं विधीयते ॥

एकाहस्युक्तो विज्ञोऽग्नि-वेद-कमन्वितः ।

शौचे हीनतरे वाऽपि अष्टमसुरहत्याया ॥

तथा हीनतमं च पञ्चः परिकीर्तितः ।

ये द्व्याहादयः प्रोक्तावर्णनानि चतुष्टयम् ॥

अन्त्यानां चाष्टमस्य च अदमाऽसंकाशा दिसः ।

एवंविधस्य विप्रस्य कर्मदा सूतकं भवेत्”—इति ।

अथ, ‘अन्तर्धीतवेदानाम्’—इत्यादिगोत्रोऽथ-संकोचोपुगात्तर-
विषयः ।

“आन्त्याव-दत्त-वापेक्षमय-संकोचं तथा”—

इत्यनुक्तम्,

“कन्नौ सुमे लिभान् अर्णान् अर्णानाञ्जर्णवीचिः”—इति

अथ्यन्तरेऽभिधानम् ।

“दादाहस्य विप्रस्य सपिच्छमरजे सति ।

कस्यान्तराणि सुखायः कसौ कामोदकिमिषी”- इति

हारीत-वचनात् । सङ्करीत्या सन्निवर्तयेऽपि वचनान्तर-विरोधः
परिहर्तव्यः । एवञ्च सति, विप्रस्य कमानोदकेषु विराचं सपिच्छेषु
दशराचम् । सचिषादीनां दाददाहस्य सङ्कस्यवचनोक्तं, तदेव स्थितम् ।
यद्यपि सचिष-वैश्वयोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनानुसारेण दाद-
दाह-पञ्चदशाहसौत्र-वचनं गुणवदव-संकोच-परमियामाति, देवस्य
गुणवद्विषयमेवैवोदाहरणं, तथापि त्रिष्टाचारादङ्गभ्यस्तुसहाय
सचिष-वैश्वयोर्मूलवचनोक्तस्य सुखाः कस्यः । अतएव मङ्ग-वृत्त-
दशाः—

“शुद्धोदिस्रोददाहेन दाददाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शुद्धोमायेन शुद्धति”-इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“दादाहं प्राङ्मण्डिसेहानहोमादि-वर्जितः ।

सचिषोदाददाहेन वैश्वोमाचार्यमेव ॥

शुद्धं मावमानोत नित-कर्ण-विर्जितः”-इति ।

एवमतिरपि,—

“सचिषोदाददाहेन शुद्धति क्षमसुतये ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन शुद्धोमायेन शुद्धति”-इति ।

विष्णुरपि । “प्राङ्मण्डल सपिच्छानां जनन-मरणयोर्दाददाहमात्रौचं
दाददाहं रात्रन्वयः पञ्चदशाहं वैश्वस्य मावः शुद्धः”-इति ।
पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनं तु मावस्वीमात्रौच-वाक्यमित्य विन्दा-

परमेन युगाकार-विषयत्वेन वा" आख्येयम् । "धरातरमाधयः"—
इत्यनेन समतलं दर्शयन् मताकारेण्यथ-संकोच-विकाश-परादि
वचनानि सम्प्रीतिं सूचयति । तानि चाप्याभिर्यक्त्वापितानि । उक्त-
काशौचस्य कर्काधिकार-परिपन्थितान् सम्भ्रातुपासनकापि निह-
न्तिप्राज्ञावप्यादमाह,—

उपासने तु विप्रायामक्त-शुद्धिश्च जायते ॥२॥ इति ।

उपासने सम्भ्रातृनाम्निहोपासनाङ्गं, तस्मिन् प्रवर्त्ते तात्का-
लिकीं वरीय-शुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः,—

"अग्निहोत्रादि-होमार्थे शुद्धिसात्कारादिकीं कृता ।

पञ्चवक्त्राण्य कुर्वीत श्रद्धाः पुनरेव चः"—इति ।

सात्कारादिनाम्निहोत्रं निष्पद्यते, तावदेव शुद्धिर्न त्वपरि ।

पुनरुक्तोऽपि,—

"सम्भ्राजिष्टं चहं होमं वाक्पत्नीं च समाचरेत् ।

न तत्रैतत् कृतके वाऽपि तत्रैव सम्भ्रातृहोत्रः ॥

कृतके कृतके चैव सम्भ्रातृकं न सम्भवेत् ।

मन्त्रोच्चारणेनैव सात्काराद्यमव्युत्तेयः"—इति ।

अस्मात्प्रत्यये तु वाक्पत्नीकारकमभिप्रेत्य पैठौनविराह । "कृतके
वाक्पत्नीऽर्चां चक्षिष्य प्रक्षिप्यं कृता कृतके वाक्पत्नीमुत्तुपात् ।"
मन्त्रोच्चारकस्य सात्कारादि-मन्त्रेष्वपि सिद्धमादक्ष्यौ विशेष-विधानं
वाक्पत्नीविधानम् । अतः अनुगोचम्,—

● उपासने विषयत्वेन वा, इति शुद्धिसात्कारादिकेत्यु व इत्यने ।

† समाचरेत् इति लो० कृतके वाऽः ।

“अथ यत् दद्यादग्निं कुसुमाक्षं न तु यत्नते ।

दानं प्रतिपादो होमः साध्यावस्य निवर्तते”-इति ।

तत् सार्धं-वैश्वदेवादि-विषयम् । तदाह याज्ञिकः,—

“यज्ञस्य विधानस्य न कुर्वीत यत्तु यत्नोः”-इति ।

यत्तु यावालेभ्योक्तम्,—

“यज्मन्तां यत् महायज्ञाद्यैस्त्रिंशं अतिमर्कं च ।

तस्म्येव श्रापयेद्देव यज्ञौघानो तु तत्कृमिः”-इति ।

तदायिक-यज्मन्ताऽभिप्रायम् । सार्धं-कर्क-वर्जनं कथं कर्क-
विषयं, यत्नेन तु कारयेद्देव । तदाह वक्ष्यति,—

“यत्नैः यत्नैः यैः यज्ञकौ यादु-भोजने ।

प्रवावादि-निमित्तेषु श्रापयेत् तु श्रापयेत्” ॥

यादुयज्ञोऽपि,—

“यत्नैः तु यत्तुयज्ञे सार्धं कर्कं कथं भवेत् ।

पिच्छवत्तं चर्कं होममयनोपेक्षं कारयेत्”-इति ।

यज्ञ-यत्नैः विप्र-यज्ञं कथिवादीनामुपपन्नम् । द्विविधया-
इष्टिर्न कर्मागधिकार-कथयमकथयन-कथयत् । तत्राहुर्इष्टि-
त्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता, चकारेवातरस्यापि । यज्ञाऽप्येतात्का-
लिनी द्विविधाऽइष्टिस्तथा अग्नेऽपि तत्प्राप्ती विशेषमाह,—

आहुताधानां प्रकृतौ तु देवस्यर्जोविधोयते । इति ।

अग्नेः वपिष्ठानां सार्धं कालिकोऽङ्गसर्गः, न तु यावन्नात्का-
लिकः । अतश्चाप्यसम्,—

• होममयनोपेक्षं,—इति तु • इत्यनेन वाक्यम् ।

“सुतके सुतिका-वर्षे संसर्जो न निश्चितः
संसर्जे सुतिकायाश्च ज्ञानमेव विधीयते”—इति ॥

कृच्छ्रेऽपि,—

“सुतके तु वशिष्ठानी संसर्जो नैव कुर्वति”—इति ।

पैठीयविरचि,—

“जनौ वशिष्ठाः श्वशुरो मातापितरौ सुतकम् ।

सुतकं मातुरेव कादुपसृज्य पिता श्वभिः”—इति ।

जनने मातापितृ-व्यतिरिक्ताः वर्षे वशिष्ठाः श्वभ्याः, मातापि-
तृभ्यां वाचि सृज्यन्तम् । तथापि पिता ज्ञानेन श्वशुरो भवति,
इत्यादिमन्त्रकम् मातुरेव । तथा च वशिष्ठः,—

“मातौ च विद्यते पुंश्चः संसर्जो नैव भवति ।

रजस्रवाऽपि स्त्रियं तथा पुंश्चि न विद्यते”—इति ।

संस्पर्शेऽपि,—

“माते पुत्रे पितुः ज्ञानं संस्पर्शेन विधीयते ।

माता श्वशुरेणाद्येन ज्ञानानु कर्तव्यं पितुः”—इति ।

मरके वक्षोपुष्पकेषु श्वशुरेर्जिता । इदानीं जननेऽपि वक्ष-
केषु श्वशुरेर्जितम्,—

जातौ विप्रोदशाद्येन वादशाद्येन सूमियः ॥ ३ ॥

वैश्याः पण्डदशाद्येन भूद्रोभासेन सुव्यति । इति ।

जातौ जनने । सप्तमन्त्रम् । इत्यत्र श्वशुरः कथाधिकार-विषयः ।
कर्मण्यनारातीतेन वचनेन श्वशुर-विषयायाः श्वशुरकथायाः । जन्म-दिने
तु मातृश्वशुरादी-विषये । अतएव मन्त्रः,—

“जाले कुमारे तदहं कामं कुर्वन् प्रतिपद्यम् ।

हिरण्य-धन्य-गो-वाचसिष्ठानां सुहृ-वर्षिषाम्”—इति ।

ब्रह्मसिद्धिनी । “कुमार-प्रसवे प्राज्ञाभि-च्छेदेनात्* सुहृ-मित्र-हिरण्य-
वक्र-प्रावरण-गो-धान्यानां प्रतिपद्येवदोषः, महश्चित्तेने” । इह-
वाचसिष्ठः—

“कुमार-मन्त्र-दिव्ये विप्रैः कार्यं प्रतिपद्यः ।

हिरण्य-भू-जवावाक-वाकः-मन्त्राऽऽवनादिषु ॥

तत्र कर्म प्रतिपद्यते कलायक्तु न भव्येत् ।

भव्यिण्या तु तत्प्रोद्वाद्दिव्यवाक्कायचन्द्रेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“सुहृ-मित्र-हिरण्यानां गोधान्यानां वाचसाम् ।

तस्मिन्महनि दानञ्च कार्यं विप्रैः प्रतिपद्यः ।

प्राज्ञाभि-च्छेदेनाद् वाक्कायेनावीत्यपरे जगुः”—इति ।

यास्तु जगदात्म्याः स्रुतिकार्यमभिमानिच्छोदेवताः, तासां
पूजायां प्रथम-वह-दत्तम-दिव्येवद्भिर्योषि । तथा च वाकः,—

“स्रुतिकाऽऽवाच-मित्रयान्मदानाम् देवताः ।

तासां वान-मित्रिण्यक्तु द्भिर्योषानि कीर्तिता ॥

प्रथमे दिव्ये वहे दत्तमे चैव कर्मदा ।

विभेतेषु न कुर्वीत स्रुतं पुन-मन्त्रि”—इति ।

* नाम्नाभिच्छेदानां,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

† विप्रैः कार्यं प्रतिपद्यः,—इति सु० पुष्पके पाठः ।

‡ स्रुतिकाभिमानिच्छोदेवताः,—इति पाठोवद्वैतपुष्पकेषु पाठः ।

मार्गस्थेभ्योऽपि,—

“रक्षणीया तथा यही निज तप विवेकतः ।

राशौ वातरथं कुर्व्यान्मन्त्रदानीं तथा वस्त्रिम् ॥

पुत्रदाः कृष्ण-हस्ताश्च नृणां भीतिं चोपितः ।

राशौ वातरथं कुर्वुर्देव्यां चैव स्तनके”-इति ॥

जलद्विरसोक्तम्,—

“माशौचं स्तनके प्रोक्तं वपिच्छात्मां क्रियावताम्”-इति ।

तत्पूर्वोक्ताद्योपादि-विवक्षयेन वा वसनकरोक्तमन्त्रदानीं वस्त्रि-
विवक्षयेन वा नेतव्यम् । अथवा ‘मातौ विप्रोदवाहेन’-इत्येत-
द्वचनं निर्विषयं स्यात् । उक्तस्य प्रेताशौचस्य वाताशौचस्य च वस्त्रि-
संकोचसाह,—

एकाहाशुद्ध्यते विप्रोद्योऽग्नि-वेद-समन्वितः ॥ ४ ॥

अष्टात् त्रैमस्यवेदस्तु द्विहीनोद्वाग्भिर्हिमैः । इति ।

अथाग्निव्येनाद्वनीवादयोऽष्टाव्यो । तैश्च तत्-साक्षाद्वर्ण-
मावाहयउपसृज्यते । द्विहीनोद्वाग्भिर्हिमैर्वा शोणः । अथ-
माशौच-संकोचः साक्षात्-दुर्लभोवस्तु-वपिच्छत्वं संकुचितरूपेण
प्रतिपत्तौ द्रष्टव्यः, न तु वर्णवर्णसु । तथाच नीतमः ।
“माशौचस्य साक्षात्प्राप्तवर्णम्”-इति । अथवर्णः । माशौचस्य
संपूर्णाशौचे लौकिकमात्रे साक्षाद्योनिर्जते, तस्याभ्युदिति । साक्षा-
त्प्राप्तवर्ण-परत्वं प्रतिपत्तुमायुपसृज्यार्थम् । अथवा, अथलौ-
कादीनां संकुचितरूपानां संपूर्णाशौचे लौकिकमात्रे जीवनेन न
स्यात् । इत्यस्य व्योकाद-विधानमवस्थानिक-विवरणं, अथविधानं

आधिकविवरणं, अर्धं कृषित-कृषेण दद्यात्, —इति व्यवस्था । ह्य-
मुपरीत्या,—

“अथःशौचं तथैकाहं आरक्षतुरक्षया ।

अथ दशदिशानि यथोपायव्यवहारः”—इति

इत्योक्ताः पञ्चाक्षरकाण्योवाः । इति-संकोचेमाशौच-संकीर्णमात्र
संयोजकः,—

“अथोष्णानिर्वाण्यन् अथः शौचोद्दिशोत्तमः”—इति ।

अथ, विद्वद्विषयमेवमाशौच-संकोचः सर्वसर्वसु* विवेकते,
'शौच-वेद-समन्वितः'—इति विवेक-सामर्थ्यात् । तथा,

“इत्याहं तावमाशौचं अपिच्छेदु विधीयते”—

इत्यविवेकेण इत्याशौच-विधानात् । न च, यामान्य-प्राप्तस्य
इत्याशौचस्य विद्वद्विषये बाधः,—इति प्रहृणीयं ; बाधकारुण्य-
निवेतुकलाद्यात्मकादितेऽनुपपत्तिर्न प्राप्नोति तावदाशौचं, यच्च
बाधजन-प्रतिपक्षदिमात्रेण इत्याशौच-वाधेनैकाशौच-विधानस्य
परितार्थनाय सर्वत्र इत्याशौच-बाधः । अत्रि-वेद-समन्वितमन-
यस्यनिकलैकाशौच-विधि-सुख्यं, न तैकाशौचविधिविचारि-
विवेकयम् । अथ,—

“अथ दशदिशानि कुक्ष्याद्यं न मुञ्चते ।

दामं प्रतिपद्योहोमः स्वाध्यायश्च निर्वर्तते”—इति

* सर्वसर्वसु,—इति नास्ति दु० प्रत्यये ।

† यत्र, 'आचार्यदीक्षादि'—इत्यत्रिकमपि दु० प्रत्यये ।

‡ इति विवेकेण,—इति दु० प्रत्यये वाक्यं ।

“यद्-विद्-वर्षिषाणां माह्वे संक्षिप्ते इति ।

दशरात्रे च ऋद्धिः सादृश्याद् यमसोद्भवः”—इति ॥

देवसोऽपि,—

“कर्मवर्षेण दशरात्रेण कुर्विष्यन् वाय्मवाः ।

तेषां दशरात्रमात्रौषं विम्रात्रौषे विधीयते”—इति ॥

एतदात्रौषमविम्रा-विम्रम् । तदात्रायकम्,—

“वच-विद्-यद्-वागीनां यदि सोऽमृत-कृतम् ।

तेषां पौत्रमात्रौषं विम्रान्नाम्नवैम्रम्”—इति ॥

यस्यैकं माह्वजातीयमित्यर्थः । यथमवर्ष-संबन्धिनि जननादौ
यत्नमवर्षेण दशरात्रौषं, तदुक्तं कूर्कपुराणे,—

“वज्रायं कात् पिरायं सादेकरायं कमेव तु ।

वैक-वचिष-विम्रायां यद्देवात्रौषमित्यते”—इति ।

विष्णुरपि । “माह्वकस्य वचिष-विद्-यद्देवेषु वचिष्येण वज्राय-
पिरायेकरात्रैः, वचिषकस्य विद्-यद्देवेषु वज्राय-पिरायाभ्यां, वैम्रक
यद्देवेषु वज्रात्रेण”—इति । उपरुक्तस्य प्रकारान्तरेण दशरात्रमात्र,—

“दशरात्र्युच्यते विम्रोक्त-द्वयान्नोः कयोनिषु ।

वच-वच-पिरात्रैश्च वच-विद्-यद्-योनिषु”—इति ॥

अथ, वज्राय-वज्रायादिरवर्षयोर्वैम्रम्, सोऽदृश्या वा यमसा ।
कर्मकं निम्रजातीय-विम्रमात्रौषकं यजातीयेष्वपि दशरात्र्युच्यमानासौ
तद्वचिमाह,—

तावन्तत् कृतकं गोत्रे चतुर्व-पुत्रयेण तु । इति ।

तद् कृतकं निम्रजातीय-वच्यति-विम्रोक्तमात्रौषं तावत्, यज्ज

चिदुदयं, चतुर्थमुदयेषु तु निवर्तते, तत्र वापिच्छानिवर्तते ।

“अपिच्छता तु मुदये चतुर्थे निवर्तते ।

वर्गीतायेषु चतुर्थे निवर्तते”-इति

ब्रह्मपरावर-वचनम् । ज्ञातातपोऽपि,—

“अपेक्षमातामहवः इत्यपेक्षाः इत्यपेक्षाः ।

इत्यपेक्षाः इत्यपेक्षाः पिच्छानिवर्तते चिदु”-इति ।

वर्गीतायेषु पञ्चमादिव्याघौष-तारात्वं कर्तुं वापिच्छ-निवृत्ति-
मात्रम्,—

दायादिव्येदमाप्नोति पञ्चमोवाऽऽप्त-वर्जकः ॥ ८ ॥ इति ।

दायादिव्येदमाप्नोति । तदादिव्येदमाप्नोति चात्तवर्जकः
पञ्चमः । चात्तवर्जकं चतु-वर्जकौ वा । तत्र वापिच्छं निवर्तते,—इति ।
तदुक्तं गौतमेन । “पिच्छ-निवृत्तिः पञ्चमे व्रतमे वा”-इति ।
चात्तवर्जकं वृत्ते ॥ अद्वये वापिच्छं-निवृत्तिरभिहितं, तद्विद्वान्मात्रम्,

चतुर्थे द्वावरात्रं स्वात् वक्ष्यन्ति पुंसि पञ्चमे ।

वृत्ते चतुर्दशानुष्टुभिः सप्तमे तु द्विगुणवात् ॥ ९ ॥ इति ।

पिच्छपक्षे कूटस्थमादिव्यं वचनम् । चतुर्थे द्वावरात्रमात्रौषं, पञ्चमे
वक्ष्यन्, वृत्ते चतुर्दशं, सप्तमे विराजमिति । अतः, चापिच्छं
वृत्तपुद्वयपर्यन्तमात्रं अपिच्छेन चापिच्छेन द्वावरात्रौषविधायादा-
त्रौषं वृत्ते-विधानमनुपपन्नम् । चापिच्छं वृत्तपुद्वय-पर्यन्तं
मन्त्रपुराणेऽभिहितम्,—

“अपेक्षमात्रवृत्तः विधायाः पिच्छमात्रः ।

इयं सर्वपापमुन्नेयम् । अतएव महापुण्यम्,—

“अग्नि-ईति-महि-माम-मि-वक्ति-महात्मनैः ।

सुदूरान् परिहरन्त्यः कुर्वन् कीर्तां सप्तसु वः ॥

मानानां विप्रिधं कुर्वन् इत्यन्त्यात्म निवृत्ता ।

विमृशन्तीनां च रात्रौ चोरदोषेषु कुपयित् ॥

परदारान् हरन्त्य रोषात्मन्यतिभिर्हताः ।

अन्धमानैश्च बह्वैर्लज्जयाकाशैश्च विपन्नम् ॥

कृत्वा तैर्निहताकृदन्धकाशारोग् वसामिताः ।

क्रोधान् प्राप्यं विप्रं वक्तिं प्रकलुषदन्धमं वसन् ॥

जिरि-इह-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति वराधमाः ।

महापातकिनोचे च यतिनाथे प्रकीर्तिताः ॥

यतिनामां न इहः साक्षात्लेहिर्लोहि-वस्तुथः ।

न वाऽनुपातः पिच्छोऽस्य कर्तव्यं साक्षादिकं कश्चित्”—इति ॥

अन्धमं चक्षाकादि-हतात्मनि-संस्कार-निवेद्योमाहिताग्नि-

विवरः । आहिताग्नि-विवरत्वे, “आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दधेत्”

—इति अतिविहिताग्निवज्रपात्रादि-प्रतिपत्ति-लोप-प्रवृत्तादिति ।

मैत्रं, कृत्यकारे चक्षाकादिहताहिताग्निबंधविनाशघ्नीनां वज्रपा-

त्राणां च प्रतिपत्त्यन्तर-विधानात् ;

“वेदानं प्रक्षिपेत्सु आनयन्त्यस्तुत्यथे ।

पात्राणि तु ददेदग्नौ वसमाने चक्षाकृते ।

चात्तनक्षानिनां गावि यतिनामां तथा विधा ॥

तेषामपि तथा नष्टा-तोषे संस्थापनं स्मिन्”—इति ।

तस्मात् सर्वेषां कुर्वन्तानामविशेषेण दाहादि-विशेषः । तत्रमा-
त्रौष-माह्लादि-विशेषो चाकम् संस्कारम् । पूर्वे तु संवसरे प्रेतस्य
माह्लादि-संप्रदान-योग्यता-विशेषे नारायणवर्णिं कृत्वा सर्वमौर्द्ध-
दैवितां कार्त्तमेव । तदुक्तं षट्चिन्मन्त्रे,—

“नो-माह्लाक-स्तामाह पतितानां तथैव च ।

ऊर्द्धे संवसरात् कार्ये सर्वमेवौर्द्धदैविक्तम्”—इति ॥

नारायणवर्णेन प्रेतश्चक्षुषापादकम् आचरेन्नोक्तम्,—

“नारायणं बहुहिता त्रिं वा कम् प्रदीयते ।

तस्य श्चक्षुःकरं कर्त्तुं तद्भवेत्तदवधाय”—इति ॥

वर्षे-वृत्ते तत्र विधेयः ; संवसरपर्यन्तं पञ्चम्यां मासपूर्वा कृत्वा
संवसरानन्तरं नारायणवर्णिं कृत्वा वीवर्षे नार्त्तं दद्यात्, प्रत्यक्ष
नाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे,—

“सुवर्णकारनिष्पन्नं नार्त्तं कृत्वा तथैव नाम् ।

वाचाय इत्ता विधिना पितुरानृणमाप्नुयात्”—इति ॥

प्रमाद-मरणे नात्रौषमद्येव । तथाचाष्टिराः,—

“अदि कश्चिन् प्रमादेन म्रियतेऽप्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य चात्रौषं कार्त्तं वैशोदक-विद्या”—इति ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“प्रमादादथ मित्तकमकस्यात् विधि-चोदितः ।

इति-इति नक्षि-भाष्य-विप्र * विप्रव्याप्तिभिः ॥

अथाक्षरव्याप्यौरेर्निर्गतोवच कुचपि ।

तस्य दाहादिकं कार्यं वक्ष्यामि पतितस्य चः”-इति ॥

विधितोश्चमग्नि-मरणे तु विशेषः । तथा च ज्ञातात्मः,—

“दह्यः शौच-विधा-कुतः प्रत्याख्यात-मिवकृत्विः ॥

आत्मानं यातयेद्यत्तु मृत्युमन्त्रनादिभिः ।

तत्र चिरायमाशौचं द्वितीये नक्षि-वक्ष्यः ॥

द्वितीये तद्वत् क्रमा चतुर्थे आहुताचरेत्”-इति ।

अथ च मृत्यु-विधिः । तथाचादित्यपुराणे,—

“दुश्चिन्तितैर्गन्धर्वैः पीडितस्तु धुमात् यदि ।

प्रविशेज्ज्वलनग्नीं कुर्याद्वनप्रगं तथा ॥

अमाश्रितोवरात्रिं वा भुजोः पतनमेव वा ।

गच्छेत्तदापद्यं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रवानवटमाचार्या देह-त्यागद्वरेति वा ।

उत्तमानामुच्यते शोकान्तात्मावासी भवेत् कश्चिन् ॥

वाराहक्या मृतोक्तस्य प्रत्याख्यात-मिवकृत्विः ।

काह-पाचाव-मन्त्रयोवाहवी-कह-मन्त्रः ॥

अविशुद्धीकृतपञ्चक कर्त्तुं-मृत-भूतोदरः ।

प्रधनमारकं मृते नात्यथा कुचपिन् कचिन्” ॥

ब्रह्मगर्भः,—

* विप्र,-इति तु-इत्येके प्राठ ।

“बोऽनुष्ठानं न ऋतेति मोहाद्वाच्युपवीक्षितः ।

बोऽग्नि-वारि-महावाचां कुर्वन्वासुव दुष्यति”—इति ॥

देवान्तरस्यतदति, यद्यपि च देवान्तरस्यते कश्चः औचमित्यर्थः ।

तदाच मनुः—

“वाचो देवान्तरस्यो च वृषस्पृष्टो च वंक्ष्यते ।

वृषावाचमज्जनामुक्तं वृषहव विष्णुयति”—इति ॥

देवान्तरस्यमेव च वृषिष्ठो विनिश्च्यते । देवान्तर-स्यार्थं वृद्ध-
सुतोक्तम्,—

“मज्जान्तरस्यारं यत्र निरिवां व्यवधातवः ।

वाचोयत्र विनिश्च्यते तद्देवान्तरस्यते”—इति ॥

वृषस्यतिनाऽपि,—

“देवान्तरं वदन्त्येके वृषिबोक्कमावतम् ।

यत्पारिवृद्धदन्त्येके क्वो विंशतयैव च”—इति ॥

बोक्क-स्यवन्तु वाक्कन्तरेऽभिहितम्,—

“निर्वन्मबोद्वाक्यो पूर्वावा श्रीहवकाः* ।

प्रमावमपुत्रकोकं वितस्विर्दोद्वाक्यम् ॥

वितस्विर्दोद्वाक्योऽरमिषात् किमुक्तोभयः ।

भयुःवृष्ये दे कोवृष्युऽभोवन्तु बोक्कम्”—इति ॥

वाकोऽवाक्यतन्मा, तस्मिन् स्यते इति तद्यपिवाचां वर-
णिमिसे वदः औचमित्यर्थः ।

* श्रीहवका,—इति वृ० वृष्ये वाक् ।

तथा च ब्रह्मः । “मातृनाम-करणात्मकः शुद्धिः”—इति ।
कस्त्याकनोऽपि,—

“अनिष्टमे दशाहे तु पञ्चमं यदि गच्छति ॥

कस्यैव विमृष्टिः क्षात् न प्रेतं नोदककिष्ण” —इति ।

मातापितृसहोदर-सतिरिक्त-विक्रममेतम् । तथा च ब्राह्मः,—

“नाले मृते सपिच्छानां वसः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दण्डकोः सोदराणां तथैव च”—इति ॥

जातमृते मृतजाते वा सपिच्छानां वसः शौचम् । जम्बूद्विरे
विमृष्टमरचे मायादीनां दशाहेनैव शुद्धिः, दिवसान्तरमरचे तु तेषा-
मभिर्बिभृष्टिः । तथा च ब्राह्मः,—

“अमर्हमाहे जातस्य शिशोर्निकसकं वद ।

सुतमेनैव शुद्धिः क्षात्पिचोः प्रातातपोऽज्जयीत्”—इति ।

सुतकारमपि । “अमर्हमाहोपरतस्य क्व पिचादीनां मरणाशौचं
नम् सुतकाशेभिः”—इति । गच्छतीति शेषः । कन्दन-निमित्तका-
शौचं हर्मेयामलमेव । तथा च चारीतः । “जातमृते मृतजाते वा
सपिच्छानां द्वाहः”—इति । इहसतिरपि,—

“दशाहान्तरादे नाले प्रसीते तस्य शान्धैः ।

श्रावाशौचं न कर्तव्यं सुत्याशौचं समाचरेत्”—इति ॥

एतच्च नाभिष्वेदादुद्धे वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः,—

“वाक्चक्षुश्चिह्नं नालं तावकाग्रेति सुतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चान् सुतकम् विधीयते”—इति ।

नाभिष्वेदान् ग्राम्यकुराह,—

“जीवन् आतो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां चिराचकम्”—इति ।

यन्नु दृष्टमप्येतो वचनम्,—

“सुहृत्सो जीवितो वाचः पचत्तं यदि मच्छति ।

मातुः औचं दशाहेन वयः औचास्तु नोचिकः”—इति ॥

तद्विज्ञेयाद्यनुष्ठानार्थं वयः औच-प्रतिपादनपरम् । तथाच ब्रह्मः ।

“अग्निज्ञेयाद्यनुष्ठानार्थं स्वातोपसर्जनानुष्ठानं औचम्”—इति ।

इत्यस्यो मृते सति तत्त्वविष्णुना वयः औचम् । तथाच वामनपुराणम्,—

“वाचो प्रमजिते चैव देशान्तर-मृते तथा ॥

वयः औचं कमात्मानं विद्युत्यात-मृते तथा”—इति ।

सत्यम् नरमपि,—

“सर्व-वस्तु-निवृत्तस्य ध्यानयोग-रतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाऔचं नोदक-क्षिप्वा”—इति ॥

पूर्वमद्यपि तस्य देशान्तर-मृतस्य मरणशरीरे तत्-वपिष्ठानां
वयः औचमभिधायाधुना देशान्तर-मृतस्य वपिष्ठस्य संस्मरार्थं
मरण-शरीरेऽपि तत्-वपिष्ठानां वयः औचं विधाति,—

देशान्तर-मृतः कश्चित् सगोचः अचते यदि ॥ १० ॥

न चिराचमहोराचं सयः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥ इति ।

सगोचः वपिष्ठः । तस्य देशान्तरमृतस्य संस्मरार्थं मरण-शरीरे
तत्-वपिष्ठानां न चिराचमहोराचं वा औचं, किन्तु वयः औचम् ।

• वयः कालेन श्रवति,—इति सु० दृष्टव्यं कम् ।

दशाहादूर्ध्वमर्णाक् पिपसात् चिरात्, वस्त्रावादर्णाक् पक्षिणी
चर्णाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथाच देवसः,—

“आ पिपसात् चिरात् क्षात् वस्त्रावात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्णादूर्ध्वं ज्ञातोविश्रज्यति”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“धर्मोक् पिपसात् चिनित्रं वस्त्रावात् दिवानिजम् ।

अतः संवत्सरादर्णात् देवात्तर-मृतेऽपि”—इति ॥

अथ दिवाग्रन्धेनाधर्षयन्मुच्यते । “वस्त्रावात् पक्षिणी”—इति
अवभाकरात् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शोकिते काशज्वरेः क्षात् पूर्वं दक्षोदकं श्रुचिः”—इति ।

श्रेष्ठिते देवात्तराखे अपिष्टे मृते चाशौचमध्ये मृते इति तत्काश-
श्रेष्ठेयं श्रुतिः, पूर्वं संवत्सरे ज्ञातीते तत्तरावचनये ज्ञातोदकं
हन्ना श्रुचिर्मन्नीत्यर्थः । तथाच मनुः,—

“संवत्सरे ज्ञातीते तु सृष्ट्वैवापोविश्रज्यति”—इति ।

अथ नीतमेवेज्जम्,—“मुना चोर्ध्वं दक्षम्याः पक्षिणी”—इति ।
तत् पिपसादूर्ध्वमर्णाक् वस्त्रावादेदित्यम् । “वस्त्रावात् पक्षिणी”—
इति देवस्यकारणात् । अत् पुनर्विश्रज्यचनम्—“देवात्तराखे मृते
ऊर्ध्वं दशाहात् मुना हकारात्”—इति । अथ मनुविष्णुवचनम्,—
“ज्ज्ञातीते-लाशौचे संवत्सराध्यात्मस्तेकरावेव अतः परं ज्ञानेन”—
इति । तदूर्ध्वं वस्त्रावादर्णाक् संवत्सरादेदित्यम् । “परमेकाहमाव-
र्णात्”—इति आरणात् । अथपि याज्ञवल्क्यम्,—

“ज्ज्ञातीते दक्षराखे तु चिरात्तदश्रुचिर्मन्ने”—इति ।

तत् विपद्यादर्शान् द्रष्टव्यम् । “सर्वान् विपद्यान्निजिजम्”—
इति विद्याभरणान् । अत्र मुख्यवचनोक्तं वक्ष्यःप्रोचविधानं ज्ञातिमात्र-
विषयं, पित्रादि-विषये तु विभेदः । तथाच ऐठीयसिः,—

“पितरौ चेकृता ज्ञाता दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

ज्ञानं तद्दिनमारभ्य दत्ताहं ज्ञानकी मयेत्”—इति ॥

इत्योऽपि,—

“मन्त्रागुरु-विषाते तु चार्द्रवलोपवासिना ।

ज्योतिरेऽभ्येऽपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि”—इति ॥

संवत्सरादूर्ध्वमप्याग्नौचोदकदानादिकं कार्यं, न पुनः ज्ञानमात्रा-
चक्षुस्त्रिरित्यर्थः । पितृ-पत्न्यां मातृ-ज्यतिरिक्तायां विवेचोदयेन दर्शितः,—

“पितृ-पत्न्यामतीनायां मातृवर्जं द्वितीयतमः ।

संवत्सरे ज्योतिरेऽपि चिरान्नमश्चिर्भवेत्”—इति ॥

इदं ज्योतिष्कान्ताग्नौचमुपनीतोपरम-त्रिवचम् । तथाच व्यासपादः,—

“तुल्यं वक्ष्ये सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषयं तस्मिन्नेवातिक्रान्तम्”—इति ॥

अथमर्थः । वक्ष्यामादिरूपे वक्ष्ये यदाग्नौचः “आदन्तवचनः
वचः”—इत्यादिवचन-विहितं, तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमवि-
हितम् । अतिक्रान्ते दत्ताहादिके विराचाग्नौचं यत्, तत् सर्वेषां
वमानम् । उपनीते तु कृते दध-दादध-हवदध-विंशद्दिनाधीनं
विषममाग्नौचं ब्राह्मणादीनाम् । अतिक्रान्तमतिक्रान्ताग्नौचं तस्मिन्ने-
वोपनीतोपरमदध, नागुपनीतोपरमे,—इति । अग्रे अतिक्रान्ता-
ग्नौचं नास्ति । तदाह देवकः,—

“वाग्दृष्टिः प्रवशाद्यौचे कर्माणि दिनेत्यपि”—इति ।

अनुरपि,—

“निर्द्वन्द्वं ज्ञाति-मरणं मुक्ता पुनस्त ज्ञातः च ।

यथावाऽन्यथाप्युक्तं दृष्टोऽभवति मानवः”—इति ॥

अथ पुन-प्रवशात् निर्द्वन्द्वेऽपि पितुः ज्ञानेन दृष्टिः, अपिच्छा-
नात्पत्निकान्ताद्यौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्द्वन्द्वे तु प्रेक्षाद्यौर्भिर्विदृष्टिः ।
तथाच दृष्टः,—

“देशान्तरगतं मुक्ता कस्याचं मरणं तथा ।

अप्येवं दृष्टराचस्य तावदेवाद्यभिर्भवेत्”—इति ।

द्विविधो हि देशान्तर-मृतः । कृतसंस्कारोऽकृतसंस्कारश्च । तत्र
कृतसंस्कारस्य मरण-कवणे संवत्सरादभ्यागूर्तं वाऽग्नौचं वचन-द्वयेन
कवक्यापिनाम् । अकृतसंस्कारस्य मरण-कवणे त्वाग्नौचपक्ष-पिच्छा-
नादेः काश्चविधेयो विविच्यते । अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः, मरण-
दिवस-ज्ञानाज्ञानभेदात् । यस्तु हि मरण-दिवसो विज्ञातः, तस्य
प्रमादिकादि-भ्रातृ तद्विवस-एव कर्मणः, चाग्नौचपक्ष-पिच्छोदक-
इत्यन्यनिविद्ध-मन्त्रादिकं पर्यालोच्य तथानुष्ठेयम्, शिष्टाचारस्य
तथा प्रवृत्तत्वात् । यस्तु तु दिवसोऽन विज्ञातः, तं प्रत्येतदुच्यते,

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् काश्चकारितात्* ॥११॥

देह-नाशमनुप्राप्तस्तिभिर्न ज्ञायते यदि ।

कृष्णाष्टमी त्वमावस्या कृष्णा चैकादशी च या ॥१२॥

* काश्चकारितात्,—इति सु० प्रकृते पाठः ।

उद्वयं पिण्डदानञ्च तत्र आह्वयं कारयेत्* ।

तीर्थ-वाचाऽऽदिवा येनचिन्मिसेन देवाभार-मत्तक विप्रस्य
विरकास-वज्रदेवपर्यटनादि-व्यादितादावाच-वाङ्मयाद्यं कापि
देवनाम्नोभवति, अतएव तस्मात्-तिथिर्न ज्ञायते मरुच-वार्ता च यदा
मदायिन् युता भवति, तत्र तदीयाशौच-श्रीकारणिसौदकपिण्डदानो-
पकमादिकस्येत्येतदुभयं कृत्वाहत्यादिषु तिस्रषु तिथिभिश्च वा कर्त्ता-
विनिश्चय कर्त्तव्यम् । तस्मादेव तिथिवाङ्मिकमाह्वयं कर्त्तव्यम् ।

अथवापिन् यस्मिन् आशौच-श्रीकारः वाचावीपातः, तच्चापि
पूर्वोत्तर-वचनचोराशौच-वचनेन तत्प्रकरणमादाशौच-श्रीकारमन्त-
रेव तिस्रोदक-पिण्डदानादभवावाशौच-श्रीकारोऽप्यत्र विहितः,—
इति गम्यते । उदकादि-वज्रकर्त्तव्योपवासेन आह्वयकरवक कर्त्त-
व्यायत्र वज्रहोविहितः । संवहीतश्च तस्मिन्करवमुपरिहादवाभिः
प्रपञ्चयिष्यते ।

पूर्वमकृतमाकोवाकस्य मरुचे वविष्टानां वचः शुद्धिरभिधिता,
रुदानीं क्षतमाचोऽप्यज्ञात-दन्तस्य वाकस्य मरुचे वच संस्कारेवा-
शौचं निवेधति,

अज्ञातदन्ताये वाक्ताये च गर्भादिनिःसृताः† ॥१३॥

न तेषामग्नि-संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ।

अज्ञातदन्ताकमुपपदन्ताः कृत्वाभागोचे वाक्तावृताः, ये च गर्भा-

* इतश्चनद्वयं मुख्यवचनेनेति वास्तवाः पूर्वोत्तरवचनोपरिचयना
प्रदीयते । सुमितपुत्रके तु मुख्यवचनतया न युज्यतेत्यम् ।

† गर्भादिनिःसृताः,—इति टी० वा० पुत्रके पाठः ।

दिनिष्ठताः* पतिताः, तेषां तत्पिच्छैर्मात्रि-संस्कारादिकं कर्मव-
मित्यर्थः । तथाच महापुराणम्,—

“स्त्रीकालो पतितोन्मत्तः कक्षोपातोऽप्यतोऽथवा ।

अवातदन्तोमासेर्वा मृतः कर्तुमिर्मातया ।

वक्षोऽर्धपितं कृत्वा मृतकम् च काष्ठवत् ।

अमिता तु कर्मैर्धूमिं वधः त्रीचं विधीयते”—इति ॥

स्त्रीकां योन्मत्तः पतिताः, अथ जननकथय मृतः, अथ वप्रा-
वात् प्राकृतः, अथ वक्षोपादूर्ध्वमथवातदन्तः अथ मृतः, च काष्ठ-
वद्भूमिं अमिता निक्षेप्यः । आवादिचमिरिभिः अपिच्छैर्मात्रौपादिकं
कर्मवमित्यर्थः । निष्पुरपि । “अवातदन्तो मासे प्रेते वक्षस्य पात्रि
संस्कारोपोदकक्रिया”—इति ।

पूर्ववर्ग-पाते अपिच्छानां इत्युक्ताः वधः इद्विधमभिधावाधुना
जातुलभिमित्तमात्रौचमसीत्याह,

अदि गर्भोविषयेत अयते वाऽपि वीधितः ॥ १४ ॥

आमन्त्रासं हितो गर्भो दिग्गतावत्तु मृतकम् ।

अदि गर्भस्य आन-पातो जाताः, तदा आनम् आनेषु गर्भः
हितकम्प्राय-वक्षो-चम-दिकं वीधितोऽमातुः मृतकं हितोऽत्रौच-
मित्यर्थः । तथा च वाङ्मनसः,—

“गर्भस्थाने आन-तुल्याः निद्राः इत्येव कारणम्”—इति ।

आन-तुल्या-निद्राः,—इति अतुर्धमावस्थत्यावस्थानादेदित्यम् ।

कर्मोद् तु वक्षोऽर्धे चिरादावधः । तथा च अरोचिः,—

* दिनिष्ठताः,—इति शी० वा० इत्येव वाक्यम् ।

“नर्म-कुक्षीं ब्रह्मात्मनश्चिरे वृत्तमेव चक्षम् ।

राज्यमेव तु चक्षुरात्वं वैश्वे पञ्चाक्षमेव तु ॥

अष्टाक्षमेव तु ब्रूयन् शङ्खिरेषा प्रकीर्त्तिता”-इति ।

अक्षिरे माधवमेव नर्मकाये वृत्तमेव ब्राह्मणे चक्षम् । जीतमोऽपि ।

“नर्ममात्र-वमा राशिः शङ्खमेव नर्मका चक्षं वा”-इति । अथ

नर्ममात्रवमराशि-आद्यद्योर्ध्ववर्त्तितोर्विक्रमः । माधवत्वं चाकम् चक्षं,

ततः परं मात्र-वमाराधयति । आदिपुराणे,—

“वपुःशतधाभ्यन्तरं चावद्वर्म-कायोऽथवेद्यदि ।

तदा माधवमेवाकां दिव्यैः शङ्खिरेवमेव”-इति ॥

एतच्च आदिनिमित्ताद्यौ च मातुरेव । पात-निमित्तकं विषादी-
नामपि । तथा च मरीचिः,—

“काये मातुलिरात्वं कात् वपिष्टाद्यौ च-वर्मयम् ।

पाते मातुल्येयमात्रं वपिष्टाद्यां दिव्ययम्”-इति ॥

वपिष्टोऽपि । “अनदिदर्थे त्रेते नर्मपतने वा वपिष्टाद्यां पिरात्रं”
इति । काये पितुर्विषेयमाह वपुर्वपिष्टः । “नर्मकाये मातुल्य-
राधयः कांकां काममात्रमेव पुरुषका” इति ।

अथ, काय-पातघोरप्राप्त-प्रत्यकाङ्क्षनादिप्रेषादनयोः कीदृशे-
इत्यत आह,

आ चतुर्भाङ्गवेत् सायः पातः पञ्चम-वपुषोः ॥१५॥

अतज्जं प्रकृतिः स्वाहवाहं कृतकं भवेत् ।—इति ॥

चतुर्थमात्राभ्यन्तरे नर्ममात्रः कायः । पञ्चमवपुषोर्नर्ममात्रः पातः ।

तत्र भाववद्भावा विहितमात्रौ च सादृश्यं भवेत् । अतः कर्तुं सप्तमाय
प्रवृत्तिर्नर्भनिर्माः प्रवयः । तत्र सातुः प्रवयनिमित्तमात्रौ च दशां
भवेदित्यर्थः । अतः चतुर्विंशतिमते अङ्कम्,

“अथकाव्यमात्रावप्युक्तिः सातु प्रवये कथम् ?

अतो जीवति वा तस्मिन् अष्टौभिर्मौल-वद्भावा”-इति ॥

अथावमर्थः । नवमायावादर्भकं सप्तमायावाद्भावा प्रवये इति
तस्मिन्मात्रौ च कृतिकाव्यतिरिक्तवर्गपिच्छानां भाववद्भावाभौ-
भिर्विधीयते इति । कृतिका-विषयत्वे, दशावधि-विरोधः प्रवयेत्येव ।
अनेन तर्हि, जातौ विरोदस्तथेव,—इति सर्वव्यपिच्छानां जन्मनिमित्त-
दशावधि-विधावक-वचनं विद्वेत् । तत्र, तत्र नवम-दशम-भावा-
प्रवय-विषयत्वेनोपपत्तेः । अथ वा, एकविषयत्वेऽपि विषयत्वेन नव-
माऽप्यु ।

वाक्यान्नि-वन्दारे अष्टौचैव दर्शयति,

दन्तजातेऽनुजाते च कृतपूढे च संस्थिते ॥ १६ ॥

अग्नि-संस्कारे तेषां चिराचमशुचिर्भवेत् । इति ॥

जातादन्तावकावौ दन्तजातः । तद्वत् पश्चात्जातोऽनुजातः, अतः-
तत्पश्चादन्तमिति वाक्यम् । कर्म कृताव्यं कर्म चकावौ कृतपूढः । तत्र
जातदन्ताकृतपूढानुजातस्य च अग्नि-वन्दारे दन्तीयवर्गकृतपूढे
च संस्थिते तेषां अग्नि-संस्कारे चिराचमशुचिर्भवेदित्यर्थः । तत्राकृतपूढस्य
जातदन्तस्य दाहवत्वे चिराचमशुचिर्भवेदित्यर्थः,

“तेषां अग्नि-संस्कारे चिराचमशुचिर्भवेदित्यर्थः,—इति अ० दृष्टव्यं वाच्यम् ।

“अथ यस्तुतपूजोर्ध्वं ज्ञातृनाम् संज्ञितः ।

दाहयिना तदाद्येनमात्रौषं ज्ञापयारेत्”-इति ॥

पुराणेऽपि,—

“जगतीतदिवर्षं प्रेतोषपापि दहते ।

अत्रौषं वायव्यानाम् चिरात्पत्तय विद्यते”-इति ॥

अतु विष्णुवर्णं, “दत्तामाते लक्ष्मपूजे तपोरात्रे”-इति
तत् क्षमपये वेदितव्यम् । ज्ञातृनाम् ज्ञातपूजय दहने चिरात्-
त्रौषं वर्द्धयिष्यतेऽभिहितम्,—

“अथ यस्तुतपूजः क्षात् ज्ञातपूजय संज्ञितः ।

तथापि दाहयेद्देवं ज्ञापयारेत्”-इति ॥

अतु यजेतेषाम्,*

“ज्जात-इमे तमये ज्ञिषौ नर्भयुते तथा ।

अपिष्ठानाम् सर्वेषां ज्ञोरात्रमत्रौषकम्”-इति ॥

तदज्ञातपूजविकल्पम् । नन्वनुजातस्य ज्ञातपूजं कथं, तच्च तृतीये
विहितमादिति चेत्, न,

“पूजाकर्तुं द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

अथमेऽग्ने ज्ञातीये वा कर्तव्यं युतिषोदमात्”-इति

अनुगा विष्णवेन ज्ञातव्यम् । अग्निर्ब्रह्मरूपे,—इत्येतद्विकल्पेना-
भिधानं ज्ञातृनाम् ज्ञातपूजे न निर्वर्तकतपूजे, तथा अग्निर्ब्रह्मरूप-
विद्यतमात् । इतरथा अग्निर्ब्रह्मरूप-विकल्पोऽनुगा दर्शितः,—

“वाग्विद्वत्स्य कर्तव्या वायव्यैवदकविद्या ।

* अनुगोक्तम्,—इति सु- इत्येते वाक्ये ।

जातदन्ताय वा कुर्वाणाणि वाऽपि कृते इति”—इति ॥

उदकविशेति चक्षिर्बन्धारोपकथनार्थम् ।

यथोऽवस्थाविशेषेवाग्नौषधिविशेषं दर्शयति,

आ दन्तज्वलनः सद्य आ चूडाभैत्रिकी स्मृता* ॥ १७ ॥

चिराक्स्मा त्तादेवाद् दन्ताराधनतः परम् । इति ॥

इत्यनन्तरात् प्राप्नोतीत्यत्र वाच्यम् संवन्निनां यपिच्छानां यवः
ग्रीष्मम् । इत्यनन्तरादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरकादतीत्यत्र संवन्निनां वैत्रि-
की, निवासां भवा, चक्षुराधनशुद्धिः । त्तादेवत्यनन्तरम् । ततो-
ऽर्ध्वम् चूडायाद्योर्ध्वगतीत्यत्र संवन्निनां चिराक्स्मादुद्धिः । ततः
परं दन्ताराधनार्थम् । तथा च संवत्सारः,

“नासोदन्तोद्गवाघोऽष्टादुपनीतेरथः क्रमम् ।

उद्यःग्रीष्मश्चक्रहो निवताभ्युदकः परः”—इति ॥

अथोऽपि,—

“ज्वातदन्ते तन्वे यवः ग्रीष्मे विधीयते ।

चक्षुराधनतया शुद्धिर्कथे मन्त्रतत्पूजे ॥

तथेवाधुपनीते तु चक्षुःशुद्धिं वाञ्छन्तः”—इति ।

यत्तु काव्यवचनं, “वाक्पापामपातदन्तानां चिराथेव शुद्धिः”—
इति । तन्मातापित्रिविधम् । काव्ये मनुः,—

“चिरात् तु पुमान् शुक्रशुक्लान् विदुषति ।

वैभिकादपि संज्यादभिरुन्मादयं चक्षम्”—इति ॥

वैजिकसंयन्त्रोक्तमन्त्रभाष्यः । **॥ ॥** अथान्तरम्,

“प्राक्तनानकरवाग्वाग्वादीदनामन्त्रः”—इति ।

तद्वचने* वेदितव्यम् । अन्ते तु वचः इति । “अन्तादन्ते वाचे प्रेते वचस्य नास्त्वग्निर्वाक्यारोमोदकक्रिया”—इति विष्णुस्मृत्याम् । **॥ ॥** वस्त्रिदवचनं, “अग्निर्वर्धे प्रेते गर्भतमे वा वपिष्ठानीं पिरा-
यम्”—इति । तन्नातदनामन्त्राग्निर्वाक्ये इत्यन्तम् । ततश्चैव अन्ता ।
नामकरवाग्वाग् वचः औषं पिष्टं, तदूर्ध्वं प्राक् इत्यामनादग्नि-
र्वाक्यारक्रियाचालोकाहः अन्ता वचः इति । तन्नामनातदनाम
पूजाकरवे पिराचं, इत्यामनादूर्ध्वमर्वाक् पूजाकरवादेकाहं अन्ते,
अग्निर्वाक्ये तु अहः, अर्धं पूजावाः प्रानुपमवचनम् अहः, अमना-
दूर्ध्वं प्राज्ञावादीनां इत्यादिमिति । एवं अन्ता प्रानुपमवचने
इत्यन्ता । अन्ता तु विवेकोद्विगमवचनं इति,—

“अग्नीडावान् अन्तावा वचः औषं विधीयते ।

अहसदनामन्तासु इत्यासु च अहं तथा”—इति ॥

अग्नीडावा अहसपूजावानित्यर्थः ।

“अपूजावान् अन्तावा वचः औषं विधीयते”—

इत्यापकम्-अन्ताम् । अहसदनामन्तासु वाचाऽन्तासु अहोरात्रं,
इत्यासु वादन्तासु अहम् । तथाच मरीचिः । “पूजाकरवे वचः
औषं प्रानुपमवचनादेकाहः इत्यानां प्राक् परिचयनात् अहम्”—
इति । अहसपुरावेऽपि,—

* तद्वचने,—इति सु० इत्येव वाच्यः ।

“या वयस्यसु चौडायां कया यदि विपद्यते ।
 वयः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्षेणु निवृत्तः ॥
 ततोवाग्दानपर्वणं वावदेकाहमेव हि ।
 ततः परं ऋद्धायां विरायमिति विद्वयः ॥
 वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयज्ञोभयतत्परम् ।
 पितृवैरका च ततोदत्तायां अर्चुरेव हि ।
 कजातुल्यमशौचं कान्मुनये ज्ञातये तथा”—इति ॥

गुणवर्गोऽपि,—

“वयस्यशौकस्यायां शौडायां वाकराच्युचिः ।
 अदत्तायां विरायेच दत्तायां वजिनी भवेत्”—इति ॥

अदत्तायां भ्रातृभ्रातृणां वाचा दत्तायामिति ज्ञायत् । वाग्दा-
 नानन्तरं दत्तायां विरायम् । अनुपपन्नः,—

“जीवामर्त्यकृतानां च दद्याच्छुचिनि वाज्यवाः ।
 ज्योतिर्मेव कल्पेन श्रुयन्ति तु वयामयः”—इति ॥

वाज्यवाः पतिवपिच्छाः । वयामयः पितृवपिच्छाः । ज्योतिर्मेव
 कल्पेन विरायेच । अतएव मरीचिः,—

“अवारिपूर्वं जप्ता तु वा नैव प्रतिपादिता ।
 चण्डकृता तु वा ज्ञेया विरायश्चभयोः कृतम्”—इति ॥

उपशोर्गपिच्छकयोः । अज्ञानपूर्वायां च वयः शौचविधानं
 कृतपूर्वायां वदेकाहविधानं, तन्नातापिच्छकतिरिक्तविवक्षम् ।

“जप्ताऽजप्तासु योषितु चण्डकृताऽचण्डकृतासु च ।
 नातापिच्छोक्तिरार्चं आदितरेषां वयाविधि”—इति ॥

“जनातदन्तरासु पित्रोरेकात्मम्”—इति ब्रह्मकार्णामिनिनां
विशेषकारणात् । अदन्तासु चिराचविधानं चातदन्ताविवक्षम् । अन्ता-
तदन्तालोकादविधानात् । संज्ञतासु पित्रोश्चिराचं तद्व्यवस्थामरु-
वेदितव्यम् । तथा च विष्णुः । “संज्ञतासु जीषु नात्रौचं पितृपते
तद्व्यवस्थामरुवे के पितृव्ये जाता तदेकराचं चिराचं च”—इति ।
तत्र प्रथमे मरुवे च वन्धुवर्गसौकराचं पित्रोश्चिराचमिति व्यवस्था ।
ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“दन्ता नारी पितुर्मरुवे सृषेताच विधेत् च ।

तद्वन्धुवर्गसौकरेण द्युचिराचमनकचिमिः”—इति ॥

पित्रोदपरमे संज्ञतानां जीषां चिराचम् । तथाच ब्रह्ममनुः—

“पित्रोदपरमे जीषामूढानाम्नु कथं मयेत् ।

चिराचेनैव द्युहिः कादित्याह भगवान् वसः”—इति ॥

पित्रोर्मातापित्रोदपरमे विवाहसंस्कारसंज्ञतानां द्युचिराचं चि-
राचेण द्युहिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोः संज्ञतयोः पश्चिमात्रौचं
संज्ञतयोश्चिराचम् । तथा च ब्रह्ममनुः—

“संज्ञिते पश्चिमीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संज्ञते तु चिराचं कादिति पश्चिमाचमितिः”—इति ॥

दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते वति पश्चिमीमात्राभि-
वर्णमागाहर्षयुक्तां रात्रिं मातामहादिः कथं, उपनीते तु तस्मिन्
मृते वति मातामहादीनां चिराचमात्रौचं अवेदितव्यं । मातामहा-
दीनां मरुवे दौहित्रादीनां चिराचमात्रौचम् । तथा च ब्रह्ममनुः—

“अथ मातामहाचार्ययोः पित्रोश्चिराचमितिः”—इति ।

आचार्योपाध्यायः शत्रुपक्षमादिकर्मा । शोचिष्येकमात्रा-
भाषी, मैत्री प्रातिपक्षमादिनोपपन्नः । इत्येव आतामहादिषु
इत्येव विराचमिति । विष्णुरपि । “आचार्यो आतामहे च शोचि-
षिरापेक्ष” — इति । मधुरपि,—

“शोचिष्ये शत्रुपक्षमादि विराचमश्रुचिर्मये” — इति ।

इति विराचादौ च परकर्मकदादादौ वेदितव्यम् ।

“तुरोः प्रेतक विष्णु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेताहारैः कन्याप दत्तरापेक्षं श्रुयति” — इति

कर्मकदादादौ मधुरा विवेचयितव्यम् । आतामहादिषु विराच-
माश्रीकम् । तदाह प्रज्ञाः,—

“आतामहादिषु शत्रुपक्षमादिषु शोचिष्ये ।

इत्येव शोचिष्ये वाप्ये च विराचेषु विद्महेति” — इति ।

तुराचार्यः । अत्रिपुत्रपरम्परयाः । अत्रिपुत्रेण तदाविधः ।

अत्रिपुत्रेण तदाविधः,—

“तुर्मेवाकनूपायमातुष्योचिष्ये च” — इति ।

अत्रिपुत्रेण,— “आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुष्यदत्तरपक्ष-
मातुष्यदत्तरपक्षमादिपितृमेधं दत्तरापेक्ष” — इति । तत्र तुदत्तरपक्षः
अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण । शोचिष्ये तु, “अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण
आचार्ये विराचमश्रुचिर्मयेकाहः” — इति शोचिष्येण विराचिष्ये-
मात् । आतामहादिषु शत्रुपक्षमादि विवेचयितव्यम् । शोचिष्येऽनुपपन्नः ।
अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण । अत्रिपुत्रेण अत्रिपुत्रेण
आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुष्यदत्तरपक्षमातुष्यदत्तरपक्षमादिपितृमेधं दत्तरापेक्ष” — इति शोचिष्येण विराचिष्ये-
मात् । आतामहादिषु शत्रुपक्षमादि विवेचयितव्यम् । शोचिष्येऽनुपपन्नः ।

“मातुषे पक्षिणं शपिं त्रिजन्मिन्वात्मनेषु च”—इति ।

तस्याद्यमर्थः । सत्योपकारके मातुषे । त्रिजन्मोऽपनीतशत्रुवेदा-
घात्री । सन्निध्वाधानमवतिवाक्यीवमार्मिन्वकारी । वात्मनः
मातृपितृवात्मनः । इत्येतेषु पक्षिणाञ्चैवमिति । अनौरवपुत्रादिषु
चिराचमाञ्चैवम् । तदाह विष्णुः—

“अनौरवेषु पुत्रेषु मातुषु च सतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु कृतासु च”—इति ॥

चिराचमित्यनुवर्त्तते । चारीतोऽपि,—

“परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतेषु च ।

मातामहे चिराचं खादेकादशु वपिष्ठतः”—इति ॥

ब्रह्मेऽपि,—

“अनौरवेषु पुत्रेषु भार्यासम्बन्धतासु च ।

परपूर्वासु च स्त्रासु निरवाच्युद्धिरिच्छते”—इति ।

अनौरवाः सेवकादयः । परपूर्वाः पुनर्भूतः । सम्बन्धताः क्षीरिणः ।
एतेऽनौरवादिषु चान्ननियोगिकं भार्यासं पुत्रस्य तस्यैवेदं चिराच-
माञ्चैवमित्यर्थः । अन्वेकाद्विधानम्,—

“अनौरवेषु पुत्रेषु भार्यासम्बन्धतासु च”—इति ।

तदवधिधिविषयम् । अग्निधावपि पितृवपिष्ठानामेकादश्व ।

तस्याच मरीचिः,—

“एकादशु वपिष्ठानां चिराचं त्वय वै पितुः”—इति ।

यत्तु प्रजापतिनोक्तम्,—

“अन्वाग्निनेषु दारेषु परवशीकृतेषु च ।

नोचिषः खानगुह्याः खुशिराचेधैव तत्पिता”-इति ॥

खानादेव गुह्यरिति क्त, तन्ममानोदकविषयं अक्षयिधिविषयं वा । इत्येतां भातरि पितृदयोत्यादितयोर्भाषोरन्यतराभिन्नातेऽन्यतरस्य चिराचमाद्यौचं भवति । तथा च मरीचिः,—

“मायैकत्वा द्विपित्तौ भातरात्मनोपकौ ।

इकाहं सतर्कं तत्र चिराचं सतये तयोः”—इति ॥

अक्षयिष्योर्निर्गन्धमिराये पक्षिणाश्चैकम् । तद्वत् मौनम्,—

“पक्षिणोमक्षयिष्ये योनिवन्म्ये वहाध्याविनि वा”—इति ।

अवमर्शः । अक्षयिष्यः सवेकानि सतः । योनिबंध्या माह्वयसीव-
पितृवसीवाह्वः । वहाध्यावी मुखमुले तत्र सतवेदाध्यावी । प्रकार-
दुर्बलत्वाद्दोऽपि संशयान्ते । तेषु पक्षिणीं तत्त्वव्यप्रतिबोधी क-
वेदिति । तथा च वृद्धमनुः,—

“मातुले यद्गुरे मित्रे गुरौ मुर्धन्यासु च ।

आत्मीयं पक्षिणीं रात्रिं सता भगतामही यदि ॥

यद्गुरोर्भगिन्याश्च मातुल्याश्च मातुले ।

पिपोः सखरि तद्वत् पक्षिणीं अपयेच्छिन्नाम्”—इति ॥

कतु विष्णुमोक्षम् । “अक्षयिष्ये सवेकानि सते इकराचम्”—इति ।
तद्वत्प्रभाभ्युदयरूपे वेदितव्यम् । यद्वत्प्रियवतोक्तम्,—

“इहे वक्तु सतः कश्चिद्वपिष्यः कश्चस्य ।

तत्कालाद्यौचं विज्ञेयं चिराचं नात्र संशयः”—इति ॥

तद्वत्पिष्योचिष्यविवक्षम् । कतु वृद्धमनुवीचोक्तम्,—

“अनिन्दां संक्षितावाप्यु भगवर्षे च संक्षित ।

त्रिंशे जामातरि त्रेते दौहित्रे अग्निमीयते ॥

आश्वमे तस्मिन्नेव सप्तः क्षात्रेण शुच्यति"—इति ।

तत्र अग्निन्वादौ सप्तःशुद्धमिषाणं देशान्तरमरचन्मिवम् । जा-
माहत्यासकस्तृतीयोः सप्तधायेव सप्तःशुद्धिरिति । निवाकराजन्-
सुनि कृतेऽहराशौचं, राशौ चेद्वाचिमार्चयति । अतएव मनुः—

“त्रेते राजनि वज्रोतिर्षक आदिषथे क्षितः”—इति ।

वज्रोतिवा शौरेण नाचनेच वा बह वर्तते अदाशौचं, तत् वज्रोतिः ।
बहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं, राशौ चेद्यावत्तद्वर्जनमित्यर्थः । यामनये
त्रेते क्षिते यामन्य तावदाशौचम् । तदाह मनुः,—

“यामन्यनातोषावच्छेषश्छिति कक्षयिन् ।

यामन्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामिषात्”—इति ॥

यामेचरादायपि वज्रोतिराशौचम् । तदाह बहव,—

“यामेचरे कुक्षपत्नी ओषिणे च तपस्विनि ।

त्रिंशे पञ्चममापन्ने शुद्धिर्नैवदर्शनात्”—इति ॥

कुक्षपतिः समुद्रपतिः । ओषिणोदेशान्तरतः ।

यामाशौचस्याग्निहोत्रमग्न्याग्निहोत्रपवादमाह,—

अग्न्यागारी गृहे तेषां कुर्यते च हुताग्रजः ॥१८॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां ह्यतर्कं भवेत् । इति ॥

अग्न्यागारी उपकुम्भार्चकोमैत्रिकश्च, येनागृहे अताग्रजो हवते अग्नि-
होत्रमगृहीयते, तेनाग्निहोत्रागुह्यमकाले नास्वाशौचं ; अदि ते ह्यत-
र्कनिः सप्त संदर्भे न कुर्वन्तः । तदुक्तं कुर्ये,—

“मैत्रिकानां वनस्ताणां पत्नीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

मात्रौचं कीर्तितं वद्विः पतिते च तथा वृते”—इति ॥

देवद्वोऽपि,—

“मैत्रिकानां वनस्ताणां पत्नीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

मात्रौचं वृतेषु प्रोक्तं त्राये वापि तथैव च”—इति ॥

वृत्तान्तरपि,—

“शास्त्राद्यः क्लृप्तेषु च होमद्वोऽन्यथाधिकः ।

वाचंभ्रातृवैकदेवं न तेषां वृत्तकं भवेत्”—इति ॥

उक्तंशास्त्राद्युक्तकान्तिकारवृत्तमात्रौचापादकमन्यववर्तिरेका-
भास्तुपपादयति,—

सम्प्रहर्षादुच्यते विप्रो वगने मरये तथा ॥१८॥

सम्प्रहर्षाच्च निहत्तस्य न प्रेतं नैव वृत्तकम् । इति ॥

उक्तार्थमेतत् ॥ किञ्च,

विश्वामित्रः कादका वैशा दासी दासाश्च मापिताः ॥१९॥

राजानः शोचिषाश्चैव सप्तः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सत्रतः सचपूतश्च आहिताग्निश्च शोदिनः ॥२०॥

रात्रश्च वृत्तकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

उच्यते निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमग्नितः ॥२१॥

तदैव अविभिर्दृष्टं यथा काष्ठेन शुध्यति । इति ॥

विश्वामित्रिकादकाः । कादकाः सुवकारमभृतयः । वैशावि-
किष्काः । शोचिषाः वैशः प्रकाशिकाः । अत्रेव पान्नायकादिमन्त्रेण

यस्य वर्णते इति कथ्यते । यन्मृतो ज्ञानमवगाच्छिन्नः । इति कथ्यते कर्मणि
 यत्तुःश्रीः । राज्ञः, राजसंज्ञितो ज्ञानस्य, यत्तु च पुरोहितस्य-
 न्यवसायमन्त्राभिधरादिकर्मविषयमाज्ञौषावावनिष्कृति, तयोरेपि
 तत्तत्कर्तव्यं कृतं वाच्यं । निधनस्येन तन्नाथस्यैवः यन्मृतोऽवगाच्छते ।
 तथावादिदत्ते चोक्तः कृतोपक्रमः, चार्त्तः चापहं प्राज्ञः, चाज्ञाहौ
 निमग्नितोविमलः, तदेव यत्तुश्च द्रव्यमीति चविभिर्दुष्टम् । यथा ज्ञानेन
 हादंभरादिना, तत्तेषां च । तथा चादिपुराणे,—

“विश्वनिष्ठिकाश्रयाः कर्म यन्नाथस्यसम् ।

तत्कर्त्तव्यं ज्ञानो ज्ञानाति तन्नाथद्वयः सत्कर्त्तव्यं ॥

सत्कर्त्तव्यं यत्कर्त्तव्यं करणीयं यदेति ॥

तद्व्यो नैव ज्ञानाति तन्नाथद्वयः च सत्कर्त्तव्यं ॥

विश्वनिष्ठिकाश्रयते तद्व्येन च ज्ञानेन ॥

तन्नाथविश्विकः चार्त्तः द्रव्यो भवति निष्ठकः ॥

हाद्योदायाच यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च सीकया ।

तद्व्यो न कर्मः कर्त्तुं तन्नाथे द्रव्यः यदा ॥

राजा करोति यत्कर्त्तव्यं सत्कर्त्तव्यस्य तत् कर्म ॥

हर्षं कति नृपः द्रव्यः संसर्गं कृतव्यते ॥

यत्कर्त्तव्यं राक्षसाणां यत्कर्त्तव्यं राक्षसि ॥

तन्नाथि यत्कर्त्तव्यं तन्नाथे द्रव्यः यदाः”—इति ॥

विष्णुरपि । “सत्कर्त्तव्यं च राज्ञां राजकर्त्तव्यं च ज्ञानिनां ज्ञेयं च
 यत्किञ्चित् कर्म च यत्कर्त्तव्यं यत्कर्त्तव्यं च यत्कर्त्तव्यं च यत्कर्त्तव्यं च यत्कर्त्तव्यं च
 यत्कर्त्तव्यं”—इति । यत्कर्त्तव्यं—

“कारयः त्रिभिर्नो वैद्याः दासी दाकास्तथैव च ।

रावानो राजदृष्ट्वाश्च वक्षःश्रीषाः प्रकीर्तिताः”—इति ॥

हृदयपराशरोऽपि,—

“राज्ञां तु स्युर्लभं नास्ति प्रतिभां न च वचिषाम् ।

दीक्षितानाञ्च कर्षेवां वक्षः सेच्यति पार्थिवः ॥

तपोदानप्रवृत्तेषु नाश्रीषं नृमन्यतमे”—इति ।

स्युर्लभं नरभाष्ये,—

“नित्यमन्नप्रदश्चापि कच्छचान्द्रावकादिषु ।

प्रवृत्ते कच्छशोभादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

मृहीतनियमश्चापि न कादम्बकः कश्चित् ।

निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे जादूकर्षेपि ॥

निमग्नितया विप्रस्य ज्ञायावविरतस्य च ।

देष्टे पित्र्यं मित्रं नान्द्राश्रीषं विद्यते कश्चित् ॥

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दाहमज्जविदां तथा”—इति ।

मयुरपि,—

“न राज्ञामप्यहोचोऽस्ति प्रतिभां न च वचिषाम् ।

ऐन्द्रं ज्ञानकुपायोना मज्जधता हि ते यदा ॥

राश्रीमासास्त्रिणे ज्ञाने वक्षःश्रीषं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्चमायुषं तपः कारयम्”—इति ॥

वाङ्मन्यवर्णोऽपि,—

“अग्निना दीक्षितानाञ्च वक्षीषं कर्षं कुर्वताम् ।

वचि-प्रति-मज्जचारि-दाह-मज्जविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संघाते देवप्रियमे ।

आयस्यपि च कष्टाणां यज्ञः शौचं विधीयते"—इति ॥

हारीतोऽपि,—

"संघामयाय राजन्तो वैशो मन्त्रे ग्नां क्षितः ।

सुधी च ब्राह्मणो भित्तं मङ्गपारी च वै शुचिः"—इति ॥

पैङ्गीनधिरपि,—

"विवाहयज्ञदुर्नेषु चापायां तीर्थैर्कर्त्तव्यं ।

न तत्र क्षतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्"—इति ॥

मङ्गपुराणोऽपि,—

"यस्य देवप्रतिष्ठायां मन्त्रयानादिकर्त्तव्यं ।

माङ्गहो पितृयज्ञे च कर्मादाने च नो भवेत्"—इति ॥

चण्डिराजपि,—

"यन्मने मरचे तेन पित्राशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवदाने तथैव च"—इति ॥

यस्य विवाहादौ यज्ञः शौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयम् । यत्र
गृपादीनामवाधारेण कृत्यमातिरिक्तविषयेष्वशौचमस्तेषु । तेषां माङ्गे
पुराणे,—

"राज्यमाश्रयं तेन सादिना राज्ञा समप्यते ।

प्रवायतस्तु संघाते होमे प्राज्ञानिके वति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्होऽपि प्रजायां प्राप्तिर्कर्त्तव्यं ।

नोमङ्गहो वैश्यानां कृत्तिकाश्रावणेऽपि ॥

आशौचं न भवेत्ततोर्ध्वं कर्मसाम्यं विद्यते"—इति ।

“माते सुवे पितुः क्षात्रं वषेकन्तु विधीयते ।

माता शूद्रोद्धारणेन क्षात्रान्तु क्षात्रेण पितुः”—इति ॥

इत्युक्तान्तरपि,—

“माताशौचे तु सर्वेषां स्नानं मातुरेव च ।

क्षात्रं प्रकुर्वान्तु पिता ज्ञातव्यो न वषेक्षितः”—इति ॥

नीतलोऽपि,—

“मातापित्रोस्तु स्नानकमुपपन्नं पिता शूद्रपिः”—इति ।

आदिपुराणेऽपि,—

“स्नतकी* तु सुचं दृष्ट्वा ज्ञातव्यं जनकक्षतः ।

क्षमा वषेक्षं क्षान्तु शूद्रो भवति तत्प्रवृत्तः”—इति ॥

स्नतिकथा बहु संस्मरणकरणे तन्निमित्तमनुष्मन् इत्याहमस्तीत्याह,
यदि यस्यां प्रवृत्तायां सम्यक् कुरुते द्विजः ॥२५॥

स्नतकन्तु भवेत्तस्य यदि विग्रः पङ्कजवित् । इति ॥

स्नतिकथा यस्या बहु पतिः संस्मरेत् यदि कुर्वीतदा विद्याकर्षणमुक्तं
विप्रकाशसूक्ष्मसकलं स्नतकं भवेत्, किमुताम्बुकेत्यर्थः । तथा च
सुमन्तुः । “मातुरेव स्नतकं तां सुव्रतश्च नेतरेषाम्”—इति । स्नतिकां
सुव्रतोऽननकक्षासुव्रतसकलं स्नतकं भवति, नाम्नेवासित्यर्थः ।

ननु जनननिमित्तमेवासुव्रतं भर्तुः क्षात्रावधारमपि किं न
कादत आह,—

सम्पर्काज्जायते दोषो नाम्बो दोषोऽसि वै द्विजे ॥२६॥

* स्नतके इति, सु० इत्यने पाठः ।

तस्यात्सर्वप्रयत्नेन सम्यक् वर्जयेद्बुधः । इति ।

आमानकारं भक्तुः संवर्गेविमितकरव दोषोऽप्युपमायादको
वाचते, न जनविमितको दोषोऽस्ति, तथादिद्वान् सम्यक् वा
प्रयत्नाद्यभोज्यादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च वक्ष्यति,—

“यस्यैः वदामिच्छोऽपि प्रकुर्वाण्यनात्मनम् ।

वात्सवो वा परोवापि च दशाद्येन श्रुयति”—इति ॥

विष्णुरपि । “माङ्गवाहीनामात्रौ चैः वक्षदेवात्मनायातव
तावदात्रौ च वाक्नेवामात्रौ चक्षपनमः”—इति । अनिरपि,—

“वन्द्यान्वाचते दोवः पारमे सृतवन्मनि ।

तद्वर्गेनात्यितुरपि वक्षःत्रौ च विधीयते”—इति ॥

प्रारम्भे ज्ञातौ कर्तुः श्रुतिरक्षा, रक्षाणीं कल्पितद्रव्यापि
श्रुतिरक्षीयात्,

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥२७॥

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ इति ।

अथ विवाहपक्षं पूर्वमहासौहोदयपञ्चादिबन्धकारकसौपच-
कार्यम् । अन्वोदेवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकल्पक्यते । यज्ञो
ज्योतिहोमादिः । तेषु प्रारम्भेषु चकारा मन्त्रे यदि मृतसूतके मर-
जनने ज्ञाता, तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै माङ्गयेभ्यो दीयमानं
न दुष्यतीत्यर्थः । तथाच कतुः,—

“पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति”—इति ।

यके तु विशेषः सात्वतारे दर्जितः,—

“विवाहोत्सववशादिव्यक्तता न्यतस्तथे ।

इतिमर्थः परैर्देवं दातुं भोक्तुं न शक्नोति”—इति ॥

कृतावन्यतकिमिदं, कृतवती तु दातुं भोक्तुं न शक्ने-
दित्यर्थः । अतु स्यात्प्रमाणम्,—

“द्रव्याणि कामिसंयन्त्रादयानि मण्डपीनि च ।

कामिशुद्धेन शुभानि वारिषा प्रोक्षितान्यपि”—इति ॥

तद्वदशुद्धिर्द्रव्यविक्रमम् । कानिचिद्वद्विषयान्यपि द्रव्याणि च-
र्त्तुं शक्नुवन्ति । तथा च मरीचिः,—

“सर्वे मधुमांसे च पुष्पमूलपत्रेषु च ।

श्राककाष्ठलघ्वेषु दधिघर्षिःपयःसु च ॥

तैलौषधजिने चैव पक्वाण्ये सर्वं यतः ।

पत्रेषु चैव कर्ष्येण नात्रौचं न्यतस्तथे”—इति ॥

अनेकाद्यौचनिमित्तव्यतिपाते, प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकाद्यसौ तां
निवारयति,

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरचवन्मनी ॥२८॥

तावत्स्यादशुचिर्विग्रो यावत्तस्यादनिर्द्वन्द्वम् । इति ॥

यदा दशाद्याद्यौचकामने तत्तुल्यं ततोऽप्यस्य वाऽऽद्यौचक
निमित्ते कर्ममरणे जाता, तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाद्यौचं यावदनिर्द्वन्द्व-
निर्गतदशाहं कान् विप्रकाशदेवाशुचिर्भवति न पुनर्न्यतपक्वमरवादि-
निमित्तकदशाद्याद्याद्यौचानित्यर्थः । तथा च मनुः—

* विषयः,—इति वाक्यान्तरम् ।

“अनर्हंवाचे आताद्येत् पुनर्मरचनकनी ।

तात्पर्यादप्युचिर्विज्ञो ज्ञानतस्यादनिर्ह्यम्”—इति ॥

आज्ञापनोऽपि,—

“अनरा ज्ञानमरचे ज्ञेयार्थोभिर्विदुष्यति”—इति ।

विदुरपि । “अनगात्रौचमये अक्षरं अनं आनय पूर्णात्रौच-
अपमये इतिः मरचात्रौचमये ज्ञानिमरचेऽप्येवम्”—इति । अपि-
अज्ञातमनेऽपि मरचात्रौचकाद्येनैव इतिरित्यर्थः । यदा अनन-
नित्तत्वादात्रौचमये मरचमापतति, तदा मरचादारभ्य इमां
कार्यम् । तथा चात्रिः,—

“सुतये सुतकं चेन्मायुमये तथ सुतकम् ।

तथाधिकृत्य सुतकं त्रौचं सुतकम्”—इति ॥

वर्चिःप्रत्ययेऽपि,—

“अत्रात्रौचे वसुधये सुतकम् यदा मयेत् ।

त्रावेव शुभते सुतिर्मे सुतिः त्रावत्रौचनी”—इति ॥

अहुविज्ञातिमनेऽपि,—

“अज्ञातकचोर्धोणे वा इतिः वा तु कथते ।

कतेव इत्यने ज्ञातं न कृतं ज्ञानकैव तु”—इति ।

अज्ञातौचमये दीर्घकात्रात्रौचमात्रौ न पूर्वैव इतिः । तदु-
क्तमत्रा,—

“अज्ञातौचक मये तु दीर्घात्रौचं नवेवदि ।

न पूर्वैव विदुषिः कम् अज्ञातेवैव इत्यति”—इति ॥

अनेनापि,—

“अथहस्तिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

अथ निराचे ऋक्मन्त्रे द्वापदं प्रविजेच्चदि ॥

आशौचं पुनरंगमयेत् तत्समाप्य विप्रपति” —इति ।

प्रथमप्रवृत्ताशौचकाकायेचना दीर्घकाकाशुर्ध्वमेव विप्रहृत्तदा-
शौचं यदि मन्त्रे अनुत्पद्यते, तदा पश्चिमेन काकोनेन समापये-
दित्यर्थः । ब्रह्मोऽपि,—

“वज्रानाशौचक्याते प्रथमेन समापयेत् ।

अवसानं द्वितीयेन धर्मराजवशोचना” —इति ॥

अवसानं दीर्घकाकाशौचमित्यर्थः । शरीतोऽपि,—

“ऋषाणाः प्रादकाकाने पूर्व्याशौचेन श्रूयति ।

गुरुका कमु श्रूयेत् कमुना नैव तदुद ॥

अधानां चौरपद्ये तु श्रेया श्रुतिर्नरीवरा” ।

गुरुकमुने तु वज्रानाशौचकोः काकायेचना, विज्वाशौचकोः
कमुपेयैव । तदुक्तं तैत्तिरीय,—

“नरयोत्पत्तिकोने तु नरीचोमरुं भवेत्” —इति ।

कचित्काकायेचना कस्याशौचमन्त्रवर्णिनो दुष्काशौचका पूर्व्याशौच-
काकोनापगमोऽपि । तदाह देवका,—

“परतः परतोऽश्रुद्विरवच्छौ विधीयते ।

आचेत्पक्षतमादृष्टः पूर्व्यैर्वैवाच विज्यते” —इति ॥

वर्तमानाशौचमन्त्रवर्णिनि अन्यथादौ यदाऽथश्रुतिर्दीर्घकाकना-
शौचं तदा परतः प्राप्तं अन्यथादिक्कमारभ्याश्रुतिर्निर्धीयते । तच्चदि
पूर्व्यमवसानाशौचं पक्षमद्विवात्परतोऽप्यनुवर्तते, तदा पूर्व्येऽपि पूर्व्य-

ग्रीवकाखेनैव द्वाहाग्रीवस्यापि शुद्धिर्विनिश्चिते निधीयते । एतदुक्तं भवति । अन्तरा पतितस्याग्रीवस्य दीर्घकालमेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाग्रीवस्तुलराग्रीवकालादूर्ध्वधिककालं स्यात्, तदा पूर्वप्रवृत्ताग्रीवकाखेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्वत् । गर्भपातनिमित्तपक्ष्माग्रीवमखे यदि द्वाहाग्रीवमापतेत्, तदा पक्ष्माग्रीवमेतेष्वेव द्वाहाग्रीवस्यापि निश्चिनरिति । एवमन्यथापि चूर्द्धाधिककालाग्रीवमेतेष्वेवाधिककालाग्रीवस्यापि निश्चिनरदगमन्या ।

अन्तरा पतितस्याग्रीवस्य मेघेव शुद्धिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः । “रात्रिमेवे द्वाधां प्रभाते तिस्रभिः”—इति । रात्रिमेघाहोरात्रं सञ्चलते । रात्रिः मेघोयस्याग्रीवस्य, तस्मिन्विद्यमाने यदाऽग्रीवान्तरमापतेत्, तदा पूर्वाग्रीवकालानन्तरं द्वाधां रात्रिर्भा शुद्धिः । प्रभाते तत्कारात्रेऽस्येव वामे पुरा सूर्योदयादाग्रीवस्यपाने तिस्रभिरात्रभिः शुद्धिर्न तु पूर्वाग्रीवकालमेवेति । तथा ब्रह्मसंहिताभ्यामपि । “अथ चेदन्तरा प्रमीयेत आघेत वा विष्टेरेव दिवसैः शुद्धेदहःत्रेवे द्वाधां प्रभाते तिस्रभिः”—इति ।

ब्रान्तातमेनापि ।

“रात्रिमेवे द्वाहाशुद्धिर्वाग्ममेवे च द्वाशुचिः”—इति ।

वैधावनेनापि । “अथ यदि द्वाहाचक्षिपाने यदायं द्वाहाचक्षमाग्रीवमावकमादिवसान्”—इति । अकार्यः । कावचवमर्दश्चक्षुरिमात्रस्यास्य न पूर्वाग्रीवकालमेवेतोत्तराग्रीवस्य निश्चिनरिति । यत्राग्नेयोपाप्यदिवसश्च सञ्चलते । ततश्च क्षिपयादीनामन्यदिवसाग्रीवस्यपिपाने द्विरात्रं ब्रह्मणे क्षिराचक्षिपवन्तकम् ।

देवदेवायि,—

“पुनः पाते द्वाहाद्यान् पूर्वैश्च सह वञ्चति ।

द्वन्द्वेऽपि पतेद्यत्नं कृतः च विवृण्वति ॥

प्रभाते तु विराचेव द्वाहाचेत्यर्थं विधिः”—इति ।

द्वाहाद्यान्मित्रं द्वाहाद्यन्दीऽन्मित्रोपसङ्गः । द्वाहाचेमि-
त्येतदपि वाद्वाहाद्युपसङ्गम् । वज्रान्मौक्तिकयोः सन्निपाते पूर्व-
मेवैव इतिरित्यत्र कश्चिदपवादः ननु इति,—

“मातर्गणे प्रसीतायामद्भौ विधौ पिता ।

पितुः मेवेव इतिः चास्मादुः कुर्यान् पश्चिमीम्”—इति ॥

मातरि पूर्वैः श्रुतायां यदि तन्निमित्ताद्यौक्त्ये पिता विधेत,
तदा न पूर्वौक्त्येवैव इतिः, किं तु पिताद्यौक्त्येवैव इतिः ।
तथा, पूर्वैः पितरि श्रुते तन्निमित्ताद्यौक्त्ये मातरि प्रसीतायामपि
न पिताद्यौक्त्येवैव इतिः, किं तु पिताद्यौक्त्ये वमाय पश्चिमी
कुर्यादित्यर्थः ।

उक्तं द्वाहाद्याद्यौक्त्ये विवक्षान्तरेऽप्यपवादमाह,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां वन्दीगोमहये तथा ॥२८॥

आहवेषु विपन्नानामेकराचमयौक्त्यम् । इति ।

ब्राह्मणप्रारब्धार्थे वतानां, वन्दीगोमहये गोकहे च वति तदि-
मौक्त्यार्थे वतानां, आहवेष्वाभिमुख्येन वतानां, ये सपिच्छाद्येव-
मेकराचमेवाद्यौक्त्यं न द्वाहाद्यादिकमित्यर्थः । ननु वज्रान्मित्र-
वन्तौ मनुगोक्तम्,—

“विद्याश्चरमाणास्तु विद्युता पार्थिवेन च ।

योगाद्वायस्य वैद्यार्थं यत्तु वेत्यति श्रमिपः”-इति ॥

तद्विधिनिषेधम् ।

एवमव्यतिथ्यानामेकाद्यानौचविधिमेवतया नवभिः लोकैराहो
यतं प्रवर्तन्ति । तत्र प्रथमं परिमाणकदुष्टान्मेवादित्यमप्यसमेदिनं
दत्तं यत्तु दुष्टलोकप्राप्तिं दर्शयति,—

द्याविमौ पुदयो लोके सूर्यमष्टसमेदिनौ ॥३०॥

परिमादयोगयुक्तस्य रवे चाभिमुखोदतः । इति ।

योगाभावेनेकस्युपायोगः परिमाणकोऽर्चिरादिमार्गेण प्रज्ञाकोनं
अच्छन् भार्गवस्ये वायादित्यत्राद्यां मध्यस्थानि क्रमेण भिन्ना ता
तेभ्य ऊपरलोपराधिकेभ्यः किद्रेभ्यो निर्गम्य क्रमेण विद्युदादिकोक्तान्
वक्ष्यन् प्रज्ञाकोनं प्राप्नोति । किद्विनिर्ममं वाक्यमेविमार्गको नुतम् ।
“य वाद्युमान्छति तस्यै व तत्र विनिर्णीते यथा रचयन्तस्य च तेन
व ऊर्ध्वमाकलयते व चादित्यमान्छति तस्यै व तत्र विनिर्णीते
यथा वदुन्मरस्य च तेन व ऊर्ध्वमाकलयते व चन्द्रमवमागच्छति
तस्यै व तत्र विनिर्णीते यथा दुन्दुभेः च तेन व ऊर्ध्वमाकलयते”—
इति ।

तत्र चिरमात्रं महता प्रधायेन योगसम्बन्धता परिमाणमेव
तद् वमाननतिनं रचयन्तस्यायुक्तं तस्मादप्यक्तास्यवाचनदित्याश्रयः,
काकाकलेऽपि शैवीतिश्रयेण प्रकाशवाच्यं सूचयितुमभिदुष्टवस्तुम् ।
तमेव सूचितमर्थं विवक्षीकरोति,—

यथ यथ इतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥३१॥

अश्वयान् शभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते । इति ॥

लोके ब्रह्मधारिणमेकमपि दुष्टा मरुती प्राचमीतिर्भावते । पुत्र-
काले तु प्रतिशैत्यमताः सर्वेऽपि ब्रह्मः ब्रह्मधारिणोभारणोक्तताएवं
परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानावासीतेरिवन्तैव भाषि, तादृशीं
भीतिं बोद्धा प्रतिभटाभिमुखं गच्छतः शूरक इति योगिधैर्यादय-
भिकम् । नहि योगिनो धमनिष्पन्नादिषु कस्मिन्नाशभीतिः स्यादिति ।
ततो यथा आशरणे गच्छन् गच्छरेषु चतुर्भुजैश्च भोजनं सुखं-
प्राप्तवन्ति स्म तत्रैव शान्तिं दृष्ट्वा, तथा चिरकालमाविशोपवास्य रणे
धैर्यवतः किं न ज्ञान् । धैर्यातिशयेन बाल्यमपि विवक्षितमिति दर्शयितुं,
यदि क्लीबं न भाषते,—इत्युक्तम् । क्लीबं ननु यत्कर्म विवक्षता, तन्मूर्ख-
भीत्याविष्कारकमात्रं यदि न भाषेत, तदानीं योगिबाल्यादयश्चान्
नष्टलोकावाप्तरदिशेभ्यो शस्त्रास्त्रादीन् शभते ।

परिमाणकदृष्टानो सुखमप्युक्तभेदितं व्यावयति,

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्वानाचक्षति भास्करः ॥३२॥

एष मे मण्डलं भिक्षा परं स्वानं प्रयास्यति । इति ॥

यद्यपि मण्डलकाचेतनरश्मिभूषणपलातकेऽपि नास्ति कत-
चिदादित्यस्य वेदना, तथापि पूर्वमण्डलमनोरपदे वर्तमानकोशानी-
शुचपदप्राप्तिश्चित्तलोकेऽप्युक्तमिति । अतएव, भिक्षा परं स्वानं प्रयास-
तीत्युक्तम् । इतदेवामिमेत्य व्यावयय,—

“भिक्षावद्भिर्हि कौन्तेय, देवकोटः समाहृतः ।

न चैतदिह देवानां सर्वेषां वर्तनम्”—इति ।

शुशुभुपरिमाधयदर्पमाधये* निम्नवत् भास्करवत्तमस्योप-
माधयोनिमो यथोक्तत्वं दृढीकृतं भवति ।

एषे चाभिमुखोद्यतरति शार्ङ्गान्तिषेऽभिहितं, तच्च इतमं धीर्मा-
तिवत्तमोपसर्गं, यद्यपि यत्रापि परमाधयप्रत्ययः शीरेण यथोक्त-
प्रत्ययद्वयादिभ्याम्,—

यस्तु भग्नेषु सौम्येषु विद्रवस्तु समन्ततः ॥ ३३ ॥

परिभातुं यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् । इति ॥

कादृशमाधयेः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलमात् । यत्रापि यच्च च
तत्प्रत्ययं वाचयनेपिमाधयां शुशुभुमाधये, “अन्त्ययनेधवाजिनो
गच्छन्ति”—इत्यादिप्रत्ययप्रतिपत्तयोर्विस्तृतमवश्यमस्ते ।

यः परिभाषार्थं प्रवृत्तस्तच्च प्रवृत्तिमाधये क्रतुफलफलं, प्रवृत्तस्तच्च
माधयेति इति इतमाधयेऽपि यथातिवचोऽस्तीत्याह,—

यस्य हेदक्षर्णं गार्धं अरमुद्गरवद्विभिः ॥ ३४ ॥

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च । इति ॥

गार्धं अरीरं, हेदक्षर्णं इत्यपादाद्यव्ययवच्छेदेनोपवृत्तम् ।

परिभाषायां प्रवृत्तस्तच्च माधयेति इत्यर्थं ततोऽप्यतिवचं मरणे
दर्शयति,—

देवाग्रमासहसावि अरमाधोपने इतम् ॥ ३५ ॥

अरमाधाः प्रधानान्ति मम भर्ता ममेति च । इति ॥

यद्यपि यदाग्रादिकं शुशुभुमरं योमयमयेकविचयः यत्तच्च यमानं

* शुशुभुः परिमाधयदर्पमाधये,—इति सु० वृत्तये पाठः ।

साधनं, तथापि पुद्गलरससात्त्विकसाधनेन वैकल्याणसा-
धुनमसाधनमित्याह,

यं यश्च स ह्येस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैर्यितो नाऽन यत्रैव यान्ति ।

छयेन यान्त्येव हि तत्र बीराः

प्राधान्यं सुयुद्धेन परित्यजन्ताः ॥ ३६ ॥ इति ।

विप्राभ्येन विष्णोना विचिताः । तथाच स्वर्गैर्यितो वेति
विकल्प उपपद्यते । अत्र पुद्गलोक्तेषु यं लोकविशेषं ज्ञेयं तेन
प्रकारविशेषेण देवकल्पावरणादिना युक्ताः कल्पोपान्ति । तत्र त्रेषु
पुद्गलोक्तेषु तन्नेव लोकविशेषान्नेन प्रकारेण पुद्गलनारायणं यान्ति ।
एतेनेत्युक्तं काकात्कल्पनेतिव्यतिरिक्तः ।

ननु काकात्कल्पनेऽपि प्राचभीतेर्दुर्गपरित्यागपूर्विकं पुद्गलैर्
पुर्तममित्याशङ्क्य विचारकतः पुद्गलस्य तत् पुद्गलभित्तविशेषं तं
विचारं दर्शयति,—

जितेन लभ्यते कच्छीर्भूतेनापि सुराङ्गया ।

अथार्धसिनि कावेऽस्मिन् का चिन्ता मरखेरवे ॥ ३७ ॥ इति

जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । ततो ज्ञेयेन कच्छीधामः, मरखेन
सुराङ्गनामः । अहि कावजीवनलोभात्कच्छीर्देवान्नासाधौ न
पर्याप्तोद्यते, तथापि कामपरिज्ज्ञानमार्गं तस्य वेदकमविचिन्तते ।
कावस्तु क्वंथा न चिरं जीवति, तस्य कर्त्तव्यमपि तादृशकर्मवर्तिनेन
अथार्धसिनिनामकम् ।

अथानिबिद्धमपि दधिरणं यच्च निरतिशयसुखतलेन परिचमते,
तच्च सुखसोकमाप्तौ कोविद्वद्व्याह—

सखाटदेजे दधिरं सवच्च

यस्याहवे तु प्रविजेच्च वक्ष्यम् ।

तत् सोमपाणेन किंसास्य तुल्यं

संग्रामयजे विधिवच्च इष्टम् ॥ ३८ ॥ इति ।

संग्रामयजप्रतिपादये नीतिमाकादौ पुरोमाने प्रसारो वीर-
सङ्घयन्नेनोपवर्धितरति विवक्षितमात् विधिवद्वद्विदुषाम् ।

तदेवं यजमिः सोमैराज्ञौचविधिवद्वकलेन पुष्टमरयच्च प्रवृत्ता
कृता । यस्याहवस्योऽयनापुष्टात्मा, तस्मात्तन्मृतौ परिमात्रकम-
रयदवाधिकाजीवाभाव उपपद्यते । यद्यवा । तद्वन्ते यजसोक्ताः प्रवर-
वापुस्तदा राजर्षीषु कापनीयाः, पुष्टस्य चविष्यधर्ममात् । यथा
दर्शपूर्णमासप्रकरणे नूयमासो रविसंज्ञाप्रतकलापः प्रवरवापुस्तच्च
कर्मरूपपरिहारेण पुष्टपार्श्वतोपवर्धितकदात् ।

धर्मार्थमनापमात्रवचनवद्वदौ प्रवृत्तापूर्वकं वक्ष्यः प्रौढं विद-
धातिः—

अमार्थं ब्राह्मणं प्रेतं वै वहन्ति दिवातयः ।

यदे यदे यजप्रसमानुपवर्षास्तुभन्ति ते ॥ ३९ ॥

न तेषामनुभुमं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

असायगाहनात्तेषां सद्यः प्रौढं विधीयते ॥ ४० ॥ इति ।

अमार्थं यन्मुरहितमवधिष्ठं ब्राह्मणमनुष्ठायै वै दिवातयोवर्षन्ति

सुश्रुति दृष्टिं च, ते इदे पदे वज्रकण्ठानि कनेच प्राप्नुयन्ति, तथा
तेषामङ्गमादिकमपि नास्ति, तेषां क्षान्देव वचः श्रद्धाविधीयते
इत्यर्थः । तथा च उद्धवराजः,—

“प्रेतसङ्गमकन्दारे प्राङ्मुखो नैव युवति ।

दोहा कैलाशिदाता च वचः क्षान्ता विद्ययति”—इति ॥

यत्तु शरीतेनोक्तम् । “प्रेतसङ्गमोक्षार्थं न प्रविशेत्पुनरावचपदङ्गा-
द्वाचौ चेदादित्यक्षः”—इति । यच्च देवसेनोक्तम्,—

“यच्चि चेद्वचं युवात् कर्ममक्षमाद्भवेः ।

क्षान्ता गच्छं विवेदिनो राचौ चेदुदवाद्भवेः”—इति ॥

तत् चेदादिना करणीयनिर्हरणे वेदितव्यम् ।

किं तु प्राचायामोऽपि कर्मवद्व्याह—

असगोचमवन्धुष्व प्रेतीयूतं द्विजोत्तमम् ।

वदित्वा च ददित्वा च प्राचायामेन युवति ॥४१॥ इति ॥

असगोचमवपिष्ठमवन्धुं वन्धुपितं प्रेतं प्राङ्मुखं चे यन्ति दृष्टि,
तेषां प्राचायामेन श्रद्धाविरत्यर्थः । न केवलं क्षान्प्राचायामौ, यन्नि-
राक्षोऽपि कर्मणः । तदुक्तमत्रिरुद्धा,—

“यः कश्चिन्निर्धरेत् प्रेतमवपिष्ठं कथञ्चन ।

क्षान्ता कथ्येत् कदाऽपि तस्मिन्नेराक्षि वै श्रुतिः”—इति ॥

चेदादिना प्रेतनिर्हरणं कर्मतोऽवपिष्ठक्षान्तिप्राप्तम् । तथाच
ननु,—

“अवपिष्ठं द्विजं प्रेतं विजोनिर्धेयं वन्धुवत् ।

विद्ययति विराजेत् जातुरातोश्च वाम्बवान् ॥

अथचमति मेवां च य द्वाहेन श्रुयति ।

अथचममन्त्रेण न च तस्मिन्मन्त्रे वयेत्—इति ॥

अथ म्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वयति न च तदचममन्त्राति तस्य
पिराथमागौचं, अथ तद्गृहे वयन् तदचममन्त्राति तस्य द्वाधराचं, यः
पुनः म्रेतं निर्हन् तद्गृहवाचं तदचममन्त्रं परित्यजति तस्मैकाचमिदं
एतन्मन्त्रं वियजन् । अथवर्षवनिर्हारे तन्मातीथमागौचं कार्त्तम् ।
तदाह गौतमः । “अपरच्छेदार्थः पूर्ववर्षपुनश्चतुर्थोवाऽपरं तस्य-
थोक्तमागौचं”—इति । उपसर्गं निर्हरन् । ब्राह्मणस्य द्वाधरावनिर्हारे
माथमागौचम्, द्वाधरा ब्राह्मणवनिर्हारे द्वाधरागौचं भवतीत्यर्थः ।
अथर्वकोमादवर्षवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमागौचं भवतीति ।
तथाच याज्ञः,—

“अपरच्छेदार्थं कर्त्तुं वरोवाऽप्यवरं यदि ।

वरोप्यन् तदागौचं वत्सर्वे द्विगुणं भवेत्”—इति ॥

अथवर्षम्रेतनिर्हारे तदुक्तमागौचं, तत्र वेतवाचमन्त्रे द्विगुणमागौचं
भवतीत्यर्थः । अथ विष्णुपुराणे,—

“सोऽवर्षं तु मूलेन नीत्वा येन वरोधरः ।

आगौचं तु भवेन्नक्त म्रेतमातिथम् वदा”—इति ॥

तदापदि द्रष्टव्यम् । अथर्वकोमात्तदवर्षवत्तदाहौ क्षत्राद्युक्तमा-
गौचं कार्त्तम् । तथाच ब्रूयै,—

“अदि निर्हरति म्रेतं प्रकोमात्तान्नमानयः ।

द्वाहेन द्विगुः श्रुत्येद्वाद्वाहेन भूमिपः ॥

अर्द्धमात्रेण वैश्वस्य द्वाधरोमात्रेण श्रुयति”—इति ।

अथ कपिष्ठाहम् प्रेतं निर्हरति न तस्माज्जैषाभिषिक्तं, प्रेतनिर्हर-
णकं विहितमाह । तदाह देवकः,—

“विहितं तु कपिष्ठानां प्रेतनिर्हरणारिहम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्माभिषिक्तं न विद्यते”—इति ॥

आभिषिक्तमाज्जैषाभिषिक्तमित्यर्थः । यमानोदकप्रेतनिर्हरणे द्वात्रिंशत् ।

तदाह देवकः,—

“यः यमानोदकं त्रिंशं वरेदाऽथ दहेत वा ।

तस्माज्जैषं द्वात्रिंशं तु धर्मज्ञात्तुनयो विदुः”—इति ॥

ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतघोषः । तदाह देवकः,—

“ब्रह्मचारी न कुर्वीत ब्रह्मदादादिकाः* किमाः ।

यदि कुर्वीत ब्रह्मदादादिकं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

पिशादिप्रवक्तव्ये तु न दोषः । तस्मात् मनुदेवकौ,—

“आचार्यं कुरुपाचार्यं मित्रं मातरं तुहम् ।

निर्हन्तुं तु क्ली प्रेताम् न क्लेभ दिव्यमते”—इति ॥

वचिहोऽपि । “ब्रह्मचारिणः ब्रह्मकर्त्तव्या व्रतनिवृत्तिरन्वयमात्म-
पिणोर्गुरोर्वा”—इति । आश्रमव्यवहोऽपि,—

“आचार्यं विष्णुपाचार्यं निर्हन्ताऽपि क्ली प्रेता ।

य तद्वक्त्रा वाक्त्रिपाच य तेः यश्च संवरेत्”—इति ॥

* प्रेतदादादिकाः,—इति तु* ।

† ब्रह्मदादादिकं,—इति चो० वि० ।

मती मज्जापारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कृत्वा मज्जाप्रीतिभिः
यस्य वाचं तदवस्थं परित्यजति, तदा मती मज्जाप्रीतिं विमुञ्चते
इत्यर्थः । मज्जापुराणेऽपि,—

“काचार्थे माऽप्युपायार्थं तुलं वा पितरं तथा ।
मातरं वा कथं इत्या मज्जाप्रीतिं भोजनम् ॥
कथा कति वै तस्मात् प्रेतासं न तु भवयेत् ।
अथ भोजनं कुर्यात् च तेः यद्भवयेत् ॥
एकात्मशुद्धिर्वा द्वितीयेऽपि शुच्यति”—इति ।

मज्जाप्रीतिवचनादौ शूद्रं न निबोधयेत् । तदाह अतः,—

“न विप्रं क्षत्रिं तिष्ठन्तु मृतं शूद्रेण चारयेत् ।
अथर्वो शास्त्राणि वा काश्चिदर्थान्तरद्वयम्”—इति ॥

अथ क्षत्रिं तिष्ठन्तु विप्रं, अथर्वोदोषवचनात् । विष्णु-
रपि । “मृतं द्विजं न शूद्रेण निशारयेत् शूद्रं द्विजेन”—इति ।
अतोऽपि,—

“न शूद्रो वनवासं वै प्रेताभ्युत्तं वधुदयेत् ।
वनवासमपि शूद्रोऽग्निं हव्यं काष्ठं हवींश्च च ॥
प्रेतानं हि यदा तदा न काश्चिदर्थं विचिन्ते”—इति ।

मज्जाप्रीतिवचननिर्धारे दिव्यनिबोधमोक्षितोमनुष्या,—

“दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरदारणेन निर्वरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेण वनवासं विचिन्तये”—इति ॥

सारीतोऽपि । “न यामाभिमृष्टं प्रेतं चरेत्”—इति ।

अनुमज्जाप्रीतिवचनात्,—

अनुगम्येष्टया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

ज्ञात्वा सचेष्टं स्पृहाऽग्निं हतं प्राञ्च विशुध्यति । इति ॥

ज्ञातिं यपिच्छत्यतिरिक्तं बन्धुं, यपिच्छानुबन्धनस्य विहितमनात् ।
अज्ञातिमबन्धुं वा समानोच्छिन्नानिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सचेष्टं
ज्ञात्वाऽग्निं स्पृहा हतमुक् श्रूयति इत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्,—

“अनुगम्यान्नि ज्ञात्वा स्पृहाऽग्निं हतमुक् श्रूयिः”—इति ॥

पूर्वोऽपि,—

“प्रेतीभूतं दिवं विप्रो वोऽनुगम्येत कामनः ।

ज्ञात्वा सचेष्टं स्पृहाऽग्निं हतं प्राञ्च विशुध्यति”—इति ॥

अथ च विप्रैः कच्छयेनोक्तः,—

“अनुगम्य त्वं बुधा ज्ञात्वा स्पृहा हतमन्नम् ।

वर्धिः प्राञ्च पुनः ज्ञात्वा प्राञ्चावाप्तैर्विशुध्यति”—इति ॥

न च हतप्राञ्चनस्य भोजनकार्यं विधानाद्भोजनविहितिरिति
वाच्यम् । मन्त्रं प्राञ्चनस्मिन् विधत्तनात् । प्राञ्चावाप्तैरिति वञ्चवचनस्य
यपिच्छत्यन्वायेन किमे पर्यवसानात्, विभिः प्राञ्चावाप्तैः श्रूयति,—
इत्यर्थः ।

निरुद्धज्ञातुगुमनात्रौचसाह,—

अचिरं भूतमज्ञानाद् ब्राह्मणोऽनुगम्यति ।

एकादशमुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अथ च वैश्वमित्राणां ब्राह्मणोऽनुगम्यति ।

कृत्वाऽऽग्रीवं हिराचञ्च प्राञ्चावाप्तान् घडाचरेत् ॥

प्रेतीभूतान् तु यः शूद्रं ब्राह्मणौ शानदुर्ध्वजः ।
 अनुगच्छेत्पीयमानं चिराचमश्चिर्भवेत् ।
 चिराते तु ततः पूर्वं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 प्राचायामग्नं कृत्वा इतं प्राञ्च विमुष्यति । इति ।

यो ब्राह्मणः चक्षुराग्नौर्ज्यात् चपिचं प्रेतमनुगच्छति, स एकाच-
 माग्नौचं कृत्वा पशुमग्नेन शुष्यति । ब्राह्मणो वैश्यान्नुगमनं कृत्वा
 दिग्वाचौचावकारं कश्मिः प्राचायामैः शुष्यति । शूद्रश्चानुगमनं
 कृत्वा चिराचमाग्नौचं कृत्वा अहानक्षां कृत्वा अतं प्राचायामान् कृत्वा
 इतप्राञ्चमेन शुष्यति । उपकर्मोपचरपरर्षासौचनवा चपिचादिश्वानु-
 गमनेऽपि कपेकवाचाग्निस्त्र्यंस्तप्राञ्चान्नुगच्छेत्वापि । इत्यत्र इति
 चपिचक वैश्यान्नुगमने एकाचं शूद्रश्चानुगमने शूद्रं, वैश्या
 शूद्रश्चानुगमने एकाचमाग्नौचमिदानीयम् । तथाच पूर्वो,—

“एकाचान् चपिचे शूद्रैर्वैश्यानाम् अग्नेन तु ।

शूद्रे दिनचमं प्रोक्तं प्राचायामग्नं पुनः”—इति ॥

दिवाग्नौ शूद्रश्चानुगमनविधेये कदा तेः शूद्रा अनुवर्तन्ता-
 रत्यनवाहः—

विनिर्बन्धं कदा शूद्रा उदकात्समुपस्थिताः ।
 द्विजैस्तदाऽनुगमन्तवा एव धर्मैः समात्मनः । इति ।

उदकाग्नेनोदकाग्निरोच्यते । तथा चमः समाग्निः । तां निर्बन्धं
 चाग्नौचं परिव्रज्याण कदा स्थिताः, तदा द्विजैरनुगमन्तवाः चतु-
 र्वर्तन्ताः,—इति ।

एवं, ब्राह्मणकातुरविविधैर्वायुवरं चक्षिष्यावातुरवैष्णव-
वरमात्रौचामरमेवेष्टुवनीयम् । चात्रौचमने चातुरवक्षणे मात्रौच-
मणि । तत्र ब्राह्मणवरचक्षिष्यातुरवक्षणे पारस्करः—

“चक्षिष्यन्मादर्शान्दृष्टिना क्षाममाचरेत् ।

चक्षुर्दृष्टाहे विप्रश्च कर्त्तव्यमाचमनं कृतम्—इति ॥

विप्रश्च कृतम् दृष्टाशास्त्रान्तरेऽक्षिष्यन्मादर्शान्मात्राक्षः क्षि-
ष्यादर्शान्ऽतुरवक्षणे कृत्वा क्षाममाचरेत् । ततः कर्त्तव्यमाचमनमाचरे-
दिति । चक्षिष्यन्वरचक्षिष्यातुरवक्षणे चक्षिष्यादीनां, वैष्णवरचक्षि-
ष्यातुरवक्षणे वैष्णवसूत्रोक्तं प्रागक्षिष्यन्मात्राक्षः कथं क्षामं, ततः कर्त्तव्यं
क्षाममाचमेव । ततः कर्त्तव्यं ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“कृतम् चावदक्षीणि ब्राह्मणमाचरामि तु ।

तावद्वोऽमान्यवक्ष्ये इति तद्वाग्वैः वक्ष ॥

तत्र क्षामाङ्गमेष्टुद्रिक्तमाचमनं कृतम् ।

वक्षेत् क्षाममन्त्रेण प्रकृते मक्षिष्यत्येव ॥

कृते तु केवलं क्षामं चक्षिष्यन्ऽतुरवक्षणां”—इति ।

ब्राह्मणक चक्षिष्यन्वरचक्षिष्यातुरवक्षणे चक्षिष्यन्मादर्शान्मे-
वारमात्रौचं वक्षेत् क्षामम्, ततः कर्त्तव्यं वक्षेत् क्षाममाचमम् । तथाच
ब्रह्मपुराणम्,—

“चक्षिष्यत्यने विप्रो रीति केन् कथंक्षणीः ।

तदा क्षामः वक्षेत्तद्वितीयेऽहनि श्रूयति ॥

कृते तु वक्ष्ये विप्रः क्षामेनैव श्रुत्वाक्षेत्”—इति ।

चक्षिष्यन् वैष्णवरचक्षिष्यातुरवक्षणे विष्णवाक्षणेऽपि ब्राह्मणक

यममरसविषमरसविषयतुरस्यने यदाद्यौचं विचिन्तं तदेवाचेति
न्यायतोऽप्यवगम्यते । शुद्धमरसविषयतुरस्यनेऽस्मिन्सङ्गनात् प्राक्
माङ्गल्यं चिरापमात्रौचं, यन्निवैक्योर्द्विराचं, ततज्ज्यै दिव्याती-
नामेकरापयेव । शुद्धसर्गं विनाऽऽतुरस्यनेऽस्मिन्सङ्गनादर्वागेकराप-
मात्रौचं, ततज्ज्यै सङ्गोतिराद्यौचमिति । तथाच धारयन्तः,—

“यन्निवैक्यनादर्वागमदि विमोऽनु पातयेत् ।

कृते शुद्धे न्यै न्या चिराचेव विप्रयति ॥

यन्निवैक्यनादूर्ध्वं मातं वावद्विजातयः ।

यहोराचेव प्रयति यत्तवः यत्तवेव च ॥

यत्तातेर्दिवयेनैव प्रयत्तं यन्निवैक्ययोः ।

सर्गं विनाऽनुमनने शुद्धेनमेव प्रयति”—इति ॥

यथाश्रुतं चातुरस्यनमाचोपसक्तार्थः । यत्तातेः शुद्धसाक्षि-
वृत्तयनादर्वाग् सर्गं विनाऽनुमनने चातुरस्यने दिवयेनाहोराचेव
प्रयतिः, ततज्ज्यै नमेन राचौ चेद्विजाऽयनि चेद्विजा प्रयतिरिति ।
यत्तव प्रनिर्हरचातुरस्यनमातुरस्यनादिनिमित्तमात्रौचमवयिष्ठा-
नां, यन्निवैक्यनात् विहितमात्रं नास्ति । तथाच धारयन्तः,—

“विचिन्तं हि यन्निवैक्यं प्रेतिनिर्हरचादिकम् ।

दोषः यत्तवयिष्ठा यत्तामात्रयिष्ठा विना”—इति ॥

प्रेतिनिर्हरचादिकमित्यादिप्रत्ययेन दाहोदकदामादिकमुच्यते ।
अनुमनादिविधिर्वाच्यवस्तुन्यै दर्शितः,—

“या यथायादनुमन्य इतरो ज्ञातिभिर्दत्तः ।

यमस्यं तथा मायां यन्निवैक्यमिति ॥

यद्यः प्रोपाद्येत तच्छेदाद्विनाशिवर्षावन्तम्”-इति ।

अनदिवर्षादितरः कल्पवर्षेणैव ततो ज्ञातिभिः वपिषैः प्रशान-
भूमिं यावदनुगतव्यः । तथा, धर्मसूत्रं धरेष्वर्षावमिति प्रोक्तव्यं
तथा धर्मदेवतां याचाय कपक्षिर्लौकिकाग्निना व इत्यव्यः । उदेत-
त्यप्यननुष्ठेयम्, तदा चाग्निनाग्निचंस्कारप्रकारेणार्थम् प्रबोधयन्त्यथा
भवति तथा इत्यव्यः । अथमग्निप्रायः । तेषां भूयोऽथमोक्त्यादी-
नामाग्निनाग्निविहितचंस्काराणां करणमर्थम्, दारकार्यद्वयं प्रबोधय-
न्ति, तान्मनुष्ठेयानि । आनि तु कुत्तार्थमि पाचप्रयोजनादीनि
तान्मनुष्ठेयानि । यथा कल्पयेत्यतिदेशमात्रेणैव चानमोक्त्यादिषु दार-
कोपाद्वधातरादीनामनुष्ठानं प्रोक्त्यादीनामनुष्ठानमिति । अथ
लौकिकाग्निप्रायश्चित्तं जानारणेरेभावे, तस्य ह्यवे तु तत्किंवाजितोऽग्नि-
प्रायश्चित्तः न तु लौकिकाग्निः तस्याग्निवशाद्यकार्येणापार्थमेवोत्पत्तेः ।
लौकिकाग्निश्चैवाह्वादिभ्यतिरिक्तोऽप्रायश्चित्तः, तेषां निषिद्धम् ।
तथाच देवकः,—

“वयंकासाग्निरनेकाग्निः सतकाग्निश्च कर्षिणि ।

पतिताग्निश्चिनाग्निश्च न त्रिद्वयश्चोपनिः”-इति ॥

चाचित्ताग्निश्च लौकिकाग्निना इत्यव्यः, अनाचित्ताग्निर्वैवाग्निना,
इतरो लौकिकेन । तदाह इदृशप्रत्ययः,—

“चाचित्ताग्निर्वैवाग्निना इत्यव्यक्तितिरिग्निभिः ।

अनाचित्ताग्निरनेन लौकिकेनेतरोऽयम्”-इति ॥

एवेन यथाग्निना दारव्यं कपनाद्यनन्तरं कर्तव्यः । तथाच
काश्चाव्यः,—

“दुर्लभं वापकिना च द्रष्टव्येयानिबन्धनम् ।

दक्षिणाक्षिरक्षुण्णो दक्षिणतो निवेष्टयेत् ॥

हतेनाभ्यन्तमायुक्तं श्वकाक्षोपवीतिनम् ।

चन्द्रगोक्षितवर्णात् सुमनोभिर्विशेषकेत् ॥

विराजन्मन्त्राव्यक्तं चिन्ता विद्रेषु वसतु ।

सुखे वक्तुं निदायिनं निर्दरेषु सुमादयः ॥

शामयाचेऽप्यनादाय प्रेतमग्निपुरःवरम् ।

ह्यहोऽपुनश्च न तच्छार्ङ्गमर्हं पञ्चमृतेषु वि ॥

अर्हमादयं प्राप्तमासीनोदक्षिणावुक्तः ।

नक्त्यान्वाद्य जनकैः वतितं पिच्छदानवत्”—इति ॥

पिच्छदानविधिना आदयं प्रदानपर्यन्तमासीनमग्नं प्रविशेदि-
त्यर्थः । आदानगतं चित्तमनवेष्टमाचारान्नातयो नक्त्यनीपं गत्वा
क्षान्तेर्दकं वक्तुं निर्मा दयुः । तथाच कात्यायनः,—

“प्रदानवेष्टनेत्यायः सर्वस्य प्रसूतः ।

क्षान्ता वेषेणायस्य दक्षुरक्षोदकं शब्दे ॥

नोक्तानपदाने च तर्पणमीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणायाम् सुज्ञानं कृत्वा वतितम् इत्यन् वक्तुं”—इति ॥

पैठीनविरपि । “प्रेतं मनसा ध्यात्वा दक्षिणाभिमुखोऽक्षीपुर्दका-
क्षानीक्षितकेत्”—इति । एतद्व्याख्यानमिति चार्थः, “प्रथमतोप-
पद्यमानमनस्यैव दक्षिणा”—इति श्रौतमन्तरवत् । प्रेतोपकार-
विशेषायेष्टया तु ध्यायन्नाक्षीपदिनामि तावदुदकदानादिति कार्थः ।
तथाच प्रजेयः,—

“दिने दिनेऽस्त्रादीन् पूर्वात् प्रदद्यात् प्रेतकारणान् ।

तावदुद्विज्य कर्त्तव्या चावविष्टः समाचरेत्”—इति ।

चावद्व्रजः विष्टः समाचरेत्, तावदुद्विज्यः कर्त्तव्यः ।

अथापरोविशेषोऽन्येनोक्तः,—

“यदीष्टं ततो ज्ञात्वा शौचं कृत्वा अपार्थक्यम् ।

यत्नं संशोचयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

अपेक्षया ततः क्षात्वा इष्टं प्रयत्नमाचरेत् ।

पार्थक्यं तत आदाय विधे दद्यात् दद्याच्छादीन् ॥

दादतः कृत्वा दद्यादेवे पञ्चदश जप्ताः ।

चित्रं च दद्यात् क्षातकालतः सम्प्रतिष्ठेदुद्विज्यम् ॥

ततः स्नानं पुनः कार्यं यदुद्विज्यं चाचरेत्”—इति ॥

आद्यातिमिरपि कल्पिन् अदकदायं कर्त्तव्यम् । तदाह ब्राह्म-

वल्कः,—

“एवं ज्ञात्वा ज्ञात्वा च प्रेतानां दुद्विज्यम् ।

कामोदकं च क्षिप्रतस्तुच्छीकृत्य शरणिनाम्”—इति ॥

प्रज्ञा परिशीता दुद्विज्यमभिव्यादिः । क्षुच्छीकोभानिवेधः । अथ प्रेतानां ज्ञात्वा ज्ञात्वा च क्षिप्रतस्तुच्छीकृत्यं निमित्तं कार्यं, यथादीनां तु कामतः न निवृत्तया, अक्षरं कृतवासाभावादिति ।

अदकदायमानार्थं विष्टदायमपि कर्त्तव्यम् । तत्रापि विष्टुः । “प्रेतक्षो-
दकनिर्वयं कृत्वा एकस्य विष्टं कुम्भे दधुः”—इति । विष्टोदकदायक
चावदाशौचं कर्त्तव्यम् । तदाह ब्राह्मणः । “चावदाशौचं तावद्येतयोदकं विष्टं
दधुः”—इति । यदीष्टुद्विज्यं विष्टं च क्षातकालतः शरणाश्रयेणोक्तः,—

“आहुते दध् पिच्छाः स्रुः क्षत्रिये द्वादश कृताः ।

वैष्णवे पञ्चदश श्रोत्राः शूद्रे पिञ्जलीर्णिताः”—इति ॥

अथौचक्याये वावदात्रौचमिति विष्णुवचनात् पिच्छवहोऽप्राप्नो
ज्ञाततत्त्वः—

“आत्रौचक्यं च क्रावेऽपि पिच्छान् दद्यात् दधौ च तु”—इति ।

चिरापात्रौचक्ये दध्पिच्छदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः—

“प्रथमे दिवसे देवाचक्यः पिच्छाः कर्माहिनीः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादक्षिवक्ष्यकर्म तथा ॥

तृतीये दद्यात् कृतीयेऽग्निं कृतादीन् आचयेत् तथा”—इति ॥

अदध्दानान्यपिच्छदानं न कर्मेः कर्मण्यपि तु पुणेनैव, तदभावे
वक्षिहितेन वपिच्छेन, तदभावे मातृवपिच्छादिना । तदाच मौनतः ।

“पुत्राभावे वपिच्छाः मातृवपिच्छाः त्रिधाश्च श्रुतः तदभावे क्षमिना-
चार्यैः”—इति । पुणेनपि ज्येष्ठस्य पिच्छं दद्यात् । तथाच मरीचिः—

“ज्येष्ठैर्नुमतिं कृत्वा ज्येष्ठैरेव तु वस्त्रतम् ।

द्रव्येण वाऽविममेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”—इति ॥

कदा पुत्रावज्जिधानादिवाऽन्यः पिच्छदानं करोति, तदा दद्यात्-
ममे पुत्रवर्जित्येऽपि सर्वत्र दद्यात् पिच्छं दद्यात् । तदुक्तं दत्त-
परिच्छिते,—

“अकनोचः कनोचो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः पुत्रात् च दद्यात् कन्यापथेत्”—इति ॥

कदा दद्यात् पिच्छदाने कर्त्तव्यतः, तथा द्रव्यविषयोऽपि ।

तदाच श्रुतः पुच्छः—

“आक्षिप्ता मनुनिर्वाह्यि नाक्षैर्माऽपि निर्वयेत् ।

प्रवनेऽहनि बहुलं तदेव आह्वायिष्यम्”—इति ॥

यदा तु द्वाहाह्नये दग्धपातकदा दग्धवोत्तरं तप्तं पिच्छोदक-
हानक्षयं समापयेत् । तदाह अन्वयः—

“आशौचमन्तरा दग्धं यदि आह्वयंनिः ।

समाप्तिं प्रोक्तवान् कुर्चुरित्वाह नौतमः”—इति ॥

भविष्यपुराणेऽपि,—

“प्रहृताशौचतन्मसु यदि दग्धं प्रवसते ।

समाह चोदकं पिच्छं क्षापय्याहं समाचरेत्”—इति ॥

पैठौवचिरपि,—

“आसेन्द्राणे कर्तव्या प्रेतपिच्छोदकक्रिया ।

द्विरेन्दवे तु कुर्वाणो पुनः तप्तं समचुरते”—इति ॥

मातापित्रिविधे तु विज्ञेयो नाकवेगोक्तः,—

“पिणोराशौचमग्रे तु यदि दग्धं समापयेत् ।

तावदेवोत्तरं तप्तं वर्जयेत् आहृत्य परम्”—इति ॥

पिणोराशौचमग्रे तु चिरात्पात्यरं यदि दग्धं समापयेत्, तदै-
वोत्तरं तप्तं दग्धं समापयेत्, नान्दग्धोपाते । अतः शोकनीत-
वेगोक्तः,—

“अनर्दमाग्रे दग्धं तु तप्तं सर्वं समापयेत् ।

पिचोसु तावदाशौचं दद्यात् पिच्छान् महापक्षयैः”—इति ॥

तत् चिरात्पात्यार्थान्दर्शाभाते वेदितव्यं, आहृत्यारमिति नाकवेग
विज्ञेयत्वम् । पिच्छोदकहानानन्तरं नान्दग्धोपात्यार्थं कार्यम् ।

तथाच बाह्यवस्त्रः,—

“कृतोदकाभ्युत्थनीर्वातुमुद्राहस्यंक्षितान् ।

आतानयवदेष्टुक्षानिहायैः पुरातनैः”—इति ।

इतिहासस्तु तेनैव दर्जितः,—

“मातुष्ये कक्षीकष्ये निःशारे वारमार्गकम् ।

करोति यः स वस्त्रो जलमुदुरचक्षिमे ।

वक्ष्मधा संशतः काचो यदि वक्ष्ममानतः ॥

कर्णभिः स्रग्गरीरोत्थैश्च का परिदेयता ।

मन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्ह्विताभि च ॥

केनप्रस्यः कथं नाम मर्त्यलोको न वाञ्छति”—इति ।

कात्माचनोऽपि,—

“एवं कृतोदकान् कम्पक् कर्णान् आहस्यंक्षितान् ।

आयुतान् पुरातनाभ्यामदेष्टुषुक्षेष्टुवाचिनः ।

मा शोकं कुशतामिक्षं नर्पक्षिन् प्राचधर्षिषि ॥

धर्मे कुशत वक्षेन यो यः धर करिष्यति”—इति ।

शोके दोषोऽपि बाह्यवस्त्रेण दर्जितः,—

“वेष्टाम् बाध्यैर्मुक्तं श्रेतोभुक्त्वे कृतोऽवशः ।

कृतो न रोहितम् हि क्षियाः कार्यः शयनतः”—इति ।

आतुगादायनामन्तराह्यं बाह्यवस्त्रेणोक्तम्,—

“इति वक्षिष्य नक्ष्यैर्मुक्तं वाचयुःकराः ।

विद्वज्ज निम्नपवाचि निम्नताद्वारवेक्षणः ॥

आचक्ष्यान्वादि वक्षिषं मोक्षं यौरवर्षयान् ।

प्रविष्टेयुः समासश्च समाऽऽनि परं धर्मैः—इति ॥

यदापरोविष्टेयः शब्देन दर्शितः । “दूर्वाप्रपातमग्निं कर्म
वाचश्च यददारे प्रेताय पिष्टं दत्त्वा यज्ञान् प्रविष्टेयुः”—इति ।
मात्रौचिनिवन्ता मनुष्या दर्शिताः—

“जघारकवकासाः कुर्विमज्जेकुल तेऽन्यथम् ।

मांवाक्यमव नासीयुः प्रचीरंश्च वृकन् किमौ”—इति ॥

मात्रौच्येनेनापि,—

“जीतकथाप्रवाच्यैव भवेयुः सुकमादिताः ।

न चैव मां वमजोचुर्मज्जेकुलं च बोधितम्”—इति ॥

मौतमेनापि । “कथः प्रवाचना मज्जुचारिकः कर्त्तुं समावीरकाश्च
न भवन्नेपुराप्रदानात् प्रवृत्तमतीत्यप्रममवनेषूत्कर्म वक्त्रे वाचसी
त्यामः कथ्ये लम्बानाम्”—इति । प्रधानं प्रेतोद्दिष्टमाहुः, वाचसी
त्यामश्च प्रवाचनार्थं रजकार्पकं, कथ्यं दत्तमसहः, तथाप्यनामस्य-
नपरित्याज्यानां वाचसी त्याग इत्यर्थः । प्रवृत्तेऽपि प्रेतमुद्दिष्टं कर्त्तुं
धीरं वाकाग्ने त्रिज्वादी वाचद्वये साधनीयम् । तदाव वाच्यवक्त्रः,—

“वक्त्रेण वाचकाग्ने साधनीं धीरञ्च वृक्षमे”—इति ।

प्रवृत्तमतीत्यप्रममवनेषूत्कर्मदिक्कानामन्यतमसिचक्षितवक्त्रेण कार्पणं ।
तदाव वक्त्रेण,—

“प्रवृत्तेऽग्निं वृत्तीये वा वृत्तमे मवमे तथा” ।

वक्षितवक्त्रेण कार्पणं दिने तद्गोप्यैः सह”—इति ॥

अतुर्लै दिवयेऽक्षिपक्षकममाह विष्णुः । “अतुर्लै दिवयेऽक्षि-
पक्षकं कुर्वुः तेषां नृणाञ्च वि प्रयेयः”—इति । अक्षिपक्षके
निक्षिपारणकपनिषेधोक्तोक्तः,—

“भौमार्कमन्वदारेषु निक्षिपुषेण कर्मेण ।
कर्मेणैकपादुषे विपादुषेऽक्षिपक्षकम् ॥
मदाक्षयकपक्षके विपादुषे विमेतः”—इति ।

उद्धृतम्,—

“वसन्ताह्नादितः पक्षकपक्षेण विमलम् ।
द्विपिपादुषकोक्षेय मन्वदार्णा च विमेतः ॥
पक्षकपक्षदिद्वितीये क्वादाहादक्षकेय च ।
पृथगे च पक्षकपक्षे पक्षगुणीदक्षकेय च ॥
भापुभौमार्कमन्वदुषु पक्षगुणितिविषययोः ।
अतुर्लैकां पक्षोदकां नैधने च विमर्जयेत् ॥
अक्षिपक्षकं कार्ये कुक्षकपक्षकं अयेत्”—इति* ।

वापनीं दक्षमेऽहनि कार्यम् । तदाह देवः,—

“दक्षमेऽहनि कम्प्राप्ते कामं सामादक्षिमेत् ।

तत्र ज्ञान्यानि वाणीनि केवलकमुपधानि च”—इति ॥

ज्ञान्यादरे तु ह्मादमाहादार्वाग्नियमेव वापनं कार्यमित्याह—

“द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं कुरकर्म प्रकल्पतः ।

* उद्धृतम्,—इति ॥ दक्षमेऽहनि कर्तव्यं कुरकर्म प्रकल्पतः ।

† कर्म,—इति ॥ दक्षं कर्म ।

विधानम् । “आशौचापनमे”-इति आधारेणोक्तमेकोदितं
विष्णुना विहितमात्र ।

“आशमाहूतमग्नौऽपि कुर्वादेकादशेऽहनि ।

कर्मुत्सात्काशिकी शुद्धिरग्न्यः पुनरेव च”-इति

शुद्धयपनेनाशौचममे एकादशेऽह्नि एकोदितविधानाद्यैवमिति
के० । ५ । मातृवर्गे प्रतीतायां तदाशौचममे यदि पिता शिष्येन,
ततो मातुरेकोदितमाहूमेकादशेऽह्नि अग्नौऽपि कुर्वादिति
विधानात्परत्वात् । अतः-

“एकादशेऽह्नि अग्नौ तस्मान्मातृदायतम् ।

चतुर्थामपि वर्षायां सप्तमस्यु इत्यम् इत्यम्”-इति

पैठीनविषयं, तस्मात्पर्यः । आशौचापनरदिने अग्नौ विहितं,
तच्चतुर्थामपि वर्षायां आधारेणैव आहूययेति । अथ तर्ह्येकादश-
अग्नौचपन्निरिति के० । ५ । अथवा तस्मादशौचापनरदिनपरमेनो-
पपत्तेः ।

अथोच्यते । एकादशाहकाविहितमेकोदितमाहू चतुर्थी वर्षायां
विधीयते । “न विधौ परः अर्थाह”-इति आशौचैकादशाहस्य
अथवा अशौचापनरदिनपरमावुपपत्तेः । अति सुखे इत्यन्तरकल-
माया अस्मात्प्रत्यय, एकादशाहस्य अथवादिमिरमेकोदितमाहू
कर्तव्यम् । अथैकादशेऽह्नि अथवादीनां शुद्धमावाग्नौऽधिकारो
नास्ति इत्युच्यते के० । ५ । कर्मुत्सात्काशिकी शुद्धिरिति व-
गनात्काशिकाः शुद्धेः सन्ताम् । अतः शुद्धयपनकाशौचमे आशौ-
चापनमाहूमेकोदितमेकादशेऽह्नि अग्नौऽपि कुर्वादिति विव-

विज्ञेयतात्पर्यमुक्तम् । तत्र । तथापि शुद्धभावादित्यत्र चोक्तं समान-
तात् । सामान्येन प्रकृत्यः शुद्धवचनं विना कारणं विज्ञेयपरमेव
वक्तुं शक्योपायः । अतः, अद्याप्युपायमिति सामान्येनोपकृत्य
विश्वनैकोद्दिष्टविधानादाद्यौचान्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्तव्यमिति ।
तत्र । विश्ववचनं द्वादाशौचिनास्तुविषयमेवोपपत्तेः । तथा-
द्वादाशौचस्य कश्चादिभिरनेकोद्दिष्टं कर्तव्यमिति सुदृढम् ।

अत्र संपृष्टीतग्राह्यमित्येवः प्रपञ्च्यते ।

अतोद्देशेन अदृष्टा इत्युक्तानः आहूम् । तदुक्तं महापुराणे,—

“देवे काले च पापे च अदृष्टा विधिना च वत् ।

पितृपुत्रिभ्य विमेभ्यो दत्तं आहूतुदाहृतम्”—इति ॥

तत्र पार्ष्णीकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरवचनपुत्रिभ्यः क्व
निश्चते, तत् पार्ष्ण्यम् । एकपुत्रोद्देशेन क्व निश्चते, तदेकोद्दिष्टम् ।
एवं द्विविधमपि आहूतं निश्चयैर्मितिककाम्यभेदेन विधा निश्चते ।
तत्र जीवोपाधौ चोदितं निश्चयम् । अथा अनावस्थादौ चोदितं
आहूतम् । अनिश्चयनिमित्तकं नैमित्तिकम् । अद्योपरानादौ । कामनो-
पाधिकं काम्यम् । अथा निश्चयवचादिषु । अतः विधायिष्वेव
दाहविविधत्वमुक्तम्,—

“मिष्टं नैमित्तिकं काम्यं दह्निआहूतं सपिण्डकम् ।

पार्ष्ण्यं चेति विज्ञेयं गोक्षां शुद्धैर्महम् ॥

कर्माहूतं मह्यं प्रोक्तं दैविकं दह्यं सप्तम् ।

वाचास्तेकाहूतं प्रोक्तं पुण्यै द्वादशं मतम्”—इति ॥

तच्चित्तनैमित्तिककाम्यावाप्ताभेदेविषयस्यैव, न तु ततः पार्ष्ण्य-

विश्रुता । तथाहि । तत्र निम्ननिम्नपरः आहूय्यते । नैमि-
त्तिकमित्येकोद्विहम् । तदाह करकारः—

“अथवापि अष्टाहं तथैवमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविधीयन्तु चक्रानुदयेन तु ॥

इषोदितम् अष्टाहं तथैवमिति चक्रानुदयेन ।

तदाहैवं कर्त्तव्यमनुमानाज्ज्ञेयं विज्ञानम्”—इति ॥

काम्यमित्यभिमतार्थविज्ञानम् । अष्टिनाहमिति पुनश्चाविवाहादौ
क्षिप्तमाहम् । अपिचक्रं अपिचक्रोक्तम् । पार्वत्यमिति प्रति पर्व
क्षिप्तमाहम् । ओछामिति ओछां क्षिप्तमाहं आहूम् । तदाह
इदुद्विहः—

“अभिज्ञेताद्येविद्युर्ध्वं काम्यं पार्वत्यम् स्मृतम् ।

पुनश्चाविवाहादौ अष्टिनाहमनुदराहृतम् ।

अथाभोतार्धपापस्य पिच्छस्य परिकीर्तते ॥

पितृपात्रेषु पिच्छेषु अपिचक्रोक्तम् तम् ।

प्रति पर्वं अथेवमस्मात् प्रोच्यते पार्वत्यम् तम् ॥

ओछां चत्विषते आहं ओछांवाहं तदुच्यते ।

अहं विद्युर्ध्वं ज्ञातौ सुखार्थं पितृप्राप्ते”—इति ॥

अष्टिनाहमिति अष्टिनाहं क्षिप्तमाहम् । तदाह प्रवेत्ताः—

“क्षिप्तं अष्टिनाहं वन्तु ब्राह्मणानाम् ओक्तम् ।

अष्टिनाहमिति तम् ओक्तं आहं पार्वत्यम् स्मृतम्” ॥

कर्माहुमिति जानादौ क्रियमाद्यम् । हेनिकमिति देवानुहिम्
क्रियमाद्यम् । आचाचाहुमिति प्रपेक्षनिर्णयः क्रियमाद्यम् ।

तदाह चारुकरः—

“निवेकसाधे बोधे च हीमन्तोक्तये तथा ।

श्रीं पुंस्त्वये माहुं कर्माहुं ह्युक्तम् ॥

देवानुहिम् क्रियते कलहेनिकमुच्यते ।

तस्मिन्माहुमन्त्र्यन्तु दादन्नादिषु कलः ॥

मन्त्रम् देवानाम् बहि माहुं कर्माहुं वर्णिषा ।

तदाचार्यमिति श्रीं प्रपेक्षे च न संशयः”—इति ॥

अथ कर्माहुमिति मन्त्रमन्त्रके कर्माहुमन्त्रापर्यायम् । वर्णिषा
वर्णिः प्रधातुमेत्यर्थः । कर्माहुं केवलेन मन्त्रेणैवत्वम् ।

अथ हेनिकमन्त्रम् ।

माहुष्य ह्यविद्याप्रक्ते नोमवाचुपक्षिते हेने कर्मम् । तथाच
विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ह्यविद्याप्रक्ते हेने तीर्थादौ वा यदेऽपि वा ।

भूतलगादिबन्धने माहुं कर्माहुमन्त्रः”—इति ॥

तीर्थं देवार्चयेति कुतम् । आदिमन्त्रेण पुष्पाकमादि मन्त्रं ।
भूमिकारे नोमवादिनोपलेशः । आदिमन्त्रेण ह्युद्दिष्टावधारणम् ।
वाच्यत्वमिति,—

* अथ,—दत्तारथ एतदन्तोद्योगोवाचि को० ना० पु० ।

† मन्त्रम्,—इति पु० ।

“परिमिते* शुभौ देशे दक्षिणाग्रवत् तत्रा”-इति ।

परिमिते परितः प्रवृत्तादिते, शुभौ नोमवादिनोपस्थिते दक्षिणा-
ग्रवत् दक्षिणोपमते देशे, आहुं कुर्वादिशर्पः । अतोदक्षिणाग्रवत्तमा-
ग्रवत् देशस्य अतोदक्षिणाग्रवत्तमं कार्यम् । तथाच भट्टः,—

“शुचिं देशं विविक्तम् नोमलोपोपलभ्यते ।

दक्षिणाग्रवत्तमैव प्रवृत्तेनोपपादयेत्”—इति ॥

किमितीहायुष्यतं देशं आहुं विवर्त्तयेत् । तदाच वसः,—

“कुत्रं किमिदं क्षिप्रं वहीर्षानिहन्निवम् ।

देशेनानिहन्निवम् वर्त्तयेच्छाहुर्कर्मणि”—इति ॥

क्षिप्रं कर्मणम् । वहीर्षमनैः वहीर्षम् । मार्कण्डेयोऽपि,—

“अन्तां जगत्ततो रक्षा पतिः शुद्धा तथाऽग्निवा ।

अग्निहृदुहृदयोऽपि पुनर्निः शङ्ककर्मणि”—इति ॥

क्षिप्रमादिदेशेभ्योऽपि आहुं न कार्यम् । तदाच भट्टः,—

“नोमवाद्याग्रवत्तेषु क्षिप्रमाद्यां तथा शुचि ।

न कुर्वाच्छाहुर्मेतेषु पारव्यागृचिश्चमिषु”—इति ॥

क्षिप्रमाद्यां वैदिकादौ । पारव्यागृ पश्यपरिच्छेदीतासु । तासु यद्य-
नोद्वारमादयः । न पुनर्क्षीर्षादिव्यागृचि । तथाचादिपुराचम्,—

“अद्वयी वर्त्तताः पुच्छा वहीर्षाणां चानि च ।

वर्त्तयन्त्यामिवाव्याज्जर्षे हि तेषु परिपद्यः ॥

व्यागृचि निरवधो नक्षत्रीर्याव्याकृतानि च ।

देशेवातस्य वर्त्तयन् न क्षानी तेषु विवर्त्तते”—इति ॥

* परिमिते,—इति सो० वा० । एवं वरज ।

तीर्थेष्वपि तेषु कृतं आहुतिप्रदप्रदं भवति । तदाथ
देवताः,—

“आहुतं पुनितो देवो नवा नृणां कथ्यते ।

सुखेषु प्रयत्नं नैमित्तं पुनराति च ॥

नदीतटे तु तीर्थेषु तैलेषु पुनितेषु च ।

विनिर्जलेषु तु यानि दत्तेषु पितृनामाः”—इति ॥

आयोऽपि,—

“पुनरेवमेव आहुतं कथ्यते नदीतटे च ।

अथैवमथ प्रयत्ने च कात्यायनस्य सुखाहुते”—इति ॥

अन्योऽपि,—

“नृणां कथ्यते नदीतटे देवो नवा नृणां कथ्यते ।

नदीतटे तु तीर्थेषु तैलेषु पुनितेषु च ॥

नदीतटे तु तीर्थेषु तैलेषु पुनितेषु च ।

अथैवमथ प्रयत्ने च कात्यायनस्य सुखाहुते”—इति ॥

अन्योऽपि,—

“नदीतटे तु तीर्थेषु तैलेषु पुनितेषु च ॥

नदीतटे तु तीर्थेषु तैलेषु पुनितेषु च ॥

नदीतटे तु तीर्थेषु तैलेषु पुनितेषु च ॥

पुनरेवमेव आहुतं कथ्यते नदीतटे च ।

अथैवमथ प्रयत्ने च कात्यायनस्य सुखाहुते”—इति ॥

अन्योऽपि,—

‘ देवो नवा नृणां कथ्यते,—इति सु ।

कुलेऽस्माकं व जन्तुः खान्तो नो दद्यात्प्रसाधयन् ।

नदीषु वज्रतोषासु भीतवासु विभेदतः ॥

अपि जायेत कोऽस्माकं कुले कश्चिच्छरोत्तमः ।

मयाभीर्षे स्ते आहुं सो नो दद्यात्प्रसाधितः ॥

एहन्ता वरुणः शुषा वसेकोऽपि नर्वां त्रयेत् ।

अथैन वाऽप्यनेकेन गीकं वा हवस्तुमुक्तेम्”—इति ॥

मयाभीर्षप्रसाधयन्त्यादिपुत्रावेऽभिहितम्,—

“वस्तुकोशं मयाचेष्टं कोत्रनाशं मयाजितः ।

महाभक्ताः पश्चिमेन श्वाकद्रुमेधरो गिरिः ॥

क्षत्रे जलधूपका जातश्चिच्छमानवम् ।

एतद्रुवाजिरो नाम पिबु कोकेषु विमुक्तम्”—इति ॥

आहुकाभाकृमावाकाऽहकादयः । तदाश्वाश्वदयः,—

“अमावाकाऽहका इहः—अन्त्यवकोऽवदयम् ।

द्रुवं आहुकयन्तिर्विपुलमूर्ध्ववद्रुमः ॥

अतीपातो नमस्काया एहं चद्रुसर्वयोः ।

आहुं प्रति हविर्देव आहुकायाः प्रवीर्तिताः”—इति ॥

अस्मिन्ने कद्रमा न दृष्टते, वा अमावाका । तत्र आहुं
मिलम् । तदाश्वाश्वदयः,—

“आहुपुर्णदयन्तु प्रभीतपितृको दिवः ।

इन्द्रुक्ते मायि मायि हृदौ प्रत्यद्वेधेव”—इति ॥

अहकास्ततः मार्गशीर्षदिपुत्रवापरपराहयः । “हेमनाभि-
रथोत्तुर्धामपरपराहयः—इति औनकारकम् । तदापि

याहुं निजम् । तदाह विनामहः,—

“अमावास्याकृतीपातपौर्णमासद्वयात् च ।

विश्वम् आहुमहुर्वाचः प्राचक्षितीयते तु यः”—इति ॥

वृद्धिः शुक्लपक्षादिः, तेन तद्विहितः काको कथ्यते । कथ्यपक्षो-
ऽपरपक्षः । कथ्यपक्षं दक्षिणपक्षमुत्तरपक्षञ्च । इत्थं कथ्यपक्षादि,
प्राचक्षः कुताचक्षयकथ्यः, तयोः कथ्यनिर्वाणो यस्मिन् काको य
तपोक्तः । विपुवयोवतुष्ठाकृतासी । सूर्यवंशजः सूर्यं च राज्ञेरास-
नपरप्राप्तिः । सूर्यवंशजस्यैवैवाक्यविपुवतोदपादाने विद्धे इत्यनुपा-
दानं कक्षातिवक्तव्यपचार्यम् । कृतीपातोद्योगविशेषः, महाव्यती-
पातो वा ।

“विंशत्यौ ह्यरजौमौ चेकेपक्षे च रवौ चि वा ।

हाहमी चक्षुष्यता कृतीपातो जगन्धि यः ॥

अवकाशिविनाशार्हानामदैकतमकथैः ।

अक्षता रविपारेष कृतीपातः च कथ्यते”—इति

सङ्ग्रहमुपपन्नम् । नामदैकतमचेवानक्षचं, अक्षयं अक्षरिः ।
अक्षता अमावास्या रविपारेष अक्षतादीनामन्यतमेन अक्षचेन युक्ता,
य कृतीपात इत्यर्थः । अक्षतापातकथं अक्षकरे दर्शितम्,—

“यदेतुः पित्रदैकमे वंशक्षेत्रं करो क्षितः ।

वाग्या निधिर्ममेका हि अक्षताया प्रकीर्तिता”—इति ॥

पित्रदैक्यं महापक्षचं, वंशः सूर्यः, करो अक्षपक्षं, वाग्या निधि-
क्षयोदमी । पुराणेऽपि,—

“इति अक्षयिते वा तु जगत्काला नवोदमी ।

तिर्निर्वहती नाम वा वाचा कुञ्जरः तु”-इति ॥

यद्यपि चन्द्रार्धचोरिनि वरचक्रपुराणः । अप्यापि काव्यविशेषः
वाङ्मयान्तेन लीकार्थः । तदाह द्रुवविटः,-

“चिद्वराः सर्वकर्मणे त्रयानि पितृकथा ।

मनुष्या मन्त्रकाये तु मोक्षकाये तु राक्षसाः”-इति ॥

आह प्रतिवचिरिति वद आहं जीव्या तदैव कर्मणमिति ।
वकारैवान्तेऽपि आहूकायाः संज्ञकान्ते । अनर्थ वदः,-

“वाचाश्चामक कार्मिकी माया चीन् पञ्च वा दिवाच ।

तर्पयेत्पितृपूर्वेषु तद्व्याख्यानमुच्यते”-इति ॥

वैद्योऽपि,-

“वतीवा रोहिणीयुक्ता वैशाख चिता तु वा ।

मज्जानिः वदित्वा कथा मन्त्रके तु चणोदशी ॥

तथा मन्त्रमयुक्ता कार्मिके मन्त्री तथा ।

द्रुवकथनमन्त्रावावेष्टितेषु कुमादिषु ॥

इति काजाः वदुहिताः पितृणां प्रीतिवर्द्धनाः”-इति ।

कुमादयोऽपि आहूकायाः । ते च मन्त्रपुराणे दर्जिताः,-

“वैशाख वतीवा तु मन्त्री कार्मिकः तु ।

माघे पञ्चदशी चैव मन्त्रके च चणोदशी ॥

कुमादयः स्युता स्युता दत्तव्याख्यकारकाः”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,-

“वैशाखमाख्यः च वा वतीवा

मन्त्रकौ कार्मिकश्चणोदशे ।

मन्त्रमात्रकं च कृत्वाप्ये
 पयोदमी पद्मदमी च माये ॥
 पापीकमप्यत्र तिस्रोर्विनिर्ग
 दद्यात् पित्रभ्यः प्रयतो मनुजः ।
 यादुं कृतं तेन समावृत्तं
 रश्मिमेतत् पितरो वदन्ति—इति ॥

मन्त्रादयोऽपि यादुकायाः । मनुजं मन्त्रपुराणे,—

“अथयुद्धऽऽकृतवर्गी कार्तिके द्वादशी चिता ।
 इतीथा चैव माघस्य चिता यादुपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य मन्त्रावासा यौवकौदवी चिता ।
 चावाहस्यापि दशमी माघमात्रकं वत्समी ॥
 यादवकादमी कृत्वा तथाऽऽवाही च पुर्विमा ।
 कार्तिके कादमी चैवी कौवही पद्मदमी चिता ॥
 मन्त्रमारादवर्ज्येते दत्तकाचकारकाः”—इति ।

कृतिकादिमन्त्राणि काम्ययादुकायाः । तथाच ब्राह्मणवक्त्रः,—

“कर्मं ब्रह्ममोजस्य त्रीये चैवं वर्तं तथा ।
 पुनरीषस्य वीभानं कदाहिं सुवर्ता ब्रुभाम् ॥
 प्रवत्तकृताद्येव वाचिन्ध्रप्रवृत्तीनपि ।
 अरोमिन् वरोवीतत्रोक्तं परमावृत्तिम् ॥
 यत्नं वेदात् मित्रव्यविहिं कुप्यन्नायव्यायिकम् ।
 अन्तर्मात्रस्य विधिष्वपि यादुं संस्थाप्यति ॥
 कृतिकादिमन्त्राणां च काम्यानामुवादिष्यात्”—इति ।

भार्गवोद्योऽपि,—

“अभिज्ञासु विद्वज्जन्तुर्लोकमाप्नोति ज्ञानवः ।
 अथवाक्यो रोहितां वीर्यं तेजस्वितां जनेत् ॥
 आर्द्राणां शौर्वमाप्नोति चेचादि ह पुनर्वसु ।
 हृदि पुन्ये विद्वज्जन्तुर्लोकमाप्नोति वराहं सुताम् ॥
 मयासु जन्ममेष्वं वीर्यामं जन्तुनीषु च ।
 प्रधानाक्षीभो भवति वाप्यक्षीभोतरासु च ॥
 प्राप्नोति मोक्षतां वसु एवै आहुप्रदो नरः ।
 रूपवन्ति च विज्ञासु तथाप्यन्त्यान्त्यानुषात् ॥
 वाक्पितृकामरदाः सात्वो विज्ञायाः पुन्यकामरदाः* ।
 सुवर्णताश्चाक्षीभाष इत्युक्तमवर्णनम् ॥
 वेदाक्षरार्थविज्ञासु नृपे नरोत्तमस्तनम् ।
 आवाह्यसु जन्मः प्राप्तिदत्तरासु विज्ञोक्ता ॥
 जयते च ह्युज्ज्वलान् धनितासु धनं जयत् ।
 वेदवेत्ताऽभिमिति ह निवन्तिद्वयं नारद ॥
 अजाकिं ग्रीहपदे विन्देद्वाप्यं तपोनरे ।
 रैवतीषु तथा रौप्यमग्निनीषु तुरङ्गमान् ॥
 आहं कुर्वेत्तदाऽऽप्नोति भरणीयासुद्वयनम् ।
 तस्मात्प्राप्त्यानि कुर्वीत अथवेत्तेषु तत्त्ववित्”—इति ॥

वीर्यं योमदैवज्ञं धनमग्रीर्णमित्यर्थः । अथमवर्णनं सर्वपाप्मायाः
 प्रतिपाताभावेन प्रवर्णनम् । अभिवित् अभिनिबन्धकं जयन्तम् ।

* वाक्पितृकामरदा सात्वो विज्ञाया इत्यन्त्याम्भ्यः—इति पु० ।

युतिः । “अपरिहारादावाहानामवस्थात् औपाधाः”—इति । तत्तु
 वेधनिरूपणम् । निवर्त्तयित्वा रौप्यप्रसादतिः । वाच्यं त्तमिषम्-
 नक्षत्रम् । सुखं चतुर्षोवादिषम्* । विष्णुरपि । “कर्म कृत्तिका-
 क्षपणं रोहिणीषु मङ्गलार्थं वीथे कर्मणां चिह्नः रौद्रे सुखं
 पुनर्वसुं पुष्टिं पुन्ये मिथं कर्मणां कर्मान् कामान् पिथे वीभातं
 मङ्गलानिषु धनमार्थं ज्ञातिमैत्रं रश्मि रूपायः कुर्वाणाये वाचिष्य-
 कृष्टिं कर्तुं कर्मणं विनायासु निपाति मैत्रे ज्ञाते राखं कृषिं पूथे
 वसुध्वानचिह्नं कर्मणां कर्मान् कामान् वैशदेवे मौल्यमभिजिति
 कर्मणां कामाश्चक्रे कर्म कर्तव्ये चतुर्यं वाच्ये सुपुत्रसमाये
 मङ्गलचिह्नं नाः वीथे तुरङ्गमचिने जीवितं कर्मणां”—इति ।

आदिश्यादिवाराह काममाहवाकाः । तदाह विष्णुः । “ततमा-
 दित्येति माहं कुर्वाणारोग्यमाप्नोति वीभातं चान्ने वमरमिषं
 वीथे कर्मान् कामान् वीथे विद्यामभीष्टां मैत्रे धनं वीथी जीवितं
 व्रजैवरे” । कुर्वाणुराच्येति,—

“आदिश्यादे तारोमं चक्रे वीभातमेव च ।

कुपे कर्मणं मिथं कर्मान् कामान् वुधस्य तु ॥

मिथं विविष्टास्य तुरी धनं वै भाव्ये पुनः ।

व्रजैवरे भवेदाचुरारोग्यस्य सुदुर्लभम्”—इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अतः कामानि मङ्गलानि आह्वानि तव धार्मिक ।

* कर्मिष्युः—इत्यारम्भे दत्तपनोयमो नास्ति सुविवाधिरिच्छास्येव ।

† माच्ये—इति वृ० ।

आरोहमय सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वकामाश्च विद्यां धर्मं जीवितमेव च ।

आदिभ्यादिदिनेभ्येवं आहुं कुर्मन् वद नरः ॥

क मे सैताम्यवाप्नोति नाप कार्पा विचारणा—इति ॥

प्रतिपदादितिष्योऽपि कालमाहुकाशाः । तदाह मनुः—

“कुर्वन् प्रतिपदि आहुं सुरुषान्मिन्दते सुतान् ।

कल्पकाक्षु द्वितीयाक्षां तृतीयाक्षान् वन्दिनः* ॥

पद्मन् सुहृदस्तुर्भाक्षु पद्मन् जीवमान् सुतान् ।

वत्स्यं द्यूतां कविष्वैव वत्स्यं समते नरः ॥

बहुभ्यामपि वाक्पिब्यं समते आहुदः वद ।

आश्रयन्नामेकसुरं द्रव्यं दिवसुरं वज्र ॥

एकादश्यां तथा कृष्यं ब्रह्मवर्षाक्षमः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपम् रक्तं कल्पमेव च ॥

शान्तिमैत्र्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान् सुतान् ।

प्रीत्यन्ते पितरन्वासा मे प्रत्येक एके स्नाः ॥

आहुदः पञ्चदश्यान् सर्वांन् कामान् समश्नुते”—इति ।

धातुवत्त्वोऽपि,—

“कस्यां कस्यावेदिनश्च पद्मन् सुहृन् सुतानपि ।

द्यूतां कविष्व वाक्पिब्यं तथैकदिनपानपिठे ॥

* सन्पदः,—इति सु० ।

† वृत्तं,—इति सो० ना० पु० । एवं परत्र ।

‡ पद्मन् वै सन्पदानपि,—इति सु० ।

§ दिव्यचैकत्रयं कथा,—इति सु० ।

प्रह्वयर्चयितुः पुष्यान् कर्ष्यन्ते वस्तुचये ।

प्रातिपैक्यं वर्चयन्मावाप्नोति वायुदः वदा ॥

प्रतिपक्षश्चति ज्येष्ठा वर्चयिता चतुर्दशीम् ।

आश्लेषे तु वृश्चिके चैव तेभ्यश्च प्रदीयते—इति ॥

कल्याणैर्दिनो ज्ञातातरः । इतानि कक्षानि कल्याणप्रतिपक्ष-
प्रतिपक्षमावाकापर्यन्ताद् तिथिषु आहूतः अनेव प्राप्नोति । अतएव
कात्यायनः । “जिह्वः प्रतिपदाः प्रतिपदि द्वितीयायां तृतीयायां
चतुर्थी पुनश्चतुर्थः पुष्याः पक्ष्यां चतुर्थं पक्ष्यां कविः पक्ष्यां वापिष्ण-
महर्ष्यमेकमक्षं नक्षत्रं दक्षिणाश्रयः परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां
अनध्यात्मक्यं प्रातिपैक्यं शिखरानि पञ्चोदश्यां पुष्याश्च^० जिवन्ते
वृक्षवृक्षाश्चतुर्दशीमात्रमावाकायां वर्चन्ते” —इति । अथच कल्याण-
प्रतिपक्षादितिथिषु आहूतिभिः वर्च्यन्तेषापरपक्षेषु, न आहूतपक्षापर-
पक्षेषु । अतएव ब्रौह्मिकः । “पौषपक्षा अपरपक्षे जातिं जाति
यैवम्” —इति । चापस्तम्बोऽपि । “वर्च्यन्तेषापरपक्षाहःसु क्रियमात्रे
पितृन् श्रीयानि कर्तुंस्तु काकपितृनात्कक्षविशेषः प्रथमेऽहनि
क्रियमात्रे ज्येष्ठाश्रयमात्रं जायते द्वितीये ज्येष्ठाश्रयतीये ब्रह्मवर्च-
यितुः चतुर्थे पञ्चमान् पक्षमे पुष्याचो वस्तुचयो न चापस्तम्बः प्रती-
यतेऽष्टोदशीचोऽश्वीचश्च वस्तुमे कर्ष्ये राह्विः चतुर्थे पुष्टिः नवमे
एकचतुराः दशमे अश्वरे राह्विः एकादशे कल्याणचयं चतुर्दशी
द्वादशे पञ्चमान् पञ्चोदशे वस्तुचयो वस्तुचयो दक्षिणीयापस्तम्बो-

० पुष्याश्च, —इति सु० ।

‡ अथापते, —इति सु० ।

पुनरादिषु भवन्ति बहुर्द्वे चाकुचे राट्टिः पञ्चदशे पुष्टिः—
इति । आद्रपदापरपञ्चविधे मार्कण्डेयः,—

“कन्यामते क्विरि दिनामि द्वा पञ्च च ।
पार्कण्डेयै विधिना तप चाद्रं विधीयते ॥
प्रतिपद्मनामाच द्वितीया हि प्रजापदा ।
वराहिकां तृतीया च चतुर्थी मृगशशी ॥
मिथं प्राप्नोति पञ्चमां षष्ठां पूज्यो भवेत्तरः ।
नवाधिकं वसन्तान्त्यां बुद्धिबुधनाम् ॥
किञ्चो नवमां प्राप्नोति दशमां पूर्णकामनाम् ।
वेदाङ्गनाऽऽमुषाकर्मानेकादशां शिवापरः ॥
द्वादशां वैष्णवाभक्तं प्राप्नोति पित्रपूजकः ।
त्रयां जेधां पञ्च पुष्टिं कामम्बं बुद्धिबुधनाम् ॥
दीर्घमासुरधैर्यं कुर्वाणश्च ज्योतिर्लभः ।
ज्याप्नोति न कन्देयः चाद्रं महापरो भरः ॥
पुनः पितरौ नमः कृताः क्रमेण वै रताः ।
तेन कार्कसदुर्दकां तेषां हस्तिमभीक्ष्णम् ॥
चाद्रं कुर्वन्मावाकामयेन पुरतः शूचिः ।
कर्मां कामावप्राप्नोति सर्वार्थं समभुते”—इति ॥

नमस्तु कृष्णपञ्चमिपञ्चमिदशमसदिनामि कर्माऽपरपञ्चः क्वि-
तरि कन्यामते इति महाकव्य इति श्लोकः । तप पार्कण्डेयै विधिना
चाद्रं कुर्वन् । तदाच द्वादशः—

“पञ्चककारः क्वो नम कर्मां भवेत्तपिः ।

य मन्त्रकर्मज्ञः शास्त्रकथायाऽऽश्रयकथा"—इति ॥

यन् शास्त्रायनोक्तम्,—

“मन्त्रकथापरे पक्षे निश्चितोक्तकथं यत् ।

मन्त्राकारोचितं केनैतान् यथाः साहचर्यम्”—इति ॥

तन्निष्ठिपञ्चावधिकदिवसेऽपि यत्तुं कुर्वन्तु पञ्चदशदिनेष्वेवे-
त्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । अथयुक्तः शुक्रमतिपदा यत् मन्त्रा-
परपञ्च बोद्धव्यदिनात्मकम्, तथा अपि श्रीपञ्चमाविशेषेकापर-
पञ्चासुपवेष्टव्यमवशात् । तदाह देवकः,—

“अथःबोद्धव्यं यत् शुक्रमतिपदा यत् ।

पञ्चकथाविशेषेण साऽपि दर्शयित्वा कथं”—इति ॥

अन्तेतिस्मिन्पक्षे, दिनाणि द्वय पञ्च चेति पञ्चक का गतिः ?
उच्यते । द्वादशसु कपालेष्वष्टाकपालम् बोद्धव्यं दिवसेषु पञ्चदश-
दिनवचनमवश्यानुवादो भविष्यति^(१) । अथवा । पञ्चदशदिवस-

० शास्त्रायनोक्तम्,—इति सु० ।

(१) अत्रि मातेष्टिः “वैश्वानरं द्वादशकपालं विन्यसेत् पृथे जाते”—
इत्यनेन विहितम् । तत्रेदमाज्ञायते । “यद्दशकपालावति जायतेऽप्येवं
मध्यमवर्षेण पुनरिति, मन्त्रकथाज्जिह्वतेवास्मिन्लोभोदधाति, यद्दश-
कपालोविनामैवास्मिन्नज्ञातं दधाति, यदेकादशकपालज्जिह्वतेवा-
स्मिन्नितिर्ष्यं दधाति, यद्द्वादशकपालो भवति यममैवास्मिन् यद्दश
दधाति, यस्मिन् भावस्यास्मिन् विन्यस्यति यत्तत्तत् स तेजसाग्राह-
इतिप्राची यन्मुक्तम् भवति”—इति । तत्र वाक्येदमवशात्कथायाः
देविकान्तराणि न यन्ति, किन्तु द्वादशकपालान्तर्गतानामष्टा-
कपालादीनामवश्यानुवादेन तत्र तत्र पञ्चवादकीर्णवदारेण प्रकृता-
द्वादशकपाला वैश्वानरेष्टिदेवैर्षं कथ्यते इति जीर्णवाक्यप्रमाणान-
वश्यानुवादमतेकादशाधिकारो विज्ञापितम् । यद्दशकपालमवश-
मिति भावः ।

बोद्धवदिवसविशोमीचिकवदिकस्योऽपि । ममसापरवत्तु कथा-
स्वार्कान्वितमेव प्रवक्तव्यतोच्यते, तद्व्यापेऽपि तत् प्रवक्तव्यम् ।
तदाह आचार्यः—

“चगतेऽपि एवौ कर्मा आहुं कुर्वीति कर्मणा ।

आवाद्याः पक्षः पक्षः प्रवक्तुः पितृकर्मसु ॥

पुत्राणाञ्चकथाऽऽरोममैश्वर्यमनुसं तथा ।

प्राप्नोति पक्षमे दत्ता आहुं कार्माकथाऽपराम्”—इति ॥

इत्यनुरूपि,—

“आवाङ्मयवर्धिं कथा पक्षं पक्षमाचिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लृप्ता कर्ममयवर्धं वक्षम् ॥

तस्मान्नयैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कलम् ।

आवाङ्मयवर्धिं कथा यः पक्षः पक्षमो भवेत् ॥

तत्र आहुं प्रकुर्वीति कर्मस्योऽर्कं भवेत् वा”—इति ॥

अथ पक्ष रवेः कथानतमेव प्रवक्तव्यमद्यादिपुराणे दर्शितम्,—

“पक्षान्तरेऽपि कथान्ते एवौ आहुं प्रवक्तव्ये ।

कथानते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्”—इति ॥

चोक्तमौतमोऽपि,—

“कथानते अस्मिन् बान्धवानि तु बोद्ध ॥

अनुभिक्षानि तुस्यानि समूर्ध्ववरदक्षिणैः”—इति ॥

प्राश्नाचनिरपि,—

“पुष्टः कथानतः सर्वः पुष्टः पक्षः पक्षः ।

कथान्तार्कान्वितः पक्षः बोद्धव्यं पुष्टपक्षमे”—इति ॥

आदिप्रधानेषु च चक्षुः कर्णोन्मिलनेन अक्षः पक्षः
पुण्यद्वयम् । अतएव कार्याणि,—

“आदौ मन्त्रोपधाने वा चक्षुः कर्णौ प्रवेद्विः ।

व पक्षः पक्षः पुण्यः आहुतयोद्वयं प्रति”—इति ॥

प्रतिपदादिदर्शनात् आहुं कर्तुमथमर्थयेत्, पक्ष्यादिदर्शनात्तु-
म्भादिदर्शनात् वा चक्षुः कर्णौ आहुं कर्तुम् । तदाह नौतमः । “अपर-
पक्षे आहुं विश्वोद्वयम् पक्ष्यादिदर्शनात्तुम्भादि दृष्ट्यादि कर्तु-
म्भित्वा वा”—इति । तन्नाथपुराणेऽपि,—

“मन्त्रकल्पपक्षे तु आहुं कर्तुं दिने दिने ।

चिन्तामणीपक्षे वा चिन्ताम तर्हमेव क”—इति ॥

अथ प्रतिपदादिदर्शनात्तुम्भित्वादिपक्षे तन्नाऽऽदिकं न दर्शयम् ।
तदाह कार्याणि,—

“मन्त्रकल्पपक्षे पक्षे आहुं कर्तुं दिने दिने ।

मेव तन्नाऽऽदि कर्तुं आद्येन वर्णा चतुर्दशी”—इति ॥

नयेत् ।

“प्रतिकल्पनित्येन कर्तुं विना चतुर्दशीम्”—इति

आहुतयोद्वयपक्षेन विद्वेत् इति ज्ञेम् । न । तच्च वक्ष्यते
पक्ष्यादिपक्षविषयमेवोपपत्तेः । अथवा, कार्याणिनिवचनकारणत्वं
प्रत्यक्षम् । अतएव आहुतयोः । “अपरपक्षे आहुं कर्तुं कर्तुं
चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी चतुर्दशी
आहुतयोद्वयपक्षे नित्यमेव”—इति । अतएव,—

“अपरपक्षे दृष्ट्यादौ कर्तुं विना चतुर्दशीम् ।

आहुं तन्नाऽऽदिकं न चेत्या न तचेतराः”—इति ॥

तथाप्यस्यार्थे वक्ष्यमप्यस्य वक्ष्यमीत्यर्थान्तरपक्षपक्षमीयर्थ-
जायु तिष्ठित्यभिपिष्टावायेकस्याभिधौ वक्ष्यमप्यं यत्ते यादं
सुर्वात् । तदाह कमः—

“इधे वक्ष्यासु कस्यालो प्रायेणापि ददरे वक्ष् ।

यक्ष्मोरकर्णे दद्यात् वक्ष्मोरपि वक्षोः”—इति ॥

अथस्यादिना वक्ष्यमप्ये याद्व्याकरणे यावत् कम्बाराभौ दूर्ध्व-
क्षिति यावच्छादं दद्यात्, तथाप्यकरणे यावद् दक्षिणदर्शनमिति ।
तदाह सुमनुः—

“कम्बाराभौ महाराम, यावन्निष्ठेदिभावसुः ।

तज्जात्याकाङ्क्षयेद्देवं दक्षिणं यावद्दामतम्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“कम्बान्ते वक्षितरि पितरो यानि वै सुताम् ।

इत्या प्रेमपुरी कर्मः यावद्दक्षिणदर्शनम् ॥

ततो दक्षिणकंमाशौ निराद्याः पितरो भवाः ।

पुनः कम्बवर्गं यानि त्रापं दत्वा सुदायकम् ॥

इधे कम्बान्ते यादं यो न कुर्वाद्गुणकम् ।

यत्नं पुनः सुतस्यैव पितृनिवाण्यापुनम् ॥

दक्षिणे वसतिक्वाप्ते पितरो देवतैः वव ।

निष्कं प्रतिपद्यन्ति त्रापं दत्वा सुदायकम्”—इति ॥

चादिपुराणेऽपि,—

“याद्वक्तुतौ कमः प्रेताम् पित्रंश्चाथ कमात्तयाम् ।

विषर्जयित्वा यादुमे कमा इत्थं कर्म पुरम् ॥

कुपार्ताः कीर्तयन्त्यस्तु कुपुत्रस्तु कथं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पापकं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तास्तु च विधिना तर्पयेन्पापयेन तु ।

मन्त्राव्यतिक्रमिणेन तथा भीतेन चाप्यथा ॥

पापमात्रं परमहादर्यं चः प्राप्नुयाच्चरः ।

निष्ठासायेन चः प्राप्नुयात् वन्द्यारचति वा कथम् ॥

यो वा संवर्द्धते देवं प्रत्यक्षं कात्यायनिकान् ।

आहुमेनापि कर्मणं तैदीर्घ्यैः सुवर्द्धितैः—इति ॥

कृताकृत्यादिकर्मणिना कर्मं पुरं शून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन्-
वाचयतीत्यन्वाहृत्य जीवना । पापकं आहुतः पितरश्चिदानीत्यन्वा-
हारः । तत्र कर्मान्वाह नार्हः,—

“नमोऽर्घो भार्गवदिने नमोऽर्घो विष्णवेऽपि ।

इतु आहुं न कुर्वीति मदी । पुत्रपुत्रपुत्रम्”—इति ॥

ब्रह्मगर्भोऽपि,—

“प्राजापते तु पौत्रे च पित्र्ये भार्गवे तथा ।

अथ आहुं प्रकुर्वीति तत्र पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी, पौत्र्यं रेवती, पित्र्यं मघा । चक्षुरा अपि,—

“नमोऽर्घो कृष्णपते चः आहुं कुर्वते नरः ।

पश्चान्नं तत्र आनीयात् क्लृप्तपुत्रकं निश्चितम् ॥

मघासु कुर्वन्तः आहुं क्लृप्तः पुत्रो विनश्यति”—इति ।

अथ मघाचमोदकां आहुनिषेधः चैवकपितृवर्गेऽप्येन आहुशस्त्रौ कर्त्ता तन्निषेधो युक्तः,—

“वितरो वष पूज्यो तप मातामहा पुत्रम् ।

वविशेषेण कर्त्तव्यं विवेकावरकं प्रयेत्”—इति

धौम्यवर्णेन केवलेकवर्गेहोत्रमाहुनिवेद्यायासिरेव नास्ति, यतो
तेन व्यवसाय विवक्ष्यते इति । तैव, कस्यापि धौम्यवर्णो व्यापीचादेव
प्राप्तकैकवर्गमाहुक निवेद्यात् । यथा रामप्राप्तक कलकलकलकल,

“न कलकलं भक्तयेत्”—इति निषेधकदन् । कलएव कार्याधिनिः—

“माहुन्तु कैकवर्णं यचोदमाधुपकमेत् ।

अहस्तकलं कलं कुः प्रकां विंशति तप ते”—इति ॥

सामान्यतमपि,—

“इच्छेत् यचोदमीमाहुं पुत्रवान् यः सुमाकुवोः ।

एकवीथं तु गो दद्यात्पार्थिवं कुः समाचरेत्”—इति ॥

यः पुत्रवान् सुमाकुवोरभिष्टुतिनिच्छेत्, य एकवीथवर्गवीथ
माहुं गो दद्यात्, अपि तु मातामहवर्गेहोत्रेणापि पार्थिवं समाचरे-
दित्यर्थः । तस्मादेकवर्गेहोत्रेणैव मयायचोदमां माहुनिवेधो न तु
माहुकैव, तप माहुक प्रकलनात् । तवाच कलः,—

“प्रीतवन्मानीतायां मायाकुतां यचोदमीम् ।

प्राय माहुन्तु कर्त्तव्यं मधुना वाचयेन य ॥

प्रमानिहो यतः स्मर्त्तं चारोग्यं धनं तथा ।

मृदां माहुं यदा प्रीताः प्रचक्षन्ति पितामहाः”—इति ॥

मयाभारतेऽपि,—

“क्षतीनामूलरेच्छेदः पुण्यं माहुं यचोदमीम् ।

मायकान्तु यचोदमां प्रसीयन्ते मरा यये”—इति ॥

अथ मन्वाभयोदयां जाद्वे पिच्छनिर्वपणं न कुर्यात्, तथां
बुधादिभ्यो पिच्छनिर्वपणविधेयात् । तथाच पुनस्तु,—

“अथनदितये जाद्वं विनुवदितये तथा ।

बुधादिभ्यु च कर्मस्तु पिच्छनिर्वपणादये”—इति ॥

कर्त्तव्यमिहान्वाहारः । अत्रान्वितत्वेनापि पिच्छनिर्वपणं नास्ति ।

तथापदिपुषाये,—

“कंठात्तापुषायेन पारयेन च भारत ।

मन्वायां पिच्छदानेन कोटः पुषो विनमसि”—इति ॥

चतुर्दश्यां जाद्वनिषेधोऽथवाक्यतविषयः । अथस्तुपुषायास्तु

चतुर्दश्यामपि जाद्वं कर्त्तव्यम् । तथाच श्रीपि,—

“विश्वस्तथापदादितिकेनजाद्वपयानिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्तिवा कार्पा कमेवास्तु विनर्षिता”—इति ॥

प्रकोशे अपि,—

“इकारोदकसीहादिकिमुज्ज्विकादिभिः ।

महिर्द्विभिमन्वाभयोर्वा प्रका चतुर्दशी”—इति ॥

वाङ्मयमोऽपि,—

“अथैव तु इता ये वै तैश्चकन प्रदीयते”—इति ॥

अथ चतुर्दश्यां अकादिस्तथाभयेति विवक्ष्यते, न पुनचतुर्दश्या-
मेवेति । इत्यत्र अस्ति, दिवाकरेऽपि क्तिवाभवादिकृतिविश्वार्थं मन्वा-
भयोवाज्जं कर्त्तव्यम् । चतुर्दश्यां जहाकमन्वाभयोर्दोहिलेन विज्ञानान्
तेमाथ क्तिवाभवादिकतेरन्यायात् । तत्र केचोदितकथनं सुमनुराह,—

“अममन्वाभयोऽपि पिच्छः प्रकास्तु तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दशं महाकवे”-इति ।

यस्यसमागतस्य अपिच्छीकृतस्य वक्तव्यस्य पितृचतुर्दशं महा-
कवे सुतैरेकोद्दिष्टमाहुं कार्यमित्यर्थः । यच्च पितामहोऽपि वक्ता-
दिना हतः, तेन ह्यप्यपि चतुर्दशांशेकोद्दिष्टमाहुं कार्यम् । तथाच
वक्तव्यम् । “एकस्मिन्चतुर्दशोऽर्थोद्दिष्टविधिः”-इति । वक्तव्यम् । एक-
स्मिन्पितरि वक्तादिना हते, ह्यर्थोऽर्था पितृपितामहयोः वक्तादिना
हतचतुर्दशं सुतेषु तयोः श्लेषकमेकोद्दिष्टमाहुं कार्यमिति । यच्च
पितृपितामहपितामहाकाव्योऽपि वक्तव्यम्, तेन चतुर्दशं पार्श्व-
शेषेन विधिना आहुं कार्यम् । एकस्मिन्चतुर्दशोऽर्थोद्दिष्टविधिरिति विधे-
द्योपादानात् । इदञ्च वक्तव्यकारावकाशोऽर्थम् । यच्चपि पितादिषु
वक्तव्यतेषु वक्तव्यमपि वक्तव्यं वक्तव्यमेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देव-
व्यामिश्रितम् । यच्च वक्तव्यं वक्तव्यमेव पार्श्वकाव्यस्य वक्तव्यविधिवत्-
वक्तव्यमावादेकस्मिन्चतुर्दशोऽर्थोद्दिष्टमाहुं कार्यमेवाप्युपपत्तेरेकोद्दिष्टवक्तव्यमेव
कार्यमिति देवव्यामिश्रितं युक्तमिति प्रतीतिरिति । वक्तादिपितामहा-
दिनामरे पार्श्वविधिर्नैव आहुं कार्यम् । अतएव वक्तव्यमिति:-

“वक्तव्यानुपराने च त्रैलोक्यमहाकवे ।

निर्भेदेऽप्यपिच्छांसीमिति ब्राह्म वक्तव्यमिति”-इति ॥

आत्मभगिण्यादीनां महाकव्याहुंमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यम् ।

तथाच सुमन्तुः-

“अपिच्छीकृतमाहुं यच्च यच्च प्रदीयते ।

आपे भगिन्नि सुपात्र कामिने मातृपात्र च ॥

निपात्र हरेषु आहुंमेकोद्दिष्टं न पार्श्वम्”-इति ।

चापकमोऽपि,—

“अयुना चे कृताः केचिन् क्षिप्यन् पुनराय चे ।

तेषामपि च देवं ह्यदेकोद्दिष्टं न पार्थक्यम्”—इति ।

क्षिप्तो अग्निवाहकः, पुनरा आवाहकः । कात्यायनोऽपि,—

“अग्निवाहवादीनामेकोद्दिष्टम् अर्च्यम्”—इति ।

यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि, यथा अग्निकरणं
प्रकृत्य वाहककर्म,—

“तत्तच्छ्रद्धं न कर्मण्येकोद्दिष्टं कदाचन ।

अग्निकरणानाम् तज्जोक्तमिति शुद्धयः ।

प्रेतस्यैव निशीर्षः प्राप्तः पित्र्यवयव्यु च ॥

अवति पित्र्यकोकान् हुक्वपिच्छे निशोभितः ।

अग्निकरणादूर्ध्वं हुक्वम् शोपयत्यते ॥

हुक्वम् तु कृते पञ्चायुगः कार्यो अग्निकृता”—इति ।

कार्त्तविरपि,—

“तत्तच्छ्रद्धं न कर्मण्येकोद्दिष्टं कदाचन ।

अग्निकरणानाम् प्रेतस्यैतद्वत्तत्तम्”—इति ।

अमोऽपि,—

“अः अग्निकर्तुं प्रेतं हुक्वपिच्छे निशोभयेत् ।

विशिष्टलोभेन अवति पित्र्या शोपयत्यते”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“प्रदानं यथा कथं च अग्निकरणात्परम् ।

तथा पार्थक्यवत्प्राह्वयेकोद्दिष्टं अग्नेदुयः”—इति ॥

तानि कर्माणि प्रतिपदोक्तैर्कोटिद्विविधमात्रे ब्रूयन्ति । इत-
श्चाहं सूतकादिना मुक्तकाशातिक्रमे जातौपापमाननरकाद्यव-
धार्यम् । तथाच अन्वयः,—

“इमे विद्वन्नां वाङ्मे तु जात्रौचं जायते तदा ।

जात्रौचे तु क्षतिक्रान्ते तेभ्यः वाङ्मे प्रदीयते”—इति ॥

अन्वयवचनम्,—

“तद्वचोभूयते केनचिद्भूतकादिना ।

सूतकाननरं कुर्वात् पुनस्तद्वचरेव वा”—इति ॥

सूतकाननरकाद्ये वा अननरे वा जायते तत्पक्षे तन्निधौ चेति
पक्षद्वयपक्षकं, तथाच पक्षे विरोधश्च जायते, पुनस्तद्वचरेव वेत्यर्थं
पक्षः सूतकाननरिकादिभिर्भावादेव विज्ञेयं बहुपक्षे प्रतिभावं चकारे
विज्ञेयैर्कोटिद्विमात्रिकमाहूयितव्यमिति अन्वयवचनविरोधाच्च अन्व-
यायते । अतएव हेतवः,—

“एकोद्विष्टे तु संग्राप्ते यदि विज्ञः प्रजायते ।

अन्वयिक्तानिधौ तस्मिन् वाङ्मे कुर्वात्यवगतः”—इति ॥

अन्वयिक्ताननरे जायते तन्निधौ सूतनिधौ, अस्मिन् द्रष्टव्ये कल्पे
वा सूतकाननरपक्षे वाङ्मे विज्ञवशात्कुर्वादित्यर्थः । जात्रौचविनि-
धनविज्ञेयं तु जायते तस्मिन् सूतकाननरपक्षे अन्वयवचनवचन-
द्वयपक्षम् । हेतवः तस्मिन् विज्ञवशाच्च ज्ञता । इतन्
अन्वयवचनं सूतकात्रौचविषयम् । विज्ञानाननरतत्त्वदर्शित्वे,

“एकोद्विष्टे तु संग्राप्ते यदि विज्ञः प्रजायते”—

इत्यादि अन्वयवचनमिति । अतु जात्रौचोक्तम्,—

“मातृविघ्ने बहुसुखे चकारा नृतनृतये ।

चमावासां प्रसुप्तिं शङ्कायेने मनीषिणः”—इति ॥

चकारा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् स्थले नृतये वा माते
चमावासांममावासां शङ्कौ शङ्कनकारं वा आहं प्रसुप्तिंति ।
एतदनुमाचिकशांस्वरिकमातृविषयम् । अतएवोक्तं चरुविग्रहतेन,—

“माषिकेऽप्ये तु संप्राप्ते चकारा नृतनृतये ।

वदन्ति शङ्कौ तात्कार्ये दर्शे वाऽपि विषयवाः”—इति ॥

दर्शयत्नं शङ्कन्येकादशोरपचकार्यम् । अतएव मनीषिः,—

“मातृविघ्ने बहुसुखे चविज्ञाते नृतेऽहनि ।

एकादशानु कर्त्तव्यं कल्पये विवेचतः”—इति ॥

कल्पये वा एकादशौ तयां विवेचतः कर्त्तव्यमिति योजना ।
पितृकार्ये कल्पयन्ती विवेचतो याज्ञभात् । कल्पेकादशीतोऽपि
चमावासां वा सुखानं पितृकार्ये दृष्टापूर्वावबिद्म । एतदुक्तं
भवति । आशौचसमनन्तरकाले सुखकायचिह्नहृत्वाच्छेदनः ।
दर्शकास्तु सुखकायप्रवाचनभावात् ततो नचनरति । अतएव
चरुविग्रहः,—

“शुचीभूतेन दत्तं वा तिथिः प्रतिपद्यते ।

वा तिथिस्तु कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन”—इति ॥

शुचिना तावच्छाहं कर्त्तव्यं, तथाशौचमनुष्ठानाद्ये शङ्कभावे
शङ्कनकारं वा तिथिः प्रतिपद्यते कल्पते । वा तिथिस्तु कर्त्तव्या-
ऽङ्गमेव शौर्कर्त्तव्या । आशौचास्तुप्राप्ते तु सुखकायो वाचकादि-
मातिप्रमणीयः । तदाह चरुः—

“निषिद्धेदो न कर्णयो निगऽऽशौचं वदुष्यता ।

पिष्टं आहृत्य दातव्यं विच्छिन्निं नैव कारयेत्”—इति ॥

कतारेवाशौकरं वदुष्यतीति । आहृत्यदेनाय आहृत्यतर्पण-
मात्रं विवक्षितं, पिष्टदानस्य ह्यनुपायत्वात् । विच्छिन्निं नैव कारये-
दिति आहृत्यं कर्णमथमर्पणेपिष्टप्रदानमात्रमपि कुर्यात्, सर्वथा
पिष्टमस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अतएव निगमः । “आशिताशौ-
चं पिष्टमस्य पिष्टौरेव आहृत्यापि वा भोजयेत्”—इति । अथ वदुष्य-
तीतिवक्तव्यः । इति सामर्थ्ये आहृत्यतर्पणं पिष्टप्रदानस्य कुर्यात्, तथा-
सामर्थ्ये पिष्टप्रदानमात्रमिति । अतः कर्णोत्तेन आहृत्ये वदुष्यते
अनावाक्यादिनाममाहं विहितम्,—

“आहृत्ये दिवातीनामाममाहं प्रकीर्त्तितम् ।

अनावाक्यादिनिवर्तं मायशाम्भरादुते”—इति ॥

मात्रं मासिकं, शाम्भरं दैन्यस्तिकम् । तद्भाष्येणोद्भवस्त-
विज्ञविषयम् । तच्चाऽऽशौक्याः,—

“अप्लीकः प्रवाची च वक्ष भावं रक्षसता ।

विद्वान् न प्रकुर्वीत शामन्तस्य विधीयते”—इति ॥

कामाचनोऽपि,—

“आपस्यमग्नौ तीर्थे च प्रवाचे पुनस्तस्य ।

शामन्माहं प्रकुर्वीत वक्ष भावं रक्षसता”—इति ॥

आमपादोऽपि,—

“कर्णे देहकाकानां विज्ञये वदुष्यते ।

आममाहं द्विजैः कर्णे शूद्रः कुर्वन्तदेव हि”—इति ॥

न च कात्यायनस्यात्रपादकचनपर्यालोचनया सात्त्विकप्रत्याम्बिक-
चोरधामनाहं प्राप्नोतीति भगवन् । सायनामधरादुते,—इति
विशेषवचनेनाममाहूय तद्वृत्तिरिक्तविवक्षयागमात् । अतएव
मरीचिः,—

“जनशिकः प्रवाही च यस्य भार्या रमयसा ।

सामनाहं हिमः कुर्वाण तत्पुत्रादुतेऽहनि”—इति ॥

तदाजनाहं धृतेऽहनि न कुर्वाण, किन्तु एकाग्रमेव कुर्वा-
दित्यर्थः । कौणाक्षिपि,—

“पुण्यकल्पाणि दारेषु विदेशकौऽप्यनशिकः ।

अमेवैवाश्विकं कुर्वाण देवा वाऽऽमेन वा कथित्”—इति ॥

अनु सत्यन्तरे भार्यायां रमयसायां धृतेऽहनि आहूनिवेधः,—

“धृतेऽहनि तु वंशान्ने यस्य भार्या रमयसा ।

आहं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पश्यमेऽहनि”—इति ॥

तस्यायं विषयः । अनुवाचाः पञ्चाहं पश्यन्तताश्चमाह्वेऽधिका-
राददा कृतमेव रमयसा ज्ञातदा धृतेऽहनि आहं न कर्त्तव्यं,
किन्तु पश्यमेऽहनीति । तस्यायं श्लोकनौतमः,—

“अनुवा तु वंश भार्या वंशान्ने भर्तुराश्विषे ।

रमयसा भवेसा तु कुर्वाण तत्पश्यमेऽहनि”—इति ॥

प्रमादकल्पेऽपि,—

“शूद्रा वा तु चतुर्थेऽहनि ज्ञानाचारी रमयसा ।

देवे कर्त्तव्यं पित्रे च पश्यमेऽहनि ह्यधिति”—इति ॥

अन्ये तु,—

“आद्वैतेऽहंनि संसारे नमः भार्या रमयसा ।

आहुं तच्च न कर्तव्यं कर्तव्यं पश्येद्भूमि”-इति

कोकनौतमरचममया पठिमा, जाह्नादौ कथंवि भाषेया हरै-
वाधितारखयानार्था रभोहर्जनदूषितायाभधिकारनिबन्धेमुंमकार-
मतिमन्व दक्षणेऽहनि जाहुं कर्णवमिनि मन्मते।

न्यायिण्यादेऽमावासादिमाहृत्पापि पक्षमेऽहमुक्त्यर्थः प्राप्नोति ?
 मैवं, माहृत्पित्रे दिवातीर्णमिति शरीतरचनेनामावासादिष्वाम-
 काशकार्ये शोभकार्ये फलीक्यदिहितमात् । माहृत्त्रयेऽर्थात्पक्ष वच-
 नस्य अतादृशतिरिक्त्विकमेव सार्थकमवस्थिति चेत् । अवेदेतदेवं,
 यदि विषयान्तरं कर्तुं त्रय्येत । न त्वेतदस्ति, अतादृशविषयमन्तु
 अन्तेऽपि तु संग्राहे इति कस्यनारवचनादेवावयवमन्ते । तस्मादेक-
 भावेन अतादृशमाहृत् रभोद्वर्गक्यविग्रोपरमकाशव कर्तव्यं, भार्या-
 नारकमेव अधिकारान्वयमाकृत्यैव काशे कर्तव्यमिति । यद्व-
 युक्तं तद्वाक्यम् ।

भाड़े भोजनीयता परीक्षा करनी चाहिए। तब भाड़े प्रभाव कम, —

“पुनर्लेख परीक्षेत नास्त्यन्यत् वेदपारम्पर्यम् ।

अरोरममर्हो नैर्निःश्रान्तरितमनाम् ॥

इरादेन करीजे। आह्वानेइपारनाम् ।

इदं च यदि वाऽनिर्वाणत्वादेनैव मानयेत्"—इति ॥

पूर्वमिति निम्नलक्षणां पूर्वमित्यर्थः । अतीरन्मन्त्रादोषाः सुडा-
पक्षारादृष्टः । कुरादिनि प्रयितामहादाराभ ओम्नीयनाङ्गपथ-
मम् । तत्रापि इत्यर्थः—

“उत्तमस्य सत्यमनसोर्विद्यामीशतृणात्मितैः ।

पुत्रवचनविज्ञातैः सर्वे ज्ञातुं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

सर्वे पार्वत्यैकोद्दिष्टास्तकम् । अतएव मनुवाऽपि पितुः शोचिष्यमेव
पुत्रस्य श्रेष्ठमुत्तमम्,—

“अशोचिषः पिता सस्य पुत्रः स्यादेहपारणः ।

अशोचिषो वा पुत्रः सान् पिता स्यादेहपारणः ॥

ज्यावावसमनसोर्विद्यास्तस्य स्यात्शोचिषः पिता”—इति ॥

आहुते भोजनीयानाहुत्या आहुतवस्त्रेण श्रिताः,—

“अस्याः सर्वेषु वेदेषु शोचिषोऽस्य विदुषा ।

वेदार्थं चित् श्लेष्टवासा चिमधुक्षिसुपर्णकः ॥

कर्षणिष्ठास्योनिष्ठाः पञ्चाग्निर्गङ्गापरिचः ।

पित्रमाह पराशिव आहुत्याः आहुतवस्त्रः”—इति ॥

अश्लेष्टादिष्वेवेत्यस्या श्रिताणां भक्षणकमाः । शोचिषाः श्रुताभ-
क्षणवस्त्राः । आहुतिम् आहुतानाम् । जुवा मध्यमवस्त्रः । जुव-
तश्च सर्वदिशेषकम् । वेदार्थविदुर्गङ्गाज्ञानवान् । श्लेष्टवासेति शामयि-
त्रेयसद्रुतं च । तद्रुताचरणेन वसतर्धीते, च श्लेष्टवासा । चिमधुः
अश्लेष्टदेशेऽस्य तद्रुतश्च । तद्रुताचरणेन तद्व्यापी चिमधुः । चिसु-
पर्णस्य जुवस्योरेकदेशेऽस्य तद्रुतश्च । तद्रुताचरणेन वसतर्धीते च चिसु-
पर्णकः । आहुत्या वा न अग्निवाद्यः । उत्तमस्य वा एते आहुत्याः
आहुतवासवस्येव आहुतवस्त्रादकादृत्यः । अहसतिरपि,—

“अपेक्षं भोजयेच्छाहुते कन्दोमं तथ भोजयेत् ।

असौ कज्जुवि शामानि पितृषं तथ विदते ॥

अथेन वृषिर्षो वर्षी वृषिस्तमकानाम् ।

अदि अथेन वृषिर्षो वृषिस्तमकानाम् ॥

अथ ह वृषिर्षो पिता अथवा ह पितामहः ।

पितुः पितामहाः वाचा अन्धो नोऽप्यधिकस्ततः—इति ॥

आतातपोऽपि,—

“भोजयेद्यज्ञचर्मांश्च देवे पित्रो च कर्षन्ति ।

अमन्तमकचर्मांश्च कर्षन् तस्येति वै जुनिः”—इति ॥

अमोऽपि,—

“वेदविद्यामनकाताः श्रोत्रिया वेदपारणाः ।

अधर्मनिरताः क्रान्ताः क्रियावन्मन्त्रपक्षिणः ॥

तेभ्यो ह्यवन्मन्त्रपक्षिणः प्रदीयते”—इति ।

अमुरपि,—

“श्रोत्रियास्तैव देवानि अमन्त्रयन्ति शस्त्रिभिः ।

अमन्त्रयन्ति विद्वांसः तस्यै दर्शनं महाफलम् ॥

एतेष्वपि विद्वांसः देवे पित्रो च भोजयेन् ।

पुण्यं कर्षमाप्नोति वामनज्ञानं वक्ष्यते”—इति ॥

अचिह्नोऽपि । “अनीन् अचिह्नान् वाधून् वा”— इति । अचिह्नो-

इति श्रेयः । अचिह्नपुराणेऽपि,—

“अचिह्नो आहुरन्तेभ्यः चिदचिह्नश्च दाययेन्”—इति ।

अचिह्नो अचिह्नारिणः । आहुरन्ताः आहुरन्तमन्त्रारिणो वाम-

प्रज्ञाः । चिदचिह्नो वाक्कायमनोदशैरुपेताः अतः । अतः परः

परः श्रेयः । अतएव वारदः—

“यो वै ज्ञानीनामृतं भोजयेदितरान् दिवान् ।

विज्ञानं वसतो यामे कथं तज्ज्ञाति राक्षसान्”—इति ॥

ब्रह्मास्त्रपुराणेऽपि,—

“अन्नामे भानिभिक्षुर्वा भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।

तदन्नामेऽष्टदासीनं ब्रह्मसमि भोजयेत्”—इति ॥

अष्टदासीनो ब्रह्मन्मन्त्रः । अतएवापस्तम्बः । “ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्म-
विद् भोजिनोऽसमन्तानोपाकलयन्मान्”—इति । भोजितव्यन्मा मातु-
कादयः । भोजितव्यन्माः वृषिणाः । भोजितव्यन्मा वेदाचारकादयः ।
अन्तोवाहितव्यन्माः त्रिष्यन्मास्तोपाध्यायाः । सर्वविषयव्यन्मन्त्रिणान्
ब्राह्मणान् ब्रह्मकादीन् भोजयेदित्यर्थः । नाह्ने भोजिवादीनां पक्वि-
पादनमेवापि पाचयिष्येकर्ता ब्रह्मवर्चः,—

“अपाकृत्योपवना पक्विः पाक्यते वैर्दिनोत्तमैः ।

ताम्रिबोधनं कार्त्तमेन दिवाऽन्नापक्विपादनम् ॥

अन्नाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रपन्नेषु च ।

भोजितव्यन्मन्त्रास्तैव विज्ञेयाः पक्विपादनाः ॥

विद्याधिकेतः पञ्चाग्निः चितुर्पुर्णः वसुधैविम् ।

ब्रह्मदेवात्मनान्मन्त्रोन्मोन्मोन्मन्त्रात्मनः ॥

वेदार्थवित्तमन्त्रा च ब्रह्मचारी ब्रह्मवर्चः ।

अन्नाद्युत्तैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पक्विपादनाः”—इति ॥

ब्रह्मदेवात्मनान्मन्त्रात्मनोन्मोन्मोन्मन्त्रात्मनः । ब्रह्मवर्चः सर्वो सुप्रपन्न
वः । अन्तोऽपि,—

“ये भोजया विरज्यो धर्मज्ञाः ज्ञानवुद्बुधः ।

कष्टपञ्च त्रिषौपथः तिमधुर्माऽथ चो मयेत् ॥
 चिनाचिकेतो विरचान्धोमो ज्येष्ठसामगः ।
 अथर्वविरचोऽधेता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 विश्वरूपश्रियोषी च न्यायविच वरुङ्गम् ।
 जन्मवशात्तुविचैव चक्षुःशार्ङ्गपाठकः ॥
 ब्राह्मदेवास्तुतैव भावद्वयः कथयः ।
 चान्द्राव्यवगतपरः सत्यवादी पुराणम् ।
 निष्ठातः कर्मविद्यासु ज्ञानो विगतकल्मषः ।
 मुदवेदादिपूजासु प्रवक्तो ज्ञानतत्परः ॥
 विमुक्तः कर्मदा धीरो जगद्भक्तो दिनोत्तमः ।
 अगमिषो न चागमिषो मैव चाग्राविदेव ॥
 स्वातन्त्र्यो जगन्निरतः सदा सुप्रवर्तितप्रियः ।
 अमर्त्यदुः खमी दानाः ज्ञानाः कृतज्ञतः इतिः
 वेदज्ञः कर्मज्ञास्ततः उपवासपरायणः ।
 अथर्वो जगद्गारी च अथर्वेदविदेव ॥
 वेदविद्यामतज्ञाताः ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः—इति ।

पैठीनविरचि । “ज्ञातः पङ्क्तिपावना भवन्ति चिनाचिकेतलि-
 मधुखिसुपथस्यार्थज्ञतन्धोमोज्येष्ठसामनो ब्राह्मदेवास्तुतानः क-
 थदो वेदाध्यायी अथर्ववेदकृङ्गम् अथर्वविरचोऽध्यायी पञ्चाङ्गि-
 वेदवापी चेति, तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिं विमुक्तो मूर्धवि वरुचै-
 रमुपहतान्” इति । ब्रह्मोऽपि,—

“ब्राह्मदेवास्तुतानो ब्राह्मदेवाप्रदायकः ।

मन्त्रदेशापतिर्देव ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनाः ॥

अमुना पारमो यश्च यानां यस्यापि पारमः ।

अथर्वेतिरचोऽप्येता ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगधरो विद्वान् यमकोट्याम्बकाद्यनः ।

आयमीको अतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः—इति ॥

बोधायनोऽपि । “यिस्रुक्षिणाधिकैतस्मिन्पुनर्देव ब्रह्माग्निः पशु-
विजिह्वीर्षकोऽप्येता यामना इति पङ्क्तिपावनाः”—इति । शारीतोऽपि ।
“क्षितिर्विचित्रिष्वेदेदिताऽबोचिष्वहिरिन्मार्चैकमयेति कुक्कुषाः,
वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मविज्ञानं क्षतिर्चेति वक्षिषं मुनं, ब्राह्मणता
देवपितृभक्तता यमता यौन्यताऽपरोपतापिताऽनस्रयता अमुदृतता
अपादर्थं निषता विषयादिनं कृतज्ञता अरक्तता प्रमानिचेति
अयोद्वयविधं श्रीकम्,

यमा इमोदया हानमर्षिषा नुरपूजयन् ।

श्रीर्षं क्षानं अपोहोमकयः क्षायाचद्वय ॥

सायनकर्म यन्तोषो दृढप्रतलपुपप्रतलमिति बोरुश्च गुहाः दुर्तं,
तस्मान् कुक्षीनाः अतमीक्षयन्तो कृतक्षाः कृत्यादिनोऽप्यङ्गाः पाङ्क्त्याः ।
दादभोमकतः ओचिष्विणाधिकैतस्मिन्पुनर्देवमधुक्षित्रीर्षको ओ-
यामनः पञ्चाग्निः पशुविजिह्वीर्षकोऽप्येताः अतुकायनामी तत्तवि-
चेति पङ्क्तिपावना अभवन्ति” । क्षितिर्विचित्रिष्वप्यनायता । अविचि-
ष्वेदेदेदितेत्यत्र हविरावादनार्थेदेवविशेषवाची वेदिशब्दो हविःशब्दं
क्षानं कथयति । मार्चैकं प्रवरवर्तिष्वविज्ञातम् । धर्मोऽधर्माच्च,
विज्ञानं वैवेकिकादिशास्त्रविज्ञानम् । क्षतिर्वेदशास्त्रविशेषम् ।

अपगतं दृष्ट्वा दयेकमकता । अचानुकस्यो वात्सल्येन दर्शितः,—

“अक्षीयन्निष्कामात्सल्यमभ्यश्रमातुषाः ।

विनापिचेतदौचित्यमिदमन्मिनाम्भवाः”—इति ॥

अतएव मरुः,—

“अनुकम्पयन्नेवः कदा वद्विरनुहितः ।

मातामहं मातुल्यं अक्षीयं मरुं मुदम् ॥

दौहित्रं विट्पतिं वन्मुनिस्त्वाम्यौ च भोक्तव्ये”—इति ॥

विट्पतिर्नामाता अतिचिरं । तदुक्तं देवक्यामिना । विट्पतिर-

तिथिरित्यस्ये वदन्तीति । आचक्ष्मोऽपि । “मुच्यन्मात्रे बोधयौऽपि

भोक्तव्यतः एतेनाप्तोवाचिनो व्याख्याताः”—इति । बोधाचनोऽपि ।

“तदभावे रक्षकविदुषोक्तं विनामोति वाद्व्यस्य मरुणा तस्या-

देवविधं वपिष्टमचाक्तव्ये”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“पितृव्यदुहौहित्रानृत्तिव्यस्योपमातुषान् ।

पूजयेद्भक्त्येन वद्वन्मतिविनाम्भवान्”—इति ॥

अथ अतिवृत्तिव्यस्योदर्थवपिष्टा वैश्वदेव्याने निबोक्तव्याः न

पिचादिव्याने । तथा चापि,—

“पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ वपिष्टकः ।

न परस्परमर्थः^(१) कुर्म आद्वे अतिवक्तव्या ॥

अतिवृत्तुषादयो ह्येते वज्रुषा मातुषा दिवाः ।

वैश्वदेवे निबोक्तव्या वस्येते मुक्तवत्तराः”—इति ॥

त्रिव्यस्यापि वैश्वदेवस्यानर्थ निवेदः । बोधयौ निहितकार्यक,

(१) मधुसूक्तं परस्परमर्थेनोक्तोक्तार्थविशेषोऽर्थमिव वक्तव्ये ।

‘इतेनाप्तेनाविनो जायाताः’—इत्यापकमेव निवेदितदेशात् । यत्तु
मनुष्या कस्यान्तरात्कम्,—

“कामं याद्वेऽर्धेवेक्षितं नाभिरुपमपि मरिम् ।

दिवता हि हविर्द्युतं भवति जेत्य निष्कलम्”—इति ॥

तत्र वाचादनुकस्याभिप्रायेण, किं मनुकस्यानुकस्याभिप्रायेण । न
याद्वे धोक्तयेक्षितमिति खेनैव निदिष्टं निषक्त काममर्धवेदिति
वाच्यमेवाभ्युपगमात् । अविदोऽनुकस्यानुकस्यामाह,—

“यानुसं परो ज्यौ वाचते ज्ञा प्रदीयते ।

अवाचतः बीदमावात् ज्यौपावीर्धिमन्मये” —इति ॥

यानुसंकादुक्तो धर्मः, तेनावाचतः अवाचनीकान्, अतएव
बीदमावात् निर्मुक्तानपि अनुवायादनुकस्यावागमाये ज्यौपावीर्धका ते
निष्कलमज्जीकुर्वन्ति, तादृशैरुपावीर्धिमन्मयेदिति । अवाचनी-
कस्याममाये वाचमानाव निर्मुक्तव प्रदीयते इति । इतदनुकस्यो-
भयतीत्यर्थः । कथमिति कुलकस्ये वाचकस्योऽनुकसः । तथाऽऽह मनुः,—

“मनुः प्रथमकस्य चोऽनुकस्येव वर्णते ।

न वाचराजिकं तत्र दुर्मेतेषिहते कलम्”—इति ॥

वाचराजिकद्वाराकाशिकं कर्मदिकं कथमिति । भविष्य-
पुराणेऽपि,—

“वाङ्मनात्मिनोपाधि मूर्धे वेदविर्जिते ।

अकलमसिद्धिमुत्सृज्य न हि भवानि ह्यते”—इति ।

वेदविर्जिते,—इति निर्मुक्तमाधोपलक्षणात् । अतएवोक्तं
तत्रैव,—

“अतिशयमेव दौघोऽपि निर्मुक्तान् प्रति कर्हिषि ।

यस्य मेकमये भूषोदुरसस्य मुचान्तिः ।

मुचान्तिमात्रं दातव्यं नास्ति भूषे अतिशयः”—इति ॥

अथ पुराणान्तरेऽभिहितम्,—

“कस्याप्यतिशयं नास्ति अतिशयं प्रतिपादितम् ।

दूरस्य भोजयेच्छोदुरसस्यं नरकं प्रजेत् ॥

तस्मात् संयुज्येदेवं नृकं तस्य न चित्तयेत् ।

केचन चित्तयेन्नातिं न मुचान्तितां च न ॥

अधिकं हि नृकं युक्तमातिं विषयदम् ।

भूषं वा अतिशयं नास्ति कदापि कदापि नृकमपि ।

नातिशयेनरौघोदुरस्यं दातव्यमिति तत्रा”—इति ॥

तदौघिनमात्रादिविषयम् । अतएव ननु,—

“अतएव नृकं दौघेन नास्ति अतिशयं भोजयेत्”—इति ॥

अतएव केचन अतएव अतएव अतएव अतएव । अतएव अतएव ।

तिशये नृकं अतएव अतएव । तत्राच पुराणम्,—

“अतः पूर्वम् अतः परम् पुराणान्तरेऽपि ।

अतिशयं विषयान् नरकं पातयेत् क्व ॥

तस्मात् अतिशयेनरौघो नास्ति अतएव अतएव ।

अतएव अतएव अतएव अतएव अतएव ।

अतएव अतएव अतएव अतएव अतएव ।

अतएव अतएव अतएव अतएव अतएव ।

अतएव अतएव अतएव अतएव अतएव ।

अपिरेकारार्थः । अयूषांमेवातिक्रम्य वरुणं प्रयेत्, न मूर्खा-
नित्यमिषाद्यः । साह्ये वर्जनीया माह्वया वायव्यरूपेण दर्शिताः,—

“रोगी हीनानिरिक्ताङ्गः काचः पौनर्म्यकृत् ।

अवकीर्णो कुम्भजोद्यौ^(१) कुम्भो जलमदन्तकः ॥

अतकावापकः क्षीकः^(२) कम्पादूयमित्रकः ।

मिश्रमुक् पिङ्गलः कोमविकची परिकिम्बकः ॥

मातापित्रभुवत्प्राणी कुष्माणी कुष्मात्मकः ।

परपूर्णापतिः खेनः कर्मदुष्टश्च निम्बितः”—इति ॥

रोगी उन्मादादिरोगवान् । उन्मादादिरोगश्च देवसेन दर्शितः ।
“उन्मादस्तन्मोहोराजवत्का साधोमधुमेहोभमन्मरोऽम्बरीकश्चै पाप-
रोगः”—इति । हीनं मूलमधिकमनिरिक्तमङ्गं अकावी हीनाति-
रिक्ताङ्गः । ह्येनाप्यङ्गा यो न पश्यति, अवी काचः । तेन च
अधिरतूकमूर्खोदयो ज्ञेयमे । दिक्का पुनर्मूर्खता जातः पौनर्म्यः ।
अवकीर्णो जलमजः । कुम्भो दुष्टमजः । काचदन्तः काभादिश-
कृच्छदन्तः । खेनं महीना बोऽप्यापयति, च अतकावापकः ।
अकावा पता वा दोषेण कर्मा दूषयिता^(३) कम्पादूवी । अहापातका-
मित्रकः । परिकिम्बकः परिमेता । कुष्मकात्वं बोऽप्याति च कुष्माणी ।

(१) कुम्भजोद्यौ,—वरुणियां गतौ दौ द्यौ कुम्भजोद्यौ । गतौ जी-
यति कुम्भः क्षान्नुते वर्तते शोकः”—इत्युल्लापक्यौ ।

(२) क्षीक, “न मूलं येनिर्धं वक्ष विद्या वायु विमज्जति । मेढ्रं बोम्पाप-
कृष्णाणां ह्येवं क्षीयः च उच्यते”—इत्युल्लापक्यः ।

(३) दूषयिता,—इति वृत्तानं पदम् । अत्रापि कम्पादिभिः कर्मैवि द्वितीया ।

कुच्छब्दो गोचरश्चायुषश्चकः । निहितकर्म्मपरिष्ठापनी वृषश्चायुषो-
वृषश्चायुषः । परपूर्वपतिः पुनर्भूयति । अदत्तादायी केन ।
कर्म्मदुष्टाः प्राक्कविद्व्याचारोपेताः । इते आदौ निम्निता दर्व्य-
द्वयार्थः । मयुरपि,—

“ये केनपतित्वावा ये च नास्तिवृत्तयः ।

तान् वृषकश्चोर्विप्रागवर्णान् मयुरवर्णीन् ॥

जटिकं चानभीषान् दुर्वाचं किमवकाशः ।

वाजकानि च ये पूर्वान् तांश्च आदौ न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवककान् गोविकविककथा ।

वकी च पशुपालकश्च परिवेषा निराकृतिः ॥

ब्रह्महिंस्त्रं परिवर्जितं मन्वाभ्यन्तरवच ।

कुशीकवोऽकवीची च वक्त्रीपतिरेव च ॥

पौनर्भवश्च काचश्च वक्त्रं चोपपत्तिर्द्वे ।

शतकाभापकोक्तश्च शतकाभापितकश्च ॥

शुद्धजिह्वोऽनुद्वेजश्च शम्भुः कुच्छनोक्तौ ।

अकारश्चपरिष्ठाप्य मातापिचोर्भुरोक्तौ ॥

मातृवैतमेव संनयैः संबोधं पतितेभ्यः ।

अमारदासी मरुः कुच्छाणी गोमविकवी ॥

वसुधवासी वक्त्री च तैलिकः कूटकारकः ।

पिपा विदमानश्च केकरो जघनकथा ॥

केकरः निर्भगुद्विः ।

वापरोऽग्निमन्त्रश्च दार्शिकोऽविकवी ।

धनुःप्रशां कर्मां च यज्ञाद्येहिबिभूषति ॥
 मित्रमुक् सतहनिष्ठ पुत्राचार्यकथैव ।
 धामरी नक्षमासी च विद्यथो पिष्टमसवा ॥
 कर्कशोऽन्धश्च कर्माः कुर्वेदनिन्दकहवथ ।
 हस्तिनोऽश्वोऽश्वमेधकोनक्षत्रैश्च धीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च पुष्टाचार्यकथैव ।
 शोतवां भेदकश्चैव तेषां चारणे रतः ॥
 मृदुचन्देनको दूतो दृष्टरोपकहवथ ।
 क्लीडी ज्ञेयजीवी च कम्पादूषकहवथ ॥
 हिंसो वक्त्रमुक्च नवानासीव वाचवाः ।
 आचारहीनः क्लीक्च गिर्यं वाक्पकसवा ॥
 कृषिजीवी त्रिष्विजीवी चङ्घ्रिर्विभिन्दतहवथ ।
 कैरथिको मासिकिकः परपूरापतिहवा ॥
 श्रेतनिर्घातकश्चैव कर्मजीवाः प्रकृततः ।
 हताग्निर्हिताचारानपाङ्गेषां चारधमा ॥
 दिवातिप्रकरो विहातुमवथापि कर्मयेत्—इति ।

केनोऽयं ब्रह्मस्यतिथिरिह व्यापकारी विवक्षितः । तद्व्यापहारिभः
 यतितत्त्वज्ञेनोपात्तमात्^(१) । पारलौकिककण्डं कर्म नास्तीति मन्त्रमा-
 ना नास्तिकाद्येभ्यो यत्तिर्वीजिका येषाम्ने नास्तिकहृततः । अटिष्ठो-
 ब्रह्मचारी । अन्धीयानः—इति अटिष्ठविज्ञेयम् । यतस्यान्धीयानो
 ब्रह्मचारी प्रतिविध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रं, तथा चाहुः, 'यज्ञाग्नि-
 (१) यातिमहेद्युमहापातकमन्यो ब्रह्मसाधनद्वाराण्य परित्यक्त्यारिषि भावः ।

मंदाचारिकः—इति पापमविधायात् । न चाप्यनरहितस्य मंदा-
चारिकोऽप्यपि यत्नेन यादौ प्रवृत्तभावान् प्रतिषेधोऽनुपपन्न इति
जगद्यम् । अतः,

“अतस्तमपि दौष्टिचं यादौ यत्नेन भोजयेत्”—

इत्यत्र दौष्टिचपदमविवक्षितमिति भ्रान्त्या कथञ्चनरहितोऽपि
मंदाचारी यादौ भोजनीयतया प्रवृत्तः प्रतिबिम्बत इति । दुर्वाकः
कल्पाटः कपिककेतो वा । तदुक्तं वंशप्रकारेण,—

“कल्पाटकश्च दुर्वाकः कपिकश्चण्डरवश्च”—इति ॥

जितवो क्षुताकलः । पुराणमयाः नवयामकाः । अथ, यादौ इति
विशेषोपादानादुर्वाकादीनां यादुश्च वर्ज्यम्, न दैवे इत्यवगम्यते ।
अन्यथा, प्रवृत्तवादेवोभयत्र निषेधावगमादिशेषोपादानमवर्ज्यम् आत् ।
अतएव वीतमः । “इतिः पु च दुर्वाकादीन् यादुश्चैव”—इति ।
इतिः पु च दैवेऽपि एवं पित्रवत्परीक्षा दुर्वाकादीन् वर्जयेत् । हने
अन्यादयः यादुश्च न भोजयेत्, दैवे तु भोजयेदित्याहुः रित्यभि-
प्रायः । चिकित्साकाः जीवनायैव दृष्टार्थं भोजनकारिकः । “तस्मात्-
प्राप्तयेन भोजनं न कार्यं अपूतो ज्ञेयोऽज्ञेयो वा भिषक्”—इति
अविशेषेणैव निन्दार्थमाददर्शनम् । भगार्थं वंशप्रवर्णं देवार्थको-
देवकः । तदुक्तं देवसेन,—

“देवार्थेनपरो निष्ठं नितार्थी वक्ष्यमवम् ।

अथौ देवकको नाम इत्यकथेन वर्जितः ॥

अपान्तेनः य विज्ञेयः वर्ज्यकर्मसु वर्ज्यः”—इति ।

आपयपि भावविकल्पिकः । अतएव विपक्षकीर्तयेन निषेधे

चिह्ने मांशविकल्पिरति पुनर्विज्ञेयोपादानस्य वैकल्यात् । अनापदि
वाचिष्येन जीवन्तो विपक्षीयिणः, न नापक्षपि । तच्च,

“वाच्येन कर्मणा जीवेदित्वा वाऽप्यापदि दिवः”—

इति वाचिष्यस्यापक्ष्यताया विहितत्वात् । विहितत्वागकारणं
विना सौतत्यागोपनिषद्विरुद्धा परिरुद्धाग्निः । अन्वयस्या धनं
कीकृत्याधिकतया धनप्रयोजको वार्धुविकः । तथाच अर्थाः,—

“वनधे धनमुपेत्य तदायै कः प्रवच्छति ।

व नै वार्धुविको नाम तद्व्यादितु गर्हितः”—इति ॥

अथी कर्मरोगी । अनापदि यद्यपक्षः । अविवाहिते ज्येष्ठे अना-
दिताम्री वा कति कः कभीषात् अन्तरपरिणत आहिताग्निर्वा अयेन,
व परिवेता तन्ज्येष्ठस्य परिविनिः । तथाच मनुः,—

“हाराग्निहोचसंबोधं कुरुते सोऽप्ये चित्ते ।

परिवेता व विष्टेयः परिविनिस्तु पूर्वजः”—इति ॥

अपनः सोऽर्थे विवक्षितः । तथाच मर्गः,—

“सोऽर्थे तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्वंहारसंपदम् ।

आवयस्य तदाऽऽशनं पतितस्यस्यवा अयेन”—इति ॥

आवयस्यमावयवाधानं, आधानं वार्धुपक्ष्याधाधानम्^(१) । अथो-
दर्थे तु न होवः । तथाच आतातयः,—

“वित्तस्यपुत्रासापत्न्यान् परमारीसुतास्तथा ।

हाराग्निहोचसंबोधे न होवः परिवेदने”—इति ॥

(१) आवयस्योपक्ष्याधि आचोपिदिति वाच्यं । वार्धुपक्ष्याधवा औवा-
स्यः । आरियस्यवात् रक्षितव्यत्वाच्चकीर्त्याप्रयोजनं वाच्यम् ।

परमारीक्षताः सेवका आतरः । समोऽपि,—

“पित्र्यमुपास्यापन्मान् परमुपासयेत् ।

इराधिशेषेष्वेव भार्गवः परिवेदे” —इति ॥

परमुपा इत्यकीतादयः आतरः । योर्द्वेविकथेऽपि कचिहोषो-
नास्ति । तस्याच ज्ञानातयः,—

“क्षीणे देवान्तरणे च एतिते मिथुनैऽपि वा ।

योगशास्त्राभिपुणे च न होयः परिवेदे” —इति ॥

योगशास्त्राभिपुणे विरक्तः । कात्यायनोऽपि,—

“देवान्तरणक्षीणैकहस्तकामहोदरात् ।

वेष्मातिक्रमपतितमूत्रमुष्मातिरोमिकः^(१) ॥

अक्षयूकान्धवधिरकुक्ष्यामनसोरुक्तात् ।

अतिदुःखान्धार्श्याश्च कृषिकान् नृपका च^(२) ॥

अनहृदिप्रकृष्टाश्च कामतोऽकारिषकका ।

कुक्ष्यौकताचौराश्च^(३) परिविद्धं न दूयति” —इति ॥

कोडो भग्नपादद्वयः । कर्माणां वैश्वामित्राचारिषः । कामतो-
ऽकारिषः सेव्यैव विवाहाभिपत्ताः । देवान्तरमतादिव काममती-

(१) दक्षद्वयदशकाः पञ्चविंशति इति दशमः । मृतमुष्मात्,
“गौरुक्षकान् कार्मिकान् तथा कायकुक्ष्योक्तवान् । श्रेष्ठान् श-
त्रुं विनाशैव विप्रान् मूत्रवदाचरेत्” —इति मनुस्मृत्युक्तम् ।

(२) नृपका चेति कर्मादेव सत्त्वानिष्ठमुक्तत्वात् ।

(३) कुक्ष्यौकताचौराश्च,—इत्यत्र वाठः । अत्राठे तु, परकुक्षं पर-
गोचमिति ज्ञायति प्राप्नोति यो वत्सक इ कुक्षद्वयचौरादिकः ।

आमन्त्रयेत् परितेदने होचोऽपि । तत्रापि यच्चितः । “अष्टौ इव
हाद्वयवर्षाणि ज्येष्ठं आत्तरमभिर्विष्टमप्रतीकमात्रः प्राचक्षिणी
भवति”—इति । अत्रिविष्टमस्तनमिवास्तु । अथेवं व्यवस्था । अष्ट-
व्यायंमर्षाये वा हाद्वयवर्षप्रतीकं देवान्तरगतज्येष्ठविष्टम्^(१), अष्टौ
इमेति पक्षद्वयं कार्योक्त्यर्थं देवान्तरगतविक्रमम् । तथा कतिः,—

“हाद्वयेन तु वर्षाणि आधायां धर्षार्धचोर्गमः ।

आयः प्रतीक्षितुं आता सूत्रमात्रः पुनः पुनः”—इति ॥

क्षीयाद्वयस्य न प्रतीक्षणीयाः । तथाच कतिः,—

“उक्तानः क्षिप्तिवौ क्षुडी यतितः क्षीयवत्या ।

राज्यव्यवसायायी च न नायः आवातीक्षितुम्”—इति ॥

विरक्तवेत्तातिव्यक्तादिषु तु विरक्तावापुःपक्षा विवाहव्यवसायानि-
हतावधिदेहं न होषात्, तत्र काणाधेरन्तमान् । आधानविविधेऽपि
ज्येष्ठानुमत्याऽभिदेहे न होषः । तथाच बह्वचक्षिः,—

“अथमस्य वराहान्निराद्व्याद्वयः कथम् ।

अथमावुमनः कुर्वाद्विदोषं कथाविधि”—इति ॥

आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाशिताज्ञावपि कनिष्ठस्यदनुमत्याऽऽधानं
कुर्वाद्विद्विप्रमात्रः । अथं नायः पित्रादिषु ब्रह्मणः । तथाचोक्त्याः,—

“पिता पितामहो वक्ता अथनो वाऽथ कथक्षि ।

तथोऽग्निहोषमन्त्रेषु न होषः परितेदने”—इति ॥

वक्ता कथक्षिन् पिता पितामहो वाऽथनो वाऽऽहिताग्निर्न भवति,

(१) अष्टव्यायंमर्षाये वा देवान्तरगतवेत्यन्वयः ।

तस्य तदनुमत्याऽऽपान्तरस्येऽपि न दोष इत्यर्थः । इत्यनेन कन्यापरि-
वेदनेऽपि दोषतदपवादौ दृष्टव्यौ । अधीनविद्यमानेनो निराकृतिः ।
तथाच हेतवः,—

“अधीन विद्यते के अयेदिनो निराकृतिः”—इति ।

नामाभातीया अनियमकृतयो गवाक्षेषां मन्त्रवर्ती मन्त्रात्मनः ।
कुलीनयो गणकादिः । उपसोपनिष्ठ रम्यकायाः कन्यायाः पतिः ।
तदुक्तं हेतवेन,—

“गच्छा तु हृषी शेषा हृषी च नृनमः ।

अपरा हृषी शेषा कुमारी या रम्यका ॥

अयोनामुदयेन कन्यां प्राप्नुवो ज्ञानवर्त्मनः ।

अथाद्वैतमपाङ्गेन तं विद्यादुपसोपनिष्ठम्”—इति ॥

यस्य दृष्टे उपसतिर्जायः यदा संवयेन, सोऽपि कर्माः । तदुक्तं
हेतवेन,—

“परदाराभिजो भोक्षान् पुरवो नार उच्यते ।

उ उपोपपतिर्ज्ञो यः यदा संवयेदुदये”—इति ॥

भाग्यदो निहुरवाक् । पतितैर्महापातकिंनरिभिः यत् प्राप्नुवोर्नैव
अन्यैर्विद्याधोनिहन्त्यैः संधीनं ज्ञाः, सोऽपि विदितः । न तु
वाचान् संधीनं, तस्य पतितान्येनैवोपात्तमात् । केनरोऽर्थदृष्टिः ।
अयोदिधियाः पतिरयोदिधिवृत्तिः । ज्योत्स्नामपुत्राणां यदा अनिष्ट
या, सोऽयोदिधिवृत्तिः । तदुक्तं हेतवेन,—

“ज्योत्स्नां यत्नमूत्राणां कन्यावापुःकृतेऽनुजा ।

या चायोदिधिवृत्तेषां पूर्वा तु दिधिवृत्ता”—इति ॥

सुधाकरोऽथराष्टकः । धामरी हृत्पद्मेन अमरवदार्णवः ।
 मधुमेवमेवो वर्धकिहृत्वा वर्णमानः । उरधा चक्रवः । तस्य हृत्पद्मे
 पादनीषा वक्रावावौरधकः । मन्त्रिकः पादावक्रावौ माद्विकः ।
 चक्रवः, मन्त्रिचारिणीपुनः । तदाह देवः,—

“मन्त्रिचौमुच्यते मार्जा वा चैव मन्त्रिचारिणी ।

मर्जा चो माद्वते मर्जः च वै माद्विकः कृतः”—इति ॥

इतान् पूर्वोक्तानुसृत्य द्वे पित्रो च वर्जयेदित्यर्थः । अतोऽपि,—

“काकाः कुकाश्च बंकाश्च कृताश्च गुरतस्वमाः ।

ब्रह्मज्ञाश्च सुरापाश्च खेमा गोप्राक्षिकिम्बकाः ॥

राष्ट्रकलाक्षयोक्ताः पशुविकथितश्च ये ।

मानकूटाकुकाकूटाः त्रिभिर्भो यामबायकाः ॥

रामसन्मात्रवधिरा मूर्खसन्मात्रपङ्कजः ।

हवलीकेनपीताक्ष^(१) केचिन्नायकबायकाः ॥

कासोपजीविनश्चैव ब्रह्मविधिचिन्तका ।

दक्षपूजाश्च^{*} ये विप्राः यामकृतपराश्च ये ॥

मानारदादिनश्चैव गरदा वनदायकाः ।

कुप्टात्रिभो देवसकाः परदारविमर्शकाः ॥

आयदनाः कुम्भचिनः त्रिभिन्तः कुम्भिनश्च ये ।

वहिको मधुवर्तारो वक्षसद्विनका दिवाः ॥

* दक्षपूजाश्च,—इति सु० ।

(१) हवलीकेनपीताः मृगवधकाः ।

कम्बुनाम दूषकाद्यैः ब्राह्मणाणां दूषकाः ।
 दूषकाः प्रेक्षकाद्यैः कितवान् कुलीनवाः ॥
 कम्बुनाम जेतारः प्रदाने ये च^० बाधकाः ।
 जनाधिका भाधिकाः कर्मविकल्पिनश्च ये ॥
 धनुःकर्मां धूमिलनिर्मिषुश्च प्रकाशिकधी ।
 बाधुरोना मन्त्रमासी बन्धी च धामरी तथार ॥
 पिशुनः क्रूरवासी च दीर्घरोना हवाऽऽधमी ।
 प्रज्ज्योर्पनिवृत्तश्च हवा प्रभवितश्च चः ॥
 चक्षुः प्रभविताभ्यातः प्रज्ज्याऽभवितश्च चः ।
 तालुभी ब्रह्मचर्यासाधक वैवस्वतो वमः ॥
 राक्षः प्रेक्षकरोचश्च यामस मगरश्च वा ।
 कबुद्धवासी बाध्यामी नेत्रविकल्पिनश्च ये ॥
 भवकीर्षी च वीरघ्नः^(१) मुदघ्नः पिष्टदूषकः ।
 मोक्षिकी च दुर्वासः पूमानां कैः चामकः ॥
 मन्त्रपक्ष कर्षक^(२) च पितृ विवादकृत ।

^० दक्षः—इति लो० वा० ।

† क्रूरवासी,—इति लो० वा० ।

(१) वीरघ्नः क्षत्रियविनाशी । “वीरघ्ना वायव देवतां वेदप्रियुषाश्च
 यते” —इति श्रुतेः ।

(२) “कर्षकं, “आत्मानं कर्मजालम् पुनरात्मांश्च वीक्षन् । वेद्योन्माद्यु
 कश्चिन्मोक्षार्थम् वा कर्षकं इति श्रुतः” —इत्युक्तं चम्पकः ।

दाक्षिको वर्धनीयर्था ज्ञातात्मा दारदूषकः ॥

वद्विच निम्निताचारः स्वार्थपरिवर्धकः ।

परिवितिः परिवेत्ता भूताचार्यो* निराकृतिः^(१) ॥

द्वद्राचार्यः सुताचार्यः द्वद्रभिव्यस्त नास्तिकः ।

दध्मदारकाचार्यो मानकनैतिकज्ञता ॥

चोरा वार्धुकिता दुष्टाः परकाणाञ्च दूषकाः ।

चतुरात्मवाद्याञ्च सर्वे ते पाङ्क्तदूषकाः ॥

इत्येतैर्लक्ष्यैर्गुणैर्साक्षात्तानि निश्चिन्तयेत्”—इति ।

विद्याविशुद्धयोगेऽप्येतेषां वर्धनीयत्वं ज्ञात्वाष्टपुराणैर्भक्षितम्,—

“आह्वार्धनचयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन ।

निमग्नधीराः जाह्नुष्यं यन्मक् पक्षमभीक्ष्णता”—इति ॥

एवं ज्ञात्वाग्नाग्नेव यन्मक् परीक्षा पूर्वैर्गुणैर्निमग्नधीतः । तथाच
चारीतः । “यन्मैवमिषान् जाह्नुमाचरिष्वन् पूर्वैर्गुणैर्निमग्नधीतः”—इति ।

अथशब्दे परैर्गुणैर्निमग्नधीतः । तथाच कुर्म,—

“यो भविष्यति ते जाह्नुं पूर्वैर्गुणैर्निमग्नधीतः ।

अथशब्दे परैर्गुणैर् निमग्नधीतैर्लक्ष्यैर्गुणैर्गुणैः”—इति ॥

इत्येतोऽपि,—

“यः कर्माऽस्तीति निश्चितं दाता विप्रविमग्नधीतः ।

* स्वताचार्यो,—इति सु० ।

(१) निराकृतिः,—“यस्याप्यभाविमाचक्षाद्देवादीर्लैभिरिष्टवान् । निरा-
कर्ताऽनरादीनां च विज्ञेयो निराकृतिः”— इत्युक्तमथः । अर्थात्-
विज्ञातवेदेश वा (६८६ इ०) ।

निरामिषं वक्तुं क्त्वा कर्मभुक्त्वमे मये ॥

अथ कर्म परेभ्यः साक्षात्पादावितमवेत्—इति ।

अथ विप्रैर्बो मनुष्या इति,—

“पूर्वेषुरपरेषुर्मां साहसकर्मभुक्त्विते ।

निमग्नधीनः स्ववरान् वल्लभान् लब्धोदितान्”—इति ॥

वराहपुराणे,—

“वस्त्राद्यौषादि कर्मैव नः कर्माऽस्मीति भावता ।

ज्ञानोपश्लेषं भूमिं कृत्वा विप्राग्निमग्नवेत् ॥

इत्याकाशश्च विदुषेत् ब्रह्मचारी श्रुतिर्भवेत्”—इति ॥

साहसभूमिं परित्यज्य भोगवादिना तस्याज्ञानोपश्लेषं कृत्वा विप्रां
रात्रौ निमग्नवेदितार्हः^(१) । तथाच ब्रह्मपुराणम्,—

“पूर्वेऽङ्घ्रि रात्रौ विप्राभ्यान् क्लृप्तवाक्त्वनाश्रयान् ।

मत्वा निमग्नवेदेवपिबुद्धेऽवसन्तिः”—इति ॥

निमग्नप्रकारः प्रवेत्तया इति,—

“कृतापकम्भः पूर्वेषुः पिबन् पूर्वं निमग्नवेत् ।

अथङ्घ्रिः पितृकार्पणः कल्पाद्यश्च प्रसीदत ॥

अन्धेन वैश्वदेवाद्यैः प्रविचक्ष्य निमग्नवेत्^(२)—इति ।

अथ प्रवृत्तिपूर्वकं निमग्नं ब्रूयितव्यम् । तथाच पुराणम्,—

“इच्छितं चरकं विप्रः कथं वै चरितव्यया ।

(१) तथाच, भूमिं,—इत्यनन्तरं परित्यज्य इत्यावाहार इति यावत् ।

(२) कृतापकम्भः प्राचीनावीथी । पिबन् उदितेति शेषः । अन्धेन
उपवीक्षितम् ।

पदावादाय वेद्योदौ यदुः प्रवतिपूर्वकम्”—इति ।

इतिचक्षस्तर्जो वायुप्रदेने कर्तव्यः । तथाच मन्त्रः,—

“इक्षिं वायुमासृज्य तं मयाऽथ निमज्जितः”—इति ।

पूर्वं निमज्जयेदित्यत्र^(१) पूर्वपदस्य वैश्वदेवायं निमज्जयेदिति
व्यवहितेनाश्रयः । अतएव दृष्टव्यमितिः,—

“उपवीती ततो भूया देवताऽर्थं दिव्योत्तमान् ।

अथच्येन पिबे च अथं विद्योऽस्यवा सुतः^(२)”—इति ॥

पार्थिवपद्वे ब्राह्मणवज्जामाह पैठीनधिः । “ब्राह्मणान् यत्त
पक्ष दौ वा भोजिष्यामन्मयेत्”—इति ॥

यदा पक्ष ब्राह्मणाः, तदा देवे दौ पिबे च इति विभागः ।
“दौ देवे पिबेकार्यं चीन्”—इति अनुस्मरणात् । तस्मादप्युपपन्न्या
वमविभागायै पिबे च इति युक्तम् । यत्त औनवेन पिबेऽपि
युक्तविभागं कृतं, “एकैकस्य दौ दौ”—इति, तद्विज्ञातविवचनम् ।
पिपादिशानेषु इति वामार्थे एकैकस्य चीन्विभागं भोजयेत् ।
तथाच औनकः । “एकैकमेकैकस्य चीन्वीन्वा”—इति । अत्यन्तविभवे
एकैकैकस्य पक्ष यत्त वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथाच औनकः ।
“जवावरान् भोजयेद्विद्यो वा जयोऽस्यवा”—इति ॥

अथार्थः । जयोऽस्यं जवाविभवं पिपादिशानेषु प्रत्येकमनुस्रः
पक्ष यत्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । यत्तमस्य कथं पक्षसु यत्तसु वा
त्रा सुतेषु पर्यवसानम् ?

(१) वितृन् पूर्वं निमज्जयेदिति प्रत्येकवचने द्रष्टव्यः ।

(२) निमज्जयेदिति शेषः ।

“नामर्थोऽपि नवभोऽनामोवधीत इति हि ज्ञान् ।

नोभ्यं कर्तव्यमित्याहुः वेदितोऽहर्निनः^(१)—

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिनि श्रुतः । अनन्तव्रीतमाभासुभो-
ऽयं नाह्वयिहारी मनुना नाहुतः,—

“हौ देवे पित्रकार्ये नीम् एकेकमुभवत् वा ।

भोजयेत्सुखदुःखेऽपि न सम्यगेत विहारे ॥

यत्किंवा देवकासौ च शीघ्रं ब्राह्मणवत्तम् ।

यथैतान्निहारी यन्ति तस्माच्छेतेन विहारम्” ॥

इत्यकारकमेव विहारप्रतिषेधम् । अतएव दृष्टव्यस्तत्तिरपि,—

“एकेकमुभवा हौ नीम् देवे पित्रे च भोजयेत् ।

यत्किंवाकाशपाथादि न सम्यगेत विहारे”—इति ॥

वचिहोऽपि,—

“वा देवे पित्रकार्ये नीमैकेकमुभवत् वा ।

भोजयेत्सुखदुःखेऽपि विहारम् विवर्जयेत्”—इति ॥

अतएव ब्राह्मणवत्त्वेनापि यद्वोचस्व यदो विहितः,—

“हौ वि प्राकृकः पित्रपुत्रैकेकमेव ।

मातामपामानयोर्धं श्रुत्वा वा वैचरैविकम्”—इति ॥

एकेकमुभवत् वेति ब्राह्मणवत्त्वस्यैवेति श्रुतम् । यत्तु ब्रह्मचोक्तम्,—

“भोजयेद्दद्यादुपैर्धं ब्राह्मणं यत्किंवाक्यम्”—इति ।

तद्व्यवसायविवक्षम् । अहानेकद्वय भोज्या तदैवमात्रं वचिहः,—

(१) यद्वोचस्वनिः । ब्राह्मणवत्त्वस्यैव वचिहः । य च दोषोऽनुपपद्येत
वक्ष्यते ।

“वद्येनं भोक्तेष्वुद्वेगं देवं तत्र कथं भवेत् ।

कथं पापे बहुदुःखं सर्वेषां प्रकृतयः तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत् ।

प्रायेदशौ तदन्तु दद्यादा मङ्गलारिभे”-इति ॥

निम्नस्थे निम्नमात्मनोऽहं जन्तुः,—

“दक्षिणस्थे निम्नान् आचरेत् पैङ्गवान् बुधः ।

शक्रोऽधोः शौचपदेः सततं मङ्गलारिभिः ॥

भवितुं भवद्विषं मया च आहुकारिषा”-इति ।

निम्नस्थैर्येत्कर्त्तव्यं तदाहाचिः,—

“ते तन्माचरेत्पिप्प्लेन मतेषां रजनीं वदि ।

यथायुतं म्लीचेरन् आहुकारमतन्त्रिताः”-इति ॥

ते निम्नस्थिता विनाशं आहुकर्त्तारमविश्वपूर्वेषां तथाऽक्षित्युक्ता
यथायुतं विहितं निम्नस्थानां, आहुकारं चाद्वे बुधं वाक् न् जीर्येति
तावदनुतिष्ठेरचित्कर्त्तव्यं । तथाच प्रवेत्ताः,—

“चाऽग्रपरिणामानु मङ्गलये दधोः करतम्”-इति ।

यतोऽपि,—

“यान्नितासु ये विमा आहुकारकपक्षिते ।

वसेचुर्भित्तासारा मङ्गलार्थवराचकाः ॥

चर्चिषा यत्तमकोधो दूरे यान्मनक्रिया ।

अभारोदहन्तेति आहुकोपायनाविधिः”-इति ॥

तथाऽक्षित्युक्तीकारः इति यान्ते अग्निहस्तामन्त्रविषयः ।

तथाच कात्यायनः । “अग्निहोतामन्त्रिते यान्तितायेत्” । प्रत्येकं य

प्रत्याख्यानं कर्तव्यमिति । यस्यामन्त्रवद्वीक्षणं यद्यपि सामर्थ्ये
पश्चाद्विशारद्यति तच्च दोषोऽस्ति । तथाच मनुः,—

“वेतितसु* वद्याभ्यासं स्वयमेव दिव्योत्तमः ।

यद्यपिद्वयतिष्ठानम् पापः शूकरतां व्रजेत्”—इति ॥

वेतितो निमग्नितः । जगोऽपि,—

“याम्नितासु चो विप्रो मोक्षमन्त्रं नन्दति ।

नरकाधी व्रतं जप्ता यस्याद्येवनिजायते”—इति ॥

निमग्नितप्राज्ञकपरित्यागे प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच वाराहकः,—

“निवेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्धर्माः ।

मङ्गलव्यामवाप्नोति ब्रूयोनौ च नायते”—इति ॥

यस्यामन्त्रितो विप्रश्चाङ्गोऽपि नाशुकाद्यतिकर्म करोति
तच्च प्रत्यवाय आदिपुराणेऽभिहितः,—

“याम्निताक्षिरं † कुर्वीद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुमक्षयं कैवलि ॥

चिरकारी भवेद्दोषी पश्यते नरकाग्निना”—इति ।

दातुमीश्वोर्नक्षत्रार्चनिकमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्र तथोक्तः । तत्र
यदुक्तम्,—

“अशुकाधी निवृत्तो वा नैव नन्देत् क्षिरं काचित् ।

तत्र नन्दन् यमाप्नोति क्षणितपञ्चमेव तु”—इति ॥

* वेतितः,—इति सतः सो० पा० । एवं परम् ।

† अशुकाधेयं प्राप्नोति जेव । अशुकाधे,—इति समीचीनं वाच्यम् ।

मौन्यः । “उच्यः आहूरी प्रुहातकमतकतपुरीये मारं मयेत पि-
हन्”—इति । आहूरी आहूकर्मा कथयत्युक्तमारभ्येत्यर्थः । मनुः,—

“कामन्वितस्य वः आहूरे वपसा वर मोदते ।

हातुर्धेदुम्युतं किञ्चित् तम्यर्धं प्रतिपद्यते”—इति ॥

यमः,—

“कामन्वितस्य वः आहूरे वधार्थं प्रतिपद्यते ।

अवपि पितरस्य तन्मांषं पांशुभोजनाः”—इति ॥

आहूदिगच्छत्यं प्रयेतया इतिमम्,—

“आहूधुक् प्रातस्तथाच प्रकुर्वाहकथावचम् ।

आहूकर्मा तु कुर्वीत न इत्यथावर्णं बुध”—इति ॥

देवसोऽपि,—

“तथैव वन्वितो दत्ता प्रातः क्षामा वचामरः ।

पारभेत नये पापैरक्षरार्थं कवान्मयैः ॥

तिस्रानवकिरेतस्य वन्वितो वन्वयेदयान् ।

असुरापहतं वन्वै तिस्रैः श्रुत्यन्वयेन च ॥

ततोऽत्रं वज्रवज्रारं नैकधामनधामनम् ।

चोन्वयेपयश्च हूच कथावन्वि मन्वयेत्”—इति ॥

अथ द्रुथावि प्रयेताचाह,—

“अन्वमाचलिकासैव मेधाः कुर्वन्माचमः ।

महापरा ग्रीधिव्यासस्यैव मधुशिकाः ॥

अन्वाः सेमस्य जोहास पाप्माः सुः आहूकर्षाणि”—इति ।

यमः वितशुकाः प्राक्तनः कलमाक्षाः । महापरा ग्रीधिव्यास

यवविशेषाः । मधुसूक्ता वायव्यविशेषः । कन्थाः कलसाः कन्धवर्णदीपः ।

जोहा रत्नभाष्यः । मार्कण्डेयोऽपि,—

“वक्त्रीशिवनोद्भूताः तिलमुद्राः चण्डिकाः ।

मिश्रकृष्णः कोविदारः विष्णवा^(१)श्चात्र शोभनाः”—इति ॥

अथ योद्धुमागामावकमनविशोक्तम्,—

“अनोद्धुमस्य अन्ध्राहं कामफलं यथेत्”—इति ॥

बाणपुराणेऽपि,—

“विष्णुमन्त्रकन्दरीकापनवासानदास्त्रिमम् ।

चण्डिकासेवताकोटकर्तुराकां कलानि च^(२) ॥

कन्देदकोविदारस्य तावकमन्त्राणां विदम् ।

कावेयं काव्यभाष्यं सुनिर्वाहं सुवर्णम् ॥

कदम्बं किङ्किनी^(३) इत्याद्याः कलुषं शोभनेव ।

कवन्धुगीकं चात्र तिग्मं मधुवाङ्मयम् ॥

वैश्वदेवं नास्ति कैरं इन्द्राटकमन्त्रवक्त्रम् ।

विष्णुकी मरिचस्यैव पटोऽयं वक्त्रीकम् ॥

० विष्णवाः,—इति वा० ।

† सुनिर्वाहं,—इति बाठान्तरम् ।

(१) विष्णवाः शिष्योत्तमस्यैव विष्णवाः प्रविष्टा इति कथ्यते ।

(२) कावेयः काव्योऽयं उ इति प्रविष्टा इति आशयिनाम्भिः । वा-
चीनामका इति प्रकाशकारः ।

(३) किङ्किनी कन्दरकां मासेति कथीयते । इत्याद्याः तु किङ्किनी
मन्त्रमूरिति आशयम् ।

काकोकः कीरकाकोकः तथा पिच्छाकोकः शुभे ॥

काकाभिश्च ककाभिश्च चतुर्वैराचभिर्मतेः ।

वर्षपारावशाकाभाभिश्चैरावकाभुभिः ॥

मिषाकालचतुर्वैराचभिश्च तिलकाकोकैः ।

वेपाङ्गुरैराककोकैश्चकिशाकीरिकावैः ॥

जोषैः चलोचैश्चकुचैश्च वा वै बीजपुरणैः ।

शुक्लातकैः कण्ठपैर्भक्ष्यभोज्यैः सुवस्त्रैः ॥

राजवाडयचोक्तैश्च पिशातकवस्त्रिणैः ।

इत्येकं मासं प्रीयते आह्वेण पितरो नृषाम्—इति ॥

विदारी कन्दवर्धककुशाद्यंशकम् । केषुकः कपूराकाशकम् ।

कम्बुः दूरवः । कम्बातुः क्षादुकर्षटी । चिर्मिटकिमकर्षटी । कर्षेति

दीर्घः क्षान्दवः । राजमासं कन्दवर्धनः । दद्रुदः तापघनकः ।

मिषाकोराकाशकम् । चकिशा, चिक्षा । कीरिका कक्षायकम् ।

राजवाडयः पापविधेयाः । पिशातकं कन्यैकाग्रव्यवसायि । कम्ब-

पुराचोऽपि,—

“कचानु वदधिकीरं मोक्षं कर्तारऽनितम् ।

मासं प्रीयति कर्मान् वै पित्र्यमिवाह वैश्वः”—इति ॥

मगुरपि,—

“तिस्रोर्बिहिवैर्मर्षैरङ्गिर्भूतकलेन वा ।

इत्येव मासं प्रीयते विधिवद्विपितरो नृषाम् ॥

सौ मासौ मन्त्रमन्त्रेण चोक्तावाग् हरिणेन तु ।

चारुलोचनश्च चतुरः प्राकृतेनैव पथ वै ॥

वृक्षाणां शान्तमग्निं वार्षतेनेह वत्त वै^(१) ।

महादेशस्य मग्निं रौरवेण नदीव तु ॥

इत्त माषांस्तु तन्मग्निं मया हमदिवाग्निभैः ।

तत्र पूर्वोक्तं मग्निं माषाभेकादग्नेव तु ॥

हं मया ननु मग्नेन पञ्चमा वाचयेन वा ।

वार्हीचस्य मग्निं तत्रिर्वाहमाग्निं वा ॥

काशनाकं मया तन्मग्निं वत्तं कोशमग्निं मयु ।

आनन्त्यादेव कल्पस्यो मुन्यन्तानि च वर्णयः—इति ॥

वार्हीचस्यो रत्नवर्णवृक्षानकः । तदुक्तं विष्णुपञ्चोत्तरे,—

“विदिवन्निद्रिचक्षीर्षं^(१) दूतकात्पतरं तथा ।

रत्नवर्णमु रावेत्त, ज्ञानं वार्हीचसं विदुः”—इति ॥

वर्हिचिन्नेवो वा,—

“हन्तवीचो रत्नजिराः कोमस्यो विवृणुजः ।

य वै वार्हीचस्यः प्रोक्त इत्येवा वैदिकी भूतिः”—इति

निमग्नवचनात् । काशनाकमुत्तरदेशे प्रथितम् । मया तन्मग्निं माषा-

विशेषः । वत्तः वत्तमग्निः । कोशो कोशमग्निमानः । मुन्यन्तानि नीचा-

रास्यन्तानि । माये कोद्रवादिधान्यानि वर्णयेत् । तथाच व्यासः,—

“मया ह्येवानि धान्यानि कोद्रवः पुनकाक्षया ।

विदुः कुर्वेत्तु तावत्तु काशनाकवृक्षमाक्षया”—इति ॥

(१) वार्हीचस्यो मया तन्मग्निविशेषः ।

(२) मया तन्मग्निं माषाभेकादग्नेव च मग्ने विमन्त्यानि, कोद्रवं विदिव इत्युक्ते । विभिर्गोविधारावहृके विमयोधि कुलके ।

कोट्टयाः कोरूकाः । पुषकाः पुषाकाः वाग्दोऽयं पुषाः ।
 संस्कारकद्रव्येषु विदुद्रव्यमन्त्राद्वैवम् । काष्ठः कृष्णमृकः । कनक-
 क्षिपकः । शुभा शुभाकाः शाकविशेषः । इत्यादि शाकान्यन्त्राद्वै-
 धानि । ननु,—

“मधुहं रामकक्षैव कर्पूरं मरिचं तुङ्गम्”—इति

आदिपुराणे विदुद्रव्यस्य मन्त्राद्वैवमन्त्रं, तत्कथं तन्मात्राद्वैवम-
 नुच्यते,—इति । कथं, “मानिराणे घोडमिन् मृच्छति मानिराणे
 घोडमिन् मृच्छति”—इति वदन्नापि विधिपतिवेषदर्शनादिकस्योऽयम् ।
 एवमेवान्यथापि । भारद्वाजोऽपि । “तुङ्गकक्षोमावयमं विद्वत्सामि
 दद्यात्”—इति । तुङ्गः कण्ठेतरः, चाडकी तुङ्गरी, मायो राक्षसावः,
 एतेर्भिन्ना विद्वत्सामि दद्यादित्यर्थः । मादयस्यं तुङ्गत्वादीनामुप-
 सारणार्थम् । अतएव कर्तुर्विज्ञानिभिरम्,—

“कोट्टयाकाजमार्जालं कुलत्वावरकांशुया ।

निष्पादांशु विज्ञेयं पक्षैर्तांशु विज्ञेयम् ॥

यात्राभानपि तथा वर्ज्यमिति विज्ञितः”—इति ।

वरकाः वनसुङ्गाः । कनकमृचिद्रुम् । अथ निष्पावविशेषः कृष्ण-
 निष्पावविशेषः,

“कृष्णधात्र्यानि सर्वानि वर्जयेत् माद्रुकर्यणि”—इति

स्मरणात् । “निष्पावाश्चात्र शोभनाः”—इति मार्कण्डेयपुराणं
 कण्ठेतरनिष्पावविशेषतया व्यवसायितं भवति ! करीरिणि,—

“कुलत्वाक्षुकाः काष्ठे न देवाद्यैव कोट्टयाः ।

कटुकानि च सर्वानि विरचानि तथैव”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“आह्वे न देवा वाकह्यं तथा निम्बाकोद्भवाः ।

महर्षारवाकककुसुमत्वमभिधः”—इति ॥

वाकह्यं कुसुमः, महरो महर्षकः, चारो कमारादिः ।
विष्णुरपि । “अथचमिषुवर्षेवदुरवर्षेभुवाकाकावुवार्नाहुपाकह्य-
तपुवीकककुसुमविषीवीरादि वर्षेत्”—इति । अक्षुषी अथः
क्षाम्दवनात् कुसुमायः । वर्षेत्तुऽथ रावर्षेवः । “कुसुमं राव-
वर्षम्”—इति व्यासकरे विरोक्षितात् । सुरवा मिर्गुषा । वर्षकः
सेतार्जकः । उक्त्या अपि,—

“नासिकाग्रवक्त्रवाककुसुमान्मुविद्भवान् ।

कुशीकमकुहनाककोविदाराव वर्षेत् ॥

वर्षेत्तुऽथ न आह्वे नासिकं पिच्छवृक्षम् ।

कराग्रं वेऽपि चान्ते वै रक्षन्त्योत्कटाक्षवा”—इति ॥

नासिका दीर्घनासायनाऽवपक्षवा । वक्त्रार्कं विस्त्रिभुः ।
कुशी जीर्षिका । कम्बुं वृत्ताकादु । अक्षुषी हरिद्रव्यार्कः
पलायुविषेवः । नासिकं चारवाकम् । चरवाधिरविष्णुवृक्षम् ।
पुराणेऽपि,—

“वागहरीरं सुरवं वर्षेत् अथवापि न ।

अवेदोक्ताव निर्वासा अथानौकराणि न ॥

वाह्वर्षेऽपि वर्षेऽपि वाक् वाणी रक्षन्त्याः”—इति ॥

वागहरीरं वंशकुरः । वर्षकः पीतवारकः । अवेदोक्ता वेदे
निषिद्धा निर्वासाः अथवाभवाद्यः । औकराणि अथवापि इतत्त-

यानि । रक्तकाः दिव्यचारुर्द्धमनिहतारकाः । अरुहाजोऽपि,—

“मनोदुतानु वसोपं धनसामु तथैव च ।
 कस्यामु कुशाग्रकलं मयकन्दव विप्यसी ॥
 तच्छूचीकलाकल मादिवच्च वयोदधि ।
 त्रिमिकानि करीराधि कोविदारनवेद्युक्तम् ॥
 कुसुमद्वयमनीरकरणाधि तथैव च ।
 यथादन्वद्वयपुष्पं त्रिपुः चारं तथैव च ॥
 नीरद्यान्वधि कर्माधि मन्त्रमोष्यानि यानि च ।
 यतानि नैव देवाणि कर्मणि न्माद्वयकर्मणि ॥
 याविकं ज्ञानमौद्वह सर्वमेकमेकम् यत् ।
 मादिवचामरुहैव वयो कर्म विवायता”—इति ॥

याविकमयीणां यवः । ज्ञानं मयीणां यवः । यौद्वयुयीणां यवः ।
 ऐक्यकं यवमयवः । मादिवं मादिवीयवः । चामरं चमरीयवः ।
 मन्त्राच्छुदुराधेऽपि,—

“दिःकिञ्च परिद्वयञ्च तथैवासावधेयितम् ।
 मर्कराकीटवाचकैः केतैर्वैवायुपुत्रुतम् ॥
 पिच्छाकं अचिन्तयेन तथानिच्छापञ्च कम् ।
 इधि ज्ञानं तथा मन्त्राद्वयमोपविधिर्मितम् ॥
 कर्मसेव तथा चात्मान् कर्ममभिमतानपि ।
 विद्वान् ज्ञानाच्च वे मयाः प्रत्यक्षवचनीकताः ॥
 वाक्यावदुद्वह तथा युद्वैवोपलापका ।
 वाक्या चोपभूतानि कर्माधि माद्वयकर्मणि”—इति ॥

दिःखिचं दिःपकम्^(१) । परिदग्धमविदग्धम् । अयावलेहितं पूर्व-
मेवाभ्येवायादितम् । मक्षितं विखेयितं निर्मलं दधि । विद्वान्
भूषा चामकदादयः, प्रत्यक्षकवेन मिश्रिताः । अङ्गुलीऽपि,—

“कृत्वाजार्जो विद्वद्भैव वीतपात्रो तथैव च ।

वर्जयेत्तत्त्वं सर्वं तथा जम्बुकानि च ॥

कवकुलावदितं तथा आङ्गुलु वर्जयेत्”—इति ।

कृत्वाजार्जो कृत्वाजीरकः । विद्वन्मिथ्यावाक्यम् । कवर्जं कृत-
कवकम् । आङ्गे कुष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्ति ।
तथाच स्वाद्यन्तरम्,—

“कुष्माण्डं मन्दिवीर्यं चाठक्वीराजसर्पणः ।

चककाराजमावाच ज्वलि मादृमसंश्रयः ॥

पिष्ठाकुक्कुटं द्रुम्यं च करमर्दोश्च नास्तिकाम् ।

कुष्माण्डं वज्रवीजानि आङ्गे दमा प्रचालयः”—इति ॥

करमर्दः स्रवेणः । वज्रवीजानि वीजपूरादीनि । निष्ठभोजने
प्रतिषिद्धमपि आङ्गे न देयम् । अतएवोक्तं वज्रिंश्रयते,—

“वीरादि मन्दिवीर्यं अभक्ष्यं चच कीर्तितम्”—इति ।

निष्ठभोजने वर्ज्यानि ज्ञाकानि पैठीयविरोक्तानि । “दमाक-
नास्तिकपौतकुसुंमासनाकाशेति ज्ञाकानामभक्ष्याश्च”—इति । पैतं
पौतिका । दमाकर्णधेयस्तु येतदृन्माकविषयः । अतएव देयः,—

(१) विषयं च तदेव, यत् सूक्ष्मादन्नाकारेणैवमात्मन्यभ्यन्तरं
ह्रैवादिभिस्तुल्ये द्रव्यं नाकात्तरयुक्तम् । न तर्जयःपावकारं यद्वृक्षाद्योत्-
सम्भारजम्बवपाकात्तरविषयं वज्रपादि । अवीजार्जविद्यापिरेवाम् ।

“कक्षूरं येतह्नाकं कुशाचक्षु विवर्जयेत्”—इति ।

कक्षूराद्याद्याकषी, तथाः कक्षं कक्षूरम् । कुशमुद्रमदनुं
कुशाद्यावुपदृष्टं कुशाचक्षुम् । भविष्यपुराणेऽपि,—

“कक्षूरं दृष्ट्वान्नैव पलायुद्वयकानि च ।

हृत्पाकलाजिकाद्यावु जाणीवाप्यातिदूषितम्”—इति ॥

कक्षूरं येतकम्ः पलायुविशेषः,—

“कक्षूरं दीर्घपक्ष पिच्छमन्त्रो मरौषधम् ।

परकक्ष पलायुश्च जगार्कश्च परारिका ॥

दृष्ट्वान्नं वरमेव पलायुर्द्वैव जातवः”—इति

धुतुतेमोक्तमात्र । कक्षं कक्षकम् । शरीतोऽपि । “न वटहृषी-
नुत्तरदक्षिणोपमासुक्तानि वा ज्ञयेत्”—इति । अनुरधि,—

“कोष्ठिनाम् हृत्पिच्छाद्यान् प्रवृत्तप्रभावाः ।

त्रेसुं मन्त्रं पीयूषं प्रवृत्तेन विवर्जयेत्”—इति ॥

कोष्ठिना हृत्पिच्छाद्या जगार्कः । कोष्ठिनाद्यात् निर्विकल्पेऽपि
पाटलाद्येतत्तर्पणिकुर्पूरादेरतिशेयः । त्रेसुः त्रेसातकः । पीयूषोऽधि-
मन्त्रः । ब्रह्मपुराणे,—

“हृत्पाकं हृत्पाकं पीयूषमथ चार्द्रमोः ।

न गुडं मरिचात्मन् तथा पर्णविंशं दधि ॥

दीर्घं तन्मन्त्रं न हृत्पादु च केनचन”—इति ।

हृत्पादुद्वयं तत्प्रेमार्थं न येनम् । हृत्पादुद्वयं मन्त्रं तदप्य
न येनम् । चार्द्रमोः प्रवृत्तप्रभाविहृत्पादुद्वयमोः पीयूषं न
येनम् । मरिचोपमं पर्णविंशं दधि च, दीर्घं कुट्टितं तर्कं

दीर्घकासस्त्रिधा गृह्यादु च येनच न येन । नात्रयस्योऽपि,—

“अभिन्निर्द्वाऽयस्योः यः परिवर्त्तयेत् ।

चौरमैकत्रयं चेत्यारक्षकमवाप्तिम्”—इति ॥

या इषेच सन्धीयते या अभिनी, अभिर्द्वा अभिर्गतद्वाराया,
अवसा वस्तरहिता । हतादी नवी यः परिवर्त्तयेत् । चारक्षकयोः
निषेधचारक्षकमहिनीयतिरिक्तविषयः । तदाह गुरुः—

“अभिर्द्वाया गोः चौरमौद्गमैकत्रयं तथा ।

आपिकं अभिनीचौरं चिन्तायाश्च गोः यः ॥

चारक्षानाश्च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विवा”—इति ।

वविहोऽपि । “गोमहिसकायामभिर्द्वाक्षणां पयो न येनम्”—
इति । गौतमोऽपि । “अभिर्द्वायमसुवभिनीनाश्च”—इति । चौरं
न येनमिति शेषः । अभिनी क्षमस्तु सत्यसःक्षणी । यमसुखं-
मसमस्तुः । बोधात्मोऽपि । “चौरमपेक्षं विवशाया अन्यवशा-
याश्च”—इति । आपकात्मोऽपि,—

“अधिकक्षेत्रं हतासौ वैशः शूद्रोऽथवा पुनः ।

या पिनेष्कापिकं चौरं न ततोऽन्योऽप्यपुच्छन्”—इति ॥

नात्या विद्रुद्रमपि क्षेत्रकीटादिर्विकर्मयुद्धमात्रं संवर्त्तयेत् । तदाह
देवकः,—

“विद्रुद्रमपि चाक्षरं महिकाकमिजगुभिः ।

क्षेत्रोत्तमवीर्याऽपि दूषितं परिवर्त्तयेत्”—इति ॥

अथ महिकाकमिजगुतो मृगाः विवक्षाः । इति क्षेत्रोमादि-
भिश्च दूषितं इति यस्याने कर्मणे, यस्याने तु क्षेत्रादिकमुद्धृत्य

यन्मोक्षं विरचयामि तस्मात् शुचीत । तथाच सुमन्तुः । “केचनीट-
 सुतवचोपपत्तं यन्मिराजतं केचिन् वा नदधि पर्जुषिन् पुनः चिह्नं
 चत्वाकाक्षमेकिं यन्मोक्षं यन्मिराजतः सदा”-इति ।
 सुतवचः सुतवाग्म्यातो ज्ञानिः । चाप्यपि साद्विरचयसीढं न
 शुचीत । तथाच हेतवः,—

“यद्यपीह यमाचारधर्माश्चक्षुःश्रुत्युपपत्तयः ।

भोजने गोपयुचीत तद्भोजनं हि वर्ज्यम्”—इति ॥

अधिकापुराणेषु,—

“सुराकम्पनकम्पुष्टं पीयूषादिवमन्त्रितम् ।

सर्वगोदक्यते तद्वि शूद्रोऽपि ह्यवधारयेत्”—इति ॥

अथादिग्भ्येन कथाकादिदुष्टार्थं परित्यज्यते । अतस्मिन्नेव वर्णा-
 न्तरसुमन्तुः,—

“नापयसीत् समन्नीयाय हिःपत्तं न पर्जुषितम् ।

एतं वा नदधि वा तिस्रं विप्रो वासात् नक्षयुतम् ।

यमकदम्बमि प्राह तुल्यं गोमोचनकथैः ॥

हस्तदत्ताय ये केदा कनककम्पनाणि च ।

दातारवचोपनिष्ठमि भोजनं शुचीत किञ्चिदम् ॥

इत्येव पाणिना एतं शूद्रादृतं न भक्षयेत्”—इति ।

चापयसात्मनिषेधोऽथापुवादिशतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः,—

“अपूयः कर्मवोद्यानासक्तं दधि व्रतं मधु ।

हन्तुं पक्षेण योक्तव्यं नाप्येहि न केनचित्”—इति ॥

यन्मिराजतनिषेधोऽपि यदकादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह वज्रः,—

“अत्रुवाच करवाच आवावटकवक्त्रः ।

आकं मां वलपक्वञ्च” सुयं कहरमेव च ।

अवाभूः पावचक्षेव ववावमोहवस्तुम् ।

कर्म पदुवितं भोमं शुभं येत्यरिवर्धयेत्”—इति ॥

देवकोऽपि,—

“अभोमं आहाराहारं शुभं पदुवितञ्च कम् ।

अपूपा अलोभमविकारा वटवाद्यः”—इति ॥

वटका आवादिपिहनाया प्रविष्टाः । हुनरपूयपद्वं श्रीवादिपिह-
विकारोपादानार्थम् । कवरं वटविकपूर्ववस्तुमोदयम् । अमोहोद्गा-
दितं कोरवस्तुं वतेन दद्या वाऽभिचारितम् । इतत्कर्म वदुवितमशुभं
भोमम् । शुभकर्म वदुवितमोदयम्,—

“अमोमं शुभमावातं निम्बितं अवादिभिः”—इति ॥

अमोमीवद्वं वा वदवु कावापारेव वा अवापारवर्धनेन
वाऽप्यर्थं भवति तच्छुभं, न तु अवापारोऽप्यर्थम् । अद्विपकं वदु-
वितम्, तन्मपुवितम् । शुभप्रतिषेधो अवादिपतिरित्यभिपद्यः ।
तदाच अमो,—

“इति अमोमं शुभेण कर्म दधिपक्वम् ।

अमीपकां अमं आत् वधिपुनमिति श्रुतिः”—इति ॥

अमपिपक्वता अमीपे, तेन कर्म शुभं पदुवितवापदि अवापितं
भोमम् । तदाच अमो,—

* मां वं अकरव,—इति शु० ।

† हुवीववर्ध,—इति को० ना० ।

‡ हुवीव,—इति को० ना० ।

“अत्राणि हि द्विचोऽत्राणि न युज्येत कदाचन ।

अथाक्षितानि निर्दोषाश्चाप्युच्येऽप्यथा नयेत् ॥

महत्तमाप्युच्येत तथा पर्युक्षितम् ॥

तत्तु अक्षितं कृत्वा युज्येत क्षमिचारितम्”—इति ।

आमचदुष्टमपि न युज्येत । तथाच वाच्यमत्रः—

“कर्ष्येयमुच्येतोराक्षं क्षीरप्राप्तारिणाम् ।

वैद्यभिन्नस्यार्थुष्वनक्षिप्तानक्षिप्तानाम् ॥

विश्विष्ठास्तुरमुच्येतुच्योमनविदिताम् ।

क्षुरोपपत्तिनास्तद्विषयोऽक्षिप्तोऽक्षिप्तानाम् ॥

क्षीराक्षीकर्षकारक्षीभिन्नपामाक्षिप्तानाम् ।

क्षमिष्ठाक्षिप्तारिणामुच्येतक्षिप्तानाम् ॥

नृचक्षुराक्षिप्तक्षमिष्ठाक्षिप्तानाम् ।

वेद्यभाक्क्षुराक्षिप्तक्षिप्तानाम् ॥

इवामर्षं न भोक्तव्यं क्षमिष्ठाक्षिप्तानाम्”—इति ।

कर्ष्येयमुच्येत । तथाच वाच्यमत्रः—

“आत्मानं कर्ष्येयमुच्येतोराक्षं वीर्येण ।

क्षीराक्षः पितरौ क्षमाम् च कर्ष्ये इति क्षतः”—इति ॥

वदुः प्रवृत्तिः । रक्षावतारी वदुः । वेद्यो वीर्यावाद्योऽक्षिप्तः ।

क्षीराक्षीक्षिप्तारिणाम् । तस्य आत्मोपपत्तिनास्तद्विषयोऽक्षिप्तोऽक्षिप्तानाम् ।

क्षीराक्षीक्षिप्तारिणाम् । “क्षमिष्ठाक्षिप्तारिणाम् ॥

क्षमिष्ठाक्षिप्तारिणाम् ॥”—इति युतेः । क्षमिष्ठाक्षिप्तारिणाम् । क्षमिष्ठाक्षिप्तारिणाम् ।

क्षीराक्षीक्षिप्तारिणाम् । क्षीराक्षीक्षिप्तारिणाम् । क्षीराक्षीक्षिप्तारिणाम् ।

सकारी । रथको सकारामकारी । चेलघावो वज्रप्रसाधकः । श्यां
कर्यादिशोभनिकविषयव्याप्तौ चैवर्तिकानामर्थं न भोक्तुमिच्छत्यर्थः ।
धनोऽपि,—

“सकोपमीवी नामर्थः कितवस्यरसदा ।

धनो हारोपमीवी च शुद्धायापककायसौ ॥

सुखासक्तिपक्षां च वार्धुषी चर्मविक्षयी”—इति ।

सकोपमीवी सकोपमीवी । नामर्थो नाशकः । धनो मद्यवि-
क्षयी । इतरे प्रविष्टाः । एते सकोपकाया इत्यर्थः । चापस्यभोऽपि,—

“हायेकायमिषौ भोज्यौ मज्जाकारी स्थी तथा ।

सुनेरसमभोज्यं खात् कर्मेवां सिद्धिना तथा”—इति ॥

सुनिश्चयेन कतिमानमसौ स्थीते । सिद्धिः पाशुपतादयः ।

चक्षिराशपि,—

“वस्त्रावात् नो दिवो भङ्गे शुद्ध्यात् विवर्धितम् ।

व तु मीनम् भवेच्छुद्धौ स्तनः सा चाभिजायते”—इति ॥

यन्तु सुमन्मनोऽन्तम्,—

“नोरस्यैव सङ्गं तेषां पिप्पलाकमेव च ।

चपूपात् भवेच्छुद्ध्याद्यन्तमप्यथा कृतम्”—इति ॥

यत्तु विष्णुपुराणेऽभिहितम्,—

कम्प्रीक्य विप्रो यत्नीचाच्छुद्धात् स्थमानतम्”—इति ।

तदापदिवचम् । अतएव चाज्ञापयन्,—

“अदन्तान्वज्जिहीनस्य नाशमसादनापदि”—इति ।

अजिहीनः शुद्धः । मीयेनापि वदन्ते तदाह मनुः,—

“राजीवः विंदुषाश्च वज्रसाक्षेन धर्मैः”—इति ।

राजीवः पद्मवर्णः कलाः । विंदुषाः विंदुषाः । वज्रः
शुद्धाकारावयवैः शुद्धावयवैः च वज्रं इति वज्रसाक्षः । एते
वर्णैः काले निजबोधने च कला इत्यर्थः । देवलोऽपि,—

“चक्रचक्रुरास्तेन चक्रचक्रुराः ।

चक्रैः कोकिलो रघुदासकथाचक्रुरी ॥

चक्रावकरोती च न कलाः पक्षिः कलाः ।

चक्राः चक्रुः कोकिलो रघुदासकथाचक्रुराः ॥

विंदुषाश्च वज्रसाक्षः वज्रसाक्षकथा ।

चक्रचक्रुरास्तेन चक्रचक्रुराः ॥

चक्रचक्रुरास्तेन चक्रचक्रुरास्तेन”—इति ।

चक्रः कलाः । चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराः चक्रचक्रुराः ।

“चक्र चक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः ।

चक्र चक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः”—इति ॥

चक्र इति चक्रचक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्र
चक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराश्च कला
धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराश्च कला
धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः ।
चक्रचक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराश्च कला
धर्मैः चक्रचक्रुराः । चक्रचक्रुराश्च कला धर्मैः चक्रचक्रुराः ।

मेतरचेत्यवगम्यते । अतएवोक्तं मनुना,—

“य मांमनस्ये दोषो न भवे न च मैत्रये ।

प्रयत्तिरेवा मृतानां निवर्तितु महापतां”—इति ॥

अनु तेमैवोक्तम्,—

“मांमना प्राचिनां विंशो मांसदुपसृते कश्चिन् ।

न च प्राचिवतः कर्मकसाधनं विवर्तयेत् ॥

कदुपसृतिश्च मांसक वचनम्वा च देहिनाम् ।

प्रवर्तनीय निवर्तते कर्ममांसक भवताम्”—इति ॥

अथ मांसवचनोक्तम्,—

“कस्मै नरके कोरे दिव्यनि वसुकोमनिः ।

कर्मितानि दुराचारो यो ह्यविधिना पश्यन्”—इति ॥

तद्विहितप्रविधिं चापूर्वकमांसकवचनिकं, न तु कथादिप्राप्त-
मांसमवचनिकं, प्राचिवचनिकमापूर्वकमेव मांसविशेषकारणम् । अथ
मनुमैवोक्तम्,—

“कस्मै नरके कोरे दिव्यनि वसुकोमनिः ।

न तात्पर्यमाप्नोति यन्मांसपरिवर्तनात्”—इति ॥

तत्र मांसवर्जनक महापतयवचनं प्रोक्तिरदिव्यतिरिक्तविवक्षम् ।

अतएवोक्तमेव,—

“प्रोक्तिं कस्मैकोपं प्राप्नुवन् न कामया ।

अथाविधि निष्कृत्वा प्राधान्यमेव प्राप्नुये”—इति ॥

प्रोक्तिनिवृत्तिं मांसं, प्राप्नुवन् कामया प्राप्नुवन्मांसना च,*

* प्राप्नुवन्मांसना च,—इति यो० ना० ।

यथाविधि निवृत्तः आहूते निमग्नितश्च, प्रायात्यथे वृत्तिमित्ते याधि-
निमित्ते वा, मार्गं भवयेदित्यर्थं प्रपन्नस्तुप्रवृत्त्या ।

निमग्नितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यद्वैयं तदाह कात्यायनः,—

“तैत्तिर्युदर्शनं ज्ञानं इत्युपायमेव च ।

ऊनरोमयस्येभ्यः इत्यानेभ्योऽपरेऽहनि”—इति ॥

ज्ञानं ज्ञानसाधनम् । इत्युपायं इत्युपायनसाधनं काण्डादि, इत्या-
दित्यर्थः । इत्युपायदिदानमविहितमिति विवक्षितम् । विहितमिति पु-
नरिक्तमिति निमित्तेनात्मकोदकं इत्याह । तथाच मार्गस्येव,—

“यज्ञः कर्म सुकर्मेषु मतेषु च ज्ञानम्” इत्याह ।

प्रत्येकं प्रेक्षते प्रेक्षान् प्रत्यात्मकोदकम्”—इति ॥

आत्मकोदकदानमवसावाद्यायतिरिक्तविवक्षितम् । “धात्रीकर्म-
रमावाकाशी न ज्ञानम्”—इति स्मृत्यन्तरे विवेधात् । तैत्तिर्यादिदाने
विशेषो हेतुस्तु इति,—

तैत्तिर्युदर्शनं ज्ञानं ज्ञानीयश्च वृत्तिमयः ।

पाचरोऽहमेवैसादेवैवैविकपूर्वकम्”—इति ॥

चौदुर्गं तावपायम् । ज्ञानं प्रत्येकमवकाशम्,—

“आहुधुग्मो नक्त्यमुक्तं इह न तु कारयेत्”—इति ।

तर्कविहितमिति विवक्षितम् । आहुदेवे प्रकल्पानि इत्यादि पुराणे-
ऽभिहितानि,—

“उपभूतं वक्तव्यम् कुत्रापि उपभूतम् ।

कर्माधिकारं ग्रीहीः कर्मापायः प्रपद्ये यमाहताः ॥

“अत्रेव च ज्ञानम्,—इति सु० ।

पार्श्वराजततापाणि पापाणि साक्षमिच्छु ।

सुखभूयसुगन्धादि मोक्षसुखं ज्ञेयम्—इति ॥

तिसा नर्तिकाः पाप्माण्यद्वयने पाप्माः । नर्तिकाचयदुर्गं वस्तु-
प्रतेन,—

“नर्तिकास्तु तिसाः प्रोक्तं कल्पद्वयं ज्ञेयम्—इति ।

तेषां प्रत्येकमप्यष्टमशतम्—

“अष्टकां ये समुत्पन्ना अष्टकवृत्तिनाम्ना ।

ते वै काञ्चे पवित्रास्तु तिसास्ते न तिसास्तिसाः”—इति ॥

निमग्नितप्राज्ञापाणासुपवेष्टनार्थमायनं वशी । तत्र विधेयो मनु-
नोक्तः । “सुतपञ्चाशते दद्यात्”—इति । कुतपो नेपासदेष्टमभयने-
वादिरोमनिर्धितकम्वसः । तदुक्तं स्वात्मन्दे,—

“मथ्याहः सङ्गपाचय तया नेपासकम्वसः ।

रूपं दर्भास्तिसा मायो दौहित्र्याहमः सप्तः ॥

पापं सुखितमित्याज्जल सन्नातकारणम् ।

अष्टादेते यमसङ्ख्यान् कुतया इति विमुताः”—इति ॥

काञ्चपार्श्वराजततापापाणि भोगनार्थमर्थाच्चैव मोपकस्यानि ।
यत्र भोगनार्थं पञ्चाशत्तपसाप्राप्तमोपकस्यानि न तन्मन्त्रार्थापाणि ।
तथापाणि,—

“न मन्त्रावाणि कुर्वन्ति भोगने देवपिण्डयोः ।

पाप्माज्ञेयो विना न कुः पर्वणापाणि भोगने”—इति ॥

• ते वै काञ्चे देवाः सुखितास्ते नर्तिकाः कृताः,—इति सु० ।

• कर्कशं लम्बर्यपापाद्यनिविहानि । अतएव वैजायाः,—

“आदिरौडुमराख्यर्षपापाणि आहूकर्षेणि ।

अथकञ्जसुतानि क्षुरपि पर्षपुटाक्षया”—इति ॥

अथोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माक्षपुराणे दर्शितम्,—

“शुक्लाः सुमनसः जेष्ठाक्षया पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपलानि चानि चान्द्यानि कम्बजः”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,—

“आत्यक्त कर्मा दानद्या मन्त्रिणाः सेतयुधिकाः ।

जलोद्भवानि कर्माणि कुसुमानि च चम्पकम्”—इति ॥

जम्बविरमोक्तम् । “न जातीकुसुमानि न कङ्करीपचम्”—इति ।

महुरपि,—

“असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिचये ।

तस्या दर्शनमात्रेण विराडाः पितरो भवाः”—इति ॥

अथ जातीकुसुमनिबोधो वैकल्पिकः । अथ कर्माणि कुसुमानि

मत्स्येनोक्तानि,—

“पद्मविमार्कधुक्षुरपारिभद्राट्टक्षयाः ।

न देवाः पिङ्गकार्षेणु पञ्चसैवाविकं तया”—इति ॥

पारिभद्रो मन्दारः, चाट्टक्ष्यो वायवः । ब्रह्मोऽपि,—

• मार्कण्डेयं पु० पुष्पके ।

† जम्बवोक्तानि,—इति पु० ।

‡ चम्पकः,—इति को० पा० ।

“उदयज्जीवज्जीवि चैवद्युचोद्भवानि च^(१) ।

पुण्याणि वज्रणीयानि रक्तजर्जनि चानि च”-इति ॥

अथ रक्तजर्जनिषेधो यत्तोद्भववतिरिति विवक्षितः । अतएवोक्तमेवैव,—

“वज्रोद्भवानि ह्येयानि रक्ताण्यपि विवेकतः”-इति ।

विष्णुरपि । “वर्जयेदुदयज्जीवि* कण्डकिजातानि रक्तानि पुण्याणि च, वितानि सुगन्धीनि कण्डकिजाताण्यपि दद्यात्”-इति ।

धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोपनिषदे दर्शितम्,—

“धूपो मुमुक्षुको ह्येष स चा चम्पनधारकः ।

अनहस्यः कर्कशश्चन्द्रकान्तश्च तथैव”-इति ॥

तुल्यः वल्लकीवकः, मधु कान्तम् । मरीचिरपि,—

“चन्दनानहरी चोमे तलाकोचोरपपकम्”-इति ।

वज्रणीयधूपद्रव्यं विष्णुराह । “जीवजस्य जर्जं च धूपार्थम्”-इति ।
(जीवजं कण्डिकादि ।) “चन्दनकुङ्कुमकर्पूरामरपत्रकाज्यमुषेपपार्थ”-
इति ।

दीपार्थं चैव द्रव्यमाह मरीचिः,—

“उतादा तिलतैलादा वाग्न्यन्तरान् दीपकम्”-इति ।

अथ वाग्न्यन्तरानिषेधो यथासिद्धोद्भवविषयो^(२) न पुनः कौस्तु-
भादितैकविधः । अतएव,—

* वर्जयेदुदयज्जीवज्जीवि,—इति पु० ।

(१) चैवद्युचः पुण्यानेव सात्विककः ।

(२) चम्पनश्च यथा यथा,—इत्यन्यः ।

“इतेन दीपो दातव्यस्तथाऽधौघधोरथैः ।

वधानेदोऽन्नं दीपं प्रक्षेपेति शक्यम्”—इति ॥

दीपस्योपकरणं वक्ष्यामि विप्र, इति वक्ष्ये शीघ्रं वक्ष-
युक्तमनीषम् । आह वक्ष्यामि,—

“कौशेयं शीमकार्यं दुष्कृतं तदा ।

माहेमेतानि चो दद्यात्तानायात्रोति पुष्पकात्”—इति ॥

कौशेयं कर्मोद्योगतन्त्रम् । शीमन्तशीमन्तवस्त्रम्-
वस्त्रम् । दुष्कृतमिति सूक्तम् । वक्ष्यम्,—

“इदमूर्ध्वं नमं येन वस्त्रं न च धारितम् ।

वस्त्रं तद्विधानीयम् कर्मकर्मैव धारयम्”—इति^(१) ॥

एवं दर्शयित्वा नमं वस्त्रं धारयन् वस्त्रं नमः परि-
दद्यात् । तथाच कति,—

“शान्ताधिकारी भवति विप्रे च सर्ववि”—इति ।

“वाङ्मन्त्रमुक्त्वा वाः शान्”—इति ।

शान्तमन्त्रं वक्ष्यामि तदाह वक्ष्यम्,—

“ततः शान्ता विप्रैरेव प्रमुखाश्च शान्तमन्त्रिः ।

वाङ्मन्त्रमनीषश्च वक्ष्यामि वक्ष्यामि”—इति ॥

शान्तमन्त्रिः शान्तमन्त्रमुक्त्वा वक्ष्यामि वक्ष्यामि वाङ्मन्त्र-
मनीषमनीषश्चोदकं वक्ष्यामि वक्ष्यामि । तद्वन्त्रं वक्ष्यामि
मन्त्रवक्ष्यं वक्ष्यामि । तथाच वक्ष्यम्,—

(१) कौशेयं कर्मोद्योगतन्त्रं वक्ष्यामि वक्ष्यामि वाङ्मन्त्रमुक्त्वा
वाङ्मन्त्रमनीषश्चोदकं वक्ष्यामि वक्ष्यामि ।

“अद्वयमुदीचं” कादृशं दक्षिणावर्तम्—

गोमयेनानुसृष्टायां गोमूत्रेण तु मच्छे—इति ।

गोमयवहितेन गोमूत्रेण मच्छे कार्ये इति शेषः । अथ विशेषमाह
ब्रह्मः,—

“उदङ्मुखमुदीचं” कादृशं दक्षिणावर्तम्—इति ।

उदीचं वेददेविणं मच्छकमुदङ्मुखं, दक्षिणं पित्र्यं मच्छकं
दक्षिणावर्तं कुर्यात् । तत्र मच्छकवर्तमच्छकान्नाङ्गपरिसमाप्तेर्वेद-
देविणं कर्त्तुं अदक्षिणं अक्षोपवीतिना कार्यं पित्र्यमपवर्तं प्राचीन-
वीतिना^(१) कार्यम् । तथाच ब्रह्मः,—

“प्राचीनावीतिना अपवर्तमपवर्तमन्त्रिणः ।

पितृनामिधमात्कार्यं विधिर्हर्मपाणिना”—इति ॥

अथैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः,—

“दक्षिणं घातयेत् जानु देवान्परिचरन् वहा ।

घातयेदितरज्जानु पितृन्परिचरन् वहा”—इति ॥

ग्रामातपोऽपि,—

“उदङ्मुखं देवानां पितॄणां दक्षिणावर्तः”—इति ।

बोधाचनोऽपि,—

* उदङ्मुखमुदीचं—इति बो० ब्रा० ।

(१) सर्वमेवाद्वैतमुदीचं श्लोकस्यास्य द्वितीयपादो न दृश्यते ।

(२) अक्षोपवीतिप्राचीनावीतिवौ, “उपवीतं मच्छकं प्राङ्मुखे दक्षिणे
वहे प्राचीनावीतमन्त्रिणम्”—इत्यनेनोक्तम् । अथ सर्वं पितृतीक्ष्णं,
“तर्ज्ज्याङ्गुलमोरन्तरा अपवर्तमपवर्तमन्त्रिणं येन पितृभ्यो वक्ष्यते”—
इत्युक्ते ।

“मद्विष्णु देवानां पित्राणामद्विष्णु ।

देवानामृक्षो र्दमः पित्रां दिव्याः क्षमाः”—इति ॥

मन्त्राकाराणामन्तराकाराणां मन्त्रः,—

“उत्तरेऽक्षावंबुक्ताभ्यां पाद् विम्बेन कुम्भम् ।

द्विषे द्विषापांस्तु वृत्तिषा विम्बेन दुः”—इति ॥

मन्त्रपुराणेषु,—

“क्षमाभिः क्षुब्धाभिस्तदभ्यां वक्त्रम् ।

विप्राणां वाक्त्रे वादानभिन्ना दुः दुः”—इति ॥

वाक्त्रम् पूर्णकुटीरमक्षं पञ्चद्विषमक्षमभ्यां त्रैलोक्यैः ।

देवपूर्वं विप्राणां वाक्त्रमक्षं कुम्भम् । अक्षं मन्त्रमिदम्,—

“वाक्त्रे त्रैलोक्यं देवमादौ प्रथमेन ।

मन्त्रेऽपि त्रैलोक्यं वाक्त्रे मन्त्रमिदम्”—इति ॥

वाक्त्रादिदानं नामनोचोच्चारणपूर्वकं कर्तव्यम् । तदुक्तं मन्त्र
पुराणे,—

“नामनोचं पित्राणाम् प्रापन्नं दम्भकम्भोः”—इति ।

वाक्त्रमक्षमन्त्रं च कर्तव्यं तदाह मन्त्रः,—

“दर्शयामिर्दिव्यं कम्बुवाक्त्रं विद्वेद्विषः ।

परिमिते शुची देवे भोगेभ्योपलभिते ॥

द्विषाप्रथमे वक्त्राणां प्रथमां शुचीम् ।

वाक्त्रेण दर्शय विद्वेद्विषमिदम्”—इति ॥

विद्वेद्विषं परकारमक्षं द्विषमिदम् । मन्त्रः,—

“वाक्त्रेण च कुम्भेण विद्वेद्विषं द्विषम् ।

उपसृष्टोदकान् सममिमांसापुनोन्नयेत्—इति ॥

उपवेशनप्रकारो यमेव दर्शितः । “आसनं संस्तुत्रन् कथेन पाणिना
इक्षियेन ब्राह्मणपुष्पं दत्त्वा समाधिमिति बोद्धोपवेशने” —इति ।
धर्मोऽपि,—

“सात्वात्म्यं ततो देवानुपवेशं ततः पितॄन् ।

उत्तराभिर्वाहतिभिरासनेषूपवेशयेत्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“यिषौ तु प्राक्कुक्षौ तेभ्यो हौ तु पूर्वे भिषेकयेत् ।

अथोद्देवौतिमन्त्रेण पाशं चैव प्रदापयेत् ।

उत्तराभिरुवाचिमांसौ च पितॄन् च वर्ज्ज्वा”—इति ॥

प्राज्ञवल्कलोऽपि,—

“हौ देवे प्राक् चतः पितॄरुद्देवेकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्मं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥

मातामहानामप्येकमिति ब्रह्मादिरुचिषमधोरतिदेशः । वैश्व-
देविकं कर्म ब्राह्मणवर्णमाहूत्याऽनुष्ठेयं तन्मेष वेद्यभिषेकं तन्मं वा
वैश्वदेविकमित्युक्तम् । अतएव मरौचि,—

“तथा मातामहमाहुं वैश्वदेवमप्यितम् ।

सुर्वीति भद्रिषमवसन्मं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥

अथ हयोरपि ब्राह्मणवर्णवैश्वदेविककर्मणः तन्माहृतिविधानादेश-

* आदिपुराणेऽपि,—इति सु० ।

† वाकीदमर्मे सुमित्रातिरिक्ताहमेषु ।

प्रयोगविधिप्रबोध्यत्वं निष्प्रयोगविधिप्रबोध्यत्वञ्च ग्राह्यम् । तत्तद्वैका-
धिकारपूर्ववाचकत्वं निष्ठाधिकारपूर्ववाचकत्वमवगम्यते* ।

उपविष्टब्राह्मणमियमाः स्वात्मनरे दर्शिताः,—

“वविचपाकवः कर्त्तुं ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टवस्त्रं वर्जयन्तः परस्परम्”—इति ॥

मौनमिह ब्रह्मोपकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव यमः,—

“ब्रह्मोपाच कथाः क्षुधुः पिष्टवानेतदीक्षितम्”—इति ।

उपविष्टेऽपि ब्राह्मणेभ्यः वृत्तिर्ब्रह्मचारी वा ज्ञानमव्यति, तदा
षोऽपि ब्राह्मे भोजयितव्यः । तदाह यमः,—

“निचुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपक्षितः ।

उपविष्टेभ्यस्तु ग्राह्यः कामनामपि भोजयेत्”—इति ॥

ज्ञानसेवोऽपि,—

“पूजयेत् ब्राह्मणासेऽपि वृत्तिं च ब्रह्मचारिकम् ।

विश्रातुर्नृते धापान् पिष्टब्राह्मणवानपि”—इति ॥

नमुरपि,—

“ब्राह्मणं निचुकं वाऽपि भोजनार्थमुपक्षितम् ।

ब्राह्मचैरभ्युद्योगः ब्रह्मिणः प्रतिपूजयेत्”—इति ॥

ब्राह्मणोपसेवनाभ्यन्तरं ज्ञानं पुराचेऽभिहितम्,—

“ब्राह्मभूमौ वर्षा आत्मा आत्मा देवं नदाधरम् ।

ताभ्यामौ च कलकल ततः ब्राह्मं प्रवर्तयेत्”—इति ॥

* तद्वैकाधिकारात् पूर्ववाचकत्वं निष्ठाधिकारात् पूर्ववाचकत्वचा-
रम्यते,—इति बो-भा० । विचारापूर्ववाचकत्वमपि स्वज्ञानं प्रतिभाति ।

आहुं करिष्यदन्वेकपविष्टान् ब्राह्मणान् इत्येदिमर्थः । अत-
एवोक्तं तत्रैव,—

“उभौ दशौ वनौ जना वातुव्यामन्तरे क्षितौ ।

कामयवक्षोपविष्टान् कर्मान् इत्येत् द्विषोत्तमान्”—इति ॥

सुरमेति तैः कतुञ्जलो देवमात्मः पितृभ्योऽपि जगत् पिः एतेन ।
तदुक्तं ब्रह्माष्टपुराणे,—

“देवमात्मः पितृभ्यश्च महाशोभिष्वदवच ।

जगः कथायै काशायै निजमेव जगो जगः ॥

काशेऽवधाने आहुक विराट्पदं जपेत्तदा”—इति ।

जगन्तरं कर्मेतद्विज्ञानिकिरेत् । तदुक्तं विष्णवे । “जगत्ता इति
तिज्ञानिकिरेत्”—इति । तिज्ञानिकीर्षे दर्भाजनं दद्यात् । तदुक्तं
पुराणे,—

“सुरमेति च तैश्चो दद्याद्दर्भाजनं ततः”—इति ।

दर्भाजनदानञ्च ब्राह्मणवक्षे उदकदानपूर्वकं कार्त्तव्यम् । अतएव
ब्राह्मणवक्षः,—

“वाचिप्रसादनं दत्त्वा विहरार्चान् कुत्रापि”—इति ॥

विहरार्चानाक्यार्चान् कुत्राप्यनेषु दत्तेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे,—

“वाक्ये वाचनं दद्यादासे वा दक्षिणेऽपि वा”—इति ।

वाक्ये वा दक्षिणेऽपि वेद्यं विद्वतः पित्र्यर्चेशार्चमाह्वयार्च-
दानविषयतया कथञ्चित्तो ब्रह्मणः । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“पितृर्कर्मणि वाक्ये वै देवे कर्मणि दक्षिणे”—इति ।

देवे कर्मकारणदाने विज्ञेयः काष्ठैर्दक्षिणः । “देवार्चा कथा-

द्वयः”-इति। आद्यं दृष्ट्वा पुनर्विमलयेत्। तदाह वंशधारः।
 “गतः पुनरपि दृष्ट्वा विमलयेत्। देवे कः विष्णोः, ततः चोम्
 तयेति विष्णो ब्रूयान्। आश्रोतु मयाविति कर्त्तुं पुनर्ब्रूयान्,
 आश्रयविति विष्णुः पुनर्ब्रूयान्”-इति। विमलकृत निरङ्कुलं कृतं
 यदीत्या कर्त्तव्यम्। तदुक्तं पुराणे,-

“निरङ्कुलं यदीत्या तु विष्णुं देवान् वनाङ्कयेत्”-इति।

अङ्कुलवितिरितं कृतं यदीत्या विमलकृतं विष्णुं देवान् वनाङ्कये-
 दित्यर्थः। आश्रयवैतिकर्त्तव्यतायाह वनः,-

“वनवृक्षगतो देवान् विज्ञायावाचनं प्रति।

आश्रयवेदुःश्रुतातो विदेदेवाय इत्युक्तम्॥

विदेदेवाः श्रुतयेति जन्मं ज्ञाता ततोऽप्यन्तम्।

चोक्तयेति^(१) जन्मोप विदेदेतु मन्त्रिकम्”-इति॥

मन्त्रिकं इतिष्वादादिमन्त्रानामन्त्राधिकारेत् आश्रयवे-
 दित्यर्थः। विदेदेवाय इत्युक्तवित्त्वा इतिष्वाः,-

“अनुर्हो वदुः क्तः कायः कान्तकवैद्यम्।

धुनि रोचनयेव * तथा चैव पुनरुक्तः॥

आश्रयवत्† इत्येते तु विदेदेवाः प्रकीर्त्तितः”-इति॥

* धुरि विचोचनचैव,-इति वु०। धुरिच विचोचनचैव,-इत्यन्वय
 वाक्यः।

† आश्रयवत्,-इत्यन्वय वाक्यः।

(१) चोक्तयेति,-इत्यन्वय विचोचनचैव चामिरार्थः। चोक्तव्य इति,-
 इति कर्मिण् वाक्यः।

तेषां मध्ये सुकरवाङ्मूलं तथा विद्येदेवा ज्ञानावाद्याः, कर्मव-
यादृशान् । अतएव ब्रह्म,—

“इद्विषये अद्वैतं वंकीर्णं वेद्यदेवित्ते ।

मात्मीयुक्तं कदापि काले च भुविरोक्ताम् ।

सुकरवाङ्मूलं येन धार्यते ब्रह्मदाकृतौ ।

वैजित्तिये काकपानादेव कर्मण कीर्तयेत्”—इति ॥

इद्विषयात् कर्माङ्गयादृशम् । तच्च वारकद्वयं दृष्टितम्,—

“विशेषकाले कोमे च जीमन्तोदयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने यादृं कर्माङ्गं इद्विषयादृशम्^(१)”—इति ॥

इद्विषयित्वमेव इद्विषयादृशं कर्माङ्गयादृशमवदिति ज्ञायते ।

मात्मीयुक्तं इद्विषयादृशम् । तत्कारणं इद्विषयिष्ठं चाह,—

“पुण्यकथितारादौ इद्विषयादृशद्वयस्य”—इति ।

आदिशब्देनाजगज्जन्तुदाहरणादिक्रमकारा यज्जन्ते च तु कर्मा-
भागपुंसवनेजीमन्तोदयकाले, तत्र क्रियमाणं कर्माङ्गयादृशम्^(२) ।
कालं कलकालनीवाधिकम्^(३) । पार्थक्यमज्ञानावाद्यादृशम्^(४) । वैजि-
त्तियं वयिष्ठीकरकम् । अतः

(१) विशेषकालोत्तमोदयकालः । कोमेः कोमशब्दः । जीमन्तोदय-
पुंसवने जन्मोदयकालेऽन्तर्भावविशेषौ ।

(२) एतन्नेव इद्विषयादृशं तच्च तत्र वक्तव्यदेवतां कालार्थं कर्माङ्गत्वेन
इद्विषयादृशेन च परिभाषितमित्युक्तमेवम् ।

(३) “कालात् तु द्वितं पान्थमपिमेवापेक्षितम्”—इति इत्यनेन
कथ्यते ।

(४) “अज्ञानावाद्याः यत् द्वितये यत् पार्थक्यद्वयम्”—इति करका-
भितिः ज्ञेयाः ।

“एकोद्दिष्टान् वा माहं तन्मैमिक्षिष्यन्त्यते” —

इति मैमिक्षिष्यन्त्य एकोद्दिष्टे कर्तृमात्तत्वं वक्षिणीकरणे प्रयु-
ज्यते इति । यत्नं, तथापि ‘तद्व्यर्थं कर्तव्यम्’ — इत्येकोद्दिष्टस्य
देवदीप्यते नामकात्तत्वंज्ञानां विवेकां देवाणामन्यथानुपपत्ते-
एकोद्दिष्टत्वं वक्षिणीकरणं मैमिक्षिष्यन्त्येन वक्तव्यमस्तीति । किंवा
देवाणां वाक्कां वाचाकाङ्क्षादि कुर्वन् । तथाच आह्वयकः,—

“यैरभ्यर्च्योर्च्य भावने वक्षिष्यते ।

ततो देवा यः विद्यां योऽवीति ज्ञांयता” — इति ।

तत्तद्वराधेऽपि,—

“विद्यां देवान् ज्ञेः पुनैरभ्यर्च्योर्च्यपूर्वकम् ।

पूरजेयाभ्युपगन्तुं क्षात्रं दर्शयिष्यते” — इति ॥

ततो वाचि,—

“इत्येकस्य तु विप्रस्य कर्त्तव्यं यत्ने विनिश्चियेत् ।

योऽवीति ज्ञां कौर्त्तव्यं^(१) यत्तद्व्यर्थः संपूजितम्” — इति ॥

कर्त्तव्यवाचि जीवर्त्तराज्यादीनि । तदाह कात्यायनः । “जीवर्त्त-
राज्यौकुम्भरत्नमभिमन्त्राणां वाचावाक्यमन्त्रेषु, वाचि वा विप्रमे,
यत्तद्व्यर्थेण वा” — इति । वाचि वा तैत्तिरीयि कांक्षादीनि, तेषु
वेत्तव्यः । राज्ञां वाचं विप्रे विनिश्चिये, व विप्रे । तदाह राज्ञां
वाचमभिमन्त्रम्,—

(१) कौर्त्तव्यं विनिश्चिय । “तु विनिश्चिये” — इति करवात् ।

“श्रियनेचोद्भवं^(१) ब्रह्मादतस्तत् पितृवत्तमम् ।

यमव्ययं तत् यज्ञेन देवकार्येषु वर्तितम्”—इति ॥

अर्थपवित्रकं प्रतिपाद्यं मेहेन कार्यम् । तदुक्तं यदुर्विप्रमिति,—

“दे वे ब्रह्मणे देवानां पात्रे कृत्वा यवः क्षिपेत्” ।

पवित्रकारणेति कर्त्तव्यतामाह ब्राह्मणवक्ता,—

“यविषे वा इति मन्त्रेण दे पविषे च कारयेत् ।

यमर्द्धं कुशस्थिते यौत्रे प्रादेशयन्ति”—इति ॥

कुशस्थित इति कुशमन्त्रे कृत्वा क्षिपे । यतस्तत्र यज्ञपार्थः,—

“सोमधीमन्त्रे कृत्वा यदुडाधुक्षिप्यर्धयोः ।

क्षिप्यात् प्रादेशमायन्तु पवित्रं विष्णुरजयीत् ॥

न यज्ञेन न दाहेन न जोहेन न मृक्षयान्”—इति ।

यमन्तरं, साक्षात् इति मन्त्रेण देवतायै ब्राह्मणचरणीपेक्ष्यपात्रं
स्थापयेत् । तथाच गार्ग्यः,—

“सादेति यैव देवानां होमकर्मकुदाहरेत्”—इति ।

देवानां होमकर्मकार्यदाने कर्मक्षुपक्षिते पात्रं स्थापयितुं
साक्षात् इति मन्त्रकुशारेवेति प्रकरणादेव मन्त्रे । अर्थपात्रं
स्थापयित्वा विप्रहस्तोऽर्थं दद्यात् । तदाह ब्राह्मणवक्ता,—

“वा दित्वा इति मन्त्रेण हस्तेनैव विविक्षिपेत् ।”

अर्थदाने विज्ञेयमाह गार्ग्यः,—

“दत्त्वा हस्ते पवित्रम् अङ्गुल्यायै विविक्षिपेत्”—इति ।

(१) “सोऽरोरीय, वरोरीय तत् यस्या वयं तस्य वयम् यतोऽयं
तत्र यवममवत्”—इति ब्राह्मणवाक्यमाहुर्मन्त्रेण ।

इत्येवमिति यत्प्रत्ययानुसङ्गमनोक्तमप्यनुरोधेदविचक्षणम् ।
तदवगारद्वयपूर्वकं मज्जादि हेतुम् । तथा च बाह्यवत्त्वः,—

“दमोदकं मज्जमात्रं पूम्हार्यं प्रदीपकम्”—इति ।

मज्जादिदायकाच्छादनकापुनश्चकचं, तद्वत्तर्गतत्वात् । एवमासन-
प्रत्यक्षाच्छादनपर्यन्तं वैयर्थ्यविकार्येण बाह्यानुसङ्गमेन^(१) क्त्वा चाव-
भावाच्छादनपर्यन्तं विपर्ययं प्राचीनाचीत्यप्रदर्शितं कृतम् । तदाह
बाह्यवत्त्वः,—

“अपकल्पनातः क्त्वा विद्वत्त्वमप्रदर्शितम्”—इति ।

अतः हेतुं विधेयं च बाह्याच्छादनपर्यन्तानां यदाचारानामपि
यदाचारानुसङ्गमेनैवानुसङ्गं क्त्वाचं न तु बाह्यानुसङ्गमेन । यदाचारानु-
सङ्गमे हि तेषां प्रधानप्रत्यक्षवृत्तिर्भवति अनेकत्वं च, अनेकत्वं वैयर्थ्येन
प्रधानप्रत्यक्षवृत्तिः वैयर्थ्येति वैयर्थ्यमापद्यते । यत्तन्म, बाह्यादि-
यदाचारैर्बु यत्प्रत्यक्षाच्छादनानुसङ्गवत्त्वं लीकितम् । बाह्यवत्त्वमपि,
‘अपकल्पं ततः क्त्वा’—इति वैयर्थ्यविकार्यादिपदार्थबाह्यादूर्ध्वं
विपर्ययविधानम् । बाह्यादिदायककारणात् यत्,—

“दिगुर्वाहं कृतम् इत्तं कृतमप्येवमुपा यत् ।

बाह्यात् तदनुसङ्गानो जयेदाचारानु न क्तः ॥

असत्त्वं तिलैः बाह्याः कुर्वादृष्टादि पूर्वमेव ।

इत्तमूर्ध्वं चकचार्थेण पात्रे क्त्वा विधातः ॥

(१) हेतुं दमोदकं क्त्वा क्त्वा विधेयं तत्त्वमिति बाह्यानुसङ्गम् । हेतुं
दमोदकं यदाचारं क्त्वा विधेयं च यदाचारं चकच इति यदाचारानुसङ्गम् ।
यदाचारानुसङ्गः बाह्यम् । तदाह हेतुं बाह्यानुसङ्गमप्यनुसङ्ग-
वत्त्वमप्यनुसङ्गवत्त्वं विधेयं यदाचारानुसङ्गवत्त्वम् ।

पितृभ्यः क्षान्तमवीति शुभं पापं करोत्ययः”—इति ॥

दिगुद्यान् दिगुक्तुद्यान् इतिद्यान् कुत्रावाक्यायै दद्यात् । तदुक्तं
भाटके । “पितृणां-दिगुर्वादिभ्यः” इति ।

आचमदानामूर्ध्वं यथाचोदकं दद्यात् । तथा आचमकायकः ।
“अपः प्रदाय दर्भान् दिगुक्तुद्यानायकं प्रदाय” । अपः प्रदायेति
भाटके अयः क्षिप्तामिति पूर्व्वकम् अयं दद्यात् । पितृणावादिभ्यो इति
ब्राह्मणान् कृत्वा आवाचयेति तैत्तिरीयतः उक्तमस्तीति अन्वेषणाया
मनो नः पितर इति तिस्रान् मरुकादिदक्षिणपादानामवकीर्षा-
यान् नः पितर इति अन्वेषोपतिष्ठते । तथाच प्रयोगः,—

“भिरःप्रवृत्तिं पादानां मनो न इति पेदके”—इति ।

उपस्थानामन्तराक्ष्यशुभं पुराणे,—

“अपेदायान् नः इति अन्नं कम्बजप्रेषतः ।

दद्याथ पितृवत्तु भिःक्ष्मः कर्मतो दिग्मन्

तिष्ठांश्च प्रक्षिपेयन्मन्त्राचार्यपिता इति” ॥

अर्थावाक्यादनामं पूर्व्वकम् कुर्यात् । अथवावाक्यानादौ
विशेषोक्तिभ्युक्तं दर्शितः । “दक्षिणायेषु दक्षिणायमर्षेषु अमर्षेषु
विज्यपत्रादिष्वेष्टाभोदेवैरिति” । अथमर्षः । दक्षिणायेषु दर्भेषु
दक्षिणापवर्गतायाऽऽवादिषु अविद्यामर्षितेषु अमर्षेषु विज्यपत्रायेषु
अभोदेवैरभिहितमिति अन्वेष प्रतिपाद्यमप आदिष्टेति ।
ब्रौह्मकोऽपि । “यायेषु दर्भान्मर्षितेभ्यः प्रदाय अभोदेवैरभिहित-
इत्यनुमज्जितास्तु तिष्ठाकायपति, तिष्ठोऽपि कोमर्षयो मोचयो
देवर्षिर्चितः । अन्नमर्षिः अन्नकायया पितृभिर्वाहोवाग्नौवत्तपि नः

सुधापय इति” । अथ च पिपादीनां यथाकालेनैककालेनैकब्राह्म-
णमिदमन्ते कर्मवानेकब्राह्मणमिदमन्तेऽपि भीक्षुवार्धपापाणि न तु
ब्राह्मणवद्व्यापा । अतएव वैजयायः,—

“दीर्घां पिपासां नीक्ष्ये कुर्वाणपापाणि धर्मिणि ।

एकस्मिन्ना वज्रं वा ब्राह्मणेभ्यं यथाविधि” ॥

दीर्घां तिस्रानर्धीदमेव चिन्तेत्यर्थः । अर्धपवित्राद्युपसङ्गत्वा
कर्तव्यम् । तदुक्तं ऋषिप्रतिमते,—

“निरुद्धिष्ठः ब्रह्माकाः कुः पिपासेषु धर्मके”—इति ।

निरुद्धेयानन्तरं नन्मधुम्याणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं नन्दपुराणे,—

“अर्धाः पुन्यैश्च न्येच ताः प्रपूज्याश्च प्राप्स्यन्त”—इति ।

वा अर्धांर्धांश्चा आपसा नन्मदिभिः पूज्या इत्यर्थः । अमन्तर-
मर्तव्यमाह ब्रौमन्तः,—“ताः प्रतिपादयित्वान् सुधापानां इति” । ता-
मयो ब्राह्मणेः प्रतिपादयित्वान् सुधापानां इति न्येच आपयेदित्यर्थः ।
ततः पवित्रान्मर्दिनेषूदकपूर्वकं वा दिव्या इति न्येचार्धीदमं
दद्यात् । तथाच पैटीनयिः । “ततो ब्राह्मणस्यैषूदकपूर्वं दर्भाज्जहा-
षोदकपूर्वकमर्धीदमं ददाति वा दिव्या इत्युक्ताऽप्यनेतत्ते अर्धी-
दकमित्यप उपपन्नमेवमेतत्ततोः”—इति । अथ विशेषमाह भर्तः ।
“वा दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुदृत्य नाम मोचय्य ऋषीना
उपविषत्येवैषं दद्यात्”—इति । अतु पैटीनयिष्यने इत्येवमिति वज्र-
वचनम्, तत् पौलौमेयैकपेति विहितब्राह्मणवद्व्यापये । ब्राह्मण-
स्यैषूदकपूर्वं दर्भाज्जहाषेति पिपर्वब्राह्मणवार्धमस्य वज्रवचनप्रबो-
धात् । अन्वया, एवमिदमन्तेरिति फिजामन्मफिजामन्मवार्धब्राह्मणा-

संज्ञक इत्यभिधानं न भवति । (१) इत्यर्थे दत्ता तेनान्वीहकारां
संज्ञकान् विमर्शयित्वा पात्रेषु गजितान् पिब्याथे चन्द्रक तस्यापं
मुक्तमधोद्वारं “पिब्याथः काव्यवि”-इत्यर्थः कुर्वाण भवति विद-
व्यात् इत्यर्थः । मुक्तकराणामनरकर्तृकमाह वैजायायः,—

“नक्षोपरि कुत्राप्यपि प्रदद्यादेवपूर्वकम् ।

नन्वपुण्यादि धूपं दीपकोपवीतकम्”—इति ॥

देवपूर्वकमित्यर्थं पदार्थावस्यमवो पात्रवत्पुण्यादिपात्रावस्यमवो
यह विकल्पते इत्यविरोधः । एवं नन्वपुण्यादिनिर्मात्रापात्रवत्पात्रांशौ
नरपात्रं कर्तुं कुर्वाण । तदाह कात्यायनः,—

“नन्वात्रावस्यमवो पुण्यावस्यमवो न ।

धूपं वैवाहपूर्वकं चतौ कुर्वाणः परम्”—इति ॥

अथौ करिष्यमादाय पात्रवत्पुण्याः,—

“अथौ करिष्यमादाय इत्यर्थं कथ्यते ।

कुर्यात्पुण्यावस्यमवो कुर्यादौ पिब्याथम् ॥

अतमेवं प्रदद्यात् आचमनेन समाहितः ।

अथौ करिष्यमादाय रौत्रेषु द्वा विज्ञेयः”—इति ॥

अथौ करिष्यत् कथ्यतेमादाय “अथौ करिष्ये”—इति पात्र-
पान् इत्यर्थः । अतमेवं प्राकादेर्धिरावः । ततः कुर्यादौ तेनरु-
द्रातः, “वाविष्यपुण्यावस्यमवो तेनरुद्रावदाय सोमाय पिब्याथे कथा-

* अत्रिष्यमादाय, —इति वृ० ।

(१) इत्यादि संज्ञासोनां (२१६४) इति वाचस्पत्यवर्णनं वाच्यं इत्य-
मर्थे इत्येवादिना ।

मनोऽन्वे कथमाह्वाय कथाकमः"—इति पिच्छपिच्छवत्पिधानेनाशौ
जुञ्जान् । ततोमेकं कृत्वा कृतमेवं कथाकावोपपद्ये पिकादि-
भावनेषु" इत्यान् न वैशदेवमात्मनेषु । तदुक्तं पुराणे,—

“अशौकरकचं न दक्षदेवदेविने”—इति ।

अशौकरकचं प्राचीनावीत्युपवीती वा कुञ्जान् । तत्रकतिभूतस्य
पिच्छपिच्छवत्कचं दक्षितमेवकथाभासुभवविधमेव विनाशितो-
भवधर्मकत्वात्, तद्विच्छतिभूताशौकरकचोमेऽपि प्राचीनावीतिलोप-
वीतिलवोर्विकस्योऽनमन्ते । अथ च कथात्राकं कथका इहया ।
अशौकरकचं कार्त्तमेव विनाशशौ कर्त्तव्यम् । अथा तु कर्त्तव्याने-
नौपाकमाश्रितौकि, तदा दक्षिणाशौ जुञ्जान्, तदक्षिधामे शौकि-
काशौ । तथा च वाचपुराणम्,—

“वाह्यस्य दक्षिणाश्रितौ शौकार्ये वै प्रयत्नः ।

अन्वये शौकिनं वाऽपि जुञ्ज्यान्मर्षिदूषे”—इति ।

अन्वयेनौपाकमाश्रितौकिर्त्तव्यम् । दक्षिणान्वयविधाने पाशौ
शौमः कर्त्तव्यः । तथा च अथर्वभारतम्,—

“ह्येऽशौकरं कुञ्जादशौ वा वाशिको दिवः”—इति ।

वाशिकः कर्त्तव्यानेनाशिताग्निर्दक्षिणान्वयविधाने ह्ये शौकि-
नेऽशौ वाऽशौकरं कुञ्जादिद्वयः । अथा नर्त्तव्यानेनाशिताग्नि-
रक्षिणान् तदौपाकमाश्रितौकरं कुञ्जान्, तदन्वये दिवपावा-
वयु वा । तथाच आर्त्तवेदः । “अनाशिताग्निश्चौपाकमान्वभावे

* दिवदिनोपनवायेषु.—इति वृ० ।

† अथा नर्त्तव्यानेनाशिताग्निरनाशिताग्निर्वाऽश्रितान्,—इति वृ० ।

विधेऽपु वा”-इति । अनाश्लिषिग्रन्थे वाचां चानेनाश्लिषिग्रन्थे-
कृते । अश्लिषीकरणं अश्लिषीये वाच्यकरणे वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,-

“विश्वधर्मोत्तरे वाऽपु मार्कण्डेयनः कृतः ।

व अदाऽपि स्त्रीये वाच्यत्वं ज्ञेयो विधिकदा”-इति ।

अनु जनुनोक्तम्,-

“अन्वभावे तु विप्रस्य वाच्येवोक्तादयेत्”-इति ।

तद्वत्त्वादि विप्रस्यम् । तदाह कात्यायनः,-

“अन्वभावे तु विप्रस्य वाची दद्यात्पु दक्षिणे ।

अन्वभावेः कृतावाच्यत्वात्वाची व विप्रस्य”-इति ।

विप्रस्यभावेऽपि वाचादिषु अन्वुं वाहेषु वाच्यत्वावाच्ये-
होमः । तदाहर्षद्वयकारः,-

“अन्वद्वयं व पूर्वधर्मोत्तरे वाच्यं व मार्कण्डेयम् ।

वाच्यमभ्युदयेऽन्वभावेऽपि दित्तमवाच्यम् ।

अन्वभावेऽपि वाच्योत्तरे होमो विधीयते ।

विप्रस्यवाच्यत्वे वाच्यत्वेऽपि अन्वभावे”-इति ।

“वैभवाग्रिभिरचोक्तुषां मरकतामलहोऽव्याः”-इति वि-
श्लिष्यत्वावाच्यत्वादि । तदाह कात्यायनः वाच्यत्वादि वि-
प्रस्यं वाच्यत्वावाच्यम् । पूर्वधर्मोत्तरे वाच्यं ‘पूर्वधर्मोः’-
इति पक्षे अश्लिषीयम् । प्रविप्रस्यं विप्रस्यत्वावाच्यत्वं वाच्यं
‘वाच्यत्वादि’-इत्यनेनोक्तम् । अन्वभावे अन्वभावावाच्यत्वावाच्य-
वाच्यम् । वाच्यं शुभादिप्रस्यत्वावाच्यं विप्रस्यं वाच्यम् । वाच्य-

द्विकलाङ्गमभुदय इति पदेनोक्तम् । अष्टकाङ्गमाङ्गमष्टमामिति पदेनोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन अपिष्टीकरणं सप्तम्योक्तं, अपिष्टीकरणे एकोद्दिष्टापि बद्धावात् । एषां मध्ये चाधेयु चतुर्षु चाग्निकागम-
प्रायेवाग्नौकरणयोगः, उक्तरेषु चाग्नौषां पिष्टमाङ्गमष्टममिति* ।
पादौ होमे यः विधेयः कात्यायनेन दर्शितः,—

“पिष्टे चः पश्चिमुर्द्ध्वमक्ष पाषाणमग्निः ।

ऊना मन्त्रवद्वेधां दृष्ट्वौ पात्रेण विधिषेत्”—इति ।

अनु मनेनोक्तम्,—

“दैवविमकरेऽग्नौः ऊनाग्नौकरणं द्विकः”—इति ।

तत्र विमलेन जम्बुका द्रव्या । दैविकाङ्गमष्टमपादौ होम-
पक्षेऽपि पिष्टमाङ्गमष्टममेव त्रैवं विधिषेत् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“ऊना दैवकरेऽग्नौः त्रैवं पिष्टे विधेदेषेत् ।

न हि क्षताः त्रैवभाषो विधेदेवाः पुराणम्”—इति ।

पादौ होमे अङ्गत्वं तदाह शौनकः । “अवशिष्टेदायं श्वहीना
भक्त्येवाग्नौकरणम्—इति पूर्ववत्तथाऽङ्गिति” । अथमर्थः । आद्यं
उत्तुतमन्त्रं श्वहीना “भक्त्येवाग्नौकरणयोगं करिष्ये”—इति पूर्ववत्
इहा तथाऽङ्गिति तैरुक्तान्तोक्तवात्,—इति । अतोऽपि,—

“अग्नौकरणमत्र होमोदैवकरे मनेत् ।

पर्यङ्गदर्माद्यौर्वं यतो हविषमो हि चः”—इति ।

पर्यङ्गदर्माः वरिष्ठरचनोऽमर्माः । दैवकरचनेन पिष्टमाङ्ग-
*

करोऽप्युपलक्ष्यते । उभयथापि विकल्पेनाज्ञौकरस्य विधानात् ।
पाणिनस्येति उक्तस्याप्यस्य विनिर्वाणमात्रं मन्त्रपरिग्रहकारः,—

“यच्च पाणिनस्येति इत्थं कथान्यदुपलक्ष्यते ।

एकौभावेन भोक्तव्यं वृत्त्यावो न विद्यते ॥

यच्च पाणिनस्येति इत्थं पूर्वमन्त्रमप्युक्तम् ।

पितरस्येति वृत्त्यावो न विद्यते” — इति ।

यदा द्वैविध्यकारे होमकृताः । परमात्महमाहूतव्याप्यं सकृदेवा-
मुत्तेयः । द्वैविध्यभेदेऽपि तथाधिकारकारकस्य संप्रतिपक्षमात् । यदा
पितृप्राज्ञाकारे होमकृताः । मातामहमाहूतकृतेऽपि वृत्त्यनुत्तेयः, द्वै-
विधितन्त्रमप्येति तथाधिकारकारकस्यासंप्रतिपक्षमात्^(१) ।

तथा च कात्यायनः,—

- (१) देवस्य साधकस्य होमविधानमप्येति देवप्राज्ञाकारकत्वाद्यौकरस्य होम-
साधारण्येति तद्वत् तथाधिकारकारकं, साधारण्येवाधिकारक-
कारकतया कथं वा । द्वैविध्यभेदेऽपि तद्वत्तु द्वैविध्यप्राज्ञाकारकस्य
साधकस्य होमेऽपि प्राज्ञोक्तत्वाधारे न कृतोपपत्तिरिति वाक्य-
मुपलक्ष्यते । पितृप्राज्ञाकारकस्य होमस्येति च पितृप्राज्ञाकारकस्य
होमसाधककारकं भवति । मातामहस्येति तु न पितृप्राज्ञाकार-
कस्येति किमन्यथा । पितृप्राज्ञाकारकस्य होमविधिषु पितृवत्त्वं
प्रवर्तते । तस्य च ‘मातामहमाध्याय्येन’ — इत्यादिदेशप्रत्याभावा-
त्तद्वत्त्वं प्राप्तिः । इत्थं पितृप्राज्ञाकारकस्य मातामहमाहूतवत्त्वं
पितृप्राज्ञाकारकस्य मातामहमाहूतकृतस्योऽपि वत्त्वयोवापौकर-
होमाधारतया अतिदेशेन प्राप्यते इति साधकसाधककारकस्य
निर्गतम् । तथासाधककारकस्य होमोऽपि भेदेनैव वर्त-
इति भावः ।

“मातामहस्य मेदिःपि कुर्वातमे च वाञ्छिकः”—इति ।

देवदेविकस्य मेदे तन्मे च मातामहस्य मातामहार्थमाह्वय-
चापि पाषी चोमं वाञ्छिकः कुर्वादिवाञ्छः । पापाधि हिः प्रका-
शयेत् । तथा च ब्रह्माच्यपुराणम्,—

“प्रकाशं वसुधायादि वसुदह्निर्विभाभम् ।

प्रकाशनं वसुं हर्मेष्टिकमिभं चित्तेषुषी”—इति ।

इत्येव विवेकं पापादीति मज्जमपर्यलोपी वसाचः । आदि-
प्रत्येन ज्ञादिस्वरचापै यज्जते । एवं प्रधाक्षितेन प्राप्तेन ज्ञतयेधं
प्राचीनावीती विद्यायेन विधाच ज्ञादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् ।
तथा च शौनकः,—

“ज्ज्ञाज्ञी परिब्रिहन् विद्यायेनमनम् ।

विदेष्टैवमनेन परिवेषकाचरेत्”—इति ।

अदवयेनेति ज्ञतयेधमिदेदेवायेति च परिवेषयेव । अतएव
वाञ्छाभिनि,—

“अवयेनेन मर्त्यं पिबं ज्ञत्वं विवेकः ।

अवद्वानादृते अवेनेन मातामहेत्यपि”—इति ।

परिवेषकप्रकारो मनुना दर्शितः,—

“वाञ्छिभ्यामुपसंयज्य अकमलस्य वद्वितम् ।

विप्राप्तिने पिबन् ज्ञात्वा प्रत्येष्टपविचिचेत्”—इति ।

अकमल वद्वितमनेन पूर्वे परिवेषकत्वायं विप्राप्तिने शौनकायं-

पात्रे । अथमिति वचनात् अर्थं परिवेषणं सूच्यम् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“अथकामनाया मोक्षा अर्थं तु परिवेषणात्”—इति ।

अनु तथैवोक्तम्,—

“परिवेषणं मन्त्रं हि भार्यया पितृमन्त्रे ।

पितृदेवमनुवाचां जीवहायोक्तः स्मृतः”—इति ।

तदितरापेक्षा वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सर्वथैव परिवेषणं
कार्यम् । तथा च वाराहकः,—

“मूत्रं अथविषञ्च अल्पिञ्च समुच्चावहम् ।

दिवातिथिः चर्माया हस्तेभ्यं तु दीपये”—इति ।

इत्येव हस्तवेगैर्यः । इत्येवापि न वाचाद् देवं, अपि तु
दक्षादिद्वारा । अतएव ब्रह्मनातयः,—

“अभाभ्यामपि दक्षाभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्”—इति ।

मत्स्योक्तम्,—

“हस्तद्वाराद्य वे वेदा अथकामनादयः ।

हतातारजोपनिष्ठानि भोक्ता भुञ्जीत किञ्चिदम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नापविषेच हस्तेन वैक्रमेण न विना कुम्भम् ।

मासकेभ्यं पात्रेच माद्रेषु परिवेषयेत्”—इति ।

आचरेण अजोमयपात्रेण चैव परिवेषयेत् । परिवेष्ये कापि

पापाणि प्रवृत्तानि तेष्वपेक्षिते विष्णुः । “इत्यादिद्वाने तेष्वपि पापाणि
वा कश्चनपापाणि वा प्रवृत्तानि । अथ च पित्राणां भवति,—

सौवर्चराजताभ्याश्च कङ्कनौदुम्बरेषु च ।

हस्तमण्डपानां चापि कश्चनपापेषु वाऽप्यथ” —इति ।

अत्रेव कश्चनमण्डपकनदकादिना । कश्चनपापेषु काकौदुम्बरी-
काकादृशदादृशकनदकादिना । अन्त्यापि परिवेषणीयान्वाह मदुः—

“अष्टां भोज्येषु विविधं सूत्रानि च कथानि च ।

उद्यानि चैव भांजानि पानानि सुखमोषि च ॥

कपनीचं तु तक्ष्मे प्रवर्ततेः सुखमाश्रितः ।

परिवेषणेन प्रकृतः गुणान् कर्मण् प्रचोदयन्” —इति ।

ग्रीनक्रोऽपि,—

“त्राकं कर्मणुपानीय निवेश च इवञ्च इवञ्च ।

विधिना देवपूर्णे तु परिवेषणमारभेत्” —इति ।

कथादितं कर्मपापेन प्रविष्टं पापाभिमन्त्रणं कुर्वीत । तदाह
प्रचेताः । “कर्मं प्रकृतं हन्ता पापमाकलय जयेत्” —इति । अथ
विशेषमाह वाङ्मयव्यासः,—

“हस्तमण्डं वृषिबीपाचमिति पापाभिमन्त्रणम् ।

कमेदं विष्णुरित्यथे दिवागुहं निवेशयेत्” —इति ।

अनन्तरकर्तव्यमाहवापि,—

“हस्तैश्च कृतमन्त्राद्यमिदमन्त्रमितीरयेत् ।

आचेति च तदाः कुर्वीत कथमादिं निवर्तयेत् ॥

* कङ्कन,—इत्यादि स्वयम्भवादि वा० वा० वा० इत्येतेषु ।

मोच्यन्मन्थामानि इदमर्थं ततः कथा ।

पितृण् कमाद्दीर्घेति कथनां विनिर्गमेत्—इति ।

अथमर्थः । विद्येभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन ब्रह्मोच्चारणान्तर-
मिदमन्वयितुम्भारणेत्, ततः काचेति मन्त्रानुच्चारणेत्, ततो न जनेति
कथनपरित्यागं कुर्यात् । ततः पिपादिकमात् क्वन्वमोचनानुच्चारण-
पूर्वकं देवतोद्देशं कमेदमन्वयमिति जदेचं ब्रह्मं निर्दिष्टं, काचेति कथ-
नाप्रकाशकं मन्त्रानुच्चारणे, न जनेति कथनपरित्यागं कुर्यात् । अ-
न्तराश्रमस्य कथनम्,—

“अन्तरीणं विद्यादीणं मन्त्रदीणञ्च ब्रूयेत् ।

कर्मेभ्यश्चिन्मिद्युक्ता ततो वज्रेण मोचयेत्”—इति ।

अन्तिष्ठं जायतानिद्युक्ता । अन्तरकर्तव्यमाह प्रवेताः,—

“अपोमानं प्रदायाच चाविर्षी चिरपेक्ष्य ।

मधुवाता इति ब्रह्म^(१) अधित्येनचित्कं तथा”—इति ।

मधु इत्येतत् चिरावर्तनीयमिति अनुर्धपादकार्यः । चाविर्षी
वयादितिकां जपेत् । तथा च ब्राह्मणम्,—

“अवाङ्मिकां वाचपीं मधुवाता इति ब्रह्म ।

अवा वचासुखं वाचं सुधीरसोऽपि वाचताः”—इति ।

वचासुखमित्यत्र अनुधमिषाधाहारः । अतएव वाचः,—

● कथमन्वयमोचोच्चारणपूर्वकं,—इति दु० ।

(१) ब्रह्म,—इत्यर्थोऽयं प्रवेताः । “अचि मेवमन्तरादिषोषश्च कथ-
यि”—इति चाविर्षिकवचनम् ।

“वृषध्वमिति मे शोकः कम्भिपुतमाजनाः ।

कामौघः कमग्रीवुरपोत्रावादनारम्”—इति ।

आहूभोगा वकिं न दद्यात् । अतएवापि,—

“इत्ते वाऽप्यववाऽइत्ते भूमौ यो विधिपेदक्षिम् ।

तद्वत् विष्णुत्वं याति विराजेः पिबभिर्नितम्”—इति ॥

भौकमोपकमान्नारकर्तव्यमाह कात्यायनः । “कामनु जपेद्वाच-
तिपूर्णां मातृवीं कामवां वक्षसिवां रजोग्रीः पिबमन्त्रम् पुर-
हूतमग्निरप्यमन्त्राणि च पवित्राणि^(१)”—इति । मन्दुराणि,—

“वाचात्वं वाचोन्मिषे धर्मशास्त्राणि वैव हि ।

वाच्यानामौतिहासांश्च पुराणाणि क्षिप्वाणि^(२)”—इति ।

अथ हूतमपो वक्षोपवीतिना कर्तव्यः । अतएव वक्षदक्षिः,—

“इयच्छेन कर्तव्यं कर्म आहुं वषाविधि ।

हूतलोपनं वृक्षा विमोक्षाच्च विवर्ज्यम्”—इति ॥

हाहूभोगुनिकमाणाह वृद्धमातायाः,—

“जपेक्षिं वीज दद्यात् आहूभोगुपवक्षितम् ।

कपवो मन्दुद्विषु च च आहुपनं कमेत् ।

(१) कर्तव्येति ॥ ३११ ॥ वक्षमकृद्भवता वक्ष दक्षेष्टः ।

(२) वाच्यानोन्मिषः । कर्मशास्त्राणि मातृवादीनि । वाच्यानाणि वीर्य-
मेवावधकारिणि । इतिहासमहाभारतादयः । पुराणाणि “कर्म-
विवर्जकं वंशेभ्यस्तथापि च । ईशानुवर्तिन्येव इतरां वक्ष-
कम्”—इत्युक्तवक्षजाणि मन्दुद्विषादीनि । क्षिप्वाणि वीर्य-
प्रिवक्षकादीनि ।

अपेक्षितं चापित्तं बाह्यार्कपक्षिणम् ।

न चापते द्वितीयदुः न अपेक्षितं पित्तकामकः—इति ।

ननु,

“चापते यदि हातारं प्राप्नोते ज्ञानमुत्तमः ।

पित्तकामं तु कश्चिद् हातुर्भोग्यं वञ्चयः”—इति ।

“अपेक्षितं चापते पित्तकामकः ।

तथादिहापेक्षितं चापते च हापयेत्”—इति

बाह्यपुराणकाली विद्वेषेणातामिति चेत् । नैवम् । तथोरप्य-
कस्मिन्विषयमेवायमुपपत्तेः । अप्यपित्तकामोऽप्यपि चापित्तं हाप-
यति यदौ ब्रह्मचरिणां निषिद्धौ । “बाह्यपित्तं हापय-
यति ब्रह्मचरिणां”—इति । अपेक्षितं चापते पित्तकामकमात्र-
विषयः,—

“अपेक्षितं चापते पित्तकामकः कश्चिन् ।

अपि चापते पित्तकामकः—इति ।

बाह्यं चापयित्वा पित्तकामकम् । तुल्योपायमेव नीयमान-
विषयम् । अपेक्षितं हातुर्भोग्यं न हेतुम् । तथाच कथम्,—

“चापयित्वा अपि चापते पित्तकामकः ।

तथादिहापि पित्तो चापयित्वा हातुर्भोग्यम्”—इति ।

भोग्यकामे हातुर्भोग्यः ब्रह्मचरिणां निषिद्धः,—

“न चापु पातयेत् कर्ता” बाह्यं निषिद्धम् ।

न चोदीचो नुचानान् न च कुर्वीत मरुतम् ।

न दीचोवापि वा कुर्वीत न चेवात्मनवा नरः ।

इवायमावाच मयः वाहं कुर्याददा नृपः"—इति ।

भीमनिबन्धनाच्च पुनरुक्तः—

"क्रीडन्तो रक्षाम् वन्दन्वाचक्षुषः" रोचते ।

वा हस्तेर्लीकन्तोर्वा कान्तो † नावज्जेयम्"—इति ।

विमलेऽपि । "हृष्यो कुर्योरन् न विजोन्नयनावा भद्रकृतः
राक्षसम्"—इति । बोधाद्यनोऽपि,—

"वादेन वादनात्म्यं चोदुक्तेऽप्यपि द्विजः ।

मैत्रावी कुर्वते प्राज्ञे विरात्राः पितरोक्ताः"—इति ।

प्रसेता अपि,—

"वीणाऽऽपोत्रागमजीवान् पापे इत्यमवर्धितम् ।

कर्वन्निवापां वापकां न कुर्यात्पापिवाद्भोः"—इति ।

मनुरपि,—

"कतुचं कर्मजं कर्तुर्जीरद्वैव वाय्मताः ।

न च दिवातचोदुद्दापा इहा कविर्नुवान्"—इति ।

प्राज्ञीरद्वैवेत्येवकारः कर्मादापरस्परचर्चार्थेऽपि भोजयानिदृश्यः ।

प्राप्तएव प्रज्ञः—

* कन्दारकादपि,—इति कु० ।

† कान्तो,—इति वा० ।

‡ कविचोदकचोदोक्तम्,—इति कु० ।

“माह्वयंशौ यं सुखानो माह्वयं माह्वयं सुजेत् ।
तद्वचनमजम् सुखा वाच्यमह्वयं जयेत्”—इति ।

पुनः सप्तमः—

“अहारेणापि योज्यमाह्वयस्यापि नुषाभदेत् ।
भूतपादोह्वरेणापि सुजेद्वचने वापि तत् ।
मौडपादोवहिःकचोवहिर्मातुकोऽवहा ।
चतुर्धने विनाऽस्माति सुखमन्वेन वा पुनः ।
वीतावहिर्मातुकोवादि पुनश्चतुर्धनं वा पियेत् ।
आदिताह्वे पुनः आदेयोदकानि कथानि वा ।
सुखेन वा भवेद्वचं मिथोवेद्वचनेऽपि वा ।
दत्तमजम् विजः माह्वं यत्ना नष्टमधोगतिम्”—इति ।

मौडपादः पादनासाकृपादः । बहिःकचकचरवाचोवहिर्मातु-
कचहितवः* । दाहनिजमनाह्वयः,—

“माह्वे निजुक्तान् सुखानां वचनेनवादिषु ।
उच्छिष्टाः पितरोवापि वचनो वाच्यं वचनः ।
दातुः पतति माह्वं विज्जा भोक्तुं निजते”—इति ।

चन्वापि भोक्तुनिजमावाच्यं जयेताः,—

“न सुजेद्वचनेन सुखानोऽर्थं कदाचन ।
न पादौ न विरोधसि न वहा भावनं सुजेत् ।
भोक्तुमनु न निजेषं सुखान् माह्वः कचस्य ।

* मौडपादः,—दत्तादिरेवस्तेषामपि वा० वचने ।

अथकारं मधुसूतार्यमुदकं दद्यात् । तदाच महाकथावाक्यम्,—

“तत्तत्प्राशस्त्यार्थं दशशतैः सहस्रैः”—इति ।

विश्वनाथपूजार्थं चण्डिकापूजापञ्चमार्गबुद्धं दद्यात् । नाराय-
विष्णुः । “बद्धमुद्येयापञ्चमनादौ दद्यात् ततः प्राज्ञयेत् तान्मु-
प्रीयमानम्”—इति । यादुदेवं कञ्चोक्तं दर्शनप्राप्तिः सर्वं कुर्यात्* ।
ततः विश्वविर्षणं कुर्यात् । नाराय चण्डिकास्तुः—

“सर्वमन्त्रमुपादाय उतिलं दक्षिणाग्रकः ।

उच्छिद्यविधौ विद्यान् दद्यान् विद्वत्तम्—इति ।

चक्षुर्भेदः । मङ्गलार्थकमित्यभिप्रायं सर्वमङ्गलवादाय विद्यान्
 कालोच्छिद्यंभिधौ पितृव्यमङ्गलेन विद्यान् दद्यात् । एतत् सर्वम-
 ण्यभावे वेदितव्यम् । यदा तु सर्वमङ्गलवादाय औकर्यमिति
 चक्षुर्भेदः सः सर्वमङ्गलवादाय मङ्गलमिति विद्यान् दद्यात् ।
 तदाह ननुः—

"वीर्यं तस्माद्दृषिःश्रेयान् पिथान् कल्पं वनाशितः ।

चौदहवें विधि का निर्देश दिया हुआ है—इति ।

सविह्वलविधिस्तदपनादधिः—

“विश्वसामान्यज्ञानमद्वयसिद्धिरिति ।

० दत्तपदं, 'देवकनाम्नोऽथ' इत्यमं 'बृहद्भक्तानामुत्पत्त्यायवाच्यमुदरं'
इत्यादिवाच्यदेविकनाम्नोऽथ दत्तापुत्रनामं प्रोक्तमिति तत्त्वेन का-
देवं संप्रोक्तं दत्तंवाचिः सर्वमुपरिस्मृतं नामं पुनरिति चेत्—इत्यपि
वाच्यं नृ० ।

अपिष्टवधिवान् नोपिष्टावन्वधिवी”-इति ।

पिष्टरत्रिमिति अपिष्टवन्वधिवान् नोपिष्टवधिवी”-इति ।

अतएव यावः-—

“अरमिमावन्वधिवान् पिष्टावन्वधिवी”-इति ।

अथोपिष्टवन्वधिवान् नोपिष्टवधिवी”-इति ।

पिष्टदाने काकनाह जगुः-—

“पिष्टनिर्वपणं केचित् पुरसादेव कुर्वते”-इति ।

भोजनान् पुरसादर्शनान्कारनग्नौकरवान्कारं वा पिष्टनिर्वपणं
केचिदिच्छन्ति । अथरे तु भोजनान्कारमाचमवाहवागूहं वा
ब्राह्मणविकर्मान् पश्चादा पिष्टनिर्वपणं केचिदिच्छन्तीति, केचिदि-
त्तानेवावगच्छन्ते । भोजनान् पुरसात् पिष्टनिर्वपणं अपिष्टौकरवान्
शान्तिदत्तव्यवस्थेः नाहेषु, अपिष्टौकरवादिप्रवृत्त्याहेषु पश्चादेव
पिष्टनिर्वपणम् । तदाह लोकाधिः-—

“अप्रवृत्तेषु धामेषु पूर्वं पिष्टावन्वधिवी”-इति ।

भोजनक, प्रवृत्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्”-इति ।

आचमनान् प्रागूधे वा ब्राह्मणविकर्मान् प्रागूधे वा पिष्टनिर्वप-
मिति पश्चाः ब्राह्मणेदेव जगत्पिताः । तथाच अरमिमावन्, —

“कुनिभिर्विकर्माद्येषु पिष्टदानम् कम् कृतम् ।

तम् अत्रावाप्तं यथ तथ कुर्वादिच्छन्तः”-इति ।

तदस्त्वकावन्वधिवान्माचमनान् प्रागूधे वेति पशवोः समत्वेन
विकल्पः । तथाचाचमनः । “कुत्तमस्त्वकावन्वधिवान् पिष्टान् मि-
त्तादावाप्तो वा”-इति । यत्तां ब्राह्मणां नाकविशेषेण युतः, तथ

प्रयोगवैकल्यान्वयमात्रमात्रदूष्ये विद्यन्वितव्यवस्थां यदीतथः । विद्य-
न्वितव्यवस्थेतिवर्णकता मन्त्राद्यपुराणेभिश्चिन्ता,—

“वयोसाराणां सविन्वां कुर्वन्कुर्वन् हिमः ।

अवर्षेणं ततः कुर्वन् नृपुत्रं नृपुत्रं हिमः ।

अवर्षेणं येन येन तथैवोक्तमस्ति ।

वयोसारां कुर्वन्ऽपि वसिष्ठे नृपुत्रं नृपुत्रं हिमः”—इति ।

अवर्षेणं नृपुत्रं नृपुत्रं, येन येन अक्षय्येन नृपुत्रं नृपुत्रं^(१) ।

अक्षय्यमन्त्रं कात्यायनेन दर्शितः । “अक्षय्यायस्मरति” ।

अक्षय्यं नृपुत्रं । “तामन्त्रं”—इति अक्षय्यायस्मरन्तम् ।

तत्तु प्राजापत्यं नृपुत्रं । तदुक्तं मन्त्राद्यपुराणे । “विद्येत् प्राजापत्यं
च अक्षय्याय” —इति । ततोऽनेन नृपुत्रं । तदाच अक्षय्यः—

“अक्षय्यायस्मरति नृपुत्रं नृपुत्रं इति ।

विद्येदनेन अक्षय्यं विद्येदनेन अक्षय्यं”—इति ।

अक्षय्यायस्मरति नृपुत्रं नृपुत्रं अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं
अक्षय्यं इति नृपुत्रं विद्येदनेन अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं । अक्षय्य-
आयस्मरन्तं नृपुत्रं । “प्राजापत्यं नृपुत्रं अक्षय्यं
अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं”—इत्यादि । तद्विद्यं, अक्षय्येदेव
अक्षय्यं अक्षय्यं । विद्येदनेन अक्षय्यं कात्यायनेन दर्शितः । “अक्षय्य-
तत्तदति नृपुत्रं नृपुत्रं अक्षय्यं”—इति । अक्षय्यायस्मरन्तं नृपुत्रं
अक्षय्यायस्मरति अक्षय्यं अक्षय्यं इति अक्षय्यं विद्येदनेन नृपुत्रं । अक्षय्यं

(१) अक्षय्येन अक्षय्यं अक्षय्यं अक्षय्यं ।

ये च नाममिति मन्त्रेण पिच्छदानं कुर्वादिमाहः । पिच्छदानं च
यत्नं आत्माच* कर्तव्यम् । तदुक्तं बाणपुराणे,—

“मधुवर्षिष्ठिसुतांस्तौ पिच्छमर्घ्यपेद्विभुः ।

बाणु कृत्वा तथा यत्नं भूमौ पिच्छपराचयः”—इति ॥

पिच्छदानानन्तरकर्तव्यमाह मधुः,—

“मधु पिच्छान् पिच्छमर्घ्यां प्रकृतौ विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं यत्नं पिच्छमार्घ्येणभग्नियाम्”—इति ॥

तत्र मन्त्रो विष्णुवा दर्शितः । “यच्च पितरो मादधधमिति
दर्भेन्द्रेण करावर्णयम्”—इति । अन्तरकर्तव्यमाह आत्माचनः ।
“यच्च पितर इत्युक्तोदकस्य चतममादादध्यामीमदन्त पितर-
इति जपति”—इति । आतमवान् प्राचाचामोत्पद्युषोपावधि
उदकस्य चारीत, ततोऽनुष्णपत्रेण पर्वीकृत्यामीमदन्तोति अग्रा
अपिमेच्छयेत् । यच्च विशेषः कर्मादीये दर्शितः,—

“वागेवाकर्तमं केचिदुदन्तं प्रचक्षते ।

चादृत्य प्राचमाचम्य पिच्छमार्घ्याचमयार्धतः ॥

अर्पणेनैव चादृत्य ततः प्राचान् प्रमोचयेत्”—इति ।

अमी मदन्तोऽनुष्णपत्रानन्तरं विष्णुः । “अमी मदन्तोऽनुष्ण
त्रेवाचप्राचं कृत्वा शुश्रूषां पितर इति पूर्ववदुक्तमिगमं पिच्छो-
परि, ततोऽप्राचमार्घ्येणचम्यं दद्यादध्यामीमदन्तं, यच्च वक्ष्यमाणे

* आत्माच,—इति सु० उपनिषदे वाक्यः ।

† अतश्चायुः,—इति सु० उपनिषदे वाक्यः ।

इष्टाभूवी वा एतदः फितरो वाचो भावोत् जेव* फितरो
धुक्कम्”—इति । तदनन्तरं यात्रः,—

“मन्थपुष्पाणि धूपश्च दीपश्च विधिवेदेत्येत् ।

एतदः फितरो वाचो द्वाब्दत्वा इवक् इवक्”—इति ॥

अर्चनावन्तरं मन्त्रः,—

“यत् किञ्चित्पश्यते मेघे मन्त्रं भोक्त्वमगर्हितम् ।

अनिघेष न भोक्त्वा पितृभूते कथञ्चन”—इति ॥

तदनन्तरं वृक्षस्मृतिः,—

“अनन्तर्यैः दद्यात् तद् तेषां पारि निधिषेत्”—इति ।

अनन्तरं विष्णुः । “अथैताद्युपतिष्ठेन ममो वः फितर इत्यादिवा
मनोवाञ्छामाह इति अथामेनामेताम् पिशाचावपेत् परेतव
पितर इति” । अनन्तरं कालमाहात्म्याचमनः । “अग्निं प्रत्येकदृष्टे
तमभास्वन् क्षोभेरिति अग्निमग्नौ करवाग्निं मार्क्षस्यं चक्ष्मरिषं
इषिवीत्”—इति । अनन्तरं कालमाह मन्त्रः,—

“अथाचामेभ्यु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्”—इति ।

आह्वयश्चोदु कलकलद्वयो दद्यादित्यर्थः । एतदाचमनात् प्राक्
पिच्छदानपथे वेदितव्यम् । आचामेभ्यु तु पिच्छदानपथे चाचम्य
पिच्छदानं कृत्वा आह्वयश्चोदूदं सकृत् सकृद्यात्, कुत्रापि देवाः ।
पद्मपुराणेति,—

“अचामोदूदं दद्यात् पुष्पाणि कथानि च”—इति ।

अथ अथवाचं तिस्रोक्ताचार्यैः, च अथः पुनरुदकदानमनुच-

* दोमायुजमोन्वयु,—इति तु* इत्येव वाचः ।

कार्थः । कलाकार्येण तेषु च यवादिषु कुचपिन् शुचौ देशे विष्टुष्टे
पुण्ड्रकादिकं दद्यात् । तथा च मन्त्रः,—

“पाचानेषु पुण्ड्रधान्यं कलमुष्याकनोदकम्”—इति ।

अननारकर्तव्यमाह बहवः,—

“हस्ताऽऽग्रीः प्रतिपद्यीषान् दिव्यैः प्राप्नुवो बुधः ।

अधोराः पितरः कन्तु वन्धियुक्ते पुनर्दिनैः ॥

गोचं तथा धर्मतां वलयेत्युक्तं तैः पुनः ।

हातारी नोऽभिवर्धना वेदाः वलतिरेव ॥

मूढा च नो मा वलमदह देवस्य नोऽस्त्विति ।

हनाः वल्लाघ्रिणः कन्तु वन्धियुक्तं तैः पुनः”—इति ॥

अननारं पाचयितुं कला कश्चिमाचनं कुर्यात् । अतएव
पारायणः,—

“अपाकस्मिन् तत्पाचं कश्चि कुर्यान्ति वे दिनाः ।

मिरात्राः पितरलेषां प्रज्ञा चापि अचाननम्”—इति ॥

पाचयितुं विशेषमाह नाट्यकर्तुः,—

“पाचयि चालयेत् नाट्ये खवं त्रिभोऽपका पुनः ।

न कीर्तिर्न च वल्लेन वाक्यात्मा कचक्ष्वल”—इति ॥

कश्चिमाचनप्रकारमाह पारस्करः । “कक्षीति भगवन् मूचीति
वाचकम्”—इति । यज्ञोपवीतो वैश्वदेविकश्चो उदकं हवा पुष्टर-
वार्त्तवर्धनेभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्यः कक्षीति भगवन् मूचीति कर्त्ता
मूषान् । विशेष च कक्षीति वाचकम् । पिष्टमाक्षयस्येवमेव* ।

* यज्ञोपवीतो,—यन्मादव्य रवपन्तोयज्ञो गति पा० दृष्टये ।

अथनारदस्यमाह आश्रयवज्रः । “ततः कुर्वाद्दृश्योदकमेव च”—
इति । अथनारदस्यमाह आश्रयवज्रः कर्त्तुं दद्यादित्यर्थः ।
नारदोऽप्युच्यते,—

“पितृणां नामनोपेयं कर्त्तुं देवमननारम् ।

प्राज्ञाणां विवेकाच्चमकचमिहमस्ति”-इति ॥

इत्येवमप्युच्यते नारदा । अननारं दृष्टिं दद्यात् । ननु,—

“साक्षिणाचमं कुर्वात् अथनोदकमेव च ।

वतिर्त्तं नामनोपेयं दद्याच्छ्रद्धा च दृष्टिनाम् ॥

गोभृष्टिरक्षयार्थांश्च भवार्थांश्च कल्पानि च ।

इत्यादिदं विद्यानामात्मनः पितुरेव च ।

वित्तप्राप्तयेन दक्षितः पित्र्यः गौतमाचारम्”—इति ॥

अथ विशेषमाह वारकुरः । “वित्तं विवेको देवेभ्यो रत्नं

पित्र्यः अथ गोभृष्टानि चारण्यं दद्यात् ।

एकपत्तुपविष्टाणां विद्यां कादृक्कर्मैव ।

नक्षत्रं मोक्षं कर्म देवं दक्षितं ननुवारतः”—इति ॥

ननुवारत इति, विमिश्रितप्राज्ञाचमिहानुक्तारतमेवेत्यर्थः । पितृ-

हेतुं दृष्टिदादानं प्राचीनवैतिथ्यं कर्त्तव्यम् । अतएव अमरद्वयः ।

“अथनोदकं तथापि नक्षत्रं कर्मवान् हि वे ननुः”—इति । तथापि

दृष्टिदादयेऽपीति । ननु तेनैवोक्तम्,—

* कश्चित्,—इति ना० स० दुर्लभयोः

† नक्षत्रम्,—इति दु० दुर्लभे ।

‡ वारकुरमुच्यते,—इति ना० दुर्लभे ।

“यस्य कर्मापत्त्येन दक्षिणादानवर्जितम्”—इति ।

तन्माह्नवोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । यच्च पक्षो हेतुत्वेन
हस्तिः,—

“वापान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रत्यक्षेणैव दक्षिणम्”—इति ॥

माह्नवोद्देशेन दक्षिणादाने कर्ममाह बह्व,—

“दक्षिणां पित्र्यभिमेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो दधीः”—इति ।

किमुदेविकमाह्नवचोदितव्यं । यच्च पित्र्यभिमेव इति समभि-
व्याहाराद्यनुवर्त्तते वही^(१) । कर्मकारं वाच्यमवश्यम्,—

“दत्ता तु दक्षिणां जप्त्वा कथंकारमुदाहरन् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः कथोच्यताम् ॥

मूचुरस्तु कथेभ्युक्ते भूमौ विद्येयस्ततो जपम् ।

विन्देदेवास्तु ग्रीवतां विमैद्योक्त इदं जपेत् ॥

हस्तारो गोऽग्निवर्धनां वेदाः कर्मतिरेक्य ।

यद्वा यच्च नो मा कर्ममदस्तु देवस्तु गोऽस्त्विति ॥

हस्तुःक्रोद्धात्र मिथा वाचः प्रविपस्त्य प्रवादयेत् ।

वाक्ते वाक्ते इति ग्रीतः पित्र्यपूर्वं विप्रवर्धयेत्”—इति ॥

कर्मकारं पुनार्चो जप्यमपिचं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायु-
पुराणे,—

“यत्नै प्रवाचीं दद्यात् अनुमन्त्रं मन्त्रपूर्वकम्”—इति ।

मन्त्रमं विप्रमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तच्च प्राचीवाचीतौ, “अर्पा

(१) पित्र्यभिमेव इत्यत्र अनुवर्त्तते इति दत्तात् तत्समभिवाहारात् इति चेत्
तच्च यद्यपि अनुवर्त्तते इति वाक्यं । पित्र्यभिमेव इत्यत्र पित्र्यवर्येण वाक्यं
प्राप्तादित्यर्थः ।

मौषधीनाम् रवं प्राञ्जयामि भूतकान् भर्मे भस्म”-इति यन्मा-
चक्ष्वसौ मन्त्रमपिष्टं मन्त्रकेत् । तस्याग्रं मन्त्रं मन्त्रेण दर्शितः,-

“आधत्त फितरो नर्ममन्तः क्वाक्यर्द्धवम्”-इति ।

मयुरपि,-

“यतिमता भर्मेणो पिष्टपूज्यतापरा ।

मन्त्रमनु ततः पिष्टमसाक्यन् सुतार्थिनो ।

आधुक्कान् सुतं विष्टेत् चत्रोमेधाधमन्त्रिन् ॥

धनकान् प्रवाकान् धार्मिकं धार्मिकं तथा”-इति ।

पिष्टप्रदानकायोज्यमाह वरुण,-

“अमात्रबौधे द्युष्टे नर्मो रोज्यकये ।

वासाधुक्कयेऽपि न दद्यात् पिष्टमसकौ”-इति ।

यन्मा चक्ष्विधागादौ पिष्टानां प्रतिपन्नमरमाह वरुणः,-

“अन्धदेवता यज्ञो नर्मिणो रोज्यो तथा ।

तदा तं जीर्णसुखमः क्षान्तिं वा भोज्यमर्हति”-इति ॥

आयस्योऽपि प्रतिपन्नमरमाह,-

“अदि यज्ञो विदेवता उच्छिष्टा अदि वा यता ।

धुराग्रा यदुक्ता च तस्य पिष्टस्य वा मतिः ॥

आकाशं मन्त्रेणपिष्टं मन्त्रो दर्शितः ॥

पिष्टकां कायमाकाशं दर्शितं दिक् तथैवच”-इति ॥

यत्तु शैवयोगिनाम्,-

= क्वाक्यर्द्धवम् इत्यादिः वरुणयोगिनो वाक्चि दुर्गिवातिरिक्तवक्त्रकेत् ।

† पिष्टप्रदानलोकार्थं वरुणयोगिनो वाक्चि दुर्गिवातिरिक्तवक्त्रकेत् ।

“ततः कर्मणि निर्हते तान् विद्यांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्या यज्ज्येष्ठेषु वा विधेत्”-इति ॥

तत्पुनर्विष्णुभाषविवक्षम् । तीर्थयात्रे विद्याभ्यासश्चैव प्रवेष्टः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तीर्थयात्रे यदा विद्यां विधेत्तीर्थं कमाश्रितः ।

इतिशान्तिबुद्धौ भ्रात्रा विद्यां हि वा प्रकीर्तिता”-इति ॥

अनन्तरबुद्धिर्हं यज्ज्येष्ठेषु । अतएव ब्राह्मणवक्त्रा,—

“तमेव यस्तु विधेत् द्विबोद्धिर्हं च यज्ज्येष्ठेषु”-इति ।

अथार्थः । विप्रविरचितान् ब्राह्मणिकं च यज्ज्येष्ठेषु तु तेषु विधेयैरेषु विप्रप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । अतु यावेनोक्तम्,—

“उच्छिष्टं च प्रवक्ष्यामि यावन्नाश्रितो रविः”-इति ।

अथ उच्छिष्टेनोक्तम्,—

“यात्रे मोहाद्यनीयानि उच्छिष्टान्कदिनकालम्* ।

श्रोतव्ये वै संधाकाराद्याः पिबन्तः कृतोदकाः”-इति ॥

तदुक्तान्तरकर्मविवक्षम् । अतएव प्रवेष्टाः,—

“अज्ञानमहतो बुद्धे कर्मज्ज्ञेऽज्ञानोत्थेः ।

प्राज्ञायां ब्राह्मणाद्यानां द्विबोद्धिर्हं च यज्ज्येष्ठेषु”-इति ॥

उच्छिष्टयज्ज्येष्ठानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा प्रेक्षयन् ब्राह्मणैः उप
भुञ्जीत । तथा च अमरपुराणम्,—

* उच्छिष्टायापि सप्तकालम्,—इति भा० उपनिषद् ।

† यावन्तं ब्राह्मणयोऽयं,—इति सु० उपनिषद् ।

“ततश्च वैश्वदेवानो वसन्त्यसुतमाज्यः ।

सुस्रौतातिचिद्वंशः सर्वं पिबन्निवेक्षितम्”—इति ॥

अथा आहुं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्षिपते, तदा तन्मेषादेव
तत्कार्यम् । तदाह पैठौबसि,—

“आहुं निर्वर्त्य विधिरह्यदेवादिकं ततः ।

सुर्वाह्रिषां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथा”—इति ।

आदिगन्धेन नित्यआहुं परित्यज्यते । तत इति पिबन्नाकरोवा-
दित्यर्थः । नित्यआहुं पृथक्पात्रेण कार्यम् । अतएव तदधिष्ठित
भार्कण्डेयः । “पृथक्पात्रेण वेत्तव्ये”—इति । अथ नित्यआहुमध-
नियतम् । तदाह बहव,—

“नित्यक्रिषां पिबन्नाह वैदिच्छन्ति माज्यवाः ।

न पिबन्नां तमेवान्मे ज्ञेयं पूर्ववदाचरेत्”—इति ॥

अनु सौगाधिनेष्टम्,—

“विश्वे निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव ।

वैश्वदेवं न पिबेत् न दात्री वैश्वदेविकम्”—इति ॥

तदाहितग्निकर्तकमाहुविषयं, आहितग्नोः आहुत्वात्मेव वैश्व-
देवकः तेनैव विहितमात्रम् ।

“अपानं कर्त्तुं निर्वर्त्य वैश्वदेवं च आश्रिकः ।

पिबन्नाहं ततः सुर्वानतोऽन्नाहार्यकं कुम्”—इति ॥

पचानं कर्त्तव्यमपानमन्नाहार्यकं दर्शयद्भुम्^(१) । अनु पुराण-
वचनम्,—

(१) “दूर्जेषुरर्चिं श्रद्धावि उचरन्महर्षिर्वा”—इति जुवा, दर्शयौर्व-

“प्रातिवारिको होमः^(१) कङ्कादौ क्रियते यदि ।

देवा यन् व यच्छन्ति कञ्च पितरस्य च”-इति ।

तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतएव वैश्वदेविः,-

“पितृपाकात् कङ्कमुन वैश्वदेवं करोति यः ।

आधुरन्तश्चैक्याहं पितृणां गोपतिवते”-इति ।

अथाऽग्नौकरवाणम्बरं विधिरवाणम्बरं च वैश्वदेविनां कर्म क्रियते, तथाऽपि वृषपाकादेव तत्कार्यं, तच्छेवादेवैश्वकरणे होवन्नापि ज्ञानमाप्तम्^(२) । अग्नौकरवाणम्बरं वैश्वदेवकरत्रं च वृषपाकारेऽभिहितम्,-

“वैश्वदेवाङ्गनोरवाणम्बरं वाङ्मनोवचनाम् ।

* वैश्वदेवाङ्गनोः सर्वां कर्माणि,-इति सु० ।

आशाङ्कवाग्वाणम्बरमावस्थानां विद्यानाम् यज्जानं कर्माणां वा-
नमिति भावः । यत् पितृपितृवत्पादु यज्जानाक्रियते इति क्षुत्पन्ना
अन्वाहार्यमदेव दर्शयाम्युच्यते । तथाचोक्तम् । “पितृवत्पन्तु मित्रं
विप्रश्नश्चयेऽभिमानम् । पितृवत्पादार्थं आर्जं कुर्वाणावापु-
नास्मिन्”-इति । “अन्वावाक्वां द्वितीयं यज्जानाहर्षं तदुच्यते”
-इति च ।

(१) प्रातिवारिकोहोमो वैश्वदेवहोमः ।

(२) तच्छेवाद् अग्नौकरवाणमिधिरवाणम्बरम् । तच्छेवादेवैश्वकरणेऽपि
पितृपाकात् कङ्कमुनेव यज्जकरत्रं भवति, तदानीमपि अन्वाहर्षमा-
ह्वराणां । यद्यपि पितृपाकात् कङ्कमुन इति, प्रातिवारिकोहोम-
इति यज्जकरवाङ्मनोवचनादि अन्वाहर्षं भवतीति भावः ।

कुडपाहृतमन्त्रादि याहुं कृत्वा ततः स्युतम्”—इति ॥

यदि पितृपाकशेषादेवैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरादुभयथाऽपि
पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह शास्त्रवत्त्वः,—

“प्रदक्षिणमनुष्ठानं सुच्यते पितृशेषितम्”—इति ।

यद्यपि तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोजनस्यैव । अभोजनस्य
निविष्टत्वात् । तथाच देवकः,—

“याहुं कृत्वा तु वो विभो न सुकमेऽयं कदाचन ।

देवा इयं न दृष्टानि कस्यापि पितरस्तथा”—इति ॥

यतः पितृशेषभोजनं कियं, अतएवैकादश्यादौ विष्टोपशयपत्रे
भोजनपदस्याशयः स्यातीति,—

“उपशासो यदा मित्यः याहुं वैमिषित्वं भवेत् ।

उपशासं तदा कुर्वादाश्राय पितृशेषितम्”—इति ॥

पितृशेषितभोजनमिष्टमोऽनुज्ञायकस्य । अतएव ब्राह्मणतयः,—

“शेषमन्त्रमनुज्ञातं सुच्यते तदन्तरम् ।

दृष्टेः नार्धेन विधिवदुद्दिष्टान् सुसमाहितः”—इति ॥

भोजनानन्तरं द्वादशभोक्तोर्भिक्षमसाह वृक्षयति,—

“नाक्षिन्नां ब्रह्मचारी व्याह्नाहूकृच्छ्राहिकैः सह ।

अन्वया कर्त्तव्यो नैव व्यानां निरवनामिषौ”—इति ।

मन्त्रपुराणेऽपि,—

“पुनर्भोजनमध्याह्नं यागमावायमैषुनम् ।

आह्वयः आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ॥

आह्वयः कर्त्तव्यः दिवाह्वयः कर्त्तव्यः—इति ।

आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—

“आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ॥

आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—इति ।

आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः
कर्त्तव्यः । कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—

“आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ॥

कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—इति ।

आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ।

कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—

“आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ॥

कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—इति ।

कर्त्तव्यः—

“आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ॥

कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—इति ।

कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः
कर्त्तव्यः, किं तु कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । विधुदेव^(१)

* कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः—इति पा० ।

† आह्वयः कर्त्तव्यः—इति पु० ।

‡ आह्वयः—इति आह्वयः कर्त्तव्यः । आह्वयः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः ।

पिण्डोपबन्धितशब्देऽधिकार उक्तः । अत्रादत्तशब्दिनाऽधिकारिणा
आहुतमवश्यं कर्तव्यं, तथाचिकित्से पार्यवविधावन्नतः संकल्पविधानेन
कुर्वादिति । संकल्पविधानकथं व्यवहारः,—

“संकल्पं तु यदा कुर्वान्, न कुर्वान् पाचपूरयन् ।

आवाचमाशौकर्यं पिण्डादिव न दापयेत्”—इति ॥

उच्छिष्टपिण्डेन दातव्यः,

“संकल्पं तु यदा आहुं न कुर्वान् पाचपूरयन् ।

विकिरञ्च न दातव्यः—”

इति व्याख्यानम् । एवं दर्शं कर्त्तव्यं पार्यवमाहुतम्, अथ
तद्विज्ञप्तिभूतं प्रत्याग्निकं चिह्नयेत् । तत्र शौनाधिः,—

“आहुं कुर्वाद्भवन्तु प्रतीतपिण्डः कथम् ।

इत्युक्त्वे भावि भावि इहो प्रत्यग्देवव”—इति ॥

तथेति कर्त्तव्यमावाह आहूतकथं,—

“पितुः पित्र्यकस्य च कुर्वाण् पार्यवस्युतः ।

प्रत्यग्ग् प्रतिग्रहवत् विधिर्ज्ञेयः कथातयः”—इति ।

पितृगणकः अपिण्डोक्तः । तत्र प्रतिग्राह्यपरिक्रमस्तुमाधिक्य
आहुं पार्यवविधिना कुर्वान् । अत्रदक्षिरपि,—

“आवाचां वदविच्यममौरवो विधिमन्तुः ।

कुर्वीत दर्शनमाहुं मातापित्रोर्मतेऽपि”—इति ॥

• अत्राचिकित्से,—इति वाटीऽथ अग्निर्गुं युक्तः ।

† आवाच,—इति वाटीऽथ प्रतिभावि ।

कतु दर्शयतिदेशात्प्रतामहायामपि आहुं प्रकथ्यते^(१) । आहुं
दोषः । प्रत्याख्यिके वदपिच्छायां पूर्वदक्षमात् । तथाच कात्यायनः,—

“कर्तुमन्तिं बुद्ध्या तथाऽऽहं आहुषोद्वम्^(२) ।

प्रत्याख्यिकश्च त्रेषु पिच्छाः शुः वदिति चिति^(३)—इति ।

कर्तुमन्तिं वपिच्छीकरवम्^(४) । कतु कमेनोक्तम्,—

“वपिच्छीकरवामूर्ध्वं प्रतिपन्नम्^(५) स्मैः ।

मातापिनोः वृषकार्जनेकोद्दिष्टं कमेऽहवि^(६)—इति ॥

तत्र कृताहं प्रकथ्य आयेनोक्तम्,—

“हकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वत्तं कुर्वते वरः ।

कलम् तद्विजानीचाम्नेष पिच्छातकः^(७)—इति ॥

तत्र पार्वत्तकोद्दिष्टोर्विकल्पः । तथापि वृद्धाचारतो व्यवस्था ।
जनायास्यायां जेनपक्षे^(८) च कृतायां पार्वत्तं विषयम् । तदाह
ब्राह्मः,—

(१) दर्शयति नारायणनामपि आहुषणादिति भावः ।

(२) कर्तुमन्तिं पिच्छदानार्जमवदविच्छेदोऽप्यकल्पनाद्ये ऽहमे विहितः ।
आहुं पिच्छमघोरादिभूतं, अरजोत्तरं कर्षणेन आहुषे मन्त्रे प्रथम-
कर्त्तव्यं कृ । आहुषोद्वम्, “ब्राह्मण्यतिमास्यापि आहुं कात्यायिके
तथा । वपिच्छीकरवम्यै हमेतत् आहुषोद्वम्”—इति कात्या-
यनेनैव विहितम् ।

(३) कात्यायनीये कमे वपिच्छीकरव्ये कर्तुमन्तिप्रत्ययवन्मात् वपिच्छी-
करवम्ये वीकृतमाहुषात्तवत्तत्तत् कर्तुमन्तिप्रत्ययवन्मात्र-
महकमेव कृतमुक्तव्यम् ।

(४) जेनपक्षोऽप्युक्तव्यवस्थाः ।

“समाचो ह कसो कस ग्रेतपचेऽथवा पुनः ।

पार्वचं तस्य कर्त्तव्यं वैकोदिहं कदाचन”—इति ॥

अतोऽहं न ज्ञानेकोदिहं, किं तु कर्त्तव्यं पार्वचमेव । तथाच
प्रवेत्ताः—

“हृत्पुत्रहृत्पुत्रमेव मेव ग्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वचं तस्य कर्त्तव्यम्”—इति ॥

अथ केचित्पार्वचैकोदिहयोरन्यथा व्यवहाराभ्याम्—

“प्रत्यक्षं पार्वचमेव विधिना ज्ञेययोरथौ ।

सुर्वातामितरे सुर्पुरेकोदिहं सुतादहम्”—इति

आद्यकर्त्तव्यत्वात्^(१) । तदनुक्रमम्,

“एकोदिहं तु कर्त्तव्ययोरमेव हतेऽहमि ।

अपिच्छीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोश्च पार्वचम्”—इति

पैठोवचिबन्धनविरोधात्^(२) । आद्यकर्त्तव्यत्वं तु कथाचयतिरिक्त-
प्रत्यक्षकर्त्तव्यत्वाच्चक्षतीत्यादिविषयलोपापपन्नते । अतः सुमन्त्रयो-
क्तम्,—

“सुर्वाचं विधिवत्प्राहं पार्वचं योऽग्निमाप् विनः ।

यिकोरनग्निमान्योर एकोदिहं हतेऽहमि”—इति ॥

तदनुक्रमम्,

(१) तथा चौदकज्ञेययोः पार्वचमेवोक्तोदिहमिति केचित्पिबते
अथवा कर्त्तव्यमिति ।

(२) पैठोवचिबन्धने औदकाद्यैकोदिहविधानाच्चविरोधः ।

“वज्रसूक्तं ये विद्या ये वैकाश्वस हवन्^(१) ।

तेषां सविष्णवाधूमैकोद्दिष्टं न पार्वकम्”—इति

सत्यनारे वायिकसायैकोद्दिष्टविधावात्^(२) ।

एकोद्दिष्टसत्यनार वायव्यवक्त्रः,—

“एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थैकपविषकम् ।

आवाहनाद्यौकरकरिणं क्षपकस्यत् ।

उपनिष्ठतामिच्छत्यन्ताने विप्रविस्मयम् ।

अभिरन्तामिति वदेद्भूषुखेऽभिरताका ह”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “अवैकोद्दिष्टमेकं पाचमेकोऽर्थं ह्यं पिष्टं •

आवाहनं आद्यौकरं वाच विस्मयेवाः सदितामिति तत्तिप्रमः

सुसदितामिच्छतुष्पात्तुपनिष्ठतामिच्छत्यन्ताने अभिरन्तामिति

विस्मयं अभिरताकोकपरे”—इति । तथैकोद्दिष्टं चिन्धि, नभं

नवभिर्न पुराणं चेति । अथ प्रथमाहमेकादशाहान्निहितं नव-

माहम् । तथा चात्रिराः,—

“प्रथमेऽङ्गि ततोथे च पञ्चमे अन्नमेऽपिवा ।

नवमेकादशे केव तत्तन्माहूयन्ते”—इति ॥

वशिष्टोऽपि,—

• ह्यः पिष्ट इति वा० ।

(१) वज्रसूक्तं औषधिमन्तः । हवायकः कार्त्तविरमन्तः ।

(२) तत्राथ ह्यैकोद्दिष्टमोर्निष्कस्यकस्यैव काकोमर्चोति भावः ।

“वत्सनेऽङ्गि हवीषेऽङ्गि वचने वचने तथा” ।

एकादशे पक्षमे क्षुब्धमाहूयानि वद् तथा ॥

केचित्पक्षेभ्यः, वचनं वनेदकारिणं वदि ।

एकादशेऽङ्गि तत् क्षुब्धोदिति वदित्ततो विदुः^(१)—इति ॥

अथ पचदपच वचसा त्रिवक्तृभिन्ना दर्शिता,—

“नवमाहूयानि वक्ष्याह्वयवाक्यमादिभ्यः ।

वापस्यन्ताः वक्षित्वाङ्गविभाषामेतरेष्विषाम्” —इति ।

वेष्मादीनां विभेको भविष्यपुराणे दर्शितः,—

“नव वत्त वितां राज्ञां नवमाहूयान्पुत्रमात् ।

वापस्यन्तोर्वैजयोक्तु^(२) वक्षित्वाङ्गवैजयः” —इति ॥

यथा नवमाहूयान्पुत्रि वर्त्तमानादिषु वचनिकम् । तथा वाच-
कावचः । “वचनिकं बहुतरम्^(३)” —इति । वाचिकावापस्यपुरि वर्त्तमानं
प्रत्यादिवादि पुराणम् । अतएव चारीतेन प्राचक्षित्वाचो कमेच ।

० वचनेऽङ्गि हवीषेऽङ्गि वचने वचने तथा,—इति वा० ।

† विभाषा वेपिदोषिकम्,—इति वृ० ।

‡ वाचक्षित्वाचवचनेच,—इति वा० वृ० ।

(१) नवमदिनविहितं माहं वदि दैवाचरमो न कर्म, वदेचारवेऽङ्गि
तत् वर्त्तमानिकम् ।

(२) वाचनयोर्वैजयोक्तुर्वाक्यप्रयोगो ।

(३) वक्ष्याह्वयं बहुतरम् । वक्ष्याह्वयान्पुत्रि वर्त्तमानिकम् ।

नवमाधिकयोः प्राचक्षितमभिधाचोत्तरकाशीनं आहुं पुराचक्ष्येन
वचनम् प्राचक्षितं विहितम्,—

“आप्राचक्षं नवमाद्वे आप्राचक्षं तु नाचिन्वे ।

इकादश पुराचक्षे प्राचक्षितं विधीयते”—इति ॥

इत्वं धार्यैकोद्दिष्टे नमिषिते, नवोभवात्मकं वपिच्छीकरच-
क्षुष्यते । तत्र लौनाचिः,—

“आहुनि बोद्धव्यासं विद्भीत वपिच्छन्म्”—इति ।

बोद्धव्य आहुनि आहुकर्त्तव्यं दर्शितानि,—

“इदं प्रतिभाषाणि वाचवाच्याचिन्वे तथा ।

वैपश्चिकाच्चिन्वे चेति आहुम्येताणि बोद्धव्य”—इति ॥

नवाचवाच्याचिकाच्चिन्वेताः अनमाधिकोनवाच्याचिको-
नाच्चिकपराः । इदं प्रतिभाषाणां काचो वाचनस्थेन दर्शितः,—

“क्योऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिभाषं तु कर्त्तरम् ।

प्रतिषम्भरक्षेपमाचनेकाद्वेऽहनि”—इति ॥

कर्त्तरं कर्त्तरपर्वकं नाचि नाचि क्योऽहनि आहुं कर्त्तव्यं, वपिच्छी-
करवाद्धे प्रतिषम्भरं क्योऽहनि कर्त्तव्यं, वाचं तु नाचिकनेका-
द्वेऽहनि कर्त्तव्यम्^(१) । अनवाच्याचिकादीनां काचमात्रं नाचवः,—

“अनवाच्याचिकं वदे नाचार्हुं सूत्रमाचिकम् ।

वैपश्चिकं पिपचे काहुभाषं इदं तथा”—इति ॥

* वाच्येऽहनि,—इति सु० ।

(१) वाचं नाचिकसूत्रमाचिकमित्यर्थः । तथाच वाचनेवाच्येऽहनीत्यत्र
वाचं वाचनमाचिकानामाचिक्यं तेषां सूत्रं कर्त्तव्यमित्यर्थो बोध्यः ।

सोवनीतमोऽपि,—

“एकदिशिदिक्कने भिन्नामनोवह” वा ।

आह्वान्नाम्निदादीनि कुर्वादिवाच नौतमः—इति ॥

अनमाधिकस्य काकविकल्पमाह नौतमः,—

“नरबाद्बादनादे काकात्कूने कोनमाधिकम्”—इति ।

अनामां वयं काकमाह नौतमः,—

“नन्दाणां आर्जवदिने चतुर्दशां विपुष्करे ।

अनमाहं न कुर्वीत यदौ पुनश्चनचयात्”—इति ॥

नरीशिरपि,—

“विपुष्करे च नन्दासु क्षिणीवासा^(१) यनोर्दिने ।

चतुर्दशाह नौतमि कनिकासु विपुष्करे”—इति ॥

निधिवारनचक्रविशेषाणां चयाणां लेखं विपुष्करम् । यदोर्दि-
नं विपुष्करम् । के ते विशेषाः ? द्वितीयावतनीरादयो भग्न-
तिथयः, भातुमौमन्मैरवाराः, पुनर्वसुसरवधुनीविश्रावोत्तरा-
वादापूर्वभाद्रपदानक्षत्राणि^(२) ।

* चिन्तामयम् इव,—इति पु० ।

(१) नन्दासु अतिवृत्त्युत्पादनीयम् । “वा इहेतुः क्षिणीवासी”—इति

कोवात् चतुर्दशीकुलमावस्था क्षिणीवासीत्यर्थेनोचते ।

(२) तदुक्तं ज्योतिषे,—

“विषमचक्रविषयं भग्न विधिर्वदि नावते ।

विषमचक्रविषयान्नामां कचनव वावरे ।

सुभिर्भविष्यः कोऽहं कोनविपुष्करवैदिकः”—इति ।

(१) हवसेतामि बोलुवभाङ्गानि क्त्वा ततः वपिच्छं विदधीत ।
 तच्च कावलावापि । “अथ वपिच्छीकरणं क्त्वापरे पूर्वं चिपचे वा
 चद्वयं दृष्टिरापन्नमे(१)”- इति । बोधावगोऽपि । “अथ क्त्वापरे
 पूर्वं वपिच्छीकरणं चिपचे वा क्तोचे जाति चठे वैकाद्रे वा
 द्वादशाचे वा”-इति । द्वादशाच-द्वादशाच-कतोचपच-कतोच-
 माच-वडमाचैकादशमाच-क्त्वापराक्त-दुभाभमाः,—इत्यहौ कावाः
 प्रकीर्तिताः । तच्च क्त्वापराक्त चारोतः,—

“वा तु पूर्वमभावात्वा क्त्वावाद्भवौ भवेत् ।

वपिच्छीकरणं तत्कां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्”-इति ।

क्त्वावाद्दुर्द्धिमाभ्येकार्थः । कावाचित्तिरपि,—

“वपिच्छीकरणं कुर्यात् पूर्वमग्निमान् सुतः ।

परतोदभरावाचेत् सुह्वरभ्योपरीतरः”-इति ।

वाहितान्निना क्त्वावाकावां पिच्छपिच्छकत्वावमकर्तव्यत्वात्
 वपिच्छीकरणकारेण तद्वत्त्वाचेकाद्रेऽङ्गि द्वाङ्गमे वपिच्छीकरणं

अथ नक्षत्रलोकः वाह द्वादशविष्टकः क्त्वावाद्द्वयं वापरद्वि-
 ष्टकं, तद्वत्त्वं विष्टमचरद्विष्टमिष्टमिष्टमे । तच्च क्त्वापराक्तमेव
 प्रथमं । परमं क्त्वावाकाः एवमुपादानात् तद्विष्टव प्रथमं-
 प्रथममेव दर्शितम् ।

(१) कावाणि बोलुवभाङ्गानि,—इति बोधावगोचरं कावरोति द-
 विष्टादिवा ।

(२) क्त्वावां पूर्वमग्निमान्, तस्मिन्, तद्वत्त्वं क्तोचपचे इति
 वाक्यं । अङ्गि दुभाभमाः ।

कार्यम् । पिच्छपिच्छवत्कर्तव्यता तु नृपते । “कामात्मात्मपराय
पिच्छपिच्छवत्त्वेन करणि”—इति । वपिच्छीकरणात् पूर्वं पिच्छपि-
च्छवत्त्वात्कर्मणो नाकरोत् दर्शितः,—

“वपिच्छीकरणाद्येते पैक्ष्णं पदमाश्रिते ।

आश्रिताद्येः विनोवात्मां पिच्छवत्तः कर्तते”—इति ।

दशानामने तु आश्रिताद्व्येष्टि वपिच्छं कुर्यात् । तदुक्तं
भविष्यपुराणे,—

“वपिच्छाद्योऽश्रितान् राक्षन्, त्रेतयानश्रितान् भवेत् ।

दादश्रादे भवेत्कार्यं वपिच्छीकरणं कुतः”—इति ।

जोनिच्छोऽपि,—

“वाञ्छिकस्तु यदा कर्ता त्रेतयानश्रितान् भवेत् ।

दादश्रादे तदा कार्यं वपिच्छीकरणं कुतः”—इति ।

त्रेतया आश्रिते तृतीयपदे वपिच्छीकरणं कार्यम् । तदा
कुर्यात्,—

“त्रेतयैराश्रिताग्निः सात् कर्ताऽनग्निर्धरा भवेत् ।

वपिच्छीकरणं तच्च कुर्यात्तपे तृतीयपदे”—इति ।

कर्मणोः वाञ्छिके दादश्रादे वपिच्छीकरणं कार्यम् ।

“वाञ्छिकस्तु यदा कर्ता त्रेतो वाऽनाश्रितान् भवेत् ।

दादश्रादे तदा कार्यं वपिच्छीकरणं विदुः”—इति ।

कर्मचोरनश्रिते दादश्रादादकः कर्ता कासा दण्डस्त वि-
पक्षणे । तदुक्तं भविष्यपुराणे,—

“वपिच्छीकरणं कुर्यात् कर्मणामक्षयश्रितान् ।

अनाधिताग्नेः प्रेतस्य पूर्वोऽग्ने भरतर्षभ ॥

दादग्नेऽहवि षडे वा विपद्ये वा पिनादित्ये* ।

एकादग्नेऽपि वा नावि मनुष्यं सादुपस्थितम्—इति ।

इतेषु षतसु कावेः सादग्नाहः प्रजस्यः । तदाह आग्नेः,—

“आनन्त्यात्सुखधर्माणां सुखाद्यैवायुः कथान् ।

अक्षितेषु† प्ररीरक्य दादग्नाहः प्रजसते^(१)”—इति ।

एतच्छब्दे केवलिकविरुद्धं, यद्वा तु दादग्नाहस्य प्रतिनिधित्वः^(२) ।

एतस्य अपिच्छीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

“अजगत्तमं हि दृष्ट्वा सां दादग्नेऽहवि कौर्त्तितम्?”—इति ।

• पिनादि वा,—इति मठाकारम् ।

† आनन्त्यात्,—इति तु० ।

‡ अक्षिरजान्,—इति तु० ।

§ दादग्नाहो अविजगत्,—इति तु० ।

(१) कुलधर्मोऽप्यात्मन्यादित्यनेन तेषां दादग्नाहे अपिच्छीकरणं कुवा-
चाहः, तेषां दादग्नाहः प्रजस्य इत्यभिहितम् । सुखाद्यैवायुः कथा-
दित्यनेन यदा ज्योतिरानन्त्यादिना संयम्यदादग्नाहोऽविजगत्तमं व्याप-
कस्योऽनन्त्याग्ने, तदाह दादग्नाहः प्रजस्य इत्युक्तम् । अक्षितेषु
प्ररीरक्य इत्यनेन यदा अत्रोत्पद्योव्याजानुरोधेन विद्वज्जनमा-
वृत्तं कथयन्ते, तदाह दादग्नाहः प्रजस्य इति प्रतिपादितम् ।

(२) एकादग्नाहास्यविजगत्तमस्यो दादग्नाहस्यस्यैव सतिविधानवि-
धानं प्राप्तावारिष्यत्तमविवरणं, नृपस्य तु दादग्नाहस्य अपिच्छी-
करणस्यापि इत्यर्थः ।

यदा संस्कारपूर्तः मानेवेवाद्वासादिषु बोद्धव्याह्वाभि कृत्वा
वपिखीकरणं विधत्ते^(१), तदा पुनरपि कस्यचान्ते जायिष्यादीन्-
वर्णवीचाभि । तदाह बोधितः,—

“यदा संस्कारादूर्वाभिधिता तु वपिखमा ।

विधिवत्तापि कुर्वीत पुनः आह्वाभि बोद्धम्”—इति ।

विधिवदिति यथाद्योतनेकोद्दिष्टेन सर्वत्रेव वा विधिलक्षणः ।

तदाह येटीयविः,—

“वपिखीकरणादूर्वाभ्युर्वाह्वाभि बोद्धम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन कूर्वाभ्युर्वाभि तापि तु ।

वपिखीकरणादूर्वे यदा कूर्वात्तरा पुनः ।

प्रत्यक्षं च यदा कूर्वाग्ं तथा कूर्वात्तरा पुनः”—इति ।

यावत्तर्जं चोर्वाभ्युर्वाभ्युर्वाभाभि^(२) । तदाह यावत्-
विधिः,—

(१) यदापि यदाद्वासादयः वपिखीकरणाद्यन्येरोक्ता न तु बोद्ध-
व्याह्वाभ्युर्वाभि, तथापि बोद्धव्याह्वाभ्युर्वाभि वपिखीकरणाद्यन्य-
वर्ण-
वर्णाद् बोद्धव्याह्वाभ्युर्वाभि वपिखीकरणाद्यन्यवर्ण-
वर्णाद्वासादयः कस्यचान्ते जायिष्यादीन्-
वर्णवीचाभि । तदाह बोधितः,—

(२) यथाच तथा वपिखीकरणं विधत्ते, तदूर्वाभ्युर्वाभि विधानेन यावत्तर्जं
कस्यचान्ते पुनरपि विधत्ते, न तु कूर्वाभ्युर्वाभि कस्यचान्ते-
विधत्ते ।

“अर्धान्ध्राक्षयं च वपिष्ठीकरं क्षतम् ।

तदूर्ध्वमाविकायां काक्षपाकाक्षमनुष्ठितिः”—इति ।

वपिष्ठीकरादूर्ध्वमावर्तनीयायास्तदूर्ध्वमाविकादीनां दृष्टिमात्रौ
पुनरप्यर्थः । तदाह ब्राह्मण्यनिः—

“वपिष्ठीकरादूर्ध्वानपक्ष्य क्षतान्यपि ।

पुनरप्यपक्ष्ये दृष्टुमरविषेधनात्”—इति ।

निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः,—

“निर्वर्त्तं दृष्टितत्त्वान् जायमानि न तन्मयेत्”—इति ।

वपिष्ठीकरस्य नौचकाक्षनाह चक्षुःशृङ्गः,—

“वपिष्ठीकरस्यस्तद्वृत्तकाष्ठे न चेत् क्षतम् ।

रौद्रे चक्षे च रोहिष्ठां जैत्र्ये वा क्षमाचरेत्”—इति ।

वपिष्ठीकरचेतिकास्तंभानाह काक्षपक्ष्यः,—

“नञ्जोदकतिष्ठेत्तुलं कुम्भात्याकष्यदुद्वहम् ।

अर्धार्धे, पित्रवापेभु घेतपाचं प्रवेष्टयेत् ॥

ये क्षमाया इति दायां त्रेषं पूर्ववदाचरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “ततः क्षमाचरे पूर्वं क्षमादि वाचापि
उतिसमञ्जोदकैः पूरयित्वा नीचि पित्रवापेकं घेत्य घेतपाचं
पित्रवापेभ्यश्चिह्नि वि क्षमाया इति दायाजेतेष पित्रोवाक्कातः”
—इति । यदा पिता पित्रो पितामहश्चिह्नि, तदा ग्रन्थिताम-
हादिभिः चक्षुः पित्रः कापिष्ठाः । तदुक्तं ब्राह्मणपुराणे,—

“कते पितरि वक्ष्यामि किं न विदुः ।

तेन देवाकृतः विदुः प्रक्रियामनुपूर्वकाः”-इति ।

येनित्येव वाचिष्यमेव^(१) नामुपमन्वयि,

“कुम्भमात्रं प्रसीतात्मा^(२) नैव वाचां वाचिष्या”-इति

वचसात् । अग्रे हुवरक्तं वक्ष्यते आहविष्यमर्थव्यतिरिक्तवि-

धर्मं जन्मते । अहोहरणि च सत्यधुराचरकम्,—

“कुम्भमेव ज्ञानात्मा वाचिष्योऽतिरिक्तो ।

अदि ज्ञाता अदि पितः अर्था नैव विधिः क्षतः”-इति ।

अथ अहोहराक्षरका इहका^(३) । आहः वाचिष्यां पितान-

नादिभिः अहं कार्यम् । अहो हरिः—

* नैव विधिः क्षतः,—इति श्रु० । अतः न, अर्था नैव विधिः क्षतः,—

इति वाक्यः प्रविभाति । सुशोक्तमिदं न, अथ इत्येव बुद्धिस्तथा

वाचिष्योऽतिरिक्तव्येकस्य परामर्शः । अथापि, आवादिष्यवाचिष्योऽतिरिक्त-

मिच्छते, तत्र नैव विधिः अतिरिक्तव्येकव्यतिरिक्तव्यः ।

(१) वाचिष्यं वाचिष्योऽतिरिक्तम् ।

(२) पितान्ते नीवति विदुर्मते पितः सुवृत्तमात्रं प्रसीतं इत्युच्यते ।

(३) सुवृत्तमन्वयिणां अतिरिक्तव्यं न कार्यमित्येवं मतम् । सुवृत्त-

मन्वयिणां आहविष्यमर्थं वाचिष्यं कार्यमित्येव मतम् । अथ

अहोहराक्षरका । तेषां पूर्वैः सुवृत्तमन्वयिणां वाचिष्यं न कार्यं,

तेन न कार्यमेव अतिरिक्तव्ये वाचिष्यम् । तेषाम् पूर्वैः सुवृत्त-

मन्वयिणां वाचिष्यं कार्यं, तेषाम् सुवृत्तमन्वयिणां वाचिष्यं

वाचिष्यं कार्यमेवेति भावः ।

“मातुः वपिचीकरचं कथं कार्यं भवेच्छुभैः ।

पितामह्यादिभिः चार्द्धं वपिचीकरचं क्षयम्”—इति

प्रमोतपिच्छक विनयमाह कम्,—

“जीवयिता पितामह्या मातुः क्षुब्धान् वपिच्छताम् ।

प्रमोतपिच्छः पिता पितामह्याऽथवा सुतः”—इति ।

पुत्रिकाक्षुण्णो मातृवपिच्छं ज्ञातानह्यादिभिः सह क्षुब्धान् ।

तथाच बोधाकम्,—

“आदिष्टेन प्रथमे पिच्छे मातरं पुत्रिकाक्षुण्णः ।

द्वितीये पितरमाकाक्षुणीये च पितामहम्”—इति ।

पितारोहणे तु भर्त्से वपिच्छं विनयम्^(१) । तथाच

प्राप्तातकम्,—

“मृता चाऽनुमृता मातं वा तेन वपिच्छताम्” ।

अर्हति कर्मवाचेऽपि वायदाभूतकर्मम्^(२)—इति ।

* वपिच्छमम्,—इति दु० ।

(१) तथाच पुत्रिकाक्षुण्णो पितारोहणे ह्येव तथा चादि वपिचीकरचं भर्त्से कर्मचं, यं तु वपिच्छादिभिरित्यर्थः । वपमनुमरत्यर्थे, ‘प्रमोतपिच्छः पिता पितामह्याऽथवा सुतः’—इत्युक्तपिच्छोऽपि च भवति इति प्रसङ्गम् ।

(२) अनुमृतायाः भूतकर्मवर्त्येतां प्रत्यक्षावयवार्थं कर्मवासे कर्मवि, वा मर्ता सह वपिच्छमर्हतीत्यर्थः । वपमनुमरत्येवैव तथाः कर्मवाच्यं च भवति यं तु वेदाभ्युपगमे, तथापि मर्ता सह तथाः वपिच्छं कर्मवर्तिनि वक्तव्यम् ।

आसुरादिविशेषेषु कर्षाणां चोक्तिं भवेत्"—इति ।

पशुर्धे पशुमाह सुमनुः,—

"क्षिप्तं विनामये बोधः पूर्वं संकल्पे सुते ।

माता मातामये तददिच्छाह जनकं शिवः"—इति ।

मातुः अपिच्छो नोपनिषत्समाहं मार्गच्छेदः,—

"माह्नादिषु विवाहेषु वा तृडा कन्यका भवेत् ।

भर्तृनोचेन कर्त्तव्या तथाः पिच्छोदकक्षिपा ।

आसुरादिविशेषेषु पिच्छोचेन धर्मयिम्"—इति ।

नौकाक्षिरपि,—

"मातामहक नोचेन मातुः पिच्छोदकक्षिपाः ।

कुर्वीत हुमिकासुप्त एवमाह नृणापतिः^(१)—इति ।

पत्न्याः अपिच्छं द्रुञ्चति पैठीनसिः,—

"कपुलाणां कृतावानु पतिः कुर्वीत अपिच्छताम् ।

ककादिभिः कुर्यात्काः अपिच्छोदकं भवेत्^(२)—इति ।

कतुः कापिच्छताह नौकाक्षिः,—

० विनामा,—इति हुमिकासुप्तेः सटः कर्त्तव्यः । विनामानिति विवाहसामानिकर्कः ।

† नोपनिषत्समाह,—इति वा० अ० ।

(१) हुमिकाया माह्नादिविशेषेषु नोपनिषत् अपि पिच्छादिषु भविष्यतोच्चेन हुमोदकादिमर्कः ।

(२) कदा पतिः अपिच्छं करोति, कदा कपुलादिभिः कुर्यात् कृताः अपिच्छं कुर्वीतमर्कः ।

“सर्वाभावे सर्वं पद्मः सर्वार्थानामनन्तम् ।

वपिष्ठीकरत्वं कुर्युः ततः पार्वकमेव”-इति ।

सुमन्दपि,—

“अपुत्रे प्रक्षिते^(१) कर्त्ता नास्ति चेष्टाद्वयमस्ति ।

तत्र पद्मपि कुर्याति वापिष्ठ्यं शार्ङ्गं तथा”-इति ।

यत्तु सत्यनरम्,—

“अपुत्रक परेतक जैव कुर्यादपिष्ठानम् ।

अग्नौचमुदकं पिच्छमेकोद्दिष्टं न पार्वकम् ॥

अपुत्रा चे मृगाः कैलिपुत्रा वा तथा किञ्चः” ।

तेषां वपिष्ठानाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वकम्^(२)—इति ।

तत्पुत्रोत्पादवतिप्रभञ्जसापरतया वाक्येन^(३) । यतीनां वा-

पिष्ठ्यं विवेक्ष्यमुक्त्वा,—

* क्षिप्तोऽस्ति,—इति सु० ।

(१) प्रक्षिते जटे । क्षणिते,—इति तु बुद्धः वाचः ।

(२) वपिष्ठ्यमात्राद् शार्ङ्गं वेति, “वपिष्ठीकरमादूर्ध्वं प्रेतः शार्ङ्ग-
माश्रयेत्”—इत्यनेन कृतवपिष्ठ्यद्वयैव शार्ङ्गव्याप्तिलोकेति वाचः ।

(३) अहमस्मादि वपिष्ठ्यं शार्ङ्गव्याप्त्येव, पुत्रोत्पन्नत्वाद् । अत्र व-
माश्रित्यैव, पुत्रोत्पादवतिप्रभञ्जसां । इत्यन्यथर्हितः पुत्रो-
त्पन्नत्वादे वपिष्ठ्यं शार्ङ्गव्याप्त्येव न स्याति, अतस्तदुत्पादने सर्वथा
वपिष्ठ्यमस्ति, नहि किं प्रसक्तम् । तथाच अहमस्मादि वपिष्ठ्यं
शार्ङ्गव्याप्त्येव वाक्येति कस्योऽप्यभावयत्तं अतुररा कस्येतादिविति
भावः ।

“अपिच्छीकरणं तेषां च कर्त्तव्यं पुतादिभिः ।

चिद्व्यवहारादेव जेतनं केन जायते^(१) ॥

इकोद्दिष्टं च कुर्वीत कर्त्तव्यमेव सर्वदा ।

अहन्नेकादशे तेषां पार्वकम् विधीयते”—इति ।

इत्युक्त्यात्मकं अपिच्छीकरणं निरूपितम् ।

अथ पार्वकविकृतिरूपं दृष्टिग्राह्यविकृत्यते ।

तत्र शास्त्रवक्तुः—

“एवं प्रदक्षिणादितो द्यूतौ^(२) नान्दीसुखाय पितृन् ।

कौत दक्षिणार्धभुजिवाः पिताः* कवेः शिवा”—इति ।

एवं, पार्वकदिक्षर्कः । तथापि विन्दुधर्मैक्ये,—

“द्यूतौ कर्त्तव्येदिदाम् पितृं नान्दीसुखाय पितृन् ।

कन्नादितो विज्ञेयश्च जेवं पार्वकस्यवेत्”—इति ।

पार्वकदिक्षनेनावाहनपितृद्वयोद्देशादयोऽतिदिक्षने । अथ तु विज्ञेयः कन्नादितः, नान्दीसुखसंज्ञकाः पितरः,—इति । एतच्च प्रदक्षिणाद्व्यवहारद्वयोर्भाषाशास्त्रवक्तुमोक्षानामितरेषां च विज्ञेयाणां-

* ज्ञाते,—इति सु० ।

† शिवान् शिवान्,—इति वा० सु० ।

(१) “वाग्व्यवहारं मनोरथाः वाग्व्यवहारोपेयः । कौतवा विद्यता नृदि-
क्षिण्डीति च उच्यते”—इत्यहं व्यवहारं बोध्यम् ।

(२) दृष्टिग्राह्यत्वमयं कौत विवाहविकृतम् ।

सुपक्षयम् । ते च विभेदाः कात्यायनेन दर्शिताः । “आशुदक्षिणे
वाह्ये मरुचिस्तुपक्षरः, पिचमन्मर्चमरुचो हर्माः, कवेक्षिणाथै,
सुपक्षमिति तृतिमन्, सुपक्षमिति सुपक्ष, दक्षिण्द्राक्षमिति
विष्ठाः, गान्दीसुखान् पिह्मनावहमिणे इति दृष्टान्ति, गान्दीसुखाः
पितरः शीकन्तामिहिराक्षयाने, गान्दीसुखान् पिह्ममर्चमिणे इति
दृष्टान्ति, गान्दीसुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च शीकन्ता-
मिहिराक्षेण कर्षां कुर्षां, कृष्णान्त्रकेम्”—इति । अत्रेता चधि,—

“मातृमातृन्तु पूर्वं ज्ञान् पिह्मकां तद्वत्तरम् ।

ततो मातामहामाह दृष्टौ मातृत्वं ज्ञतम् ॥

न ज्ञयेत् पैत्र्यं कर्षं^(१) न ज्ञां तथ दापयेत् ।

प्राप्तुको, देवतोर्षेण किं देवधिमार्चयम्”—इति ।

प्राप्तुकाः, पिह्महानादिर्षं कुर्षादित्याचारः । आह्वय प्रेताः,—

“नवदत्तं न कुर्वीत न कुर्षादमरुचिम्^(२) ।

कथा चोपचरेद् देशात् तथा दृष्टौ पिह्मविधि ।

मरुहात्प्राप्तुकाः पिह्मान् दृष्टौ कवेन^(३) शायकाः”—इति ।

पिह्महाने विभेदमाह चधिः,—

० न कुर्षात्तु मरुचिम्,—इति वा० ।

(१) कवेन धर्म्यादिदेवप्राप्तुपिह्ममाचारिणोऽपि विविधते ।

(२) नव धर्म्यकथन् मातामर्चनोपचारे न कर्षकः, किन्तु दक्षिणमर्च-
नेवर्षः ।

(३) कवेन उपचरोतिना । प्राचीनानिहितस्यावधयनयोस्तेष्वम् ।

“प्राक्पुत्रो देवतीर्षेण प्राक्पुत्रेण^(१) कुत्रेण च ।

इमा पित्र्यान् न कुर्वीत पित्र्याचमनोमुत्तमम्”—इति ।

पित्र्यदानं न शोचिष्यवन्निधौ,

“अदद्यात् प्राक्पुत्रः पित्र्यान् द्यूतौ नाद्या न वाह्यतः”—इति ।

प्रातास्तपश्चरणात् । नामोच्चारणं च अचमपित्र्यह्न न द्वितीये ।

तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“इदं नामा परं द्यूतौ दद्यात् पित्र्यान् इवम् इवम्”—इति ।

इमौद्यूतौ द्वौ द्वौ पित्र्यौ, तत्राद्यं नामा द्वितीयं द्यूतौ दद्यादित्यर्थः । द्यूतिनाम्ने पित्र्यदानं वैकल्पिकम् । तथा च भविष्यपुराणम्,—

“पित्र्यनिर्णयं कुर्यात् न वा कुर्याच्चराधिप ।

द्यूतिनाम्ने महाभारी, कुक्षधर्मावेषेण तु”—इति ॥

द्यूतिनाम्ने निमित्तान्नाह कोनादिः,—

“न्याससौकमोदाने सोमोपासनपुंसये ।

आग्राधनविवाहेषु नान्दीनाम्ने विधीयते^(२)”—इति ।

(१) प्राक्पुत्रेण प्राग्पुत्रेण ।

(२) तपः क्षेत्राः दीपनो कण्डान्तो अनेति सुवृषभा जोरानं पानं क्षेत्रमापरपामयेष्टकोत्तरं चारविशेषः । सोमः सोमपानः । उपानं प्रविष्टा । पुंसः पुंसवत्परपामयेवेमेवं चारविशेषः । कामं, कामकृतकं यद्विज्ञानमवेषेणात् पूर्णं यत्तत्तं कामावर्तं नापरपामयेष्टमाह्वयं द्यूतिनाम्ने विहितम् । आग्राधनप्राधान्यम् । अर्गकर्म वा ।

काष्ठादिभिरिति,—

“कम्पायुजमिहोत्तुं नवेने कम्पेयः ।

कामकम्पेयि वाक्कायां पूडाकम्पादिके तथा ॥

वीमलोक्तयने येन पुष्पादिषु कम्पे ।

काष्ठादिषु कम्पे पित्तमयान् पूजयेत् नक्तो यशो”-इति ॥

इहूणास्मैऽपि,—

“कम्पाज्ज्वाभिवेकादिहापूर्ते क्तिवाक्यौ (१) ।

इहूणास्मै नक्तुर्वीत कामकम्पे तथा”-इति ॥

इत्थं काष्ठाणि निरुक्ताणि । चक्षुषा तत्कर्म निरूप्यते ।

तत्र इहूणाः,—

“प्रवीतक किः पुनः काष्ठं देवं प्रयत्नतः ।

जातिवन्तुचक्षुष्येष्टमिच्छन्तारोहिणैः (२)”-इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पुनः वीतः प्रवीतो वा तद्वत् आकम्पयति ।

(१) कम्पेयौटाभिवेकः । इहू “अभिरोधं यः कर्म वेदाभावात्-

पाठयन् । आतिष्ठं तेन देवक इहूभिज्जिषीयते”-इत्युक्तमस्ति ।

पुनः, “वादीपुत्रवदादि देववाक्यमिति च । कम्पयन्ताराणा-

पुनःभिज्जिषीयते”-इत्युक्तमस्ति । क्तिवाक्यौ प्रवीतौ ।

(२) “इहूहिमन्तु चक्षुष्येष्टमिच्छन्तारोहिणैः (२)”-इति कम्पयन्ताराणा-

पुनःभिज्जिषीयते च”-इति कम्पयन्ताराणां इहूहिमन्तु चक्षुष्येष्टमिच्छन्तारोहिणैः,

वैतानिककर्मकां जातिम् । वैतानिकं नौतम् । कम्पयन्ताराणां

“कम्पयन्ताराणां कम्पयन्ताराणां कम्पयन्ताराणां कम्पयन्ताराणां

कम्पयन्ताराणां कम्पयन्ताराणां कम्पयन्ताराणां कम्पयन्ताराणां

वयिष्ठवन्ततिर्वाऽपि विद्यासं नृप, जायते”-इति ।

तत्र सुखायुक्त्योऽपि विविचिञ्चि ब्रह्म-,-

“पितुः पुत्रेण कर्मणा पिच्छदानोदयविद्या ।

पुत्राभावे तु पत्नी काम् पत्न्याभावे तु बौद्धः”-इति ॥

इतिवद्भवेऽपि,-

“दुःखः कुर्वाणं पितुः कातुं पत्नी तु तदवधिधौ ।

अन्यथायं दौहित्रकालो भ्राता च तन्मृतः ॥

भ्रातुः बौद्धो भ्राता कुर्वादादादि तन्मृतः ।

मातृबौद्धो भ्राता तदभावे तु तन्मृतः”-इति ॥

पुत्राभवेन सुखा नौषाच पुत्रा यत्काले^(१) । तेषां सर्वधानभावे
पौत्रः कुर्वाणं । तदाभावे तु पत्नी । अथैव दृष्टव्यतिना पौत्रक
पुत्रिकापुत्रधानात्मन्,-

“पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः कर्मणाश्चिरानुजौ ।

रिक्ते च पिच्छदाने च पत्नी तौ परिकीर्तितौ”-इति ।

न पैतायता तयोः कमाधिक्यः ब्रह्मणीयः,

(१) सुखकालः प्रथमकालः । अनुकालः प्रतिविधिकालः आगतकालः,-
इति कात्यायनम् ।

(२) सुखौ दृष्टिकौरसौ इत्येव शेषभाष्येन नौषाचः । “आत्मानाभावे यथा
देवं कर्तुः प्रतिविधीकृतम् । यथैवायम् इत्यादि कुं दृष्टिकौरस-
कोर्विना”-इति आरुकायम् । दृष्टिकौरस्योदयोरप्यौरस्यकाले येषम् ।
“संयुक्तानां कर्मणां कर्मण्युपायैरेषु यम् । समीर्यं विनावीत्याय
इहं प्रथमव्ययम्”-इति आरुकायम् ।

“नैव पीत्रे कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामहः”—इति

मातापितृशरणात् । यन्मात्रे तु बौद्ध इत्यर्थं क्तः, यन्मा-
दाशरणे ब्रूयः । यन्मात्रो दाशरः, यत्तु क्तुर्वात् । कम
एव विष्ठापकम् । “कस्तार्थदः न पित्रदायी”—इति । पुत्रः
पितृविनाभावोऽपि पित्रं दद्यात्तदभावे वपिदोदद्यात्, अपिप्रा
भावे वमात्रोदकादयः क्षुधुः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्,—

“पुत्राभावे वपिच्छात् तदभावे वदोदकाः^(१) ।

मातुः वपिच्छा ये वा क्षुधं वा मातुः वदोदकाः ॥

क्षुधुरेन विधिं सम्यक् क्षुधुज्ज मुताः^२ कृताः ।

क्षुध्यान्मातामहायैव पुत्रिकालनयसा ॥

वर्त्तमाने क्षिप्तः क्षुधुः क्षमर्त्तुमानस्यकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेन्नक विस्मयः ।

तत्पुत्रानोवेर्षीः^३ सम्यक् दायासाः वक्ताः क्षिप्ताः ।

वर्षेधामेव वर्त्तमानं वात्सवी नृपतिर्धनः”—इति ॥

० नैवत्,—इति सु० ।

१ कृताः,—इति वा० ।

२ नाक्षीरमर्त्तं वा० स० पुत्रकयोः ।

३ वक्तानोवेर्षीः,—इति सु० ।

(१) “वदोदकाः वमात्रोदकाः । “वपिच्छात्तु ब्रूयते तत्रापि विविधपक्षे ।
वमात्रोदकावस्तु वमात्रोदके” —इत्यनेन वपिच्छावमात्रोदक-
वोर्भेदकमेव ।

सर्वाभावे क्षिप्तः कुर्बुदित्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयम् । यत्र
पुत्राभावे तु वस्त्रीक्यनेन वहाविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावान्
कारणं ज्ञातातपः तस्याः स्त्रीत्वं विवेधति,—

“अवकीता तु वा भारी न वा पत्यभिधीयते ।

न वा दैवे न वा पित्रे दार्यो नां कस्यो विद्ः^(१)”—इति ।

पूर्ववचनोत्तराच्च पुत्रादीनां अवहितनधिकारं दर्शयति
पराशरो विष्णुपुराणे,—

“पूरां क्षिप्ता जन्मना च तपैवोत्तरवञ्चिताः ।

विप्रकाराः क्षिप्ता ज्ञेयास्त्वा भेदं द्रष्टुम्य मे ॥

वा द्वाहादा द्वाहादच* मये वाः कुः क्षिप्ता जनाः ।

* वाहाहाद्द्वाहादच,—इति सु० ।

(१) “आसुरोऽविकाशनात्”—इत्यादिना कनदानपूर्ववचनमात्रेण
आसुरविवाहत्वात् अनेन आसुरत्वाच्च अवकीतत्वात् न कस्याः पत्नी-
त्वम् । अतएवासुरादिविवाहोऽज्ञातः पत्नीत्वाभावात् सर्वाभावे तस्याः
अधिकारः, आसुरादिविवाहोऽज्ञातस्तु पत्नीत्वात् पुत्राभावे अवि-
वाद इति सर्वाभावे क्षिप्तः कुर्बुदिति पुत्राभावे तु पत्नी आसुर-
वधोर्वचनयोर्व विरोधः । अत्रापि आसुरविवाहत्वादेव त्रिविधत्वो-
क्तेरविवाहेनोक्तत्वात् अवकीतवत्वा पत्नीत्वाभावे न गान्धर्वादि
विवाहोऽज्ञात इत्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयमित्यत्रादिसमस्तत्र-
यप्रतिपाति, तथापि आसुरविवाहेनोक्तत्वाः सर्वाभावे अधिकार-
वर्जनात् तदपेक्षया धरतो विदिद्येन गान्धर्वादिविवाहेनोक्तत्वाः अपि
तत्कालमिति भावः ।

ताः पूर्वाः, मन्मथा नाशि मासेकोदितधंकिताः ॥

मेने पिङ्गममापणे वपिचोकरपादु ।

शिवने याः शिवाः शिवाः मोक्षने ता कुपोतराः ॥

पिङ्गमाद्वयपिङ्गोस्तु वमानवसिचैवपा ।

तत्त्वज्ञानतैवेव राज्ञा वा धनज्ञारिणा ॥

पूर्वाः शिवाश्च कर्मणाः पुषाचैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रेणां वरनेष्ट*, कार्याकृतनवैकपा—इति ॥

वपिच्छाचैरेवमिपत्तनैः पूर्वाः शिवा मन्मथाश्च कर्मणाः ।

पुषाचैरेव भाद्रकृतनवैकैः दौहित्राचैश्चोत्तराः शिवाः कर्मणाः, य

वपिच्छाचैरेवमिपत्तनैरेवित्तराः । चौरवः कुतोऽनुपनीतोऽपि हाहा-

दिकाः शिवाः कुर्वाणः । तदाह कुम्भकः,—

“काहं कुर्वादेवमनु प्रनीतपिङ्गो हि यः ।

प्रतप्तो वाऽप्रतप्तो वा ह्यक्षय भवेद्यदि”—इति ॥

अप्रतप्तोऽनुपनीतः । तदाह तद्वृत्तः,—

“कुर्वादेवमनुपनीतोऽपि काहमेको हि यः कुतः ।

पिङ्गवज्राद्धतिं यावौ जुहुवाद्वाह्मण्यस्य सः^(१)”—इति ॥

यस्य विज्ञेयः प्रवेतकां दर्शितः,—

* दौहित्रैर्भाजितेवैक—इति सु० ।

† काहमेव—इति सु० ।

(१) अनुपनीतकाहविवाहिलामावायु, “य वैजयन्तिरोहोमो बौधियापौ विद्योवमे”—इति अनुपना पिङ्गवज्रयहोमस्य बौधियापौ विवेकाय अनुपनीतेन ब्राह्मणवाक्यावबौधियहोमः कर्तव्य इति भावः ।

“कृतपूतस्य कुर्वीत कटकं पिच्छमेव च ।

अधाकारं प्रकुञ्चीत वेदोच्चारं न कारयेत्”—इति ॥

मातापितृदम्भयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च ब्रह्मभारम्,—

“कृतपूतोऽनुपेतस्य पित्रोः मातुं वनाचरेत् ।

कदाचरेत् अधाकारं न तु वेदाचराचरौ”—इति ॥

अथ मनुष्योक्तम्,—

“न क्षत्रिणं कुञ्चते कर्म किञ्चिद्दामीक्षित्यभ्याम् ।

नाभिषाधारयेद्ब्रह्म अधाभिनयनादुते^(१)”—इति ॥

तन् निर्वर्तनपूरादिवचम् । तथा च सुमन्तुः,—

“अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रम् वैश्वमेधिकम् ।

अधरौ कृतपूतः काद् यदि काश्च पितृवरः”—इति ॥

अथ मातामहादिमातृाधिकारनिर्णयः । तत्र आह,—

“पितृमातामहादिवैव द्विजः मातृेन तर्पयेत् ।

अनृतं काम् पितृषाम्नु मङ्गलार्थं च मन्त्रति”—इति ॥

मातामहाभ्यामिति वक्तव्यं मातुः पितृमहाभ्यामपिमाहयो-
रपि^(२) ब्रह्मार्थम् । तथा च सुकृष्णः,—

“मातुः पितरमरभ्य चरौ मातामहाः सन्तः ।

तेषाम्नु पितृमहातुं कर्तुं दुहितृमन्त्रः”—इति ॥

(१) नौक्षिप्त्वाभ्युपनयनम् । अधाभिनयनं आहवण्यादयमन्त्रमातुम् ।

अथा आहं विवीचते अनाद्यते अनेनेति कुम्भजे ।

(२) पितृमहाभ्यामपिमाहयोरित्यत्र मनुदिति दूरयोक्तम् । तेन, मातृ-

कर्तुः अनामहा-अहवण्यानामहायोरित्यर्थः ।

पिण्याद्भवन्नातामहमाहुमपि किम्, कवरचे प्रत्यवाकवर-
धात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“अवेचं कुरते कष्ट केचं पिच्छेयुतः ।

मातामहस्य कुरते पिच्छा व प्रभावते”—इति ॥

अथ श्रद्धादिभिः,—

“पितरो वप पूज्यन्ते तप आत्माया भुक्तम् ।

कविनेषेव कर्त्तव्यं विवेकाकरकं ज्ञेयम्”—इति ॥

मातामहमाहुं कश्चिदप्यदति आत्मायुतः,—

“कर्तुमशक्तिं कुक्ला तथा आहुतं वीरुत्रम् ।

प्रत्याश्रितकं प्रवेष्टुं पिच्छाः कुः वदति क्षितिः”—इति ॥

कर्तुमशक्तिं कश्चिदीकरकमाहुम् । वीरुत्रकस्यैवोद्दिष्टोप-
लब्धकार्यम् । वराहमिहिरः आहुतमाह अथ श्रद्धादिभिः,—

“अवेचदि वपिष्ठानां पुण्यकारणं तथा ।

कमन्वावपिनाहोय तत्कमाहुमाहरेत्”—इति ॥

अथ श्रद्धादिभिरपिष्ठेषु कमन्वावपिरेवं ब्रुवन्तः । पतिवन्तोः
कमन्वाः प्रत्याश्रितः, एकप्रतिबोधिकादवधायकः^(१) । पुत्रस्य तु
मातापितृद्वयमिच्छन्नेव विद्वन्मित्रमित्रोर्विप्रकृतः कमन्वाः । आ-
तुष्टु पित्रकमवधायनेव ततोऽपि विप्रकृतः । स्वमन्वोऽप्यौच्यम् ।
श्रद्धादीनां विषये वराहमिहिरः अथ श्रद्धादिभिः,—

(१) यस्मिन् बन्धोमावपिष्ठम्, यज्ञोत्तमपि पतिमावपिष्ठम् अस्मिन्नेवपति-
बोधिकादवधायकवदितम् तत्कमन्वा ।

“यथाः पुनश्च तत्पुत्राभ्युत्थानवत्तु यः ।

कुमारपौत्रं विचोदयतामरुचं यदि ॥

कर्मान्तराद्यादिपूर्वं वापिच्छन्नाचरेत्”-इति ।

तत्पुत्रः पुनपुत्रः । तत्पुत्रो जायमानवः । यत्तु देवसेवोत्थम्,—

“किंनरौ भूतौ च देवस्यस्युत्थिनौ ।

न देवस्यपि पित्रश्च वाक् पूर्वं न कश्चरः”-इति ॥

तत्पूर्वोत्थपत्न्यादियतिरिक्तवपिच्छविवक्षम् । काश्च कोवाचिः,—

“अन्तेषां जेतकाणां च मत्तानुवक्षितानि ।

कुशां कलहरादवां च आहूतेष्वनु कर्त्तव्ये”-इति ॥

जेटकाणां च द्रुमादीनामप्यहूतानां च विवक्षितानि,

“वाचं आहूतस्यहूतस्यपि कुशादेवाहूतस्यपि”-इति

विशेषकारणम् । एकमित्यन्वयित्वार्थः^(१) । विचोः वजातमरुचे

देवस्य,—

“विचोदयते पुत्राः किमां कुर्त्तुंभोरपि ।

यत्पुत्रपौ च नाम्नेषां वजातमरुचेऽपि वा”-इति ।

• एकमित्यन्वय कर्त्तव्येतिवार्थः,—इति वा० ।

† नाम्नेषां,—इति वा० ।

(१) तत्रापि पित्राजामरुचे वत्पुत्रमन्ते वजातदीनां वाचापि प्रेवचानं
आहूतं कर्त्तव्येव । वजातिरिति कर्त्तव्यवाच्यम् । वाचावाचकाद-
कर्त्तव्येव वार्त्तं, न तेनां जेतकाणां च,—इति अन्वयविवक्षार्थः ।

अनुमनेन पिपोः वहातमरचे मातुरनुमनेन दिवाकाद-
मरचेऽपि तत्प्रादमारे किं कुर्वुः, अन्येवां पिपोः वहात-
मरचे कथाकाशं न कुर्वुः, किमु* पिपवत्य । तदाह जौगधिः,—

“वली पुष्पवा पौत्रो यत्ता तत्पुष्पा कवि ।

पितरौ च कदेकस्मिन् पिपेरन् वाचरे तदा ॥

वाचरोकाद्रे कुर्वात् पिपचे तु वपिष्ठमम्”—इति ।

पिपोरनुमनेन दिवा वहातमरचे मातुरनुमनेन दिवा दिवाका-
मरचेऽपि मातृस्त्रिपचे वपिष्ठमं कुर्वात् । तथा च देवचः—

“हकादमरचे पिपोरन्वाकादिने वली ।

वपिष्ठमं पिपचे कादनुवाक्यमिति विना”—इति ॥

मातृपितृकाद्रेवच देवाकाशेऽपि पितृकाद्रे पूर्वे कुर्वात् ।

तदाह काव्याजिनिः,—

“पिपोः काद्रे वलं मात्रे वने वरुचिरेऽपि वा ।

पितृपूर्वे वलः कुर्वादन्वाकापिपोनतः”—इति ॥

अथ मातृपितृवतिरिक्तविषये अन्यत्रापिपोनतः कुर्वा-
दित्यर्थः । अतु प्रमेयबोध्यम्,—

“नैकः काद्रे वलं कुर्वात् वमायेऽपि वपिष्मि”—इति ॥

तदेकस्मिन् काद्रे कियमाये देवैक्यात् वपिष्ठमं वपिष्मि विहि-

* कथाकाशं कुर्वुः किय,—इति वा० ।

† वली वलं कुवा पौत्रो यत्तावचना कवि,—इति वृ० ।

“एकनाथो ज्ञानासुरो ब्रह्मात्मन वा इवोः ।

तन्मेव अपरं कुर्यात् आहुं कुर्यात् इत्यह् इत्यह् ।

पूर्णकाल छात्रादौ दिनीयः कथञ्चित् ।

अतोऽयं ततः कुर्यात् कश्चिदप्येवमं कथम्”—इति ।

पूर्वतः सुखस्य विदुः, द्वितीयतः ततो जयन्त्या जयन्त्या.

ततोऽपि जयन्त्या मादुरित्तर्जः(९) । पार्श्वेऽपि विह्वलः

वणिपारें जावसि:-

“अथैकं भवेत्तादृशोद्दिष्टं च कार्यम् ।

पर्याप्तं तत्र निर्मित एकोद्दिष्टं समाचरेत्^{१००}—इति ॥

अनेकनिमित्तवर्जिताते निमित्तानुक्रमेण आहं कर्तुम् । तथा
च कात्यायनः—

“हे बहनि मिमिमावि बाबेरजेमबाबरे ।

निमित्तिकाणि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्युक्त्यात्—इति ॥

यद्यप्येकदेशमात्राद्ब्रह्ममेवविश्वमिति न युक्तं, एकाग्रतामेवै-
तरप्रयोजनमापि प्रकृत्यान् विदुः; तथापि वैशिष्टिमापि वचन-
व्यापारमैकान्यवशमुपेयाणि । तथा च आचार्यः,—

“आहं इत्या तु तस्यै पुनः आहव तस्मिन् ।

नैमिषिकस्य वर्षस्य निमित्तायुज्जमोदकम्”—इति ।

* हकीकत विवेकं कार्यं विविधमेव,—इत्यत्र वाक्यं ।

मित्तकान्तरीरेकदेकाकचोः वक्षिषाते कामेनेव मित्तविद्धिः ।

तत्पुत्रं क्षतिर्गच्छे,—

“काम्यतन्मेव मित्तक तन्मं मादूष विवक्षति”—इति॥

यथाश्रीवशिष्टात्मनस्तन्मयस्त्वावेप्रपुत्रस्य पुत्रा

शोकं यथा य संयतीतयुषां मादूषं यत्तस्यै यद्गम् ।

यथायं तद्वाक्यनिर्बन्धविद् तात्पर्यमातिनिन्दितं

वीड्यं यावत्तस्मै क्षतममक्षिमा जन्तोरोमाधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीश्री-
पुण्डरीकाक्षपादात्म्यपुराणस्य भाष्यमात्मनः कृतौ वराहरमाध-
वः काव्यान् भाष्योपायान् कृतीशोऽयम् समाप्तः ॥०॥

॥०॥ समाप्तश्चापारंभायम् ॥०॥

शुद्धिपथम् ।

३०	१२	३५	३६
२	१२	३७	३७
३	२५	३८	३८
४	१०	३९	३९
१६	१८	४०	४०
॥	१६	४१	४१
२२	३३	४२	४२
२३	१६	४३	४३
२८	८	४४	४४
३०	२२	४५	४५
३१	२	४६	४६
३७	२७	४७	४७
३८	८	४८	४८
४०	२७	४९	४९
४५	१६	५०	५०
४६	८, १०	५१	५१
४७	२०	५२	५२
५८	१३	५३	५३
५८	२	५४	५४
६१	८	५५	५५
६६	२१	५६	५६
७०	१२	५७	५७
७६	२०	५८	५८
८३	२१	५९	५९
८६	१२	६०	६०
८०	१०	६१	६१
८२	२१	६२	६२
८६	३	६३	६३
९	११	६४	६४

. प रा श र - स्मृ ति :

BIBLIOTHECA INDICA — A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PARĀŚARA-SMṚTI

PARĀŚARA MĀDHAVA

VOLUME I
ĀCHĀRAKĀṆḌA

With the Gloss By
MADHAVĀCHĀRYYA

Edited with Notes By
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TĀRKĀLĀNKĀRA

THE ASIATIC SOCIETY

प रा श र - स्मृ तिः

श्रीमन्माधवाचार्यकृतव्याख्या सहिता

आचारिकोपपत्तयः

अथ जलनागासिद्धिः

महामहोपाध्याय श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार परिशोधिता

दि एशिया टिक सोसाइटी

40.60

Work Number 303
© The Asiatic Society

First Published in 1893

Published by
Dr Sisir Kumar Mitra
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Printed by
Shri P. K. Mukherjee
S. Antool & Co. Private Ltd.
91 Acharya Prafulla Chandra Road
Calcutta-9

And
Shri T. K. Mitra
Venus Printing Works
52/7 Bepin Behari Ganguli Street
Calcutta 12

P. R. A.	1235
Dated	8.7.76
ACC. NO.	22657
STATE	LIBRARY
MA.	11.30
Per. No.	9.7.76

Price : Rs. 40-00
8 7-00
£ 2.80

P R E F A C E

WE ARE happy to release the Volume One of Mm. Chandra-kānta Tarkāṇkāra's annotated edition of Parāśara Mādhava or Parāśara Smṛti with the gloss of Mādhavāchārya Vidyāraṇya. The Second Volume containing the *Prāyaścitta Kāṇḍa* and the *Vyavahāra Kāṇḍa*, was published last year. The publication of the present volume has been unavoidably delayed as some portions of it could not be brought under photo offset process and had to be done through letter press. The Society published the original edition in its Bibliotheca Indica Series as early as 1890-93. Naturally it went out of print long ago, and even the Society's library copies have become too brittle to handle. We are thankful to the authorities of the Śaṅkara Vidyābhāṣaṇa Chaturpāthī, Tārakeswara and of the Sanskrit College, Calcutta, for kindly lending their copies which were found to be rather in a better state.

In tune with the well known concept of Manu, *Āchārah prabhavo Dharmah*, Parāśara observes in the opening kāṇḍa of his treatise that he is truly a religious man who follows the prescriptions of *āchāra* (*Chaturṇāmapī varṇānām āchāro Dharmapālakah*). *Āchāra*kāṇḍa, the first part of the *Samhitā*, discusses the basic duties of all the four varṇas, their domestic and socio-religious rites and ceremonies and also norms of their social relationship, but in a spirit of accomodation with the changing character of the age. Mādhavāchāryya, a scholar of deep erudition, possessing wide experience of men and matters, felt the need of explaining the inner significance of the social regulations in order to standardise life against the background of some fixed values.

Parāśara Smṛti with its liberal approach to social problems became Mādhava's medium. He analysed critically the prescriptions outlined in the text and in addition to the

commentary provided a digest of social and religious regulations, and there lies the real value of his work. Mādhava's methodology came to be followed by later commentators in different parts of the country including Bengal and the treatise is still considered indispensable for students and scholars on Dharmasāstra. The complete list of contents has been appended at the end of Volume II.

The Society records its thanks to the Ministry of Education and Culture, Government of India, for providing the 50% of the cost of production by way of advance. Thanks are also due to Pandit Jadavendra Nath Tarkatīrtha for his valued assistance in the publication of the work.

The Asiatic Society,

S. K. MITRA
General Secretary